

о. Степан ПАП

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Том III

о. Степан ПАП

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Том 3

Івано-Франківськ
Видавництво «Нова Зоря»
2003

І
,
/
4
-
і
з
м
й
і
р-
пч
іх
8
в,
и-
ув
р-
01
ув

Мукачівсько-Чинадіївська домінія

Після придушення повстання-заколоту численні маєтки Ференца II Ракоці (1703-1711) та маєтки інших повстанців-магнатів стали власністю цісарського Казначейства.

Цісар почав їх роздавати за вірність Габсбургам, а також за політичні та військові заслуги перед цісарем. Отримували їх коменданти армій, двірська шляхта, заслужені офіцери, воєнні доставці. У першу чергу вони дістались роду Шенборнів.

Один із Шенборнів був коронним канцлером держави, другий — генералом кавалерії, третій — державним віце-канцлером, дійсним управителем Державної канцелярії у Відні. В нагороду вони одержали маєтки у всіх частинах Мадяричини.

Маєток Ракоці на Закарпатті 31 липня 1728 року за наказом цісаря Карла VI дістався 75-річному Лотареві Францові Шенборну, латинському архієпископові з Майнцу, коронному канцлерові Римської держави, єпископові у Бамбергу (1655-1729), причому з правом успадкування родом Шенборнів.

Лотар Шенборн (1655-1729) з 1693 року був Бамберським єпископом, а з 1695 року — Майнцьким архієпископом. Цей достойник любив товариство, брав участь у великих ловах і розкішно оздоблював свої замки. Лотар Франц мав у Майнцькому архієпископстві, що займало 167 квадратних миль, 350 тисяч підданих, а в Бамберському єпископстві (65 тисяч квадратних миль) — 150 тисяч підданих. У нього було власне військо — 8 тисяч вояків в обох єпископствах, мав також своїх дипломатів, двірську раду, повну юрисдикцію з правом меча, прекрасні резиденції та замки. Одночасно він як Майнцький архієпископ, був коронним канцлером держави й засідателем сейму, а як Бамберський єпископ підкорявся безпосередньо Папі Римському. В 1701 році рід Шенборнів одержав графський титул. Лотар Франц був наймогутнішим членом роду.

П-17 Пап, о. Степан

Історія Закарпаття. Том III.

— Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. — 648 с.

ISBN 966-7363-75-9 Т. 1-3

ISBN 966-8265-19-х Т. 3

У третьому томі «Історії Закарпаття» о. Степана Папа розглянуто і проаналізовано складні суспільно-політичні події на теренах історичного Закарпаття від 1718 до 1919 рр., прослідковано розвиток церковного і культурного життя та боротьбу закарпатських українців проти мадяризації після 1848 року і в період Австро-Угорської монархії (1867–1918).

На 1-й сторінці обкладинки:

Греко-католицький Катедральний собор в Ужгороді.

На 4-й сторінці обкладинки:

вгорі — Президент Карпатської України

о. Августин Волошин;

посередині — будитель Закарпаття

о. Олександр Духнович;

внизу — князь Федір Корятович

Ініціатор видання «Історії Закарпаття» о. Микола Пайкош висловлює щире вдячність усім благодійникам і жертводавцям, які долучилися до видання III тому.

© о. Степан Пап. «Історія Закарпаття» Т. 3, 2003

© «Нова Зоря», українське видання, 2003

ISBN 966-7363-75-9 Т. 1-3

ISBN 966-8265-19-х Т. 3

Центром й основою багатства Ракоці був Мукачівський замок із земельними маєтками. Ті маєтки даровано Шенборнам без Мукачівської фортеці, до якої входили цісарські війська, підрозділи армії. Шенборни прийняли дарунок холоднокрівно і протягом 18-ти років не з'являлися у цих маєтках, вважаючи, що їхні заслуги не були належно оцінені. Маєток був величезний, але країна була сплюндрована війною, населення знищене або повтікало, а те, що залишилося, було дуже вбогим. Прийняти дарований маєток приїхав до Мукачева секретар Майнцького архієпископа.

Тоді, коли маєток Ракоці на Закарпатті потрапив до рук Шенборнів, він займав дві третини цілого комітату, тобто майже 2400 квадратних кілометрів. 93 відсотки населення комітату становили кріпаки. В дарчій грамоті Карла VI з 1731 року, виданій Фрідріху Карлові Шенборну, сказано, що в замковому панстві Мукачева 152 села, 4 торгових містечка і 15 присілків, а за 20 км на північ від Мукачева у панстві Чинадівським знаходилося ще 33 села. У цих краях війни Ракоці призвели до страшних наслідків у господарюванні. Багато підданих втекло. Але ліси були багаті дичиною, гірські потоки і ріки — всілякими різновидами риби. Земля під час війни, як правило, не оброблялася, піддані були дуже убогі.

Піддані платили землевласникові земельну данину від виділеної їм сесії або її частини, давали дев'ятину, десятину і данину зі своїх продуктів і худоби, а також виконували різні повинності. Крайові податки, призначені на утримання армії й контрибуції, домінія відбирала сама, але шляхта цілковито переклала їх на плечі підданих.

Шенборни намагалися всіляко перешкоджати руським священикам у придбанні для Церкви земельної власності, тому священство соціально стояло дуже близько до підданих. Латинський єпископ і магнат не могли прихильно ставитися ні до руського греко-католицького священства, ні до Церкви. У цілій Мукачівсько-Чинадівській домінії були тоді лише дві латинські церкви й одна каплиця. Їх утримували магнати. До руського священства ставилися як до простого люду. У 1743 році Мукачівський руський єпископ просив у магната на висвячення в священики тих підданих, котрих Шенборн відпустить. Також він домагався, щоб

у його домінії були передані ті малі клаптики землі, які руське духовенство одержало від селян.

Євреї, котрі жили в домінії, не відробляли панщину. Вони винаймали у Шенборнів корчми, а також землі, на яких працювали селяни. Крім того, вони торгували сільськогосподарською сировиною і продуктами, маючи власні крамниці. На Закарпатті євреї володіли шинками і за часів Ференца II Ракоці. Від часу правління цісаря Йосифа вони мали імена за слов'янськими патроніміками (наприклад, Мошко-вич, Гершко-вич тощо). У домінії євреям жилося добре. Фрідріх Карл Шенборн також прийняв їх у своєму маєтку, дозволивши в Мукачівській домінії бути орендаторами. Вони стали своєрідними постачальниками грошей для панської каси. Русини не могли з ними конкурувати, бо євреї завжди були готові платити більшу оренду. Цікаво, що Фрідріх Карл Шенборн, як на це вказує документ із його домінії, писав: „Як довго ці лихварі висмоктують кров підданих, тож просто неможливо, щоб русини піднеслися, доки згаданим євреям буде дозволено керувати їхніми землями“. Але це не було виразом співчуття. Він, коли руські християни не могли платити високого чиншу, наказував наймати євреїв. Магната цікавили тільки прибутки, яких добивався, як і євреї, гнобленням руського населення. Саме він організував широко розгалужене корчмарство навіть у найменших і найвіддаленіших гірських селах. Його домінія викликала євреїв з Галичини, щоб збільшити кількість шинків, вона заздрила польській шляхті, яка завдяки євреям отримувала великі прибутки на своїх маєтках.

Цісар Карл VI у своєму листі від 13 липня 1728 року до курфюрста Лотара Франца Шенборна висловлює побажання, щоб той дарунком тішився довгі часи. Але латинському архієпископові не вдалося скористатися цими побажаннями, він не правив маєтками навіть 4 місяці, бо наприкінці січня 1729 року помер. Спадок перейшов до Фрідріха Карла Шенборна, єпископа Бамберського і Вюрцбурзького. Отже, власником домінії знову став латинський єпископ. Він приводить до Мукачева піяристів, латинський монаший Орден, з допомогою якого сподівався забезпечити своє володіння. Але цей єпископ не хотів мати в себе ченців-францисканців. Він називав монахів-францисканців блошцями, котрих треба остерігатися, бо де вони загіздяться, то вже

вигнати їх неможливо (Архів мук. дом. фасц. 157, № 199 з 17 травня 1739). Цей латинський єпископ як власник домінії з 1730 року посилав в домінію німецьких колоністів. Він їх переселяє з Франконії зі своїх маєтків у Мукачівську домінію. Консигнація 1746 року ліквідує франконські місцевості, звідки походили колоністи. Величина груп переселенців була різною. Спочатку приходило поодиноці до 50-100 осіб, далі — цілими родинами. Переселенці зверталися до Відня, в палату Шенборна, де кожному з них касир видавав по рейнському гульденові на подорожжя. Звідти вони пливли Дунаєм до Вацова або Пешту, де їх чекав урядник Мукачівського панства, який підводами з домінії і возами привозив їх до Мукачева. Шенборн надавав колоністам різні привілеї. Серед прибульців були лісники, ремісники, рільники, а також органіст, учитель, латинський священик. Ці німці намагалися придбати й корчми, але витримати конкуренції з євреями вони не могли. Німцям виділяли землю під будівництво, земельні ділянки для обробітку, і вони були звільнені від податків. Два найстарших німецьких поселення були в селах поблизу Мукачева, а саме в Керепцях і Новоселиці. Після смерті Фрідріха Карла Шенборна колонізація тривала ще 17 років, а управління домінією велося не з Франконії, а з Відня.

У 1743 р. сотні людей в домінії померли з голоду. Навіщало домінію всяке лихо: чума, неврожай, хвороби худоби, град і повені. У зв'язку з австрійською війною людей забирали у війсьсько. Між підданими тоді налічувалось 1000 осіб родини. Люди місяцями не бачили кусника доброго хліба і живилися половиною, висівками, кукурудзяними шульками дещо змішаними з вівсяним борошном та різними відходами. До того ж із підданих брали податок за проживання у дворах, і тоді, щоб не платити цей податок, більшість родин згуртувалася в одному дворі, і таким чином багато дворів-господарств виявилися порожніми.

Та заможному магнатові було мало того, що він мав, і тому силою відбирав землі у вільних селян. Ті чинили опір. Так, протягом десятиліть судилися русини села Лучки з Шенборнами, бажаючи повернути свої землі. Русинів захищали Мукачівський єпископ Василь Довгович і відомий закарпатський історик Михайло Лучкай. Але добилися вони свого аж у першому десятиліт-

ті чехословацької влади на Закарпатті. Аж тоді Лучки повернули собі свої землі.

Володіння Мукачівсько-Чинадіївською домінією родом Шенборнів тривало двісті років. Воно почалося з 1728 року, коли маєтки Ференца II Ракоці цісар призначив Шенборнам, а закінчилося у 1928 році, коли домінія підпала під закон земельної реформи Чехословацької республіки.

Тут зазначимо, що, крім Шенборна, на Закарпатті було ще багато мадярських графів, баронів і поміщиків, які володіли величезними земельними масивами. Так, наприклад, граф Телекі мав у районі села Довге 41 657 катастральних голдів землі, барон Д. Шенберг в районі села Керецьки — 18 471 кат. голдів, Л. Клаус в районі села Нижній Бистрий — 4890 кат. голдів.

Єпископи Мукачівської єпархії після Декамеліса

Єпископ Юрій Геннадій Бізанцій (1656-1716-22.06.1733)

Після смерті Декамеліса цісар Йосиф I призначив Мукачівським єпископом Івана Йосифа Годермарського. Він народився у Годермарку Попрадського району на Пряшівщині, теологію студіював у Трнаві, висвячений був у 1701 році, тоді ж вступив до Чину св. Василія Великого, до монастиря на Чернечій горі. Але його призначення в Римі не підтвердили тому, що він, повертаючись до Відня, нібито взяв участь у битві з мадярськими повстанцями Ференца II Ракоці. Насправді, причиною було те, що Годермарський був призначений без відома і згоди Егерського латинського єпископа. А цей прагнув, щоб Мукачівським єпископом було призначено Юрія Винницького, Перемиського єпископа. Таким був задум мадярських єпископів: щоб Перемиські єпископи були залежні від Егерських. При тому і Папа призначив для Мукачівського краю якогось ченця Полікарпа Филиповича з титулом єпископа Бодоненського. Але цього цісар не визнав, бо бажав затвердити Годермарського, однак, безуспішно. 7 квітня 1707 року Папа призначив Юрія Винницького (1707-1710) апостольським адміністратором Мукачівської єпархії. Але князь Ференц II Ракоці хотів бачити Мукачівським єпископом ієромонаха Петронія Камінського. І ось

розпочалася боротьба за право займати місце Мукачівського єпископа, яка спричинила 10-літню вакансію на владичім престолі.

Між тим Егерський латинський єпископ Телекеші 9 квітня 1713 року призначив своїм вікарієм Юрія Бизанція, який в часи правління Декамеліса був вікарієм Мукачівського єпископа.

Юрій Бизанцій народився 1656 року у Великому Раковці (поблизу Білок) Виноградівського району. Теологічний факультет він закінчив у Трнаві і в 1701 році був висвячений неодруженим та призначений на парафію до Кального (Калово) біля Бовчі. Після смерті Декамеліса став генеральним вікарієм Мукачівської єпархії. Юрій Бизанцій після призначення вікарієм Егерського єпископа для Мукачівської єпархії відразу почав керувати єпархією. Але проти нього виступив єпископ-номінант Годермарський з окружним листом, у якому писав, що всі розпорядження Бизанція неправомочні. У зв'язку з цим, 4 травня 1715 року до Ужгорода було скликане руське священство для виборів генерального вікарія. Там, під тиском егерських, генеральним вікарієм був обраний мирський священник Юрій Бизанцій. Ченці протестували проти такого вибору, бо, за традицією, єпископом мав бути тільки чернець. Егерський єпископ граф Ердевді потвердив вибір Бизанція. На те Годермарського викликали до Відня, де він у присутності примаса Мадярщини Крістіана Августа 14 листопада 1715 року зрікся титулу єпископа. Тоді й Папа Климент XI 5 лютого 1716 р. призначив Бизанція апостольським вікарієм об'єднаних у мукачівському краю, а цісаря Карла VI назвав єпископом. З квітня 1716 року Бизанцій отримав від того ж Папи титул єпископа Севастійського та дозвіл бути висвяченим.

Перед призначенням у єпископи Бизанцій мусив скласти присягу-клятву, в якій говориться: „...клянуся Богом живим..., що буду вірний і слухняний яснішому і преосвященному пану Гавриїлу Ердевді, теперішньому Егерському єпископові і його наслідникам... і буду дбати, щоби все священство сказаному яснішому і преосвященному пану та його наслідникам і правителям Церкви Егерської було приведене і примушене до слухняности... так мені нехай допоможе Бог... В Дендеші 20 квітня 1715 р.“ Зміст клятви показує, що про незалежність Мукачівської єпархії не могло бути й мови. Мукачівський єпископ став обрядовим віка-

рієм Егерського латинського єпископа, а Мукачівська єпархія змінилася на якийсь мукачівський край, який входив до складу Егерської латинської мадярської єпархії.

Бизанція висвятив Лев Кішка, об'єднаний Київський митрополит. Про це свідчить грамота, видана ним Бизанцію 9 грудня 1716 року в місті Володимирі. Бизанцій був висвячений без попереднього чернечого постригу.

Попри цілковиту підпорядкованість латинському єпископові єпископ Бизанцій не здавався. Насамперед він помирився зі своїм колишнім конкурентом і противником — кандидатом у єпископи — Іваном Годермарським, Годермарський став вікарієм Бизанція (до того ж Бизанцій мешкав у Мукачівському монастирі). Так, з Годермарським уже не було неприємностей, але попереду був ще бій з Егером.

Бизанція як єпископа пригнічувало підпорядкування Егерським єпископам: він мусив просити в Егерського єпископа дозволу на будь-який чин — на висвячування священників, призначення на парафії, на побудову і благословення храмів. А для цього треба було ще їхати, бо Егер був далеко. Тож Бизанцій вирішив діяти самостійно. Але так тривало недовго. Уже в 1718 році Егерський єпископ граф Ердевді написав йому листа: „...Довідаюсь, що ви зловживаєте владою, усупереч присязі; ви висвятили без дозволу більш як 60 священників, призначаєте їх на села. Я вам визначив як декретальні латинські свята і чую, що їх ваші вірні не дотримуються. Руські священники вінчають католицьких вірних (тобто русинів у католицькій парафії, автоматично вже названих католиками — Авт.), — руські вірні без моєї згоди будують руські церкви і тим порушують доходи латинських парохів. Тому я дану вам владу скасовую, наказуючи вам, щоб у майбутньому ви нічого подібного не допускали без мого дозволу...“ Але єпископ Ердевді на цьому не заспокоївся. Те все, що він написав примасові, вирішив відправити і до конгрегації в Рим, описуючи спокуси, відступництво і розбрати Бизанція. На те Конгрегація наказала: щоб „греки“ дотримувалися свят латинської Церкви, щоб руські священники не були висвячувані без дозволу Егерського єпископа, приходи-парафії не призначалися без дозволу Егерського єпископа, щоб руські священники не вінчали „латинян“ і

щоби без дозволу Егерського єпископа не будувалися жодні руські церкви.

Видно, що в Римі навіть уяви не мали про справи закарпато-української Церкви і керувалися лише домаганнями мадярських Егерських латинських єпископів. Але цей лист з Риму ще більше роз'ятрив рану на тілі Церкви Закарпаття. Суперечності між Бизанцієм та Егерським єпископом зростали. Але Бизанцій не здавався:

— Чого ви титулуєте мене Реверендіссіме, в той час як з Риму мені пишуть Іллустріс? Я такий же єпископ як і ви! Протестую і проти того, щоб латинські плебани вважали наше священство собі підлеглим! Це образа! Домагаюся і для руського священства всіх пільг і прав, що їх має латинське духівництво!

Такі суперечки тривали постійно. Єдине, що допустив Бизанцій, — це згадування руським духовенством Папи в Літургії. Тож цей звичай у Мукачівській єпархії існує від часів єпископа Бизанція.

Бизанцій намагався підтримувати зв'язки з українською митрополією в Києві. У 1720 році Бизанцій написав листа Егерському єпископові: „Я дістав листа від Лева Кішки, митрополита всієї Русі, в якому мене, як сусіднього архиерея, кличе на національний та обрядовий Синод, який відбудеться за наказом папи Климента XI 26 серпня під головуванням Апостольського нунція у справі введення порядку між греко-уніатами. Але без вашого примаського і митрополичого дозволу, а також без дозволу Його Величності поза межами держави (це зн. у Львові) мені з'явиться ніяк неможливо. Тому, щоб ми з моїм кліром могли взяти участь у Синоді, який скликається з метою, щоб весь обряд впорядкувати, щоб виправити недоліки й хиби, прошу, щоб ви, як примас, мене або мого вікарія, або декого з мого кліру вповноважили, виклопотали в короля, щоб ми могли поїхати на Синод до Львова“. Але Бизанцій такого дозволу не отримав (оригінал листа Бизанція знаходиться в архіві Естергомського примаса під ч. 2117-36). Натомість Егерський єпископ скликав Синод руського священства в Егері, але Бизанцій вислав туди свого вікарія та архидияконів, а сам на Синод не з'явився. Про цей Синод мова піде в окремому розділі.

Вікарій Бизанція Іван Годермарський, між іншим, добре попрацював над об'єднанням духовенства у Марамороші. У Марамороші був тоді свій архієпископ Доситей Теодорович, резиденція якого була в Углянському монастирі. Там він і дожив як останній необ'єднаний закарпатський владика. Тоді приступило до церковної єдності 144 священники Марамороша. Так Закарпаття було в церковній єдності.

Єпископ Бизанцій дбав і про духовне піднесення свого кліру. У 1727 році надрукував у Трнаві „Казуїстику: Краткоє припадков моральних іли нравних собраніє“. Книга ця складається із запитань і відповідей. Невідомо, правда, чи „Казуїстику“ написав сам Бизанцій, чи хтось інший.

Домагаючись прав для руського священства, Бизанцій звернувся до цесаря. Цесар Карл VI у грамоті, виданій в Прешпурку 7 січня 1721 року, підтвердив права руського священства, але здійснення тих прав проходило дуже поволі.

У 1729 році помер вікарій Іван Годермарський, і ченці Мукачівського монастиря 16 лютого 1729 р. вибрали своїм архимандритом Бизанція. Як архимандрит Бизанцій обновив Краснобродський монастир. У 1731 році він же заклав основу для мурованої церкви в Бовчі. Але до закінчення будови він не дожив, бо 22 червня 1733 року помер у своїй келії в Мукачівському монастирі. Його поховали у гробниці монастирської церкви на Чернечій горі. Весь свій маєток Бизанцій залишив монастирю для закінчення монастирської церкви в Бовчі.

На смерть Бизанція був написаний вірш „Погребеніє Бизанція“, в якому говориться про смуток, який охопив „Мукач осирочений, Семигород і Волохію“ на звістку про смерть єпископа (І. Франко, Карпаторуське письменство, с. 144).

Юрій Геннадій Бизанцій — визначний єпископ Закарпаття, борець за права руської Церкви, освітній діяч XVIII століття на Закарпатті.

**Консисторіальне засідання священства
Мукачівської єпархії в Егері
11-12 березня 1726 року**

Егерський латинський єпископ граф Габор Ердеві скликав до Егера 11-12 березня консисторіальне засідання священства Мукачівської єпархії. У той час Мукачівська єпархія ще не мала каноніків, тож дорадчим збором єпископа були архипресвітери, тобто архидиякони. Звичайно, до архидияконату входила територія комітату, отож до Егера приїхало 18 священників-архидияконів єпархії та Іван Годермарський, ігумен монастиря св. Миколая на Чернечій горі біля Мукачева. Мукачівський єпископ Юрій Геннадій Бизанцій, який тоді мав титул єпископа Севастійського й апостольського намісника для східного обряду, на засідання не приїхав, але послав заяву, що всі рішення засідання схвалює і підтвердить.

Засідання першого дня вів протоієрей Егерського Капітулу Янош Кіш, на цьому зібранні були присутні два єзуїти. Наступного дня засідання вів єпископ Ердеві, й, окрім двох єзуїтів, у ньому взяли участь чотири францисканці.

Мукачівська єпархія мала тоді свої парафії в 13 комітатах Мадярщини, а дійсного єпископа не було, бо Бизанцій вважався лише апостольським вікарієм, хоч і був висвячений на єпископа. Єпархія не мала також Капітулу каноніків. Цією величезною єпархією управляли архидиякони, архипресвітери й намісники, які входили в консисторіальну раду єпископа. Собор цих церковних настоятелів, очолюваний єпископом, становив головний єпархіальний уряд, рішення якого були обов'язковими для цілої єпархії. Останні такі Собори відбувалися перед 40 роками і скликав їх ще єпископ Декамеліс. А після цього Собору протягом багатьох десятиліть аж до приходу на престол єпископа Пастелія Соборів також не було.

Як звичайно, Егерські єпископи щороку вимагали від Мукачівських єпископів повторювати проголошення „Вірую“, вірності й відданості Егерському єпископові. І на цей раз вікарій Іван Годермарський став на коліна, поклав пальці на Євангеліє і чітко та голосно прочитав по-латинськи „Вірую“. Після цього всі архидиякони один за одним присягали на Євангелії „Вірую“. Одночасно

було вирішено, що кожний архидияконат скличе своє духовенство і в такий спосіб усі священники — як світські, так і ченці — проголосять „Вірую“. А священники у своїх парафіях таким чином приймуть присягу від усіх служителів Церкви — дяків, кураторів, церковників тощо.

Далі консисторіальне засідання вирішило, що священник (під загрозою кари трьох золотих) повинен у кожне свято й неділю проповідувати на Службі Божій, а далі в молитві „Вірую“ до слів „от Отця“ додавати „і Сина“, а в Службі Божій згадувати „Святого Отця“. Далі було уточнено уділення Святих Тайн, було наказано вести метрики похрещених, записи вінчаних і покійних з точними датами. Єпископ Ердеві порушив питання будівництва в Егері семінарії для богословів з Мукачівської єпархії. Видатки на будову мали взяти на себе руські парафії. Але присутні священники не згодилися, вони засумнівалися, чи зібрані гроші не будуть використані на інші цілі латинського єпископа, і дипломатично відповіли, що треба спочатку порадитися з парафіяльним священством удома. Далі засідання вирішило, щоб у кожній церкві була зроблена скарбничка для грошей із замком і двома ключами. Один ключ має бути у священника, а другий — у куратора церкви. Кожна парафія має вести книгу доходів і видатків церкви.

Всі присутні підписали протокол засідання із зобов'язанням, що все вирішене здійснить. З підписів у протоколі бачимо, що на засідання не приїхав заступник Марамороського архидияконату.

Ці дані про засідання виведені на основі протоколів. Але спогади учасників засідання більше висвітлюють цю подію. По-перше, Егерський єпископ, скликаючи засідання, повідомляв, що Синод буде вести генеральний вікарій Егерського єпископа. Він мав на увазі Бизанція. Однак Бизанцій не пішов на Собор, а послав туди свого вікарія. По-друге, Егерські єпископи хотіли для руського народу відкрити духовну семінарію, яка готувала би руських богословів в Егері. Священство зразу зрозуміло тактику і сказало: „Чому в Егері? Чому не в Мукачеві?“ Тому і не дало своїх грошей на будівництво семінарії, тож намір Егерського єпископа виявився нездійсненим.

Єпископ Симеон Стефан Олшавський (1733-24.12.1737)

Єпископ Симеон Олшавський народився в Олшавиці на Спіші близько 1695 року в родині на прізвище Жидик. Ставши єпископом, він змінив своє прізвище на Олшавський. Теологічні студії закінчив у Трнаві в 1717 році зі ступенем доктора філософії. Після висвячення став парохом у Мукачеві, а з 1728 року був генеральним вікарієм єпископа Юрія Бизанція. Перед висвяченням на єпископа став ченцем Чину Василя Великого з чернечим ім'ям Стефан. На єпископа був висвячений у Львові в 1734 році. Це був здібний єпископ, але на жаль, мав зв'язані руки, бо Егерський єпископ визнавав його лише своїм вікарієм для русинів, отже, він не мав свободи дій. Але умів добре думати і так же робити. Будучи парохом у Мукачеві, він заснував парафіяльну школу в цьому місті, а слідом за його прикладом стали так чинити інші руські парафії, котрі засновували школи при церквах. На думку одних дослідників, Симеон Олшавський на єпископство був призначений королем, але Папа не потвердив його в єпископстві. Однак історик В. Пекар пише, що від Папи він отримав титул єпископа Палленського, отже, Папа його визнав єпископом, але не Мукачівським. Єпископ Симеон Олшавський, незважаючи на труднощі, намагався піднести єпархію і забезпечити належне існування для священства. Так, у 1734 році він провів єпархіальний Синод з метою викорінення деяких зловживань серед духовенства. Він хотів мати чітке уявлення про стан справ своєї єпархії. У 1737 році почав проводити перепис парафій. Але переписав лише дані про 21 парафію Мукачівської і Чинадіївської домінії, бо того ж року 24 грудня помер. З його записів дізнаємося про доходи священства й дяків і бачимо, що доходи в дяків не були однаковими. Так, дяк-учитель у Мукачеві мав 18 срібних і 6 крейцерів, а дяк у Лучках — 3 срібні і 21 крейцер, у Росвигові — 7 срібних і 48 крейцерів, в Чинадієві — 2 срібні і 9 крейцерів, у Сваляві — 1 срібний і 26 крейцерів. Це була річна платня дякові чи дяку-учителеві. Якщо говорити про вартість грошей, то у 1714 році великий вепр коштував 5 срібних, бачимо, отже, що платня дяків була дуже низькою, але скільки могли скласти кріпаки? Переписуванням доходів єпископ хотів подбати, щоб кожний священник мав річний дохід 100 сріб-

них для того, щоб міг гідно прожити. Але яким чином він хотів це здійснити — невідомо, бо вірні були дуже убогі, а землевласники відмовляли у виділенні для парафії площ чи ґрунтів, все ще утримуючи руське священство в кріпацтві. У зв'язку з тим, що єпископ Симеон Олшавський довго хворів, єпархією управляв його брат Михайло. Єпископ Симеон Стефан Олшавський помер 24 грудня 1737 р. і був похований у гробниці Мукачівського монастиря на Чернечій горі.

Єпископ Юрій Гавриїл Блажовський (1738-1742)

Після смерті єпископа Симеона Олшавського імператор Карл III у 1738 році (11 травня) іменував Мукачівським єпископом Юрія Блажовського, секретаря покійного владики. Папа Климент XII це іменування підтвердив 3 липня, але Блажовський аж 22 грудня 1738 р. прийняв рукопокладення від Атанасія Шептицького, Львівського митрополита в монастирі Чину св. Василя Великого в Уневі. Торжества з рукопокладення тривали тиждень, тоді як тепер тривають один день. Ті торжества описав сам Блажовський, а опублікував їх історик Юрій Жаткович (Місяцеслов 1905 р.).

Єпископ Юрій Блажовський був родом із Блажова (район Попрад на Спіші), походив зі священницької сім'ї Манковичів, рід яких протягом багатьох десятиліть священникував у Блажові. Перед висвяченням став ченцем і прийняв ім'я Гавриїл. Блажову він подарував срібну позолочену монстранцію для церкви. Але парафія була тоді дуже убога, бо запис 1751 року говорить, що дарохранительниця у Блажівській церкві в тому році була ще дерев'яна. Блажовський видав і свої антиминоси. Здається, цей єпископ був першим Мукачівським єпископом, котрий походив зі священницької сім'ї. Своє прізвище Манкович змінив на Блажовський.

Єпископ Юрій Блажовський філософію студював у Кошицях, теологію — у Трнаві, на священника був висвячений єпископом Бизанцієм у 1729 році, тоді ж став секретарем єпископа. Як єпископ він не мав титула Мукачівського єпископа, був титулярним єпископом Агненьським, а в Мукачівській єпархії мав лише титул апостольського вікарія. У 1740 році король Карл III письмово викликав Естергомського архієпископа, щоб той наказав переписати з подробностями руські парафії разом з доходами і

вимогами духовенства. В тих списках вперше поданий стан парафій Закарпаття. Ця праця була закінчена аж у 1747 році, але вона не дає повного уявлення про закарпатські парафії. Перший, але повний список парафій, церков і священників Закарпаття з найважливішими даними зробив наступний владика — Михаїл Мануїл Олшавський в 1750-1752 роках, про що докладніше йтиме мова далі. Історики зазначають, що єпископ Юрій Блажовський був зняряддям у руках Егерських єпископів до такої міри, що на консисторіях головували латинські церковні сановники. За Юрія Блажовського на Мукачівщині вибухнула чума і він, утікаючи від епідемії, занедужав у монастирі в Малім Березнім (Ужгородський комітат), а після кількох днів перебування там помер 20 грудня 1742 року. Похований у гробниці церкви монастиря в Малім Березнім.

Примітка: мадярський історик Годинка писав, що єпископа Блажовського звали Григорієм. Це неправда. Знайшовся документ з 25.11.1734 р., на якому цей єпископ власноручно підписався так: „Георгій Блажовський, всечестнаго клиру и церковей восточних візитатор“. Отже, Блажовського звали Юрієм, а не Григорієм.

Богослови Мукачівської єпархії на студіях в чужині (Трnavі, Відні, Егері, Їнсбруку, Празі, Оломоуці)

Після прийняття Унії у 1646 році богословів з Мукачівської єпархії бачимо у різних вищих закладах на чужині. Відсутні дані про те, чи мала Мукачівська єпархія в той час спеціальну богословську школу. Як ми казали, кандидати на священство вчилися у свого місцевого священника, науку доповнювали студіями в монастирях, а після іспитів єпископ їх висвячував на священників. Після запровадження Унії Мукачівські єпископи намагаються висилати кандидатів на священство за кордон. Так, маємо дані про студії мукачівських кліриків у різних вищих навчальних закладах, особливо у Трnavі, Відні, Егері, Їнсбруку, Празі, Оломоуці та ін.

Трnavа стала містом надзвичайно високого культурного розвитку, особливо в період, коли турки зайняли середню частину Мадярщини й осідок латинського архієпископа з Естергому (Остригому — Острога холму) був переселений до Трnavи. Тоді це містечко (40 км на північ від теперішньої Братислави) зразу стало визначним містом. У 1578 році тут була заснована перша в Мадярщині католицька друкарня. У ній були надруковані перші книги для Мукачівської єпархії кирилицею (1698 — „Катехизис“ Декамеліса, 1699 — „Буквар“ Декамеліса, 1727 року — „Казуїстика“ Бизанція („Краткое припадков моральних...“)).

Університет у Трnavі заснував Остригомський архієпископ Петро Пазмань у 1635 році, а його високий авторитет утвердив наступний архієпископ Юрій Липпай (став архієпископом 19.11.1642, помер 03.01.1666). Університет вели отці Єзуїти. Трnavський університет мав теологічний, філософський та юридичний факультети. У 1773 році в університет перебралися світські професори, а в 1777 році за наказом цісарєвої Марії Терезії університет був перенесений до Будина.

Після запровадження Унії (24 квітня 1646 р.) в генеральній семінарії у Трnavі на основі фундації Сремського єпископа Франциска Яні викладали і три богослови-русини. А в зв'язку з тим, що до Трnavи приходило щораз більше молоді на навчання, постала там ще семінарія св. Адалберта.

„Фундацію Яніана“ з 1704 року пов'язана з подіями 1690 року. Тоді в околицю Пейча (осідок латинського єпископа в південній Мадярщині) прийшов італійський священник Франциск Яні (Джіані). Цей священник був „на короткій нозі“ з італійським бароном Туліом Міглі, головним управителем державної парцеляційної комісії, і з графом Габрієлем Векхі, капітаном фортеці Сігетвар. З їхньою допомогою він одержав великі маєтки. Пізніше він ще одержав Пейчварадське опатство (ігуменство, монастирські маєтки) і навіть став Сремським єпископом і Сремським головним жупаном (начальником комітату), а до того він ще прославився як Остригомський і Егерський канонік (член Капітулу). Коли у 1703 році прибув до Відня вимагати грошей, які йому заборгували віденські торговці (18 тисяч золотих флоринів), то несподівано помер, навіть не склавши заповіту, і вся його віденська власність

перейшла державі. Коли про це довідався латинський архієпископ Колонич, то випросив цю суму у короля Леопольда для себе, доклав до неї ще дві тисячі золотих флоринів і заклав її як фундацію для вищезгаданої семінарії „Адалбертinum“ при Трнавському університеті. Завданням цієї семінарії було виховувати священників-уніатів. Але якийсь родич Янія, Фердинанд, ігумен Баттанського монастиря домагався тієї фундації для своїх родинних цілей. Але він не мав успіху. Врешті у суперечку втрутився Пейчський латинський єпископ Несселроде, котрий домовився з університетом у Трnavі в 1715 році таким чином: фундація залишається в банку, на семінарію „Адалбертinum“ має бути покладений герб роду Яні, а Пейчський єпископ процентами з фундації застосовує так, що одну частину з них дає на утримання дванадцятьох богословів Пейчського єпископства, решта буде витрачена на виховання священницького поросту греко-католиків. У зв'язку з канонізацією греко-католицької Мукачівської єпархії пощастило в 1773 році за допомогою суду одержати цілу фундацію.

З 1714 року аж до 1777 у Трnavі щороку студіювало 6 богословів з Мукачівської єпархії. Вчилися там і всі пізніші закарпатські єпископи і каноніки XVIII століття. З 1804 р. там щороку студіювало 12 богословів, пізніше в деяких роках — аж 30, зокрема, в 1839 році там навчалося 15 закарпатських богословів. З 1839 року закарпатські богослови перестали там студіювати.

„Протягом 1722-1760 років у Трнавській семінарії вчилися такі богослови:

Рік 1722 — Адам Вайкович і Михайло Олшавський — „руські богослови“.

Рік 1723 — Василь Блехнарський і Григорій Булко — з Чину св. Василя Великого.

Рік 1724 — 24 квітня Василь Блехнарський та Адам Вайкович повернулися у свою єпархію. В алумнеї залишилися Михайло Олшавський і Григорій Булко.

Рік 1727 — 12 липня Михайло Олшавський повернувся до Мукачева. Пізніше він став Мукачівський єпископом. Тоді також повернувся у свій монастир Григорій Булко, котрий пізніше став єпископським вікарієм у Мукачеві.

Рік 1729 — Блажовський, русин.

Рік 1730 — той самий.

Рік 1731 — 23 червня, Блажовський, русин, від'їхав додому як співробітник єпископа.

Рік 1735 — Іван Блажовський — русин, новіцій.

Рік 1737 — новіцієм став Олексій Годермарський.

Рік 1738 — 1 березня — Іван Блажовський пішов додому до Мукачева.

Рік 1739 — інші залишилися. Як новіцій прийшов до них Андрій Бачинський.

Рік 1941 — русин Бачинський повернувся додому до єпископа. Як новіції прийшли Олексій Шуста, Юрій Россі та Михайло Запальський.

Рік 1744 — новіцій-русин Іван Пальчик.

Рік 1745 — Юрій Дешко, русин, від'їхав додому.

Рік 1746 — новіцій-русин Юрій Сабадош (пізніше був вікарієм, уповноваженим заступником єпископа Михайла Мануїла Олшавського, архидияконом у комітатах Забовч і Сукмар, мукачівським парохом, головою церковного суду).

Рік 1747 — новіцій-русин Юрій Пустай. Руські новіції Митро Дорош і Матвій Добрий.

Рік 1748 — новіцій-русин Лука Габина.

Рік 1749 — русин Іван Палчик від'їхав додому до Мукачева. Русин Добрий повернувся додому до Великого Варадіна (Семигород, Трансильванія).

Рік 1750 — 14 червня Лука Габина повернувся додому. Юрій Сабадош, новий богослов, перед тим був у семінарії в Калочській єпархії (південна Мадярщина).

Рік 1751 — новіцій Юрій Штюрко, русин, і Андрій Жеткей, також русин.

Рік 1752 — 4 жовтня Юрій Штюрко пішов додому до Мукачева, прийшов новіцій-русин Іван Брадач.

Рік 1753 — місяць серпень — Дмитро Дорош пішов до Мукачева в якості професора богословської школи. Русин-новіцій Андрій Бачинський.

Рік 1754 — новіцій Андрій Бачинський.

Рік 1756 — 21 серпня від'їхав русин Андрій Жеткей. Русин Іван Брадач також пішов. Новіцієм був русин Йосиф Ториський.

Рік 1757 — новіцієм став русин Яков Силвашій.

Рік 1758 — 29 травня — Бабилович пішов додому до Мукачева. 3 серпня Бачинський пішов до Мукачева“.

Цей список взятий із єпископського архіву в Пейчі, склав його професор теології Сентміклоші, оригінал латинський. Цей список має назву: „Номіна ет когноміна алумнорум фундаціоніс Яніане пер сінгулос аннос а 1722-1760“. (Прізвища і хресні імена питомців фундації „Яні“ з 1722 до 1760 року).

Що бачимо з цього списку?

1. Із названих богословів мукачівськими єпископами стали: Симеон Олшавський, Юрій Блажовський, Михайло Олшавський, Іван Брадач і Андрій Бачинський. Також у Трнаві закінчили теологію майже всі ті, котрих бачимо поруч зі згаданими єпископами в єпархіальній службі, всі професори пізнішої богословської школи в Мукачеві й архиєпископи єпархії.

2. Цей список неповний, бо є помилки в попередніх та останніх роках. Також бачимо, що було там більше руських богословів, бо в списку зазначений рік їхнього відходу і відсутній рік приходу. Також із життєписів декотрих священиків знаємо, що вони закінчили богослов'я у Трнаві, а в списку їх нема.

3. При прізвищах усіх богословів з Мукачівської єпархії, без різниці, чи вони були родом зі Спіша, Забовча, Семигорода, Мукачівщини — у всіх дописано національність „русин“. Отже, це теж доказ того, що уніатами, православними, з'єдиненими чи нез'єдиненими на тих територіях, на яких простягалася велика Мукачівська єпархія, були русини. Трнава тепер словацьке місто, в той час довкола Трнави також були словацькі села (сама Трнава була німецьким містом), отже, професори теології добре знали і вміли розрізняти, хто русин, а хто словак. Все ж таки могли записати богословів з Мукачівської єпархії лише як русинів, без огляду на те, що були зі Спіша (села, з яких вони походили, є ще й тепер українськими селами).

4. Невідомо, чому в списках мало закарпатських богословів, коли на основі фундації їх могло бути більше. Чи не було кандидатів, або знову щось накрутив Пейчський єпископ граф Зигмонд Перені. Він виступив із протестом, стверджуючи, що фундатор Яні був Пейчським каноніком і домагався, щоб Трнава

прийняла на фундацію стільки його богословів, скільки буде мукачівських.

5. Бачимо, що богослов Мукачівської єпархії Юрій Сабадош перед приходом до Трнави студіював у Калочській єпархії теологію. Це може свідчити й про те, що на згадану фундацію послали закарпатських богословів з інших богословських шкіл, щоб вони не були разом.

6. Були випадки, що богослови, які прийшли до Трнави, швидко поверталися звідти, наприклад, Андрій Кошович, про якого пише єпископ Юрій Гавриїл Блажовський у своєму листі до Трнави від 28.09.1740.

7. Що стосується інших богословів, котрі закінчили теологію в Трнаві, то вони були в селах та в містах, і про декотрих з них існують записи, що жили там дуже вбого. Довкола них були прості, неосвічені священики, які жили завдяки тому, що тяжко працювали на пана, а ці були вченими і тим самим вже не хотіли тяжко працювати на когось, тому лише животіли.

8. Закарпатські богослови студіювали у Трнаві й пізніше. Оскільки тепер немає доступу до архівів Мукачівської єпархії, інформації про тих богословів не маємо. Але знаємо, що там студіював теологію, наприклад, Олександр Павлович, письменник і будитель духу Закарпаття (1819-1900). Або, скажімо, Іван Солломон, родом з Кружльова на Пряшівщині (нар. 1747 р., університет у Трнаві закінчив у 1761 році), здобув ступінь доктора філософії, був висвячений неодруженим і його, як дуже здібного, переманили й переконали стати латинським священиком. Він так і зробив, став викладачем університету в Трнаві, а пізніше — університету у Будині. Відтак працював в архиєпископському уряді в Трнаві. Помер у 1831 році, залишивши свою бібліотеку Пряшівській єпархії, а свій маєток заповів у фонд священицьких вдів Пряшівської єпархії. Він хоч таким чином хотів виправити зраду своїй Церкві.

А таких випадків було багато.

Примітка: в єпископському уряді Трнави архів не впорядкований, і тому тепер важко знайти там деякі дані, що стосуються Мукачівської єпархії. Тим більше, що університет був перенесений із Трнави до Будина, а з ним — і архів.

У Відні при храмі св. Варвари також студювали закарпатські богослови, але відомості про ці навчання не опрацьовані. Знаємо лише те, що студювали визначні священники Закарпаття і що парохом там був Іван Фогарашій-Бережанин, визначний закарпато-український вчений.

Багато закарпатців, особливо Чину Василя Великого, вивчало богословію в Оломоуці на Мораві. У 1741 році під час візитації Оломоуцького алузнату була опрацьована таблиця про кількість вихованців алузнату за період з 1646 до 1741 року. Даних до 1646 року в Оломоуці не знайшли, бо архів було знищено під час шведської окупації Оломоуця. Таблиця вказує на кількість василіян таким чином: „Вазіліти 127“. Далі написано: „Для нас важливо, що Василіяни протягом ста років (1646-1741) нараховували майже 10 відсотків із числа папських алузнів в Оломоуці й що загальна їх кількість була досить значною. Не треба забувати й про те, що деякі з василіян в Оломоуці не мали папської підтримки, лише діставали її від родин і знайомих. Так, наприклад, вчився Прокопій Годермарський. Були там також василіяни-стипендіати свого Чину. Василіянські монастирі завжди складали гроші на подорожні видатки ченців, яких посилали на навчання в закордонні школи. Прокопій Годермарський, Оломоуцький алузн, за наказом свого брата Мукачівського єпископа (номінанта) розвинув ревну діяльність у Марамороській області і був одним із тих, хто ввів там Унію“.

У Празі з 1678 року навчався теологічних дисциплін Полікарп Филипович, чернець, який після цього ще студював у Римі, потім він був суперіором в монастирі в Холмі, а з 1692 року — прокурором Чину св. Василя Великого в Римі. У 1709 році, після смерті Декамеліса, коли Рим відмовив призначити Мукачівським єпископом Годермарського, він був іменований Римом єпископом Мукачівським. Але Филипович не міг очолити єпископство, бо проти нього рішуче виступив Відень. Тому в 1713 році Конгрегація в Римі відкликала призначення Филиповича і запропонувала йому посаду єпископа Перемишля. Але й цей план не здійснився, і в 1717-1720 роках Филипович був архимандритом Лещинського монастиря.

У 1754 році державний уряд призначив щорічну субсидію на утримання і навчання в Егерській семінарії шістьох богословів з Мукачівської єпархії, але ці богослови туди йшли неохоче. З 1754 до 1770 року в Егері вчилася 37 закарпатців, але не всі вони закінчили школу. Траплялися випадки, що богослови організовано втікали з Егерської семінарії. Так, у 1770 році втекло шість богословів, а на їхнє місце послано тільки чотирьох нових, бо більше кандидатів не було. Іван Пастелій, письменник і культурний діяч Закарпаття, який також закінчив Егерську семінарію, розповідає, що причиною втечі було те, що над студентами в Егері знущалися, примушували їх зректися свого обряду й народу.

Віденська духовна семінарія „Пазманеум“ була заснована у 1623 році. Це була семінарія для мадярів, тож туди закарпатські богослови також ішли нерадо. В давнину там навчалася лише три богослови (у 1737 р. — один, у 1844 р. — два), а в роки окупації Карпатської України (в 1939-1944 роках) — два (Лявинець і Надь).

Церкви на Закарпатті

На Історичному Закарпатті церкви східного обряду були від самого початку християнства. Закарпатські українці, оселившись на місці, відразу будували свою церковцю. Для них це була перша потреба. Коли переселялися, розбирали церковцю й переносили її з собою в інше місце. Зрозуміло, що перші церкви Закарпаття були дерев'яними, і тільки наприкінці XVIII ст. бачимо на Закарпатті кілька кам'яних церков. Тому до сьогодні не лишилося жодної з тих найдавніших дерев'яних церков. З літописів парафій Закарпаття дізнаємося, що вони мали давні і прадавні церкви, а коли старі церкви руйнувалися, на тих місцях чи біля них будували знову дерев'яні. Врешті, перед XIII ст. в усій Малярщині не було жодних кам'яних будов. Під час татарської навали (1242 р.) нападники застали всього три кам'яні фортеці, котрі знаходилися в Задунав'ї. Якщо в селі будувалася кам'яна церква, то стару, дерев'яну розбирали й дарували убогішим парафіям. Наприклад, в село Нижній Бистрий (Хустського району) подарували дерев'яну церкву з Буковця, перевезли її в Бистрий у 80-х роках XIX ст., а коли і Бистрий збудував собі кам'яну, то дерев'яну було передаровано в село Бучкове, де вона стояла ще у 1936 році. Хоч „руськими“ церквами історики не цікавилися, все ж таки збереглися дані, що руські церкви були на Закарпатті здавна. Наприклад, у Спішському комітаті зафіксована їх наявність: в Якуб'янах — у 1322 році, в Ярабині — в 1329, в Липнику — в 1338 році, в Порачі — в 1420 році і т. д. З певністю можна сказати, що руські церкви були в кожному селі, тож мусів бути і священник. Якби було інакше, то як тоді зрозуміти потребу русинів у єпископах, причому з давніх-давен.

У 1751 році Мукачівська єпархія у всіх парафіях нараховувала 841 церкву, з них — 801 дерев'яна; в тому числі в Ужгородському комітаті — 84 церкви, з котрих лише 5 були кам'яними. В Земплині й Шариші було 295 церков, з них тільки 21 кам'яна.

Закарпатські українці дбали, щоб при церкві була дзвіниця й вона мала дзвони. Доки не мали дзвонів, на Богослужіння скликали биттям молота в дошку.

На Історичному Закарпатті було багато типів дерев'яних церков. Найцікавіші з них:

тип верховинський або бойківський — це найдавніший тип церков, які збереглися дотепер. Ця будова складається з трьох частин, кожна з банею, яка поступово звужується вгору. Цей тип поширений у Галичині;

тип бароковий — це церква з одним довгим дахом і вежею, під котрою є вхід до церкви;

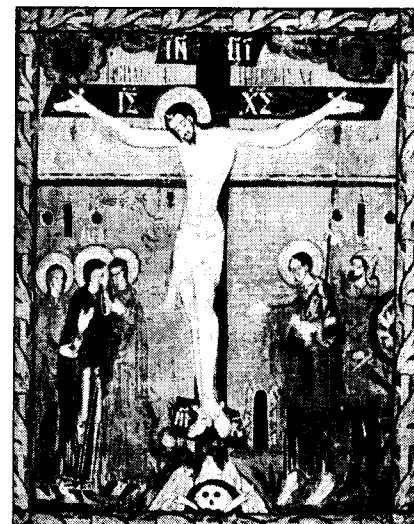
тип готичний (названий і хустським тому, що найбільше там поширений) з вежею, що стрімко підіймається вгору; наприклад, вежа Сокириницької церкви сягає вгору на 8 метрів; шия вежі довга й тонка і переходить в гостре шпильясте закінчення; головну вежу оточують чотири так само гостро закінчені малі вежі;

тип гуцульський, зразок якої бачимо в Ясіню (Струківська церква);

тип мішаний верховинсько-бароковий, зразок якої бачимо на Мукачівщині, зокрема в Шелестові.

Зразки цих типів церков можна побачити на фото.

З дерев'яних церков Закарпаття найстарішою, що збереглась до наших днів, є церква св. Луки в Тройчанах на Пряшівщині, біля залізничної лінії Пряшів-Бардіїв на відстані 5 км від станції Раславиці. Припущення про час будівництва цієї церкви суперечливі. Шематизм Пряшівської греко-католицької єпархії за 1908 рік датує будову 1338 роком. Чеський професор Й. Видра припускає, що церкві приблизно 400 років (про це писав у 1925 році); чеський дослідник Ф. Заплетал вважає, що ця будівля кінця XV або початку XVI ст. Володимир Січинський пише, що про давність будівлі може свідчити і рік ікони св. Луки — 1638, і один зі стародруків церкви — львівське видання

Ікона розп'ятого Спасителя з церкви св. Луки в Тройчанах

„Апостола“ 1639 року. Далі він пише: „Сама побудова своїми архаїчними формами, конструкцією і окремими деталями свідчить про безсумнівні докази старовини, що сягає вглиб XVII століття. Вже зовнішній вигляд будівлі вражає старовиною і непідробленою архаїчністю. В будівлі, безсумнівно, присутні й готичні елементи, що відносяться до XVI, і навіть XV ст. Все це дає право вважати, що церква в Тройчанах постала якщо не в XV ст., то, у всякому разі, на початку XVI століття“.

Церква в Тройчанах збудована з рідкісного нині і дуже витрипалого тисового дерева. План будівлі тридільний, — це зразок церкви українського типу, поширеного на всіх українських землях. Дахи і навіть стіни Тройчанської церкви побиті гонтою. Найбільшою цінністю цієї церкви була велика колекція народних старовинних дереворитів, котрими були оздоблені стіни церкви. Місцеві селяни говорять, що перед Першою світовою війною дереворитами була обставлена вся церква, але тогочасний священник наказав їх поздирати. У 1931 році Володимир Січинський знайшов у церкві на стінах 27 дереворитів, а від 23-х помітні були лише сліди. „Але й цих 27 збережених дереворитів являли собою надзвичайно рідкісну і цінну колекцію, якою не можуть похвалитися і багато справжніх музеїв“. На жаль, ці дереворити вже не існують, бо у 1936 році їх здерли і спалили. Так пропали величезні цінності єпархії. У 1936 році церква була репарована, під будівлю дана бетонна площа-основа, що оберігає церкву від загнивання і робить її більш стійкою.

З приводу найдавніших церков Закарпаття треба зазначити й таке: коли мадярський трон зайняли Анжуйці (Карл Роберт, а потім Людовік I), за наказом королів, фанатичних латинян, у всіх містах Історичного Закарпаття „руські“ церкви були знищені, а будувати нові „руські“ церкви в містах було заборонено.

Поширюючи свій обряд, латинські ордени або нищили, або забирали для себе руські церкви і на селах. Наприклад, на Спіші (латинізація відбувалася із Заходу) археологи знайшли сліди спалених східних церков і цілих поселень русинів, очевидно тих, які відмовилися прийняти латинство.

Руські церкви й монастирі немилосердно нищили і магнати, як католики, так і протестанти, тому на всій території Історичного

Закарпаття дослідники знаходять (як у латинських, так і реформатських церквах) в інтер'єрі під побілкою сліди східних ікон, які вказують на те, що ці церкви спочатку були руськими. Не була кращою доля руських церков і протягом 150 років після запровадження Унії. Егерські латинські єпископи зберігали за собою право дозволу відновлювати старі чи будувати нові руські церкви як у парафіяльних, так і філіяльних селах. Зрозуміло, що давати дозвіл вони не хотіли, натомість намагалися, особливо у філіях, збудувати латинські костели. Латинська Церква завжди була багатою, забезпеченою великими маєтками, підтримуваною магнатами й королями, тому у XVIII-XX століттях будувала латинські костели по всіх філіяльних селах українських парафій, без огляду на те, чи є там латиняни, чи ні. Шематизми латинських єпархій на Історичному Закарпатті вказують, що латинські костели є сучасними, а до них ніяких споруд там не було. Документи свідчать, що на Історичному Закарпатті протягом століть були лише каплички в замках мадярських магнатів, пізніше — костели, збудовані при замках магнатів; їх було лише кілька, а ті костели, котрі зустрічаємо тепер, були збудовані в період латинізації, реформації та католизації, всі вони сучасні.

Треба вказати й на те, що ті церкви були завжди руськими, а не мадярськими і не словацькими. І та Тройчанська — також, хоча тепер жителі Тройчан пословачені й латинізовані. У всіх селах з руськими церквами, церквами східного обряду, споконвіку жило українське населення. Чеський дослідник Ф. Заплетал пише: „Тройчанську дерев'яну церкву треба зачислити до пам'яток народного русинського мистецтва таким чином, яким можна вважати тройчанських греко-католицьких словаків пословаченими русинами“.

У 1971 році Музей Української Культури в Свиднику видав велику книгу „Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині“. Хоча тут ідеться лише про Пряшівщину, але там навіть спогад про такі споруди заборонено вживати. У вступі до цієї книги Іван Чабиняк так продемонстрував правду: „Мало таких місцевостей в Європі як Карпати, а особливо Східні Бескиди. Ця територія є справжнім замком до серця Європи, чи навпаки — через Європу. Ця стратегічно-ключова позиція поклала печать прокляття на наш край. Вже кілька століть простягають до нього руку завойовники

Європи, які намагаються закріпити своє панівне становище в Європі владою над Карпатами. Немає спокійного століття для цього краю, який зазнав великих нападів та руйнувань, великих насильств, що були наслідком намагань підкорити його разом з матеріальними та культурними здобутками. Але наш край не здався. Хоча насильство вплинуло також на розвиток культури населення, основа її залишалася **традиційною, староукраїнською**, зі специфічними ознаками місцевого розвитку. Карпати зі своєю культурою лишаються вічно живими.

Для Закарпаття, Галичини та Буковини типовою була відірваність від держави, яка продовжувала розвивати староукраїнські культурні основи. Протягом довгих сторіч ці області розвивалися при наявності чужих державно-політичних, ідейно-культурних, конфесійних та етнічних впливів. Тут, на нашу думку, відбувається **насильний вплив** з намаганням пристосування, а відтак **певного нівелювання всього первісного** в тому краї та його цілковитого опанування. Наслідком таких довготривалих намагань є різні унії, акції та інші форми насильства. За таких неймовірно важких умов століттями живе культура русинів-українців, що мужньо протистоїть прагненням різних панів та завойовників підкорити її. Вона виробила імунітет у боротьбі за свою самобутність і, гадаємо, заслуговує назви „безсмертна“.

Читачеві вільного світу написати ці рядки здається природною річчю, але сказати про це на українських землях — зовсім інше, бо

Пам'ятка архітектури XIX ст.,
с. Кобилецька Поляна

за такі слова люди втрачали посаду, доценти університету змушені були пасти худобу в артілях, виконувати найтяжчі чорні роботи.

Зазначимо, що словаки негативно ставляться до культури українців Пряшівщини, не хочуть знати, що тут жив і живе український етнос. Українська мова Пряшівщини — це вже словацький діалект; дерев'яні церкви, східні ікони — це вже словацькі церкви й словацькі ікони. Інші поневолювачі приховували, ігнорували все українське, а тепер словаки все це вважають своїм, — тримільйонний етнос ігнорує існування майже п'ятдесятимільйонного українського народу.

Єпископ Михайло Мануїл Олшавський (1700-1743-05.11.1767)

У XVIII ст. до 1771 року боротьбу за незалежність закарпатських українців проти загарбників очолили національні єпископи на чолі з егерськими латинськими та мадярськими єпископами. Всупереч задекларованим у зв'язку із запровадженням Унії закарпатсько-українському духовенству правам, аналогічним тим, що мав латинський клір і єпископи, воно й далі залишалося поневолелим. Хоч закарпатські єпископи постійно домагалися здійснення обіцянок і умов Унії, але без успіху. Закарпатських єпископів егерські латинські єпископи тримали лише як своїх обрядових вікаріїв, тому що хотіли досягти цілковитої латинізації українців Закарпаття. При тому вони опиралися на те, що IV Лютеранський Собор проголосив, що християни різного обряду в тих околицях, де є латинське єпископство, підпорядковані латинському єпископові з правом мати свого вікарія як обрядового єпископа. Закарпатські єпископи протестували проти цього, вказуючи на те, що Мукачівська єпархія давніша, ніж Егерська латинська і що вона завжди була самостійною єпархією. Але це не допомагало.

Проти надволодіння егерських єпископів рішуче виступив єпископ Михайло Мануїл Олшавський. Він народився близько 1700 року в Олшавиці на Спіші, був молодшим братом єпископа Симеона Олшавського. Філософію закінчив у Левочі, а богослов'я — у Трнаві як доктор філософії. На священника був висвячений єпископом Бизанцієм у 1725 році як неодружений. Пізніше був помічником і генеральним вікарієм свого брата єпископа Симеона Олшавського, а коли єпископом став Блажовський, Михайл

Олшавський був іменованій парохом Мукачева. Після смерті єпископа Блажовського Папа іменував його 06.09.1743 року апостольським вікарієм у Мукачеві, давши йому титул єпископа Росенського. За східним звичаєм, перед посвяченням він постригся в ченці, прийнявши чернече ім'я Мануїл. Його хіротонія відбулася 09.12.1743 р. у Бовчі. Його резиденцією був монастир на Чернечій горі біля Мукачева.

Єпископ Михайло Мануїл Олшавський — це один з найбільш іменитих владик Закарпаття, людина зі значними організаторськими здібностями. Вперше він намагався піднести духовенство єпархії не лише матеріально, але й освітою. У 1744 році він заснував у Мукачеві „богословську школу“, яку пізніше єпископ Бачинський переніс до Ужгорода як Богословську семінарію. Щоб закарпатське духовенство не звинувачували у тому, що воно не знає латини, у 1746 році видав в друкарні в Клузі (Семигород) підручник латинської мови „Елемента пуеріліс інституціоніс ін лінгва латіна — Начало писмен дітем к наставленію на латинском язикі“. Ця книга й була підручником латинської мови в його „богословській школі“.

Єпископ Михайло Олшавський відмовився визнавати над собою владу Егерського єпископа. Його попередники складали тому єпископові присягу підданості й покірності, а єпископ Михайло Олшавський відмовився її скласти. У 1747 році Егерський єпископ граф Баркоці покликав Михайла Олшавського до себе на „раду, щоб ліквідувати суперечки між руським і латинським духовенством“. Покликавши своїх каноніків, Баркоці за допомогою погроз примушував єпископа Олшавського дати йому присягу покори. „Протестую проти цього насилля!“ — кричав єпископ, коли його поставили на коліна. Цей вчинок єпископ Михайло Олшавський розцінював як велике приниження себе і всього руського духовенства. Це його дуже непокоїло. Він взагалі не бажав бути чи грати роль „каплана“ латинського єпископа і його Мукачівського пароха, тому звернувся безпосередньо до Папи. Цісарева Марія Терезія стала на сторону єпископа Олшавського і вимагала від Егерського єпископа Естергазі (котрий прийшов після Баркоці), щоб той перестав ображати й приневолювати єпископа Олшавського. На прохання Олшавського Марія Терезія звернулася до Папи Климента XIII з проханням

звільнити Мукачівських єпископів з-під влади Егерських єпископів і канонізувати Мукачівське єпископство. Одночасно вона наказала єпископові Олшавському відвідати кожну парафію своєї єпархії і подати точні дані про її стан, потреби і скарги. Так, єпископ Михайло Олшавський у 1750-1752 роках відвідав свої парафії, ведучи протокол, записуючи важливі дані (про які йтиме мова в окремому розділі), таким чином для історії зберігся важливий документ про закарпатську Церкву тих років. Тоді Закарпатська єпархія мала 839 парафій і 675 парохів. Але треба зразу сказати, що єпископ Олшавський не записав парафій, що були перед тим руськими, а на час візитації перебували під владою латинських плебанів.

Після цього єпископ Олшавський подав звіт Марії Терезії про стан єпархії і просив імператорку, щоб на основі привілейної грамоти імператора Леопольда кожній парафії був виділений один ґрунт для священика, півґрунту для дяка-учителя і школи, відтак ґрунти для церкви й кладовища і щоби духовенству й церковним особам були дані ті ж привілеї, що їх має латинська Церква. Але минули роки, доки ці домагання були здійснені. Владика Олшавський до того не дожив.

Владика М. Олшавський під час візитів бачив злиденність закарпатського священства і переконався, що Церква не може процвітати, духовне і релігійне життя народу не може бути піднесене, коли священик замість того, щоб дбати про свою парафію, повинен дбати про те, щоб працею рук заробляти на життя. Саме тому закликав вірних, щоб на утримання свого священика-пароха кожний господар на низинах (Притисянщина) щороку давав священикові два віка зерна й один день допомагав працювати. Вірні в гористих околицях повинні були щороку давати одне віко зерна або два віка вівса, дяку-учителю — половину того, що священикові. Якщо зважити на важливість того, щоб священики утримувались на руських парафіях (бо без них українські села залишилися би безборонними проти латинізації й денаціоналізації), заклик єпископа Михайла Олшавського (і в ситуації, коли населення злидарювало), був вчасним і розумним. Цю здачу зерна пізніше названо коблиною, а працю — роковиною. На жаль, ці обов'язки вірних збереглися і пізніше, коли церкви, парафії отримали деякі землі або набули їх завдяки дарам сімей, що

вмирили без нащадків. На початку ХХ ст. ця коблина й роковина стали тягарем для вірних, викликали незгоди, а пізніше й перехід на православ'я. І все тому, що деякі священники зовсім безсовісно вимагали від своїх вірних коблину й роковину, неодноразово за допомогою суду, причому навіть у 1920-1938 роках.

Єпископ М. Олшавський бачив, що найбільше захищені від латинізації та денаціоналізації парафії середнього Потисся, тому він намагався закінчити спорудження монастиря у Бовчі, наперекір протестам егерських єпископів і різним перешкодам. Монастир був закінчений у 1756 році. Будівництво цього монастиря започаткував єпископ Бизанцій. При монастирі єпископ Олшавський заснував монастирську школу й руську народну школу для дітей. Отже, околиці Потисся в ті часи ще були руськими.

Треба згадати й те, що єпископ М. Олшавський переніс свій осідок з монастиря на Чернечій горі до міста Мукачева. До цього призвели постійні непорозуміння з ченцями з приводу монастирських доходів, що, на їхню думку, забагато використовувались на справи єпархії. Отож у 1751 році єпископ залишив монастир й оселився у меншій будівлі біля парафіяльної споруди в Мукачеві. Михайло Олшавський був останнім єпископом з тих, хто перед хіротонією постригся в ченці. Його наступники вже не ставали ченцями, а тому й не мали титулу архимандрита монастиря. Попри суперечки єпископ М. Олшавський допоміг відбудувати монастир на Чернечій горі (1766 р.).

Це був дуже працьовитий священник. У вільний час він переписував книги і заснував єпархіальну бібліотеку, передавши до неї більш як 1500 своїх книг. Він також написав і надрукував у 1764 році у Трнаві твір „Сермо де сакра ін окциденталем ет оріенталем еклезіам уніоне“, який пізніше вийшов німецькою та іншими мовами в кількох виданнях, а також у Почаївській Лаврі (у 1769 році) українською: „Слово о святом между восточною і западною Церковью соединені“.

Школи при церквах на Закарпатті були віддавна, а Олшавський дбав про їхній розвиток, заснував більше шкіл, чим показав приклад своєму наступникові єпископові Іванові Брадачу.

Дуже шкодили справі Унії єзуїти. Історик А. Балудянський пише, що, поширюючи латинізацію, вони були найголовнішою

причиною хвилювань умів вірних. Великі заворушення проти латинізації відбулися в Семигороді. Історик Балудянський розкрив обставини, за яких це сталося: „Іннокентій Клейн із Семигорода закінчив новіціят у Мукачівському монастирі та в 1743 році був висвячений єпископом Олшавським на Фогарашського єпископа. Папа дав дозвіл, щоб Іннокентій Клейн прийняв єпископство від одного єпископа. Але оскільки він відмовився виконати домагання єзуїтів змінити обряди, то накликав на себе їхню ненависть, вони у Відні звели на нього наклеп, і він був покликаний до Риму. Незважаючи на те, що тоді його було визнано невинним, він уже не повернувся назад. Між тим, єзуїти, своїми свавільними рішеннями, викликали в народі заворушення. Щоб утихомирити народ, єпископ Мануїл Олшавський повернувся до Семигорода у 1745 році як цісарський представник. Пропозицію прийняти Фогарашське єпископство М. Олшавський не прийняв, але двічі ще повертався до Семигорода заспокоювати заколоти вірних. Ці заворушення виникали внаслідок того, що в осідку Фогарашського єпископа засів єзуїт, який керував єпархією. На місце Іннокентія Клейна врешті призначили Петра Арона, якого в 1745 році висвятив єпископ М. Олшавський, а після смерті Арона — Атанасія Редника (у 1763 році). Велику агітацію проти Унії (в роки єпископства М. Олшавського) на Закарпатті вів сербський ієромонах Софроній, але марно, безуспішно. У Сукмарщині також були заворушення, але єпископ М. Олшавський і там заспокоїв вірних. Духовенство й вірні шанували цього єпископа. Своєю діяльністю й відданістю Церкві та народові, а також відкритою боротьбою за права й самостійність народу та української Церкви Закарпаття, він піднісся на п'єдестал патріарха народу.

Єпископ Михайло Мануїл Олшавський помер у Мукачеві 5 листопада 1767 року і, за власним бажанням, його поховано в монастирській церкві у Бовчі. На жаль, у 1987 році малярські священники стерли руський напис на могилі Олшавського в гробниці монастиря, замінивши його малярським.

Мукачівська богословська школа

Перш ніж поступити у Мукачівську богословську школу, богослови Мукачівської єпархії вчилися в різних богословських школах Мадярщини (Трнава, Егер, Пейч, Калоча, Будин), в чеських містах (в Оломоуці та Празі), у Відні, Інсбруку, Римі, Львові та Молдавії. Але більша частина закарпатського священства все ще була самоуками. Першою школою богослов'я для священників на Закарпатті стала саме Мукачівська, заснована у 1744 році єпископом Михайлом Мануїлом Олшавським. Оцінюючи її роль в історії культурного розвитку українців краю, можемо нею гордитися. Бо, крім того, що протягом 28 років більша частина закарпатсько-українського духовенства і дякоучителів отримувала тут освіту, вона залишила історії незабутні культурні та історичні пам'ятки.

Мукачівський єпископ Михайло Мануїл Олшавський (1743-1767) належить до найосвіченіших і найенергійніших владик Мукачівської єпархії. Надзвичайно здібний організатор, він був першим з мукачівських єпископів, хто відкрито виступив проти надволодіння Егерської єпархії і вів енергійну боротьбу за канонізацію Мукачівської єпархії. Йому не подобалось, що кандидати на священство мали вчитися в інших латинських богословських школах, адже це означало, що вони вже не повернуться до карпатсько-української Церкви (їх переманювали прийняти латинський обряд, обіцяючи великі прибутки, при цьому показували, в якій нужді живе закарпатське священство, запевняючи, що таке й на них чекає). Єпископ Михайло Олшавський хотів, щоб єпархія була самостійною не лише на правовому полі, а й у справі виховання майбутніх священників. Тому він вирішив заснувати власну богословську школу в Мукачеві.

На ті часи школа була дуже скромна. Єпископ мусив подбати про приміщення, про матеріальне забезпечення професорів і про її визнання світською та духовною владою. Матеріальної допомоги чекати не було звідки. До будівництва школи був змушений братися власними силами, адже його вірними були убогі кріпаки.

Попри це у 1744 році школа вже почала діяти, хоча ще не мала свого приміщення. Будівлю — всього на дві кімнати — єпископ почав споруджувати на парафіяльному ґрунті. В одній кімнаті вчилися кандидати на дяків, у другій — кандидати на священників. Будівництво було закінчене у 1747 році.

Спочатку до школи зараховували незважаючи на попередню підготовку, кандидатам не обов'язково було навіть мати середню освіту. Також приймалися чоловіки віком від 18 до 40 років, неодружені й одружені, вільні й кріпаки. Пізніше єпископ все це внормував. У першу чергу приймали тих, хто добре знав руське скорописне письмо, адже книг ще не було і студенти записували лекції під диктовку професорів, або переписували з книжок. Кожний кандидат мусив уміти правильно і чисто розмовляти по-руськи (тобто по-українськи) тодішньою народною мовою. Для школи була видана „Регула“, в якій зазначалося, що ті, хто не вмів добре співати прокімени, тропарі, слави, стихирі, „в училище може не ввійти“. Крім того, кандидат мусив добре знати церковні обряди і взагалі мав показати здібності у вивченні богослов'я. В перші роки існування школи до неї приймали одружених і навіть уже висвячених. Але одружений мав довести, що він одружився по любові з дівчиною або вдовою. У 1758 році єпископ М. Олшавський у своєму „установленню“ розпорядився, щоб священники посилали своїх синів до школи ще до одруження. Інакше поповичів, котрі не закінчили або взагалі не навчалися в Мукачівській богословській школі, не висвячували і вони не могли надіятися на те, що взагалі колись можуть бути священниками. Хто в Мукачівській богословській школі не провчився бодай три роки, не міг навіть думати про священство. До школи приходили й такі кандидати, котрі відвідували латинські єзуїтські гімназії. Але неуків до школи не приймали. Ті, хто не мав середньої освіти, необхідні знання мусили набути у своїй парафії від священника або від священників, котрі займались підготовкою кандидатів. Пізніше єпископ Іван Брадач заборонив приймати до школи одружених кандидатів.

Були роки, коли число кандидатів доходило до 122. Розглядаючи „шкільні метрики“ Мукачівської богословської школи, можемо бачити, що туди приходили й кріпаки. Землевласники домагалися, щоб ті й після висвячення залишалися їхніми кріпаками.

Але єпископ Олшавський, а за ним і наступні єпископи вимагали, щоб кандидат-кріпак або сам викупився з кріпацтва, або його викупував єпископ. Зарахування до школи не мало вікового цензу. В метриках знаходимо записаних кандидатів від 18 до 40 років. Зате молодших 18 років і старших 40 років немає.

Спочатку Мукачівська богословська школа була дворічною. Пізніше (приблизно з 1757 року) єпископ М. Олшавський продовжив навчання на три роки. Кожний кандидат на священство повинен був проживати при школі. Хто не складав успішно іспитів за два або три роки, залишався на повторне навчання аж до того часу, доки не засвоював дисципліни і не складав відповідних іспитів.

Шкільний рік починався восени. Іспити і висвячення відбувалися навесні. Студенти жили у Мукачеві на квартирах, бо гуртожитків (інтернатів) не було. Навчання починалося о 8-й годині ранку і було організоване на зразок єзуїтських шкіл. Після обіду навчання продовжувалося від другої до четвертої години. Кандидати записували лекцію під диктування професора. Вчилися гуртом, часто під керівництвом найздібнішого кандидата. Головним предметом була наука про мораль. Вивчалися також богослов'я, Святе Письмо (тлумачення Євангелій, апостолів), латинська мова. У неділі і свята кандидати повинні були проповідувати й вести катехизацію у Росвигові, Мукачеві, Підгорянах і Підгороді. Протягом цілого року у вівторок і четвер Святу Літургію служили нововисвячені священники. На цих Богослужіннях були присутні всі кандидати, які допомагали священникам і співали в крилосі. Щоб кандидати засвоїли латинську мову, єпископ М. Олшавський видав підручник латинської мови під назвою „Начало письмен дітем к наставленію на латинском языкі“ в Трnavі 1746 року.

Невідомо, хто до 1748 року навчав студентів у Мукачівській богословській школі. А в тому році першим професором був призначений сюди з Будинської теологічної школи молодий абсолювент Юрій Чирський — син священника з села Хорвати (район Кошиці). Але викладав він тут лише один рік. У 1749 році кандидатів навчав Шуста, котрого у тому ж році замінив Іван Пальчик.

Пальчик закінчив Трnavську богословську школу і в Мукачівській богословській школі викладав три роки (1749-1751). У 1752 році він був призначений священником у Сваляву. Він ще декілька місяців навчав у школі як парох Росвигова.

Четвертим професором був Дмитро Дорош, який закінчив теологію у Трnavі. Він став парохом у Росвигові й професором школи у 1754 році, але невдовзі помер. Похований у монастирі на Чернечій горі.

П'ятим професором був призначений Іван Брадач, який студіював у Трnavі. На той час у школі було 80 кандидатів. Разом із ним навчав також Іван Блажовський, професор, який закінчив теологію у Трnavі.

Отже, професорами були переважно молоді кваліфіковані теологи. Їхня діяльність у школі була, звичайно, короткою. Причиною цього було те, що професори не отримували платні, а щоб прожити, були одночасно парохами сіл поблизу Мукачева. Лише у 1758 році єпископ М. Олшавський виклопотав у цесареві Марії Терезії для професорів щорічних 300 золотих. Ведучий професор отримував 150 золотих, другий — 120 золотих, а 30 золотих залишалося на інші видатки. У 1776 році було введено ще одне місце професора.

Професор вів шкільну метрику, до котрої записував ім'я кандидата, вік, походження, заняття батьків, відомості про успішність, про те, які іспити склав, про його моральну поведінку, коли був рукоположений і в яку парафію був призначений. Ми вже згадували, що Мукачівська богословська школа була організована на зразок єзуїтських шкіл, які до появи „Раціо Едукаціоніс“ були зразком для усіх шкіл в Європі. Як і в єзуїтських школах, так і в Мукачівській, навчання відбувалося не в якомусь окремому періоді, але ступенево. Один клас, залежно від здібностей кандидата, можна було закінчити за півроку або за два роки. Але з метрик бачимо, що в основному кандидати закінчували школу за чотири роки. Іспити були дуже суворі і не було вказано, хто скільки років може вчитися повторно. Через суворість професорів на іспитах деякі кандидати залишали школу або шукали висвячення в інших єпископів, у яких іспити не були такими суворими. Але єпископ М. Олшавський довів до загального відо-

ма за допомогою послання, читаного у всіх церквах єпархії, що таким чином висвячені кандидати не зможуть отримати жодної парафії у єпархії.

З яких книжок або підручників училися кандидати у Мукачівській богословській школі, невідомо. Ми вже згадали, що латинську мову кандидати вивчали з книги єпископа Олшавського „Начало писмен...“, а моральні основи — з книги єпископа Юрія Бизанція „Краткое припадков моральных или нравных собрание духовным особам потребное“. Книга була надрукована в Трнавi у 1727 році і налічувала 413 сторінок. Інші лекції кандидати переписували зі старих рукописів. В Ужгородській єпархіальній бібліотеці зберігся ряд рукописів теологічних трактатів. З підписів переписувачів і власників книг видно, що вони датовані другою половиною XVIII століття. Наприклад, книгою, яка з'явилася в Мукачівській богословській школі, була книга „Кормило віри“ Вюсяника. Книга від 1779 року, як зазначає автор і єпископ А. Бачинський, була написана на основі лекцій і нотаток професорів та студентів Мукачівської богословської школи. Книга має майже 500 сторінок.

Після закінчення школи, перед висвяченням, кожний кандидат мав пред'явити професорові достовірний лист, що та парафія, яку він просить для себе, є вільною. Сюди також входили відомості про те, чия то земля, чи є парафіяльний дім, скільки має вірних, котрі зможуть утримувати священика. Гірше було з кандидатами-кріпаками. Мукачівські єпископи ще у XVIII ст., через те, що не вистачало священиків, висвячували і здібних кріпаків. Аж єпископ М. Олшавський поклав цьому кінець. Кожного невольного кандидата на священство він зобов'язував, щоб той випросив від свого землевласника „мануміссію“, тобто лист-звільнення. Але отримати такого листа було нелегко, бо землевласники разом із звільненням втрачали робочі руки або грошовий дохід. У єпископському архіві є багато таких листів з XVII, а найбільше — з XVIII ст. Після звільнення священик ставав мануміссалістом або лібертином. Наведемо декілька прикладів за документами.

У 1675 році Софія Баторі у Мукачеві звільняє від панщини і від обов'язку квартирування війська священика Івана Абрагама.

Як і інші священики тієї околиці, Абрагам буде щороку платити за це 4 золотих. А якщо його дружина помре і він одружиться вдруге, то своє звільнення втрачає і виконуватиме кріпацькі обов'язки. У 1623 році землевласник Юрій Ракоці, князь Семигорода, звільняє від усякої роботи священика Олександра Семетковського із Семетковець. Але він щороку повинен платити 10 золотих. У 1771 році графиня Терезія Зічій звільняє від панщини Івана Боднаря родом з Гардища поблизу Требішова. При тому зазначає, що звільнення стосується лише Івана Боднаря, а не інших членів сім'ї. Отже, його жінка й діти надалі залишаються кріпаками.

Єпископ М. Олшавський багато зробив для того, щоб священство було звільнене з кріпацтва. Домагався цього від цесаря, посилав листи землевласникам. У 1774 році єпископ звернувся з листом до Яноша Липчєя з Білок, щоб той звільнив від панщини Григорія Тєсловича. Липчєй відповів, що не може цього зробити, бо Тєслович має трьох синів, і він втратить три робочі сили. У 1771 році граф Ласло Тєлекі дає дозвіл на висвячення синові лібертина Федора Продана Іванові з Лисичєва. Але за це він повинен щорічно платити таксу. А якщо матиме дітей, то вони будуть кріпаками і працюватимуть на панщині, як інші його піддані. Бачимо, що граф Тєлекі закріпачував священика річною таксою, незважаючи на те, що той був з роду лібертинів (тобто вільних), а його дітей зробив кріпаками.

З наведених прикладів робимо висновок, що визволення об'єданого руського священства з кріпацтва відбувалося нелегко, незважаючи на те, що ще в 1692 році цесар Леопольд I видав диплом, яким звільнив об'єдане руське священство з кріпацтва. Цей диплом цесаря виразно рівняв у правах руське священство з латинським. Однак, при цьому Граф Тєлекі в 1771 році не тільки не звільняє з кріпацтва сина свого лібертина, тобто вільної людини, але приписує собі право мати синів священика кріпаками. З багатьох мануміссій, що знаходяться в єпископському архіві, бачимо, що бідніші землевласники швидше і легше звільняли своїх кріпаків від панщини, ніж багаті магнати. Мадярська шляхта не дотримувалася наказів диплому цесаря про звільнення з кріпацтва руського священства.

Проти заснування та існування Мукачівської богословської школи відразу виступили егерські єпископи. Адже єпископ М. Олшавський заснував школу без дозволу. Отож йому довелося захищати право на існування школи протягом десятиліть, і таким чином Мукачівська богословська школа проіснувала до 1776 року, аж поки в Ужгороді цесарева Марія Терезія не заснувала греко-католицьку богословську семінарію. Тоді кандидати на священство з Мукачівської школи перейшли до Ужгорода.

Розповідаючи про Мукачівську богословську школу, треба наголосити на окремих важливих моментах.

Жалюгідно в історії Церкви Закарпаття XIX і XX ст. виглядало те, як греко-католицьке священство у своїй більшості трималося гордо, підкреслюючи свій священницький рід, ніби це якась шляхетність з „блакитною кров'ю“. Хоча відомо, що насправді воно походило з селянського кріпацького руського роду: не були це мадяри, були це русини і майже всі з кріпаків за винятком тих, хто в магнатських мадярських війнах здобув свободу і став лібертином. Але й ті спочатку були кріпаками. Отже, ніхто взагалі з греко-католицького священства не був з „панського роду“. Про це свідчать документи „манумісії“ і книги Мукачівської богословської школи, названі шкільними метриками, а також „Книга посвячень священників“. Ця книга містить всі дані про висвячуваного, а також дані, у якого землевласника кандидат священства був кріпаком, коли його викупили тощо.

Деякі автори статей з історії Закарпаття, не утруднюючи себе потребою ґрунтовно простудіювати єпископський архів, неправдиво зображали ситуацію в Мукачівській богословській школі (ніби там навчали лише читати, писати та співати церковні пісні, а більше нічого). Дехто при цьому зазначав, що русини зроду не мали потягу до навчання, школа їх не цікавила. Насправді ж Закарпаття завжди, окрім звичайного, неосвіченого священства, яке проявляло більше віри й поширювало цю віру праведним життям, а не лише словами, мало і високоосвічене духовенство, яке студіювало науки у вищих школах усєї Європи. Заслужений історик Закарпаття Василь Гаджега писав з цього приводу: „Не осуджуймо несправедливо і легко неосвіченість наших предків. Архівні матеріали недвозначно вказують, що загальна освіта руси-

нів, як інтелігенції, так і простих селян, стоїть на такому самому рівні, як і освіта народу Мадярщини, і набагато вище від сусідніх народів на північ, схід і південь Мадярщини“. Найкращу характеристику тогочасного священства Закарпаття давав сам народ словами: „Ми маємо дерев'яні чаші, але золоте священство“. А вчений грек Декамеліс, коли йому дорікнули, що він висвячує неуків, відповів: „Може, декотрі з них не високоосвічені, але вони чесні й праведні“.

Візити єпископа Михайла Мануїла Олшавського. Перші описи церков і парафій

Як відомо, королева Марія Терезія розпорядженням від 21 квітня 1750 року наказала Мукачівському єпископові М. Олшавському відвідати усі парафії своєї єпархії і подати їй документ про потреби, недоліки, зловживання і взагалі відомості про стан церков. Це розпорядження було результатом багатьох скарг на мукачівських єпископів. І ось у 1750-1752 роках єпископ М. Олшавський побував у кожній парафії єпархії, відвідав кожне село. Під час візиту відразу на місці складав протокол, в який вносилися всі найважливіші дані про парафію, особу пароха, хто його висвятив, як він живе, як виконує свої священницькі обов'язки, чи вірні мають на нього якісь скарги, яке матеріальне становище пароха; відтак дані про парафіяльний ґрунт, церкву, її стан, про церковні книги, цвинтар тощо. Протокол складався латинською мовою і тепер знаходиться в єпархіальному архіві в Ужгороді. Український переклад тих протоколів здійснив і опублікував у Науковому збірнику товариства „Просвіта“ в Ужгороді історик др. Василь Гаджега. Після візитів єпископ М. Олшавський подав Марії Терезії три великих звіти, в яких виклав дані про парафії, священство і вірних. Складені у парафіях єпископом М. Олшавським протоколи, а також його записи, на основі яких подав звіти королеві, вперше дають чітке уявлення про Мукачівську єпархію. Ось про що йшлося у звітах:

Про вірних. Руський народ любить свою віру, без своїх церков і своїх священників не бачить іншого життя, коли в даній околиці нема руського священника, він здатний залишити обжиту терито-

рію і йти туди, де буде свій священник. Вірні рідко погоджуються з тим, щоб їм служив сусідній священник, або щоб вони ходили у сусіднє село до церкви. Взимку, коли лежать великі сніги, вони можуть не ходити в сусіднє село. Руські вірні, окрім пасхальної сповіді, сповідаються також і під час інших постів. Неділь і свят вірні дотримуються, але часто урядники землевласників виганяють їх із церкви, зі Служби Божої на панщину або на іншу роботу. Але деколи й самі вірні, працюючи тиждень на панщині і маючи вільною лише неділю, змушені у вільний день віднести зерно до млина або залагодити якісь інші свої справи. Землевласники утримують жидів, які в неділю і свято горілкою споюють народ. Також землевласники не пускають до руської церкви тих, що служать у їхньому дворі. Своєї віри парафіяни дотримуються чітко, хоч відомо, наприклад, що на Мараморощині з 16 870, здатних до сповіді, 18 таких, що відійшли від віри (живуть без шлюбу тощо).

Парафії. Чисельно села різняться одне від одного. Є такі, що нараховують усього 30 жителів, є й великі. При жодній парафії немає маєтків. Парафіяльний будинок — сільська хата, збудована серед вулиці або на сільській площі, звідки парафіян ніяк було вигнати або сам парох купив собі у землевласника ґрунт і збудував хижку, в якій живе. Церква має лише тоді якусь земельку, коли вмираючі бездітні вірні залишать їй свій ґрунт або корівку. Але часто в таких випадках землевласник забирає і ґрунт, і корівку, а церква знову не має нічого.

Треба вказати й на те, що в пізніші часи мали місця напади на церкву, котра володіла якоюсь землею. Ті землі (а їх було мало) або дарували вірні, або викупувала церковна громада на утримання пароха, отже, не були насильно загарбані в убогого населення і служили на утримання церкви, священника, дяка, деколи і церковника. Українська Церква на Закарпатті ніколи не мала таких великих земельних маєтків, які мала латинська Церква.

Щодо **стану церков**, то вони в той час на Закарпатті здебільшого були дерев'яні, криті соломою або драницями. Найбільше ветхих церков за Тисою, тому що там не вистачає дерева. Церкви будують й утримують самі вірні, вони, як кріпаки, працюють і на спорудженні великих латинських костелів. Ті не мають своїх вір-

них, але будують культові споруди у руських філіях, щоб таким чином латинізувати вірних. Жодна церква не має ні маєтків, ні доходів, бо її вірні-кріпаки дуже убогі. На всю єпархію лише 40 кам'яних і 801 дерев'яна церква. Інтер'єр церков дуже бідний. Якщо в храмі є хрестильниця, то хрестять у ній, якщо ж немає, то приносять корито і в нього занурюють дитину. Коли холодно, чи взимку, священник хрестить в хаті батьків. Вінчаються також у хаті батьків, і лише тепер наказано (єп. Олшавським) вінчати в храмі. Чашу мають дерев'яну, деколи олов'яну і дуже рідко — срібну. За дарохранительницю служить дерев'яна коробка. Деякі священники зберігають Євхаристію, освячену у Великий Четвер, до нового Великоднього Четверга. Дискос дерев'яний або скляний. Антимінси — ще з часів єпископа Декамеліса, а доти взагалі не було жодних. Ризи мають з домашнього полотна, а якщо нема риз, то священник служить лише в стихарі з домашнього полотна. За просфору — домашній хліб з даної околиці, в горах — вівсяний. Євангеліє, як і решта книг, — рукописні. В деяких церквах є книги, привезені з Києва чи інших міст. Такі книги дуже дорогі, але вірні дуже побожні, бо деколи за одну книгу дають торговцям пару волів. В Літургії Святіший Папа Римський і світський уряд згадуються шість разів, і цього дотримуються всі священники. Що стосується подружжя, то не всюди дотримувались розпорядку Тридентського Собору про шлюбні оголошення й вінчання своїм парохом. Тепер цього порядку дотримуються.

Священство переважно живе з власної праці, бо вірні рідко здатні їх утримувати, лише допомагають їм, даючи зерно. Вони одягнені дуже бідно; у багатьох селах працюють на панщині, а більшість панщину вже сплачує грішми. Священники були висвячені не лише єпископами Мукачівської єпархії, а й Молдавії, в Арадї, окремі були висвячені й необ'єднаними владиками. Тих священників, які повдовіли й одружилися вдруге, було звільнено зі священства. У декотрих парафіях на Мараморощині, яка найпізніше прийняла Унію, багато священників. Щодо ерудиції, то все, що треба знати про Ісуса Христа, безсмертну душу, митарство, пекло, Царство Небесне, про Тайни, про наслідника ап. Петра, тобто про Римського Архиєрея як видимого Главу Христової Церкви священники знали достатньо. „Вірую“ всі ісповідували словами: „...от Отця і

Сина ісходящого“. Однак, коли народ закріпачений, а тому убогий, то убогий і священник. До того ж священники змушені були платити своїм землевласникам десятину з усього вирощеного, а в багатьох селах — ще й латинським плебанам.

Дяки-учителі. В більшості парафій є дяки, майже всі вони — сини священників, тому їх називають поповичами. Але вони не можуть самостійно забезпечити прожиття, працюють як кріпаки, дбають, щоб заробити на прожиток, тому і не мають часу на навчання дітей. Дяки мешкають у своїх хижках, які збудували на краю вулиці чи на сільській площі. Дяківського ґрунту ніде нема. Вони — кріпаки і виконують усі повинності панщини. (Зазначимо, що ще в 1778 році дяки не були звільненими від панщини. У 1778 році Сигітський священник довів до відома владику, що рік тому Тячівський дяк привселюдно отримав 20 палиць за те, що напередодні Успіння Пресвятої Богородиці не пішов на панщину — відвезти в'язнів до Сиготу, а відправляв Богослужіння).

Церковників у парафіях мало, тому що й вони закріпачені. Саме через те у багатьох парафіях вранці, в полудень і ввечері не дзвониться.

У кожній парафії в протоколах вказано прізвища парохів. Усі ті прізвища руські і свідчать про те, що священники були русинами.

Але протоколи єпископа М. Олшавського подають також дуже важливу інформацію про зловживання латинського духовенства, яке насиллям і обманом обкрадало руські душі.

Візитаційні протоколи єпископа Михайла Олшавського з 1750-1752 років про латинізацію, зловживання, обман й насилля латинського духовенства над руськими вірними

Візитаційні протоколи єпископа Михайла Мануїла Олшавського з 1750-1752 років зафіксували ряд зловживань духовенства, яке обкрадало руські душі за допомогою обману і насилля. Ці зловживання латинське духовенство дозволяло собі постійно протягом усієї історії Закарпаття, не відмовившись від них і в наші часи. У візитаційних протоколах записано скарги вірних. Наведемо деякі з них.

„Парохія Дубровка (район Требішов). У філії Бутковці 80 русинів, здатних до сповіді, але тут місцевий плебан дозволяє руському священникові відправляти лише сповідь і елеопомазання“.

„У філії Дерегньово є 10 руських родин. Тут руський священник не відправляє, а провадить сповідь і елеопомазання, тому що на все існує заборона кальвіністського пастора і землевласниці Шари Галамбоші, дружини Франциска Лоня; хрестить, вінчає і ховає русинів тут протестантський пастор“.

„Парафія Торговище. У філії Бановці 46 руських родин. Місцеві землевласники не дозволяють руському священнику провадити будь-які душпастирські відправи. Таке ж і у філії Нове Село, де 16 руських родин, а землевласник Юрій Туссай не дозволяє служити в церкві руському священникові“.

„Парафія Раковець. У філії Мурвани 80 руських родин, а Торговищський плебан забороняє вірним давати своєму священникові по віку зерна“.

„Парафія Тополяни має філії Петровці й Михайлівці. У Петровцях 65 руських родин, річний дохід яких забирає Михайлівський плебан. У Михайлівцях є 280 русинів, здатних до сповіді. Плебан не дозволяє руському священнику відправляти Тайни для своїх русинів. Цей плебан намовляє русинів прийняти латинський обряд, висміює наші обряди, і з першого квітня уже четверо змінило свій обряд, а інші зі сльозами скаржилися, що він їх насильно примушує прийняти латинський обряд, а вони не знають що робити. Цей плебан зневажає нашу Євхаристію, не дозволяє вмираючим покликати духівника свого обряду, щоб висповідатися і прийняти святе Причастя. В проповіді про наш знак хреста, який русини не роблять латинським способом, сказав: „Шкода мені вас, бо не вмієте перехреститись, але це й не дивно, бо ваші духовні наставники також не вміють“. Коли руський священник за наказом свого єпископа хотів відправити похорон, він йому насильно завадив і нахабно його образив, а графів нацькував на пароха і простих людей“.

„Парафія Стражське. Плебан і землевласник Околичані силою примушують русинів святкувати латинські свята“.

„Парафія Нижня Яблінка. У філії Папин 40 русинів, здатних до сповіді. Латинський плебан не дозволяє руському священнику проводити у філії деякі відправи“.

„Парафія Коссани. До філій Ласчов, Маргань і Брезів, де є русини, лютеранський пастор не пускає нашого священика до служіння в церкві“.

„Парафія Пустопольська. Плебан Паловецький (тепер Плавечський) ховає, хрестить, вінчає русинів, а наших священиків виганяє. Так, зокрема, сталося з Любовським, якого запросили на похорон руської бабусі, а вона п'ять днів пролежала непохованою. Коли потім священик Любовський прийшов на похорон, надійшов плебан і не дозволив йому відправляти Службу, відтак вигнав його“.

„Парохія Гиралтов. Вірний Стефан Кивадер залишив для руської церкви вола (вартістю 22 флорини) і ще децю, а землевласник Антон Борнемісса все те відібрав і не дозволив бодай щось залишити для церкви. До парафії Гиралтов належать філії Сливник Малий і Великий, Раславці Слов'янські й Угорські, де русини також живуть, але латинський плебан не дозволяє руському священикові відправляти жодної Тайни“.

„Парафія Воронів-Поруба. Філії Чемерня і Вишов руські, але латинський плебан не дозволяє відправляти руському священику Службу Божу“.

„Парафія Тернавка і філія Сечовці — всі доходи наших вірних забирає Сечовський плебан“.

„Парафія Гардищі. Кальвіністи не дозволили парохів перенести покійного до гардичанської церкви для того, щоб провести обряд поховання, але забрали його насильно, а руського пароха проганяли два рази“.

„Парафія Цейков. Плебан примушує русинів святкувати латинські свята“.

„Парафія Лелес-Полянка. Премонстранти (латинські ченці) не допускають руського священика до філій Лелеса, а мінорити (інші латинські ченці) — до філії Зейтейня; забирають у вірних доходи, які належать руському священикові“.

„Парафія Агард. До філії Таркань нашого священика не допускають на жодну відправу“.

„Парафія Сердогель (тепер Середа над Водрогом). У філіях Севлюшик, Сег, Берец, Сомотор, Карош, Корчі, Вейча, Великий Кеvedж — латинський плебан не дозволяє відправляти руському священикові нічого, крім сповіді“.

„Парафія Уйгель. Вірних примушують святкувати латинські свята“.

„Парафія Ардов. Русинів примушують дотримуватися свят латинського обряду, а тих, хто не послухає, карають штрафом“.

„Парафія Бокша (біля Стропкова). У філії Стропків і Тисинець латинські плебани не дозволяють руському священикові служити відправи і забирають всі доходи наших вірних“.

„Парафія Вишня Ядлова. Скарги на плебана Солницького, який забороняє на місці руської церкви, яка згоріла, збудувати нову. Він каже: „Церква — козар (отара кіз), а ви — лайдаки; подбаю, щоб вас, русинів, вигнати з Царства“. А коли він п'яний, то розганяє людей, погрожує русинам смертю, і всі тут його так зненавиділи, що вирішили покинути село й переселитися в інше місце. Він поводить так, як не годиться священичому сану. Це все заявили селяни під присягою і підтвердив окружний суддя пан Очкай“.

„Село Седлиці має латинського пароха, хоч у селі 217 русинів, а дотримуються латинського обряду лише 25 і 5 лютеранів“.

„Парафія Колбашій. Філії: два Казимири, Кузмич, Нове Село. Тут плебан дозволяє руському священику хрестити, але інші відправи забороняє“.

„Парафія Бошка. У філії Бейня, де живуть русини. Беньовський плебан забороняє вислугувати русинів і всі їхні доходи відбирає“.

У протоколах єпископа М. Олшавського названо багато сіл, які він відвідав. Жителі цих сіл — русини, дотримувались тільки руського обряду, а тепер ті села латинізовані, а отже і змадяризовані або пословачені. Наведених декілька прикладів вистачає, щоб мати чітку уяву про латинізацію і поведінку плебанів, що не змінилася ані потім, ані тепер.

Заснування монастиря василіян у Бовчі

Слезіння ікон Пресвятої Богородиці у Бовчі привернуло до села сотні й тисячі паломників, Бовча стала великим відпустовим місцем Закарпаття. Тому єпископ Юрій Бизанцій подбав про те, щоб тут постав великий мурований храм. Уже при посвяченні основного каменя мурованої Бовчанської церкви 08.09.1731 року Мукачівський єпископ Юрій Бизанцій прийняв рішення збудувати у Бовчі

монастир, який буде на Нирьщині осередком релігійного і культурного життя. Цієї думки дотримувався і вже згадуваний нами наступник Бизанція добродій Бовчанської церкви Дмитро Рац, і єпископ Михайло Олшавський, котрий 18 травня 1749 року посвятив основний камінь монастиря. Монастирську споруду почали мурувати з цегли. Але противником існування у Бовчі руського монастиря став Егерський латинський єпископ граф Ференц Баркоці. У 1751 році він звернувся із протестом до цесаря і виклав дуже сумнівні аргументи. Зокрема, він сказав: „Ченці Чину св. Василя Великого, яких вже у Бовчі п'ятеро, не мають жодного маєтку, з якого могли би мати на прожиток, і коли їх буде більше, вони житимуть лише за рахунок милостині (жебракуння). Це стане великим тягарем для убогого населення. А в зв'язку з тим, що на Потисся приходять жebraкувати люди з верховинських країв, то їхнє матеріальне становище теж погіршиться, коли тут з'являться нові жebraки — василіяни. Бовчі ті василіяни зовсім не потрібні, бо у бовчанських вірних є свій світський священик, їхній парох, а коли приходять до Бовчі на відпуст інші вірні, вони приходять зі своїми священиками. А коли б ще була потрібна допомога, допоможуть латинські парохі. Тому прошу, щоб будівництво монастиря було зупинене та входження василіян до Бовчі заборонене“.

Одночасно Егерський латинський єпископ швиденько запросив до недалекого Нирь-Батора латинських ченців міноритів і стверджував, що два монастирі в околиці не виживуть. Егерський латинський єпископ не хотів допустити, щоб у Потиссі був руський монастир, бо знав, що він у цілій околиці буде підтримувати східний обряд і руську мову.

Мукачівський єпископ Михайло Олшавський дуже тактовно відповідав на оскарження дій та протест Егерського єпископа, написавши королівській раді, що монастир василіян будується на церковній землі, на якій раніше (80 років тому) була греко-католицька церква. Монастир потрібний для релігійного піднесення русинів, котрі заселяють Нирьщину. Отці василіяни якщо дотепер не жebraкували, то не мають наміру жebraкувати в майбутньому. Зрештою, можна спокійно їм заборонити, щоб не сміли вийти в села навіть за тими продуктами, які їм люди хотіли б добровільно дати. Отці василіяни задоволені врожаєм зі своєї

земельки біля монастиря, і ніяк не будуть тягарем для населення, як не були і досі. Чин св. Василя Великого вже більш як 300 років у нас процвітає, він потрібний для церкви в Бовчі, а проти нього може виступати лише той, хто з болем і заздрістю спостерігає за щоденним зростом і поширенням наших храмів.

Підписаний: Мануїл Михаїл Олшавський.

Дата: Бовч, 25 лютого 1751“.

І тут знову допоміг уже згадуваний Дмитро Рац. Він увесь свій бовчанський маєток подарував монастирю василіян у Бовчі з умовою, що якби руських ченців відсторонили, маєток йому повернуть. Зазначмо, що своїм даром спричинив продовження будівництва монастиря, а також церкви на Чернечій горі в Мукачеві, де був тоді осідок карпатсько-українських єпископів.

З тих пір єпископові Олшавському вже не перешкоджали будувати монастир. Якщо дивитися на цю боротьбу українського, в політичному житті майже безправного і принижованого, єпископа з тодішнім могутнім мадярським єпископом графом Ференцом Баркоці, котрий мав великий вплив у цесарському дворі, і коли ще додамо, що ті роки для українського національного життя були дуже тяжкими, то можна сказати, що в цій, здавалось би, безнадійній суперечці виграв наш єпископ лише з волі Божого провидіння за допомогою Пречистої Діви Марії.

У новий Бовчанський монастир отці василіяни ввійшли у 1753 році. Ось імена перших: ігумен Скрипка; ченці — Староста, Смолько, Грецула, Телечик. З тих пір Бовчанський монастир став важливим релігійним і культурним центром українців-русинів Потисся. Протягом століть тут існувала руська церковна народна школа, до 1868 року — препарандія — це дяківсько-вчительське училище, були тут і різні василіянські студії — від початкових до філософських і теологічних.

Папа Пій VII у 1807 році проводив відпусту у Бовчі впродовж усіх Марійських свят року. Відпусти починалися й починаються зі свята Благовіщення, а останні відпусти у році припадають на свята Непорочного Зачаття й св. Миколая Чудотворця. Мадярська історична газета „Гісторія“ (№ 5-6 за 1983 рік) писала, що щорічно у Бовчі буває до 100 тисяч прочан, з них 6-7 тисяч — паломники з чужини, а великий Успенський відпуст 15 серпня

завжди називали (і тепер також називають) „орос бучу“ — „руський відпуст“.

У крипті церкви Бовчанського монастиря похований видатний єпископ Михайло Мануїл Олшавський. У Бовчанському монастирі побували і викладали вчені-отці василіяни, такі, наприклад, як доктор теології Арсеній Коцак, який створив дві словено-руські драматики, одну, малу, — для „иноков-ченців“, а другу, більшу, — під заголовком „Грамматика русская сирічь Правила извѣщательная о словосложеніи слова языка славскаго или русскаго...“

У 1888 році у Бовчі відбувся виборчий собор Чину св. Василя Великого, на якому замість Анатолія Кралицького, котрий відмовився від пропозицій стати протоігуменом, одноголосно було обрано Інокентія Левканича.

Під час мадяризації Богослужінь у Потиссі денационалізувався Бовчанський монастир. Але коли в 1940 році, після звільнення від окупації Карпатської України мадярами, до Бовчі прийшло багато закарпатських процесій і Служба Божа відправлялася по-старослов'янськи, населення Нирьщини, Бовчі й Потисся, змадяризоване, плакало від радості, коли почуло свою прадідівську руську мову й побачило „руське“ Богослужіння.

Примітка. У Бовчанському монастирі збереглося багато різних старослов'янських богослужбових книг, давніх видань, привезених з українських земель, які також вказують на те, що Богослужіння на Нирьщині проводилися церковнослов'янською мовою. Дослідники також знайшли записи зі школи у Бовчі, в яких національність учнів вказана як „русин“.

Імператриця Марія Терезія

Підданство в епоху Марії Терезії

У 1740 році помер цар Карл III і трон успадкувала його старша дочка, 23-річна Марія Терезія. Марія Терезія правила 40 років (1740-1780). Це була епоха спроб захисту прав підданих. У всіх починаннях Марії Терезії перешкоджала мадярська шляхта. Все позитивне, що у той час мали піддані, було результатом не законів сейму, а лише її розпоряджень. Вона закликала шляхту до співпраці на цьому полі діяльності, але марно. Марія Терезія хотіла позбавити шляхту політичної сили, але не намагалася знищити її економічної і соціальної міці. З любові до ближнього вона хотіла полегшити долю підданих і обмежити деспотизм землевласників. Вона намагалася впорядкувати стосунки між підданими й землевласниками; хотіла це зробити мирним шляхом, але розуміння зі сторони шляхти не знайшла. Її добрим починанням перешкоджало й те, що вона змушена була вести багато воєн і не мала можливості зайнятися справою внутрішніх відносин. Шляхта не хотіла поступатися ні на йоту. Принципом життя шляхти було: „Та ж між нами вирішив сам Бог — підданим дав роботу й нестатки, вельможам — багатство і розваги“. Цей стереотип вони взяли за основу рішення в сеймі з 1751 року: „Бог, природа й закон зробили підданого рабом і будь-які зміни лише послаблять його пута, що означатиме порушення прав шляхти“.

Марія Терезія просила шляхту полегшити долю підданих, але безуспішно. Тому вона сама вирішила здійснити реформу прав підданих таким чином, щоб обійти шляхту, і 21.03.1751 р. наказала в комітатах взяти працюючих під свій захист. Але тогочасні комітати знаходилися в руках шляхти, тому не можна було сподіватись від них добра. Отже, імператриця не здобула перемоги в сеймі, не домоглась її і в комітатах. Шляхта підказувала Марії Терезії, що ідеалом доброго громадянина є підданий, який не має ніяких високих тілесних і духовних потреб, якому достатньо кус-

ня хліба, щоб терпляче нести своє ярмо, як домашня тварина. Королева намагалася нарозумити і закликати до совісті шляхту. Озвалися голоси інтелігенції, яка обурювалася тим, що жменька шляхти визискує мільйони підданих. Але шляхта не хотіла поступитися своїми привілеями і про це відверто заявила імператриця. Її та відповіла, що не хоче навечно занাপастити свою душу через те, що шляхта противиться реформам, які вона хоче здійснити. „Любов до ближнього кличе мене допомагати уярмленям!“ — сказала вона. Її в січні 1767 року видала закон, який повсюдно в країні упорядковував взаємостосунки між шляхтою і підданими. На основі закону вільний підданий повинен був відпрацювати на панщині 52 дні власними кінями або 104 дні без них. Він також мав платити панові дев'ятину, а латинській Церкві — десятину врожаю, крім того, натурою. Доля кріпаків не змінилася.

Марія Терезія тоді не думала і не прагла позбавити вірних підданства. Вона хотіла правосильно встановити в державі наділ землі, яку шляхтич повинен дати підданому, хотіла визначити певне коло підданих, які не влаштовували шляхту. Вона по суті нав'язала шляхті стосунки з підданими, зробивши це проти волі шляхти. Делегації від підданих приходили її вітати аж до самого трону, в подробицях викладаючи свої скарги. Щоб перешкодити цьому, шляхта оголосила, що селяни готуються до загального повстання. Таким чином вона хотіла налякати королеву і відвернути її від підданих. Марія Терезія, прийнявши делегацію підданих, яких шляхта оголосила ватажками повстання, дізналася про правду і викрила брехню шляхти. Відтак у 1766 році вона сказала: „Я не хочу робити нічого протизаконного. Я люблю свій народ і відчуваю себе зобов'язаною. Як імператриця буду справедливою в однаковій мірі як до убогих, так і до багатих. Я мушу заспокоїти свою совість. Заради кількох магнатів і шляхтичів я не хочу навечно занাপастити свою душу“.

Так, прийнятим законом імператриця встановила мінімум ріллі, яку шляхта повинна дати підданому, при тому вона брала до уваги те, щоб підданому було забезпечено мінімум на прожиття. З призначеного мінімуму від підданого ніхто не мав права нічого відібрати. Далі цісарева визначила чіткі обов'язки підданого стосовно грошових повинностей і натуроплати, причому щоб усе

було розподілено справедливо. Цей максимум шляхта не мала права збільшити. Конкретно це виглядало так: підданий, що має дім, платить землевласникові наємне один золотий щороку в два етапи, від кожної наділеної сесії землі платить один золотий; окрім того, щороку дві курки, 12 яєць, два когути, миску масла (якщо має корову), 30 підданих разом дають одне теля. Підданий може провести натуроплату й грошима. Решта податків у грошах або натуроплаті, які були дотепер, відмінено.

Щодо виконання робіт, законом встановлено таке: підданий зобов'язаний працювати один день на тиждень від сходу до заходу сонця з возом, плугом тощо, або замість того два дні без них. Законом забезпечено право підданого на свободу переміщень.

Отже, закон мало що змінив, лише ліквідував те, що шляхта вимагала. Підданство залишилося й надалі, селянин не став власником землі. Але позитивним було те, що рівень експлуатації знизився і піддані стали охочіше працювати в надії щось заробити.

Але закарпатським українцям перепало мало землі, отож вони й надалі були убогими.

Прийняття закону викликало потрясіння у шляхти. Але реформа проходила поволі, бо уряди гальмували наділювання ріллею підданих, а також втілення в життя запропонованого королевою порядку. Закон видано 23 січня 1767 року; він був обов'язковим як для феодала, так і для підданих. Але, по суті, ним було небагато досягнуто, особливо на Закарпатті. Марія Терезія хотіла полегшити долю підданих, але шляхта подбала, щоб закон не був реалізований, а кріпаки були безсилі що будь змінити. Самі урядовці хвалилися, що скрізь, де могли, вони перешкоджали здійсненню закону, вигідного для кріпаків.

У всякому разі, варто пам'ятати, що закон Марія Терезія видала з власної ініціативи і проти волі шляхти та що мадярські урядники перешкоджали його здійсненню.

Марія Терезія і Закарпаття

Українська закарпатська Церква багато чим завдячує імператриці Марії Терезії. Всупереч агресивності егерських латинських єпископів проти мукачівських єпископів, Марія Терезія намагала-

ся спочатку мирно вирішити всі спірні питання між єпископствами, а коли егерські єпископи цього не захотіли, вона надала самостійності Мукачівському єпископству, проголосивши його канонізацію. Незважаючи на те, що мадярська латинська Церква зробила все, щоб Апостольський Престол не канонізував Мукачівське єпископство, Марія Терезія не поступилася і домоглася канонізації Мукачівського єпископства. Відтоді як Мукачівські єпископи отримали свободу, вони перестали присягати на вірність Егерським латинським єпископам. Марія Терезія призначила Мукачівському єпископу резиденцію у колишньому монастирі єзуїтів в Ужгороді, а єзуїтська церква в Ужгороді, збудована у 1646 році, стала катедральною церквою Мукачівського єпископа. Ужгородський замок Марія Терезія передала єпископству, щоб там створити Богословську академію, забезпечила прожиток сімох каноніків єпархії, давши під забудову для їхнього житла Капітульну вулицю, забезпечила дохід єпископу, вділивши йому маєтки в Теплиці, особисто була присутня на єпископській хіротонії Андрія Бачинського, причому з усією своєю сім'єю. Про всі ці події йтиме мова в наступних розділах, де описуватиметься діяльність окремих єпископів Мукачівської єпархії. Єпископи Закарпаття пам'ятали про добродійства цієї імператриці, й аж до Першої світової війни в Службі Божій при Великому вході завжди згадували імператрицю Марію Терезію.

Заселення Бачок

Після того як турки були вигнані з території колишньої Мадярщини, великі простори в нижньому Потиссі стали пустою, і відтоді почалося заселення Бачок (територія в нижньому Потиссі). Перед Могачською битвою в Бачках жили кріпаки, землі належали мадярським магнатам, як і в усій Мадярщині. Після Могачської битви (в 1526 році) протягом 150 років Бачки належали туркам. Через них проходили війська, на цій території відбувалися й бої, так що населення, яке не виселилося, вигинуло. Ця територія за турецького панування була занедбана, земля необроблена, знищена війнами. Після відходу турків край був незаселений, зарослий бур'яном і чагарниками. Люди, які зали-

шилися там жити, не будували осель для постійного проживання, а мешкали в печерах і колибах.

У Потиссі споконвіку жило українське населення, котре залишилося там навіть тоді, коли ця територія стала турецьким володінням. Ми вже казали, що населення під турками жило краще, ніж на територіях, котрі відійшли до Мадярщини.

Українці у верхньому Потиссі (комітат Забовч та інші, зокрема, Нирьщина), що потрапили до Мадярщини, переживали дуже тяжкі часи повстань магнатів, воєн, а тому цілком зубожіли. А ті, які знаходились під турецьким володінням, тепер знову стали кріпаками мадярської шляхти. З обох згаданих територій, заселених українцями, ті, котрим після воєн щось залишилось, були кріпаками на своїх ґрунтах і в своїх хатинах, але велика частка українського населення Закарпаття й Потисся відправилася у світ на пошук заробітку і спокійного життя. Вони не питали дозволу своїх панів, а втікали світ за очі. Одна частина пішла в нижнє Потисся, в околиці, залишені турками. Ті, котрі відокремилися, змішалися з іншими національностями і для українського народу пропали.

Близько 1749 року окремі сім'ї перейшли до Банату (нижнє Потисся в теперішній Румунії) й оселилися в селах Мокрин, Їдьош, Руське Село та в інших; а ті, котрі змішалися з іншими національностями, здебільшого для нас пропали. Тим більше, що румуни завжди намагалися їх зрумунізувати.

Багато українських переселенців пішло за Тису до сіл Мартоношу, Бечею, Шови, Кули, Обровцу, Сримських Карловців.

Белградський мир 1739 року (18 вересня) зробив можливим заплановану колонізацію Бачок. Австрійський уряд намагався зробити цю територію колонією німців. Німці здобули різні вигоди: їм збудували хати, їх звільнили від податків на багато років тощо. Тут почали поселятися й русини-українці, втікаючи від мадярських панів, причому не лише з Верховинських областей, але і з Нирьщини. Їх ніхто сюди не запрошував, тому вони були позбавлені будь-яких привілеїв. Керестурська пустеля, куди вони прийшли, була мочарувата. Влада тішилася, що й там хтось оселився, тому мовчала. Так у 1745 році постали перші глиняні, криті очеретом хижки в Керестурі. Їхнє число з року в рік

зростало — там жили русини з Боршодського, Земплинського, Гевешького і Забовчівського комітатів. Всі вони йшли сюди з однією метою: рятувати свою сім'ю і своє життя. Це були нелегальні поселення, на які влада дивилася крізь пальці у зв'язку з великою потребою робочих рук. Декотрі поселенці пішли ще далі, в інші села, аж до Криму.

Основна частина русинів у 1751 році організовано переселилася із Земплинського і Шариського комітатів. Побачивши, що русини працюють, влада краю дала їм згоду на поселення за таких умов: вони мають бути греко-католицького віросповідання, повинні самі себе забезпечити житлом і тоді будуть свободними; а протягом чотирьох років будуть звільнені від сплати податків. Українські переселенці згодилися, бо їм дали можливість працювати, мати своє житло і надію на спокійне життя.

Якщо німці дістали певну суму грошей на спорудження житла і дерево на будівництво, то українці не отримали нічого. Попри це вони, не покладаючи рук, будували собі житло з вальків (битої глини). Так було засновано Керестур. У 1751 році у Керестурі налічувалося 120 сімей. Керестур заснували русини-українці як виключно нове село. Звідки походить назва села — невідомо. Але на місці поселення їм загрожували повені, тому багато сімей відійшло далі, а там, змішавшись з іншими національностями, зникли для свого народу. Другим селом, заселеним русинами-українцями, був Обровац, наступним — Коцур. Всі переселенці прийшли на цілину, щоб освоїти її без сторонньої допомоги. Отже, основне переселення русинів до Бачок відбулося у 1751-1765 рр. Для наших переселенців обставини були доволі складні. Із Закарпаття вони прийшли вбогими, на новій землі нічого нового не побачили, нічого не отримали. Варто зазначити, що у Бачки прийшла біднота, якій не було за чим шкодувати. Розраховувати могли тільки на власні сили і свої руки. Але вони з усім цим мирилися, бо мали **свободу**...

Хоч Бачки територіально належали до Калочького латинського єпископства (архієпископства), наші переселенці домоглися у своїх священників, щоб відразу з будівництвом осель споруджувати свої церкви й засновувати свої школи. Якщо не мали дипломованого учителя, вибирали серед своїх найбільш грамотно-

го, котрий навчав дітей. У школі і в церкві користувались азбукою і навчалися по-руськи, зав'язали стосунки з Мукачівським єпископством. У Керестурі збудували свою церкву у 1753 році. Вона була дуже бідною, з жердин, обліплених болотом, але це була своя церква. Посвятили її на честь св. Миколая Чудотворця.

При переході в Бачки переселенці зупинилися здебільшого у Маковому, що на Потиссі. Це було українське село зі своєю церквою, але тут під тиском мадяризації багато хто з населення відійшов далі, до Бачки, або й за Дунай. З Маковим пов'язані важливі відомості, які багато що пояснюють. Наприклад, те, що у бачканських русинів спостерігається багато не українських, а мадярських прізвищ, хоча вони й не розмовляють по-мадярськи і називають себе русинами-українцями. Мадярські дослідники в таких випадках пишуть: це русинізовані мадяри, на що вказують їхні мадярські прізвища. Але йдеться про інше. Один бачканець (Дюра Биндас Нашо назвиска, Руски календар 1936, 42-45) пише: „Наші діди переселились до Макова, отримали від мадярів неслов'янські прізвища. Нові прізвища не дуже подобалися нашим дідам. Дід Яшко, наприклад, не захотів, щоб його звали Сегеді, і не змирився з новим ім'ям, що влада розцінила як бунтарство і засудила його до страти. Один такий вирок був серйозною пересторогою і налякав інших переселенців, які, рятуючи життя, змінювали свої прізвища“.

Мадярська влада в інших справах теж обманювала переселенців. Так, наприклад, у Керестурі існувала церковна школа з руською (тобто українською) мовою навчання. Але у 1888 році мадярський уряд вирішив замінити її мадярською. Влада збудувала нову школу і проголосила її державною з мадярською мовою навчання. Коли це обманним шляхом було здійснено, переселенці в Коцурі скликали церковні збори й люди вирішили: „Ми готові віддати й останню сорочку, щоб і надалі утримувати руську церковну школу“. Це був героїчний вчинок жителів Коцура, які, не прийнявши пропозицій уряду збудувати їм нову школу, збудували її власноруч і самотужки утримували свого вчителя. Учителі Коцура перебували під наглядом мадярської влади. Наприклад, Андрій Лабош, голова церковної ради, не міг залишити село, а щотижня повинен був з'являтися у жандармерію (так тривало з

1907 року аж до кінця Першої світової війни). Переселенці зрозуміли, що за свою народність треба боротися, брати на себе всі обов'язки і матеріальні витрати на утримання своєї школи з материнською мовою навчання. Але так було не повсюдно, лише Коцур і Варадин (тепер Новий Сад) утримували руську церковну школу. А на навчання у вищі школи переселенці з Бачок посилали своїх дітей аж до Галичини.

У 1870 році в Керестурі, а в 1878 році в Коцурі відкрили руські читальні, які також допомагали населенню підтримувати руський дух. Народний дух у переселенців підтримувало й священство. Воно було рушієм руських ініціатив, робіт і виступів проти мадяризації. Йому допомагали вчителі та інші представники інтелігенції. Дяки поширювали українські народні пісні Закарпаття й Галичини. Підтримка руського духу в ті часи не була легкою справою. Тодішню Мадярщину населяли різні народності, з яких слов'яни утворювали більше половини населення, а всі народності домагалися дотримання своїх національних прав. У таких обставинах Мадярщина бачила утвердження своєї влади й сили в мадяризації і денаціоналізації іншомовного етносу. Але русинська свідомість в Бачках не зникала, а, навпаки, зростала. Ставилися театральні вистави, співалися народні пісні, серед яких популярною була пісня Воробкевича „Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, але камінь має“. З визволенням у 1918 році перестали існувати мадярські державні школи і з 1919 року знову в усіх українських селах Бачок навчання велося українською мовою, хоча й бачканським діалектом. Жителі Коцура хотіли запровадити українську літературну мову, а керестурці виступили за бачканський діалект.

Першим, найстаршим і найбільшим селом було село Керестур. Першими поселенцями, що його заснували у 1745 році, були втікачі, а з 1751 року вони жили легально. Але не всі залишилися у Керестурі. Складні природні умови, зокрема повені, примусили їх шукати зручних місць для проживання. Так, оселялися в Обровцу, але звідти йшли далі або поверталися до Керестура. А ті, що відокремилися двома-трьома сім'ями, йшли в чужі села і для нашого народу пропадали. Скільки їх пішло таким чином, невідомо, не знають ні в Бачках, ні в Банаті, ні в Криму.

Другим українським селом було село Коцур. Але й звідси через повені українці виселилися у Варадин (тепер Новий Сад) й у Петроварадин. Вони оселялися тут як безземельна робоча сила. У 1780 році в Новому Саді їх було уже стільки, що заснували свою українську парафію. Наприкінці XVIII ст. українські сім'ї почали оселятися в Криму, зокрема в Шиді. Так з'явилися наші перші кримчани. У 1803 році їхня кількість збільшилася настільки, що вони заснували свою українську парафію, першу в Криму.

У більшості наші люди почали оселятися у Вербасі, де у 1860 році також з'явилась українська парафія. Наступне поселення Дюрдьов через вигідні кліматичні умови стало третім за кількістю русинів-українців селом.

Окрім Шиди, в Криму українці поселилися також у Янковцях і Петровцях. У Петровцях наша парафія виникла у 1836 році, і це село є другим нашим селом за кількістю населення у Криму. У 1919 році засновано парафію у Баркасові.

Ми вже згадували, що сюди переселенці прибули переважно з комітатів Забовч, Гевеш, Земплин, Боршод, Шариш, Гемер і Спіш; всі вони називали себе тоді русинами. Були переселенці і з села Страчена (Страцена), розташованого у Низьких Татрах (під Високими Татрами) на межі комітатів Спіш та Гемер. Вони також називали себе русинами, бо насправді були ними. Переселенці йшли такими великими групами, що, наприклад, у Бачинцях через рік після переселення вже була руська парафія. Так з'явилися парафії в Миклошевцях, Пишкоревцях, Раєвім Саді та ін. Важливо й те, що переселенці з Макового також називали себе русинами. Маків — тепер місто у нижньому Потиссі, тобто в Мадярщині, це ж наше Макове. Тут здавна була руська парафія з багатьма філіями. Тут русини довго трималися, відмовляючись прийняти мадярську мову під час Богослужінь. Але її було введено насильно. Ще перед Другою світовою війною в нижньому Потиссі було, наприклад, в Сегедині 780 греко-католиків, у Годмезиввашаргелі — 400-500, а в містах Кийкешчаба, Сарваш, Дюла, Сентеш — до 200-300 греко-католиків. Але всі вони вже змадяризовані.

В Бачках були поселенці і з Нирьщини, наприклад, з Мучоня. В цьому селі ще тепер (в Мадярщині) вміють розмовляти поруськи, і в метриках цієї парафії записано, що одна частина

жителів села переселилася на мочаристі землі між Дунаєм і Тисою.

Крім закарпатських українських поселенців, у сучасну Югославію тоді переселилося кілька тисяч запорізьких козаків з Нової Січі, з островів у дельті Дунаю. Вони переселилися до північного Банату і в села коло Сенти, отримавши на те дозвіл від цесаря Йосифа II. Але втрималися там недовго. Не бажаючи одружуватися і заводити сім'ї, звикнувши до військового життя, вони жили з надією повернутися в Україну; виселившись у 1812-1813 роках, пішли на Дунай в північну Добруджу.

Ці відомості про поселення українців у Бачках широко подані в книзі д-ра Федора Лабоша „Історія Русиних Бачкей, Криму і Славонії 1745-1918 рр.“ (Буквар 1979). Автор наприкінці твору пише: „Відомо, що словаки вже після Першої світової війни, й особливо після Другої світової війни, хотіли переконати русинів у Бачках, що ті є словаками“. На це др. Лабош відповідає так: „Ми сміливо можемо сказати й стверджувати, що наш руський етнос завжди належав до великої гілки руського народу, з якої походить, і ніколи не належав до західних слов'ян, ні словаків, тому що ці народності ніколи не називалися русинами. Наша віра і наш обряд вказують на те, звідки ми походимо, до кого належимо, де маємо шукати своє коріння. Історичні документи в цьому плані ясно свідчать, що наше коріння росте від східних, а не від західних слов'ян“.

Героїчна історія поселенців у Бачках сповнює нас гордістю з багатьох причин: закарпатські русини-українці прагнули до волі і заради неї готові були до будь-яких труднощів на нових землях. Вони працьовиті, здібні, люблять і турбуються про свою церкву і школу, уміють обробляти землю. Вони не „тварини без рогів“, як їх називала мадярська шляхта. Історія бачканських українських поселень вказує, що місцевості, з яких вони прийшли (Потисся, Земплинщина, Шариш, Нирьщина, Забовч, а також Гемер, Гевеш, Боршод, Спіш), після їхнього переселення у XVIII ст. були ще руськими й поселенці той дух понесли з собою і його втримали. Історія бачканських поселень також спростовує тлумачення словацьких романтиків, що слово „русин, руснак“ означало не русько-

українську національність, а лише східний обряд, віру. Мадярська влада допустила у Бачки не „руснаків“, тобто автоматично „греко-католиків“, але русинів, які не були „православними“. Отже, слово „русин“, „руснак“ завжди означало національність, саме українську національність. Про це свідчать документи.

Утворення незалежної Крижівської єпархії

17 червня 1777 року папа Пій VI канонічно утворив незалежну Крижівську єпархію і приєднав до неї парафії бачканських русинів. Бачканські русини спочатку знаходились під керівництвом Калочського латинського архієпископа Мадярщини, але вони, як пише закарпатський історик Андрій Балудянський, „з прихильності до свого обряду частіше відвідували церкви необ'єднані, ніж латинські“. З часом Мукачівська єпархія подбала й про цих своїх вірних, пославши до них священників із Закарпаття. Це їхня заслуга, що була створена Крижівська єпархія.

З цим краєм Мукачівська єпархія підтримувала зв'язки віддавна. Історик А. Балудянський пише, що ще єпископ Декамеліс висвятив у Хорватії Туркиновича, єпископа Платенського. Коли той помер у 1726 році, його наступником став Рафаїл Маркович, а після нього — Георгій Букич. Цей єпископ у 1729 році склав належну присягу Римському Папі перед Мукачівським єпископом Юрієм Бизанцієм. З дозволу єпископа Бизанція у 1729 році ієромонах Чину Василія Великого Юрій Булько перейшов із Закарпаття до Загребу, де став генеральним вікарієм єпископа Георгія і виконував його обов'язки до 1732 року, доки не повернувся на Закарпаття. Булько повів із собою до Загребу і свого небожа Гавриїла Палковича, якого як сироту виховував. Повертаючись на Закарпаття, Булько послав свого небожа до Риму на теологічні й філософські студії. У Римі своїми надзвичайними здібностями Палкович привернув до себе увагу самого Папи, і той після смерті першого апостольського вікарія єпископа Свидницького Теофіла Пашіча, іменував Палковича наступником Пашіча. Гавриїл Палкович не хотів прийняти цей високий сан, але врешті його переконали і Мукачівський єпископ Михайло Мануїл Олшавський висвятив його, давши титул Друзипарського єписко-

па й апостольського намісника. Палкович зробив багато добра для згаданого намісництва. Його наступником став Василій Божичкович, який спільно з Палковичем студіював у Римі. Він був хорватом і його у 1759 році теж висвятив Мукачівський єпископ Михаїл Олшавський. Божичкович, за згодою імператриці Марії Терезії, переніс свій осідок до Крижу, а в 1777 році була канонізована Крижівська єпархія, до якої входили бачканські русини.

Крижівськими єпископами були: Василій Божичкович (1777-1785), Йосафат Басташіч (1787-1793), Сильвестр Бубанович (1794-1810), Костянтин Станіч (1814-1830), Гавриїл Смічіклас (1834-1856), Юрій Смічіклас (1857-1881), Ілля Гранилович (1883-1889), Юлій Дрогобецький (родом із Закарпаття, 1891-1914), Дионісій Нярадій (1914-1940). Останній у 1922-1927 рр. був також адміністратором Пряшівської єпархії, а в 1938-1939 рр. протягом шести місяців — апостольським візитатором — єпископом Карпатської України.

У Крижівській єпархії наступником Нярадія був єпископ Іван Шімрак (1942-1946), відтак єпархією керував як апостольський адміністратор Гавриїл Букатко (з 1952 р.), без єпископських свячень. У 1963 році його помічником став єпископ Йоакім Сегеді. З 1984 року Крижівським єпископом є Славомир Миклош.

Цісар Йосиф II (1780-1790) і підданство

Йосиф II спочатку був співволодарем країни зі своєю матір'ю Марією Терезією, але без влади. Це був гуманіст, котрий вирішив позбавити Мадярщину від впливу шляхти, хотів, щоб усі громадяни були рівноправними, щоб у державі верховодив закон і був високий рівень виховання. Він тяжко переживав страждання народу, свідком яких був, подорожуючи по країні; був він і на Закарпатті, бачив біду підданих і свавілля мадярської шляхти. Він прагнув, щоб держава захищала кожного громадянина, щоб той, хто працює, отримував належну платню, незважаючи на походження чи віросповідання. Саме з цієї причини він не міг порозумітися з мадярською шляхтою. Він її обминув, не захотівши коронуватися мадярським королем. Йосиф II продовжував політику своєї матері, намагаючись полегшити долю кріпаків.

25 жовтня 1781 року Йосиф II видав т. зв. Толеранційний патент, тобто розпорядження про віротерпимість. Цим патентом Йосиф II обмежив владу католицької Церкви, і відтепер протестанти та православні отримували свободу свого віровизнання. Невдовзі після цього він ліквідував ще кілька латинських монаших орденів і закрити їхні монастирі (134 чоловічі монастирі). З великих маєтків створив релігійний і шкільний фонди, але скористалися цим знову ж лише латиняни, бо забрали гроші на заснування латинських парафій у тих місцевостях, де досі були лише греко-католицькі українські парафії й села, зокрема у Земпліні, де в 1783 році відкрили 49 нових плебаній і 17 нових капланій (ЗвМ 413). У цьому причина існування багатьох латинських плебаній у Земпліні й латинізація вірних нашої Церкви.

Йосиф II спостеріг, що на місцях шляхта не дотримувала закону про упорядкування стосунків між шляхтою і підданими. Між шляхтою і підданими були постійні конфлікти. Шляхта постійно вимагала протизаконних трудових днів, а кріпаки не встигали обробити власні ділянки. Шляхта відбирала у селян добре оброблені ними землі й залишала їм погані ділянки, дотримуючись і далі принципу, що кріпак повинен стільки платити, скільки шляхтич потребує. Наприклад, граф Янош Аспремонт, власник панства на Маковиці й у Великім Шариші, жив у Відні. У 1782 році він написав своєму управителеві, що той повинен так розписати на підданих податки, щоб вони відповідали його потребам, отже, повинен у Маковицькому панстві зібрати у кріпаків 15 тисяч золотих чистого річного доходу, а у панстві у Великім Шариші — 3 тисячі золотих, разом — 18 тисяч золотих, і послати цю суму готівкою до Відня. Далі він пише, що управитель ту суму (якщо буде спритний) отримає лише з різних покут, якщо не буде стояти зі складеними руками і подбає, щоб дотеперішні доходи підвищив. Отже, і після розпоряджень Марії Терезії насилля й свавілля шляхти не припинилось. Таких прикладів було багато.

Незважаючи на введення Марією Терезією закону, шляхта вимагала панщини взагалі, а не поденної, а Йосиф II вирішив вчинити радикальніше і відмінити кріпацтво. 22 серпня 1785 року він видав патент (маніфест), яким цілковито ліквідував кріпацтво і повертав селянам право вільного переміщення. Для Закар-

паття цей патент був виданий церковнослов'янською мовою. На основі патенту кожний громадянин держави став вільним, набув права вільного переміщення і переселення, одруження, вибору заняття, права вільно розпоряджатися своїм рухомим і нерухомим майном, міг посилати своїх дітей до школи чи навчати ремеслу, не питаючи дозволу поміщика; селянських дочок і синів не дозволялося самовільно, без згоди родичів, брати на панський двір. Одним словом, кріпаки отримали індивідуально-правну свободу. Але кріпаки не стали власниками землі, вона й надалі залишалася панською. Селянин продовжував оплачувати панам податок за землю готівкою і натуроплатою, кожний карний вирок пана над кріпосним цісар піддавав ревізії комітатського суду, який мав право той вирок відмінити.

Тим патентом Йосиф II визволив селян від підданства шляхті, від обов'язків, проголосив їх свободними і слова „підданий“, „кріпак“ було заборонено вживати, замість них треба було вживати назву „хлібороб“. Він у будь-який час міг продати своє рухоме і нерухоме майно. Цісар змінив і склад урядників комітатів так, щоб шляхта не могла керувати по-старому. Крім того, цісар оподаткував і шляхту, відповідно до величини її маєтків.

Цісар помилився, що не дав колишнім підданим землі. Хлібороби й далі змушені були платити з користованої землі наємне, але менше, ніж за часів підданства. Отже, питання землі й тепер залишилося невирішеним. Все ж таки почин цісаря Йосифа II зробив його дуже популярним серед народу, але він помер молодим, у 1790 році. Два його патенти — толеранційний і кріпосницький — позитивні вчинки. Ці патенти викликали сильний опір мадярської шляхти. Мадярський сейм не визнав ні патентів, ані інших цісарських розпоряджень на тій підставі, що вони були видані без його затвердження. Сейм домігся того, що Йосиф II через невдачі у війні з турками у 1788-1791 роках за місяць до смерті відкликав низку своїх розпоряджень і законів у Мадярщині, але обидва патенти залишив. Однак після його смерті шляхта привселюдно спалювала його патенти, насміхаючись над карпатськими українськими підданими: „Умер ваш бог“. Тепер становище підданих знову ускладнилось, повернулося підданство, а разом з ним і свавілля шляхти. Наступник Йосифа II Леопольд II відновив

привілеї шляхти, боячись її погроз, що обере іншого короля. Шляхта також домагалася, щоб піддані знову стали кріпаками.

Цісар Леопольд (1790-1792) не наважився порушити питання про підданство, а коли щось починав, шляхта чинила опір. Хоч за Йосифа II селяни вже були вільними, вони не мали куди подітися. Промислу не було, щоб десь стати робітником; могли хіба відійти до іншого пана. Ці обставини використовували землевласники, домагаючись панщини, і цісар змушений був повернути колишнє кріпацтво. Хоч він намагався захистити підданих, все закінчувалося поразкою. Шляхта відстоювала свої привілеї і, як давні атенці вважала Евріпіда антипатріотом, тому що він співчував рабам, так поводитись і шляхта, коли хтось намагався поліпшити становище підданих. При тому мадярська шляхта по всій Європі поширювала думку про те, що в світі немає вільнішої країни від Мадярщини. З усіх сторін постійно лунало: „Екстра Гунгаріам нон ест віта“ — „Поza Мадярщиною нема життя“, що було гаслом національної шляхти у наступні роки. Але попри те вона все ж боялася підданих і з сіл переселялася в міста, де будувала собі величні палаци.

Селяни-піддані продовжували страждати. Обманом і насиллям поповнювалися лави армії. Вночі, насильно увірвавшись у хату, виривали з рук батьків або дружин певну особу і після тривалого опору, що часто закінчувався кровопролиттям того, хто оборонявся, відводили до армії. Завжди ловили більше жертв, ніж було наказано. До війська брали незалежно від віку. А шляхта на цьому наживалася, бо ловила більше, ніж було наказано, щоб опісля за великий викуп декого випустити. Так мадярська шляхта призводила народ до злиднів.

Селянство занепокоїлося: „Ми домагаємося права, а не милостині. Хочемо бути власниками ґрунту, на якому наші предки працювали століттями і який зросили своїм потом“.

„Я тремчу, коли думаю, що селянин буде свободний!.. — лунало серед шляхти. — Ми хочемо, щоб селяни були щасливими, але не хочемо, щоб не були підданими!“

„Не може бути щастя без волі! — відповідали селяни. — Народ став нічим іншим як слугою, а шляхта є всім і паном всього! Не

буде щастя і спокою на землі, доки народ не буде чимось, а шляхта перестане бути всім! Настає ваша остання година!“

Після 1828 року вибухають селянські заворушення проти панщини...

Єпископ Іван Брадач (1768-04.07.1772)

Єпископ Іван Брадач народився 14 лютого 1732 р. в Торисках на Спіші. Його батько був дорожнім комісаром. Початкову школу він закінчив у Камінці, гімназію — в Левочі, теологію — у 1756 році в Трnavі. Єпископ Михайло Мануїл Олшавський, що був його вуйком, висвятив Івана на священника як третьорічного богослова 30 вересня 1755 року. Після закінчення теології у 1756 році Іван Брадач був іменований і призначений парохом до Росвигова, що біля Мукачева, а також працював професором Мукачівської богословської школи, яку, як відомо, заснував єпископ Михайло Мануїл Олшавський. У зв'язку з тим, що учнів-богословів було понад двісті, Іван Брадач не встигав виконувати обов'язки пароха і професора, тому відмовився від парафії і залишився надалі лише професором богослов'я та одночасно був призначений у 1760 році Мукачівським архидияконом.

Його вуйко, єпископ Михайло Мануїл Олшавський, не міг допустити над собою зверхності Егерських латинських єпископів. Він звертався до Марії Терезії, щоб виклопотала для нього в Римі звільнення з-під влади Егерських єпископів, але безуспішно. 29 січня 1764 року відбувся синод священства Мукачівської єпархії. Синод домагався свободи Мукачівського єпископа у керуванні єпархією і вислав до Відня свого уповноваженого Івана Брадача з метою досягти самостійності Мукачівської єпархії. Іван Брадач з успіхом виконав доручення у Відні, і Марія Терезія 10.04.1766 року подала до Риму прошення, в якому йшлося про звільнення Мукачівської єпархії з-під влади Егерських єпископів та надання Брадачу замість теперішнього титулу апостольського адміністратора титулу Мукачівського єпископа. Але прохання Марії Терезії не було виконане. 17 липня 1767 року Марія Терезія просила Римського Отця, щоб з огляду на похилий вік єпископа Олшавського і слабе здоров'я іменувати для нього єпископом-помічником Івана Брадача. Так, 27 січня 1768 року Іван Брадач був іменований єпископом-помічником.

Але єпископ Олшавський цього іменування не дочекався, бо ще перед тим, 5 листопада 1767 р., помер.

Іван Брадач — перший єпископ Мукачівської єпархії, який перед хіротонією не складав монаших обітниць і не вибирав собі монашого імені. Так само всі його наступники вже не складали перед хіротонією монаших обітниць. Хіротонія Івана Брадача відбулася 1 травня 1768 року у Бовчі. Святителем був Великоварадинський єпископ М. Ковач. Брадачеві Папа надав титул єпископа Россенського й апостольського вікарія Мукачівського. Івану Брадачу було тоді лише 35 років, і старші священники, які хотіли бути єпископами, часто йому перешкоджали. Іменування цього єпископа викликало чимале хвилювання в єпархії, тому що цей єпископ був іменований цісарем раніше, ніж він був обраний священством (згідно з умовами Унії). Клір єпархії потім заспокоївся, за винятком архидиякона Луки Габини, який пізніше в Егері прийняв латинський обряд і помер там. Насправді Лука заздрих Брадачеві, бо сам планував стати єпископом. Такі випадки заздрості зустрічалися й раніше, наприклад, в Андреллі, й пізніше у різних каноніків Мукачівської єпархії. На жаль, ця велика людська слабкість — прагнення слави — притаманна й нині декотрим священникам.

Молодого єпископа Івана Брадача непокоїла залежність від Егерських латинських єпископів. Після смерті єпископа Декамеліса і призначення єпископом Юрія Геннадія Бизанція (1716-1733) Мукачівська єпархія була перетворена у вікаріят Егерських латинських єпископів. Вони вважали Мукачівських єпископів лише своїми обрядовими вікаріями і щораз більше обмежували їхні права. Проти цього боролися всі Мукачівські єпископи, але без успіху. Ось і Івана Брадача висвятили лише з правами „обрядового вікарія“. Він без згоди Егерського латинського єпископа не мав права скликати єпархіальні синоди, відвідувати парафії, висвячувати священників і призначати їм парафії, будувати і посвячувати нові церкви, створювати нові парафії. Окрім того, руські філіальні села насильно приєднали до латинських парафій, руських вірних таким чином вважали латинськими, руські священники не мали права їх обслуговувати, вірні руського обряду повинні були давати десятину латинським парохам, навіть руські священни-

ки змушені були давати частину своїх доходів латинським парохам. Мукачівський єпископ щороку повинен був складати присягу вірності й відданості Егерському єпископові.

Молодого єпископа Івана Брадача це дуже пригнічувало. Незважаючи на молодість, своїми знаннями він міг рівнятися з будь-яким єпископом чи теологом. Тепер Іван Брадач усі свої сили поклав на боротьбу проти залежності від егерських єпископів. На його прохання Марія Терезія звернулася до Папи Климента XIII, щоб той канонізував Мукачівську єпархію, тобто проголосив незалежність Мукачівської єпархії від Егерських єпископів. Але Егерський єпископ граф Естергазі рішуче виступив проти канонізації, і Папа прислухався до нього. До того ж Естергазі звернувся до королеви, котра на його домагання грамотою 1768 року наказала Брадачеві залишитися в підпорядкуванні Егерського єпископа, щоб він особисто пішов до Егеру і примирився з Егерським єпископом. Егерський єпископ Карл Естергазі, знаючи, що Іван Брадач найбільше прагнув визволення Мукачівського єпископа, дуже відкрито з провокаційною метою почав проявляти свою владу над Брадачем і руським духовенством. Єпископ Іван Брадач поскаржився Марії Терезії, котра листом від 24 серпня 1768 року викликала обох єпископів, щоб по-дружньому залагодили усі суперечки між собою. Отримавши цього листа, у вересні 1769 року єпископ Іван Брадач пішов в Егеру. З ним пішли архидиякони: Юрій Сабашош (Мукачівський), Андрій Бачинський (Забовчський), Андрій Жеткей (Марамороський), Іван Бокшай (Черегатський), а також парохі: Іван Пастелій (Коритнянський), Олексій Боннія (Велико-Карольський — із Семигорода), Василь Лабанц (Воловецький), Іван Станковський (Ужгородський), Мартин Каспері (протоігумен чину св. Василія Великого). 15 вересня всі вони прибули до Егеру. Зупинившись у готелі, переказали через свого посланця, що знаходяться в Егері і просили, щоб єпископ Естергазі призначив день конференції. Естергазі не призначив день конференції, а послав свого архіваріуса із запрошенням для єпископа Брадача на вечерю до нього, в резиденцію, на що той відповів: „Я хворий, нині п'ятниця і я пошу. Прошу, передайте єпископові мою велику подяку за його гостинність!“ Наступного дня єпископ Іван Брадач також не прийняв запрошення на обід, але після обіду разом зі

своїми священниками зробив візит до єпископа Естергазі. Почалася розмова, спочатку йшлося про загальні справи, а далі Естергазі сказав: „А тепер перейдемо до питання ваших прав“. Єпископ Брадач відповів: „Я не маю про що з цього приводу говорити. Я такий самий, як і ви!“

„Наполягаю на тому, — крикнув Естергазі, — щоб ти тут став на коліна і склав мені присягу-клятву покори, вірності й підданості“.

Фізично слабкий єпископ Брадач, до того ж аскет, людина глибокого духовного розвитку, тепер не скорився. Він сказав, що у всьому рівний з єпископом латинського обряду і вважає приниженням щороку складати і повторювати присягу. Підвівся з крісла й вийшов з кімнати. Присутні священники розповідали, що лакей Естергазі, міцний чолов'яга, заступив йому дорогу і намагався примусити поставити його на коліна перед Естергазі. Але Воловецький парох Василь Лабанц вхопив лакея за руку і так її стиснув, що кісточки пальців хруснули, і той упав на коліна. Відтак усі вийшли з кімнати і розійшлися, не примирившись і не дійшовши згоди у взаємостосунках. Наступного дня єпископ Брадач зі своїми наближеними покинув Егер. Єпископ граф Естергазі мав свою банду, тож вони побоялися насилля; заспокоїлися лише тоді, коли дісталися до руської парафії Шайов-Петрі. Єпископ скликав навколишніх священників і після наради в церкві вони одностайно вирішили послати до Відня Андрія Бачинського, Забовчівського архидиякона із завданням домогтися у Марії Терезії звільнення Мукачівської єпархії. Зрозуміло, що й Егерський єпископ також написав їй листа, звинувачуючи єпископа Брадача в розколі й невірності. На той час в Егері вчилося шість богословів із Мукачівської єпархії. Професори у своїх лекціях висміювали східний обряд і з погордою ставилися до руських богословів, тому ті однієї ночі втекли з семінарії, сказавши єпископові Брадачеві, що більше туди не повернуться. Про цю втечу єпископ Брадач також написав цісаревій. Всі ці події вплинули на здоров'я єпископа Брадача, він захворів і вирішив відректися від єпископства. Залишився єпископом лише на прохання й під впливом архидиякона Андрія Бачинського.

Коли закарпатське священство домагалось своїх прав, егерські латинські єпископи завжди звинувачували їх у схизмі. Це була одвічна зброя в їхніх руках. Єпископ Іван Брадач звертався до Марії Терезії, вимагаючи своїх прав і самостійності єпархії. Марія Терезія іменувала його єпископом і подарувала нагрудний єпископський хрест. Одного разу він зняв той нагрудний хрест перед нею і просив її прийняти його назад зі словами: „Я не хочу бути єпископом рабів“. Марія Терезія заспокоювала його, обіцяла все залагодити, але Егерські єпископи завжди перешкоджали фальшивими інформаціями для Апостольського Престолу. Тоді Андрій Бачинський після того конфлікту пішов до Відня, добився аудієнції в Марії Терезії, вказавши їй на те, що Мукачівська єпархія старша від Егерської, розповів про одвічне право Мукачівського єпископа самостійно керувати єпархією, вказав на деспотизм Егерських латинських єпископів та занепокоєння руського священства й народу. Марія Терезія наказувала звернутися до Апостольського Престолу з приводу канонізації Мукачівської єпархії (1770 рік). Андрій Бачинський був показним, високоосвіченим священником, ерудованою людиною, поліглотом. Він переконав Марію Терезію в тому, що руське й латинське священство ніколи не досягнуть миру, тому Мукачівська єпархія мусить бути самостійною.

Єпископ Іван Брадач підготував і видрукував у Відні другий закарпатсько-український „Букварь или руководеі хотящим учиться письмени руско-словенскими книг“ та „Сборник церковных молений“. Але Егерський єпископ Естергазі разом з Хорватським єпископом Василем Божичковичем негативно зреагували на видання цих книг для русинів. Василь Божичкович як цензор звинуватив Івана Брадача в схизмі. Брадач запротестував, але було вже пізно, бо надруковані його книжки були спалені. Збереглися всього два примірники „Букваря“, один — у Відні, другий — в архіві греко-католицької парафії в Кошицях, де був знайдений у 1950 році. Тепер цей останній примірник знаходиться в Музеї української культури в Свиднику на Пряшівщині, його фотокопія була надрукована у Науковому збірнику того ж музею за № 10. Незважаючи на те, що єпископ Іван Брадач довів, що доноси на його книги були фальшивими, що його молитви і пісні сумирні й безневинні,

книги все ж таки були знищені. Це спричинило глибокі переживання єпископа Брадача і вплинуло на стан його здоров'я.

У той час єпископ Брадач домагається відкриття у Мукачеві друкарні з кирилівським шрифтом, засновує багато шкіл по селах, наказує, щоб там скликали дітей до школи дзвоном при церкві, спонукує засновувати школи, видає Пастирський лист про навчання дітей.

У другій половині 1771 року до Мукачева приїхав цар Йосиф II. Він прийняв єпископа Івана Брадача і був присутнім на його архиерейській Службі Божій у Мукачівському (тоді катедральному) храмі. Під час Богослужіння Андрій Бачинський пояснював цареві німецькою мовою обряди Служби Божої, в розмові багато чого розповів про жалюгідне становище та утиски Мукачівської єпархії. Це дуже допомогло, бо Егерський єпископ Естергазі, почувши про успіхи Бачинського у Відні, зробив все, щоб перешкодити самостійності Мукачівської єпархії.

Наперекір усьому, в 1771 році папа Климент XIV буллою „Ексіміа регаліум прінціпум“ від 19 вересня 1771 року канонізував Мукачівське єпископство, звільнивши його від залежності Егерських латинських єпископів і як самостійне єпископство підпорядкував архиєпископові Естергомському. Так єпископ Іван Брадач — доти титулярний єпископ Россеньський — став першим незалежним Мукачівським єпископом. Але затрачені сили й переживання не минули безслідно для чутливого й фізично недостатньо сильного єпископа-аскета, підірвали здоров'я єпископа Івана Брадача і після 11 місяців самостійного єпископства, ще в молодих літах — 40-річним — 4 липня 1772 року він помер у Мукачеві. Працелюбний і мужній єпископ, німечний тілом, але сильний характером, з честю вийшов з принизливого становища, в якому були мукачівські єпископи. Він належить до найвизначніших мукачівських єпископів і патріархів народу.

Закарпатоукраїнські лінгвісти пишуть, що мова закарпатських єпископів до XIX ст. була чистішою, ніж після русофільського впливу Івана Раковського, Адольфа Добрянського та деяких інших. Останнім із єпископів, які писали староукраїнською літературною мовою, був Іван Брадач (він писав ділові документи чистою українською мовою). Ділова документація Ужгородської єпископської

канцелярії, яка зберігається в різних архівах Мадярщини, вказує на характер тієї ділової мови, що почала змінюватися у 70-х роках XVIII ст.

Торкнемося ще конфіскованих і спалених книг Івана Брадача. Переглянувши фотокопійне видання його „Букваря“ (це, властиво, молитовник із найвідомішими щоденними молитвами, з якого діти одночасно повинні були вчитися читати), ми не знайшли жодного слова, яке вказувало б на „схизму“. Конкретніше про це йтиме мова в наступному розділі. Цікаву статтю про цей „Буквар“ написав Пряшівський поет і публіцист Іван Мацінський („Буквар, що пережив дві інквізиції“ // „Дружно вперед“, № 1, 1965).

Канонізація Мукачівської єпархії — це дуже важлива подія в історії Закарпаття. Закарпатські історики пишуть, що цьому дуже сприяло ознайомлення цесаря Йосифа II з руським обрядом, інформації, які він отримав від Андрія Бачинського і, в не меншій мірі, аскетична постать та особа єпископа Івана Брадача, який запросив цесаря на обід. Цесар спостеріг убогість і нужду закарпатського єпископа та його Церкви. Той самий цесар був перед тим у Великому Варадині й, там потрапивши у величезні палати латинського єпископа, сказав: „Завеликий хлів для однієї свині“. Там він бачив розкіш, тут — убогість і скромність; там — гордовитість, тут — смиренність і праведність. Його звернення до цесаревої, напевно, також сприяло канонізації Мукачівського єпископства. Історик Базилевич назвав канонізацію „оживотворенням руського народу Закарпаття“.

Синод єпископів східного обряду у Відні 1773 року

За наказом Марії Терезії у Відні в 1773 році був скликаний синод єпископів східного обряду, а саме: Мукачівського (Україна), Свидницького (тепер Югославія) і Семигородського (тепер Румунія). Синод мав вирішити церковні й культурні проблеми вірних східного обряду в Мадярщині. В першу чергу необхідно було розглянути питання двох книг для русинів: „Молитовника“ і „Збірника“, які підготував Мукачівський єпископ Іван Брадач і які вже були видрукувані. У роботі синоду взяли участь єпископи:

Мукачівський — Андрій Бачинський (руський), Свидницький — Василь Божичкович (хорватський), Фогарашський Григорій Майор (румунський). З єпископом Бачинським прибули каноніки Андрій Жеткей, Григорій Боровський, протоігумен монастиря на Чернечій горі Сильвестр Ковечак та ігумен Бовчанського монастиря Мартирій Каспер.

Найважливішим було питання про видання книг для вірних східного обряду. В Мукачівській єпархії з найдавніших часів церковні книги переписували в монастирях, а пізніше друковані книги привозили з України і навіть з Москви. Але привозити книги було заборонено, тому в 1770 році королева Марія Терезія заснувала у Відні „Типографія Орієнталіс“ — друкарню для потреб Церкви східного обряду. У цій друкарні першими вийшли дві книги: „Молитовник“ і „Збірник“, які підготував єпископ Іван Брадач. Але відразу після їх появи хорватський єпископ Божичкович (1759-1777) повідомив Марію Терезію, що в обох книгах є помилки. Королева відразу припинила поширення книг і скликала синод, щоб виправити помилки. А вони були такими: в „Молитовнику“ у молитві „Отче наш“ додано слова: „Яко твоє єсть царство...“, молитва „Богородице Діво“ не має другої половини, котру мають латиняни, у „Вірую“ нема „і Сина“, а в Збірнику є „руські святі“; отже схизматицькі свята в календарі. Ще перед синодом єпископ Брадач зайняв таку позицію: заради збереження договору про Унію треба дотримуватися всього, що від початку було у візантійському обряді, не можна нічого змінювати, бо це викличе занепокоєння вірних. Об'єднані повинні вірити в те, що Святий Дух походить і від Сина, але не вони зобов'язані вводити це в молитву „Вірую“. Хорватський єпископ з цим не погодився, і тоді королева Марія Терезія передала справу до Риму. Рим залишив „Отче наш“ і „Богородице Діво“ без змін, але вказав, що без „і Сина“ у „Вірую“ книгу видати не можна. Що стосується святих, уведених в календарі „Збірника“, Рим не висловив своєї думки. На те королева 24.02.1773 скликала синод східних єпископів Австро-Мадярщини, про який іде мова. Але єпископ Іван Брадач до Синоду не дожив.

На синоді Божичкович намагався не допустити до друку книги Брадача, не дивлячись на ті, що вже були надруковані навіть з

помилками. Окрім того, він домагався викреслити з календаря в „Збірнику“, крім інших, таких святих, як: апостолів-слов'ян Кирила і Методія, княгиню Ольгу, рівноапостольного Володимира, Бориса і Гліба, Мойсея Угриня, Антонія та Теодосія Печерських тощо.

Єпископи вирішили: „Отче наш“ і „Богородице“ замінити в східному обряді так як було в „Молитовнику“; до „Вірую“ дописати „і Сина“, а з приводу святих... Єпископ Бачинський наполягав на тому, що вони повинні залишитися в календарі як руські святі. Отже, в цьому питанні єпископи не змогли дійти згоди. Божичкович вислав протест до Риму й домігся свого: уже надруковані „Молитовник“ та „Збірник“ Брадача були знищені, і до наших часів збереглося всього два примірники. Згаданий Божичкович був хорватом, у своїй Свидницькій єпархії в Хорватії мав лише 4 парафії і 4 тисячі вірних, був фанатичним латинізатором.

Відтак єпископський синод зайнявся означенням кількості декретальних свят, маючи на меті зменшити їх число до 16, як цього домагалася королівська рада. Питання виникло тому, що землевласниками були латиняни або кальвіністи й на українські свята вони примушували вірних працювати. Вони намагалися ліквідувати всі українські свята і запровадити свої, за латинським календарем. Ця боротьба тривала десятиліттями, і всі українські єпископи Закарпаття, починаючи з Бизанція (1720 р.) та Михайла Мануїла Олшавського (1748 р.) і закінчуючи Бачинським, виступали з рішучим протестом. У цій боротьбі Марія Терезія стала на сторону українських єпископів, лише домагалася, щоб кількість свят була зменшена до 16. Досі в Мукачівській єпархії відзначали 34 свята. Тепер єпископи зійшлися на тому, що декретальними святами будуть лише такі: Новий рік (Обрізання й св. Василя Великого), Богоявлення, Стрітіння, Благовіщення, Другий день Великодня, Петра і Павла, Преображення, Успіння Пресвятої Богородиці, Різдво Пречистої Діви Марії, Воздвиження Хреста Господнього, Миколая Чудотворця, Різдво Ісуса Христа і другий день — Собор Пресвятої Богородиці. Єпископ Бачинський просив, щоб у Мукачівській єпархії відзначати ще два свята Пречистої Діви Марії як покровительки єпархії, а саме: Введення в храм Пречистої Діви Марії і свято Покрову Пресвятої Богородиці. Апостольський Престол схвалив це рішення

єпископського синоду й Андрій Бачинський у 1775 році опублікував відповідний документ. Відтоді ті свята називаються декретальними, і вірні зобов'язані святкувати їх, беручи участь у Службі Божій. Відтоді перестали відзначати у Мукачівській єпархії такі свята: Ап. Андрея, Зачаття Анною, Собор св. Івана Хрестителя, Трьох Святителів, Св. вмч. Юрія, Ап. Івана, Третього дня Зіслання Святого Духа, Собор Апостолів, Пророка Іллі, Св. Анни, Св. Пантелеймона, Усікновення голови Івана Хрестителя, Преставлення св. ап. Івана, Третій день Великодня.

При цьому зазначмо, що після скасування кріпацтва (у 1848 році) вірні Мукачівської єпархії продовжували відзначати свята Первомученика Стефана, Трьох Святителів, Вмч. Юрія, Різдво Івана Хрестителя, Св. пророка Іллі, Усікновення голови Івана Хрестителя.

Відтак синод єпископів розглянув справу про штоли (священницькі доходи). Відомо, що українське священство було повністю закріпачене нарівні з населенням і жило своєю працею. Зрозуміло, що вірні хотіли мати священника і як могли підтримували його. Коли пізніше священники стали напіввільними, а подекуди й вільними (це сталося аж через 100 років після запровадження Унії), вірні забезпечували прожиток священника відповідно до своїх можливостей, приносячи йому трохи зерна чи готового хліба. Ведучи боротьбу з українською Церквою, намагаючись відвернути священника від вірних, землевласники чинили всілякі перешкоди, щоб вірні не підтримували священників, а навпаки, звинувачували священство в тому, що воно нібито „обдирає“ вірних (наприклад, у тому, що за похорон нібито беруть корову, землю, а деколи буває і так, що мертвий, якщо рідня не має з чого заплатити похорон, залишається протягом декількох днів непохованим, що священники закривають церкви перед вірними тощо). На це єпископ Бачинський відповів, що ще єпископ Михайло Мануїл Олшавський встановив у цілій єпархії сталу штолу за домовленістю з вірними і вона насправді вірних не обтяжує. Перед призначенням на єпископа він багато років був засідателем консисторії й ніколи не чув про щось подібне зі сказаного, тому вважає все це наклепами проти дуже убогого українського священства. Більшість українського священства не має ніяких засо-

бів на прожиття і перебуває в неймовірному убозстві та нужді. Що стосується випадку непохованих протягом кількох днів, то це не справа штоли чи оплати за похорон. „Ми ведемо боротьбу, — сказав єпископ Бачинський, — проти пияцтва. Хто внаслідок пияцтва помре, того ми не ховаємо. Звичайно, рідня такого звертається у Мукачів, щоб виклопотати дозвіл на його похорон і тому так стається, що покійник пролежить непохованим кілька днів. Але боротися з пияцтвом ми будемо і надалі, бо воно калічить наш народ морально і матеріально. Що стосується корови як оплати за похорон, то справа здебільшого виглядає так: коли помре бездітний кріпак, поміщик забирає все, що той мав, отже, й корівку, яку прагне мати кожен, бо вона забезпечує його прожиток. Для того, щоб землевласник не забрав корову, кріпак ще за життя перед свідками заповідає корову церкві або священникові як похоронну штолу. Але всупереч заповіту землевласник забирає корову собі, а щоб приховати цей свій злочин, поширює наклепи на невинних священників. Подібне коїться і з земельною. Єпископи вирішили: у зв'язку з тим, що в Мукачівській єпархії (та й інших) у найбільших парафіях священники не мають ні парафіяльної хати, ні ґрунту, ані клаптика землі, просити імператрицю, щоб наказала землевласникам виділити для парафії і дійсно дати один ґрунт і землі в один телек. Також просити імператрицю, щоб українське священство прирівняти в правах з латинським, щоб влада поводитись з цим священством, як і з латинським: щоб його не арештовували, не тримали у в'язниці, не зневажали“.

Єпископ Бачинський також домагається, щоб латинські місіонери і священство не ходили українськими селами і не переманювали вірних на латинський обряд, просить імператрицю, щоб закликала латинське священство з братерською любов'ю ставитися до українських священників і вірних. Він наголосив на тому, що Унія не означає зміну обряду. Хоч ми і приймаємо слова „і Сина“, але у „Вірую“ ми їх промовляти не повинні.

Далі єпископ Бачинський домагається виділення землі для церкви й дяка, для їх утримання, а особливо виділення ґрунту під будівництво школи в селі. Він просить теж допомоги для будівництва школи.

Відтак синод вирішив видати 17 слов'янських і румунських церковних книг. Але він зовсім не згадує про малярську книгу. Це дуже важливо, бо, очевидно, ще у 1773 році ціле Потисся було українським і не йшлося про потребу малярського Богослужіння. Але забігаючи вперед, зазначимо, що заплановані церковні книги так і не були видані.

Синод єпископів також вирішив, що Святіший Отець повинен тричі згадуватися під час Служби Божої, а саме: в Сугубій ектенії, при Великому вході та коли жертвні дари з жертвенника переносяться на престол. Хорватський єпископ Божичкович домагався ще четвертого впоминання — після освячення, коли згадується єпархіальний єпископ словами: „В первих помяни...“, щоб перед єпископом згадувати Святішого Отця, але синод цю пропозицію не підтримав. Треба зазначити, що деякі наші єпископи, „ревніші від латинян, які лише раз згадують Святішого Отця“, ввели впоминання про нього і до слів „Во первих...“, а також до молитви „Благословляй благословлящия тя...“ наприкінці Служби Божої та до Мирної ектенії.

Цей синод прояснив ситуацію української Церкви Закарпаття у XVIII столітті. Не була кращою доля Церкви і в наступному столітті. Єпископ Бачинський мужньо боровся за права української Церкви Закарпаття. На жаль, переманювання українських вірних на латинство за допомогою обіцянок, погроз, насилля не припинялося аж до наших часів, що означало денационалізацію українців Закарпаття. Це з жалем констатував і єпископ Бачинський, сказавши: „Латиняни більше намагаються перевести на латинство русинів, ніж кальвіністів, чим спричинили багато зла“.

Латинізація

Літопис життя мукачівських єпископів — це літопис боротьби єпископів усього Історичного Закарпаття до і після запровадження Унії проти насильницької латинізації. Латинські єпископи Еґеру тривалий час вважали руських єпископів за обрядових вікаріїв, не дозволяли їм виконувати служби Богові у своїй єпархії, виправдовуючись перед Апостольським Престолом тим, що вони не мають своїх латинських вірних (тому вимушені управляти єпар-

хією русинів). Це також вагомий доказ того, що сучасні латинізовані вірні раніше були русинами, яких латинізацією денаціоналізували. Замальовані східні ікони в сучасних латинських і реформатських костелах свідчать про те, що ті села й храми спочатку були селами й храмами руського обряду.

Візитаційні протоколи єпископа Михайла Мануїла Олшавського 1750-1752 років констатують ряд зловживань латинських плебанів, які обманом і насиллям примушували русинів прийняти латинський обряд. Це зловживання тривало протягом століть, його можна спостерігати і в наш час.

Заснування Кошицького греко-католицького єпископства й церкви та парафії русинів також перешкоджали, не хотіли допустити існування руської Церкви, яка від початку була Церквою східного обряду.

З метою латинізації русинів створюються латинські монаші ордени.

Латинська Церква протягом століть (і то як світська, так і монаші ордени) набирала собі плебанів і монахів з числа мадярів, поляків, чехів, словаків із західної Словаччини і навіть хорватів. Вони проповідували і навчали у школах своїми мовами й таким чином на Пряшівщині виникли земплінський, шариський та спішський діалекти (тобто українську мову населення змішали з польсько-словацькою). Це і є причиною виникнення тих діалектів, бо латинські плебани, як пише плебан Заборські, домагалися, щоб, прийнявши латинство, вірні розмовляли „по-католицьки“.

Подивімося на нові монаші ордени.

Орден вінценток — Милосердні сестри св. Вінцентія. Осередки: *Рожнява* (народна школа, горожанська школа, інтернат); *Ужгород* (монастир „Гізелла“, заснований у 1859 році, народна школа, інтернат, монастир „Марійн Дім“, заснований у 1879 р., народна школа, інтернат); *Мукачєво* (народна школа, інтернат); *Середнє* (народна школа з 1890 р.); *Виноградово* (народна школа); *Берегово* (народна школа); *Павловці* над Ужем (народна школа з 1887 р.) (КС, с. 217).

Конгрегація сестер III ордену домініканок — в *Кошицях* з 1868 р. Мали народні, горожанські, музичні школи (КС, с. 218).

Орден англійських дівиць — існує з 1882 р. в *Пряшеві*. Мали народну школу, торговельну школу й дівочу гімназію (КС, с. 220).

Конгрегація дочок св. Франциска з Ассізі — мали лікарню в *Спішській Соботі* (КС, с. 221).

Конгрегація сестер Непорочного Зачаття Пречистої Діви Марії — виховує і навчає дівчат. Має свої заклади в *Левочі* і *Спішських Блахах* (КС, с. 222).

Шкільні сестри св. Франциска Серафинського — конгрегація учительок, які навчали в римо-католицькій школі в *Попрадї* (КС, с. 224).

Шкільні брати — орден, що мав інтернат (гуртожиток при вчительській семінарії в *Спішській Капітулі*) (КС, с. 241).

Конгрегація дочок Божої любові. Мета Конгрегації — виховання дівчат. Мали свій дім в *Спішській Соботі*, горожанську школу, господарську школу (КС, с. 209).

Провінція дочок Божественного Відкупителя — займається вихованням жіночої молоді (торговельні, промислові й горожанські школи в *Спішській Новій Весі*, в *Добшині*), доглядом за хворими (в лікарнях у *Рожняві*, *Пряшеві*, *Спішській Соботі*, *Бардієві* та ін.) (КС, с. 211).

Конгрегація сестер св. Хреста. Мета — виховання дітей, догляд за хворими, місіонерська діяльність (їхні школи є в *Ганісі*, в *Шемі* біля Кошиць, будинок для сиріт в *Кошицях*) (КС, с. 211).

Орден редemptористів — був організований у *Стропкові*, відтак у *Подолінці*, *Попрадї* і *Стражах* біля Попраду. Утворив східну гілку ордену та збудував монастирі в *Михайлівцях* і *Стропкові* (КС, с. 184). Цей орден у 1968 році став ініціатором пословачення Богослужінь греко-католицької Церкви на Пряшівщині та передовим борцем за пословачення українського населення Пряшівщини.

Погляньмо на подальшу боротьбу мукачівських єпископів проти латинізації.

Від запровадження Унії всі сподівалися піднесення як духовного, громадянського, так і матеріального та політичного. Але надії не виправдалися. Жодна з умов Унії зі сторони латинян не була дотримана. Священству Мукачівської єпархії довелося ще півстоліття боротися, щоб дечого домогтися. Уся друга половина сто-

ліття історії Закарпаття — це боротьба опору проти латинізації. Невдовзі після запровадження Унії священник Андрелла, відступаючи від Унії, констатував: „Ми вже втратили один привілей — обирати єпископа“. І дійсно, від початку егерські латинські єпископи прагли чинити так, щоб Мукачівська єпархія протягом десятиліть не мала єпископа, або намагалися того єпископа усунути, щоб самим керувати єпархією, або щороку примушували мукачівських єпископів присягати на вірність і покірність егерському єпископові та виконувати його накази. Присягу на вірність Егерському єпископові приймали всі закарпатські єпископи аж до Івана Брадача (1768-1772), який в останній рік свого владцтва відмовився скласти присягу. Егерські єпископи хотіли мати мукачівських єпископів своїми обрядовими намісниками. Вони у будь-який спосіб перешкоджали єпископам мати титул „мукачівських“. Тому їм давали титули неіснуючих старовинних єпископств: Декамеліс — єпископ Севастійський, Бизанцій — єпископ Севастопольський, Симеон Олшавський — єпископ Россенський, Іван Брадач — єпископ Россенський. Егерський єпископ С. Телекеші, скориставшись смертю єпископа Декамеліса, хотів повністю підкорити собі Мукачівське єпископство. Він сприяв тому, щоб Мукачівським вікарієм став латинський парох у Мукачеві Франціск Равас, єзуїт.

Егерські латинські єпископи не дозволяли засновувати нові руські парафії. Егерський єпископ вирішував чи уніатська парафія самостійна, чи є лише філіалом латинської плебанії. Найгірше те, що егерські єпископи не дозволяли будувати нові руські церкви й мукачівські єпископи не мали права висвячувати нових священників без дозволу егерського єпископа.

Егерський єпископ Барковц (1745-1761) видав документ, згідно з яким руські парахи були не самостійними парохами, а лише намісниками латинських, тому доходи від руських вірних належали плебанам. Пізніше цей єпископ став Естергомським архієпископом і примасом Мадярщини та домагався, щоб його накази були виконані. Барковц також протестував проти будівництва Бовчанського василіянського монастиря (збудований у 1731-1756 рр.), мотивуючи це тим, що монастир непотрібний, бо руських вірних обслужать і латинські ченці, а якщо буде збудований василіян-

ський монастир, латинські навколишні ченці не будуть мати з чого жити. Цей єпископ також розпорядився про те, що мішані подружжя може вінчати лише плебан.

Егерські латинські єпископи також виступали проти руських шкіл і друкарні з кирилівським шрифтом. Вони дотримувалися принципу, що уніатам не можна давати ні свободи, ні незалежності та що окремих єпископів для уніатів теж не потрібно. Протягом ста'ятдесяти років вони боролися проти канонізації Мукачівського єпископства, виступали проти Мукачівської богословської школи й домагалися її ліквідації.

Про все це пише у своїй історії мадярський церковний історик Піріді.

Тогочасний борець проти Унії священник Андрелла говорив: „Від Унії постраждало й духовенство. Перед прийняттям Унії руські вірні платили треби й десятину своїм священникам. Після запровадження Унії латинські плебани вважають об'єднаних священників лише своїми „обрядовими помічниками“ і забирають треби та десятину собі. За їхнім прикладом пішли й протестантські проповідники, які теж забирають собі від нашого населення десятину.

Мукачівських богословів переслідували в Егері, Трнаві та в інших місцях. Це викликало опір. Богослови, які вчилися в Егері, однієї ночі таємно втекли з семінарії і прийшли до Мукачівського єпископа Івана Брадача з заявою, що більше туди не повернуться. На основі свідчень богословів, єпископ Іван Брадач послав скаргу королеві Марії Терезії.

„Уніатське священство завжди сперечалося і не погоджувалося з римо-католицькими осередками та римо-католицькими плебанам. Впливало це з того, що католицькі осередки в першій половині XVIII ст. вважали Унію лише першим етапом цілковитої латинізації егерських єпископів, під юрисдикцією яких знаходилась Мукачівська єпархія. Зміст тих розпоряджень такий: обмеження будівництва уніатських церков, заборона створювати подружжя з католиками і вінчання уніатським священником, розпорядження, згідно з яким русини повинні відзначати латинські свята, обмежування уніатських священників у виконанні обрядів, штолярні доходи на користь латинських плебанів тощо (Дулишкович, с. 54). Звичайно,

це можна пояснити лише свідомим прагненням латинізації русинів. Уніатське священство назвало це „нечесними планами з русинами“, вказуючи на шкоду, яку їм завдавали католики та єзуїти (Ю. Каткович, Егерське вмішування, с. 684).

Під впливом чернечих орденів малярська шляхта домогалася, щоб їхні піддані-русини знали латинські молитви. Вони карали підданих, коли ті не виходили на роботу у визначений час, але й призначали покути за недотримання латинських свят чи незнання латинського „Отче наш“, чим призвичаювали своїх підданих русинів до латинства. В Гуменській домнії збереглися записи про доходи від грошових штрафів протягом тривалого часу. Так, наприклад, шляхтичі лише у 1642 році за незнання „Патерностер“ із 35 сіл того панства отримали 107 флоринів і 57 динарів. Наприклад, у Збою один підданий повинен був заплатити покуту вартістю 12 флоринів і 57 динарів за недотримання латинських свят (Регеструм вайводале, Держ. арх. Пряшів. фонд ДГ).

„Під час антиреформації експоненти-єзуїти намагалися впливати і на православних підданих тієї області. На це вказують опубліковані деякі дані „Літтере аннуе“, які з числом окатоличених лютеранів і кальвіністів подають і число окатоличених „схизматиків“ або „рутгенів“. (Ці дані знайшов у Архівум Романум Соціетатіс Езу М. Лацко й опублікував в „Унію Ужгороденсіс Рутгенорум Карпатікорум кум еклезіа католика, Рим 1955. Ми їх частково навели у другому томі цієї історії в розділі „Латинізація“).

„Єзуїти з початком XVII ст. постійно з'являлись і в православних селах з метою керування православними парафіями, що, звичайно, вело до покатоличення частини православного населення“ (Гараксим, с. 49). Окатоличити українське православне населення на початку XVII ст. особливо прагнув Юрій Другет, вихованець єзуїтських училищ, граф Гуменської й Ужгородської домнії, який намагався на своїх територіях керуватися прищипом „куюс регіо, еюс релігіо“ (Гараксим, с. 49).

Русини були підданими у маєтках, в селах, власниками яких були латинські монаші ордени. Тим самим, латинські монахи могли знущатися над своїми підлеглими. „Селяни в маєтках Гуменського єзуїтського колегіуму у Великій Камениці з 1634 року платити Церкві високу ренту продуктами й грішми, а також мали

відробіткові повинності: орали, мололи, косили, звозили збіжжя, возили вино тощо. На Різдво вони повинні були привезти по одному возу дров, а на зиму — по сягу. Незважаючи на те, що селяни домогалися права працювати не більше трьох днів на тиждень, єзуїти-ченці не задовольняли їхнього прохання. Змушені були працювати стільки, скільки панство накаже“ (О. Ставровський, Словацько-польсько-українське прикордоння до XVIII ст., Пряшів 1967, с. 158).

З усім цим боролися мукачівські єпископи і руське священство й після запровадження Унії. У 1773 році у Відні засідав синод східних єпископів. Цей синод констатує, що латинські місіонери відвідують уніатські парафії з метою переведення русинів на латинський обряд. Синод просить, щоб латинські плебани були відкликані, щоб вони з братерською любов'ю ставилися до греко-католиків. Синод єпископів підкреслює, що Унія не означає зміни обряду. Наведених фактів вистачає, щоб підтвердити процес латинізації. Але, на жаль, знайшлися й такі, хто приписує латинізацію нашим мукачівським єпископам і ставить їх нарівні з латинськими єпископами-латинізаторами. Правда полягає в тому, що у даний період (від Унії 1646 р. — до канонізації Мукачівського єпископства 1773 р.) ми мали відданих нашому народові єпископів, і вони виявили чималу відвагу в боротьбі проти латинізації й багато постраждали за це. До таких єпископів як Михайло Олшавський, Іван Брадач, Андрій Бачинський ми повинні ставитися як до патріархів народу. Будь-яке посягання на ці постаті наш народ повинен вважати найбільшою підлістю.

Треба зазначити, що в наступні десятиліття, коли мукачівських єпископів призначали під диктатом малярської влади, знайшовся й один єпископ-латинізатор. Це Стефан Панкович (1867-1874). Син священника, сирота, теологію закінчив в Ужгороді, маючи обмежені знання, став вихователем у сім'ї малярського магната. У парафії він ніколи не був, практичне священствование не пізнав. Єпископом його зробили малярські магнати. Жив гучно, не визнавав жодної дисципліни посту зі Сходу, в піст перебував у Будапешті або у Відні: це світська людина, цілковитий маляр-філ, який хотів із закарпатських русинів зробити малярів за допомогою малярізації й латинізації. Унію він вважав лише пере-

хідним періодом до цілковитої латинізації, тобто до прийняття латинського обряду. Його сучасник, закарпатоукраїнський письменник Іван Сильвай записав слова Панковича: „Ми, уніати, повинні прагнути, щоб наша єдність проявлялася не лише в догматах, але і в зовнішніх обрядах, і щоб вона вкінці привела до повного злиття“. Повторимо: це був мадярський ставленник, проти нього виступило священство і він невдовзі помер при дивних обставинах.

Латинська Церква була дуже сильною, вона володіла величезними маєтками, мала високі державні позиції в урядах. Єпископами в більшості були мадярські графи й князі з королівського роду. Наприклад, мадярськими архієпископами-примасами у період Унії були:

У ряду 59-й — Юрій Липпай (1642-1666) — до того Егерський єпископ, коронував Фердинанда IV.

60-й — Юрій Селепчені (1666-1686) був іменованим намісником короля Мадярщини.

61-й — Юрій Сейчені (1685-1695), дуже багатий граф.

62-й — Леопольд Колонич (1695-1707) — граф.

63-й — Августин Керестель (1707-1725) — саксонський принц.

64-й — Імріх Естергазі (1725-1745) — граф, коронував Марію Терезію.

65-й — Миколай Чакі (1751-1757) — граф.

66-й — Ференц Баркоці (1761-1765) — граф.

67-й — Йосиф Боттяні (1776-1799) — граф.

68-й — Амвросій Карл (1808-1809) — австрійський головний принц, близький родич імператора Ференца I (мав лише 23 роки).

Як відомо, Липпай, Селепчені, Колонич, Естергазі, Баркоці — всі вони перед тим були егерськими єпископами, отже, мали окремі стосунки з Мукачівською єпархією. „Римо-католицькі єпископи як посланці короля ходили укладати договори, вирішувати проблеми міст... Король, подорожуючи, завжди зупинявся в палаті єпископа...“ Ще Бейла IV у 1261 році зазначив: „Якби колись король Мадярщини мав чотирьох синів, четвертий був би егерським єпископом“. „Багато латинських єпископів були одночасно й канцлерами держави“ (Лучкай, с. 11). „Латинські єпископи мали політичну силу і накопичили великі багатства. Остригомський ар-

хеєпископ Тома Баковц після смерті залишив 40 тисяч золотих дукатів і 300 центнерів срібного посуду. У 1512 році він претендував на папський трон. Папа Лев X, щоб позбутися неприємного суперника, дав йому титул Царгородського патріарха. Мадярські архієпископи за соціальним станом були другими після мадярського короля“ (Шпірко, Деїни ціркве). „Моральне обличчя латинського духовенства було низьке, безсовісне, вболівали тільки за майно. Жили в конкубаті, траплялися випадки й одружених єпископів, займалися духовниками навіть такі, котрі розвелися і вдруге одружилися. Плебани одягалися й харчувалися препошно. Наприклад, Мутгмер, спішський препошт (†1281), залишив спішській катедралі цінний одяг (каппа), за ціну якого мали прибудувати до катедралки другу вежу“ (Шпірко, с. 365-167).

Саме ця сильна латинська Церква виступала проти Церкви русинів, вірними якої були кріпаки. Яким великим повинен бути в наших очах, скажімо, фізично слабкий, селянський син з Торисок, єпископ Іван Брадач, який сказав Егерському єпископові: „Я свідомий того, що ви з графського роду, багатий, за вами сила, що ви нами погорджуєте, — наперекір тому я захищаю свою Церкву і вас не послухаю...“ Свідки говорять, що промовляючи це, він тремтів, але свою думку висловив.

А в наш час знаходяться люди, які готові, не знаючи правди тих часів, кинути пляму на всіх уніатських єпископів, в той час як вони самі в набагато кращих обставинах не відважаться сказати жодного слова, наприклад, на захист існування українських шкіл в українських селах...

„Латиняни з великим презирством ставились до уніатів, ніби цей обряд був не від святих Отців, але якимось самовільно витвореним суевір'ям. Коли я ходив до школи у Відні і слухав історію Церкви у Віденському університеті, професор говорив про Василія Великого: „Василій Великий — це великий святий, і коли я читаю його писання, відчуваю себе немов на небі, — але він грек, а всі греки є ніщо — неквам сунт“. На основі такого погорджування грецьким обрядом здійснювались насильства, латиняни примушували переходити, а також переводили русинів на латинський обряд“ (Андрій Балудянський, Церковна історія, с. 329).

В архіві Мукачівської єпархії зберігається багато протоколів про зловживання латинського духовенства. Так, у Наукових записках Ужгородського університету (том IV, Львів 1955, с. 231-232) доцент М. Лелекач опублікував один такий протокол у статті „Пам'ятки українського письменства XVII — початку XVIII ст., — 1708 рік, знуцання єзуїтських католиків над православно-українським населенням в Угорщині, у місті Поток“ (це сучасне місто в Мадярщині — Шарошпоток). Наведемо кілька рядків з протоколу: „Патер Неограді перед гайдуком Герцецким говорил, иж якы пси вам були предки и вы всі такожде пси есте. — Супериор пред Василинов мовил, иж якы волы есте вы и попове ваши такы волы“.

Візитаційні протоколи єпископа Михайла Мануїла Олшавського 1750-1752 років також фіксують ряд зловживань плебанів, які обкрадали душі обманом і насиллям. Це зловживання тривало постійно.

Перешкоди для заснування греко-католицького єпископства в Кошицях, а також Кошицької парафії чинили з метою не допустити існування руської Церкви на території Кошиць та околиці, які спочатку були східного руського обряду. Читач про це детальніше дізнається в „Історії Пряшівської єпархії“. Тут наведемо лише основні дані.

Вища Королівська Рада рішенням від 1788 року постановила, що резиденцією нового вікаріяту (Кошицького) греко-католицької руської Церкви буде домініканський монастир з церквою в Кошицях. Вікарієм був призначений Мукачівський канонік Іван Пастелій. Доки домініканський монастир, в якому знаходилися склади, був звільнений, вікарій повинен був зупинитись у францисканському монастирі в Кошицях. Але латинське духовенство в Кошицях подбало, щоб жоден з тих монастирів не був звільнений. Вікарій Іван Пастелій не мав де зупинитись, тому зрікся сану вікарія, а на його місце був призначений Ужгородський канонік Михайло Брадач. Але йому також не вдалося осісти в Кошицях. Це місто під впливом латинського духовенства не хотіло мати руського вікарія.

Тоді вікарій Михайло Брадач просив Королівську Раду, щоб йому виділила монастир міноритів у Пряшеві. Але й це місто було

під впливом латинського духовенства, і не хотіло мати руського вікарія. Тоді цісар Леопольд II у 1792 році видав наказ і вікарій Брадач 20 грудня 1792 року зайняв монастир міноритів у Пряшеві. В монастирі не було ченців, у ньому знаходився лише міський склад, а тепер Пряшів вирішив краще віддати монастир під військові казарми, ніж впустити до Пряшева греко-католиків. Чинили й інші перешкоди (розкрали з будови двері, вікна й замки, гальмували опоряджувальні роботи монастиря, пропонували передати монастир під склад хліба для війська), які треба було переборювати. У 1812 році Михайло Брадач став генеральним вікарієм Мукачівської єпархії, а вікарієм Пряшева був призначений Григорій Таркович. Але й він через різні причини не відразу міг спокійно керувати Пряшівською єпархією як єпископ (А. Духнович, „Історія єпархії Пряшівської“).

Існував ряд обструкцій довкола заснування в Кошицях греко-католицької парафії. У Кошицях була руська парафія ще в XIII ст., коли „німецькі гості“ виселили звідти русинів зі священником. Кошицькі русини частково осіли в лісі (за 5 км від Кошиць, т. зв. Здобі), там збудували собі церкву. Пізніше Кошиці як філія належали до парафії Здоба. Наступні відомості з історії Кошицької парафії подаємо короткими записами з „Хроніки — Історії Кошицької греко-католицької церкви“, яка збереглася. Цей літопис почав вести Юліан Вислоцький, Кошицький парох у 1879-1907 рр. Він наводить дані з документів, які знайшов у парафіяльному уряді, а далі пише про події окремих років. Цитуємо: „Рік 1851. Тому що в Кошицях не було власної греко-католицької церкви, тогочасний римо-католицький Кошицький єпископ Йосиф Кунст дозволив, щоб у каплиці св. Михаїла біля катедрального храму відбувалися наші Богослужіння. Греко-католицька молодь організувала хор; це так притягало кошицьких вірних, що люди не помістилися в каплиці і стояли довкола каплиці. Все це заохотило греко-католиків. Бачачи, що їх багато, вони почали домагатися будівництва своєї власної церкви. Великий подив викликало перше Водосвяття у 1851 році в Кошицях, яке пройшло в кількатисячній процесії. Над річкою Горна (Горнад) був поставлений престол із вирізаних квадратів леду і великий хрест з леду, оздоблений галузками й килимами. Водосвяття відправляв пряшівський канонік

Віктор Добрянський з асистентами. Він кропив усіх свяченою водою, давав усім цілувати хрест і трохи напитись посвяченої води (за східним обрядом). Про все це в Кошицях люди довго розмовляли. Церковний хор готувався до відправи виносу Плащаниці у Велику П'ятницю і на свята Великодня. У Велику П'ятницю в другій половині дня зійшлося стільки вірних, що зайняли цілу площу та довколишні вулиці, так що чотири священики, які несли Плащаницю, ледь протислися поміж людьми. А хоровий спів „Благообразний Йосиф“ викликав захват у вірних. На це все з вікон будинків біля катедри дивилося багато народу. Дивився на це з свого вікна і єпископ Кунст. Побачивши таку кількість людей, які повернулися до своєї церкви, він шкодував за тим, що дав греко-католикам малу каплицю св. Михаїла для Богослужінь, і „відносили двох братніх церков він увіковічнив новою плямою сорому“.

Тут зупинимось і додамо: у 1851 році латинські монаші Ордени і латинський єпископ у Кошицях побачили, що їхні намагання протягом століть перевести вірних східного обряду на латинський звелися нанівець двома святами: Водохрестям і Великою П'ятницею. Греко-католики аж тоді відчули свою велику силу, відчули, що їх так багато... А були це русини, і в Кошицях тоді з'явилися написи на крамницях і урядах, писані кирилицею. Ось що пише очевидець: „У цьому році Великдень в обох обрядах співпав. У римо-католиків відбулись відправи вже у Велику Суботу, а наше Богослужіння було призначене на північ. Уже в 11-й годині ночі вірні почали заповнювати площу біля каплиці, бо двері каплиці були замкнені, на подив усіх. Не дочекавшись відкриття каплиці, вірні пішли до церковника катедри, котрий їх вилаяв, кажучи, що каплицю не відкрив за наказом єпископа, бо „руський Бог встигне і завтра вранці воскреснути“. Цей нечуваний вчинок єпископа викликав велике обурення. Звістка відразу поширилася містом, і привітання людей починалися цією звісткою. А наші вірні, не в змозі освятити пасху за своїм обрядом, окропили її своїми сльозами. Вони не мали можливості проспівати слова воскресіння „і друга обимім, рцім братіє...“. А вища латинська ієрархія за цей огидний вчинок єпископа Кунста ще того ж року так покарала, що призначила його Калочським архієпископом. А наша Церква таким чином звільнилася від того, хто її ненавидів“.

Далі очевидець описує, як кошицькі вірні винайняли одну пивницю, в якій відправляли Богослужіння; як домагалися виділення ґрунту під храм, який вирішили будувати, а місто відмовило їм; як вірні закупили мочаристий ґрунт з ровами і відводили воду, засипали рови, вирівнювали площу; як місто сфальсифікувало народописні дані і замовчувало кількість греко-католиків, щоб таким чином не дозволити відкриття греко-католицької парафії (через те, що нібито немає вірних); як Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець невтомно боровся за заснування Кошицької парафії; як кошицькі вірні складали гроші на будівництво церкви (Львівський український архієпископ послав їм також тисячу золотих); як окремі вірні заковували до церкви потрібні речі (чашу, Євангеліє, свічки тощо)... Між тим, латиняни чинили постійні перешкоди, тривала „постійна боротьба“ — пише очевидець. Врешті у 1886 році церква в Кошицях була посвячена.

У давнину русинів було вигнано з міст. А коли поверталися до них зі своїми церквами, всюди їх зустрічали подібні перешкоди, як у Кошицях.

Усі міста і села Історичного Закарпаття первісно мали русинське населення. У перші століття після загарбання Історичного Закарпаття і його міст мадярами, жителі міст були вільними, вони лише змушені були платити податок грішми або натурою. Першими чужонаціональними поселенцями в містах були німці. Коли в закарпатських горах (Спішських і Татранських) були знайдені коштовні мінерали, мадярські королі скликали німецьких колоністів добувати їх. Так, король Гейза II (1141-1162) закликав на Спіш німецьких і валлонських колоністів. „Спішем оволоділа Мадярщина не зброєю, але колонізацією“ (Захаровські, Венгерське а полске осадніцтво Спішу, с. 212-216; Халоупецкі, Старе Словенско, с. 171). Ще більша колонізація почалася з другої половини XIII століття після спустошення Мадярщини монгольськими ордами Батия. Мадярські королі скликали колоністів з усієї Європи, роздавали землі духовним та світським магнатам і монастирям. Але заклики мадярських королів виявилися марними. Німців виганяли з Сасії, Тюрингії і з бельгійської Фламандії стихії, епідемії, тому вони відходили, щоб забезпечити собі краще життя.

Невдовзі після приходу на Спіш і в Татранщину німецькі колоністи почали будуватися на зразок німецьких міст. Від мадярських королів вони вимагали для себе різних привілеїв, передусім привілей короля Бейли IV 1243 року; а ті привілеї у 1270 році підтвердив і поширив король Стефан. На основі тих привілеїв такі міста (де жили німці) здобули значну незалежність. Колоністи, звичайно, не засновували нових поселень, а приходили в старі поселення, де жило руське населення. Існує багато археологічних, топонімічних та інших доказів, які вказують, що німецькі колоністи на Спіш і в Татранщину не прийшли як у невідому, незаселену територію й праліс, але територію, заселену руським населенням. Німецький елемент перебрав від руського населення місцеву номенклатуру, яка деколи в мадярських документах змадяризована. Назви потоків, гір, хотарів у документах XIII століття свідчать про те, що німці прийшли на Спіш і Татранщину після русинів, хоч деколи вони первісну номенклатуру пристосовували до своєї мови, наприклад, Гнойник назвали „Гнойник“.

Звернімо увагу ще й на те, що першою грамотою про Спіш була грамота короля Андрія II 1209 року. Сучасні високі Татри вона називає „Сніжними Горами“. Назву „Татри“ дали першопоселенці — русини, бо й тепер у мові закарпатських українців слово „татри“ означає стрімкі береги-гори, а слово „нетрі“ означає густий ліс, праліс. Від того слова пішла й назва теперішньої Нітрянщини (Західнославацький край). Окрім того, словацькі дослідники, пишучи про заселення своїх зон, німецьких колоністів завжди називають „госпітес“ — гостями, але не уточнюють, що ті поселенці — німці. Русинів вони називають „волохами“ і ніколи той термін не уточнюють (що це пастухи-русини). А в зв'язку з тим, що русини були не лише пастухами, але й осілими, тих осілих вони називають „домашнім населенням“, не вказуючи, що це також русини, тим самим наводячи читача на думку, що те домашнє населення — словаки, хоч таких там взагалі не було.

Тепер будемо цитувати з матеріалів з'їзду словацьких істориків, який відбувся в 1962 році в Кошицях, а саме з книги „Словацькі а їх народні вівні“, Братислава 1969. Сборник матеріалів з V з'їзду словенських істориків.

„Міста східної Словаччини (зн. Пряшівщини й Татранщини) були осередками чужої культури, німецької, потім мадярської“ (с. 36). „Прихід німців на Словаччину відбувся наприкінці XIII — початку XIV ст. Німецькі „гості“ для поселення шукали передусім міста“ (с. 41). „Найдавніші і найвизначніші міста на Спіші (Левоча, Кежмарк, Гельниця) виникають у XIII ст. **на території давніх слов'янських селищ, які існували ще до колонізації**. Так, археологічні знахідки різних періодів з території Левочі виразно свідчать про те, що тут постійно існувало слов'янське поселення ще з IX-XII століття“ (с. 50). „Німці осіли в Михайлівцях“ (с. 46). „Уже в найдавнішому протоколі міста Кошиці з 1394 р. аж до 1406 р. згадується вулиця в латинському тексті з 1401 р. як „платеа Склаворум“, а в німецьких записах з 1466 і до 1470 р. знову як „Віндіше Гассе“ (с. 44). „Місто Кежмарк було засноване також на місці, де вже перед приходом Сасів було слов'янське селище, як про це свідчать і розкопки 1964 року в Кежмарському замку, де знайшли старовинне слов'янське поселення X ст. (кераміка)“ (с. 50). „Гельниця постала як шахтарське місто в другій половині XIII ст. І тут оселилися німці поблизу сусіднього старовинного слов'янського селища. Про це свідчить і те, що вони взяли його першу назву Гнилець і з неї утворили німецьку назву Гільніц, й також те, що в Гнильці існувала в Середньовіччі Слов'янська вулиця, яка згадується в протоколі міста з 1492 року як Віндіше Гассе і яка є, очевидно, першим слов'янським селом ще до колонізації“ (с. 51-52). „На Спіші можемо назвати й інші міста, які були заселені русинами — Любиця, Вербове. З деяких міст, в яких німці не сподівалися на економічне піднесення, наприклад, з Михайловець, вони відійшли“ (с. 55). „В містах німці взяли в свої руки торгівлю, створили багатий патриціат, розбагатіли, керували містами, утримували латинського плебана“ (с. 56), „... а руських священиків і вірних з міста вигнали, а їх церкви зруйнували. Кошиці протягом XIV ст. стали остаточно німецьким містом“ (с. 61). Про Бардіїв знаємо, що це було руське село. Німецькі колоністи у XIV ст. перетворили його на німецьке село. Німецьким містом був і Пряшів на основі руського села. У всіх заселених селах перед їх приходом були руські церкви. Так, у Левочі була церква Святого Духа, в Кошицях був священик, який

мав синів, руський (як згадує документ), а в документі 1251 року в Кежмарку згадуються два храми: один — св. Єлисавети (і називається та оселя „Вілла Саксонум“), а другий — св. Михаїла. Про перший іде мова як про німецький, а про другий — св. Михаїла — не говориться нічого. Отже, це був руський храм. Його пізніше мадярський магнат Перені наказав зруйнувати. Це тільки підтверджує припущення, що храм був руський.

Міська шляхта, яка була німецького, італійського й мадярського походження (німецька й італійська з часом мадяризувалася), захопила найкращі квартали і владу в містах, а руське населення було витіснене на околиці та в приміські села. В кожному місті було по одному або декілька латинських монастирів, монастирських і плебанських костелів. Монашому і світському латинському духовенству належали села кріпаків, заселені русинами.

Доказом того, що Спіш і Татранщина були від початку руськими, є й „Спішська латинська препозитура“, яка виникла на місці руського монастиря та єпископства.

Латинські єпископи, монастирі, плебанії, розпоряджаючись великими капіталами, мали значний вплив на міську адміністрацію, суди і на ремісничі цехи. Зрозуміло, що міста під їх впливом були принципово проти будь-якого прояву існування руської Церкви, тому в містах були ліквідовані руські церкви, а нові будувати не дозволялося. Русини, які жили в містах і дотримувалися своєї віри, залишали міста, а свою нову церковцю будували за 5, 6 або 10 км від міста, в лісі чи в селі. Так, русини з Кошиць збудували свою церковцю в хотарі (тепер це село Здоба), з Михайлівців — у тополиному лісі за Михайлівцями (тепер с. Тополяни), з Воронова — в Чемерному (тоді також у лісі), з Пряшева — в Руській Новій Весі, з Гуменного — також у лісі, з Бардієва — в Ряшеві, з Собранець — у Нижній Рибниці, з Сечовець — у Тернівці і т. д.

Ми вже зазначали, що на території Пряшівщини, Спіша й Татранщини спочатку латинян не було. Перші латиняни — це німецькі колоністи в морі русинів східного, руського обряду. Кількість латинян на цих територіях (і взагалі на Історичному Закарпатті) зросла за період панування турків у Мадярщині. Землі Історичного Закарпаття понад 150 років межували з турками. Тоді на історичне Закарпаття втекла мадярська шляхта зі

своєю прислугою і поселилася переважно в містах. Так зросла й кількість латинян. Німецькі і мадярські колоністи постійно поширювали латинство, а пізніше, в період протестантизму — лютеранство і кальвінізм. Відтак знову латинізували в акції антиреформації.

Про вороже ставлення до руської Церкви й руського життя в містах найкраще свідчать дві події: заборона заснування в Кошицях руського єпископства й парафій, і пізніше — заборона заснування греко-католицького єпископства в Доброчині. Те, що латинської релігії на території Історичного Закарпаття не було протягом століть, доводить відсутність латинських єпископств. Вони були засновані лише наприкінці XVIII століття. Про це свідчать „Деїни Ціркві“ — Шпірка, і книга „Католицьке Словенско“, в яких подані подробиці про латинські єпископства. Ось про що ми дізнаємося.

„Спішська препозитура (препошство) виникла наприкінці XII ст. для німців, котрі оселилися на Спіші як колоністи. Більшу частину пасторизації виконували монастирі“ (Шп., с. 364). „Аж папа Пій VI у 1776 році зі Спішської препозитури створив нове єпископство“ (КС, с. 73). Це єпископство було першим латинським на Історичному Закарпатті, обіймало лише Спіш. Воно було засноване для німецьких колоністів, отже, не для русинів і не для словаків. Це дуже важливо, бо свідчить, що, крім німців, на Спіші (який тепер є латинським) інших латинян не було. Окрім цього, перших латинян на території Спіша, німців, пасторизаційно обслуговували монастирі, отже, місіонерські Ордени, бо світського латинського духовенства не було, оскільки не було таких вірних. Треба зазначити й те, що німецьких колоністів не було так багато, щоб для них засновувати препозитуру. Але того домагався католицький клір, який тоді поширював латинство, а мадярський король, на угоду латинському клірові, здійснив їх бажання.

„Єпископство Рожнявське — було засноване у 1776 році“ (КС, с. 63).

„Єпископство Сатмарське — було засноване у 1803 році“ (КС, с. 150). Так латинське єпископство добралось й до Залісся та простягло руки на Мараморощ, хоч усім відомо, що ні тоді, ні

тепер у Мараморощі не було латинян, за винятком незначної кількості німецьких колоністів.

„**Єпископство Кошицьке** — найновіше, засноване у 1804 році“ (КС, с. 30). Кошиці протягом століть були німецьким містом, пізніше німці мадяризувалися.

„**Мукачівське греко-католицьке єпископство** є стародавнім, найімовірніше, існувало ще до короля Стефана I (1000-1038), але єпископів можемо назвати хіба починаючи з XIV століття“ (КС, с. 147).

Відсутність латинян на Історичному Закарпатті підтверджують самі егерські мадярські єпископи. Вони виступили проти самостійності Мукачівської єпархії, а їх аргументом була мала кількість латинських вірних; коли греко-католики будуть самостійні, то плебани, втративши доходи, не будуть мати з чого жити.

У 1412-1772 роках усім Спішем володіла Польща, що й спричинило його латинізацію. Результатом цього стало багато домішок з польської мови в мові українського населення Спіша.

У 1412 році мадярський король Сигизмунд дав Польщі під заставу 13 Спішських міст за 89 тисяч таларів. Позичену суму мадярські королі не були в змозі заплатити, і Спішські міста залишалися в Польщі протягом 360 років, аж до часів правління Марії Терезії, яка ці міста у 1772 році приєднала до Мадярщини. 13 міст Спішського комітату були віддані під заставу польському королеві Владиславові: Любиця, Матеївці, Попрад, Рускиновці, Спішська Біла, Спішська Нова Вєсь, Спішське Підгороддя, Спішська Собота, Спішські Влахи, Стража, Тварожна, Велька, Вєрбов. Зрозуміло, що разом з містами й селами Польщі належала вся територія.

Протягом тих 360 років на Спіші тривала латинізація. Закарпатський історик Балудянський так пише про поляків: „Коли Янош Канижаї, Остригомський архієпископ у 1412 році посланий королем Сигизмундом до польського короля Ягелли з метою забрати гроші за 13 спішських міст, даних під заставу, Ягелло з архієпископом, прийшовши до Перемишля з престольної церкви русинів, вперше дозволив безсоромно викинути з неї мощі похованих русинів, замінити церквою латинського обряду і знову її посвятити“ (с. 183, також Історія Франца Сарницького, видана у

1826 році). Що могли чекати закріпачені закарпатські русини, будучи свідками такого вчинку.

Але є ще багато інших доказів того, що Спіш заселяли русини, яких протягом століть було латинізовано. Наприклад, „Лист Папи Бонифація IX від березня 1402 року“, яким він уповноважує спішського препошта з огляду на „рутгенів“ і „валахів“ прощати гріхи також у тих випадках, які звичайно входять до компетенції лише єпископів. У листі говориться, що русини є схизматиками (Ставровський, Словацько-польське прикордоння, с. 85). Спішське Казначейство у 1571 році зобразило рутенів як „розбійницький, на все здібний люд“, філософічно вирішивши, що „лихі звичаї з-поміж русинів можна викоринити суворими покараннями, всебічним охопленням, різними повинностями, а насамперед церковним десятком“. Зрозуміло, ті „лихі звичаї“ — це руська віра, яку викоринювали суворими покараннями, тяжкою працею кріпаків і податтю десятини для плебанів.

Також зрозуміло, що на приєднаних до Польщі територіях Спіша почалося масове заснування домініканських, францисканських та інших латинських монастирів, заснування латинських парафій. Польща хотіла мати латинський обряд всюди. Загальновідомо, що Польща закликала усі західні країни вступити в ряди монаших армій до їхніх монастирів на українських землях „для боротьби зі схизматиками“.

Одночасно на Спіші почали поселятися поляки, особливо у XVIII ст. Про це свідчать тогочасні документи (Бел, Компендіум Гунгаріе географікум, 3-є вид., Братислава, 1777). Тим самим на Спіші поширювався вплив польської мови. Проф. Іван Панькевич установив цей вплив у лексиці українських говорів Східної Словащини (Пряшівщини й Спіша), при цьому зазначивши, що у кількісному відношенні він не скрізь однаковий: „значний на крайньому заході (у селах Вєл. Липник, Фольварк, у колись українському селі Остурня на Спіші тепер змішана українсько-польська говірка) і набагато слабший у говірках східної частини цієї території“ (Наук. зб. музею Укр. культури, Свидник, № 4 за 1969 р., с. 190).

Але латинізація Спіша відбувалася і з інших причин. „З 1651 року руськими парафіями Спіша управляв препошт Спішського

Капітулу і лише після 132 років Мукачівський єпископ Андрій Бачинський з великими труднощами зміг частину тих сіл відібрати та приєднати до Мукачівської єпархії“ (Лучкай, Гісторія карпаторутгенорум, с. 291 рукопису). Але тоді багато українських сіл вже було повністю латинізовано і залишилося латинськими. По суті руськими залишилися лише неприступні тоді гірські села, які теж утопилися в морі латинізованих сіл, також пословачених. Звернемося до історії Спішського Капітулу.

Спішська латинська препозитура. Ліквідація руських сіл на Спіші й Татранщині. Зруйнування села й церкви в Залужжі

Словацький історик Сасінек (Дей. почіатков Угорска, с. 37) пише, що вже у 890 році на Спіші було Кирило-Методіївське єпископство східного обряду. Воно знаходилося на місці сучасного Спішського Капітулу і проіснувало аж до 1300 року. У 1198 році король Емерик заснував Спішську препозитуру з осідком у Спішському замку й охороняв цю препозитуру рицарський Орден темпларів. Але осідок Спішської препозитурі довго залишався у Спішському замку. Препозитура силоміць зайняла руський монастир, що стояв на місці сучасного Спішського Капітулу, хоч і дозволила дожити віку останньому Спішському руському єпископові Якову, відібрала єпископство й підпорядкувала собі руські парафії Спіша. Зруйнувавши руський храм, вона залишила лише руську ротонду, щоб приманювати на відпустити русинів. Пізніше, коли єпископ Бачинський почав домагатись повернення руських парафій, щоб ліквідувати всі сліди руського єпископства на Спіші, перший Спішський латинський єпископ Салбек наказав зруйнувати ротонду.

Всіма силами це препоштво ліквідувало руські парафії Спіша. Це не дивно. Спішські препошти займали високі державні посади. Наприклад, препошт Адольф був вихователем королеви Гертруди, жінки Андрія II (виховав її погано, була це розпусна жінка, її вбила малярська шляхта), або препошт Мутгмер, який був вихователем короля Ладислава IV; препошт Янош Шток був лікарем короля Зигмонда і королівським суддею і т. д.

Ця препозитура, названа пізніше Спішським Капітулом, осоромилася нечесними погонями за маєтками, які виправдовувалися нібито ревністю латинізації руських сіл. Ця препозитура сперечалася й судилася з навколишніми латинськими плебанамі за маєтки, відбирала найкращі землі у руських селян, а тих, які не підкорялись, просто ліквідувала, руйнувала села і руські цер-

кви. Ченцями спішських латинських монастирів були німці й поляки, що видно з прізвищ ченців. З місць злочинів забирали дітей русинів від 6 років і з них виховували яничарів (Франтішек Загиба, Деїни словенської гудби, Братислава 1943, с. 61). Спішська препоштура й Капітул ліквідували багато руських сіл в цьому краю як „еретицьких“ через те, що ті не хотіли прийняти латинство. Село спалювали, а людей якщо не вбивали, то виганяли. Словацький археолог Белло Полла знайшов одне таке знищене руське село на Спіші (Залужани, Братислава 1962). Він пише: „З давніх історичних документів дізнаємося, що, як і в інших областях, на Спіші протягом століть занепало не одне середньовічне поселення, про яке, крім писемних вісток із середньовічних письмен і хронік, не збереглося майже нічого. Часто територія, на якій колись стояло село, тепер уже цілковита пустка, заросла лісом і складно знайти місце того чи іншого занепаłego села“ (с. 147). Наприклад, в Земплинському комітаті (згідно з даними Г. Донго) стерто з лиця землі 127 сіл. Подібне було в Шариському, Абауйському комітатах і на Спіші, де зникло 46 середньовічних поселень (с. 150).

Про те, що Спіш був заселений слов'янами як першожителями, найпереконливіше свідчать археологічні знахідки. Ці пам'ятки доводять, що Спіш був заселений давно, ще до приходу мадярів (с. 148). „Тут постає питання: чому й коли окремі середньовічні поселення на Спіші пропали? На це було багато причин: окрім природних стихій та епідемій (повені, землетрус, чума тощо), поселення зникли і внаслідок воєн (с. 150). Причинами були також селянські повстання, пізніше турецька окупація, релігійні чвари XVII-XVIII ст. До причин декотрі історики ще додають татарську навалу, яка сплюндрувала частину територій Спіша. Причиною була також чума, яка часто з'являлась на Спіші і так прорідила населення, що декотрі села вже не відновились (с. 151). Але була й така причина: там жили русини, які не хотіли платити десятину Спішському препоштові й плебанам (автор тут звертається до джерел і пише, що русинів не лякала згода тогочасного Папи нищити всіх противників десятків) (с. 151). „Правдоподібно, що й Залужжя (автор пише — Залужани) виступило проти латинської церковної зверхности і, як і інші села, стало на

сторону військ братиків (гуситів), особливо у 1445-1462 рр., коли на Спіші були братики“. „Розкішне життя тогочасного Спішського препошта Івана Штокка (1433-1464) вимагало підвищених доходів, які препошт хотів отримати з убогого підданого люду“ (с. 151). „Проти десятків виступило й Залужжя. Після відходу братиків латинська церковна ієрархія на Спіші всіма засобами боролася проти противників десятків, боролася не лише заснуванням монастирів францисканців, але й винищенням тих поселень, які були прихильниками революційного руху. Так церковна латинська ієрархія руйнувала „ребелантські“ села“ (с. 151). Про це писав словацький археолог, католик Белло Полла. Він вказує не лише на згадані причини ліквідації руських сіл Спіша, але й називає нечесні та злочинні акції Спішського препошства. Він пише: „Спішський Капітул претендував і на сусідні землі і „намагався всіма засобами їх отримати“ (с. 153). Так відбувалося всюди, де поблизу маєтків Капітулу були гарні землі людей. Щоб їх відібрати, Капітул здійснював напади на такі села, палив їх і навіть вирубував там фруктові дерева. Далі автор пише, що невідомо чому люди продавали ділянки своїх земель або й усі свої землі сусідньому Спішському Капітулу. Документи лише констатують те, що відбулося, не називаючи причин. Наприклад, у документі за 1412 рік говориться, що одна сім'я продала Спішському Капітулу всі свої наділи землі в Залужжі за 300 флоринів, але ті флорини не отримала, зате при Капітулу була зроблена на ту суму фундація на щорічні Служби Божі за родичів і рідню, що залишилася. Ця сім'я передала Капітулу всі документи, що стосувалися її маєтку. Роком пізніше Спішський Капітул придбав і наступні наділи в Залужжі від інших людей за 200 флоринів, і знову з т. зв. вічною фундацією. Відтак Капітул звернувся до цисаря Зигмонда з пропозицією, щоб Залужжя стало кріпацьким селом, як і інші піддані йому села (с. 155).

Автор пише, що всі ті купівлі були фіктивними, бо документ про продаж підписав лише один з рідні, ніби від імені всіх: „Дарма намагалася рідня-спадкоємці знову отримати свою батьківщину. Капітул вдавався до різних „репресій“, щоб не віддати землю, а коли хоч частину повернув, то за два-три роки у нього все це „відкупив“. Якщо ж Капітул щось і відпускав, то хіба

неврожайну землю, мочари“ (с. 155). Капітул подбав, щоб поселення повністю занепали. Коли це сталося, точно визначити не можна, бо писемні джерела про це замовчують (с. 155).

Далі автор пише: „Коли Спішський Капітул у 1413-1418 рр. привласнив Залужжя, він на той час **належав до жорстоких експлуататорів**, який вимагав від підданих не лише праці, але обкладав їх ще й десятиною та іншими церковними платежами-податками. Не дивно, що коли на Спіш прийшли гусити, на їхню сторону став увесь підданий люд, бо мав надію, що поверне собі земельні ділянки, а також тому, що сподівався на визволення з кріпацтва. В цьому, — пише автор, — на нашу думку, треба бачити причину зникнення Залужжя, бо Спішський Капітул після відходу військ братиків зі Спіша (у 1462 році) покарав своє „повстанське село“. Документ за 1475 рік (короля Матея) згадує Залужжя як неіснуюче селище. Археологи констатують сліди пожежі, що знищила село. Вони відкопали фундамент церкви з орієнтацією схід-захід, віднайшли залишки „вівчарні“ — отже, село було руське, бо словаки й чехи в той час овець не випасали. Можна собі уявити трагедію руського села, яке знищують, вбиваючи людей, спалюючи їхні оселі. Збереглися документи з сусідніх сіл (з 1771 року), коли села судилися з Капітулом, щоб повернути свої землі, „як безправно й насильно забрану їх спадщину“ (с. 157).

Окрім матеріального знищення русинів, Спішський Капітул знищував також їхню віру. На місцях поселення русинів засновувалися латинські школи, зокрема, учительська семінарія, в якій виховували вчителів-латинізаторів. У таких школах і в усіх школах Історичного Закарпаття насамперед заборонялося вивчення руської мови. Ось що пише Іриней Кондратович про ліквідацію руської мови в Ужгородській єзуїтській гімназії: „До 1773 року Ужгородська гімназія була в руках єзуїтів. Відтак вона стала державною. В 1790-1844 рр. мовою навчання була латинська й мадярська. У 1849 році директор гімназії Іван Чургович та професори Василь Ляхович, Михайло Лихварчик, Йосиф Балудянський, Олександр Вашкович — усі греко-католицькі священники, на основі того, що більшість учнів гімназії були русинами і що всі національності в Австро-Мадярщині є рівноправними, домагалися навчання руською мовою. Але проти цього виступили латинські священники. Вони, як

вороги східного обряду, нерадо зустріли перемогу руської мови. Знаємо з нашої церковної історії, як погорджували нами і нашим східним обрядом брати західного обряду, знаємо, яку тяжку боротьбу вели наші єпископи, щоб звільнитись із сороміцького зверховодіння єгерських римо-католицьких єпископів, а тепер хотіли це все відновити. Ужгородський римо-католицький плебан Стефан Варга написав Сатмарському латинському єпископові про те, що мадярський і римо-католицький характер Ужгородської гімназії знаходяться в небезпеці. Єпископ Янош Гам виступив проти русифікації гімназії, і руська мова знову була заборонена. Учні греко-католики повинні були ходити на римо-католицьку екзортацію і брати участь у Службі Божій у римо-католицькому костелі. Коли греко-католицький катехит Емануїл Рошкович вирішив при екзорті хоч у неділю перечитати Євангеліє по-старослов'янськи, професор Бодрогій звинуватив його в панславізмі, і Рошковича звільнили з гімназії“ (І. Кондр, Прикарпатська Русь, річ. IV, рік 1927, № 6, с. 132 і далі).

Досі йшлося про те, що стосується латинізації, але й кальвіністські костели будували на Історичному Закарпатті не вірні, бо таких не було, а мадярські магнати. Наприклад, „граф Телекі, як щирий і ревний протестант, підтримував кальвіністів. У Довгому він наказав збудувати реформатський костел і призначив туди реформатського проповідника. А руських священників він не любив і називав їх бунтівниками та нахабами. У 1771 році він збудував новий костел у Фанчиківі“ (Зоря I, Ужгород 1941, № 1-2).

Про латинізацію української молоді в Ужгородській гімназії Іриней Кондратович пише так: „До 1793 року учні Ужгородської гімназії, греко-католики, повинні були ходити на латинську екзортацію, а Службу Божу разом із римо-католиками слухати в латинському костелі. У 1793 році один учень греко-католик (Юрій Теодорович), коли всі учні йшли до римо-католицького костелу, виступив вперед і пішов на Службу Божу до єпископської греко-католицької церкви. З цієї причини виник скандал і було видано наказ, згідно з яким греко-католики під час латинських свят зобов'язані йти до костелу, а під час руських свят — до школи. До 1823 року вивчення релігії було під наглядом Сатмарського латинського єпископа. З 1860 року катехизм, Біблія, догматика виклада-

лися малярською мовою. Екзорту греко-католицький священник також змушений був тримати по-малярськи“.

Латинських духівників закарпатські русини ніколи не любили і називали їх „клебанами“. Дехто вважає, що це новітні вигадки, до того ж чужі. Насправді ж „клебанами — клеванами“ латинських священників закарпатський народ називає більш 500 років. Так, у грамоті малярського короля Матвія I (1488 рік), написаній латинською мовою, позначено по-старослов'янськи кирилівськими буквами: „От Матяша короля, аби справедливость учинена за бите одного попа на діжме монастирской, которого Іваноскій клеван бил і діжму отнял монастирскую“.

Латинські монастирі й парафії були тягарем для нашого народу. На руські села ченців поселяли малярські королі, малярські магнати, даючи їм великі маєтки. Латинські монастирі нараховували велику кількість монахів, іноді 200 і 300. З монастирів вони виходили на села, засновували плебанії, забирали руські церкви й перемінювали їх на латинські, а русинів силою „навертали“ на латинство. При заснуванні монастиря чи плебанії в документах завжди вказувалося, що то руська „шизматичька“ околиця. Дуже важливо звернути увагу на апеляції різних монаших орденів до Риму, в яких повідомлялося, що об'єктами їхніх дій були руські села, а також вказувалося на успіхи латинізації. І те, що села тепер латинські, незважаючи на те, що в них живуть словаки або маляри, — це доказ того, що латинізація завжди означала й денационалізацію русинів.

Внаслідок латинізації „русини мають багато таких, які відійшли та були пословачені і частково змаляризовані, так що носіїв їхньої мови постійно зменшується“, — писав малярсько-словацький етнограф Чаплович. Він же вказує кількість пословачених русинів — 152 692 особи. А німець Бідерман у 70-х роках XIX ст. вважав словаків Шариша й Земплина пословаченими русинами.

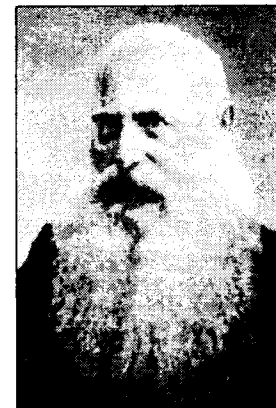
Знищуючи східний обряд і вводячи в руських селах латинізацію, плебани вимагали від нових вірних, щоб вони перестали „бесідувати по-руськи“ і почали „гуториц по-католицькі“. Єдність „нових католиків“ з русинами мала бути перервана і в мові. На це вказують і плебани. Наприклад, словацький плебан і письменник Йонаш Заборскі (який був плебаном в околиці Пряшева і

добре знав населення Пряшівщини та його минуле) пише, що в ті часи розрізнялись *ще руснаки, які ще „беседуют по-руські“, і руснаки, які „гуторят по-католицькі“*. Історичні відомості свідчать про те, що більша частина русинів Пряшівщини силою була переведена на латинський обряд, під натиском перейшла і на змішану мову, „начала гуториц“, і тоді вже їх перестали називати руснаками.

Латинізація здійснювалася постійно протягом усіх століть і ніхто не звертав уваги на протести греко-католицьких єпископів і священства загалом.

Латинська Церква, як світська, так і монаші Ордени, протягом століть рекрутувала своїх плебанів і місіонерів-монахів з малярів (які маляризували), відтак з поляків, чехів і західних словаків. Вони проповідували і навчали в школах своїми мовами, залежно від того, звідки цей „місіонер“ походив, і таким чином творили на Пряшівщині земплинський, шариський і спішський діалекти, тобто українську мову населення змішали зі словами польського, словацького та чеського походження. Але серед „місіонерів“ були і

хорвати (як це бачимо з документів), і багато німців, які діяли на Спіші. Пізніше латинські монаші Ордени й Церква почали набирати кандидатів з українських дітей. Вони брали шестирічних сиріт, виховували їх у своєму дусі, діти виростили і ставали духовними яничарами у нашому народі. Але, як у своїх спогадах-автобіографії пише закарпатсько-український письменник Іван Сільвай (Урїл Метеор), було багато випадків, коли сини греко-католицьких священників, або й інші, закінчивши середню школу, не мали можливості вчитися далі, а також дістати посаду при владі в Малярщині, тоді вони, щоб забезпечити своє існування, були змушені йти вивчати теологію в латинські вищі школи, де студіювали за дармо, і ставали плебанамі. Такі випадки траплялися навіть за часів буржуазної Чехословаччини. Так латинське священство рекрутувалося і з самих закарпатських українців греко-католиків, причому русини йшли на це з матері-

І. Сільвай

альних причин чи крайньої нужди, або через прагнення досягти багатства чи зробити кар'єру.

Середні школи на Історичному Закарпатті знаходились в руках латинських монаших Орденів, у котрих вміли українську молодь захопити „ідеалами“ латинської Церкви, довести її переваги над руською, так що багато хто з українців ставали латинськими монахами і плебанами. Так, наприклад, єзуїтами був захоплений Григорій Таркович (пізніше він став Пряшівським єпископом), син руського селянина-дяка. Він лише тому не став єзуїтом, що той Орден був ліквідований. А були випадки, що навіть наші богослови після навчання у чужих університетах не поверталися у свої єпархії, а ставали плебанами. Одних обдурено, а інші через те, що руські парафії були убогими, священники не мали жодних мастків, змушені були працювати як піддані, на пана, щоб прожити, а багато латинських плебанів переманювали їх до себе. Так, наприклад, Іван Солонмон, родом із Кружльова на Бардіївщині (нар. в 1747 р.), який закінчив університет у Трнаві в 1761 році, здобув ступінь доктора теології і залишився викладачем університету. Або греко-католик, родом із Литманової, Матвій Бенс, який став професором римо-католицької теології у Кошицях. Він завжди сумував за руським обрядом, час від часу приходив з Кошиць до Пряшева на наші Богослужіння, деколи відправляв вечірню і, вмираючи, заповів свою бібліотеку Пряшівській єпархії. Але були випадки, коли латинські монахи Ордени хотіли насильно постригти в монахи найздібніших руських студентів, або примушували їх до того, не даючи змоги знайти заняття. З цієї причини в Росію емігрували Орлай, Гуца-Венелин і кілька інших закарпатців.

Згаданий Іван Сильвай пише, що єпископ Василь Попович (1837-1864), бачачи відплив української інтелігенції до латинян, вирішив прийняти на богословські студії всіх кандидатів. Але таким чином кількість священства була більшою, ніж потрібно, так що багато з них змушені були після висвячення кілька років чекати на парафію, й увесь той час жити або в свого батька, або в тестя, доки не звільниться місце у зв'язку зі смертю священника. Так, не було допущено в ряди латинян багато нашої молоді, що стало причиною великої кількості духовенства не забезпеченого роботою та можливістю прожитку за освітою. Тоді Мукачівська єпископська консис-

торія вирішила не збільшувати кількості богословів, а давати руським хлопцям стипендії на мирські вищі школи філософії, права та ін. Але, на жаль, ті, котрі вивчилися, після студій, як пише згаданий Іван Сильвай, денационалізувалися (одні — під погрозою, що не дістануть державної посади, інші — заради кар'єри), і ставали латинянами та міняли свої прізвища на мадярські. Лише небагато з них залишилося вірними своєму народові й обряду.

Багато документів свідчить про латинізацію руського населення і про її результат — денационалізацію. Ми вже вказували на заселення Пряшівщини й Татранщини русинами як автохтонами. Ми навели ряд доказів, і як останній — вказали на руську віру і східний обряд. Вся територія була територією східного руського обряду, хоч тепер Татранщина латинізована, у багатьох селах протестантська, а також пословачена. Як латинізація, так і реформація були здійснені насильницьким шляхом. Тут треба вказати, що не лише пословачені греко-католики, але й латиняни та усіх видів реформати (лютерани, євангелісти тощо) на території Татранщини й Пряшівщини були за національністю спочатку русинами східного обряду, який тоді називали „руська віра“. Знову ж таки звернімося до документів.

В першу чергу треба вказати на звіт Спішського державного Казначейства II половини XVI ст., у якому стверджується, що русини заселяють територію аж до Тренчина. Найкращим свідком є й мадярський примас Юрій Липпай, будучи спочатку Егерським єпископом (у 1642-1666 рр.), як першокласний знавець умов розвитку релігії Мадярщини, писав до Риму, що ті русини мають свого єпископа в Мукачеві з незапам'ятних часів. Латинізація і реформація, а потім знову латинізація насильницьким шляхом позбавили тих русинів своєї руської віри і денационалізували їх. От як про це свідчать історичні документи.

Мадярський король Людовик II у своєму мандаті від 1 вересня 1518 р. місту Кремниця (Татранщина) говорить, що схизматик не може в місті купити хату. Її можуть продати хіба християнинові, але не схизматикові. З цього бачимо, що русини жили і довкола Кремниці, а словаки там навіть не згадуються.

„Горігроння, а також Рейдовщина, Маркушовщина, Мурань і Ломщина (Гемер), як вказує мова та історія, були заселені зі

сходу Словаччини і тому спочатку визнавали кирило-методіївську віру. Збереглася історія тих „гронців“ першої половини минулого століття, звідки можемо дізнатися, що сусідні Зволенці були католиками, але „гронці“ зберегли „стару віру“, хоч їхнє священство не було таким освіченим як католицьке. Гронці залишилися вірні „старій вірі“ й тоді, коли сусідня Мурань стала євангелістською. Гронці стали євангелістами лише з примусу, але євангелістську Церкву не слухали, проповідників виганяли, дотримувалися старого календаря, ховали покійників без священника, лиш би не ховав лютеранський парох. За це були знову покарані лютеранською верхівкою. 9 жовтня 1636 року лютеранський сеніор навіть присудив „тих схизматичських шельм“ на „сепултура асініна“ — ослячий похорон, тобто тих, котрі залишалися вірними своїй старій вірі (Збірки к Циркевней гисторие гронцов; також: Пріспевок к деїнам св. цїркві на Гроне).

„Село Охтина має печатку з образом св. Миколая, єпископа православної Церкви. Незважаючи на те, що це село в другій половині XV ст. стало євангелістським, свій празник св. Миколая зберегло. На основі даних, зібраних Томашиком на Мурані та в Штитнику, св. Миколай був покровителем храму. Цьому святому були посвячені майже всі храми в околиці, зокрема В. Полонський, Влаховський і Бистрянський. Навіть церковний посуд (чаші тощо) вказує на старовірське (православне) походження. Про православне походження свідчать також будівлі храмів, як, наприклад, Хижнянського, стіни храмів у горішнім Гемері, де з-під облупленого вапна явилися помальовані східні святі, як це було в Хижнім“ (Б. Варсік, Гусити й реформація у Словаччині, Братислава 1932, с. 84-85). Додамо, що „Монографія Гемерського комітату“ (Бпешт 1900) називає багато сіл в тому комітаті, які були переведені на реформацію і в яких дотепер зберігається церковний посуд східного обряду. Цими даними падають усі твердження словацьких „дослідників“, що хто лютеранин, євангеліст, реформат — той словак.

„Кляштор под Зневом. У монастирській церкві є ікона східного обряду з кириличним написом, у Калварії є також багато ікон східного обряду. В селі Словани є каплиця, побудована за східним стилем, каплиця й ікони XIV століття. Можна зробити висновок, що там спочатку дотримувалися східного обряду. У св. Крижі над

Гроном на престолі є східна ікона св. Макарія, єрусалимського патріарха і св. Єлени“ (Рус. Слово, № 13, Пряшів 1933, с. 5).

„Село Бацух (комітат Липтов). Цікаво, що на Бацуху зберігся храм східного стилю, на ньому східний хрест, а також хрест на парафіяльному будинку. Є ще одна каплиця XV століття східного стилю і хрест східного обряду (тобто складається з трьох перекладин). Очевидно, що ці приходи колись були нашими. Народ тут більше подібний до руського, ніж до словацького. Навіть у тій околиці розмовляють по-руськи: „щобись, молоко (а не млеко), корова (не крава) і т. д.“ (Рус. Слово, № 10, Пряшів 1933, с. 7).

„Костолани під Требічем. Тут у церкві марійський цикл невідомого художника: Благовіщення, Навідання, Різдво, Поклоніння волхвів, причому східних, а не трьох царів, як у латинян. Всі ці фрески зображають пророків і події Старого Завіту, отже, весь іконостас знаходиться в старшій частині храму. Це найдавніші відомі настінні малюнки на території Чехословаччини“ (П. Дворжак, Одкрите деїни, Старе Словенско, с. 106-109). Але тут Дворжак неправильно поінформований, що ті східні ікони — це ніби вплив заходу. Фахівці, зрозуміло, встановили, що це від східного обряду, якого первісно дотримували жителі Костолан під Требічем, волохи-пастухи русини.

„У 1683 році Імре Тикиль забрав із Шумяцу руського священника (Мікулік, Модьор кішвароші ийлет, с. 454). Цей Тикиль, провідник мадярського магнатського повстання, насильно запроваджував у руські села реформацію.

„Клара Барковці, сестра тодішнього мадярського примаса і Стефан Борнемісса, шариський піджупан, зокрема, відзначилися в проведенні латинізації. Під супроводом гайдуків вони розбивали двері руських церков, вводили туди латинського плебана і таким чином церква ставала латинською. Там, де народ протестував, застрільників замикали у в'язницю, звідки не випускали доти, доки не приймуть латинської віри, а людей били. Тих, хто найбільше чинив опір, взимку заганяли в ріку і тримали доти, доки ті не пообіцяють, що стануть поширювати латинство“ (А. Фабо, Монум. Ев. А. К. ін Гунг. гістор., I-III, Пешт 1861-5).

Як у Шариші латинізувала Клара Варкоцій, так у Гемері — Марія Сейчі.

Історичні відомості свідчать, що в Шариському комітаті у XV ст. було лише 34 латинські плебанії (Тотт Ш. Шарош варм. Моногр., III, 212), сіл було всього 440. Всі ті села дотримувались національного руського обряду, бо реформація тоді ще не загрожувала. А плебанії містились не в селах, а в замках і палацах магнатів, де вони мали свої каплиці. Щоб побачити поступ латинізації в Шариші, наведемо деякі дані.

У XVIII ст. латинська Церква налічує тут вже 158 латинських храмів — руських було тоді ще 152, а тепер латинських храмів є 167, а греко-католицьких руських — 146 (Гирк Й. А., Шарош-Земплині ев. ешперешийг тиртинете, Кашша 1885, с. 31-36. — А Кашшаї едьгаз тирт., Кашша 1905). Автор згаданих праць Йосип Гирк був професором пряшівської лютеранської теології, і він свідчить, що в багатьох давніх храмах Шариша, які тепер перебувають у руках латинської Церкви, ще на початку 80-х років минулого століття на стінах було видно фрески стилю східної Церкви з кирилівськими написами, які в більшості вже покриті вапном (Гирк І. с. 20).

„В Камениці, Раславицях, Бисаги, Лопухові, Седлиці, Андрашовцях та інших селах, як видно з протоколів канонічної візитації протестантських церков 1612-1666 років, ще стояли іконостаси, а в селі Брезовиця й Дубовиця ще знаходилися плащаниці (Мад. держ. архів: Урб. ет конскр. фасп. 21 № 17). В Раславиці один ґрунт у 1636 році називався „поповське“.

Руськими приходами були: у 1715 році — Седлиці, у 1722 р. — Личарт, у 1716 р. — Якубова Воля біля Лип'ян, у 1743 р. — Хмельово, Ортичка й Оппина (Гирк, с. 297, 260, 227, 315, 381).

Яновці були руським селом, яке захопили лютерани (Гирк, с. 297).

В Абауйських Чекановцях ще в 60-х роках минулого століття існував переказ, що тамтешній кальвіністський костел був колись храмом східного обряду (Сборник Пештїго з 1864-1865, Прага 1927, с. 2).

„Населення Абауйських Богдановець латинізували єзуїти, які жили в Мишлі“ (Збірник Пештїго, с. 2).

„Іван Єронім Липницький, Мукачівський єпископ, у 1681 році мав титул „єпископ землі Плавецької“, бо й Плавеч був відібраний у руських парафій і спочатку переведений на протестантизм, а відтак — на латинство“ (Дулишкович, Істор. черти, III, с. 130).

„Уніатські філіальні церкви були приєднані до латинських плебаній“ (Дулишкович, III, с. 60, 132-135).

Руська парафія була і в спішському Вишнім Славкові. Протокол канонічної візитації, здійсненої К. Чакі, Остригомським архієпископом у Вишнім Славкові, окрім іншого, зазначає, що спочатку там існував храм східного обряду (Гирк, с. 315).

У Євангелії церкви Руської Волі, філії парафії Чирч (Пряшівська єпархія і район Стара Любовня), зберігся запис: „У 1795 році ляхи прогнали Йоанна Тарасовича, руського попа з Люботина, зятя Петра Яновича, попа в Чирчі, і збройним шляхом, відібравши люботинську руську церкву і приход, поселили там лясського монаха-францисканця з Пряшева. На основі переказу, ще дотепер живого в народі, руська церква і приходський дім в Люботині у 1795 році стояли на ґрунтах, які тепер є маєтком Стефана Гулаша“.

Михайло Канюк, який пізніше став Пряшівським каноніком, про працю єзуїтів у період латинізації розповідав так: „Коли я був ще хлопцем, прийшли до Нижніх Репашів єзуїти прилучати до латинського обряду. Прагнучи похвалитися, яке суворе життя ведуть, вони відкривали свої спини й били себе дротяними бичами. Народ спочатку аж плакав. Але в одного бичованого якось упала зі спини надіта шкіра, а на ній наліплені сушені кишки худоби, по яких він так себе бив. Народ викрив обман і, таким чином, у своїй вірі залишилися Нижні Репеші, Ториска й Олшавиця“ (Я. Бескид, Карпаторусс. древность).

Винне — село Михайлівського району, тепер філія Тарнавської парафії, але вже переведене на латинську плебанію. Було це руське село з руською школою і руським учителем. Газета „Світ“ № 32 за 1869 рік, оголосила конкурс на посаду вчителя до Винного: „На законно звільнене руське вчительське місце зокрема милого топографічного положення общини Винянської... прихода Тарнавського... конкурс. Річна зарплата: 120 гульденів, досить опального дерева, трикорцева земля, загородка і гарна кам'яна будова — помешкання“. Винне — це осідок графа із замком, тому латинізоване.

В „Історії Кошицьких латинських єпископів“ (А сазийвеш Кашшаї пішпикшиинг 1804-1904, ірто: Соколскі Бертолон, Кашша 1904) зазначено, що, наприклад, єпископ Шустер Константин (1877-

1887) примушував у мадярських школах вчити по-мадярськи і грішми дуже підтримував латинські плебанії, засновані в руських околицях (такі як Дубове, Волю, Фрічку, Гунковці, Люботин та ін.). Всі католицькі єпископи будували в руських околицях костели, відкривали нові плебанії, самостійні капланії, навіть вигадували і самостійні місцевості помічників латинських плебанів.

Реформати або відбирали руські церкви, або спільно ними користувалися, як, наприклад, Тройчанською у 1666 році. В протоколі лютеранської канонічної візитації вона записана як церква, спільна з русинами (Гирк, Кашша 1885, с. 288).

У розпорядженні Чичавського магнатського маєтку 1585 року підкреслено, що на руських священників не треба накладати данину-податок, якщо вони стануть християнами, тобто протестантами, але коли хто злукавить, і це буде підтверджено, то він не лише заплатить податок, але ще й буде покараний тілесно (Адол. Земпл. врм. тирт. 1904, с. 292).

Архієпископ Липпай пише про втручання мадярських реформатських магнатів у справи руської Церкви. У своєму звіті архієпископ Липпай пише, що особливо Юрій Ракоці та його дружина Анна Лорантфі всіма засобами намагалися повернути русинів на кальвінізм: кальвіністи силою вводили новий календар, викидали з церков ікони, палили іконостаси. Не дивно, що їм чинили опір. Одним із головних гасел повстання Петра Чесаря в Потиссі була боротьба за православну віру (Тирт. тар 1899, с. 495-496).

Грамота короля Леопольда 1692 року вимагала, щоб русини відзначали латинські свята. Тоді зміна календаря означала продаж руського духу, тож русини всіма силами повстали проти зміни календаря.

Коли після перемоги католицизму над протестантизмом латиняни відбирали у протестантів церкви, за своїми церквами як за своїми колишніми храмами обстали й русини. Деякі церкви русинам вдалося повернути, але в багатьох випадках забирали собі латиняни колишні руські церкви, мовляв, вони протестантські, і забирають їх у протестантів. Так було, наприклад, у Якубовій Волі біля Лип'ян, в Личартовцях біля Обішовець, у Сідлицях та ін.

Русини змушені були платити десятину латинським плебанам. Аж мадярські закони 1481 і 1574 років звільнили русинів від

оплати десятини, оскільки вони „платити десятину, здається, не зобов'язані, тому що вони платять частину єпископам і священникам своєї віри“ (др. В. Гаджега, Додатки 1923, с. 52, тут автор цитує латинське розпорядження).

Русини були і в Новгородському комітаті. В Остригомському архієпископському архіві знаходяться акти з 1505 року, які стосуються латинізації тих русинів — „Акта грекокатоликос сеу Рутгенос Оросієнсіс латінос фактос концерненція“ (Архів. ветус суб. 1, 67).

Вацький єпископ Тарновці в XVII ст. ще мав окремого руського вікарія, щоб навертати русинів у латинство (Вац — осідок лат. єпископа на північ від Будапешту) (Гієрарх. Праг. I. п. 409; Базилевич, Бревіс нотіція IV, 18, 151).

Населення Тргановой до останнього часу називало себе русинами (А. Петров, Сборнік Ф. Пештіго з р. 1864-1865, Прага 1927, с. 98).

На Спіші ще у 1654 році, в часи архієпископа Липпая, існувало 45 руських парафій, а тепер їх залишилося лише 17 (А. Петров, Сборнік Пештіго, с. 124).

Населення в Жакаровцях ще у 1864 році називало себе русинами, хоча вже давно було златинізоване (Кодекс Гевенезіана, с. 9-19).

Грамота короля Бейли IV за 1269 рік, адресована німцям-гостям у Кежмарку, вказує, що там були руські поселення, як і в інших спішських містах, та що там віддавна існували храми східного обряду, вірні яких називалися (згідно з грамотою короля) ветері вікаріорум номіне.

На місці Старолюбів'янського латинського храму стояв храм східного обряду Преображення Господнього. Латиняни не дивлячись на те, що у них це свято не відзначається, залишили цю назву, щоб вона приваблювала русинів.

Ф. Пешті свідчить, що нотар Грешкович про Богданівці (біля Кошиць) написав: „Коли в Мишлі осіли єзуїти, вони почали насильно обертати люд в католицтво і запровадили словацьку мову. Про це свідчать протоколи церкви“ (А. Петров, с. 142). „Про те, що єзуїти користувалися словацькою мовою для пропаганди, дивись також замітку єзуїтських „Анналес коллегії Еперессієнсіс“ про успіхи словацьких проповідей єзуїта П. Г. Пасте-

ка в Пряшеві в роках 1751-1761“ (Петров, с. 142; Бідерманн II, 80, зам. 3). Так латинізували й Мишлю. У Мишлі тоді були прізвища: Сиранко, Косарко, Кузьма, Лацко, Рибко, Шутко, Сливка, Василь (с. 139).

Кириші, який подає інформацію про перепис у 1880 і 1890 рр. пише: „Головну роль у пословаченні виконував тамтешній плебан“, а в іншому місці: „Тамтешній католицький плебан був головною причиною того пословачення“ (А. Петров, с. 34-35).

В Абауйському комітаті (тепер Кошицький) було так багато русинів, що Мукачівський єпископ Сергій у 1604 році пропонував заснувати для них окреме єпископство“ (Тимко, Келеті едьгазок, с. 321).

„Про руське заселення Римавської Соботи свідчить і те, що давня римавособотська церква була збудована й оздоблена за східним обрядом, і руське населення Гемеру в XV ст. спричинило й успіх гуситизму в тому комітаті“ (Коллар, Де орігіне оппіді Ріма-Сомбатг, Бпешт 1823, п. 85-142). Після придушення гуситів русини тут були златинізовані.

Про Гемерський комітат Владислав Бартоломенді пише: „В Гемерському комітаті в області „Четнек“ ми знайшли не лише латинських, але й грецького віросповідання християн, тобто русинів — Депрегендімус гік ін оріс сігна рітус хрістіані, нон тантум латіні, верум еціам греці, сеу потіус Рутгеніці“ (Меморабіліа провінціє Четнек, Неусогл 1799, п. 78). Для підтвердження руських поселень у Гемері цей автор ще наводить, як доказ, печатку села Охтина, на якій зображений св. Миколай, згадує про заборону поховання декого за руським похоронним обрядом (закон 1501 р., арт. 21, встановлений євангелістами). Далі пише, що в роках написання свого твору він чув ув околиці Кобелярова (первісно Чорний Потік — рідне село Шафарика), поблизу Вердовки і Ганкова мову жителів, схожу на руську, та що за прикладом русинів і Гемерські вівчарі звикли повертатися з полонин зі стадами додому в день св. Димитрія (Дулишкович, Істор. черти, с. 111-112). Зазначмо й те, що околиця, в якій народився і виростав Павло Шафарик, прославлений Шевченком, була руською, прилученою до євангелістів, так що й Шафарик був євангелістом. Тепер це вже доведено, бо ті околиці дійсно заселяли волохи-русини,

пастухи, а словаків там не було. Кобелярово — колишній Чорний Потік, а пастухи зі стадами овець сходили з полонин на руського „Митра“, як і в цілому на Закарпатті, в околиці розмовляли руською мовою. Отже, й Шафарик не був словаком.

„Теперішнє село Опатка, поблизу Кошиць, над річкою Опаткою, примітне тим, що тут у 1789 році латинський костел і школу наказав збудувати король“ (Варсік, I, с. 212). На Пряшівщині й Татранщині нема латинського костела, збудованого його вірними. Вірних-латинян не було. Всі костели будували королі, магнати, монаші ордени, щоб через них примусити русинів до латинства. А всі храми східного обряду будували виключно русини-кріпаки.

Варто згадати й оповісників реформації.

„У 1585-1623 роках в Миславі були такі євангелістські парохі: Відднер, Гертел, Гебсахер, Фершіус, Леце, Герко, Курціус, Оггерус. Імена цих євангелістських парохів свідчать про те, що вони походили з німецького роду“ (Варсік, I, с. 218). „В Нижнім і Вишнім Тейкеші у 1608-1623 роках євангелістським парохом був Ганс Волф, безперечно, німець“ (Варсік, I, с. 231).

„Історія вчить, що у 1646 році русини-схизматики прийняли уніатську греко-католицьку віру. А коли словаки-схизматики прилучилися до уніатської віри? Бо якщо земплінські й шариські греко-католики є словаками, то колись і вони мали бути схизматиками, і вони мали колись прийняти Унію. Але за Унію в словаків історія нічого не згадує і не може знати, бо предки сучасних земплінських і шариських греко-католиків не були словаками, а русинами“ (Іриней Кондратович, Рус. Слово, Пряшів, річ. I, 1924, № 30, с. 2-4). Отже, Унія була укладена лише з русинами.

Різні латинські монаші ордени мали багато монастирів на території Історичного Закарпаття. Так, наприклад, лише орден папулінів мав 131 монастир (Христ. календар, Бачка 1977, стаття владики Йоакима Сегеді „У краю своїх предків“). Отже, Закарпаття, Пряшівщина й Татранщина були місіонерським тереном латинських монаших орденів протягом століть. Саме вони здійснювали латинізацію, а відтак і денаціоналізацію.

Руські церковці були у всіх селах. У своєму візитаційному протоколі їх описав єпископ Михайло Мануїл Олшавський, який

у 1750-1752 роках відвідав кожне село своєї великої Мукачівської єпархії. Після запровадження Унії єгерські єпископи заборонили будувати руські церкви та засновувати нові парафії, а також висвячувати нових священників. У всіх руських філіях вони почали будувати латинські костели або перетворювати руські церкви на костели.

Так тривало усі попередні століття. Але в другій половині XIX ст. примноження латинських костелів, а тим самим латинізацію та денаціоналізацію спричинило частково і греко-католицьке священство з меркантильних причин, тобто з особистої вигоди. Справа в тому, що спочатку кожне село мало свого священника. Але з часом виявилось, що священство у малих селах ледве „животіє“, бо вірні-кріпаки не мають змоги підтримувати священника матеріально. Тому для його утримання об'єднували два-три села. Так засновувались „системізовані“ парафії з філіями. Філії залишалися без священника і без Богослужінь, тим більше, що східний обряд не дозволяв бінації Літургії. Цим скористалися латиняни. У кожній філії, незважаючи на те, що вони мали там своїх вірних (хоча б одну душу), почали будувати каплиці, відтак — храми, й посилати туди плебана. Так у руських філіях росли костели, а біля них і латинські парафіяльні доми. Не маючи своїх Богослужінь, русини під примусом і заманювані обіцянками, поступово почали відвідувати латинські костели.

Але траплялося багато випадків, коли, бачачи, що латиняни будують у їхньому селі свій костел, русини будували свою церкву. Розумний священник їх у тому підтримував, але були й такі випадки, коли священник заради власної вигоди, щоб не ходити служити у філію, відмовляв їх від будівництва церкви. Він не передбачив, що таким чином взагалі може втратити вірних. Так руські парафії, зокрема у Земплині, оточувалися латинськими костелами у руських філіях.

У XX ст. траплялося багато випадків, коли латиняни домовлялися з греко-католицьким священником про спільну церкву для обох обрядів. А з часом плебани не пускали до церкви греко-католицького священника, так практикували особливо після 1950 і 1968 років. А ліквідацію греко-католицької Церкви на Пряшівщині у 1950 році плебани використали, щоб будувати собі нові

костели, причому здебільшого за кошти наших таки греко-католиків, як, наприклад, у Собранцях на Пряшівщині.

Русини — першожителі Пряшівщини й Татранщини — заселяли ці території як християни східного обряду, „руської віри“. Але обставини склалися так, що постійно треба було тримати іспити перед історією, боротися за свою руську національність, і руську віру. Адже і малярська влада, і латинська та протестантська Церкви лише нищили все руське. Русини мали лише два класи людей: селян-кріпаків і священників-кріпаків. Не мали русини ні міщан, ні дворян, ні багатих. Їхню руську народність підтримувала лише їхня руська віра й руська Церква. Саме вона дозволила зберегти дух незнищенності й витримати всі матеріальні й моральні випробування. Окрім того, русинами погорджували. „Вообще должно заметить, что русская народность считается в Венгрии самою последнею и как бы позорною“ (А. С. Будилович, Путевыя заметки 1874, XII, с. 161). Цією зневагою до русинів скористалися плебани для прилучення їх до своєї віри: „Ви будете людьми, коли станете католиками!“.

Не дивно, що русинську ознаку і греко-католицьку віру намагалися знищити як мадяри, так і поляки та словаки, щоб приховати ту історичну правду, згідно з якою греко-католик — русин, навіть якщо він розмовляє по-мадярськи, по-словацьки чи по-польськи.

Питання руського обряду населення Пряшівщини й Татранщини наганяє оскому різним романтикам. Наприклад, мадяри силоміць намагалися привести секулів у Трансильванію, щоб її жителі стали кальвіністами або римо-католиками. В Доброчині підклали бомбу, якою мали вбити греко-католицького єпископа, і таким чином примусили перевести свою резиденцію з Доброчину до Ніредьгази. Мадярські латиняни ще й тепер всіма силами намагаються прилучити греко-католиків до латинства, щоб назавжди стерти сліди „руської віри“. *Адже греко-католики в Мадярищині й досі вперто заявляють: „Я руської віри“.* Подібно всіма силами намагаються обернути греко-католиків у латинство і в Словаччині. Дуже їм хочеться стерти, може, останній руський слід у характері населення. З тією метою декотрі „вчені“ намагаються по-різному пояснити слова „русин“, „руснак“, „греко-католик“. Так, наприклад, Вар-

сік хоч і пише, що „перше словацьке населення прийняло римокатолицьке християнство, так як мадяри, і в XI та XII століттях було поховане на спільних цвинтарях, отже, вже й релігією те словацьке населення відрізнялось від нового русинського населення, яке було православним“ (III, с. 506), після цього у багатьох місцях „православне — греко-католицьке“ він вже називає словацьким. Інший „дослідник“, якого словацькі науковці не сприймають серйозно, пише, що слово „руснак“ вказує не на національність, а лише на обряд, отже, згідно його теорії, всі руснаки — це словаки. Але таке твердження вже не нове, і на нього ще в минулому столітті відповіли фахівці: „З погляду релігії, яка в Середньовіччі відіграла значну роль, мадяри називали православних слов'ян, тобто русинів, словом Рутгенус — орос (русин)“ (Словаці а їх народні вівін, Братислава 1969, Сборник матеріалов з V с'язду словенських гісториків в Бан. Бистриці). Руська віра й руська національність — означали одне й те саме. Так було в минулому. Чех Шембера у 1876 році писав: „До теперішніх часів у Мадярщині руська народність визначалася лише вірою; простий народ називає кожного уніата, не звертаючи уваги на мову, руснаком або русином“ (Шембера, Много лі ест Чеху, Моравану а Словаку а кде обиваї? Час. Чес. Музеа, I, 1876 с. 665-666). А латинський священик на Спіші, словак Мішік, знавець місцевих відносин, також тоді писав: „Уніатів у північно-східних краях Мадярщини прості словаки вважають руснаками, і не лише словаки, але й німці й мадяри називають їх Рутгенен, Руснакен, Рутийнек або Оросок“ (там же, с. 625-626). Доцент Г. Геровський у статті „До питання про значення назви „Руснак“ (Дукля, Пряшів, № 3 за 1958 рік) пише, що словацькі газети відмовились опублікувати його статтю-відповідь на їхні неправдиві відомості. Він пише (подаємо зі скороченням): „Пояснюючи слово „руснак“ (Словар словенскі, IV, Будин 1828), словацький вчений Бернолак у словнику зазначає, що в його часи в словацькій мові слово „руснак“ означало назву народу і вживалося для означення не лише населення країни на півдні Карпатських гір, відомої в той час під назвою Угорської Русі, але і всього руського етносу взагалі“. Далі Геровський додає, що слово „руснак“ польський словник Лінде (1827 року) подає на означення русина, у болгарській мові слово „рус-

нак“ означає людину руської національності (Младенов, Етимологичен и правописен речник, с. 546), так як русин і русец. Словом „руснак“, „русин“ називали себе всі жителі Пряшівщини, які в побуті розмовляли по-руськи. На всій території Історичного Закарпаття воно означало національність. Відстоюючи свою віру, русини боролися за свою національність.

Треба ще вказати на спроби встановити на основі релігії відмінності між русинами, словаками та мадярами на Історичному Закарпатті. За допомогою статистики це зробити неможливо, тому що латиняни і греко-католики записувалися разом як „католики“, без вказівки на національність (Надь, Нотіціє політіко-географіко-статістіце..., Буде I-II, 1848-1829). Ці етнографічні ознаки намагалося визначити декілька вчених, серед котрих А. Петров, словак Цамбел, чех Кліма, українці В. Гнатюк і Томашівський та інші. Наприклад, словак Цамбел всіх греко-католиків називає русинами, але тих, які говорять по-словацьки, зачисляє до словаків, бо вони вже пословачені. А. Петров бере за основу різні статистичні відомості, які він сам вважає неточними і неправильними. Чех Кліма до словаків зачисляє католиків і лютеранів, а щодо руських сіл, то, на його думку, вони справді руського походження, але настільки пословачені, що тих мешканців треба уже вважати словаками (Кліма, Рускословенска граница на виходе Словенска, Слованскі пршеглед, с. 60-63, 112-121). В. Гнатюк етнографічну ознаку визначив за критерієм межі поселень греко-католиків, тобто, хто є греко-католиком, той або сам, або його предки — русини. В. Гнатюк створив етнографічну карту, але через хворобу не зміг завершити працю, і це зробив у 1904 році Томашівський (Угорські русини в світлі мадярської урядової статистики, Зап. Шевч. 56, 1908, № 3). Томашівський вважав, що чітко визначити ознаки дуже важко і це могла би зробити лише наукова експедиція, яка водночас вивчила б не лише мову, але й віру і звернула б увагу на свідомість населення; а разом з тим треба *в історичному дослідженні порівняти еволюцію руської та іншої національної колонізації Мадярщини* (с. 204, 221-222). А. Петров сказав: „Вже давно відомий погляд, що сучасні словаки й мадяри — уніати, саме вони є нащадками пословачених і змадяризованих русинів, але ці припущення вимагають історичного підтвердження“ (Петров, с. 37).

Ми дотримуємося тієї точки зору, що встановити ознаки українських поселень на території Історичного Закарпаття не можна ні на основі статистичних відомостей (вони відкинуті науковцями), ні з мови (яка протягом століть змішувалася, хоч все ще вказує на історичну основу), ні з релігії, тому що східний обряд був жорстко переслідуваний і багато русинів силою були навернені у латинство, лютеранство, кальвінізм та інші протестантські відгалуження. Отже, не є правильними межі, вказані іноземними дослідниками чи нашим Гнатюком, бо, як стверджує Томашівський, ознаки не можна визначити без знань історії взагалі і, зокрема, історії заселення русинами Історичного Закарпаття, насамперед Татранщини і Пряшівщини. Тут межі можуть бути лише історичні.

Як латинство, так і протестантизм денаціоналізували русинів. Ту історичну межу ми дослідили і вказали як доісторичну, так і історичну — її означили поселення русинів-українців на всій території по лінії Тренчин-Вац.

Ця історія охоплює події лише до кінця 1944 року, тому що потім, зокрема на Пряшівщині, здійснювалася латинізація русинів (щоб добре уявити собі ті події, згадаймо, як тоді тривав процес латинізації). На Пряшівщині латинізація відбувалася і під час буржуазної Чехословаччини, відтак в період існування т. зв. Словацького штату, коли з сіл, у яких був і плебан, і греко-католицький священник, останнього планували відсторонити, а його парафію ліквідувати. У всі ті роки навіть звичайні сільські плебани не соромились відкрито ображати єпископів Гойдича й Гопка, коли ті протестували проти переманювання греко-католиків у латинський обряд. Зі „Словенського Штату“ президент Тіссо, також латинський священник, приїхав до Пряшева. Разом з іншими його вийшов вітати єпископ Гойдич. Тіссо привітався з усіма присутніми, а єпископа Павла Гойдича обійшов, не подавши йому руки. Не дивно, що в такій ситуації люди переходили на латинство, адже греко-католицьку Церкву у Словаччині намагалися повністю ліквідувати. Так, у 1948-1949 роках до латинського обряду у Сливнику й Вехці (парафія Кузьмиці) прилучили більше як сто родин, а в Календарі єдноти св. Кирила й Методія за 1949 рік на стор. 105 написано: „У 1800 році в Требішові було 1272 греко-католики і 1940 римо-католиків. У 1947 році тут було 2672 греко-католики і 3904 римо-католики“.

Для латинізації римо-католицька Церква на Словаччині взяла на озброєння т. зв. „Православну акцію“ в Пряшівській єпархії у 1950-у і далі. Немає необхідності писати тут про цю акцію, тому ми лише згадаємо її основні моменти.

Після Другої світової війни президент т. зв. Словацького штату Тіссо за колабораціонізм з німцями був засуджений на смерть. Словацькі католики звернулися тоді до єпископа Павла Гойдича, щоб той звернувся до президента Бенеша з проханням замінити вирок для Тіссо. І хоч Тіссо свого часу, коли погорджував єпископом Гойдичем, був при владі, все ж намагався його усунути. Незважаючи на це, єпископ Гойдич пішов-таки до Бенеша, той рішуче відмовився помилувати Тіссо, а єпископові Гойдичу дорікнув: „Вам, русинам Пряшівщини, чи годилось би захищати словаків“. Це дуже вразило єпископа Павла Гойдича і він відійшов засмученим, не розуміючи, чому президент Бенеш так сказав. Відповідь прийшла разом із т. зв. акцією братання з СРСР. Пряшівщина була завжди дуже убогою, поневоленою мадярськими магнатами, знесилена Першою, а ще більше Другою світовими війнами. Тепер її людям обіцяли землю на Україні, і вони погоджувалися. Тоді з Пряшівщини прилучилося до СРСР більш як десять тисяч русинів.

На зв'язок між словами Бенеша й акцією братання тоді ніхто не звернув уваги. Аж потім стало ясно, що Бенеш беріг Пряшівщину для Чехословаччини. Його слова єпископові Гойдичу означали: „Якщо залишитеся русинами, вас заберуть від нас, так як забрали Карпатську Україну. Отже, на Пряшівщині русинам уже нема місця“. З цією метою він і вигадав акцію братання. Треба позбутися русинів на Пряшівщині.

До того ж, немов на замовлення чехів і словаків, розгорнулося т. зв. „Православна акція“. Вона була дуже вигідна для чехів, а особливо для словаків і словацької католицької Церкви. Адже сталося те, на що не відважився навіть Тіссо. „Православна акція“ ліквідує останню оборонну лінію русинів на Пряшівщині — греко-католицьке священство з єпископом Гойдичем. Тому всі державні чинники — адміністрація, жандармерія (публічна і таємна), апарат комуністичної партії почали діяти — сприяти ліквідації греко-католицької Церкви. А це означало ліквідацію руськості на Пря-

шівщині. На жаль, ця акція москвофілів Пряшівщини була використана для знищення корінного населення, знищення міцної тоді основи руськості на Пряшівщині. На жаль, у новопоставленій православної Церкві на Пряшівщині не було жодного свідомого українця. Всі як були русофілами, так ними і залишилися.

Звичайно, римо-католицькій Церкві у Словаччині це було на руку. Сталося те, про що вона могла тільки мріяти, але на що досі не відважувалася. Латинське священство спочатку сиділо тихо, а потім розпочало акцію переходу греко-католиків з православ'я до римо-католицизму для того, щоб у католицизм обернути православних, бо всі греко-католики були офіційно проголошені православними. А через кілька років уже і цього не треба було, всі греко-католики почали вважатися римо-католиками.

Повернення греко-католицького священства у 1968 році римо-католицька Церква не вітала. Навпаки, вона офіційно заявила, що відновлення греко-католицької Церкви на Пряшівщині не сприяло консолідації суспільства. Для неї греко-католицька Церква не була бажаною, бо з православними вона собі легко дала раду. До храмів, які давно були збудовані як спільні для греко- і римо-католиків, латиняни тепер греко-католицьких священників не допустили. Греко-католиків постійно залякували, щоб ті не наvertsалися і не ходили до греко-католицької Церкви, бо її знову ліквідують. А якщо будуть наvertsатися до неї, що означало б до своїх основ, до русинів, то Пряшівщину приєднають до СРСР. Латинські священники, які протягом десятиліть відсутності греко-католицької Церкви морально дуже занепали, тепер погорджували греко-католицькими священниками, які відстоювали єдність Церкви. Зрозуміло, що з наvertsанням греко-католицьких священників латиняни втратили великі доходи. Досі вони жили в достатку, розкішно і грішно. Це був період значного морального занепаду латинського священства на Пряшівщині. Незважаючи на це, за ними (як за новими „римо-католиками“) залишилися цілі руські села, філії, багато вірних. Але латинському священству цього було мало. Їхня боротьба проти греко-католицької Церкви як проти руської, тривала постійно. Навіть коли пізніше на Пряшівщині почалося пословачення греко-католицької Церкви, вони й греко-католицьких священників-„словакизаторів“ зневажливо називали „руснаками“. Вони постійно

переманювали до себе наших вірних, хрестили, вінчали, ховали без дозволу греко-католицьких священників. У греко-католицькій єпархіяльній владі у Пряшеві з 1968 року назбиралося багато документів, які свідчать про нечесну поведінку латинського духовенства з метою ліквідувати греко-католицьку Церкву на Пряшівщині.

Закінчимо цей розділ про латинізацію, а тим самим і денационалізацію Пряшівщини і Татранщини словами пряшівчанина Івана Чабиняка, сказаними у вступі до книги „Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині“: „Нема спокійного століття для цього краю, який зазнав великих нападів та руйнувань, великого насильства, що було наслідком намагань підкорити його разом із матеріальними та культурними здобутками. Але наш край не здався. Хоч насильство залишило свій слід також у культурі населення, основа її залишилася традиційною, староукраїнською зі специфічними ознаками місцевого розвитку. Для Закарпаття, Галичини та Буковини типовою була відірваність від держави, яка продовжувала розвивати староукраїнські культурні основи. Протягом сторіч ці області розвивалися при наявності чужих державно-політичних, ідейно-культурних, конфесійних та етнічних впливів. Тут, на нашу думку, відбувається переважно агресивний вплив з вимогою до пристосування, а потім **певної погорди усім первісним** у тому краї з метою повного панування у ньому. Наслідком таких тривалих намагань є різні унії, акції, процеси та інші форми насильства. За таких неймовірно важких умов століттями живе культура русинів-українців, що мужньо протистоїть прагненням різних панів та завойовників підкорити її. Вона виробила імунітет у боротьбі за свою самобутність і, гадаємо, заслуговує назви — безсмертна“ (с. 8-9).

*Єпископ Андрій Бачинський — патріарх народу
(14.09.1732-1773-1809)*

1725 рік... У невелике підгірське село Бенятину призначено нового молодого недавно висвяченого священника Теодора Бачинського.

Село Бенятини, тоді убоге підгірське село з жителями-кріпаками, було маєтком трьох мадярських графських родів: Томшіча, Семерія і Прибика. В селі була дерев'яна церковця.

Андрій Бачинський —
Просвітитель Закарпаття
(1773-1809)

Новий священик не мав де жити. В Бенятині церква не мала ні парафіяльного ґрунту (фундушу), ні парафіяльного будинку. Новий священик Теодор Бачинський, порадившись із селянами-кріпаками, закупив у землевласників-графів трохи ґрунту і збудував на ньому невелику хату. Невдовзі зміг привести в село і свою дружину.

14 листопада 1732 року у сім'ї священика Теодора Бачинського народився син. При хрещенні його назвали Андрієм.

Виростав він в убогій хаті, грався і товаришував з дітьми кріпаків, пізнавав їхню важку долю, саме від них — бідних і зневажених — вчився любити

свою Церкву і свій обряд. Вірні Бенятини були дуже вбогі, але свою церкву вони любили й утримували її як могли.

Писати й читати малого Андрія навчив батько. В той час у деяких селах вже відкривалися церковні школи й учителями в них були дяки. Але Бенятина не мала ні школи, ні дяка. В крилосі, на місці дяка, з дитинства співав малий Андрій. В десять років він склав іспити до народної школи в Ужгороді і там батько записав його до гімназії, яка належала єзуїтам.

У 1750 році до Бенятини прийшов Мукачівський єпископ Михайло Мануїл Олшавський. Він описував парафії. У своєму протоколі про парафію Бенятини написав так: „Парох — Теодор Бачинський, висвячений в Галичині єпископом Устрицьким, прийнятий у парохію в Бенятину єпископом Годермарським. Парафіяльного ґрунту в Бенятині нема, парох живе на власному купленому.

Церква св. Миколая, дерев'яна, покрита драницями, в доброму стані. Всі ікони на полотні. Антимінс Бізанція, цинкові дарохра-

нительниця і чаша. Два стихарі, два дзвони. Кладовище огорожене, Метрика є. На утримання священика вірні дають по два віка вівса від хати“.

Перед єпископом Олшавським став 18-річний юнак. „Це наш дяк, мій син Андрій“, — сказав парох Теодор Бачинський.

Єпископ довго говорив з юнаком, а у свій протокол записав: „Дяком є син священика, якому нічого не платять“.

Молодий Андрій Бачинський у 1752 році закінчив гімназію і єпископ вислав його на теологічні студії у Трnavу.

Студії на богословському факультеті у Трnavі Андрій Бачинський закінчив з відзнакою. Тому граф Майлат взяв його домашнім учителем для своїх дітей. Тут молодий Андрій мав можливість познайомитись із впливовими особами.

У 1756 році Андрій Бачинський неодруженим був висвячений єпископом Мануїлом Олшавським і після цього ще повернувся до Трnavи на докторські студії. У 1758 році новосвященик Андрій був призначений помічником архидиякона о. Ю. Сабадоша у велике село Дороги (тепер Гайду-Дорог), де прослужив три роки. Коли о. Ю. Сабадош був викликаний до Мукачева і призначений генеральним вікарієм єпархії, Бачинський став парохом села Дороги (Гайду-Дорог), а пізніше — Дорозьким архидияконом. Всього Андрій Бачинський був у Дорогах 12 років. Дороги тоді були русинською парафією, населення (вірні) говорило русинською мовою, мало русинську школу, Богослужіння були церковнослов'янські, проповіді виголошувалися по-русинськи.

5 серпня 1772 року королева Марія Терезія призначила Андрія Бачинського Мукачівським єпископом, а іменування 08.03.1773 року схвалив Апостольський Престол. Андрій Бачинський був висвячений на єпископа в цісарській каплиці у присутності королеви Марії Терезії та усієї імператорської родини. Святив його хорватський Свидницький єпископ східного обряду Василь Божичкович з Мелетієм Ковачем — Варадинським апостольським вікарієм. Марія Терезія подарувала Андрію Бачинському мітру, сакос, єпископський перстень і хрест. А єпископ Бачинський використав аудієнцію в королеви і розповів про труднощі Мукачівської єпархії. Зокрема, підкреслив тяжке матеріальне становище єпископа, необхідність створення Капітулу і будівництва богословської семінарії.

Бачивши потреби єпархії, Марія Терезія 01.03.1775 року виділила для Мукачівського єпископа єзуїтський храм в Ужгороді під катедральну церкву єпископа, а монастир — під єпископську палату, замок Другетів в Ужгороді — під будинок для духовної семінарії; для утримання духовної семінарії призначила 3 тисячі флоринів, а, крім того, чотири професори семінарії отримали річну платню. Мукачівська єпархія відкрила Капітул із сімома каноніками. Як дохід для Мукачівського єпископа приділила „Топольчанське абатство“ і Концівську оселю біля Ужгорода.

Єпископ А. Бачинський 3 серпня 1775 року обійшов виділені будови і 27 серпня 1777 року переніс резиденцію єпископа з Мукачева в Ужгород, відкрив Капітул, перевів з Мукачева й Богословську школу, першим ректором богословії призначив каноніка Івана Бокшая, а навчальною мовою призначив живу русинську мову. Після смерті єпископа А. Бачинського навчальну мову в 1809 році замінено латинською, якою навчалися аж до наших часів.

Залагодивши справи резиденції, катедрали, Капітулу і богословської семінарії, єпископ Бачинський почав упорядковувати і матеріальні справи парафій. Кожній парафії були виділені парафіяльні землі, в містах ще півділянки для помічника, а всюди — півділянки для дяка і чверть ділянки для церковника. Матеріали для будівництва дяківні зі школою церковникам виділялися безкоштовно з державних лісів. Але все це не йшло легко. Наприклад, на Земплині почали виділяти для церкви ділянки аж у 1781 році, і то після домагань єпископа. Розподіл ґрунтів тривав аж до 1806 року.

15 жовтня 1780 р. в Ужгороді відбулося офіційне й урочисте відкриття всіх церковних будинків, дарованих єпархії. Катедралу святив сам єпископ Бачинський, королівський двір заступав граф Стефан Андрашій. Ужгород став осередком культурного життя Закарпаття.

Треба зазначити, що досі Мукачівська єпархія на основі „Янійсько-Леопольдівської фундації“ безкоштовно утримувала 12 своїх богословів у Трнавській семінарії. Крім того, постійно студіювало ще 10 богословів у латинській семінарії в Егері. А тепер, також за допомогою єпископа Бачинського, у Відні відкрито у 1775 році (в давній колегії отців-єзуїтів поблизу церкви св. Варвари) цен-

тральну семінарію для греко-католиків, названу „Барбареум“. Мукачівська єпархія отримала тут 11 стипендіатських місць для своїх богословів: 9 — для світських священників, а 2 — для василіян.

Єпископ Бачинський домігся повної свободи греко-католицькому священству. Історія наших єпархій вказує, що не лише наші вірні, але і наші священники були кріпаками, і, як такі, були поневолені як поміщиками, так і плебанами. Правда, в 1692 році було видане окреме королівське розпорядження звільнити людей від кріпацтва і від податків шляхті. Але це розпорядження не було реалізоване. Цісар Карл III і Марія Терезія цей диплом підтвердили, але аж в часи єпископства А. Бачинського наше духовенство по-справжньому відчуло свободу.

Тепер єпископ А. Бачинський взявся до перепису та систематизації парафій. Перепис парафій почався ще за його попередників у XVIII ст., але комісії зіткнулися з великими труднощами, де і як створити парафію, бо були випадки, що наші вірні покидали село і переселялись на інше місце. Причина цього полягала в тому, що мадярські поміщики знущалися над нашими вірними, немилосердно їх експлуатували, так що не раз ті не мали що їсти; до того ж постійні війни знищували наші села, війська грабували наших вірних, і вони втікали в гори, а на свої перші оселі поверталися інколи аж через декілька років. Єпископ А. Бачинський вів про це мову в своїй доповіді на мадярській губернській раді 5 вересня 1786 року (Єпарх. архів, Ужгород, Протокол 1876). На цьому варто зробити наголос, тому що таке творилося протягом століть, навіть у часи єпископа А. Бачинського, а деякі псевдоісторики, не знаючи справи, дозволяють собі робити висновок, що руські вірні покидали села, а на їхнє місце ніби прийшли нові жителі іншого віросповідання чи національності. Це помилковий погляд. Як тільки ситуація змінювалася, українці поверталися до своїх осель. При переписі парафій було точно вказано, які села з церквами є парафіяльними, а які — філіями.

Забезпечивши єпархію матеріально, єпископ А. Бачинський взявся за духовне піднесення. Він відвідував парафії, богословів у духовній семінарії, намагався піднести культурний рівень єпархії. Він наказав при кожній парафії заснувати церковні школи, склав програму навчання у них, домагався звільнення дяків-учителів з

кріпацтва. Йшлося про визволення з кріпацтва більше тисячі дякоучителів, але здійснити задум єпископові не вдалося через опір мадярської шляхти. Матеріальні нестатки стали причиною того, що не вдалося заснувати учительську семінарію, але для дякоучителів були організовані курси, які велися на належному рівні і завершувалися іспитами.

Однак деякі парафії були підпорядковані Перемиському єпископові. Лише у 1787 році королівським декретом були повернені Мукачівському єпископові парафії на Спіші: Нижні Репаші, Гельцманівці, Годермарк, Койшов, Липник, Ольшавиці, Остурня, Порач, Словінки, Ториски і Завадка з усіма філіями, — відтак парафії: Камйонка, Якуб'яни, Литманова, Ярембина і Сулин, усі з філіями, якими управляв єпископ Перемиський, — а далі парафії, якими управляв єпископ Рожнявський: Голниці, Ремети, Шведляр, Вагендріссел, Жаковці, Прагендорф, Тегел, Мардетово і Фолкмар з усіма філіями. Тоді ще у всіх цих парафіях були греко-католицькі церкви. На жаль, обставини, в яких єгерські єпископи забороняли будувати у селах церкви східного обряду і призначати священників, спричинили те, що більшість сіл Спіша залишилася в руках латинських єпископів.

Так єпископ Бачинський знову з'єднав згадані парафії в одне єпископство. Успіх єпископа Бачинського базувався на волі вірних цих парафій, які виявили свою волю належати до єпископства, до якого належали віддавна.

Єпископ Бачинський дбав про духовне і культурне піднесення єпархії. Приватну бібліотеку єпископа Михайла Олшавського (1743-1767), одного зі своїх попередників, залишену для єпархії, збільшив 1858 книгами, так що єпархіальна бібліотека налічувала вже 2500 книг, а після смерті єпископа Бачинського ця бібліотека нараховувала вже понад 9 тисяч книг. У 1784 році єпископ А. Бачинський звернувся до сільського духовенства з пропозицією шукати і передавати в єпархіальну бібліотеку старі рукописні книги і слов'янські стародруки. Зазначмо, що в цій бібліотеці, яка тепер знаходиться у фонді бібліотеки Ужгородського державного університету, вчені знайшли дуже важливі рідкісні книги та інкунабули, які існують в одному-двох примірниках, або навіть

лише в одному. Він також посилав книги у парафії, створюючи таким чином парафіяльні бібліотеки.

Єпископ Бачинський також впорядкував єпархіальний архів, у який намагався зібрати всі важливі існуючі матеріали, що торкалися життя єпархії.

Цей єпископ також дисциплінував священство. Він розпорядився, щоб деканські собори засідали двічі на рік. Заборонив священству відвідувати корчми, закликав не вживати алкоголю. Заохочував молодь до навчання і давав добрі стипендії тим, хто навчався в університеті, причому не лише на теологічному, але й на інших факультетах. Наприклад, коли побачив, що священник Манкович, обдарований здібностями художника, послав його на навчання до Відня, забезпечуючи його стипендією. Пізніше останній був єпархіальним художником Пряшівської єпархії. Єпископ Бачинський також уділюванням нагород заохочував здібних до написання наукових праць.

В останні роки свого єпископства Бачинський здійснив свою мрію: відкрив постійний Учительський лицей в Ужгороді, названий Педагогічною препарандією, чим дуже сприяв розквіту шкільництва у наших єпархіях, домагався, щоб шкільні підручники були надруковані рідною мовою.

У 1804 році єпископ Бачинський видав друком Біблію — Старий і Новий Завіт — церковнослов'янською мовою. Це була дуже велика подія, бо до того часу в нас були лише рукописні книги. Ця Біблія вийшла в п'яти томах.

Єпископ А. Бачинський на кожному кроці проявляв руський патріотизм, любов до своєї руської мови. Так, у Посланні до священства з приводу закуплення Біблії, яка була видана у 1806 році, він писав: „Возлюблені сини-парохи! Для затримання єдності будь-якого народу нема більшого й міцнішого союзу, ніж збережена природна батьківсько-материнська мова, письмо та релігія. Відомо з досвіду, коли якийсь народ відмовиться від своєї рідної мови, від письма і релігії, або почне їх соромитись, — загине. Бачимо таке в деяких народів, тому вважай і будь насторожі, руська єпархія Мукачівська, щоб і з тобою не сталося, щоб не залишилася без батьківської й материнської мови та письма. Видану Біблію (руською мовою) охоче й часто читайте народові,

закликайте вірних до читання і слухання, бо тим не лише приведете народ до пізнання правди й утвердите його у високій моралі, але і нашу материнську мову, письмо, народність і релігію зможете поширити і зміцнити. Тому постановляю і суворо наказую, щоб кожна парафіяльна церква закупила один примірник Біблії в п'яти томах... 1 січня 1806 р. Зичливий ваш отець Андрій, єпископ“.

Цей єпископ також подбав про стан монастирів. Він вислав у Києво-Печерську Лавру двох монахів-василіян, щоб ті студіювали там правила східного обряду, наказав, щоб при кожному монастирі отців Василіян відбувалися відпусти. На жаль, розпорядження цісаря Йосифа II про ліквідацію монастирів перешкодило і нашій Церкві, тому що було закрито багато наших монастирів (Драгівський, Кричівський, Угольський, Бедевлівський, Барсанівський, Євдинський, Мойсеївський, Білоцерковний, Дюлайський, — це лише на Мараморощині. Так що там залишились лише два монастирі: Боронявський і Біксадський). Серед ліквідованих монастирів на Мараморощині Угольський відіграв визначну роль в історії нашої єпархії.

І єпископ А. Бачинський мусив скласти присягу вірності у присутності Егерського єпископа. Він робив це протягом трьох років, з часу свого правління, та врешті не витримав такого приниження і виступив з протестом. У 1776 році через нунціатуру він звернувся до Папи, щоб той звільнив його від цього, бо це принижує його і шкодить єпархії. Апостольський Престол розглянув справу і звільнив єпископа Бачинського та всіх його спадкоємців від складання „присяги“.

У 1779 році надійшла пропозиція призначити єпископа А. Бачинського Львівським митрополитом, але малярська влада виступила проти його кандидатури.

Щоб ефективніше управляти величезною єпархією, єпископ Бачинський створив три вікаріати: Мараморський (в Марамор, Сиготі), Сукмарський (в Сукмарі, тепер Сатумаре в Румунії), а в 1786 році Кошицький, який, за наказом короля Франца I, був переведений до Пряшева і на основі якого пізніше виникло Пряшівське єпископство.

Єпископ Бачинський поставив вимоги до священства та до кандидатів священства. Пастирськими посланнями закликав священство, щоб студіями підвищували свій освітній рівень і поглиблювали знання рідної мови. Діти священників відвідували латинські школи і закінчували їх з успіхом, але своєї рідної мови не знали (не вміли ні писати, ні читати), хоч по-латинськи говорили прекрасно, ба навіть складали вірші. Вони приходили на теологію, не знаючи ні своєї мови, ні обряду, ні молитов. Тому єпископ розпорядився, щоб умовою прийняття на богословські студії було знання рідної і церковнослов'янської мов. З цього приводу 4 вересня 1798 року видав велике Послання:

„С болізню сердца вижду: же многих родителей синове по больше роках із латинских школ — сімо на экзамен приходящі, і до сану клирическаго вступити желающі, в своей русской науці так барз занедбаліи, і глупіи невіжди приходят: ані читати, ані самое еще імя свое написати, — із напіву же, или із уставу церковнаго ані уста растворити отнюд не знают, — зане еще шесторочніи нікіи руское свое набоженство оставиша, без котория однако ж науки — аки нуждныя нуждою средства — до сана клирическаго вступити не могут, отсюда же бивает: як такіи невіжди потребуют в семинарії от початку рускія науки є кривдою Богословской науки і фундації зачинатися учити — ініі же в парохіи пришедшіи про тоєже невіжество самі своего набоженства бивают посміх, і злочестивіє і губителіє і ругателіє. Того ради ізвістно всім Возлюбленностям вашим да будет соборно: аби ані еден жаден сина своего — хотяй би як либо в чужих науках виучимаго школяра сімо до клиру не засилает, аще в своей первоначальной русской не будет обучений і призвичаеній“.

Через два роки він знову видає Послання, в якому пише: „В самое умаление день от дне приходит Руцизна наша і отечество наше, руское набоженство“. Він закликає священство до праці: „Имасте книги тия на русском языке (зн. Біблію), яже чтуще, народу толкующе купно і матерний язык, письмо і набоженство содержати і подкріпити возможете“.

Єпископ Бачинський — великий народолоб і полум'яний патріот. Він вважав, що народ повинен мати священником лише свідомого русина, який працює задля піднесення свого народу.

Він ніколи не вірив доказам інших, що латинською мовою досягається більше освіти, протестував проти впровадження латини як навчальної мови у школах, дотримувався кирилиці, говорячи: „Докля буде — аз, буки, віди, — сего не буди!“ Ці його слова — прояв великої любові до народу, мови, ознака високого патріотизму. Ці погляди він підтверджував своїм підписом, коли ставив лише початкові букви: А. Б. В., які означали не лише Андрій Бачинський Владика, але й перші три букви руської азбуки.

На теологічному факультеті в Ужгороді навчальною мовою була мова народна. Тоді культурний і духовний рівень Мукачівської єпархії був значно вищим, ніж в усіх інших греко-католицьких єпархіях. А пізніше, після смерті єпископа Бачинського, на теології навчальною мовою стала латинська, що свідчило про поступовий занепад. Геніальність єпископа Бачинського, який закінчив латинську теологію, підтверджує і те, що інші католицькі єпархії прийняли його концепцію навчання живою мовою через 150 років після його смерті.

Залишився ряд єпископських Послань Бачинського, які свідчать про його освіченість, патріотизм і прагнення піднести Церкву і народ та зберегти національність свого народу. Можемо констатувати, що виступами єпископа А. Бачинського в Мукачівській єпархії почалася народна праця, яка у XIX ст. переросла у боротьбу за збереження національності і народні права.

Єпископ Андрій Бачинський усе своє життя присвятив єпархії. Він не відходив з єпархії, почував себе добре лише на території єпархії, працюючи для Церкви і народу, зростаючи в очах народу як патріарх народу. Йому багато чим завдячує і наша Церква, і наш народ.

Єпископ Андрій Бачинський — священик надзвичайних здібностей і, здається, найосвіченіша людина Мукачівської єпархії того часу. Період його єпископства можна назвати золотою добою розвитку єпархії.

Останні два роки свого життя єпископ Бачинський був слабким і хворим, майже не виходив зі своєї кімнати.

Єпископ Андрій Бачинський помер 19 грудня 1809 року на 77-у році життя і був похований у крипті-гробниці катедрального храму в Ужгороді. Керував єпархією 36 років. Після смерті Бачинського в

його єпархії було 729 парафій, 60 деканатів, 11 архидияконатів, понад 800 священиків, 120 богословів і 560 472 вірних. Чин св. Василя Великого налічував 7 монастирів і 75 монахів.

Андрій Бачинський — визначний єпископ. Своїми вчинками, забезпечивши матеріальне існування парохів, священства, єпископства, підніс духовність єпархії і культуру народу, став Патріархом народу, він був гідним своїх попередників, які зберегли рідну Церкву і свій народ.

Єпархіальна бібліотека, заснована єпископом Андрієм Бачинським, на основі списку з 1824 року, налічувала 9000 томів, з того 41 інкунабулу. Інкунабули — це першодруки (від винайдення друку з 1447 по 1500 рік включно). У 1975 році професор М. Сак виявив і описав 24 першодруки цієї бібліотеки, з яких 10 мають відповідники в бібліотеках СРСР, причому два по два, а 8 — по одному відповіднику. Це свідчить про важливість колекції цієї бібліотеки. Це унікальна і цінна збірка інкунабул. В описаних 24 інкунабулах знаходяться твори римських та християнських письменників III-VIII століть, авторів XII-XV ст. і Святого Письма. Зазначмо, що Фіоль Швайпольт у 1483-1491 рр. у Кракові надрукував кирилицею чотири богослужбові книги: „Тріодь постну“, „Тріодь Цвітну“, „Осмогласник“ і „Часословець“ та інші. Єпархіальна бібліотека, заснована єпископом А. Бачинським, творить тепер основу бібліотеки Ужгородського державного університету.

У фондах колишньої єпархіальної бібліотеки в Ужгороді зберігається чимало давніх рукописних і друкованих книг-стародруків, виданих у різних країнах Європи. Серед них є латинські видання, які донині чекають своїх дослідників. Наприклад, книга Адольфа Врачелі „Історія нострі темпоріс“ (Історія нашого часу) видана в столиці Голландії Амстердамі у 1665 році. У ній є портрети відомих діячів країн тогочасної Європи — королів, князів, вождів, єпископів (всього 66 портретів). На 464 сторінці тієї книги міститься портрет гетьмана Богдана Хмельницького, там же подаються короткі відомості проти польської шляхти. Автор називає Богдана Хмельницького вождем козаків“ (Нове Життя, Пряшів, № 17, 1981 від 01.05.1981, с. 6).

Торкнемося деяких питань у зв'язку з періодом владцтва Андрія Бачинського.

Андрія Бачинського єпископом обирало священство, як цього вимагали умови Унії. Те саме було з його попередником, єпископом Іваном Брадачем. Проти кандидатури Івана Брадача виступили деякі священники (особливо ті, які теж хотіли бути єпископами), але кандидатуру Андрія Бачинського священство схвалило більшістю голосів. Обидва єпископи були призначені імператрицею Марією Терезією і схвалені Апостольським Престолом.

Мукачівську богословську школу єпископ Андрій Бачинський за погодженням з цісаревою Марією Терезією змінив на богословську семінарію і в 1778 році переніс із Мукачева до Ужгорода. В цій семінарії руська мова була навчальною, латину вивчали лише як предмет. Поступаючи до Мукачівської богословської школи від абітурієнта не вимагалось середньої освіти, адже основи наук викладалися студентам разом зі спеціальними предметами. Однак в Ужгородську богословську семінарію приймали тільки із середньою освітою, після закінчення гімназії. Студенти, закінчивши гімназії в Сиготі, Кошицях, Сукмарі, Великому Варадині, потім вчилися в Ужгороді.

В Ужгородській богословській семінарії викладання велося по-руськи. На цьому наполягав єпископ Бачинський. Його наступник — єпископ Повчій — змінив руську мову навчання латинською і мадярською. Після смерті єпископа Бачинського Ужгородська богословська семінарія перестала користуватися руською мовою в навчанні богословів (про дальший розвиток цієї семінарії мова йтиме в окремому розділі).

Єпископ Бачинський, окрім духовної семінарії, багатьох шкіл по селах (він наказав при кожній церкві заснувати школу), сприяв і заснуванню філософської школи при монастирі в Красному Броді. Ця школа виникла завдяки зусиллям протоігумена Макарія Шугайди.

Єпископ Бачинський добре знав історію Закарпаття. Він говорив, що сучасні латинські й кальвіністські села спочатку були руськими. Насилля, війни, латинізація, реформація та мадярські землевласники, магнати і шляхта змінили їх і їхнє населення. А. Бачинський писав: „Наші предки багато страждали від езуїтів, які намагалися підкорити латинству більше русинів, ніж реформатів“ (Іезуїте magis solliciti de конвертендіс Рутгеніс, квам реформа-

тіс, дант ансам мултис маліс“ (Манускрипт єп. Бачинського в Ужг. бібліотеці, Дул., II, 82).

Єпископ Бачинський боляче сприйняв політичну відокремленість Закарпаття від Галичини (Закарпаття адміністративно і територіально належало до Мадярщини, Галичина — до Австрії) і в 1908 році, будучи найвизначнішим кандидатом на Львівського митрополита, мріяв про об'єднання українських земель бодай церковною адміністрацією. Але в цьому йому перешкодила мадярська влада.

Єпископ Бачинський листувався з видатними вченими інших країн. Зокрема, із засновником славистичних студій в Чехії Вацлавом Фортунном Дурихом. Бачинський подавав йому відомості про слов'янські літературні пам'ятки в Мукачівській єпархіальній бібліотеці. Про це згадує Дурих у своєму творі „Бібліотека славіка“ (1795, с. 124-126), де серед скарбів Мукачівської єпархіальної бібліотеки називає „Часословець“, виданий у 1491 році „типіс цїрілліціс“ у Кракові відомим Швайполтом Фіолом.

Деякі дослідники (зокрема Г. Стрипський) стверджують, що Біблія Бачинського була надрукована не з волі єпископа, а що це російське видання з Будинською обкладинкою. Хибність цього припущення довів мадярський дослідник др. Іштван Удварі (Студія Славіка Гунг. 32-1-4, 1986). Він пише: „Біблія вийшла у світ у 1804-1805 роках. Окремі томи цієї Біблії в п'яти томах (або і вся Біблія) знаходяться майже у кожній парафії Забовча (Потисся у теперішній Мадярщині, Гайдудорозька греко-католицька єпархія, де змадяризовані русини). Виникла суперечка, де та Біблія була надрукована — в Росії чи в Будині. Перші кроки для видання п'ятитомної Біблії єпископ Бачинський зробив ще у 1794 році. Від Новаковича, Віденського друкаря, він отримав вигідну пропозицію: про швидке й дешеве видання Біблії. Це нам відомо з листа Бачинського від 23.04.1794 р., який пояснює мотиви видання. „У почаївських книгоносців обрядові книги коштують дуже дорого, — писав А. Бачинський. — Так, за Біблію треба заплатити 50-70 рейнських форинтів, тоді як Віденська типографія Новиковича готова була видати таку Біблію всього за 15 рейнських форинтів“. Отже, 8 вересня 1794 р. Бачинський замовив у Віденській друкарні 300 примірників Біблії. В латинському

циркулярі від 20.12.1794 р. Андрій Бачинський докладно пояснює умови і порядок внесення передоплати за Біблію. Адже він, як відомо, наказав усім парафіям закупити Біблію. Значить, думка, що Біблія — це російське видання, безпідставна. До того ж довести російську Біблію за великі гроші на місце і продавати її за третину ціни було б немисливо збитково для торговця. Але безсумнівним є те, що Біблія хоч була видана в Будинській типографії, та передрукована справді з московського видання, про що друкарня повідомила єпископа Бачинського“.

Єпископ Андрій Бачинський протягом 36 років управляв єпархією. Усі ці роки з його кухні щороку утримувалося 24 сироти. Цей єпископ ще із студентських часів любив і збирав книги. Він був висвячений на священника до закінчення богословських студій і повернувся у Трнаву закінчити навчання. Придбані книги оплачував Службами Божими. Таким чином він заснував єпархіальну бібліотеку.

Історія митрополитства Бачинського була така: „5 серпня 1779 року Галицький губерніат запропонував цісарському двору львівський єпископський престол русинів піднести до митрополії і щоб цій митрополії підлягав і Мукачівський єпископ. А 8 серпня того ж року запропоновано, щоб Мукачівський єпископ Андрій Бачинський був іменованій Львівським митрополитом. Але проти цього виступили малярські уряди“ (Листок 1889-1890).

Заснування катедрального Капітулу Мукачівської єпархії

До канонізації Мукачівської єпархії радниками і помічниками єпископа в керівництві величезною Мукачівською єпархією були архидиякони. З 1771 року сім архидияконів єпархії стали консисторіальними архидияконами, які пізніше отримали титул каноніків. Так було до смерті єпископа Івана Брадача. Новий єпископ Андрій Бачинський за згодою королеви Марії Терезії заснував Капітул, роботу якого досі виконували консисторіальні архидиякони. Але існування Капітул потребувало фінансової основи (для утримання його членів), тому здійснення цього проекту проходило поволі, й аж у 1776 році, коли сам єпископ Бачинський поїхав до Відня, йому вдалося виклопотати в королеви схвалення каноніків і призначення для них платні. За пропозицією єпископа Бачинського королева ухвалила цих каноніків: Андрія Жеткея (протоієрей), Івана Пастелія, Григорія Боровського, Олексія Ільковича, Івана Бокшая і Дмитра Івашка. Всім канонікам була призначена належна оплата на їхнє утримання. Урочисте проголошення каноніків відбулося в Мукачеві на свято Успіння Пресвятої Богородиці, 15 серпня 1777 року. Це сталося тому, що Мукачівська (тепер парафіяльна) церква була першою катедральною церквою Мукачівської єпархії. Цю подію описав у своїй історії Базилевич. Після цієї інсталяції усі каноніки відслужили з єпископом Бачинським Службу Божу. Список наступних каноніків єпархії до найновіших часів (1949 рік) подає кожний Шематизм Мукачівської єпархії. Відзнаки канонікам Мукачівської єпархії в синьо-жовтих кольорах призначив цісар Франц Йосиф I у шістдесятих роках XIX століття. Більшість каноніків Мукачівської єпархії були заслуженими діячами не лише Церкви, але й культури Закарпаття, були борцями за руську школу, мову, були провідниками Чину св. Василя Великого, ректорами й професорами теології в Ужгородському університеті. Таким визначним каноніком, наприклад, був захисник руських шкіл Віктор Гебей, історик Андрій Балудян-

ський, канонік-протоіерей др. Василь Гаджега, який вступив у наукову полеміку з мадярськими істориками за історичну правду й довів первинність українців-русинів на всій території Закарпаття, а також віднайшов багато важливих відомостей з історії Закарпаття.

Єпископ Олексій Повчій (1816-11.07.1831)

Відразу після смерті єпископа Андрія Бачинського (15.11.1809) нового єпископа призначено не було. Правда, в єпархії був посвячений єпископ Михайло Брадач, якого ще за життя єпископа Бачинського було призначено помічником єпископа, але це було призначення „без права успадкування“. Тому в Ужгороді керівником єпархії обрали капітулярного вікарія. Таким чином, вакансія на єпископський престол в Ужгороді існувала протягом 7 років. Історики стверджують, що причиною цього було прохання Мукачівського (тб. Ужгородського) Капітулу до короля розділити велику Мукачівську єпархію на 13 комітатів. Прохання було спричинене тим, що король Франциск I 17 березня 1816 року іменував Мукачівським єпископом Олексія Повчія, а Пряшівським — Григорія Тарковича.

Олексій Повчій народився у 1753 році в місті Какад Вихорського комітату в Семигороді в сім'ї тамтешнього священика Юрія. Середню школу він закінчив у Великому Варадині, теологію — у Відні, в семінарії св. Варвари. На священика був висвячений у 1778 році й призначення отримав до Егеру. Це свідчить про те, що ще в 1778 році в Егері існувала руська парафія. В результаті війни з турками Повчій був демобілізований військовим духівником і протягом чотирьох років служив у армії. Повернувшись із війни, у 1794 році він став руським парохом у Маковому (в нижньому Потиссі на південній Мадярщині, де тоді ще була руська парафія і ще й досі є греко-католицька, змадяризована). У 1800 році Олексій Повчій став членом Капітулу у Великому Варадині. За пропозицією короля, Папа Пій VII 11.08.1816 р. затвердив його Мукачівським єпископом. Того ж року він був висвячений Великоварадинським єпископом Вулканом, маючи тоді вже 63 роки.

За його єпископства у 1818 році була створена Пряшівська єпархія, і він, 68-річний, у 1821 році в Краснобродському монастирі висвятив першого Пряшівського єпископа — 67-річного Григорія Тарковича. У 1823 році з Мукачівської єпархії знову було виділено 72 парафії для Великоварадинської.

Єпископ Олексій Повчій зробив доволі багато для Мукачівської єпархії. У 1821 році він скликав єпархіальний Синод. Його старанням священство дістало конгруу. На його прохання ченцям Чину св. Василія Великого було дозволено їсти м'ясні страви, що доти їм, виходячи з суворих правил цього Чину, було заборонено. В роки, коли єпархія не мала єпископа, в ужгородській єпархіальній семінарії запроваджено латинську мову викладання, а єпископ Повчій наказав навчати пасторальне богослов'я й катехизм поруськи. Він санкціонував в Ужгороді на Капітульній вулиці будівництво інтернату для священицьких сиріт, виділивши для цієї мети 10 тисяч золотих. Окрім того, пожертвував 6 тисяч золотих (відсотки з тієї суми в банку йшли на утримання в Мукачеві руського учителя). Ослаблений у старості, він просив для себе вікарія. Вікарієм був обраний канонік і директор Ужгородської гімназії Чугрович. У 1831 році на Закарпатті вибухнула епідемія азійської холери, яка косила тисячі людей. У той час єпископ Повчій дав диспензацію від Великого посту. Люди не могли сходитися навіть на поховання. Померлих від холери ховали окремо. Під час цієї епідемії помер і батько історика Михайла Лучкая. Жертвою холери став і владика Олексій Повчій. Він був тихо, без будь-яких урочистостей похований 11 липня 1831 року в гробниці катедрального храму в Ужгороді. Помер на 78-му році життя і на 53-му році священства. У єпископській приймальні в Ужгороді були портрети всіх єпископів, але портрет єпископа Повчія з невідомих причин там не зберігся.

Окремо треба згадати про єпархіальний народний Собор Мукачівської єпархії, який відбувся під головуванням єпископа Повчія у 1821 році. Єпископ Повчій скликав його з метою внести корективи у важливі церковні справи, зокрема, у виховання кліру, упорядкування монаших чинів, у статут урядування церковних судів тощо. Єпископ Олексій Повчій скликав Собор. Перед тим усі намісничі округи на своїх Соборах обговорили поставлені

питання, а свої постанови запроваджували й, обравши делегата, послали його до Ужгорода. З протоколу єпархіального Собору, записаного Михайлом Лучкаєм, бачимо, що Собор мав для Закарпаття велике не лише церковне, але й культурне та національне значення. Наприклад, священству було наказано неодмінно проповідувати в неділі та свята, причому одразу після читання Євангелія; у всіх парафіях і філіях будувати школи, домагатися звільнення дяків й дякоучителів від панщини тощо. Рішення Собору мали позитивні для Закарпаття наслідки, стали на перешкоді мадяризації, яка в той період почала свій агресивний наступ.

Деякі дослідники стверджували, що латинську мову як навчальну в Ужгородській духовній семінарії запровадив єпископ Повчій. Це неправда. Історик Михайло Лучкай пише, що латинську мову викладання запроваджено у 1809 році, тобто після смерті єпископа Бачинського, в зв'язку з тим, що священство почало забувати свою рідну мову; єпископ Повчій у 1825 році наказав, щоб „пастирська наука і педагогіка викладалися руською мовою“ (М. Лучкай, *Гісторія Діец. Мунк.*, томус 6, с. 204). А газета „Світ“ (1867 р., № 9, с. 3) дає ще зрозуміліше пояснення: „Ужгородська богословська семінарія після смерті Бачинського перестала користуватися руською мовою, прийшли латиняни із Трнави, які запровадили латинську мову, а коли мадяри почали писати мадярською мовою, вони (тоді, коли інші народи почали розвивати свою рідну мову) перейшли на мадярську мову. Стали перешкодою розвитку рідної мови“. Отже, бачимо, що мадярські історики намагалися в усіх бесідах звинуватити Повчія, хоча він став єпископом лише в 1816 році. Правда, єпископ Повчій був призначений без попереднього вибору його священством єпархії. Мадярська влада постаралася призначити єпископа, який не буде борцем за руськість єпархії, який ніби „забезпечить мир, злагоду, дійсне об'єднання між греками й латинянами, визнання тієї ж релігії, мир без шкоди для громадянства, який був порушений в часи Бачинського і покійних уже вікаріїв Кутки й Брадача“. Єпископ Повчій і справді не був борцем за руськість єпархії, але й не виступав проти неї. Ми бачили, що він зробив багато добра для єпархії.

Примітка: А. Балудянський у своїй „Історії Церкви“ (Відень 1852) пише: „Ще до 1823 року василіяни взагалі ніколи не їли

м'яса. Після смерті протоігумена Йоаникія Базиловича (1821 р.) ченці з Чернечої гори звернулися до єпископа Алексія Повчія з проханням дозволити їм їсти м'ясо. Алексій Повчій у цій справі радився з іншими єпископами, декотрі з яких сказали, що дозвіл може бути даний, а інші не погоджувалися. Василіяни просили цього й на Ужгородському єпархіальному Соборі у 1822 році, але були відіслані на народний Собор, який відбувся також у 1822 році. Народний Собор 1822 року порадив їм звернутися до Папи Римського. Але в зв'язку з тим, що з Риму не отримали жодної відповіді, у 1823 році згаданому Мукачівському єпископові, який завітав у Мукачівський монастир, ігумен наказав покласти на стіл м'ясо. Ченці їли з єпископом, і з того часу вживають м'ясо“.

Церковні й світські книги на Закарпатті

Зрозуміло, що Церква Закарпаття потребувала богослужбених книг. Раніше їх переписували і так поширювали. Цю нелегку працю виконували монахи в монастирях, де були спеціальні переписувачі, пізніше книги переписували священники й дяки. З переписаних книг деякі збереглися повністю, а деякі — частково. З XII-XIII ст. дійшли до нас окремі уривки „Мінеї“ та „Євангелія“, написані на пергаменті; ужгородський „Полустав-молитвослов“ з кінця XIV століття; ужгородська „Празнична Мінея“ з XV-XVI століття; тереблянський „Пролог“, мабуть, з другої половини XVI століття; „Поляно-Кобилецька Тріюдь“ з 1561 року; з початку XV століття. дійшов до нас мукачівський „Псалтир“ та інші книги. Зовсім недавно в Мукачівському монастирі знайшли написане напівуставом „Закарпатське Євангеліє“, датоване 1401 роком. Це унікальна пам'ятка Закарпаття. Ця книга завершується словами: „Сия тетраевангелія написася в Налабском граді (так у давнину називався замок в Королеві над Тисою біля Хуста, руїни якого збереглися до наших днів), у Михайлевої избі Кралхазской в літо 6909 (тобто в 1401 році) Станиславом грамматином многогрішним“. Отже, на початку XV ст. на Закарпатті вже були письменні люди, які займалися переписуванням книг. Всі ті книги були писані кирилицею.

Книги переписувалися вручну. З подальших часів відомо вже багато переписувачів. Так, наприклад, „Тріюдь“ для села Тварожця на Пряшівщині написав Василь Крижовський (з села Крижі Барди-ївського району) у 1544 році. В селі Кумятському збереглося рукописне „Євангеліє“ з 1653 року. Запис у кінці книги вказує, що вона переписувалася протягом 22 тижнів, тобто 5 з половиною місяця. „Євангеліє“ придбав для церкви староста села за 9 угорських золотих, за які тоді можна було купити пару добрих волів або чотири корови. На Закарпатті богослужební книги переписувалися навіть у XVIII ст., коли вже були й друковані видання. Одним з відомих переписувачів був дяк Іван Югасевич-Склярський. Він народився у 1741 році, вірогідно, в селі Прикра на Пряшівщині, навчався у Галичині, потім повернувся на батьківщину, де був також відомий як співоучитель. Жив у Прикрій, потім — у Невицькому, де й помер (15.12.1815). Рукою Югасевича переписані, а його пером і пензлем талановито оздоблені й ілюстровані „Ірмологіони“ (книги церковних співів з нотами), що були відомі на Закарпатті. Югасевич переписав і художньо оформив близько сорока „Ірмологіонів“, а також три рукописні календарі та уклав „Пісенники церковних і світських пісень“. Тут треба зазначити, що на Закарпатті знайдено багато рукописних духовних пісенників. Переписували їх не лише дяки для потреб церкви, а й звичайні хлопці та дівчата для себе. На Закарпатті також потрапляли рукописні книги з інших українських країв.

У рукописах збереглися й давні проповіді, догматичні науки з 1598 року (рукописи в єпархіальній бібліотеці), „Богословія“ Митра-попа, сина Томи, писана в селі Криве — рукопис із 1778 року (бібліотека Ужгородської богосл. семінарії).

Рукописи зберігалися у парафіях, в церквах, у приватних осіб. Можна назвати щастям те, що збирачі рукописів (Гнатюк, О. Колесса) врятували декотрі з них, бо більшість їх пропало, знищилося з часом, згоріло тощо. Багато рукописів зникло разом із монастирями, які у війнах, під час мадярських магнатських повстань та нападів турків горіли і навіть ті, що чудом дійшли до наших днів, загинули в останніх війнах. Треба сказати, що саме священство загалом не вміло належно оцінити їх рукописні книги і не зробило нічого для того, щоб їх врятувати. Першим, хто почав публікувати

рукописи історичної тематики на Закарпатті в часописі „Світ“, був А. Кралицький.

Перші друковані церковно-слов'янські книги кирилицею („Тріюдь Постна“, „Тріюдь Цвітна“, „Осьмогласник“ і „Часословець“) надрукував у Кракові Фіоль Швайпольт (бл. 1460 — після 1526) ще у 1483-1491 роках. Його книги в 20-х роках XVII ст. поширювалися в Галичині, зокрема в Україні. За книгодрукування латинська Церква Кракова переслідувала його й шукала за ним гріхів, щоб під будь-яким приводом запроторити в тюрму. Це було в роках 1491-1492. Фіоль Швайпольт подався геть із Кракова і знайшов притулок у Левочі на Пряшівщині, де прожив решту свого життя, там і помер. Деякі дослідники схильні думати, що Фіоль Швайпольт міг перебувати в інших околицях Пряшівщини чи навіть зовсім з іншої сторони Закарпаття, може, й у Грушівському монастирі, про який говориться, що там була перша руська друкарня.

Російський друкар Іван Федоров (†1583) видав „Апостола“ у 1564 році, а друге видання книги у Львові було здійснене аж через десять літ, коли там у 1573 році відкрилася Братська друкарня. Її продукцію перевозили на Закарпаття т. зв. книгоноші.

В Австро-Мадярщині тривалий час не було друкарень з кирилівським шрифтом. Тому віддавна церковні книги потрапляли на Закарпаття зі Львова, Почаєва, Києва. Доставляли їх прочани, ченці, священники, вірні. Вони закуповували книги у далеких краях і дарували своїм храмам на батьківщині. Історичні відомості свідчать про те, що таких книг дуже багато привозили в XVII ст., зокрема під час владцтва єпископа Тарасовича, особливо в 1640 році. Хоч державним наказом від 1711 року було заборонено вивозити книги з України, і цього ретельно дотримувалися на кордонах, з 1724 по 1771 рік, як свідчать достовірні факти, на Закарпаття з України перевезено цілі книгозбірні. Так, у 1750 році в селі Ужок прикордонна сторожа затримала дев'ять возів з руськими книгами. А таких випадків було дуже багато. Так, наприклад, книготорговці з Володимира привезли 530 книг: „Євангелій“, „Псалтирів“ та інших. У 1756-1757 роках тільки через Ужок було перевезено 1146 книг і дозволено їх продавати. У 1727 році затримані Володимирські книготорговці заявили, що вони безперешкодно торгують книгами на Закарпатті уже 16 років. У 1756 році на кордоні з Румунією були

затримані Київські книготорговці, що перевозили книги не через Галичину, де тоді лютувала чума, а через Румунію. Через три роки Київські книготорговці везли на Закарпаття книги десятма возами, у 1760 році — 690 книг, а потім ще 309, у 1762 році — 733 книги. Це офіційні дані, а скільки таких перевезень відбулося насправді — невідомо. При візитаціях владики Михайла Мануїла Олшавського (1750 р.) у візитаційному протоколі з парафій і церков збереглися записи про книги з України.

На Закарпаття доходили книги із Семигорода. До другої половини XVII ст. в румунських церквах правили Службу Божу церковнослов'янською мовою. Адже в той час у Семигороді жило ще багато русинів. І якби їх було мало, то й потреби в друці книжок старослов'янською мовою не виникало б. Так, у Семигороді, в Брашові, було видане „Четверо-Євангеліє“ (1561 р.), один примірник якого зберігався в Ужгородській єпископській бібліотеці. Брашовську друкарню перенесли до Мюгленбаху (Сас Шебеш) і там був надрукований „Зборник“.

Богослужбні книги потрапляли на Закарпаття і з далекого півдня. Деякі з них знаходилися в бібліотеці Мукачівського монастиря, а саме: „Тріодь Цвітна“, надрукована у 1563 році в Скарді (Скутарі, Албанія); „Службник“ з 1519 року; „Зборник“ з 1538 року; „Псалтирь“ з 1561 року. Останні три друкувалися у Венеції (Італія).

Про старослов'янські друковані книги, що потрапляли на Закарпаття переважно з України, треба зазначити таке: друковані книги були дуже дорогі, як правило, за одну платили від 10 до 30 угорських золотих. Часто проводилися бартерні розрахунки. Так, за Львівський „Октоїх“ (1686 р.), куплений у 1709 році для села Требушани (Мараморощ), викладено „два воли й одну корову“, а Львівський „Апостол“ (1654 р.) в селі Стричава (Ужанська жупа) взяли „за корову і за дванадцять п'ядей поставу“ (сукна). Отже, книга була величезним багатством. Звичайно, у ній записували різний текст: до котрої церкви і хто її купив, висловлювалось прокляття „в нинішнім віці і будущім“ на того, хто поважився б книгу з церкви украсти. Купували ті книги найчастіше поодинокі селяни й дарували церкві „на славу Божу“, „за отпущеніє гріхов своїх“, „за здравіє“ тощо. Землевласники не могли надивуватись

такій побожності убогих селян: „Два воли й корову дає цей убогий!..“. „Бо там, пане, багатство в тих книгах!“, — відповідав той убогий. — „Яке?“, — сміявся землевласник. — „Яко вість Господь путь праведних, а путь нечестивих загине!“, — відповідав селянин. — „Ми ніколи їх не переможемо, ні віру в цих русинів не відберемо, бо вони вірою живуть!“, — хитали головами землевласники.

Друге, на що варто звернути увагу — це історична дійсність. В Нирьщині (середнє Потисся, сучасна Мадярщина, Гайдудорозька єпархія) у 80-х роках XX століття мадярські дослідники збирали і списували в селах та бібліотеках старослов'янські богослужбові книги. Були вони в кожному селі, а це означало, що, поперше, Богослужіння проходили церковнослов'янською мовою; по-друге, що ті села раніше були руськими, а тепер змадьяризовані, хоч старші люди й досі вміють розмовляти по-руськи і відправляти „руське“ Богослужіння. Багатьох дослідників це примусило визнати, що серед греко-католиків або кожен, або його предки були русинами, і немає значення, чи вони розмовляють по-мадярськи, чи пословаченою руською мовою. Між іншим, ті книги знайшлися у всіх селах, що тепер офіційно називаються „словацькими“.

Наприклад, у бібліотеці Бовчанського монастиря (тепер Мадярщина) збереглося 14 книг, привезених з Києва (1623-1752 рр.), 16 — з Москви (1639-1759 рр.), 25 — з Почаєва (1741-1794 рр.), решта — з Вільного і Львова (30 книг з 1614-1790 рр.), з Острога та Чернігова.

Мадярська вчена Ойтозі Естер описала і зробила фотокопії старослов'янських літургійних книг, які були зібрані на парафіях Гайдудорозької єпархії (нині в Мадярщині) і тепер знаходяться в бібліотеці духовної семінарії в Ниредьгазі або в інших бібліотеках. Там зберігаються дуже цінні давні книги, такі як: Острозька „Біблія“ з 1581 року; Львівське „Євангеліє“ з 1644 року; „Літургікон“, виданий у Вільному в 1692 році; Львівський „Ірмологіон“ з 1740 року; Київська „Тріодь“ з 1724 року; твір св. Василя Великого „О пості“, виданий в Острозі в 1594 році; „Вінець Христов“ Антона Радивилівського з 1688 року, виданий у Києві; „Церковна Книга“, видана у Москві в 1719 році; „Тріодь Постна“

Львівська з 1617 року; „Вільнянське Євангеліє“ з 1600 року. Ці книги були силою відібрані з руських парафій у Мадярщині на Потиссі, коли Богослужіння мадяризували. Це також доводить, що села Потисся в сучасній Мадярщині первісно були руськими і з таким же населенням. Історик Ойтозі Естер відверто про це говорить: „В Карпатській улоговині жили слов'яни... церковний спів яких перейняли й приходьки мадяри“ (с. 186); „ми, мадяри, майже повністю перейняли пісні від слов'ян-русинів“ (с. 186); „мадярські греко-католицькі літургічні пісні — ті ж, що і в греко-католиків русинів“ (с. 187). Тут ідеться про духовні пісні, які співалися на початку або вкінці Служби Божої, при обходах тощо. Це народні твори невідомих закарпатських авторів.

У музеї української культури у Свиднику зберігається „Євангеліє“, переписане в 1492 році у Краснобродському монастирі. Там, до речі, ще збереглися також „Мінеї“, „Псалтирі“, „Октоїхи“.

У єпископській бібліотеці в Ужгороді були, наприклад, „Часословець“, надрукований у Кракові Фіолем Швайпольтом у 1491 році; „Службник“, опублікований у Венеції в 1519 році; „Сборник“, що вийшов друком у Венеції в 1538 році; „Четверо-Євангеліє“, що побачило світ уперше в Молдавії в 1546 році; „Четверо-Євангеліє“, надруковане в Брашові в 1560 році; „Тріодь Цвітна“ з 1566 року; острозька „Біблія“ з 1581 року; Псалтир з Венеції (1561 р.); „Службник“ з 1604 року; „Требник“ з 1606 року; „Сборник“ з 1580 року; „Службник“ з 1641 року.

Прагнення мукачівських єпископів мати руську друкарню і перші на Закарпатті друковані книги для співвітчизників

Деякі закарпатські дослідники (напр., Кралицький) стверджували, що в Грушівському монастирі (в Марамороші) в 1640-1680 роках існувала друкарня, яка видала й „Буквар“ із частинами „Катехизму“. Дехто навіть переконував, що в цьому монастирі були видані аж три книги: „Літургічний Пентекостар“, „Молитовник“ і „Буквар“. Однак інші дослідники заперечували, вказуючи на те, що на Закарпатті збереглося багато рукописних і друкованих книг, але жодної з них — з друкарні Грушівського монасти-

ря. Це означає, що до запровадження Унії в Грушівському монастирі не могло бути друкарні, а після того — і поготів. Думка про друкарню виникла в Кралицького тому, що він тримав у руках примірник „Букваря“, виданого Декамелісом з 1699 року, але цей примірник не мав першої сторінки — титульної, тому Кралицький помилився. Отже, він зробив такий висновок тому, що не впізнав Декамелісового „Букваря“. Нам залишається додати, що Грушівський монастир, навіть якщо й мав друкарню, був зруйнований до основ і спалений, так що не могли залишитися сліди ні від друкарні, ні від книг. На цілковите й моментальне знищення вказує те, що не збереглося нічого — ні рукописних, ні друкованих книг, які вказували б, що колись належали Грушівському монастиреві. Невідомо достеменно навіть те, коли з монастирем сталося лихо. Вину за його знищення латиняни звалюють на протестантів, а ті — на латинян. Правда полягає в тому, що обидві сторони доклали рук, щоб руських монастирів і церков там не стало. Цілком можливо, що Фіоль Швайпольт, ховаючись від латинян, пристав до Грушівського монастиря. Адже в Левочі він не міг переховуватись, бо там були латиняни, Спіш тоді належав Польщі, так що Краківська ієрархія могла легко ввійти Швайпольта. А якщо він і справді був у Грушівському монастирі, то, певно, не сидів без діла. Однак, досі не знайшлося жодного натяку на існування друкарні в Грушівському монастирі, разом з тим, нам невідомі й аргументи, якими Кралицький та інші дослідники обґрунтовували свої висновки.

Першим, хто прагнув мати на Закарпатті руську друкарню, був Іван Малаховський, Перемиський єпископ, претендент на Мукачівський престол. У 1672 році він звернувся до короля Леопольда з проханням дати дозвіл на її заснування. Але королеві кандидатура Малаховського не прийшла до душі, то, зрозуміло, що думка про друкарню також зависла в повітрі.

Коли Мукачівським єпископом став Йосиф Декамеліс (1689-1706), він як високоосвічений священик, колишній бібліотекар у Ватикані, обізнаний зі станом своєї Церкви не з чуток, відразу збагнув, що для піднесення духовного рівня єпархії, священства та вірних потрібно мати свої книги, а, отже, й друкарню. Він логічно міркував, що треба починати все від початку. Декамеліс звернувся

до латинського архієпископа Колонича у Трнаві з приводу видання руських книг. (Коли турки зайняли середню частину Мадярщини, Острохолмське архієпископство було перенесене до Трнави. Там у 1578 році була заснована друкарня, але кирилівських букв не мала). На прохання Декамеліса цей архієпископ роздобув кирилівську гарнітуру (напевно, з Кракова) і повідомив Декамелісові, що Трнавська друкарня може друкувати руські книги. Декамеліс одразу вислав туди рукопис першої русинської книги („Катехизм“). Декамеліс написав її по-латинськи, а переклав на слов'янську мову священик з Перемишля Іван Корницький. Отож у Трнаві 1698 року вийшла перша друквана книга для жителів Закарпаття під назвою „Катехизис“ (для науки угроруським людям зложений). „От превелебнійшого господина Йосифа Декамеліса, єпископа Мукачівського...“ Вона мала 362 позначені сторінки, а б — непозначених, отже, разом з титульною сторінкою — 370 сторінок формату 9x15 см. Рік видання — 1698.

З цього видання збереглося всього три примірники, з них два нині знаходяться в єпископській і семінарській бібліотеках в Ужгороді, й один — у Львові, в Народнім домі.

Наступного, тобто 1699 року, в світ вийшла друга книга — „Буквар язика Славенска“, яку також підготував єпископ Декамеліс. Вона нараховувала 40 позначених сторінок формату 12,7x7,3 см. Це був перший шкільний підручник для закарпатських русинів. „Буквар“ до наших днів дійшов тільки в одному примірнику, який зберігає університетська бібліотека в Будапешті.

Відразу зазначмо, що за змістом „Катехизм“ Декамеліса був скороченим курсом для підготовки священиків (на парафіях єпископ за цією книгою приймав іспит у священиків), а „Буквар“ був шкільним підручником, який давав перші відомості молодій порослі „учитися хотящим в полезное руковоженіє“.

Водночас додамо, що через 30 років після смерті Декамеліса у 1726 році Трнавська друкарня видала цей же „Катехизм“ у точному перекладі для румунів Семигорода, які належали до Мукачівської єпархії. Книга друквана кирилицею, як і русинське видання. Про це говоримо для того, щоб наголосити, що румуни також мали свої як православні, так і уніатські книги, надруковані кирилицею, аж до 1862 року. Разом з тим вказуємо на

великий вплив закарпатської руської Церкви на заліських румунів (досі відомий лише один знайдений в румунського православного священика примірник цієї книги в Заліссі).

Наступник Декамеліса, Мукачівський єпископ Юрій Бизанцій, у 1727 році в Трнавській друкарні видав третю руську книгу для Закарпаття — „Краткое припадков моральных, или нравних собрание“. Це підручник для священства з поясненням Святих Таїн та десяти Божих заповідей. Книга така ж завелика, як і попередні дві, має титульний листок, 413 позначених сторінок і вкінці дві непозначені. До наших днів ця книга збереглася лише у двох примірниках. Ось чому деякі дослідники твердили, що „Казуїстика“ — третя книга, видана єпископом Декамелісом, причому у 1692 році. Таку думку висловив, зокрема, Кралицький, а підхопили її Е. Сабов у своїй „Хрестоматії“, потім Петров і Годинка. Насправді ж Декамеліс „Казуїстику“ не видав, бо у 1692 році взагалі не друкували жодної русинської книги ні в Трнаві, ні деінде. „Казуїстика“ — це твір єпископа Юрія Бизанція, виданий у 1727 році, який не мав латинської назви „Казуїстика“, зате мав руську — „Краткое припадков моральных, или нравних собрание“.

У Трнаві більше руських книг для Закарпаття не виходило, тому що власник друкарні — єзуїтський орден — переніс її з Трнави до Клужу близько 1740 року.

Наступний єпископ Михайло Мануїл Олшавський — один із найславетніших владик Мукачівської єпархії, докладав усіх зусиль, щоб заснувати руську друкарню на Закарпатті. Він старався не тому, що хотів припинити доставку книг із Росії, як про це пишуть дилетанти, адже ці книги він і купував. Він хотів за допомогою друкарні піднести духовний рівень єпархії. До мети — заснування руської друкарні — він ішов усіма на той час можливими шляхами: за допомогою Дмитра Раца, великого добродія Мукачівської єпархії і Чину Василя Великого, йому вдалося переконати графа Франца Каролі в доцільності заснування друкарні у Нодь Каролі, в його домінії, якою управляв Дмитро Рад. Цей звернувся до імператриці Марії Терезії з проханням про дозвіл на заснування, і мотивував прохання тим, що в його маєтку багато руських священиків і вірних, які не мають своїх руських церковних книг. Не чекаючи згоди цїсареві, Каролі

закупив обладнання для друкарні, а єпископ Олшавський привів львівського друкаря, але важко було дістати руські черенки (кирилівську гарнітуру). Про все це довідався латинський служитель Герштоккер і нашептав Егерському єпископові, який виступив проти заснування руської друкарні. Цісарева Марія Терезія наказала, щоб усі книги, які випускаються друкарнею в світ руською мовою для обряду, подавалися Егерському єпископові на затвердження. Єпископ Олшавський спробував викупити в Клузьській друкарні руські кирилівські черенки, але не встиг, бо вона перед тим згоріла. Тоді єпископ Олшавський здійснив спробу придбати руські черенки за межами України, за допомогою Лелеського препозита, але й це не вдалося. Тим часом Каролі помер, а друкарня у Великому Каролі припинила існування ще до того, як хоч би одну руську книгу видрукувала. Та не такий єпископ Олшавський, щоб втрачати надії. У 1765 році він переконав графа Шенборна, що його домінія буде мати доходи від друкарні. Той звернувся до цісареві Марії Терезії за дозволом на існування друкарні в Мукачеві з латинським, німецьким, мадярським, румунським і слов'янським шрифтами. Цісарева захотіла знати думку про це Егерського єпископа, а той не радив давати дозвіл. До того ж егерські єпископи постійно брали на глум руське священство, що воно нібито неук, рівночасно забороняючи відкрити богословську школу, заснувати друкарню для потреб священства, Церкви й народу. Так, егерські єпископи зробили все можливе, щоб на Закарпатті не було руської друкарні. А планам і прагненням єпископа Олшавського піднести духовно єпархію здійснитись не судилося. Він помер у 1767 році, а з ним надовго поховали і надію на руську друкарню на Закарпатті.

Але не забуваймо про те, що єпископ М. Олшавський старався видати руські книжки на чужині. Це йому вдалося здійснити в Клузі, де була надрукована книжечка „Елемента пuerіліс інституціоніс — Начало письмен учащихся“. Вона видана у 1746 році й відіграла роль другої закарпатської руської азбуки. Олшавський склав цю книжечку для Мукачівської богословської школи. Під латинським рядком тексту був рядок руською мовою, що полегшувало клерикам вивчення латинської мови.

Про заснування друкарні або принаймні про видання руських книг для Закарпаття дбав і наступний єпископ Іван Брадач (1667-1772). Книговидавництву сприяло те, що у 1770 році цісарева Марія Терезія дозволила Віденському друкареві Йосифу Курцбеку відкрити друкарню з кирилівським шрифтом, яка мала обслуговувати культурно-церковні потреби сербів та закарпатських українців. З неї вийшли друком дві книжки, підготовлені єпископом Іваном Брадачем — „Буквар“ (1770 р.) і „Сборник церковних моленій“ (1771 р.). Але їм не судилося піти у світ. Крижевацький єпископ Божичкович повідомив цісареві Марії Терезії, що книги Івана Брадача схизматичні, зокрема, в „Сборнику“ названо російських святих-схизматиків, а в „Букварі“ молитва „Отче наш“ закінчується словами: „Яко Твоє єсть царство...“, і в „Богородице Діво“ хибить латинський додаток „Діво Маріє, Мати Божа, проси за нас грішних тепер і в час смерти нашої“. У відповідь цісарева наказала всі надруковані примірники обох книг спалити. Єпископ Брадач запротестував, вказав на правильність молитов східного обряду, доводячи, що названі святі — не російські, а українські, бо це — київські митрополити. Але книги тоді вже були знищені. Залишився тільки один примірник, який нині зберігається у Віденському архіві. А в архіві Мукачівської єпархії знайшли історичний документ, який засвідчив протест єпископа Брадача. Адже Марія Терезія послала Брадачеві копію звинувачення, яке написав Божичкович, тож Брадач попросив священника Бабиловича написати контраргументи і миттю послати їх до Відня (28.12.1771 року), але було вже запізно. Єпископ Брадач, як підозрюваний, мусив скласти ісповідання католицької віри перед Фогараським (Залісся) єпископом Атанасієм Редником. Цей примус і злива нападів з боку Егерського єпископа звели молодого, 38-річного єпископа Івана Брадача (лише на п'ятому році владництва), в могилу. Закарпатський історик Юрій Жаткович, згадуючи про єпископа Івана Брадача, писав: „Цецідіт велуті віктіма про Екклезіа Греко-Католика Рутгенорум — Упав великою жертвою за греко-католицьких русинів“ (Листок 1890).

(Варто зазначити з приводу сумнівів у тому, що згадані перші руські книжки справді були надруковані на Закарпатті, бо вже триває полеміка з цього приводу. Дехто з науковців (Годинка)

висловив думку, що „Буквар“ і „Сборнік“ Івана Брадача мали іншого автора, і книжки взагалі не друкувалися у Відні, в друкарні Курцбека, а були привезені з Росії. Однак Г. Стрипський довів, маючи на руках свідчення, що Курцбек подав рахунок за книги, що цісарева послала копію звинувачення саме Брадачеві, і той написав контраргументи, став на захист видання, причому не просто як священик, а як автор книг, які він дав до друку. Отже, „Буквар“, надрукований у Відні, був справді його.

Про заснування руської друкарні на Закарпатті турбувався і єпископ Андрій Бачинський. Але без успіху. У 1802 році протоігумен Мукачівського монастиря історик Йоаникій Базилович звернувся до влади з проханням про пільги при заснуванні друкарні в Мукачівському монастирі. Цісар дав згоду з умовою, що там буде друкуватися тільки церковна література. Заяву було передано Будинському мадярському намісництву на остаточне ухвалення, де вона і потрапила під сукно. Наступник Базиловича єпископ Бонифацій Стромицький особисто їздив у Будин, щоби зрушити справу з місця й прискорити процес схвалення, але марно.

Як відомо, Курцбекова друкарня з Відня була перенесена до Будина. Але ще у Відні (в 1777-1885 роках) було видано багато книг для закарпатських русинів, таких як „Катехизм“ Кутки, „Граматика“ Лучкая, проповіді Мигалича та інші. На жаль, ще ніхто не склав каталогу видань цієї друкарні для Закарпаття.

У Будинській друкарні в 1831 році був надрукований „Молитовник для воїнів“ від Івана Фогарашія, а в 1847 році — „Буквар-Книжиця читальная для начинающих“ від О. Духновича. Твори закарпатських ав-

О. Духнович

торів друкувалися також у Перемишлі, Львові, Коломиї.

Але й тоді, коли жив Духнович на Закарпатті, ще не було руської друкарні. О. Духнович пробував заснувати руську друкарню в Мукачівському монастирі, на що отримав згоду від тамтешнього єпископа Василя Поповича, але тільки тому, що мадярська влада переслідувала Духновича, план не міг бути здійснений.

Першу друкарню на Закарпатті заснував в Ужгороді Карл Егер, але та друкарня спочатку не мала руського шрифту, а тільки єврейський, так що О. Духнович мусив свої „Календарі“ друкувати в Перемишлі. Аж у 1863 році власник друкарні Егер довів і руські черенки, і тоді в 1864 році вперше в Ужгороді був видрукований руський календар „Місяцеслов“, а перша руська газета під назвою „Світ“ вийшла в Ужгороді 13.07.1867 року.

Зупинимось детальніше на закарпатських „Букварях“. Як відомо, першим був „Буквар“ єпископа Йосифа Декамеліса, який вийшов друком у Трнаві в 1699 році. Другим можна назвати „Начало письмен“ єпископа Михайла Мануїла Олшавського, був надрукований у Клузі в 1748 році. Третій „Буквар“ — твір єпископа Івана Брадача, який був надрукований у Відні в 1770 році, але не дійшов до читача. У 1797 році в Будині вийшов „Буквар язика рускаго“. Дослідники припускають, що його уклав І. Кутка (1750-1814), Ужгородський канонік, добрий педагог і палкий патріот. Цей „Буквар“ видавався ще в роках 1799, 1815, 1819, 1850, а може, й більше разів. У 1831 році у Будині вийшов друком „Молитовник“ Івана Фогарашія, який також можна вважати букварем, бо в ньому подавались азбука й „Руководство ко чтению“. Прикметно, що Іван Фогарашій вже тоді не вживав букву „ъ“. Домагався видання букварів і єпископ А. Бачинський. У 1807 році він писав Королівській намісницькій раді: „Шанобливо прошу не відкладати надовго друкування букварів, тому що наші народні школи, з яких деякі працюють успішно, не досягають бажаного рівня через брак підручників“. А. Бачинський бажав мати й „Читанку“, в якій висвітлювались би права та обов'язки громадянина, бо наші громадяни часто терпіли через свою правову необізнаність.

У 1847 році появився буквар О. Духновича „Книжиця читальная для начинающих“, писана народно-розмовною мовою. Вийшла вона у Будині ще двома виданнями в 1850 і 1852 роках. Цей „Буквар“ Духновича на 13 років випередив „Букварь южнорусский“ Тараса Шевченка і майже на 20 років — „Буквар“ Ю. Федьковича, що вийшов на Буковині у 1866 році.

Становище руського селянства на початку XIX століття

Селянське повстання у 1831 році

Мадярський сейм у 1514 році виконував функції судового трибуналу. Коли влада в чомусь звинувачувала, то ніхто не мав можливості захищатись. Засідали лише обвинувачі, які одночасно й судили. Закони, що виходили зі стін сейму в редакції С. Вербивця, визначали долю підданих на кілька століть уперед. У тих законах витали найтаємніший дух і найбільші страхіття варварства. Всі рішення сейму мали на меті викликати у підданих **страх**, щоб він ними володів протягом багатьох років. Урбарний закон 1514 року означив той **мінімум** обов'язків, які підданий мусив виконувати. Але історики не звернули уваги на те, що, крім запроваджених сеймом, кожен землевласник міг вимагати від підданих (і вимагав) виконання інших повинностей. Наголосимо на тому, на що історики не звертали уваги, хоча 7 пункт Терезіанського закону й забороняв свавільні податки, однак він зазначає, що піддані їх ще платили і навіть називає ці податки: за списання майна померлого батька чи матері; піддані не сміли без дозволу продавати свій тютюн, мед, віск, масло, льон, коноплі, а коли землевласник це помічав, то забирав усе собі; землевласник примушував підданих купувати продукти тільки в нього, підданий мусив забезпечувати для потреб замлевласника гній, здавати десятину пір'я з гусей, солому на в'язання винограду, мусив утримувати панських гайників, дозорців й управителів, годувати панських людей, які його ж били, знущалися над ним... Згаданий закон називає ще багато інших вигаданих оплат, щоб із підданого здерти три шкури.

Терезіанський урбар був прийнятий у 1767 році. В ньому були точно визначені обов'язки підданих й були максимумом, який замлевласник не смів переступити. Найважливішим було те, що Терезіанський урбар було видано розмовною мовою і він стосувався села. Але шляхта і цього закону не дотримувалася. Марія

Терезія лише захистила підданого. Її наступник Йосиф II у підданому хотів бачити громадянина держави, отже, людину, а не раба. Але з його смертю перетворилися в ніщо і його розпорядження. Земля була в руках шляхти. Людська праця цінилася дуже дешево, а кожен хотів заробити на прожиток. Желяр дістав трохи землі з хатиною і право принести собі з лісу трохи хмизу. За те він мусив відпрацювати землевласникові 90-110 днів до року, а коли той потребував, то мусив йому працювати чоловік із дружиною, а той за день платив йому 30-40 крейцарів, жінці — по 10-16 крейцарів. На панщині треба було працювати щоденно по 12 годин. Багато людей перебувало в біді й нужді. Влітку люди ходили на жнива на південь, а там починали працю о 3-й годині ранку, а закінчували пізно вночі.

На початку XIX ст. в різні кутки Закарпаття зачистив голод. Через нього вмирили тисячі людей. Так, у 1816-1817 роках на Пряшівщині померло 44 тисячі людей. У 1827 році настав ще більший голод, ніж був у 1817. Урожаю з ділянки підданому не вистачало, щоб прогодуватися. Вісімдесят відсотків усієї землі належало шляхті, а мільйонам робочих рук залишалася лише одна п'ята від усієї ріллі. При тому шляхта не платила ніяких податків — все оплачували лише піддані. При таких обставинах в хатах підданих голод був частим гостем: в кожному десятилітті — принаймні 2-3 рази, а деколи, при неврожаю, тривав і по кілька років. Мадярський історик Марцаллі називає такі факти: „Ми, рахівські жителі, мусимо з голоду відійти з цього світу, чи вмерти“, — страшний висновок Рахівських жителів. „На Берегівщині страшна картина... Немовлятам дають їсти бараболю, бо матеріні груди сухі й не можуть підживити дитину. Бараболя й чорний, з паленої трави, печений хліб — єдина страва селянина, а вже й цього бракує“. „Не менше 14 тисяч людей вмерло через хвороби, що виникли від голоду. Якщо зважити на те, що кількість населення в Марамороші й Берегівщині тоді складала 160 тисяч, то майже кожний десятий загинув“. „На основі повідомлення комісара Вайшлага, половина населення, яке пережило голод, не має хліба. Печуть хліб із кропиви і так ледь животіють“. „Влітку 1789 року уже навіть не бараболя, а жолудь стояли між підданими русинами і смертю. Вони жилися жолудь

дями. А мадярська влада на це відповідала, що „жолудь для підданого — це достатня пожива“. „Навіть кличка підданого „порост“ („простак“) була принизливою“.

Так, піддані перебували у постійному страху від стресу, викликаного перебуванням між смертю і життям. Спогад про голод часто появлявся в економічних викладах дослідників, а на Закарпатті про нього нагадують записи на полях церковних книг.

Внаслідок частого голоду в населення виробилася ненависть до шляхти і потрібна була тільки нагода, щоб вона проявилася. Суспільна криза в Мадярщині викликала ряд заворушень і великих повстань. Можливо, як на європейські мірки, їх важко було назвати повстаннями, а тому вони й були невідомими і недослідженими, але мали вплив на пізнання душі селянства, доводили, що й воно могло проявити свій характер, а не жити як покірні воли. Ці вияви невдоволення створили соціальне та національне тло, на якому зростала свідомість селянства, і це проявилось в 1918-1919 роках у масових виступах під гаслом: „Геть мадярів!“

Але, як не парадоксально, землевласники і надалі купалися в розкошах. Апарат влади в шляхти був ще достатньо сильним. Але й рабство народу досягло крайньої межі. Всі заворушення селянства були виявом потреби визволитися від гніту. Мадярські історіографи намагались вихолостити з тих бунтів політичний зміст, хоч вимушені були визнати, що бунти завжди придушувались дуже жорстоко. Всі прояви неспокою селянства мадяри називали політичними, бо серед бунтарів не було інтелігенції, а також переважаюча більшість селян була неграмотною, не вмiла ні читати, ні писати.

Історія Закарпаття не пригадує такого, щоб мадярська шляхта бодай раз дала допомогу вмираючим русинам. Ось як з цього приводу висловився мадярський історик Марцалі: „Що можуть вимагати ті, які не зреклися в часи голоднеч ані сотика податків, ані дня роботи, коли вони бачили своїх ближніх, які гинули? Це неймовірне і ми не могли б у це повірити, коли б не урядові документи, які свідчать, що і в тих катастрофічних роках голоду в Марамороському і Берегівському комітатах робилися екзекуції в убогих хатинах підданих“. „Землевласник не знижує видатків на своє розкішне життя і гуляння з гайнуванням, а робочий люд, що

їх тримає, в нужді примушений їсти такі плоди, що є поживою тварин“.

Треба вказати на те, що хоч наші селяни були невчені, малограмотні, та вони були і розумні: „Ми даємо землевласникам з працею наше здоров'я, а вони хочуть і наше життя!“

До тих обставин долучився ще низький урожай 1839 року, який призвів до голоду. В 1831 році з Польщі на Закарпаття перекинулася епідемія холери, яка йшла аж від Кавказу. Особливо сильно постраждав від неї Земплинський комітат. Було ясно, що вона найшвидше вхопить за виголодніле населення. Ніхто не бачив, щоби селянство колись дотримувалося гігієни, щоб перед лицем небезпеки робило запобіжні заходи проти епідемії. Мадярська влада лише обмежила перехід через польські кордони, а також заборонила переходити з села в село. У червні 1831 року на Земплині об'явилися перші випадки холери. Аж тепер були послані в села комісари, які мали завдання хлорованим вапном дезинфікувати пивниці і сповіщати в районах про перебіг епідемії. Холера все більше поширювалася і все чисельнішими були її жертви. Мукачівський єпископ Повчій дав диспензу від Великого посту. Люди з низин тікали в гори. Священство зобов'язане було залишатися на місцях і виконувати свої обов'язки, а також боротися з холерою. Були визначені правила поведінки, яких треба було суворо дотримуватися.

Ось при таких обставинах вибухнуло селянське повстання. Іскрою для його спалаху став випадок сипання порошоків у пивниці. Панами й жидами поширювалася вістка про „отруту для селян“. Люди питали: „Чому холера косить лише підданий люд?“ І їм відповідали: „То пани травлять люд. Таж, бачите, що сиплять у студні якийсь порошок!“ Погіршило ситуацію й те, що на декотрих селах здоровим людям дали наказ наперед копати гроби, готувати труни, копати могильники, ніби хтось міг передбачити, у котрім селі скільки людей помре. Випадок у Кошицях ще більше посилив підозри про отруювання людей. У Кошицях впродовж місяця захворіло 1165 осіб, з яких 678 померло. Лікар Ференц Легоцкі оголосив, що він ніби винайшов „бісмутум“ — порошок, яким може вилікувати хворобу. Дав його здоровим дітям, як запобіжний засіб, а з них багато хто помер від холери.

На лікаря на вулиці напали прості люди, щоб його убити. Був торговий день, і вістку рознесли по всьому краї. Особливо тоді завирував Земплинський комітат, повстання поширилося на Шариш та Спіш.

Повстання на Земплині почалося в селі Жипові, особливо масовим воно було під проводом селянина Михайла Павука, сюди зійшлися селяни із сусідніх сіл, а далі хвиля його розійшлася в Требішові, Михальянах, Ластовцях та інших селах і перейшла в район Воронова, Замутова, Сачурова, Мерника, Солі та інших сіл. Понад дві тисячі повстанців ловили шляхтичів та їх урядників і били, катували їх, а також грабували маєтки шляхти. Повстання охопило більш як 150 сіл і в ньому взяло участь 40 тисяч селян. Під час масових заворушень було вбито 24 шляхтичі. Але магнати закликали військо, яке відразу в Требішові убило 11 повстанців, а багатьох поранило, потім придушило повстання в усіх селах. Впродовж місяця трибунал вислухав понад чотири тисячі осіб. Він засудив на смерть через повішання 119 повстанців, серед яких була одна жінка, а після того цивільний суд відправив на смерть ще 64 особи, з яких стратили лише одного, а решту врятувала цісарська амністія. Багатьох селян запроторили до в'язниці, інших покарано палицями тощо.

Це повстання було наслідком катастрофічного становища підданих. В його придушенні взяло участь дев'ять полків війська з кіннотою. Видатки на утримання війська влада покрила із забраної у повстанців худоби. Членами трибуналу були графи.

Серед засуджених на смерть і страчених були селяни з такими прізвищами: Горний, Гуско, Гудак, Ігнат, Каменський, Коропчак, Козак, Лукавицький, Мацко, Манкович, Орач, Острогак, Паскуда, Пасторак, Павликов, Павук, Петро, Пупко, Романчик, Сопчак, Шмайда, Томко, Ткачик, Вишньовський і жінка Анна Паллай разом зі своїм чоловіком.

Засуджених на смерть селян вішали в їхніх рідних селах чи на околиці. Вирок суду виконував пряшівський і левоцький кати — німці.

18.01.1832 року Земплинський жупан констатував, що лише в Земплинському комітаті було 40 439 випадків холери, з яких 18 672 осіб загинуло. За 24 особи, вбиті повстанцями, було повішано

понад 120 осіб, багатьох було застрелено під час повстання, а багатьох засуджено на багато років ув'язнення. Мадярські історики намагалися пояснити, що це повстання — плід дурості підданого люду, викликаний епідемією холери. Але насправді причиною повстання була не холера, вона спрацювала як іскра біля бочки пороху — давнього гніву підданих. Повстання було стихійним, спонтанним, а тому неорганізованим, невишколеним і необроєним, і зрозуміло, що проти війська не могло встояти.

Отож через місяць воно згасло. 19-річний Михайло Мисич перед повішанням вигукнув: „Панове! Якби я знав, що буду висіти, то інакше вам заплатив би!“

Тут ще треба звернути увагу на такі моменти. Холера так винищила села, що люди покидали старі оселі і закладали на інших місцях нові. Наприклад, село Великі Лучки первісно знаходилося ближче до Мукачева, а після холери в 1831 році люди переселились далі.

Словацькі історики стверджують, що це було словацьке повстання, і лише окремі з них, які ще не зовсім втратили совість, пишуть „словацьке і русинське“ повстання. Повстання у Воронівському районі були в українських селах, а в Требішовському районі — в греко-католицьких селах. Відомо, що греко-католики — також русини-українці, хоч уже пословачені.

Дослідники (як мадярські, так і словацькі) замовчують, що повстання було і в інших суто українських районах Пряшівщини. Яків Головацький у 1841 році з цього приводу в нарисах, опублікованих у празькому журналі „Часопис чеського музею“ писав, що він, подорожуючи Пряшівщиною, навідав села Збій, Новоселицю, Улич та інші і з жахом констатував, що тут майже 10 років висять страчені жертви холерного повстання, яких варварським способом закатували мадярські пани на пострах людям; у цих селах навіть повітря насичене жорстокістю, що її мадярські пани допускались, придушуючи повстання. Отже, селянські повстання відбувались в багатьох українських селах, але жорстоко придушувались, були суди, а може, страти без судів, про які ніхто не писав і які ніхто не досліджував.

Після придушення селянського повстання на Закарпатті збільшилася кількість жебраків. Свій порятунок вони бачили в еміграції.

Примітка: нема точних відомостей про те, скільки русинів забрала епідемія і скільки їх було страчено, ув'язнено чи побито — хіба в поодиноких комітатах. Зокрема, Ужанський комітат офіційно подав, що холера була в 91 селі, а з 13 вересня по 11 жовтня 1831 року там померло 1877 осіб. Насправді ніхто не рахував померлих і засуджених. Королівський комісар Ігнац Ейтвиш, командує військами, втопив повстання у крові. Бідняків він убивав так немилосердно, що навіть король не витримав і заборонив страти. Внаслідок розправ цілі села повтікали в гори.

Це повстання було наслідком тривалих терпінь народу. Холера була першою причиною повстання, але головною причиною була нужда й експлуатація кріпаків. Холера лише прискорила повстання.

Фасад греко-католицького кафедрального собору св. Івана Хрестителя

Заснування Пряшівської єпархії

Пряшівська єпархія виділилася з великої Мукачівської єпархії. Території, які утворили Пряшівську єпархію, були дуже віддалені від центру єпархії — Мукачева (пізніше — Ужгорода), осідку єпископа, тому протягом століть внаслідок політичних подій належали різним єпископствам. Так, коли в 1412 році малярський король Зигмонд дав Польщі в заставу за позичені 89 тисяч талерів 13 спішських міст із селами, що до них належали, Спішські руські парафії стали підпорядковуватися Перемиському єпископству. Малярські королі не були в силі сплатити позичку і згадані спішські міста й села належали Польщі протягом 360 років (1412-1772). Це позначилося на мові населення Спіша, в яку вкоренилися польські слова, а що найгірше — на латинізації руського населення Спіша. Ця територія знову стала належати Австро-Мадярщині при цесаревій Марії Терезії в 1772 році. Тоді Спішські руські парафії підпорядкував собі Спішський Капітул. А ті Спішські руські парафії, які не належали Польщі, ще у 1651 році Мукачівський єпископ Петро Партеній (1651-1665), засвідчивши свою відданість Унії, уступив латинському Спішському Капітулу, який скористався цим, щоб ліквідувати ті Спішські парафії та повернути вірних у латинські. Ця поступка не була (і не могла бути) канонічною і цілковитою, бо церковні канони забороняють уступати частину єпархії. Та й спішські русини не здавалися, бо самі запрошували мукачівських єпископів, як це було в 1701 році, коли їх відвідав єпископ Йосиф Декамеліс. Цей єпископ хотів тоді повернути ті парафії під свою владу, але Спішський Капітул відмовив, хоч і не міг зіслатися на документ, згідно якого нібито єпископ Петро Партеній їм ті Спішські парафії уступив.

У 1773 році Мукачівський єпископ Андрій Бачинський і русини Спіша домагалися приєднання Спішських руських греко-католицьких парафій до Мукачівської єпархії. Після тривалих переговорів цар Йосиф II у 1787 році видав наказ повернути руські парафії Спіша під владу Мукачівського єпископа.

Згідно з цісарським декретом, до Мукачівської єпархії відійшли такі парафії: Нижні Репаші, Гельцманівці (Село), Годермарк (Стотинці), Койшов, Липник, Олшавиці, Остурня, Порач, Словінки, Ториски і Завадка (з усіма філіями), Каменка, Якуб'яни, Литманова, Ярембина і Сулин (всі з філіями) — ними управляв єпископ Перемиський. А ось парафії, якими управляв латинський єпископ Рожнявський, що теж відійшли до Мукачівської єпархії: Голниці, Ремети, Шведляр, Вагендріссел (тепер Налепково), Жаковці, Прагендорф, Тегел, Мардетово (тепер Маргецани) і Фолкмар з усіма філіями. Тоді ще в усіх цих парафіях збереглися руські церкви. На жаль, обставини, в яких егерські латинські єпископи забороняли на руських селах будувати чи відновлювати руські — греко-католицькі церкви і призначати в ті села руських греко-католицьких священиків, призвели до того, що більшість сіл Спіша опинилася в руках латинських єпископів, бо була златинізована. Так що єпископ А. Бачинський, хоч і частково, об'єднав знову згадані парафії в одне єпископство, та багатьох вірних не дорахувався. Разом з тим, саме завдяки волі вірних цих парафій, які виявили бажання належати до Мукачівської єпархії, єпископ А. Бачинський досягнув успіху. Ще коли він почав домагатися повернення руських Спішських парафій, Спішський латинський єпископ Карл Салцбек 1781 р. наказав зруйнувати ротонду східного обряду біля Спішського Капітулу, яка могла засвідчити, що на тому місці колись було Спішське руське єпископство, а до неї щорічно на Стрітення протягом багатьох століть приходили русини на відпуст. Тому й учинив це Салцбек, що тоді більш як 40 руських парафій Спіша домогалося приєднання до Мукачівської єпархії (Карл Салцбек — перший Спішський латинський єпископ, німець. Спішське латинське єпископство засноване у 1776 році).

Ми вже вказали, що територія Мукачівської єпархії була дуже великою й розлогою. Для ефективнішого адміністрування великою єпархією Двірна королівська комісія розпорядилася 26.07.1776 р. створити на сході Мукачівської єпархії два вікаріати: Сигітський і Сатмарський. Але виявилася потреба створення ще одного вікаріату — на заході єпархії. Тоді цісар Йосиф II своїм указом при посередництві вищої королівської намісничої Ради наказом від 03.02.1787 р. під № 350-4451 створив ще вікаріат у Кошицях,

т. зв. Кошицький, який пізніше перетворився в окрему Пряшівську єпархію.

Вища мадярська королівська Рада розпорядилася, що на Кошицького вікарія завжди будуть обирати одного з каноніків Мукачівського Капітулу, якого затверджує цісар. Осідком вікарія визначено місто Кошиці, а його резиденцією — Домініканський монастир. Через те, що той монастир несподівано виявився зайнятим, вікарій мусив дочасно перебувати в монастирі францисканців, який тоді стояв пустою. Першим вікарієм призначено Мукачівського каноніка Івана Ковача-Пастелія. Але він не зміг зайняти посаду, бо хоч у Кошицях було багато вірних греко-католицького обряду і вони здавна мали тут свою церкву й священика, тепер з'ясувалося, що її нема. З найдавніших документів про Кошиці довідуємося, що там у 1230 році був руський храм, у якому служив одружений священик Григорій. Інший документ від 1249 року свідчить, що в місто поселилося дуже багато німців, яких мадярські історики назвали „гостями“. У 1312 році король Карл Роберт наділяв цих німців великими привілеями і правами. Руська церква опинилася в руках „гостей“, а вірних вигнали з міста в село Синє і в ліс, званий Здоба, де русини збудували церкву й почали поселятися довкола неї. Отож протягом століть в Кошицях не було греко-католицької церкви. Але навіть не це було головною причиною того, що вікарій не міг осісти в Кошицях. Міська влада була в німецько-мадярських руках, тож вона під впливом Егерського латинського єпископа й кошицьких монаших латинських орденів вирішила не допустити туди греко-католицького вікарія. Щоби перешкодити йому, Егерський єпископ швиденько поселив у францисканському монастирі свою „малу семінарію“, а потім з монастиря зробили військовий склад. Коли це побачив вікарій Іван Ковач-Пастелій, він вдав, що через „хворобу“ зрікся посади вікарія, хоч насправді він уже зневірився, що знайде спільну мову зі світськими і латинськими установами. На його місце 13.01.1790 року було призначено каноніка Михаїла Брадача, уродженця Каменки. Але його також не допустили до осідку, і він управляв вікаріатом зі свого рідного села Каменки, а також з парафії в селі Яковяни (біля Старої Любовні). Хоч із багатьох келій згаданого францисканського

монастиря М. Брадач просив для вікаріяту лише три кімнати, міська рада Кошиць навіть на це не дала згоди, не дало згоди і Егерське латинське єпископство (Кошиці ще тоді не мали латинського єпископства). Тоді вікарій М. Брадач звернувся до цісаря, щоб йому для проживання дали порожній на той час монастир міноритів у Пряшеві. Латинський Орден міноритів у Пряшеві був закритий з 1787 року і приміщення не використовувалось. Але й тут виникли труднощі, бо Пряшів був німецько-мадярським містом, і влада також не хотіла мати в Пряшеві греко-католицького руського вікарія. Але врешті, зважаючи на тиск з боку цісарської канцелярії, монастир у Пряшеві було відпущено М. Брадачеві для тимчасового осідку вікаріяту, причому завдяки указу цісаря Леопольда II з 20.12.1792 року. Аж тоді вікарій Михаїл Брадач осів у Пряшеві. Тут його привітали священники: парох у Руській Новій Михайло Будинський та священник з Краловців Михаїл Шимога.

Але в Пряшеві вікарію було неспокійно. Щоби унеможливити його перебування тут, міська рада вирішила використати монастир міноритів на інші цілі. Але з цим рішенням не згодилися протестанти — члени Ради. Тоді вона вирішила віддати монастир під казарми для війська. Але тут втрутилися комітатські збори і не дозволили цього здійснити. Цікаво зазначити, що коли латинські церковні органи у всьому намагалися шкодити, то протестантські, навпаки, стали на захист греко-католиків.

Отож коли вікарій М. Брадач прийшов до виділеної йому будівлі, у ній розквартирувалося військо, були там і склади воєнної амуніції тощо. Вояки створювали незручності, чинили неприємності, — про це пише О. Духнович у своїй „Історії Пряшівської єпархії“. Так, наприклад, намовлені люди вкрали двері, вікна і розібрали печі, щоб вікарій не міг там жити. Згодом у підвали поселили дві бідняцькі родини з купою дітей. Їх намовляли галасувати і збиткуватися з вікарія. Пивниці здали в оренду якомусь продавцеві вина, який день і ніч завозив і вивозив бочки. В приміщеннях панували гамір і безлад, але вікарій М. Брадач мав твердий характер. Він вирішив не здаватися. Тоді міська рада поселила в монастирі службовців окружного суду, а двір монастиря відділила огорожею й передала лікарні. У 1800 році в монасти-

рі розмістили казарми для рекрутів, мобілізованих на французьку війну. Коридори були наповнені амуніцією.

Вікарій М. Брадач мав бути рівночасно Пряшівським греко-католицьким парохом. У виділеній йому монастирській церкві залишився колишній сакрестіант, який зухвало поводився — ображав вікарія, насміхався зі східного обряду, ігнорував його, а відсторонити сакрестіанта не можна було, бо там його залишили, відходячи, мінорити. В один із таких моментів, коли сакрестіант нахабно глузував з вікарія, в сакрестію ввійшов руський священник у якихось справах до вікарія. Він спокійно спостерігав за поведінкою сакрестіанта і розгубленістю вікарія. Коли вікарій ввійшов у вівтар, цей священник схопив сакрестіанта за горло, щоби той не міг кричати, витяг його в коридор — і бив до нестями. З тих пір сакрестіант намагався не потрапляти на очі вікарія, що вікарія дуже дивувало, бо він ні про що не здогадувався.

Але противники вікаріяту не склали зброї. Вони знали, що вікаріят не має грошей, й офіційно призначили вікаріяту орендну плату за приміщення. Вікарій відмовив, мотивуючи тим, що в декреті про виділення площі мови про оплату не було. Відтак монастир хотіли виділити для гімназії піяристів. Постійно чинилися перешкоди. У 1802 році М. Брадач був вибраний від Мукачівського Капітулу в депутати сейму. Цим він і скористався. Виїхав у Відень, дійшов до цісаря. Про все його проінформував і просив ухвалити остаточне рішення. Воно було прийняте 02.09.1806 року, коли під № 16678 вийшов королівський указ, яким наказано остаточоно утвердити в Пряшеві Кошицький вікаріят. Його осідком визначили монастир міноритів, а церкву монастиря вирішили пристосувати для відправи Богослужінь за східним обрядом.

А згодом королівським указом від 11 березня 1808 року з підписом державного канцлера Ерделі вікарій Михаїл Брадач був іменований Дорильським єпископом і разом суфраганом Мукачівського єпископа, але без права успадкування. Михаїла Брадача було висвячено на єпископа 08.01.1809 року, і він повернувся до Пряшева. Та ось 19.11.1809 року помирає Мукачівський єпископ Андрій Бачинський, і Мукачівський Капітул вибирає капітулярним вікарієм каноніка Івана Кутку. Створилася дивна ситуація: Кутка був лише

священиком, а М. Брадач — єпископом, тож виходило, що єпископ підпорядковувався звичайному священикові. Це М. Брадачу було важко перенести. Але 17.10.1812 року вікарій І. Кутка несподівано помер, і Мукачівський Капітул цього разу обрав капітулярним вікарієм Михайла Брадача. 28.12.1812 року він перейшов до Ужгорода, взяв на себе керівництво Мукачівською єпархією, покидаючи Кошицький вікаріят і резиденцію у Пряшеві. Дізнавшись про це, міська рада виділила приміщення резиденції під хлібний магазин для війська. Але тут запротестував тогочасний Пряшівський священик Андрій Кампо, який проінформував царську канцелярію, а та не допустила, щоб наказ міської ради здійснився.

Михайл Брадач мав намір керувати Мукачівською єпархією і Кошицьким вікаріятим. Але Кошицьким вікарієм 30.07.1813 року був призначений Мукачівський канонік Григорій Таркович. Він прибув до Пряшева 18 грудня 1813 р. і приймав справи Кошицького вікаріяту. А 20 грудня 1815 року помер Михайл Брадач. Трапилося це несподівано, на 66 році життя. Тоді капітулярним вікарієм Мукачівської єпархії замість М. Брадача був призначений канонік Іван Олшавський (1815-1821). Документ про призначення датований 22 вересня 1815 року, а прийняв справи вікарія він аж 8 листопада 1816 року. Мукачівським єпископом 11 серпня 1816 року був іменований Алексій Повчій, канонік.

Кошицьким вікаріятим Іван Олшавський управляв до 17 червня 1821 року. Але цей канонік не дбав про справи вікаріяту. Він був пристрасним гравцем у карти, нестриманим під час Богослужінь, і для Пряшівської єпархії зробив лиш одне добро: вмираючи, у 1829 році, половину своєї великої бібліотеки заповів Пряшівській єпархіальній бібліотеці.

Годилося б детальніше розповісти про вікарія і єпископа Михайла Брадача. Ось як про нього пише О. Духнович в „Історії Пряшівської єпархії“.

Михайл Брадач народився близько 1740 року в селі Каменка Старолюбів'янського повіту на Пряшівщині, де його батько був священиком. Гімназію він закінчив у Подолинці, філософію — в Кошицях, теологію — у Трнаві. Висвячений неодруженим і призначений професором догматики у Мукачівську богословську школу, а свого часу був і Мукачівським парохом. Після того був призначений

каноніком і вибраний Кошицьким вікарієм. З протоколів його праці як вікарія видно, що це був священик благочестивий, віруючий аж до самих кісток, ревно виконував свої священичі обов'язки, був терпеливим у праці й неквапливим у злості до ворогів. Одним словом, смиренний. Він виконував обов'язки вікарія тоді, коли греко-католицьке священство принижувалося, погорджувалося і ненавиділося Егерським архієпископством. Греко-католицьке священство любило М. Брадача, бо він жив без претензій на якісь блага. Завдяки його наполегливості, греко-католики були звільнені від десятини, восьмини і четвертини егерським єпископом. Завдяки його діям греко-католицькі парафії Спіша визволилися з підпорядкування латинським єпископам і їхньому впливу. Завдяки його старанням греко-католицьке священство почали поважати у суспільстві. Михайл Брадач також подбав про дзвони для Пряшівської церкви. Церква міноритів у Пряшеві після її звільнення міноритами згоріла і дзвони на вежі розплавилася. Сучасники були переконані, що церкву підпалили мінорити, коли відходили. Тепер М. Брадач придбав два дзвони: один важив п'ять, а другий — три центнери. У 1808 році М. Брадач був іменований Дорильським єпископом (титул без єпископства — за назвою колишньої давно занепакої християнської єпархії східного обряду), водночас він був капітулярним вікарієм Мукачівської єпархії. Був це не звичайний священик, а вчений. Крім теології він знав мінералогію, писав про неї наукові праці, а в 1804 році його обрали членом-кореспондентом мінералогічного вченого товариства в Яні. Був також відзначений титулом „абата св. Андрія в Шаари“. Вів боротьбу з місцевою владою й егерськими єпископами за існування Пряшівської єпархії, не піддавався, витримав усі випробування, його можна назвати засновником Кошицького вікаріяту і постолю з нього Пряшівської єпархії.

Треба зазначити, що єпископ Андрій Бачинський планував створити з великої Мукачівської єпархії три, щоб дати можливість утворити самостійну греко-католицьку митрополію і стати незалежним від Острохолмського латинського митрополита. Цю акцію після смерті єпископа А. Бачинського продовжив капітулярний вікарій Іван Кутка. Але влада ніяк не хотіла миритися зі створенням трьох руських греко-католицьких єпархій, бо тоді латинський примас Мадярщини втратив би контроль над руськими єпархіями,

які були б об'єднані в одній власній провінції під керівництвом свого митрополита. Тому з подачі малярської намісничої канцелярії Апостольський Престол 3 серпня 1813 року приєднав Сукмарський вікаріят з 72 парафіями до Великоарадинської єпархії та 11 серпня 1816 року іменував Мукачівським єпископом Алексія Повчія. В результаті таких маніпуляцій малярської політики домоглися свого: руська греко-католицька митрополія не була створена, була лише дана згода на створення Пряшівської єпархії, яка через наполягання Острохольського примаса мала підкорятися йому.

Але через війну й „наполеонівську неволю“ папи Пія VII (1809-1814) справа зі створенням Пряшівської єпархії затяглася. Цісар Франциск I на основі свого „верховного права патронату“ 3 листопада 1815 року без відома Риму створив Пряшівську єпархію в межах Кошицького вікаріату і рівночасно іменував Пряшівським єпископом Григорія Тарковича. До складу новоствореної єпархії було зараховано 194 парафії з Мукачівської єпархії. Про створення Пряшівської єпархії малярська надвірна канцелярія інформувала Мукачівський Капітул 6 лютого 1816 року. Також указом від 22.03.1816 р. під № 4147 Григорія Тарковича було повідомлено, що він призначений Пряшівським єпископом. Але Таркович вхопився за голову, коли побачив, скільки недоліків у єпископській резиденції в Пряшеві треба виправити, тому, довго не думаючи, відмовився від тої честі, мотивуючи своєю старістю (мав тоді 62 роки), і просив залишити його звичайним каноніком Мукачівської єпархії. А з документів виходить, що він не став єпископом тому, що його кандидатура не була схвалена Папою.

Цісар 17.05.1816 р. вислав своє рішення для канонічного підтвердження до Риму, і коли Таркович про це довідався, прийняв пропозицію бути єпископом. Тоді королівська Рада вирішила виділити Тарковичу матеріальну допомогу на оплату резиденції і церкви. Але схвалення того рішення відкладалося. Таркович, чекаючи на нього, пробув у Відні три роки, витративши на прожиття усі свої гроші, однак так і не діждавшись обіцяного. Він доживав віку в будинку приходу св. Варвари із милості пароха Івана Фогарашія. Жив дуже убого, хоч, правда, він звик жити в постах і нужді. Врешті, Пряшівська єпархія 22 вересня 1818 року буллою „Релата Семпер“ була схвалена і створена. Крім того, для утримання єпископа, Капітулу і

храму королівська двірська канцелярія виділила колишній маєток Ордену камалдулів — Лехниця, т. зв. Червоний монастир. Пряшівський Капітул склався з 5 осіб. Королівське рішення про створення Капітулу було обнародовано 16.05.1820 р. під № 12445. Каноніками були призначені: Іван Мехай, протоієрей (†1835), Михайло Канюк (†1832), Василь Худоба (†1840), Андрій Хіра (†1840), Іван Габина (†1823). Каноніків на посаду призначили урочисто 06.08.1820 року без участі єпископа Тарковича, який на той час ще перебував у Відні. На торжестві були прочитані булла Папи про утворення Пряшівської єпархії, про зведення Пряшівської церкви в катедралу і цісарська грамота про призначення каноніків. (У 1858 році було ще додано шосте місце каноніка, на яке був призначений М. Старецький). Треба зазначити, що ерекційна Папська булла протягом ста років знаходилася не в Пряшеві, через деякий час її випадково знайшли в канцелярії — архіві Кошицького латинського єпископства й передали Пряшівському єпископові.

Єпископ Таркович прибув до Пряшева 17.11.1820 р. Їдучи з Відня туди, через свій сан не хотів появлятися в ресторанах, а тому їв лише хліб, так що прибув на місце хворим. Його квартира була настільки запущеною, що в ній затримувалися хіба нічні птахи й летючі миші. Стріха резиденції зігнула, будівля була на грані розвалу. В тих руїнах єпископ Григорій Таркович дуже терпеливо прожив як монах до кінця свого життя, сьак-так оправавши дві кімнати, в яких ще можна було жити.

Єпископ Григорій Таркович зі скромності і щоб скоротити свої видатки на освячення та не боргувати, вирішив прийняти освячення скромно у василіянському монастирі Святого Духа в Красному Броді. Це сталося 17.06.1821 р., в першу неділю після Зіслання Святого Духа. Освятити його Мукачівський єпископ Алексій Повчій. При освяченні не було ані другого єпископа, ані абата. Після скромного обіду єпископ того ж дня повернувся до Пряшева і тихо, без всякого торжества, був допущений Капітулом до керівництва єпархією.

Григорій Таркович — перший владика Пряшівської єпархії, в складі якої було 194 парафії. З архіву Мукачівської єпархії були видані усі акти, що стосувалися парафій новоствореної єпархії. Резиденцією єпископа був колишній монастир міноритів, монас-

тирська церква була зведена до рівня катедрального храму. Як резиденція, так і церква були в дуже занедбаному стані. Тільки наступник Тарковича єпископ Йосиф Гаганець (1842-1875) у 1848 році збудував нову єпископську резиденцію, відновив і пристосував єпископський храм для Богослужінь за східним обрядом, віддаючи єпархію й храм під покров св. Йоана Христителя (до того часу патроном храму був св. апостол Іван).

Подивімося, як склалася доля першого Пряшівського владики.

Григорій Таркович (1818-1841) народився 20.11.1754 року в селі Пасіка на Закарпатті, у філії приходу Сусково. Його батько був дяком у Пасіці, хрестив майбутнього владику його дід Симеон Таркович, священник у Пасіці. Основи знань початкової школи набув удома, гімназію закінчив в Ужгороді. Після гімназії, захоплений латинством, він вступає до ордену єзуїтів, і в монастирі у Ваці (тепер на місці того монастиря — найбільша малярська в'язниця, в якій у роки окупації Закарпаття 1941-1945 маляри утримували сотні закарпатців) його, гімназиста з відзнакою, прийняли з розкритими обіймами. Але орден єзуїтів розпустили, і Таркович вступає на філософські студії до Великого Варадіна. Єпископ Бачинський приймає його на богослова і висилає у Віденську семінарію св. Варвари. Після закінчення Тарковичем теологічних студій єпископ Бачинський висвятив його 01.01.1775 року на священника в Мукачівському монастирі і призначив професором Мукачівської богословської школи. Тут Таркович працював до 1793 року, коли отримав призначення на парафію у велике село Дороги в Нирьщині. Хоч проповіді, складені Тарковичем, були дуже розумні, на високому теологічному рівні, але оратором він був слабким. У 1797 році Таркович перейшов на парафію в Ужгород, де перебував до 1803 року, поки не був призначений цензором книг в Іллірській друкарні в Будині. Там працював до 1813 року. Між тим, у 1804 році, будучи цензором, його призначають Мукачівським каноніком.

Григорій Таркович — священник-аскет. В Пешті і Будині він прожив 10 років, але не знав цих міст. Він уникав товариств, знав лише церкви й монастирі. Після смерті Михаїла Брадача, у 1813 році був призначений Кошицьким вікарієм. У 1815 році став капітулярним вікарієм в Ужгороді. Після призначення єпископом Алексія Повчія Таркович знову став Кошицьким вікарієм.

У 1816 році цар іменував його Пряшівським єпископом, але Рим його затвердив аж 26 вересня 1818 року. Як єпископ управляв Пряшівською єпархією від 1821 до 1841 року, коли 16 січня упокоївся в Бозі й був похований у гробниці катедрального храму у Пряшеві. Ховав його Мукачівський єпископ Василь Попович, який у молодості був секретарем Тарковича.

Єпископ Григорій Таркович був середнього зросту, худорлявим, блакитнооком, з довгою бородою, виглядав презентабельно і шляхетно. Його завжди можна було застати з книгою. Він мав добре й ніжне серце, а коли, захопившись, до когось заговорив гостріше, відразу просив пробачення. Ревно захищав східний обряд, який знав досконало. Не любив витратити гроші на свої особисті потреби, але без міри міг обдаровувати всякого, при цьому часто сам залишався в нужді. Григорій Таркович був дуже вченим священником. За книгами він просиджував цілі ночі, прочитав у грецькому і латинському оригіналах всі твори святих отців, які він закупив для єпархіальної бібліотеки. Автор цих рядків бачив його замітки в тих книгах. Грецьку і латинську мови знав досконало. В Пряшеві був відомий вкрай простим життям і займав всього дві кімнати, дуже скромно умебльовані. У всій резиденції не було ані дверей, ані вікон — вікна були забиті дошками. Стріха була завалена, а єпископ не мав грошей, щоб її поправити. Врешті-решт будівля стала нагадувати руїни, і влада наказала її розібрати у 1838 році, за винятком приміщень, в яких жив єпископ. Поправити катедралу й резиденцію вдалося лише його наступникові.

Хоч Григорій Таркович у молодості захоплювався латинством, пізнавши свій обряд, він його беріг, захищав, був великим і відданим своєму народові слов'янином. Це був скромний і зразкового християнського життя владика.

Єпископ Григорій Таркович був причетний до заснування єпархіальної бібліотеки. Його шкільний друг Іван Ковач із Егеру 1 травня 1819 року подарував єпархіальній бібліотеці у Пряшеві свою бібліотеку, що становила більше тисячі томів, куди ввійшли рідкісні книги і велика збірка географічних карт та атласів. До цього він у 1826 році додав ще велику суму грошей на утримання бібліотеки. За цей його добрий вчинок цар Франц I відзначив Івана Ковача золотою медаллю. Зі сторони єпархії в знак подяки,

коли благодійникові було 66 років, у всіх парафіяльних церквах єпархії відправлено Св. Літургії за здоров'я благодійника і мецената. Іван Ковач помер 12 квітня 1834 року і єпархія на його могилі біля Відня встановила гарний пам'ятник і вписала його в грамоту відправ вічних Служб Божих в дні 12 квітня і 24 червня за упокій його душі до часу, доки існуватиме єпархія.

Крім цього мецената, єпархіяльній бібліотеці подарував свої книги Кошицький латинський священик, професор церковної історії і канонічного права Кошицького єпископського лицю Матвій Беньо. Це був русин з Литманової, син греко-католицької селянської сім'ї, який з корисливих мотивів став латинським священиком, але він любив свій східний обряд й у великі свята завжди йшов на парафію Здоба, щоби насолоджуватися Богослужінням за східним обрядом, а часто й сам відправляв Вечірню по-старослов'янськи. Він помер у 1828 році, й усю бібліотеку, за його заповітом, передали для Пряшівської єпархії. Його книги становили значну частину єпархіяльної бібліотеки.

Третім меценатом єпархіяльної бібліотеки в Пряшеві був колишній Кошицький вікарій — Ужгородський канонік Іван Олшавський, який помер у 1829 році. Він заповів половину своєї бібліотеки Пряшівській єпархіяльній бібліотеці.

Книги бібліотеки спочатку через нестачу місця порозкладали в різних приміщеннях, навіть на церковній вежі, а вже коли була збудована єпископська палата, їх зібрали в бібліотечній кімнаті. Були там і цінні, рідкісні книги, наприклад, твори святих отців грецькою і латинською мовами. Деякі книги знищились. На жаль, цю бібліотеку у 1950 році, за словами І. Мацинського (в журналі „Дукля“), спіткала „друга інквізиція“, коли книги вивозили „до зберу“, аби їх розбирав хто хотів. У бібліотеці збереглися й рукописи священиків єпархії. За звичаєм, кожен священик, який написав якийсь твір, а єпархія не мала можливості його видати, укладав один примірник для єпархіяльної бібліотеки в Пряшеві. Автор цих рядків переглянув формуляри книг цієї бібліотеки ще тоді, коли вона була єпархіяльною, й бачив, що в бібліотеці бракує багатьох книг, а у формулярах червоним чорнилом позначено: „Хибить“.

З приводу постаті єпископа Тарковича треба торкнутися деяких питань, які неправильно оцінювалися різними публіцистами.

1. Пряшівське „Русское слово“ (№ 5-6, 1935) писало: „Днями була знайдена булла папи Пія VII в оригіналі, написана по-латині і датована 1818 роком. Булла має 9 листів. На основі тієї булли була заснована Пряшівська єпархія. Оригінал булли був переданий до Пряшева Кошицьким латинським єпископом Чарським і тепер знаходиться в єпископській канцелярії Пряшева“.

Це можна пояснити так: єпископ Таркович перебував ще у Відні, тому буллу обнародував Кошицький латинський єпископ у Пряшеві, але не залишив її у Пряшеві, може, з наміром передати її Тарковичеві, коли той прибуде з Відня, або бажаючи затримати її назавжди, щоби Пряшівська єпархія не мала ерекційної булли.

2. Григорій Таркович був призначений професором церковної історії в Ужгородській єпархіяльній духовній семінарії, де згодом став ректором. У 1794 році залишив семінарію і став парохом міста Дороги, а рівночасно архидияконом. О. Духнович пише, що в Дорогах мадярській владі міста не подобався Таркович, тому що він не знав мадярської мови. Сучасні мадярські дослідники вважають, що Таркович умів говорити по-мадярськи, але тут, здається, Духнович мав на увазі те, що він слабо проповідував або не бажав проповідувати по-мадярськи. Очевидно, останньому можна вірити, адже записи про його діяльність як пароха Ужгорода доводять, що в Ужгороді його любили за гарні проповіді. По-мадярськи він, певно, умів говорити, хоч, може, не так досконало, як по-німецьки.

3. Г. Таркович був обізнаним у багатьох галузях священиком, ознайомленим з різними науками, тому його називали живою енциклопедією.

4. До монастиря єзуїтів він вступив, як це зробило багато інших закарпатців, під впливом професорів Ужгородської гімназії, яка була в руках єзуїтів. А головною причиною цього кроку було те, що лише в такому випадку міг далі вчитися. Перекази про Тарковича свідчать, що він був дуже бідним: „В Чинадієві я про Тарковича записав такий переказ. В молодості владика Таркович мався дуже зле, бо був сиротою, не мав ані батька, ані матері. Тому звали його Тарковичем, що йому, дуже вбого одягненому, люди дали таркату петечину. Він ще молодим сирохманом вирушив у світ, а якийсь чоловік дав йому трохи грошей і направив в Чернечий монастир, який постарався його вивчити. Замічаю, що так

могло статися, бо Таркович народився в Пасіці, а це село є першим селом на північ від Чинадієва. Молодий Таркович ішов у світ в напрямку Мукачева, і тут зустрівся з своїм благодітелем“ (Літературна Неділя, р. II, рік 1942).

5. Г. Таркович належав до національно свідомих церковних сановників. Написав вірш, який привернув увагу багатьох дослідників. В ньому говориться, що Русь забула про закарпатських русинів. Був великим слов'янином і народолюбом. Листувався з чеським ученим Йосифом Добровським, а також з Іваном Орлаєм, що виїхав із Закарпаття в Росію і був директором Ніжинської гімназії, де вчився й Микола Гоголь.

6. Г. Таркович неохоче займався світськими справами, врешті таке ж ставлення мав і до єпархіальних справ. Їх вів його секретар Василь Попович, котрий пізніше став Мукачівським єпископом.

7. Вікаріят у Сукмарах створив ще єпископ Декамеліс (1690-1706) для вірних за Тисою. Вікаріят у Сиготі створив єпископ Бизанцій (1716-1733) для Марамороша. Вікаріят в Кошицях створив цар Йосиф II для Пряшівщини (західної частини Мукачівської єпархії) у 1787 році.

8. Коли Г. Тарковича висвятили на єпископа, він мав 67 років. Висвятив його 72-річний Мукачівський єпископ А. Повчій. Г. Таркович помер у 87-річному віці.

9. Деякі публіцисти писали, що Г. Таркович як цензор був дуже строгим і ніби декотрі закарпатські письменники через це не могли видати свої твори. Насамперед треба знати, що цензор не діє з власної волі, а керується вказівками, даними йому урядом. У цьому випадку вбачаємо звичайний наклеп на Г. Тарковича, бо нема жодних відомостей про те, що якийсь закарпатець хотів щось видати, а Г. Таркович йому того не дозволив.

10. Дослідників найбільше цікавив конфлікт О. Духновича з єпископом Г. Тарковичем. Про це О. Духнович написав так: „В єпархіальному уряді в Пряшеві тяжкою була моя судьба, хоч я приліжно працював, не раз день і ніч не спочивавши. Хоч не раз похвалив мене начальник канцелярії (Василь Попович), однак ані один „динар“ нагороди я не дістав й тому багато терпів нужди, вже й одяг мій порвався, не раз (правду кажу, совісно) дома перебував босий, але я приліжно писав, все-таки я не знав здобути ласку й помилу-

вання, єпископ Таркович відмовив мені навіть харч і помешкання, цей дивної натури чоловік (куріозе індоліс гомо). Врешті я залишив це місце мук і від нікого не відклонившись серед гірких сліз, позичивши собі гроші (один флорин), обдертий і напівбосий, як утікач, прийшов я до Ужгорода“ (Духнович 5 вересня 1880 р. втік до Ужгорода, а оскільки єпископ А. Повчій не смів його прийняти, він став учителем синів віце-жупана Петрова).

Деякі автори цю пригоду пояснювали зовсім неправильно, наприклад: а) Таркович був латинником, а Духнович — прихильником „православ'я“, що відбилося в його „Молитовнику“, творах, діяльності. Насправді ж Таркович не був латинником, любив, добре знав і дотримувався східного обряду. Зрештою, події відбувалися в перші роки після закінчення студій Духновича, а він тоді ще не написав ані „Молитовника“, ані інших творів і зовсім не був активним; б) дехто навмисне називає неправдиві причини конфлікту, стверджуючи, ніби Таркович грав у карти ночами, бив своїх слуг, під час Богослужінь бив послушника хрестом, книгою, кацилом. Так написав О. Духнович у своїй „Історії Пряшівської єпархії“ про попередника Тарковича каноніка Івана Олшавського. Отже, „дослідники“ або не знали добре латини і з „Історії“ Духновича все хибно переклали, або у них був намір знеславити Тарковича. Неналежну поведінку Івана Олшавського недоброзичливі письменники приписали Г. Тарковичу, що зовсім не відповідає істині, бо що стосується священничого життя, то Таркович був аскетом і священником зразкової поведінки. Врешті, тепер Духновичева „Історія Пряшівської єпархії“ вийшла живою мовою в „Науковому збірнику МУК“ у Свиднику, де все описано правильно, й читач може сам перевірити і переконатися в тому, чим керувались усякі письменники, зводячи наклепи на Г. Тарковича.

Але справу особи єпископа Г. Тарковича з'ясував сам О. Духнович. У згаданій „Історії Пряшівської єпархії“ він описав Г. Тарковича з повагою як єпископа і священника зразкового життя, об'єктивно визнав його заслуги і згадав про нього з пошаною. Отже, сам Духнович оправдав Г. Тарковича. Все ж таки, чому сталося те непорозуміння? Старші за віком священники оповідали про це так. О. Духнович — сирота, в студіях утримуваний єпархією, і потім Г. Таркович із заробітної платні О. Духновича стягав „сплатки“ за

ті видатки, а О. Духнович хотів їх повернути єпархії тільки тоді, коли буде на парафії. Так виникло непорозуміння. Знаємо, що Таркович сам жив у великій нужді. Це Духнович зрозумів у старшому віці й цілком оправдав Г. Тарковича. Дехто до цього додає ще й те, що Таркович служив Богові самотньо, сторонився товариства, не йшов у світ, а Духнович був життєрадісним молодим чоловіком, що прагнув іти між люди. Притому Таркович був дуже скромним, а це виглядає так, ніби скупий, що не було правдою, тож його обмовляли як „дивака“. Це теж викликало непорозуміння з людьми.

Мадярська влада двічі напала на Тарковича зі звинуваченнями, що він відмовляється мадяризувати Церкву й руський народ єпархії, якою він правив.

Розбудова Пряшівської єпархії

Варто поглянути, як відбувалася розбудова Пряшівської єпархії. Це важливо тому, що в один із періодів XIX ст. Пряшів став центром культурного життя усього Закарпаття. Це сталося тому, що Ужгород терпів великий натиск від мадярської влади з приводу будь-якого прояву національного життя закарпатських русинів, і, крім того, в Пряшеві тоді жили такі імпазантні особи, як єпископ Йосиф Гаганець, Олександр Духнович, Віктор Добрянський, часто заїжджав сюди й Адольф Добрянський.

Насамперед звернемо увагу на єпископа Йосифа Гаганця — найбільш знаного і найвидатнішого Пряшівського єпископа XIX ст. На жаль, в часі писання цього твору архів Пряшівської єпархії з періоду єпископства Гаганця був недоступним. Постать цього видатного єпископа взагалі не досліджена і не вивчена. Питання в тому, чи ще збереглися документи з його владцтва, тому що в 1950 році православні вивозили документи єпископства возами на макулатуру, на смітник викинули також картини єпископів. Відомо, що єпископ Йосиф Гаганець написав більше двох тисяч різних праць у дуже важливу для історії Закарпаття пору. Виходячи з цього, подаємо лише те про єпископа Гаганця, що нам вдалося знайти в архіві парафії Біловежа на Бардіївщині.

Йосиф Гаганець — це другий єпископ Пряшівської єпархії, який став видатною постаттю з огляду на виконану ним працю для добра руської Церкви й народу Закарпаття. Він народився 10 квітня 1793 р.

в селі Вишнім Тварожці Бардіївського району, в сім'ї дорожника. Початкову школу закінчив у Бардієві, гімназію — в Новому Місті, що під Шатром (Уйгель) і Левочі, філософію — у Великому Варадіні, теологію — у Трnavі. У Трnavі до і після нього теологію студіювало багато закарпатських богословів, з яких потім постали визначні священники та єпископи. На священника Йосиф Гаганець був висвячений 8 березня 1817 одруженим. Висвятив його Великоварадинський єпископ С. Вулкан, тому що тоді ані в Ужгороді, ані в Пряшеві місце єпископа не було обсажене, а Пряшівський єпископ Г. Таркович, хоч був призначений туди ще в 1816 році, не був висвячений і взяв управу єпархії в свої руки аж у 1820 році. Йосиф Гаганець душпастирював у роках 1817-1820 в Руських Пеклянах, у роках 1820-1828 — у Вислянці, від 1828 року — в Гейовкерестурі, на Нирьщині. Там померла його дружина. У 1835 році звідти його, вдівця, єпископ Г. Таркович призначив каноніком. У залишену ним парафію просився О. Духнович. Але єпископ Г. Таркович ішов своєю дорогою: колегіум каноніків вибрав дуже здібного священника Гаганця, а також не направив на Нирьщину О. Духновича. Там Духнович ніколи не виконав би великої справи, яка йому була суджена долею. У ставленні Г. Тарковича до цих двох священників його єпархії немов керувало Боже Провидіння. Після смерті єпископа Тарковича (1841) Йосиф Гаганець був вибраний капітулярним вікарієм і управляв Пряшівською єпархією до 1843 року, поки 30 січня 1843 р. Апостольський Престол не призначив його Пряшівським єпископом. Йосиф Гаганець мав тоді 50 років (1793-1843-1875). Хіротонія єпископа Гаганця відбулася у Відні 25 червня 1843 року в присутності цісарського двора. Святителем був Мукачівський єпископ Василь Попович. Це вже вдруге в історії Закарпатських єпархій цісарський двір у Відні був присутнім на хіротонії українського єпископа Закарпаття. Вперше це було під час хіротонії єпископа Андрія Бачинського.

Коли поглянемо на працю єпископа Йосифа Гаганця з глибини століть, відразу побачимо, що вона була тяжкою, значною, але й успішною. Тяжкою була через політичні обставини. Час його єпископства припав на воєнні лихоліття, мадярське повстання Кошута, тож єпископові довелося багато перетерпіти від мадярів. Його каноніки поховалися в далеких гірських селах, Духновича ув'язнили. До того ж, у 1847 році вибухнула епідемія холери, а

потім — голод, від чого терпіли тисячі бідного руського населення. Тоді вимерла майже одна третина руського народу Пряшівщини. Єпископ не сидів склавши руки. Він усіма силами допомагав голодуючим, робив усе, щоб порятувати сироту, у своїх листах до священства закликав допомагати людям рятуватися від смерті. Дві тисячі листів написав єпископ Й. Гаганець у прагненні допомогти в нещасті населенню. Він був вірним руському народові до смерті. Він ніколи не забував про простий, закріпачений і бідний русинський народ, з якого походив, завжди виступав на його захист. Оберегав народ від мадяризації. Протягом кількох років був парохом на Нирьщині, де проходила агресивна мадяризація, отже, знав, що чекає український народ Закарпаття. Тому всіма силами підтримував різноманітні народно-культурні починання народівців. Його виступи на захист народу в 50-60-х роках увійшли в історію. Розглянемо дещо з його „Послань до народу“.

Запобігши голоду, Й. Гаганець дбав і про культурне піднесення народу. Підтримував усі акції О. Духновича, постійно заступався за нього й захищав його перед мадярським владикою. Спільно з Духновичем заснував Спілку св. Йоана Христителя, яка мала дбати про піднесення освіти в народі друкуванням книжок, наказав засновувати по селах народні школи і для цієї акції призначив О. Духновича і каноніка Віктора Добрянського завідуючими школами. Духнович ходив із села в село, засновуючи школи, переконуючи убогих батьків у доцільності цієї акції, просив, щоб посилали своїх дітей до школи. Й. Гаганець заснував у Пряшеві руський інтернат — гуртожиток для бідної молоді, яка вчиться. Разом з Духновичем, А. Добрянським та каноніком Й. Шолтисом домагався від австрійських урядів рівноправності русинів з іншими народами. Йосиф Гаганець сприяв і розвиткові словацького народу. В той час словаки також боролися за свої національні права. Єпископ Й. Гаганець поважав їхні прагнення до національного піднесення і став одним із перших членів їхньої культурної спілки Матиці Словацької.

Єпископ Й. Гаганець дбав і про церковні єпархіальні справи. Завершив організацію єпархії. Старався її всебічно піднести. Для того у 1848 році зі своїм священством провів єпархіальний Собор, від якого почалося народно-релігійне відродження Пряшівської єпархії. Він перебудував єпархіальний храм, оправавши його згідно з вимо-

гами східного обряду; вибудував єпископську палату; організував Пряшівську парафію; старався реставрувати храми по селах і забезпечити їх іконами, іконостасами за всіма канонами східного обряду, тому й підтримував розвиток мистецтва іконопису.

Єпископ Й. Гаганець старався, щоб усі храми мали необхідну богослужбову літературу східного обряду. Він дуже любив свій східний обряд і дбав про його звеличення. Умів підібрати собі серед каноніків найздібніших священників єпархії, відданих народові, які йому допомагали. Це насамперед Олександр Духнович, потім канонік Віктор Добрянський і Йосиф Шолтис.

Погляньмо на ту децищу документів, що вдалося знайти з періоду владцтва Йосифа Гаганця.

Єпископ Й. Гаганець намагався зводити нові храми. Так, у 1847 році він освятив новозбудований храм у Бехерові, що став одним із найбільших храмів у Пряшівській єпархії. Коли Й. Гаганець глянув на цей величний храм, він у захопленні сказав: „Екземпляр меорум фіделіум, меум гаудіум ет вестра лаус“. А звернувшись до вірних, сказав це зрозумілою їм мовою: „Цей храм — зразок моїх вірних, моя радість, а ваша хвала“. Після цього Й. Гаганець часто приходив до Бехерова, і бехеровські вірні пошили для нього ризи (в них пізніше служив єпископ Новак). Це перші ризи єпископа Пряшівської єпархії з народними вишивками. Бехеровські вірні купили також для єпископа Й. Гаганця чашу. Ту чашу використовували при відправі Служби Божої єпископи Й. Нярадій і П. Гойдич.

1 січня 1850 року єпископ Йосиф Гаганець видав „Послання до народу“, в якому заявив: „На період 1848-1849 років мадярської революції Кошута ми повинні дивитися очима наших предків, тогочасних наших діячів. Вони придивлялися до того періоду з точки зору, чи він принесе добро нашому народові. Отже, не наші міркування, а їхні правильні, вони тоді жили, вони їх знали, вони їх переживали з нашим народом“. Це дуже важливо. Якби більше нічого не вчинив доброго у своєму житті єпископ Й. Гаганець, а лише висловив процитоване нами, він уже став би в нашій історії таким великим. Пізніші дослідники, особливо радянські, засуджували антиреволюційні акції, організовані Добрянським і Духновичем, бо вони нібито тим виступали проти свободи мадярського народу. Але вони були не проти свободи мадярського, а за свободу руського

народу. Вони тоді жили й бачили: якщо мадярська революція закінчиться успішно, то це буде загибеллю руського народу Закарпаття. Це розумів і єпископ Й. Гаганець, тому так висловився про мадярську революцію. Єпископ Й. Гаганець — русин із ще й тепер руського села на Пряшівщині. Він священникував у Потиссі і побачив власними очима, якої долі можна сподіватися русинам. Там уже тоді проводилася абсолютна мадяризація руського народу та його Церкви. Тому він у „Посланні“ й написав: „Йосиф Гаганець, Милістю Божою єпископ Пряшівський, всім паству нашому врученим дітям нашої єпархії, в Христі мир і благословення... З Божою допомогою минув уже грізний і многонещасний 1849 рік. Минули з ним чорні гіркі сльози й важкі зітхання... Минув лихий рік і вже не вернеться. Коли подивимося назад, з подивом побачимо, як чудесно зберіг нас Господь... Побачимо, як багато бід, напастей, нещастя і нападів у тих неспокійних часах ми перетерпіли... Так, дорогі діти! З новим роком настає для нас і нове життя, визнаною є й наша народність... Вільною є нам і наша власна мова... Але плід нашого надійного майбутнього залежить від нас самих, від нашої дбайливості і багатьох трудів... Те утримується в народному почутті, в народному братолюбії і кріпкому союзі кожного з нас. Бо особи без таких прикмет, мов вітром коливані, не дбають про всенародне щастя, і так вони самі та їх народ скоро чи пізніше зникають. Тому, дорогі, слухайте голос вітчизни і не дбаючи на особисті вигоди, приліжно працюйте для спільного добра народу... Дано в Пряшеві дня 1 січня року від спасіння світу 1850. Йосиф, єпископ“.

У 1852 році словацький публіцист А. Радлинський повідомив, що він свій релігійний журнал „Поклади — Скарби“, на прохання русинських передплатників, збирається змінити на двомовний словацько-руський релігійно-літературний журнал. При цьому він підкреслив, що з такою пропозицією звернувся до нього і Пряшівський єпископ Й. Гаганець (Словенске погляди, 1852, с. 149).

А ось як писав Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець з приводу допомоги Сплці св. Йоана Христителя з 1862 року: „Дорогі в Христі сини! Установили ми в місті Пряшеві заснувати інтернат-їдальню, це зн. таку Сплку під ім'ям і охороною св. Йоана Христителя, в якому б чесні і талановиті, але з причини убогости до школи не можучі ходити руські діти, які вже скінчили нормальні класи, могли вступити

у вищі латинські й граматикальні школи, і так виховані могли бути на користь народу. Милі сини! Ми не настільки вбогі землею, як більш убогі духом і доброю волею. Якщо хочемо, все виконаємо, і Господь Вседержитель нам допоможе, лише возьмемося до діла, один за всіх, а всі за одного, спомагаймось взаємно, любімо ближнього, як самих себе, і Бог нас буде любити. Так, дорогі сини й доньки, злучіть руки для доброго діла, не жалійте ані крейцар, або жменьку того, що Бог благословив, складіть на допомогу бідним студентам хоч по крейцареві від душі, так що скільки душ є в обійстю, стільки крейцарів і жменьок зерна принесіть на загальне народне діло, яке й вам, і вашим потомкам буде корисне з роду в рід. Таким способом підкріпиться тепер бідний руський народ на користь вітчизни, на радість суспільства і на зріст народности“.

Дуже важливо, щоб покоління українців Пряшівщини ніколи не забуло, що їхні предки — убоге населення — для народного добра у 1862 році щиро, від душі складали один крейцар (це один сотик, найменша ціна монети) і одну жменьку зерна. В наші часи це взагалі, можна сказати, „ніякий“ вклад, але в ті часи і це був великий вклад убогого народу на народне діло.

19 грудня 1863 р. єпископ Й. Гаганець видав нове „Послання до народу“: „Благочестивому народу... Кожний народ, хоч був би він і дуже малий, свідомий себе самого, свого буття, своєї народности, спішить, як це роблять усі інші європейські народи, піднести свою освіту. І ми, коли не хочемо заостати, треба нам скинути з себе старе рабство, якщо бажаємо зайняти місце в рядах прочих народів. Сини нашого руського народу зі смутком згадують, як наш народ, від давних часів утискуваний, підупав, не маючи політичних прав і, крім Церкви і хліборобства, мало що йому національного зістало. Щоби ми забезпечили добробут нашого народу на майбутнє, треба нам мати освічених людей своїх не лише на поприщі церковнім, але і в світських, громадянських і політичних науках освічених і здібних. Наш народ, залишений сам на себе, тому що в більшості він убогий, не може вчити своїх дітей. Тому ми вирішили відкрити в Пряшеві Воспитанницю — це таке заведення, якого метою буде підпорувати в студіях здібну руську молодь, даючи їм квартиру й страву. Одиниця мало зможе, але багато нас, складаючи хоч і малі частки, багато зможе. Одна крапля води

незамітна, але багато крапель творять море. Я не сумніваюся, що народолюбці з охотою приспіють до всенародного цього намірення і не відмовляться від співучасті загальнонародного діла для допомоги в утримуванні згаданого заведення...“

У 1863 році під редакцією А. Радлинського почав виходити словацький журнал „Кирил і Методій“ з додатком „Словесность“. У другому номері цього додатка знаходимо статтю, яка подає виступ єпископа Йосифа Гаганця при відкритті Спілки св. Йоана Христителя. Він, між іншим, сказав: „Минулий час немов у тіні згадує Ігоровичів, Крайників, Корятовичів, князів, воеводів, архимандритів руського народу, — теперішній в гірких своїх сльозах видить упадок і нищету... Цим згромадженням ми дали знак нашого духовного життя, ми дали знак того, що хочемо зайняти місце в ряді інших народів, прагнучих піднятися, згромаджуємся в товариство, в єдність, — нині ми поклали основний камінь нашого ліпшого, народного життя, нині ми дали свідоцтво того, що існуємо, живемо й хочемо жити... Любов народу, дорогі, нехай буде нашим найсвятішим завданням, бо якщо ми не любимо свій народ, не можемо любити ані самих себе... Тепер настав час боротьби, настав час сіяння. Нам потрібно боротись і сіяти, бо без боротьби нема перемоги, без сіяння нема жнив“ (Словесность, № 2-3, 1863).

У 1866-1867 роках була організована Всеросійська етнографічна виставка в Москві. Закарпатські українці на ній були також представлені завдяки єпископові Гаганцеві, який відрядив у Москву нотаря Капітулу Михайла Молчана зі змістовним етнографічним альбомом, що повідав про життя українців Пряшівщини.

Єпископ Йосиф Гаганець всіма силами підтримував Спілку св. Василя Великого в Ужгороді. Про це свідчить одне з чергових його окружних „Послань“: „Общество св. Василя Великого відповідно до свого великого завдання видає корисні книги і за зразком свого великого покровителя освічує народ та темноту невіжства розганяє, тому діячі того Общества не лише всяку похвалу й признання тепер, але і в наступних поколіннях гідні пошани. Зрозуміло, що діяння Общества без матеріальної допомоги зістає обмеженим і слабим, але я не сумніваюся, що народолюбне священство Пряшівської єпархії подасть свою допомогу і не відречеться від загальногромадської участі. Одна люди-

на, хоч і маєтна, мало зможе, але багато людей багато зробить, отже, загальною співпрацею Общество св. Василя Великого зміцніє. Тому всякому, хто любить свій руський рід — священникові, дякові, учителяві і всякій руській общині вручаю, щоби Общество св. Василя Великого по можливості спомагали, на видавану газету послали передплату, її приліжно читали і вважали своїм народним обов'язком її між усіма поширювати. В Пряшеві 16 грудня 1896. Йосиф, єпископ“.

Коли у 1873 році на Спіші вибухла холера, єпископ Гаганець висловив посланням призначення руським священникам Спіша за жертвенну працю при поборюванні холери і за догляд над хворими.

Тоді, коли Ужгородський єпископ Панкович усіма засобами підкопував газету „Світ“, натискав на священство, щоби її не передплачувало й не читало, Пряшівський єпископ Й. Гаганець газету всебічно підтримував. Він послав до Ужгорода листа, в якому висловив пропозицію сприяти швидкому розгортанню культурно-літературного руху, як це роблять галицькі українці, в тому числі, заснуванню української преси (К. Месарош, „О модьорорсагі оросок тиртинете“, Пешт 1850, с. 140). У 1869 році Гаганець вітав Спілку св. Василя Великого в Ужгороді з успішною роботою серед народних мас („Світ“, № 4, 1869). Для богословів у пештській семінарії єпископ Гаганець дарував руські книги („Світ“, № 14, 1869). Цей єпископ також видав наказ, щоби священство вело документацію по-руськи. Після нього це наказав священству й Ужгородський єпископ.

За великі заслуги папа Пій IX титулував єпископа Йосифа Гаганця римським графом з наданням йому сану прелата й асистента при святім Престолі („Світ“, № 20, 1869).

Це наразі та дешиця, яку ми змогли знайти з великих справ цього єпископа. Йосиф Гаганець помер у Пряшеві 22 грудня 1875 року, на 82-у році життя й він як одинокий єпископ похований не в крипті катедрального храму, а на загальному цвинтарі в Пряшеві. Він хотів спочивати серед свого народу.

Єпископ Николай Товт (1876-1882)

Народився 10 серпня 1833 р. в Мукачеві, де його батько був дяком. Гімназію і філософію студював у Сатмарі, богослов'я — у

Будапешті. Висвячений єпископом Василем Поповичем на Чернечій Горі 18 грудня 1857 року, напередодні свята св. Миколая. У 1860 році отримав ступінь доктора богослов'я і став спірітуалом та професором теології в Ужгороді. Був це видатний знавець теології, якого у 1870 році призначили професором моральної теології в Будапештському університеті. У 1873 році отримав призначення каноніка і ректора духовної семінарії в Ужгороді. 3 квітня 1876 р. Апостольський Престол призначив його Пряшівським єпископом. Висвятив його 21 травня 1876 р. Мукачівський єпископ Пастелій.

Пряшівська єпархія після виділення з Мукачівської єпархії мала 32 богослови, з яких двоє студіювало в Будапешті, в центральній семінарії, а четверо — у Відні, в семінарії св. Варвари, тоді як 5-6 богословів приватно студіювало богослов'я в Пряшеві. З останнього набору (18-20 богословів) Ужгородська семінарія через нестачу місця могла прийняти лише 10, тому решта жила в приватному секторі, а на лекції приходила до духовної семінарії. В будинку, що там був, єпископ поселив учнів 7 і 8-го класів гімназії, а для богословів збудував окремих дім. Так, 12 вересня 1880 року було урочисто відкрито духовну семінарію. Але це був невеликий будинок, замалий для всіх богословів, тому в Пряшеві залишилися лише клерики третього й четвертого років навчання, яких вчили два професори, студенти першого і другого років вчилися в Ужгороді. На 1881-1882 навчальний рік всіх клериків закликали до Пряшева, щоб прийняти рішення про їхнє помешкання. Але це вирішив лише наступний єпископ Іван Валій, тому що 21 травня 1882 року єпископ Товт несподівано помер, на 48-у році життя, на шостій річниці свого владичтва.

Цей єпископ дбав про виховання молоді, розбудував у єпархії церковні школи, жертвував великі суми на виховання молоді, особливо сиротам. Різні публіцисти, що не є істориками, звикли вказувати, що пряшівські єпископи, починаючи від Н. Товта були мадярами й мадяризаторами. Цей поверховий погляд нічим не обґрунтований. Знаємо, що із закарпатоукраїнського священства того періоду до кінця XIX ст. найвідомішим і найвідважнішим критиком мадяронства й мадяризації був священник в селі Горінчево (Хустського р-ну) Євген Фенцик. Він напрочуд сміливо критикував мадяронство і мадяризацію, причому публічно, в своєму часописі „Листок“.

При тому всьому це був цілком об'єктивний священник. У „Листку“ (№ 7, 1895) про єпископа Товта він написав так: „Цей Пряшівський архиєрей Николай Товт, як відомо, строго вимагав вивчення мадярської мови в школах, але з такою ж строгістю наказував, щоби у всіх школах єпархії, навіть там, де населення говорить по-мадярськи, діти навчалися точно кирилиці і руської мови, бо це неминуче для знання й розуміння церковних молитов і Богослужінь. І коли декотрі мадярські шовіністичні газети за цей єпископський розпорядок напали на єпископа, покійний архиєрей сказав ці пам'ятні слова: „Нехай пишуть газети, що їм подобається, а я повинен виконувати свій обов'язок“. Єпископ наказав, щоби в тих кількох городах, де нема греко-католицької школи (наприклад Пряшів, Кошиці, Гуменне), місцевий руський священник як учитель релігії неперемінно навчав греко-католицьких дітей кирилиці й руської мови і щоби так підготовленим дітям релігію викладав по-руськи. Зрозуміло, що й до цього розпорядку єпископа віднесли ворожо то газети, то шкільні інспектори, але архиєрей, відкликуючись на закони й вимоги східного обряду й Церкви, ні на йоту не відступив від свого розпорядку, і невтомно слідив за його здійсненням“.

Треба схилити голову перед пам'яттю цього єпископа. Він був свідомий того, що він — єпископ русинів, рішучо виступив проти впровадження мадярської мови в Літургію.

Єпископ Іван Валій (22.09.1837-11.10.1882-19.11.1911)

Народився 22 вересня 1837 року в сім'ї греко-католицького священника в селі Старе Венчелово (тепер Забовчського комітату в Мадярищині). Треба зазначити, що тоді парафії сучасної Гайдудорозької єпархії були руськими, мали свої руські школи, а Богослужіння відправлялося по-старослов'янськи, тож вірні уважали відправу руською й так її називали. Аж пізніше ці парафії були змадяризовані, мадярську мову до Богослужінь в цих парафіях увели під натиском урядів, примусово, всупереч протестам і плачу вірних, які перераховували старослов'янські книги, що відбирали й відвозили з церкви і від них насильно. Отже, єпископ Іван Валій народився в руському селі й належав до руської священничої сім'ї. Хоч середню школу він закінчив з мадярською мовою викладання в Добровичі, у Великім Варадіні та в Ужгороді, однак свого руського духу він не втратив.

Богословські студії Іван Валій проходив в Ужгороді, а після того пішов до Відня на вищі студії теології й там, у Августинеумі, у 1869 році здобув ступінь доктора богослов'я.

На священика був висвячений 26 жовтня 1865 р. Пряшівським єпископом Йосифом Гаганцем як неодружений. Але душпастирем на селі він був лише кілька місяців, бо невдовзі його було призначено префектом богословської семінарії в Ужгороді, а рівночасно й професором церковного права та історії.

Іван Валій належав до Мукачівської єпархії (тому що сучасна Гайдудорозька тоді ще повністю належала до Мукачівської єпархії), висвятив його Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець лише тому, що в Мукачівській єпархії після смерті єпископа Василя Поповича (†1864) єпископський престол ще не був зайнятий. У 1878 році Іван Валій був призначений каноніком Мукачівської єпархії, а 11 жовтня 1882 р. як канонік він був іменований Пряшівським єпископом. На єпископа був висвячений 20 травня 1883 р. в Ужгороді.

Ми наразі не маємо можливості розповісти про діяльність єпископа Івана Валія, безпосередньо використовуючи єпархіальні документи періоду його 28-річного владитства (єпархіальний архів знаходиться в руках православного єпископства, якщо його не вивезли на макулатуру), тому вимушено будемо послуговуватися газетами, календарями, в яких підмічалась його діяльність, щоб окреслити її хоч у головних рисах.

„У 1884 році єпископ Іван Валій видав наказ богословам одружуватися з дівчатами тільки своєї віри, а якщо хочуть одружитися з дівчиною римо-католицького віросповідання, то дівчина повинна перейти на греко-католицький обряд“.

„У 1886 році єпископ Іван Валій розпорядився, щоби священик, призначений на парафію, служив там щонайменше три роки. Це мало свою причину. Він бачив, що декотрі молоді священики без парафіяльної практики, хоч мають теологічні знання, в житті не оправдують своїх призначень. Парафіяльна практика дуже важлива“.

„У 1887 році єпископ Іван Валій скликав підготовчий комітет, який мав підготувати заснування учительської семінарії в Пряшеві. Головою цього комітету став крилошанин Михайло Котрадов, а одним із його членів — крилошанин Вартоломей Шаш, інспектор церковних шкіл. За пропозицією комітету єпископ звернувся

до всіх священиків, учителів і вірних, щоби давали пожертви на будівництво учительської семінарії. Народ, хоч дуже убогий, на звернення єпископа відгукнувся схвально. Тоді єпископ 8 лютого 1888 року на консисторіальному засіданні оголосив, що приступає до будівництва учительської семінарії“.

Але потрібно було подбати про забезпечення заробітної платні професорам семінарії. А ця справа вирішувалася нелегко. Мадярський міністр шкіл граф Албін Чакі зсилався на важку фінансову ситуацію в державі й відмовив у потрібній сумі, притому закликав учнів іти в державну мадярську семінарію. Тут бачимо, що фінансовою ситуацією міністр лише маніпулював, а в дійсності мадярська влада не бажала, щоб у Пряшеві діяла руська учительська семінарія і хотіла, щоб кандидати в єпархіальні вчителі церковних шкіл студіювали в мадярській учительській семінарії. Єпископ Іван Валій відмовився посилати учнів у мадярську семінарію і знову домагався платні для професорів у руській семінарії. У 1889 році йому знову відмовили. Це повторювалося аж до 1895 року, коли міністр пообіцяв державну фінансову підтримку. Того ж року в жовтні будинок учительської семінарії був готовий, і вона розпочала свою діяльність. До складу професорської корпорації увійшли: директор Корнелій Ковалицький — канонік (викладав педагогіку), др. Йосиф Войтович (викладав німецьку і мадярську мови), Іван Кизак (викладав руську мову, природознавство, геометрію, співи), Зенон Ковалицький (викладав релігію), Константин Запотоцький (викладав історію, географію), Емилій Милаги (викладав математику), Микола Петричко (викладав музичне виховання), Юрій Бакайса (вів народну школу). Після Корнелія Ковалицького з 1901 року директором школи аж до початку періоду правління Чехословаччини (1919 р.) був Олександр Герберій.

При учительській семінарії було відкрито інтернат. Кількість учнів з року в рік збільшувалося, тому невдовзі виникла проблема розширення приміщень. Вирішувати її розпочали у 1901 році, коли єпископ Іван Валій наказав добудувати другий поверх. До речі, слід зазначити, що учительська семінарія, яку в Пряшеві звів єпископ Іван Валій здебільшого за власний кошт (він жив дуже скромно, економлячи гроші для добрих справ), проіснувала 55 років. Вона кілька разів перебувала під загрозою ліквідації

через нестатки, а ще більше — через національно-шовіністичну політику мадярської влади, а пізніше — буржуазної Чехословаччини, коли вона входила до т. зв. Словацького штату.

У 1910 році єпископ Іван Валій відкрив у Пряшеві першу греко-католицьку Руську міську школу.

Ми вже згадували, що основи для духовної семінарії в Пряшеві заклав єпископ Н. Товт. Але приміщення було замале, воно не відповідало завданням цієї школи. Тому в 1885 році єпископ Іван Валій розпочав будівництво духовної семінарії, яке через рік було завершено, тож єпископ 24 жовтня 1886 року посвятив її й урочисто відкрив. Першим ректором духовної семінарії в Пряшеві був Михайло Котрадов, високоосвічений канонік, а після його смерті — др. Йосиф Войтович.

„19 жовтня 1911 року — це день, коли перестало битися благородне серце нашого великого єпископа, д-ра Івана Валія. Пряшівською єпархією він управляв 28 років. Це день, коли навіки закрились його очі, із котрих кожний міг вичитати лише любов. Мав велике, благородне серце. Не було такого, щоб до нього звернувся бідний, терплячий, і не знайшов у нього слова розради й потіхи. 19 листопада його знайшли в постелі мертвого. Вістка про смерть загальнолюбимого архипастиря громом пролунала єпархією. Були села, де якраз було весілля й присутні довідалися про смерть любимого Отця. Музикантів послали додому, кінець був танцям, співу, бо помер наш Отець... Багатий він у вчинках: Учительська семінарія, Горожанська школа, дівочий інтернат, поширення Духовної семінарії, поширення алуменею, все-все його хвалить...“ (Рус. Слово, Пряшів, річ I, р. 1924, № 31). А в наступному номері тієї ж газети писалося: „Єпископ Валій — великий єпископ. Він похований у крипті катедрального храму. Збудував Богословську семінарію, алуменею, построїв Учительську семінарію, інтернат, школу й інтернат для дівчат, обнови єпископську палату. При тому простудився й помер. Спомагав він вдів і сиріт. Сам жив скромно, щоби зберегти гроші на будови. Де би ми були з нашою руськістю тепер без будови шкіл, чи були б ми взагалі існували?“

Ще один виступаючий у газеті згадує єпископа Валія: „Єпископ Іван Валій — в історії Пряшівської єпархії — великий. Не

забудьте, що якби Пряшівська єпархія не мала 28 років єпископа Валія, не мала б тепер тих монументальних шкільних будов, інтернатів, дякуючи яким стільки тисяч інтелігенції, учених людей виховала, вишколила, в часі студій харчувала. Єпископ Валій жив просто й тихо, а зібрані гроші жертвував з благими намірами на церкви, школи, єпархіальні інститути, вдовам, сиротам, убогим... Помер неочікувано“ (Рус. Слово, № 41, 1931).

Але подивімся на раніші публікації про єпископа Валія. „Крестний Місяцеслов“ за 1910 рік, складений Іваном Кизаком у передовиці „Пятнадцятьлітня наша Пряшівська препарандія“ писав: „Смутний образ представляв стан народної освіти перед 15 роками в Пряшівській єпархії. Як бачимо з тодішнього Шематизму, більше як 30 учительських станцій було незаповнене, а з діючих учителів ледве половина мала диплом. У такому сумному становищі єпископ Валій архипастирським „Посланням“ звернувся до своїх вірників і вказав на заostalість єпархії на полі народної освіти... Священство й вірні єпархії пожертвували на цю благородну ціль 42 тисячі крон. Єпископ закупив відповідний ґрунт і на свої кошти дав збудувати для препарандії й інтернату відповідний дім. Кому відомі скромні доходи Пряшівського єпископства, той справедливо оцінить і великанську жертву Івана Валія. Було би помилкою забути й за ревність духовенства, котре під предсідництвом тодішнього директора Корнелія Коваліцького безплатно прийняло професорський труд при препарандії. У першому 1895-1896 шкільному році було 33 препарандистів, число учеників з року в рік зростало і будова виявилася тісною. У 1901 році над цілою будовою єпископ дав збудувати поверх, знову на свої кошти. В тій будові вже були поміщені і два класи підготовчої школи, число учеників у препарандії перевищувало 150, в елементарній і підготовчій школах також 150, отже, всіх вище 300“.

Отже, тут ми побачили героїчний вчинок єпископа — все, що мав, він віддав на будівництво школи й інтернату, а також героїчний і жертвенний вчинок професорів учительської семінарії — не одержуючи заробітної платні, яку мадярська влада їм відмовила дати, навчали в семінарії безплатно.

А тепер цитуємо з „Місяцеслова“ за 1923 рік (Пряшів, Видання Союзу руських жінок, який вела відома поетеса і письменниця Пряшівщини Ірина Невицька). У статті „Інтернат сс. василіянок у

Пряшеві“ написано: „Завіщання бл. пам'яті єпископа Івана Валія здійснилося. Він ціле своє життя усе своє майно посвячав, щоби міг виконати свої плани, із котрих найкращим був — заснувати монастир сс. василіянок. Сестри василіянки уже перебрали інтернат дівчат... Блаженний єпископ Іван Валій ціле своє життя посвятив тій ідеї, щоби нашим дівчатам дати інтернат і відповідне виховання і на ту ціль збудував великий будинок, але це діло не міг докінчити, бо до його планів вмішалася неочікувана смерть. Ідея інтернату зістала недокінчена. Но минушого року (1922) питання інтернату взяв у руки о. Іван Кизак, крилошанин і Пряшівський парох, і він заснував „Перший руський інтернат для дівчат у Пряшеві“.

Отже, бачимо, що єпископ Іван Валій зі своїх скромних доходів сам збудував учительську семінарію, заохотив професорів, щоби викладали безплатно в ній або за дуже малий дарунок, дарував 300 тисяч корон на інтернат дівчат і сиріт, обновили інші інтернати, відреставрував богословську семінарію, єпископський будинок, є також багато відомостей, що він допомагав на будівництві безлічі церков у Пряшівській єпархії, — був благодійником сиріт, вдів, убогих. Він високо підніс освітній рівень у єпархії.

Бути єпископом руської єпархії наприкінці XIX — початку XX ст., в період посилення тиску малярської влади згодитися дуже важко. Тиск влади з метою денационалізації школи, Церкви та руського населення взагалі, був насамперед на єпископа, тепер нам відомі таємні списки малярської влади, в яких названі й руські священники Пряшівської єпархії, які були під постійним наглядом малярської жандармерії. Єпископ Іван Валій у тій важкій ситуації рятувався як міг. Малярська влада намагалася залякувати його й компрометувати, і лише той, хто не знає обставин тогочасного політичного життя, міг би осуджувати деякі вимушені слова чи вчинки цього єпископа. Так чи інакше, а єпископ Іван Валій любив і свій обряд, і свій руський народ.

Іван Чургович (1791-1862)

Після смерті єпископа Алексія Повчія у 1883 р. капітулярним вікарієм Мукачівської єпархії було обрано каноніка Івана Чурговича. Це син священника, народився у 1791 р. в Новоселиці. Гімназію закінчив в Ужгороді, філософію — в Будапешті, а

теологію — в Ужгороді. Висвячений у 1817 році неодруженим і був призначений професором Ужгородської гімназії. Там працював лише два роки, бо продовжував навчання у Відні, де у 1823 році здобув ступінь доктора теології. Повернувся на місце професора гімназії, а з 1827 року був каноніком в Ужгороді і став директором місцевої гімназії. Від 1831 року, після смерті єпископа А. Повчія, протягом семи років — капітулярний вікарій і керує єпархією. Але він викликав на себе невдоволення однієї частини священства на чолі з Василем Довговичем і Михайлом Лучкаєм — видатними тоді вченими-священниками єпархії, яке врешті-решт усунуло його з посади вікарія. Але з 1850 року він знову став вікарієм. Останні роки життя турбували хворі легені й він перебував у повному відокремленні. Помер у 1862 році.

І. Чургович писав свої твори по-руськи, по-латинськи й по-малярськи. Але всі вони вийшли друком аж після його смерті. Руські церковні проповіді були видані у 1888 р. В. Каминським під назвою „Проповіді Іоанна Чурговича“. Його научний теологічний твір, писаний по-латинськи, переклав і видав Юрій Жаткович в часописі „Листок“ у 1880 р. під назвою „О розводі брака по причині чужоложства“. Наступні юридичні й історично-теологічні статті збереглися у рукописах.

Іван Чургович відомий і як педагог. Раніше виступав проти фізичного покарання учнів, яке тоді було „занадто модне“ і запроваджував методу педагогічного виховання.

Іван Чургович належав до найосвіченіших людей свого часу. Залишив велику власну бібліотеку з руськими, грецькими, латинськими, німецькими, сербськими, французькими, італійськими, малярськими й болгарськими книгами. Здебільшого це література теологічна, філософська, історична, юридична, природознавча, філологічна й педагогічна. Це все вказує на всесторонній розвиток Івана Чурговича.

Хоровий спів на Закарпатті

Засновником хорового (тобто церковного) співу на Закарпатті був Костянтин Матезонський (1833). До того часу Закарпаття не знало про хоровий спів у церкві. Костянтин Матезонський (1794-

1858) народився в Наддніпрянській Україні. Це загадкова постать. Він прибув на Закарпаття на початку 1833 року без жодного документа, так що навіть зараз невідомо, чи подав він своє правдиве прізвище. Невідомо ким був, чому він залишив свою батьківщину. Одного дня він опинився в Перемишлі, там працював у церковному хорі, а невдовзі звідти відійшов і опинився в Ужгороді. Є припущення, що Матезонський брав участь у русі декабристів і після його придушення емігрував з Росії на Закарпаття. На це вказує й те, що коли у 1849 році на Закарпаття ввійшла російська армія, щоб придушити мадярське повстання Кошута, Матезонський залишив Ужгород і переховувався на парафії в Мукачеві.

В час приходу Матезонського до Ужгорода Мукачівською єпархією з резиденцією в Ужгороді після смерті єпископа А. Повчія управляв капітульний вікарій Іван Чургович (1791-1862). У свій час він студіював у Відні й у церкві св. Варвари чув хорівий спів, тож він радо прийняв Матезонського. Згодом був заснований хор богословів під назвою „Гармонія“. Перший відкритий виступ хору Матезонського відбувся на Великдень 1834 року в катедральному храмі. Це була надзвичайна подія в культурному житті Закарпаття. Тоді вперше широкий загал почув хорівий спів. Хор швидко став загальновідомим і успішно увійшов в історію культури Закарпаття. З хором богословів Матезонський виступав не лише в катедральному храмі, де хор співав Літургію, але кілька разів і публічно. Про хор всюди говорили із захопленням, причиною цього було не лише мистецьке виконання творів, але й краса співаних мелодій. Хор співав найбільш відомі композиції видатного українського композитора церковної музики Дмитра Бортнянського (1751-1825), а також твори інших, невідомих нам композиторів, власні композиції Матезонського, а пізніше й оригінальні композиції диригентів хору. На творах Бортнянського виховалося закарпатське музичне покоління. Богослови називали Матезонського „батьком“, а це теж свідчить про те, що він був українцем. Під диригуванням Матезонського вперше пролунав хорівий церковний спів у Пряшеві на похороні першого місцевого єпископа Григорія Тарковича (1841). Це й було поштовхом до заснування Пряшівського богословського хору. У 1856 р. Матезонський заснував хор при церкві в Мукачеві. В хорі Матезонського, крім богословів, співало й

кілька учнів учительської семінарії Ужгорода. Так учителі й священники єпархії рознесли хорівий спів по всьому Закарпатті.

Матезонський зробив велику справу — заснував хор, який понад сто років поширював красу духовної пісні, був поштовхом до заснування церковних і світських хорів у всьому Закарпатті. Заснувавши хор, Матезонський керував ним аж до своєї смерті — 28 грудня 1858 року. Його поховали на кладовищі „Під замком“ в Ужгороді. У день поминок за покійним хор богословів щороку приходив на його могилу, співав його заупокійні композиції, а ректор теології відправляв панахиду. Через десять років після смерті Матезонського його учні-священники за власні кошти збудували йому надгробний пам'ятник. На ньому написали: „Здїсь почивает в Богі Константин Матезонський, основатель „Гармонії“. Незабвенному Батькові в вічну пам'ять і признательность вірное потомство“. Тепер уже нема могили Матезонського. На місцях кладовища „Під замком“ розташований музей народної архітектури Закарпаття. Надгробний пам'ятник з могили Матезонського знаходиться у фондах Ужгородського краєзнавчого музею.

Після смерті Матезонського диригентами „Гармонії“ були: Михайло Лихварчик (1859-1860), Емиліян Талапкович (1861-1869), Йосиф Качановський (1869-1875), Юрій Дрогобецький (1875-1891), Емиліян Желтвай (1891-1899), Іван Бокшай (1899-1909), Олексій Чучка (1909-1915), Юлій Дюрко (1915-1916), Степан Фендик (1917-1920), Уріил Сильвай (1920-1937), Степан Гладоник (1938-1940), Никифор Петрашевич (1941-1944). Всі вони були священниками. Деякі з них були і першими закарпатськими композиторами.

Першим композитором із закарпатських українців був третій диригент „Гармонії“ Емиліян Талапкович. У 1873 році він видав в Ужгороді друком „Церковно-народное литургическое пініє... на чотири голоси і фортепіано сложил Емиліян Талапкович“. Наступними композиторами були: шостий диригент „Гармонії“ Емиліян Желтвай, сьомий диригент Іван Бокшай, восьмий диригент Олексій Чучка й останній диригент Никифор Петрашевич. Рукописи переховувалися в єпархіальному архіві, та при ліквідації греко-католицької Церкви Закарпаття у 1949 році багато композицій пропало. Авторів цих рядків і Никифорові Петрашевичу вдалося знайти на різних парафіях деякі твори закарпатських композиторів. Найвизначнішим з на-

званих композиторів був Никифор Петрашевич, який написав п'ять комплетних Святих Літургій, різні літургійні пісні (псалми тощо), поклав на ноти для хорового виконання багато закарпатських духовних пісень і коляд, між ними й композиції для дитячих хорів, мішаних, чоловічих, а також багато українських народних пісень.

Диригентами хору катедральної церкви в Пряшеві були: Вартоломей Шаш (1885-1901), Іван Кизак (1901-1929), Павло Петрик (1930-1933), Антон Подгаєцький (1933), Емерик Седлак (1933-1949), Юрій Бобак (1949-1950).

Пряшівська катедра вперше почула хоровий спів у 1841 році, коли туди приїхала „Гармонія“ з Ужгорода, що там співала заупокійну Службу Божу за покійним єпископом Тарковичем. Відомо, що засновником і першим диригентом Пряшівського богословського хору був канонік Михайло Старецький у 1858-1891 роках. Цей Стащинський священик прославив єпархію своїм дитячим хором і якого єпископ зі Стащина заманив до Пряшева, щоби він там заснував хор богословів.

Заснування К. Матезонським богословського хору в Ужгороді мало велике значення для всього Закарпаття. Богослови, які вийшли як священики на виділені їм парафії, у своїх парафіях засновували хори, і відтоді хоровий спів і хоровий рух поширилися по всьому Закарпатті. Ми назвемо один такий сільський, зокрема дитячий, — хор стащинський, оскільки про нього в другій половині XIX ст. писали газети (Стащин — це українське село, що біля Гуменного, на Пряшівщині).

Стащинський дитячий хор спочатку був церковним і виконував складні твори класиків, а також власні — Стащинського священика й диригента Михайла Старецького. Коли він відправляв Службу Божу, хором диригував учитель Стреновський. Хор часто виступав за межами свого села. В його репертуар поступово включалися і світські твори, передусім народні пісні. М. Старецький збирав фольклор, записував народні пісні й обробляв їх для хорового виконання. Тогочасна преса про Стащинський хор записала дві події: у серпні 1853 р. хор виступав у Пряшеві з нагоди офіційних відвідин членами австрійського уряду Шариської жупи. Сам факт, що на таку урочистість було запрошено стащинський хор, свідчить про високий мистецький рівень його виконання. Хор виступав у катедральному

храмі на Службі Божій в присутності високих державних діячів та панства Шариської жупи. Газети писали: „Купочка дітей, які ще два роки тому не знали, що таке школа, виконали під керівництвом свого священика М. Старецького та учителя Стреновського спів, який був у повному розумінні слова гідним подиву... Пісні окремих частин Служби Божої, зовсім нові, укладені господином Старецьким, ученим музикалістом, виконано з такою точністю, культивованістю молодих голосів, що всі присутні — переважно високі достойники — не могли затаїти зробленого на них глибокого враження...“ „Пополудні відбувся концерт світських пісень. Сановники різних чинів, захоплені такою досконалістю, визнали, що такого таланту в малолітніх дітей ще не зустрічали. То були русини, звичайні, два роки тому ще й неграмотні, яких дворічна шкільна наука при невтомній працюватості учителів піднесла на небачену висоту музичної освіти — поряд з успіхами в інших навчальних предметах...“

У 1857 році хор знову було запрошено до Пряшева, де він виступав перед імператором Францом Йосифом, який власне тоді роз'їжджав Пряшівщиною. Про цю подію написав О. Духнович до „Церковної газети“: „У Пряшівському катедральному храмі монарха привітав своїм неземним співом хор шкільних дітей села Стащин. Лунаючи в храмі, подібно ангельському співу, він звернув на себе увагу імператора, який попросив хористів, щоби після торжества заспівали особисто для нього. Цісар зволив побесідувати з дітьми і виразив диригенту своє височайше задоволення“.

Газета не пише про репертуар, про кількість членів хору. Цей хор того ж року (1857) співав на відпусті у Краснобродському монастирі. Про Старецького знаємо, що він у 1858 році був переведений до Пряшева і призначений каноніком (1858-1891). Михайло Старецький помер у Пряшеві і похований на міському цвинтарі, його могила невідома (Нове життя, Пряшів, № 46 за 1987 рік).

Таких хорів на Закарпатті було більше, були диригенти й композитори, причому як із рядів священиків, так і з рядів учительства. Тут треба згадати Василя Довговича (†1849), єпископа Василя Поповича (†1864), священика Сіона Сильвая (†1932), священика Михайла Дутку (†1954), Євгена Шерегія (†1984) та інших.

Було звичаєм у Мукачівській і Пряшівській єпархіях, що письменники і композитори здавали свої рукописи в єпархіальну бібліо-

теку чи єпархіяльний архів. Український радянський дослідник В. Гошовський написав: „У рукописному відділі бібліотеки Ужгородського університету зберігається кілька десятків партитур невідомих композиторів та багато творів Бортнянського“. Інші бачили в цій бібліотеці багато нотного матеріалу, складеного на купу й неподіленого. Це й будуть рукописи закарпатських композиторів. У Пряшівській єпархіяльній бібліотеці було окреме відділення церковної музики, але його доля після 1950 року невідома.

Єпископ Василь Попович (1796-1837-1964)

Єпископа Василя Поповича називали „Василієм Малим“, але не тому, що він був низького чи середнього зросту, а тому, що він своєю діяльністю і вчинками нагадував святого Василя Великого, навіть був подібним на нього.

Василь Попович — один із видатних єпископів та патріархів Закарпаття. Він народився у Великих Кум'ятах 12 вересня 1796 року в сім'ї священика Юрія, пароха в Кум'ятах. Гімназію закінчив в Ужгороді, філософію й теологію — в Пешті, де досягнув ступінь доктора філософії.

З його дитинства відома така цікава пригода. У молодших класах школи учні щось накоїли і вказали на Василя Поповича. Учитель притягнув його до лавки і дав по задку кілька ударів палицею. Фізично слабкий Василько мужньо витримав кару — ані пари з уст. А оскільки він і не плакав, і не зізнавався, учитель висік його ще раз. Але хлопець і цього разу мовчав. Тоді вчитель здивовано запитав: „Чому не зізнаєшся?“ „Я — не винен“, — коротко відповів Василько. Вже тоді проявився його стійкий характер. Записана й друга пригода. Старші класи гімназії Василь закінчував в Ужгороді. У шостому класі гімназії він одного разу дуже розумно відповідав, так що весь клас принишк. Тоді професор Пащич сказав до учнів: „Рутгені аттендіте, істе еріт вестер епіскопус“ — „Русини, вважайте, цей буде вашим єпископом!“

Закінчивши філософію в Пешті, ставши доктором філософії, Василь Попович був у 1820 році висвячений на священика неодруженим і його призначено співробітником до Сваляви, а потім — і до Сиготу. Але там він пробув лише два роки, бо у 1822 році Пряшівський єпископ Григорій Таркович покликав його до себе на посаду

секретаря. Тут він познайомився з Олександром Духновичем, який працював у секретаріаті. Василь Попович, молодий священик, як секретар єпископа, протягом майже 15 років керував Пряшівською єпархією. Титулу він не мав, але мав владу. Єпископ Таркович тоді був у літах, крім того, аскетичного способу життя, віддавався виключно духовному життю, тож керівництво єпархією поклав на секретаря Василя Поповича. Коли Кошицький латинський єпископ Очкай навідав Пряшів і роздивився по єпископській канцелярії, він сказав, що такої упорядкованої як тут єпископської канцелярії не бачив у жодного єпископа по всій Мадярщині. Секретар Василь Попович був дуже працюючим і педантичним. З цього приводу записана така пригода. Секретар Василь Попович послав з листами канцеляриста-священика до єпископа, щоби єпископ їх підписав. Оскільки єпископ Григорій Таркович через слабкість очей і рук підписував довго, той канцелярист на другому кінці стола перед єпископом почав підробляти підпис єпископа і підписувати замість нього. Одного разу єпископ Таркович це помітив і сказав наляканому канцеляристові: „Нічого, нічого, синку! Поможи бідному старцеві. Але щоби про це не знав секретар“.

У 1835 році Василь Попович був призначений каноніком і парохом Пряшівського катедрального храму. Не минуло й двох років і 2 жовтня 1837 року Василь Попович був іменованій Мукачівським єпископом. Він тоді мав 41 рік, з них 17 років священства й один рік — каноніком. Про його іменування єпископом в єпархії поширювалися дві вістки. Одна: коли єпископа Тарковича закликали подати кандидата на Мукачівського єпископа, він відповів: „Крім мого секретаря Василя Поповича я на дві єпархії не знаю більш гідного кандидата“. Але між священством ходила й така поголоска: єпископ Таркович нібито подав трьох кандидатів на єпископа, між якими Василь Попович був третім. Однак через те, що єпископ недобачав, Василь Попович нібито написав себе як першого кандидата. Але ця чутка виявилася неправдивою, поширювали її в Мукачівській єпархії ті, котрі бажали бути єпископами, а через них священство Мукачівської єпархії, особливо каноніки, нерадо прийняло призначення єпископом Василя Поповича.

Єпископська хіротонія Василя Поповича відбувалася 18 березня 1838 р. в катедральному храмі св. Юрія у Львові. У складі святи

Василя Поповича був і Олександр Духнович. Поїздка у Львів збудила в Духновича бажання співробітництва з „братами за горами“, вона внесла в свідомість Духновича чуття єдиного великого народу. Хіротонію виконали: єпископ І. Снігурський, латинський єпископ Ф. Пістек та вірменський єпископ С. Стефанович. На урочистому обіді в честь В. Поповича у Львові в палаті митрополита лише В. Попович виголосив промову по-руськи. Решта присутніх виступала польською мовою. В. Попович не вагався промовити рідною мовою.

Єпископ Василь Попович приїхав до Ужгорода. Він заступив після владитства єпископа А. Повчія, але єпископський престол протягом шести років після смерті А. Повчія був вакантним. Єпархією керував капітулярний вікарій Іван Чургович. З Василем Поповичем приїхав до Ужгорода й О. Духнович на посаду консисторіального нотаріуса. Був ним протягом семи років. Молодий єпископ відразу показав себе добрим єпископом. З його приходом почалася нова доба Мукачівської єпархії, нове життя. Переїжджаючи в Ужгород, Василь Попович сподівався, що йому вдасться розворушити на Закарпатті культурно-національний рух. Але несприятливі обставини примусили його спочатку приховувати свої наміри. Єпископові писали образливі листи, його оточено шпигунами, мадярофіли влаштували під вікнами єпископа „котячу музику“. У 40-х роках мадярський шпигун доносить, що єпископ Попович одержує книжкові посилки з Росії, підтримує зв'язок із закарпатськими емігрантами в Росії, має тісні контакти зі своїм однокласником Юрієм Гуцою-Венеліном, який проживав у Москві. Гуцу-Венеліна шпигун назвав ворогом Мадярщини, бо той писав антимадярські книги.

Наперекір тому єпископ В. Попович наказав організувати початкові руські школи у всіх парафіях, клопотався про підручники, про поширення шкільної освіти взагалі, встановив контроль над школою, щоби його розпорядження здійснювалися. Пізніше такі ж шкільні акції в Пряшівській єпархії вів О. Духнович. Священик П. Кутка пропонував єпископові такий план: „Нехай би кожний господар подарував два рази в році — на Різдво і на Великдень — одного гроша (два або три крейцари), а кожний „желяр“ — півгроша. Тоді протягом п'яти років виник би значний капітал, з якого можна б одного-двох молодих студентів послати на студії, і вони, повернувшись, піднесли б культурний рівень сільського народу“

(Єпарх. протокол року 1843). Єпископ В. Попович шукав можливості здійснення цього плану. Він виклопотав одну стипендію в Будапештському університеті для світського студента, а одну — в центральній семінарії для одного богослова. Крім того, цей єпископ сам більш як 40 світським студентам матеріально допоміг у навчанні.

Багато важливих вчинків у цього єпископа: він врегулював єпархіальні фонди, ввів у експлуатацію започаткований єпископом Повчієм сиротинець (1840 р.). Скромну доти єпископську будівлю розширив, збільшив і обновив до теперішнього вигляду, давши на ній напис: „Доміне Деус Бенедік Доміне домуі Серві туі“ — „Господи Боже, благослови дім свого слуги“. На початку його владитства в єпархії заледве нараховувалося 30 кам'яних церков і стільки ж кам'яних парафіяльних споруд. Коли він помер, уже налічувалося 234 церкви і 222 парафіяльні будинки, споруджених з твердого матеріалу. Через всі ті акції єпископ заліз у борги. Але це йому не завадило зі своїх видатків щорічно видавати гроші на харчування 12 убогим студентам. У 1852 році, коли був голод, протягом кількох місяців з його кухні харчувалося щоденно 100, пізніше понад 200 осіб. Він також підтримував бідних, які соромилися просити милостиню. Дбав і про матеріальний достаток священства і виклопотав для нього перше помешкання (1848). Єпископ В. Попович також наказав спорудити будинок препарандії — учительської семінарії, й вона почала діяти в період його владитства. Подбав про перебудову духовної семінарії та про забезпечення її існування. Почав будувати сиротинець, але не дждався його відкриття, бо помер. У 1858 році при духовній семінарії відкрив каплицю для богословів. Для сиріт і вдів здобув капітал в 20 тисяч гульденів.

Подивімося, про що йдеться в документах єпархії з часів владитства єпископа Василя Поповича.

Розпорядження єпископа Поповича про заснування руських початкових шкіл у кожній парафії Закарпатської єпархії має історичне значення. Доти таких шкіл там майже не було. Дітей вчили дяки або священики на своїх квартирах. Вчили їх основ віри, молитви, читання, лічби і співу. В околиці Мукачева була справжня школа в монастирі отців василіян, була школа (маємо на увазі шкільне приміщення) і в Мукачеві. Хоч у наші часи важко повірити, але справді в 1833 році на весь ужгородський район була єдина руська

народна школа в Коритнянах. У 1838 році Ужгородський парох Михайло Лучкай, відомий закарпатоукраїнський вчений, заснував у Мукачеві, в своїй парафії, двокласну школу. Від 1834 року багато священників єпархії (між ними й Михайло Лучкай) пропонують єпископському уряду заповувати на парафіях ґрунт і землю для вчителя, а в селах засновувати руські школи. Й ось 9 вересня 1834 року єпархіальна консисторія видає розпорядження для священства єпархії, щоб воно вчило дітей насамперед релігії. Там же закликає священників, щоб вони навідували батьків дітей, щоб з їх допомогою охопити навчанням усіх дітей. У 1834 році консисторія доручила Михайлу Лучкаю відвідати всі народні руські школи на Ужанщині, зокрема в Коритнянах, Перечині, Тур'я-Реметах, Зарічеві, Дубриничі, Великому Березному і Ставнім — і подати про них звіт. Михайло Лучкай виконав доручення, а в березні 1835 року подав звіт, у якому писав: причиною недостатньої освіченості нашого народу з одного боку є убогість русинів, а з другого — недостатня кількість шкіл, до того ж батьки прилучають дітей до роботи (пасти худобу) і не посилають їх до школи, а з третього боку — недостатній рівень виховання, бо вчать лише дяки.

За тих обставин 24 січня 1840 року єпископ В. Попович консисторіально вирішив і наказав, щоби в кожній парафії, де ще нема школи, вірні її збудували. Дітей повинен навчати дяк (півцеучитель), разом з парохом, причому не лише релігії, а й читати, писати та рахувати. Директор кожної школи — парох, а директор усіх шкіл намісничого округу (деканату) — намісник, який зобов'язаний щорічно навідувати кожну школу свого деканату і щорічно подавати єпархіальному урядові звіт кожного пароха про свою школу зі своїми заувагами. Розпорядження єпископа починає цими патріотичними словами: „Констатуючи, що недостатня освіченість молоді в нашій єпархії — найбільш через брак шкіл...“ Відразу за цим, 30 січня, єпископ Попович застерігає Мукачівського намісника як директора школи, зазначаючи, що Мукачівська школа від заснування переслідувала мету — служити руській культурі й руська мова має займати чільне місце. Оскільки були повідомлення, що вірні взагалі не посилають до школи дівчат, єпископський уряд видав розпорядження в березні 1841 року, щоби вірні сумлінно всюди посилали дітей до школи, причому не лише хлопців, але й дівчат.

Треба відзначити, що Мукачівська єпархія з усіх сил дбала про розвиток народної школи. У 1842 році у відповідь на нові скарги, єпископ знову повертається із закликом до вірних, щоб ретельно посилали дітей до школи. Треба вказати й на те, що навчання у школах здійснювалося так, щоб діти приходили до школи після того, як випасуть худобу, в обідні години. Заснуванням руських народних шкіл єпископ Василь Попович піднявся на ступінь великих єпископів Закарпаття.

Він запопадливо дбав, щоб усі відправи й обряди відбувалися точно й ретельно, оскільки священство ще вживало до Служби Божої звичайний хліб, він наказав, щоби при Літургії подавати лише просфори — спеціально печені хлібці. 12 жовтня 1838 р. листом під номером 1576 зобов'язав усіх священників єпархії дати на побудову сиротинця по 50 флоринів одноразово або в два етапи. Цей сиротинець для священницьких сиріт-хлопців був відкритий 1 листопада 1840 р., прийнявши відразу 16 сиріт. У 1842 році єпископ поліпшив становище вчителів і дяків тим, що заснував фонд дяківсько-учительських вдів, в який кожний дяк і вчитель зобов'язався щорічно сплачувати по одному флорині. Єпископ В. Попович у 1842 році заснував і фонд убогих церков. На цей фонд кожна парафія з матірної церкви була зобов'язана щорічно заплатити по 24 крейцари, філійна церква — по 12 крейцарів.

28 червня 1841 р. Василь Попович розпорядився, щоби священство єпархії перед Службою Божою відправляло церковне „правило“ разом з дяком (церковне „правило“ — це приписані для священника молитви — Вечірня і Часи, які священник зобов'язаний завжди відправляти перед Службою Божою). Але розпорядження відправляти „правило“ разом із дяком не було новим у єпископа В. Поповича. Такий звичай існував у Мукачівській єпархії віддавна. Про це свідчить багато доказів. Наприклад, у слідчих протоколах другого слезіння ікони Пресвятої Богородиці в 1715 році в Бовчі, членами слідчої комісії — Егерським латинським помічником єпископа Іваном Кішем та ігуменом монастиря ордену францисканців в Егері — 25 серпня 1715 р. зазначалося, що бовчанський парох руський за грецьким обрядовим звичаєм щодня вранці відправляв у церкві Утреню, а після Служби Божої — Часи, причому разом із дяком. Цього з незапам'ятних часів звичаю, безсумнівно, почали дотриму-

ватися не лише в Бовчі, але й усюди в церквах Закарпаття. Слезіння ікони в Бовчі почалося якраз під час відправи Утрені й Часів, у звичайний день — у четвер 21 липня 1715 р. по-старому, а 1 серпня за новим стилем.

З єпископів Мукачівської єпархії першим єпископом без бороди був Василь Попович. Закарпатоукраїнське священство принципово носило бороди. Цього звичаю дуже часто не дотримувалися. В 1774 році священство Маковицького деканату на місцевому Соборі осудило Михайла Балудянського, священника в Комлоші, за те, що збрив бороду, так: „Через те, що о. Михайло Балудянський, священник в Комлоші, уже п'ятнадцять років тому був покараний одним золотим дукатом за те, що збриває бороду, і наперекір кільком пересторогам і справедливим докорам він ще не почав залишати бороду, відповідно до похвального звичаю нашого святого обряду, ми, підтримуючи правила однастайності та благочестивий звичай нашого святого обряду, знову накладаємо на нього кару в один золотий дукат і одночасно нашою спільною окружною правовластю найстрогіше вимагаємо, щоби він перестав брити свою бороду, під страхом бути оштрафованим без милосердя трьома дукатами, якщо й після цього хтось із наших приходських священників побачить його поголеним“. Тепер, з плином часу, ми відзначаємо, що єпископ В. Попович був першим єпископом єпархії без бороди.

Його приклад наслідував Пряшівський єпископ Й. Гаганець. А за ними — дехто з молодих священників. Але ще в 1848 році бородатих священників було більше, ніж поголених. Особливо старші віком священники суворо дотримувалися того принципу. Вони у 70-х роках XIX ст. навіть звернулися в Пряшівську єпархію з вимогою до єпископа, щоби зобов'язав священників носити бороди. Це домагання підписав і О. Павлович, хоч сам ніколи бороди не носив.

На основі розпорядження єпископа В. Поповича кам'яні парафіяльні будови почали споруджувати на Ужгородщині від 1840 року. Тоді були побудовані кам'яні парафіяльні споруди в Ярку, Доманинцях, Коритнянах і Невицькому.

Від 1843 року дяки й учителі, на основі розпорядження єпископського уряду, могли одружуватися лише з дочками дяків чи вчителів, в інакшому випадку мусили просити дозволу, а його давали лише тоді, коли той, хто просив, платив у фонд дяків-

ських вдовиць 10 форинтів. Було суворо заборонено препарандистам (учням учительської семінарії) одружуватися до того, як займуть постійну дяківську або вчительську посаду.

Про особу єпископа В. Поповича маємо опублікований у словацькій газеті „Орол татранскі 1845-1846“ спомин словацького патріота й письменника Богуслава Носака-Незабудова. Мукачівський єпископ В. Попович справив на нього незабутнє враження. Незабудов пише: „Який він ревний русин, такий і щирий слов'янин. Має майже всі визначні твори вчених-слов'ян. Ті хвилини, які я провів у розмові з Мукачівсько-Ужгородським єпископом Василем Поповичем, не забуду ніколи. Ліпшого архипастиря русинський народ в Мадярщині не міг мати. Він дуже дивувався тим, хто прагне лише чужинського, а своєю рідною материнською мовою не хоче читати. „Я, — говорив єпископ, — дивуюся глибокій обізнаності наших учених мужів, яка міститься в їхніх творах. Я лише тоді правдиво живу, коли можу заглиблюватися до творчого їхнього духу. Тішуся з поступу словаків, але й над русинами засвітить краший день...“ Особа єпископа дуже цікава. З круглого обличчя світить веселість і бистрота, яка, як мені здавалося, виринає зі свідомості совісного виконання обов'язків і твердого характеру. На грудях у нього подвійний хрест. Він заслуговує на цю оздобу, бо він — вірний оборонець хреста. За свою ревність і русинську Церкву він уже багато перетерпів від декотрих яничарів своєї єпархії. Писали йому образливі листи, виказували непошану. Але він стоїть міцно, як Татранські гори. У стосунках зі своїми і з чужинцями був дуже людяний, люб'язний. За це він придбав безмірну любов народу. В цьому я переконався в кожній русинській хатині, у яку я в своїх дорогах ввійшов. В цілому Руському краю лише один голос іде про Поповича — голос про його доброту і любов до народу.

Єпископ В. Попович — високоосвічений священник, єпископ праведного життя, аскет, священник молитви і посту. В словах та вчинках він прямий і відвертий. Не було таких священників-відвідувачів, які б не були бажаними, жданими, і він довго з ними розмовляв. Обід був завжди скромний. Це не була тривала гостина. Єпископ був спокійний і терпеливий, навіть під час довгих аудієнцій не виявляв найменшого знаку нетерпеливості. Із селяна-

ми, що до нього приходили, він довго розмовляв. Найприхильнішим був до бідних священиків.

Єпископ В. Попович хоч був середнього зросту, однак усіх перевищував духовним зростом. І якби він не був єпископом, то завдяки своїм талантам однаково був би першим у єпархії. Серед священства мав велику повагу. Не терпів підлабузників, донощиків і тримався з ними на відстані. Якийсь священик одного разу при столі почав вихвалити його вчинки, та єпископ одразу його перервав: „Судити мої вчинки буде історія“. Не любив похвали. Не любив і відзначень, але в 1854 році дозволив дійсним намісникам (деканам) та членам консисторії носити червоний пояс.

У 1853 році з Мукачівської єпархії вилучено 94 румунські парафії на користь новоствореної Герлянської єпархії. Між тими парафіями були і зрумунізовані руські парафії, які в давнину чисельно переважали румунські. Тут єпископ був безсилий.

Єпископ В. Попович був дуже працьовитим чи то від природи, чи з усвідомлення обов'язку. Його пильність була залізна. Це була жива машина, яка працювала із силою кількох людей. Працюючи постійно, він мав хворі легені, хвороба легень, мабуть, і спричинила його смерть. Він помер, сидячи за робочим столом, 19 жовтня 1864 року.

У 1858 році єпископ В. Попович у „Церковній газеті“ опублікував „Піснь на Рождество Христово“ — відтоді відома коляда „Божий Син днесь народився, з висот до нас понизився“ — зі спеціальною закарпатською мелодією (А. Волошин. До історії нашого новинарства. „Русин“, № 100 від 1923 р.). Не маємо відомостей, чи мав ще якісь композиції.

Єпископ В. Попович — патріот і вождь, патріарх руського народу Закарпаття. Він запровадив руську мову як офіційну в єпархії і парафіях; заснував руські школи у всіх селах Закарпаття; боровся за існування тих шкіл; домігся навчання руської мови в гімназіях в Ужгороді, Мукачеві й Сиготі; підніс єпархію духовно, матеріально і культурно. Через те, що перепрацьовував, він захворів і помер, а перед смертю сказав: „Що ще я маю тут шукати? Велика Божа ласка бути єпископом 27 років. А далі я вже 68-річний, такого віку доживає небагато людей. Бачу, що час уже тут, і я радо йду“.

Над труною єпископа похоронну проповідь виголосив канонік селянського роду з Березова Іван Мондок, патріот, член ведення Спілки св. Василя Великого. Він, між іншим, сказав: „Цей єпископ — великий народний патріот, вождь і патріарх народу. Риси його характеру — розум, розсудливість, обережність, витривалість, він точний, мов природа, поважний. Він на голову вищий від усього священства, навіть якби й не був єпископом. Він помер убогим, бо був багатий на милостині“. Єпископ Василь Попович похований у гробниці під катедральним храмом в Ужгороді.

У зв'язку з владицтвом єпископа Василя Поповича треба згадати про деякі неточності й перекручення окремих писак, які, не знаючи ні особи єпископа, ні його вчинків, ні справжніх історичних подій, висловлювалися історично безпідставно і неправдиво. Це стосується тверджень: 1) єпископ В. Попович освятив прапор мадярських кошутівських повстанців і навіть з його духовної семінарії шестеро богословів зголосилися туди добровольцями; 2) він став осторонь намірів О. Духновича заснувати руську друкарню в монастирі Чину св. Василя Великого в Мукачеві. Наскільки вони правдиві?

Що стосується першого, то ми вже згадували, що єпископа Василя Поповича не дуже радо прийняли як єпископа в Ужгороді, передусім тому, що він завше поводився як русин. Робили йому перешкоди яничари-священики і каноніки, під'юджували й громадян, які, наприклад, вночі робили йому під вікнами „м'явчачу музику“, глузували з нього. Але єпископ, як ми бачили, все витримував і робив своє. Святити мадярський прапор його примусили. Знаємо, що того року він був ув'язнений і його мали повісити як русина. Тим часом О. Духнович, А. Добрянський та інші втекли в Галичину, щоби врятувати життя. Мадярська влада ще до того не давала йому спокою і переслідувала, а тут, у 1848 році його примусили святити мадярський прапор. За це після придушення повстання цісар позбавив В. Поповича сану і послав у монастир, і лише через кілька місяців, коли вияснилась суть справи, повернув йому владу. Отже, тут з боку єпископа не було найменшого бажання служити мадярам. Не його вина, що із семінарії мадярським кошутівцям вдалося завербувати кількох богословів у повстанчу мадярську армію. Це був їхній вибір через мадярську оману. Знаємо, що народ Закарпаття тоді до

Кошутівського повстання поставився цілком негативно. На жаль, змадяризованого священства на Закарпатті за єпископства В. Поповича була більшість. Це ще за його попередників творилися обставини для успішної мадяризації і переманювання священства за обіцянку різних вигод на службу мадярам. Тут ні В. Попович, ні його наступники були не в змозі змінити обставини, і це тривало аж до Першої світової війни й закінчилося для священства єпархії трагічно — переходом багатьох сіл на православ'я. От як пише про той період змадяризованого закарпатського священства О. Духнович у своїх споминах: „27 серпня 1859 року відбулося освячення руської церкви в Мукачеві, яка була створена з давньої єпископської палати так, що палата творить середину, а до неї прибудовано з одної сторони святилище, а з другої — дзвіницю. Святитель архиерей Василь Попович освятив цю церкву торжественно. Руська громада Мукачева під шатром, оздобленим зеленими галузками, пригостила 400 гостей. Ніхто там не чув руського слова, руські священники під час обіду розмовляли по-мадярськи. Сталося так, що Ужгородський канонік Василь Гаджега за своїм обов'язком підвівся і промовив привітання по-руськи. Зчинився переполох, всі почали воркотіти, кричати, гукаючи й сувати стільцями, щоб створити гамір, при цьому кричали: „Нем голюк — мадьорул!“ „Не слухаємо, — говоріть по-мадярськи!“ Бідний відважний канонік не дав себе вивести з рівноваги, далі промовляв по-руськи, хоч руські священники почали плювати, кричачи: „По-мадярськи говоріть, не слухаємо, не розуміємо!“ Декотрі відійшли від стола, щоб не слухати руської мови каноніка. Так руська гостина відбулася по-мадярськи, де проклиналося руське слово. Після обіду між руськими священниками розгорілася сварка. Одні захищали каноніка, більшість на нього нападали, вважаючи спокусою, що канонік **насмівся** промовляти по-руськи на освяченні руського храму. Він повинен був, як вважали, в мадярській державі промовляти по-мадярськи. Він зробив сором, засуджували його, — промовляючи немов до простого народу...“ Так О. Духнович показав, яким був дух закарпатського священства, яке жило з руського народу, продаючи його мадярам. Розсудливі люди знали, що з цього добра не буде.

Щодо другого, то єпископ Василь Попович за роки священства був у великій дружбі з Олександром Духновичем. Допомагав йому, коли спільно працювали в єпископській канцелярії у Пряшеві, а коли став єпископом, узяв Духновича на своє свячення до Львова і покликав його з Пряшівської єпархії до Ужгорода та призначив консисторіальним нотаріусом; Духнович в Ужгороді допомагав В. Поповичу вести єпархію протягом шести років, доки його не призначили каноніком у Пряшеві. Там О. Духнович почав свою працю, в якій запланував, між іншим, заснувати в Мукачівському монастирі отців Василіян руську друкарню. Про це спочатку радився з єпископом В. Поповичем, який дав на все згоду і сказав Духновичу, щоби прийшов на найближче засідання консисторії та запропонував цю справу на схвалення. Але шпигун підслухав нараду єпископа з Духновичем, доніс це мадяризаторським канонікам, а ті — жандармерії. Заснування руської друкарні вважалося антидержавною дією. Про донос цієї справи у жандармерію довідався і єпископ, а коли О. Духнович увійшов у залу засідання консисторії, щоби запропонувати справу, єпископ, не маючи можливості прилюдно йому пояснити в чому річ, не надав йому слово і сказав, щоб вийшов із зали засідання. За дверима секретар єпископа сказав Духновичеві, щоб той утік, бо його хочуть арештувати. Духнович відразу втік до Пряшева. Саме у той час до канцелярії єпископа увійшла мадярська жандармерія і почала питати, де заховався Духнович. Замість Духновича тоді запитувалося прізвище Дунович. На те єпископ сказав правду, що Дунович не був у єпископській палаті і що він такого священника не знає. Жандармерія погрозила єпископові і відійшла шукати того Дуновича. Сам Духнович спочатку не зрозумів поведінки єпископа, але він усвідомив усе пізніше, коли довідався про те, що сталося. Духнович дуже поважав єпископа В. Поповича й написав його життєпис, який досі, на жаль, не знайдений, тому що доступ до єпархіального Пряшівського архіву заборонений. Єпископ Попович також дуже прихильно ставився до Духновича і всіх його ініціатив, а твір Духновича „Я русином був, є і буду“ від 1851 року, коли його надрукували, став народним гімном Закарпаття, і в селах, де були справжні руські священники, його співали в церквах після Служби Божої.

Закарпатоукраїнський письменник Євген Фенцик, священник у Горінчові (Хустського району), в своєму часописі „Листок“ за 1888 рік про єпископа Василя Поповича написав: „Єпископ Василь Попович ретельно дотримувався приписів обряду східної Церкви, постів. Він постійно працював, усі акти читав і накладав на них резолюцію про рішення своєю рукою. Офіційною в єпископському уряді була руська мова. Він так строго беріг цей язик, що були випадки, коли він відкидав прошення лише тому, що не було написано по-руськи“ (№ 20, с. 307).

Примітка: у 1842 році єпископ Попович заснував парафію при катедральному храмі з тим, що канонік-седмичник був зобов'язаний виконувати обов'язки пароха і мав вести окрему метрику. Територією цієї парафії була територія резиденції владики, Капітулу й семінарії.

Утворення єпархій внаслідок дроблення Мукачівської єпархії. Виділення 72 парафій з Мукачівської єпархії до Великоварадинської

Нирьщина — без сумніву, русинська

Мукачівська єпархія, як ми вже говорили, була дуже велика. Практично вона охоплювала всіх греко-католиків Мадярщини. Від початку XIX ст. з великої Мукачівської єпархії починають утворюватись нові єпархії. Ми розглянули, як з неї утворилася Пряшівська єпархія. Але з 1820 року ще 72 парафії Мукачівської єпархії були виведені з її складу як такі, що треба передати греко-католицькій Великоварадинській єпархії. 19 вересня 1824 року це виділення, встановлене імператорським інтиматом, затвердив буллою Апостольський Престол за єпископства Олексія Повчія. Папська булла насамперед виділила 72 парафії, що знаходилися в Сукмарському комітаті (Залісся), за рікою Самош, з Мукачівської єпархії, а після того ними наділила греко-католицьку Великоварадинську єпархію, яка здебільшого була єпархією волохів-румунів і зрумунізованих русинів. Між тими 72 парафіями до Великоварадинської єпархії припала й зона — Нирь, яка була руською. У 1825 році Великоварадинський єпископ запропонував правлінню Мукачівської єпархії, щоби ця єпархія передала йому 10 сіл, які він назвав, з вірниками волохами, а собі повернула зону Нирі, де вірні — русини. Цей обмін мав здійснитися на основі інтимату губерніальної ради 6 серпня

1816 р. за № 22739. Після переговорів між єпархіями 9 червня 1826 року дійшли до згоди, й обидві єпархії 29 вересня запропонували свій договір губернській раді для затвердження.

Документи цієї справи мають дуже важливе історичне значення, тому що зона Нирі (теперішній осередок Гайдудорозької греко-католицької єпархії в Мадярщині) в урядових документах називається *руською зоною з її мешканцями русинами*. Це акти 1816-1826 років і такими їх затвердила імператорська рада. Отже, мешканці Нирі і найвищими державними властями офіційно називалися русинами, і такими їх вважали. Як побачимо далі, за якихось сто років мадяри своїми активними діями денаціоналізували Нирь так, що важко побачити там руськість, вони змадяризували понад 200 000 русинів. Коли у 1940 році у паломничому осередку Нирі — Бовчі (тепер Марія-Повч) Мукачівський єпископ Олександр Стойка за чисельної участі закарпатських українців відправляв старослов'янську Службу Божу, старші за віком люди з Нирі, вже змадяризовані, почувши „Господи, помилуй“, плакали. Казали, що колись раніше і вони так співали. Виявився ще один із злочинів Мадярщини щодо українців Закарпаття — мадяризація Нирьщини, середнього Потисся, денаціоналізація українців Потисся.

7 серпня 1856 року постановою Апостольського Престолу була заснована нова румунська греко-католицька єпархія в Семигороді — Самош-Уйварська і до неї були приєднані з Мукачівської єпархії 94 парафії із комітатів Сукмара, Угоча і Марамороша. Це були намісничі округи: Ісанський (названий від ріки Іса біля Сигота), Косовський і Вишовський. Хоч місто Сигіт було руським з національною парафією, румунську парафію там заснували аж у 1872 році, коли в Сиготі поселилося 2001 румун. Доти в Сиготі була лише незначна кількість румунської меншини, а коли появилася згадане поселення, була заснована румунська парафія. Корінним населенням в Сиготі й околицях були русини.

Тут ще треба згадати, що з великої Мукачівської єпархії у 1721 році утворилася окрема єпархія — Фогарашська (в Заліссі), у 1777 році — Великоварадинська, до якої, як ми вже казали, у 1824 році було ще введено 73 парафії. Врешті, в 1912 році була створена мадярська греко-католицька єпархія з Гайдудорогу, до якої припали всі парафії Нирьщини, ще тоді русинські.

Школи на Закарпатті

Мадярські дослідники проявляють велику, найбільшу безграмотність у Мадярщині якраз щодо русинів Закарпаття, називаючи їх найвідсталішими, найменш освіченими і розвиненими в справі педагогічного виховання. Наприклад, вони пишуть: „Що торкається шкіл і культури, ума і душі, русини є останніми між усіма... В п'ятьох комітатах у руських селах не було жодної школи“.

Констатувати легко, а ще легше написати, тим більше тоді, коли не згадується винуватця тієї жалюгідної ситуації. А винуватця мадярські дослідники справді не згадують. Мадярська держава протягом майже 800 років зуміла експлуатувати руське населення, але за весь час панування не заснувала жодної руської школи на Закарпатті, як і не виділила на це коштів. Це при тому, що мадяри, експлуатуючи Закарпаття, багатіли, а русини в Мадярщині були матеріально найбіднішими, бо сотнями років були кріпаками і їхня доля, їхнє життя нераз залежали від панів-землевласників. Отож в тому, що русини Закарпаття протягом століть були неграмотними, звинувачуємо лише Мадярщину як державу.

У важких умовах поневолення й закріпачення народу протягом століть закарпатські русини вели велику боротьбу за рідну школу, боротьбу, якою міг гордитись будь-який культурний європейський народ. Це була боротьба не лише проти мадярських землевласників та урядів, які не хотіли бачити руських шкіл, це була боротьба убогих, нужденних, що самі ніколи не були ситими, за матеріальний добробут, утримання школи і вчителя.

Існує багато відомостей, що цьому вбогому народові протягом віків не була чужою педагогіка, хоч і слабка, але вона була, і що вбогі русини Закарпаття як могли дбали про навчання своїх дітей і про народну руську школу. Пізнання цієї правди — це пізнання однієї з героїчних сторінок боротьби русинів Закарпаття за свою школу та її існування. Зазирнемо в ці героїчні сторінки боротьби нашого народу.

Тепер вже історично доведено, що Закарпаття було обернене у християнство Константином-Кирилом і Методієм у 862-863 роках, коли ці брати минали Потисську Русь, йдучи на Мораву. Із „Житій“ Кирила та Методія, написаних учнями цих апостолів, знаємо, що обидва брати відразу засновували школи для майбутніх священників. Отже, християнство принесло з собою на Закарпаття й школу. Це зустрічаємо і в Київській Русі-Україні: що й Володимир Великий, прилучившись до християнства та охрестивши Київську Русь, відразу засновував школи. Отже, Константин-Кирило та Методій, охрестивши Потисську Русь та давши їй єпископа й архієпископа, заснували там школи. Потисська Русь стала територією великої Мукачівської єпархії. Знаємо з історії, що на Історичному Закарпатті постав ряд монастирів. Такі школи діяли при монастирях. Історичні документи вказують на визначні школи Закарпаття в усіх монастирях, особливо в Мукачівському, Грушівському, Красnobродському, Бовчанському, а також у давніх, які насильно відібрали латиняни, наприклад, у монастирі Спішського Підгороддя. Це свідчить про традицію існування шкіл у монастирях, а ті школи протягом століть досягали все вищого рівня.

Що стосується документів про руські школи Закарпаття, то вони як і інші документи, були знищені постійними війнами, що проходили на цій території (мадярські наїзди на Галичину, татаро-монгольська навала 1242 р.), постійними війнами проти східного обряду (доба Карла з Анжу, Людовика I та наступні періоди), мадярськими магнатськими заколотами, в яких і реформати, і католики нищили й палили руські монастирі, церкви, Мукачівський монастир, наприклад, у тих війнах протягом 60 років був поруйнований і стояв пустою, так же пропадали й нищилися документи. Їх нищили латинські монаші Ордени, мадярські уряди, ба навіть мадярські дослідники, коли знаходили документи в бібліотеках чи архівах. Це було спрямовано на нищення історичних доказів, які свідчили на користь русинів чи про русинів.

Отже, наші погляди подаємо на основі документів, які збереглися, причому єпископських візитаційних протоколів, розпоряджень, газетних інформацій, записів на полях книг тощо.

Ми вже сказали, що першими руськими школами на Закарпатті були школи монастирські. В них готували кандидатів на свя-

щенство, хоч там училися й ті, хто з різних причин потім не ставав священником чи ченцем. Про ці монастирі та їхні школи, про їхній розвиток і значення ми писали в окремих розділах. Тут зосередимося на народних школах (пізніше й середніх), до яких ходили сільські руські діти.

Спочатку в селах учив у себе в хаті сам священник-кріпак своїх помічників у церкві — читати, писати й виконувати роботу дяка, а здібніші з учнів доучувалися перед висвяченням у монастирях. З цього почину виростали на селах перші школи як парафіяльні, церковні, у яких учив священник або дяк.

Перша документальна згадка про руську народну школу відома з 1593 року, де згадується школа в Порачі, на Спіші (Пряшівщина). У списку податей записано, що Порач налічує 16 хат і з них одна порожня призначена під школу. Це — приходсько-парафіяльна школа. Отже, ця згадка про руську школу є лише принагідною, подібно як принагідними є згадки в сиву давнину про руські села. Певно, що подібні школи були і в інших давніх руських парафіях. І школи, які в документах згадані пізніше, напевно, існували значно раніше, до їх першої згадки. Так, наприклад, в Мукачеві згадується школа в 1671 році, в Цигельці та Нижньому Тварожці (Пряшівщина) — в 1717 році, в Коритнянах (поблизу Ужгорода) — у 1767 році. Ба, в Тварожці була школа ще давніше. На рукописному Євангелії в Нижнім Тварожці був напис: „Сію книгу писал богобойний раб Васко у попа Грегорія школу тримал Олексій Попович року Божого 1620“ (запис виписав Іван Панькевич). У другій половині XVIII століття вже було багато руських шкіл. В архіві Земплинського комітату знаходяться списки руських шкіл і з тих списків видно, що майже у всіх парафіях були руські народні школи. В Земплині руські школи відомі: в Бачкові (1766), в Кобулниці (1749), в Петрику (1747), в Матяшці (1740), в Руській Волі (1773), в Ломнім (1770), у Чичаві (1754), в Миньовцях (1753), у Требішові (1770), в Січовцях (1750), у Станковцях (1763), у Техні (1765), в Цабовці (1746), в Бодзаш Уйлоку (1770), у Войчищах (1755), в Рудльові (1744), в Юсковій Волі (1770), у Кручові (1767), у Валкові (1757), у Сачурові (1772), в Петковцях (1772), в Руськім Казимирі (1768), у Воронівських Чемернях (1740), у Сідлисах (1769), в

Давидковім (1767), у Банськім (1738), у Микові (1766), у Глиннім (1773), в Гардичи (1773), у Великім Руськім (1769), у Станчах (1769), в Тарновці (1753) та інших. У цих школах вчили по-руськи (метгодо Рутгеніка). У списку з 1777-1778 рр., списанім журатом (районним начальником), руські школи були в Штефановці, Рокитові, Рафайовці, Лабірцях, Габурі, Видрані, Ольці, Руській Кані, Борові, Руськім Казимирі, Сідлисах, Стропкові й дальших 32 селах, в Петриковцях, Дубровці, Шаторольйоуйгелю та інших. Уйгельський учитель чітко названий руським учителем. У самім Земплинськім комітаті було близько 50 шкіл, а в 1780 році був уже й окремий інспектор руських шкіл у Кошицях Стефан Ладомірський з чотирма візитаторами.

Хоч у другій половині XVII століття вже бачимо багато руських шкіл, їхнє утримання було проблематичним. Говоримо — утримання, бо школи були засновані давнім-давно. Проти шкіл поставали мадярські землевласники. Селянин-кріпак не мав права посилати свою дитину до школи без дозволу землевласника, а той відмовляв у ґрунті на будівництво школи. Мукачівський єпископ звернувся за допомогою до Острохолмського латинського архієпископа Липпая, а той у 1660 році просив землевласників, щоби не перешкождали Мукачівському єпископові при церквах будувати школи та запрошувати до них учителів. Але на проханя Липпая землевласники не звертали увагу.

Якою була загальна ситуація зі школами на Закарпатті? „Русини здебільшого були підданими, кріпаками землевласників. А кріпаки не мали своєї власної землі і не могли мати, тому не могли самі будувати школи, а коли й зводили, то від пана-землевласника залежало, доки вона існуватиме, а він коли хотів — забирав, перемінював. Отже, русини могли пристарати школу, а землевласники її закривали якщо їм цього хотілося“ (В. Гаджега, Про перші початки нар. шк., часопис Підк. Русь, 1927, № 2). Навіть у ті часи, коли руські школи, згадані в документах, існували, то вони могли не мати своїх приміщень. Вчилися інколи в покинутій хаті, або в хаті дяка, а деколи і в хаті пароха. Але треба сказати, що ті приміщення не були парафіяльними хатами. Дяки й священники також були кріпаками, тож їхні хатини були малими, однокімнатними. Всі діти — хлопчики й дівчата — школярі-початківці або ті,

хто поступив у вищі класи, малі або великі, училися разом, в одній кімнаті (так учився у народній школі й автор цієї книги). Діти нерегулярно ходили до школи, тому що треба було допомагати батькам у роботі, пасти худобу тощо, тому здебільшого ходили до школи лише взимку, щоправда, лише ті, що мали бодай якийсь взуття. Бувало й так, що в одному й тому ж взутті спочатку приходила одна дитина з сім'ї, завтра — друга, бо взуття на всіх не було. Діти приносили зі собою до школи по куску дерева для опалення школи. Деякі священники скликали дітей влітку до школи рано-вранці, а потім відпускали їх, щоб вони допомагали батькам у роботі. Кваліфікованих учителів не було, учили дяки або священники. Але оплати за те дяки не мали, а там, де мали, то дуже малу, наприклад, віко вівса на рік від кожної дитини, що ходила до школи, це так звана „роковина“. Ще деякий дохід мали учителі-дяки з дяківства. Але однаково з того не могли вижити, тому вони виконували ще різні роботи, звичайно, дехто мав ремесло, внаслідок чого навчання в школі занедбувалося. Інспектором був декан. Отже, рівень руських шкіл протягом десятиліть не був високим, якщо порівняти з мадярськими державними школами. Але той рівень треба співставляти з тогочасними можливостями. Др. В. Гаджега про це пише: „Не вільно забути, що доки при мадярах стояли: маєток, сила і власть, бідних русинів лише віра підтримувала і худобина“. Руські школи утримувалися лише за рахунок вірних-кріпаків. Багато руських шкіл або не працювало, або й занепадало через важке матеріальне становище населення.

Зрозуміло, що рівень школи залежав від учителів. Вони ж мусили насамперед потурбуватися про здобуття щоденного хліба. Церква намагалася надавати допомогу на утримання учителів: зверталася до цесаря, урядів, але завжди безуспішно. Вкажемо на доходи учителів у 1738 і 1775 роках, як це збереглося у списку єпископа Симеона Олшавського в 1738 році та в списку парафій єпископа Михайла Олшавського в 1775 році. Ті доходи учителів не були однаковими. В одному селі річна платня учителя становила 23 флорини, в іншому — 13 флоринів, ще в іншому — 2 флорини, а ще в іншому — жодного флорина, лише 39 крейцарів. Це констатувала урядова комісія й записала у протокол (1775 р.). „І за таку мізерну платню ніяк не дивно, що бідні „півці“ лише

взимку вчили, но, розуміється, якщо діти приходили на науку і можна було утримувати школу“. Що доходи співців були такі малі й невідповідні, нас не може дивувати, бо що могли їм давати кріпаки, отож і доходи священника здебільшого налічували лише 40-50 флоринів, а були й такі приходи, де всі священничі доходи не нараховували навіть 20 флоринів. „Правда, що доля наших дяко-учителів мало поліпшилася тим, що в кожній матерній і дочірній парафії їм належало півґрунту, як це видно в договорах з королівським ераром, укладених у 1778 році, крім цього, забезпечувалася їм квартира і мали штолові й коблинові доходи. Але не забудьмо, що все це було лише на папері, й багато десятиліть мало минути, доки це здійснилося“ (В. Гаджега). „Це видно з прохання єпископа Андрія Бачинського з 1806 року, поданого королівському комісарові, в якому єпископ скаржить, що іще дотепер не були виділені парафіяльні та дяківські землі, що нема парафіяльних будинків, дяковень і шкіл, то він просить, щоби ерар їх вибудував. Конкретно єпископ вказує, що нема школи в Ужгороді, Великім Березнім, Коритнянах, Лекарті, Перечині, Реметах, Порошкові, Зарічеві, Ставнім, Лютім, Ужкку інде“ (В. Гаджега). „В інших містах, — пише В. Гаджега, — справа шкіл стояла ще гірше. Правда, що губерніяльна рада у 1795 році видала наказ, щоби села, де нема шкіл, домовилися із землевласниками, щоби ті збудували школу. Цей договір мав бути укладений письмово, але ті накази принесли небагато користі. Врешті, бідняк русин сам був повинен будувати собі школи так, як знав“.

Так було ще на початку XIX ст. Тут хочемо вказати не лише на благочестивість бідних русинів, але й на побожність окремих з них. В Ужгороді не було руської школи (розуміємо — приміщення руської школи, бо сяка-така школа — навчання дітей відбувалося чи в кімнаті дяка, чи священника). Згадка про це є в 1657 році в документах городського архіву.

Вмираючи, єпископ Андрій Бачинський залишив з того, що мав, 500 флоринів на будівництво руської школи в Ужгороді. Але ця школа ледь животіла. Бо хоч приміщення було збудоване у 1838 році за Михайла Лучкая, Ужгородського пароха, він просив подальшої допомоги від єпископа, бо не міг утримувати учителя. Він усе, що мав, видав на будівництво школи. Тоді Лучкаєві на

утримання учителя дали допомогу канонік Іван Кутка і Яроцький священик Йосиф Буковський, який дарував 100 флоринів. Вкінці Михайло Лучкай запросив учителя Григорія Полянського, але в 1838 році знову повідомив єпархіальний уряд, що „згаданий учитель не має ні що їсти, ні в що одягатися“. Єпископський уряд просив підтримки від єрару, але без успіху. Тоді сам єпископ Василь Попович допоміг учителеві Полянському і зі своїх, особистих грошей виплачував йому місячно 100 флоринів. Рівночасно єпископ закликав священство просити вірних допомагати своїм учителям.

Такі були умови життя учительства. В тому сумному становищі тим більше здійснюються патріотичні вчинки бідних русинів, що будували школи і тяжко, сяк-так утримували вчителів, та патріотичні вчинки окремих людей, таких як єпископ Бачинський і Попович, канонік Іван Кутка та Яроцький священик Йосиф Буковський, зрозуміло, й парох Михайло Лучкай, які своїми грішми утримували учителів для руських дітей Ужгорода. А знаємо, що й священство тоді також було у нестатках. Таких народних благодійників у ті важкі часи у нас було багато. Мадярській державі руські учителі були непотрібні. А світлі вчинки наших предків ніколи не підуть у забуття (про це свідчать єпархіальні протоколи тих років).

Не набагато покращала доля дякоучителів у XIX столітті. Ситуація змінилася на їхню користь лише у 1919 році, після приєднання Закарпаття до Чехословаччини, коли дяковчителі стали державними учителями і вже отримували відповідну платню.

Ми вже сказали, що від першопочатків, від непам'яті, заснуванням та утриманням руських шкіл займалася лише Церква, особливо руське духовенство. Іван Панькевич вказав, що на Закарпатті збереглися сліди того, що тут школи засновували й утримували т. зв. „братства“. Про це є згадка, записана в „Тріоді“ за 1688 рік, в Гуменнім. Але треба сказати, що хоч і були колись такі братства на Закарпатті, то при храмах, й очолювали їх духовні особи.

Тепер варто згадати про ту велику боротьбу, яка велася за утримання руських шкіл. На основі документів скажемо про найважливіші акції мукачівських владик.

У 1627 році владика Іван Григорович просить дозволу заснувати школу, і Семигородський князь Юрій Бетлен на те дав дозвіл.

Владика Петро Партеній посередництвом Острохолмського латинського архієпископа домігся у землевласника Юрія Другета у 1655 році дозволу відкупити землю для школи в Ужгороді. У роках 1637, 1668, 1672, 1689 було подано ряд прохань до цісаря і до Риму в справі заснування духовної семінарії. У 1655 році владика Петро Партеній просив у цісаря Фердинанда III допомоги для утримання школи, а в 1671 році писав цісареві, що монастирська школа ледь животіє, учні переживають біду, не лише не мають що їсти, але і в що одягатися.

Дуже багато зробив для школи єпископ Декамеліс. У 1660 році посередництвом латинського архієпископа просив землевласників, щоб ті дозволили мукачівським єпископам при церквах будувати народні школи й поставити в них учителів. Але прохання архієпископа землевласники не задовільнили. Зрозуміло, вони навіть перешкоджали тому, щоби руські кріпаки будували собі школи. „Русин, — казали вони, — має знати лише як орати, сіяти, косити — працювати“. Але Декамеліс не здався. Він звернувся до цісаря Леопольда I у 1692 році, просячи дозволу на будівництво при церквах шкіл. Землевласники для школи мали виділяти землю. Але цісаря не слухали і землі не виділяли. Декамеліс хотів відкрити свою духовну семінарію, та ні цісар, ні Конгрегація Пропаганди на те засобів не дали. Але все ж таки він досягнув того, що з 1704 року мукачівські богослови могли студіювати у Трnavі на фундації Франциска Янія. У Трnavській семінарії вчилися мукачівські єпископи Бизанцій, С. Олшавський, Блажовський, М. Олшавський, І. Брадач, А. Бачинський. Єпископ Декамеліс розумів потребу книжок. Старався заснувати на Закарпатті руську друкарню, але це йому також не вдалося. Причиною була нужда вірних, а також антигабсбурзька війна мадярського магната Ференца II Ракоці, яка тривала з 1703 по 1711 рік. Наперекір усім труднощам, єпископ Декамеліс видав у Трnavській друкарні в 1698 році „Катехизис для науки Угроруским людем“, який був призначений для навчання молоді. Це перша руська книга, яку закарпатська молодь — школярі — дістали в свої руки. У 1699 році Декамеліс видав „Буквар язика Славенська“. Це був перший буквар для руської молоді. Його видання свідчить про те, що на Закарпатті існували руські школи, і „Буквар“ виданий для школярів.

Тут треба пояснити назву „Славенська“, письма „словенського“. Те слово-назва не означає „словацького“. Словенским язиком у часи, коли ті книжки друкувалися, а також пізніше, називалася церковнослов'янська мова, та, яку можна почути в наших церквах. Так церковнослов'янська з домішком наших народних слів та з нашою українською вимовою була від найдавніших часів нашою літературною мовою. Наші предки цю мову назвали руським язиком, а від того й руська Церква, руська віра.

Декамеіс вказав дорогу, а за ним пішли всі його наслідники в єпископстві. Згадаймо і їхню працю на полі бою за школу.

Багато зробив для закарпатської руської школи єпископ Михайло Мануїл Олшавський. Це високоосвічений єпископ. У 1744 році він у Мукачеві, в парафіяльному дворі, обновили колишню монастирську школу, назвавши її богословською. З нею була з'єднана й народна школа для дяковчителів. У тій богословській школі єпископ Олшавський встановив додатковий курс і для висвячених, і для діючих одружених священиків, щоб вони поповнювали свої знання. Богослови жили на різних приватних квартирах, які собі в місті знаходили, харчувалися тим, що собі принесли з дому на плечах. Але заснування цієї першої богословської школи на Закарпатті не було легким. Єпископ Олшавський займав правильну позицію, що духовна семінарія мала бути на рідних землях богословів, серед народу. Тому в 1726 році на нараду в Егері під головуванням Івана Годермарського прибули представники Мукачівського єпископства з такими домаганнями. Латиняни хотіли, щоби семінарія для руських богословів була в Егері, при тому вони увесь тягар будівництва й утримання семінарії перекладали на плечі священства Мукачівської єпархії, яке не мало ніяких земель, маєтків, грошей. До того ж священство Мукачівської єпархії так ненавиділо Егер, що радше хотіло бути без семінарії, ніж би вона мала бути в Егері. Закарпатські богослови втікали з Егеру, бо їх там висміювали й вимагали від них присяги, що будуть целібсами (неодруженими). Олшавський всіяко викручувався, щоби не посилати кандидатів до Егеру. Він і відверто не противився, і не давав згоди, але, як пишуть історики, учасники тих подій, „п्लував чотирикутне з круглим“ — „місцет квадрата ротундіс“. Латинський єпископ Баркоці погрожував Олшавському. Відносини Олшавського з Баркоці описав очевидець,

сучасник Пастелій. Його записи забрав М. Лучкай і виклав у своїй історії. Олшавському довелося шукати заступників. Він звернувся до цісарського сповідника Ігнація Кемпмюллера і назвав причину, чому Мукачівські богослови не хочуть іти до Егеру: примушування богословів бути целібсами, переслідування руського духовенства латинськими плебанамі і відбирання від руського духовенства всіх доходів, невиконання латинськими плебанамі і єпископамі королівських декретів, які були на користь руського духовенства. Єпископ Олшавський писав цісареві: „Уже в 1784 році латиняни грубо поводитися з нами, називаючи нас обманцями, ослами, пнями, людьми, гідними тюрми й оков (лурконес, асіні, трунці, ад карцерес ет компедес дестінаті)“. Єпископ Олшавський написав, що коли їх Величність звільнить його з єпископства, він буде це вважати за милість. У Великому Варадині з подібної поведінки латинського єпископа духовенство й вірні навернулися на православ'я. Нехай егерські єпископи займаються своїми справами, а не справами руської єпархії. Егерське латинське духовенство бачить схизму і в тому, що руське населення для виконання потреб та інших служб кликало священиків свого обряду, а не латинських. Олшавський захищався, а егерці завжди нападали. Наперекір всьому тому єпископ Олшавський на власний ризик відкрив Мукачівську богословську школу. Олшавський також дбав про інші школи. Він реорганізував школу при монастирі в Красному Броді, змінивши її на духовну семінарію, поставивши викладачами русинів з вищою освітою. Заснував також школи в Бовчі, у Великій Вані (Сатмарська область) і в Сиготі (Мараморощ). У Бовчі з 1749 року існувала чотирирічна школа, а також школа для дяковчителів, яка проіснувала й після революції в 1848-1849 роках. Не залишив поза увагою і народну школу, яку вели сільські священики й дяки. Він обійшов усю єпархію, відвідав кожне село, перевірів не лише стан церков, книг, але й стан шкіл, платні дяковчителям, іспитував дітей, бажаючи бачити працю учителя й знання дітей. У візитаційному протоколі в Рафаївцях записано, що тамтешні діти все знали (1750 р.). Щоби піднести рівень шкіл, єпископ Олшавський у 1746 році видав книжечку „Начало письмен дітем“ — книжечка мала букви руські й латинські, всюди з паралельним текстом: один ряд по-латинськи, під ним другий ряд по-руськи. Книжечка була видана як підручник латинської мови, яка в

тому періоді була літературною мовою більшості народів. Тим починном єпископ Олшавський відкривав двері європейських вищих шкіл для молоді Закарпаття.

Діяння єпископа Олшавського продовжував єпископ Іван Брадач, також високоосвічена людина. Цей єпископ, ще будучи архиєпископом катедрального храму, 21 січня 1762 року звернувся до всіх священників, дяків та вчителів єпархії з листом, у якому поставив перед ними завдання працювати у школах і встановив міри покарання за невиконання його вказівок. Він строго наказав, щоби дяки вранці дзвонили в церкві. Дзвонити треба спочатку для того, щоби люди молилися, а потім тому, щоби люди, вчувши голос дзвона, посилали своїх дітей на молитву й на науку віри християнської до дяка. Ставши єпископом, у 1769 році Іван Брадач видав наказ збудувати в парафіях школи. Але через бідність вірних не всюди цей наказ був виконаний. Зате там, де був виконаний, на долю єпископа припав більший тягар — утримувати учителів. У справі шкіл та вчителів цей єпископ звертався до цесаревої Марії Терезії. У 1773 році греко-католицькі єпископи Мадярщини (Мукачівський, Фогарашський (Семигород) і Крижевацький (Бачка) проводили у Відні спільні наради, в програмі яких було й питання народної школи. Тут єпископи звернулися до цесаревої Марії Терезії, щоби вона подбала про впорядкування питання парафій і парохів (священники не мають хліба, не мають з чого жити і змушені, як інші селяни, працювати руками, щоби забезпечити собі прожиток). Вони просили її розпорядитися видати для парафій і священства землі, вибудувати парафіяльні будинки, а між ними й школи. Єпископи вказали на невітшну ситуацію шкіл. Записи говорять, що і в той період кінця панування Марії Терезії школи в руських селах були в приватних хатах, що учителями були переважно дяки, і то з різних сіл Закарпаття. Але треба сказати, що землевласники й того разу послухали наказу цесаревої і нічого з наказаного не виконали. Навпаки, вони старалися заснувати мадярські школи. Бажаючи піднести рівень школи, єпископ Іван Брадач підготував і дав до друку „Букварь, или руководіє, хотящим учитися писмени руско-словенскими книг“. Але весь тираж цієї книжки був знищений через нечесні й фальшиві звинувачення, що автор ніби там дав частини, що суперечать вірі католицької Церкви.

Великі заслуги перед школою Закарпаття має єпископ Андрій Бачинський. До нього Ужгород був змадяризованим містом. Єпископ Бачинський переніс у місто свою резиденцію і богословську школу, відтак створивши духовну семінарію. Тоді місто почало прокидатись від мадярства, а наприкінці XVIII ст. стало єдиним закарпатоукраїнським культурним осередком. Раніше культурними осередками Закарпаття були монастирі. У 1780 році єпископ Бачинський у заяві цесаревій Марії Терезії вказав на труднощі в утриманні руських шкіл, і Марія Терезія наказала, щоби єпископ описав стан руських шкіл. З протоколів парафіяльних візитів восени 1795 року бачимо такі основні дані: у школах навчає дяк, подекуди діти ходять до школи, а подекуди через убогість — ні, тому там нема навчання, подекуди вчить сам парох, але лише у час Великого Посту. Доки не буде забезпечений прожиток учителів, від них не можна вимагати більшого, бо їх життєві умови дуже важкі. Щоби піднести рівень учителів, єпископ Бачинський у 1793 році призначив до Ужгорода учителя Дмитра Поповича, який мав завдання вчити майбутніх учителів. Так починалася „препарандія“ — семінарія закарпатських учителів — і їх фахова підготовка. У 1805 році цей єпископ призначив учителя проінспектором руських шкіл і тим дав початок навчання в організованій руській школі на Закарпатті. Але ще не все було забезпечене, утримання учителів було задовільне, тож вимушені були жити з дяківства, що також давало малі прибутки. Держава відмовила в допомозі на утримання руських учителів. У посланні за 4 вересня 1798 року єпископ Бачинський писав, що з болем серця бачить, що сини руських батьків, які приходять студіювати богослов'я, добре володіють латиною, але не знають своєї рідної руської мови, декотрі навіть не вміють читати кирилицю. Тому він розпорядився, що на теологічні студії не прийматимуться кандидати, які не володітимуть руською мовою. Подаючи інформацію про діяльність єпископа Бачинського, др. В. Гаджега писав: „Треба визнати, що тодішнє народне шкільництво варто цілком приписати старанню і ревності єпископа Бачинського, який, почавши від 1773 року, ніколи не залишав займатися ним. У роках 1803, 1805, 1807 видав великі пастирські послання (у 1808 році — аж двічі), в яких особливу увагу він приділяє школам і навчання. Ми сміливо можемо ска-

зати, що все пізніше народне шкільництво нашого руського народу здійснилося на тій основі, яку заклав єпископ Бачинський (О перших початках нар. шк. на П. Р., 1927).

У 1817 році малярська влада посадила на єпископський престол в Ужгороді старця Олексія Повчія (1817-1831), який мав завдання виправити „нарушену єпископом Бачинським і каноніками Куткою та Брадачем єдність між греками і латинниками“. Тоді ввели в Ужгородській духовній семінарії як основну у викладанні замість руської мови — латину. Так там, як висловився О. Духнович, настало „запустіння“, яке тривало роками, навіть століттями. Але все ж знайшлися священики, які рухали справу руських шкіл. Після смерті єпископа Повчія Консисторія 9 вересня 1834 року видала розпорядження для священства єпархії, щоб священики вчили дітей. У 1834 році Консисторія призначає Ужгородського пароха Михайла Лучкая інспектором, і він відвідував руські школи на Ужанщині. У звіті Лучкая після цієї візитації говориться, що причиною низького рівня освіти нашого народу є убогість русинів, недостатня кількість шкіл, слабкий рівень науки, бо вчителями є лише дяки, вірні неспроможні утримувати учителя, а держава у цьому питанні не надає ніякої допомоги.

У 1840 році новий Мукачівський єпископ Василь Попович консисторіально вирішив і 24 січня того ж року наказав, щоб у кожній парафії, де ще нема школи, збудували її самі вірні. Навчати в школі зобов'язали парохів.

Звернемо увагу на важливі історичні відомості, що подають Шематизми Мукачівської єпархії про руські школи на території сучасної Гайдудорозької єпархії в Мадярщині.

Шематизм з 1814 року говорить, що сучасний Гайдудорог тоді називався Дороги і був у 1814 році великим руським селом. Воно налічувало 4003 греко-католики русини і в ньому не було жодного мадяра, зате жило 2009 румунів, які окремо мали свого пароха.

Шематизм із 1833 року говорить, що увесь Забовчський комітат був руським і населення розмовляло по-руськи. При тім руські школи були у 21 селі: Араньош Бач, Балша, Бикинь, Гебе, Гелше, Дюлай, Гудяй, Годас, Карась, Кішлийта, Нірлугош, Рац-Бисирминь, Рац-Дорог, Поросня, Ов-Пальї, Рац-Уйфегертов, Пенійслек, Таш,

Торньошпалца, Токай, Лелеська Поляна. Решта греко-католицьких сіл комітату також були руськими, лиш не мали шкіл.

Треба ще згадати і про мандрівних учителів на Закарпатті. Вони йшли вчити дітей від села до села. Їм дуже мало платили. Деколи їх винаймав трохи заможніший селянин, щоби навчили його сина читати й писати. Ці мандрівні учителі переписували також церковні книги.

Постає питання: з яких книжок училися діти наших предків у школах до другої половини дев'ятнадцятого століття? Письма й читання вчилися передусім з церковних книг, „Псалтиря“ і „Часослова“. Ми згадували й „Букварі“ єпископів Декамеліса, Олшавського. Пізніше важливою книгою був „Церковний Зборник“ — це богослужбні тексти — Вечірні, Утрені та Літургії, з якої вчилися діти не лише письма, але й церковного співу. Також вчителі вчили дітей читати зі своїх рукописних книг, в яких мали описи з частин середньовічного роману „Александрія“ про життя Олександра Великого. Діти переважно писали на таблицях, які приносили з собою до школи, а пізніше записували у свої зошити різні тексти, а особливо пісні. Тому на Закарпатті збереглося більше рукописних пісенників. Від половини ХІХ ст. вже видаються шкільні підручники для дітей в акції, започаткованій Олександром Духновичем, про що буде мова далі.

Боротьба за руську школу тривала століттями.

У 1845 році Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець видав циркуляр про необхідність подолання перешкод при заснуванні шкіл на селах.

У 50-х роках ХІХ ст. обидві єпархії — Мукачівська та Пряшівська — свої стипендії, призначені богословам, віддали молодим майбутнім світським спеціалістам, щоби сприяти формуванню світської руської інтелігенції. Внаслідок цього кількість закарпатоукраїнських студентів у вищих навчальних закладах значно зросла. Більшість їх навчалася на факультетах Пештського університету.

Новий потужний імпульс до заснування руських шкіл дав Олександр Духнович. Він як Пряшівський канонік ходив із села в село, розмовляв з жителями сіл, заохочував до побудови і утримання шкіл й учителів, навчання дітей, готував шкільні підручники й поширював їх, здебільшого віддаючи їх дітям безплатно. Про такі

його подорожі писав О. Павлович: „Духнович то переконує людей про користь наук і освіти, то вказує на погані наслідки неучтва. Він роздає книги у подарунок і обіцяє ще кращі подарувати. Сиротам і вдовам подає допомогу. Грозить, просить всіх, щоби старалися школи запровадити“. Зрозуміло, перешкодою були матеріальні нестатки, люди були неспроможні платити учителям. У своїй кореспонденції Духнович згадує участь спішських дітей у школі: Ториски — 147, Ольшавиця — 78, Нижні Репаші — 67, Завадка — 52, Порач — 130, Гелцмановці — 42, Койшов — 57, Словинки — 72, Шумяц — 75, Телгарт — 91, Вернар — 30. У Койшові в 1846 році школи ще не було. Заснував її Духнович. З приводу цього він писав: „Звеселяє нас найбільше те, що в селі Койшов, завдяки невтомній роботі тамтешнього дяка І. Полкабла, 60 руських діточок, і між ними два молоді і дуже спритні циганчики, протягом 7 тижнів у новозаснованій школі таких успіхів досягли, що дивуватися можна їх швидкому зростанню“.

Духнович ходив, засновуючи школи, ходив і перевіряти, як ті школи працюють. Так, він навідав села Писану і Медвеже, і про це написав у „Віснику“ за 1863 рік: „Діти навчилися спізнавати і складати букви, молитися. Між іншим, два близнятка, два п'ятирічні хлопчики, прекрасно вміють читати, рахувати, писати числа на таблиці. То такі таланти, якими рідко може інший народ похвалитися. Те саме бачив я в бідному приході Медвеже. Між лісами, де так, як і в Писаній, до 20-ти дітей складають букви, читають, рахують, моляться. То велика радість для чоловіка-народолюбця, то скарб народу. Тому священикам Антонію Невицькому Писанському й Олександрю Гуснаю Медвежському хай буде честь, слава і моя щира подяка. Надіюся, що й інші священики зроблять мені таку радість, коли восени відвідаю їх і особисто подякую їм за роботу“.

У 1851 році Духнович об'їхав усю територію Пряшівської єпархії для ревізії вже існуючих шкіл і з метою заснування нових шкіл. Був це організований наступ на неграмотність. В селах, де, крім священика й дяка, жодна душа не знала букви, почалося нове життя.

Тогочасні газети часто писали про шкільну працю О. Духновича. Він сам радів успіхам руських шкіл і писав про те в газетах: „У Лабірському окрузі навідує школу понад 500 селянських дітей,

у Верхнім Спішу — 800“. Влітку 1851 року О. Духнович навідав школу в Тополянах, біля Михайлівців, і допоміг учителеві роздобути підручники, подарувавши школі свої „Книжиці“. При школі в Стащині існував дитячий хор. Священиком села був Михайло Старецький, композитор, музикант, диригент, педагог. Тут дітей не треба було заганяти до школи.

Так сільські школи почали наповнюватися шкільною молоддю. Німецький історик Бідерман про це писав: „Що стосується культурного рівня русинів, то він значно вищий, ніж про це думають взагалі в Мадярщині. Я бачив письмові роботи та малюнки простих дітей з усіх сторін угро-руської землі; їхні роботи свідчать про немалі здібності. Останнім часом угро-руські дуже дбають про школу і радуються, якщо їхні діти навчаються грамоті (писати і читати) та малюванню“.

О. Духнович був одним із засновників літературної спілки в Пряшеві, яка видавала руські книжки, а між ними й шкільні підручники. У своїх споминах Духнович писав: „Я видав для простого народу дільце під заголовком: „Книжиця для начинающих“, воно було чотири рази видаване і принесло велику користь народу. Я радувався, що наші забуті русини ожили духовно; я трудився день і ніч, боровся з перешкодами і зробив літературне товариство, яке видало багато книжок для початкової освіти. У Пряшівській гімназії я навчав руський язик...“

Духнович старався допомогти учителям. Він високо цінував особу вчителя і його працю. Для вчителів він написав „Народну педагогію“. До них він звертався із закликом: „Ви — сіль, ви — просвітителі народу, дотепер покинутого. Будьте також вождями народу, будьте батьками чад рідних, будьте просвітителями народу...“ Діяльність Духновича на полі народної освіти була багатогою і всебічною. Він вчив не тільки молодь, але й дорослих. Вся його діяльність була спрямована на служіння своєму народові. Він писав: „Людина без національності подібна до блукаючого вовка, якому всякий ліс вітчизною є. Учень завжди повинен розуміти, що у нього є і буде обов'язок перед народом“.

Ми ці рядки про шкільну працю Духновича писали не лише тому, щоби показати, що діялося в школі Закарпаття, але насамперед тому, щоби вказати на великий подвиг О. Духновича в

праці для народу, щоби ті його чини були зразком і дороговказом для поколінь наступних.

Вслід за Духновичем на благо школи працювало багато священиків єпархії. Пишуть про їхню працю тогочасні газети або збереглися спомини людей. Декотрих зі священиків ми згадаємо.

Михайло Лихварчик (Лаборський) — парох у Тополянах, зосередив свою увагу на заснуванні руських шкіл. Заснував у Тополянах руську школу, забезпечив житлом і харчуванням учителя. „Школу відвідувало 99 дітей, в тому числі 6 римо-католиків і двоє жидів, решта всі — русини“, — пише газета. В Тополянах відбулася перша в історії Закарпаття театральна вистава. 2 червня 1851 року там ставилася п'єса О. Духновича „Добродітель перевищає багатство“. Постановку п'єси Духновича здійснили учні двох руських шкіл із сіл Тополяни і Странян. У Странянах також була зразкова руська школа. Михайло Лихварчик — це борець за права народу. Він писав: „Страшна кривда робити безправним один народ на користь іншого народу“.

Подивімся на **Михайла Бескида**, священика у Чертіжному (1796-1879). Думи про долю народних мас він носив у серці, хотів людей бачити заможними й освіченими. Наприклад, у своєму селі він вінчав молодих лише у тому випадку, якщо вони вміли читати. Вміння читати й писати він домагався не лише від хлопців, але й від дівчат. Він говорив: „Це майбутні матері, які можуть перебудувати сімейне життя русина освітою“. Як ми вже вказували, дяки були бідними. Бескид же і про них подбав. Так, у Чертіжному, він зобов'язав сім'ї від кожної дитини щороку платити вчителю по одному золотому. Це для бідного селянина-кріпака було великою жертвою, але люди погоджувались, щоби забезпечити освіту своїм дітям.

Ужгородська учительська семінарія (звана препарандією) не мала можливості випускати необхідної кількості учителів. Саме через те бракувало вчителів на Спіші та в Шариші, а це використовували римо-католики і засновували свої школи, які латинізували й денаціоналізували населення. У 1857 році на сторінках „Церковної газети“ О. Павлович виступив із пропозицією заснувати в Пряшеві або в якомусь монастирі педагогічну школу для підготовки сільських учителів і дяків. Він вказав і на те, що в Ужгороді в

учительській семінарії навчається мало пряшівчан через далекі віддалі і бідність. Тут зазначимо, що для реалізації цієї пропозиції тоді не було умов. Аж у 1887 році були зроблені перші кроки для заснування учительської семінарії в Пряшеві. Школу було відкрито у 1895 році, але мадярська влада відмовилася її фінансувати. Все ж таки щось та було зроблено. В монастирі на Буковій Гірці, поблизу Стрпкова, була відкрита дяківська школа, яка проіснувала аж до початку ХХ століття.

У 1862 році в Пряшеві було утворено Жупний шкільний комітет, який очолив Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець. Членом комітету став і Духнович. „Нагадуємо, що у ці роки єпископ Гаганець зіграв позитивну роль у розгортанні культурно-освітнього руху серед русинів Пряшівщини або і взагалі в закарпато-українському масштабі. Він був під сильним впливом О. Духновича, сприяв реалізації його задумів і починань. Духнович за це у Віденському „Віснику“ дякував „архиєрею Йосифу: що возбудив святу мисль освіти народної... взявся за діло народне“ (О. Рудловчак, Нове Життя, № 5, 1989 р.).

У другій половині ХІХ ст. значна діяльність на благо школи розгорнулася на Спіші. Серед спішських сіл активнішим було село Орябина. Тоді в Орябині священиком був **Микола Михалич**. В Орябині була школа і там рідко можна було зустріти неграмотного чоловіка. Був там і дитячий хор. „Русини Спіша не тільки по-руськи красно говорять, але народність свою високо цінять“, — писала про них газета „Вісник“. В Орябині успішно працювала й вечірня чи недільна школа, заснована для дорослих, які сходилися в школі. Орябина замовила й першу газету „Вісник“, яку гуртом читали у недільній школі. Селяни замість сидіти в корчмі, читали газету.

Недільна школа в Орябині була першою на українських землях. Відомий галицький публіцист і громадський діяч Михайло Павлик твір „Про русько-українські народні читальні“ написав у 1883 році і видав як окрему публікацію. Іван Франко у Львові в 1887 році з пошаною згадував орябинців та колективне читання преси у цьому селі. Він висловив думку, що Орябина цим почином стала піонером ідеї заснування та організації народних читальниць на Західній Україні.

Треба згадати шкільну діяльність **Віктора Добрянського**, Пряшівського каноніка, брата Адольфа Добрянського. У 1849-1850 роках він був окружним інспектором руських шкіл. Він ввів руську мову як мову викладання в Ужгородській гімназії, вона почала викладатися в Пряшівській і Кошицькій гімназіях. В Кошицькій академії було вакантне місце учителя руської мови й руського катехита, які були зрівняні у правах з іншими професорами.

У згаданих гімназіях було багато русинів, але більшість з них, щоб уникнути репресій, записувалася мадярами. Тоді єпископ Василь Попович у 1862 році закликав руську молодь не записуватися в школах мадярами, а русинами (Вісник, 1862, № 117).

Єпископа Йосифа Гаганця ми вже згадували як всебічно розвинутого діяча й захисника руських шкіл. Він хотів відкрити у Пряшеві учительську семінарію. Спершу в цьому перешкодило мадярське повстання, ведене Кошутом. Єпископ старався добитися дозволу міністерства відкрити учительську семінарію і в наступні роки, але без успіху.

Багато зробив в організації шкільної справи і підготовці учителів для народних шкіл **Іван Чургович**, директор Ужгородської гімназії й учительської семінарії. Клопотався про будівництво шкіл, приймав екзамени сільських учителів, підняв освітній рівень учительської семінарії.

Про Спілку св. Івана Христителя в Пряшеві ми пишемо окремо. Якраз головною метою цієї Спілки було підтримувати в школах молодь, що походила з бідних сімей, а також розвивати в них національну свідомість. Ця Спілка була заснована у 1862 році і проіснувала до 1902 року. У той же час (1864) утворилося в Ужгороді Товариство св. Василя Великого, яке почало видавати навчальні посібники для шкіл. У 1867 році в Ужгороді з'явилася перша педагогічно-шкільна газета „Учитель“, яку заснував учитель Ужгородської семінарії **Андрій Ренай**. Газета виходила лише протягом 1867 року (всього 26 номерів). Треба ще сказати, що єпископи (як Ужгородський, так і Пряшівський) заснували інтернати (гуртожитки) для учнівської молоді, що також сприяло розвитку школи. В інтернатах розміщали бідніших учнів та сиріт. Про ці інтернати далі напишемо ґрунтовніше.

Учителі й священники в селах старалися, щоби школи працювали постійно. О. Митрак, закарпатський письменник у своїх дорожніх нотатках згадує приємне нововведення з Великої Копані біля Хуста. У 1867 році тамтешній парох Андрій Попович улітку визначив, щоб діти приходили до школи о 5 годині вранці для того, щоб після школи могли допомагати батькам, а при тому щоб не відставали в науці.

Знаємо, що Олександр Павлович завжди сам учив дітей у школі, причому як у Біловежі, так і в Свиднику. Він написав вірша, у якому дякоучитель так звертається до громади:

„Громадо, громадо! Дав би м тобі раду,
Щоби шкільне діло привести до ладу:
Один мало зможе, но ціла громада
Двом дякам дасть їсти, если тому рада.
Ви ж би сьте держали хоч мене одного,
А то якось ліпше, — а не так убого.
Щоби я без нужди міг на світі жити,
Не дармо би в школі дяка ждали діти.
В неплодних, гористих краях ми буваем
До ситости хліба мало коли маем,
Но ліпше ми, браття, могли би стояти,
Коли б в селі більше уміло читати.
Так доки ще час є, браття, уважайте:
Хоч самі заспали, но про дітей дбайте!
Щоби хоч ті діти або внуки ваші
Іміли із наук живот ліпший, кращий!“

О. Павлович відстоює національну гідність русинів. Коли б дати дітям належну освіту, вони будуть рівні хоч котрим іншим національностям у здібностях:

„Бо хотяй ми, браття, убогі, худобні,
Але наші діти в науці способні.
Коли б наших дітей розум розвивали,
Що то русин може? — люди би видали!“

Що народ невчений, це причина „що їхні пани — тирани — і самі, і посередництвом жидів заморюють народ, щоби він не просвітився, люблять його держати в сліпоті і невіжестві“.

Ми бачили, що протягом тривалого часу — століттями народ убогий як міг, так утримував свої школи. Тяжка була ситуація з дякоучителями. „Аж у 1860 році було зроблено серйозні кроки у формуванні пенсійного фонду при Пряшівському єпархіальному уряді з різних ресурсів: з внесків самих учителів, з покутування учителів за проступки, зі спадщини померлих без спадкоємців дяків, з пожертв та різних зборів“. Ця пенсія дякоучителів не була значною, та все ж таки вона дещо допомагала.

Були школи і дякоучителі, і це все поглинула мадяризація, все знищила. Знищила всю працю, що постала з поту кріпаків і з праці відданих народів діячів Закарпаття. Олена Рудловчак про це так пише: „Народні маси і патріотична інтелігенція приносили значні жертви, щоб заснувати, утримати, піднести на загальнодержавний рівень рідну школу. Ми сьогодні з подивом і повагою згадуємо самовідданість наших предків у боротьбі з темнотою за світло науки, яке несла рідна школа нашому народові. Це був фронтальний наступ на неграмотність і неучтво. Правда, наступ у поширенні освіти був досить швидко сповільнений, бо прийшли роки реакції, зміцнення абсолютизму, економічного упадку села, наростання мадяризації, яка наприкінці століття зруйнувала руські школи“.

Перед тим як вкажемо на хід мадяризації, подивимося на середні школи Закарпаття.

Середні школи на Закарпатті були латинськими, тобто латинської Церкви. Оскільки в школах мовою викладання була мадярська, з латинізацією школи учнів рівночасно і денаціоналізували. В історіях читаємо: „Поодинокі особи жертвували маєтки на утримання шкіл і школи з маєтками з правила передавали монашій орденам, особливо єзуїтам і піяристам, пізніше францисканцям і премонстрантам“. А хто були ті поодинокі особи? Читаємо далі: „основниками середніх шкіл є або „апостольські королі“ колишньої Мадярщини, або магнати. Вони заснували гімназії в Гуменному, Ужгороді, Сабінові, Подолинці, в Кошицях, Рожняві, Спішським Підгородді, Левочі, Бардієві, Пряшеві. Ці школи були в руках єзуїтів або інших латинських монашій орденов. Подивімося ближче на ці гімназії і на їхніх основників.

Гімназія в Гуменнім заснована у 1613 році (з гуменянської колегії — єзуїтської середньої школи типу гімназії). Це перша

гімназія на території Пряшівщини. Заснував її граф Юрій Другет, жупан Ужгородський і Земплинський, спершу католик, далі протестант, після того знову католик-фанатик, італійського походження, змадяризований. Мета гімназії — латинізація руського населення в околицях краю. Орден єзуїтів у Гуменнім на початку свого існування мав там 83 єзуїти і 6 префектів. Їхня гімназія в Гуменнім існувала до 1640 року.

Гімназія в Ужгороді — це перенесена з Гуменного в 1646 році єзуїтська гімназія. Протягом 160 років, тобто до 1773 року, ця гімназія була в руках єзуїтів.

Гімназію в Кошицях заснував у 1650 році Бенедикт Кішці, Егерський латинський єпископ; навчалися в ній єзуїти, потім — премонстранти. Університет у Кошицях був заснований у 1657 році.

Гімназію в Левочі заснував у 1673 році цар Леопольд I і передав її єзуїтам. „Юрій Сейчені, Острохолмський архієпископ у 1694 році зміцнив маєткову основу для середніх шкіл та інтернатів у Левочі; маєтки були передані в руки єзуїтам. Ладіслав Госсутовті, єпископ Ваца, у 1647 році зі свого маєтку пожертвував село Яблонів на Спіші на утримання гімназії й інтернату і передав його єзуїтам“.

Гімназію в Пряшеві заснував у 1673 році Л. Матяшовскі, Нітранський єпископ, і передав її єзуїтам.

Гімназію в Подолинці заснував у 1642 році граф Лубомірскі, й передав її піяристам.

Гімназію в Сабанові заснував у 1740 році Стефан Дешшевфі, генерал армії, жертвуючи для гімназії свій маєток, і передав гімназію піяристам.

Гімназію в Рожняві заснував Ю. Липпай, примас Мадярщини, у 1659 році й передав її єзуїтам; пізніше її забрали собі премонстранти.

Учительську семінарію в Спішському Капітулі заснував у 1819 році Спішський єпископ, ще й відкрив інтернат, який вели шкільні брати. Жіночу учительську семінарію у Левочі заснував Спішський єпископ, школу вели шкільні сестри. Бардіївська чотирирічна гімназія була заснована як така, а від 1841 року стала шестикласною.

Ми бачили, що всі середні школи заснували королі або латинські єпископи. Маєтки на утримання тих шкіл були передані

окремим монашим орденам, особливо єзуїтам і піяристам з метою утримувати з них школу, інтернат, професорів. Професорами завжди були лише члени того самого ордену. Латинські єпископи могли легко розподіляти маєтки-фондації для латинізуючої школи, адже маєтки латинської Церкви в Мадярщині були більші, ніж королівські (вищезгаданий єпископ Вацу міг без відчутної шкоди дарувати для них одне село). Ще в 1943 році єпископ Вацу був власником більш як 300 сіл, 300 сіл кріпаків-батраків, що на нього працювали.

Так багато латинізуючих гімназій на Пряшівщині! А на Спіші першу руську народну школу відкрили в Порачі, і то в занедбаній старій хаті, а діти носили дрова з дому, щоби могли школу опалювати.

В усіх середніх школах проходила агресивна мадяризація й латинізація. Русини відмовлялися від свого обряду і переходили на латинський. Ось, наприклад, син руського дядка з Пасіки Григорій Таркович, закінчуючи Ужгородську єзуїтську гімназію, під впливом єзуїтів вирішив вступити в їх новіціят у Ваці, але цар Йосиф II якраз тоді, в 1773 році, скасував орден єзуїтів.

Перша руська середня школа на Закарпатті була відкрита в 1791 році, це була учительська семінарія, яка готувала учителів. Її попередниками в комбінації народної і середньої школи були Мукачівська богословська школа, заснована в 1740 році, яка була духовною семінарією і школою для дяків, далі — з 1749 року — школа в Бовчанському монастирі, на рівні Мукачівської, і школа в Краснобродському монастирі — це вже вища духовна семінарія.

Ужгородську учительську семінарію заснував єпископ Андрій Бачинський. Вона розмістилася перед входом до замку. Будинок учительської семінарії стояв від 1883 року, збудований за кошти єпархії без державної допомоги. Єпископ А. Бачинський подав прохання на відкриття учительської семінарії в 1791 році, а цар Леопольд II дарував їй права існування, але офіційне відкриття семінарії відбулося аж у 1793 році. Тоді ж, за пропозицією єпископа А. Бачинського, цар Франциск I іменував першим директором чотирирічної школи, заснованої в Ужгороді, „для образования півцо-учителів єпархії Мукачівської“ Дмитра Поповича, учителя. Його обов'язком було готувати найліпших абсолювентів школи на

місячних курсах підвищення рівня учителя. Учні протягом кількох місяців освоювали собі матеріал народної школи, далі йшло навчання, врешті — практичні заняття і кваліфікаційний екзамен. У 1808 році на основі королівського розпорядження на місце Дмитра Поповича був призначений Юрій Кричфалушій, професор Ужгородської гімназії. У 1832 році учительська семінарія стала єпархіяльною. Аж до 1806 року підготовка вчителів тривала півроку, а відтоді курс учительської підготовки поширився на два півріччя. Від 1836 до 1861 року директором учительської семінарії був Іван Чургович, професор гімназії. За його керівництва курс учительської семінарії був розширений на два роки. Викладання предметів проводилося руською мовою. Держава встановила платню двом професорам семінарії — по 300 форинтів, але були охочі її виплачувати лише в тому випадку, коли навчання буде проводитися німецькою мовою, та й професори будуть знати німецьку. Через те Чургович відмовився від директорства.

Після Чурговича від 1862 до 1884 рр. директором учительської семінарії був професор теології Михайло Лихварчик. За його керівництва від 1876 року навчання в семінарії продовжилось на три роки, оскільки приміщення семінарії стали замалі. У 1883 році, за часів єпископа Івана Пастелія, був споруджений основний корпус учительської семінарії й відкрили інтернат. Будівництво велося за рахунок єпархії, держава дала допомогу розміром лише три тисячі форинтів.

Наступним директором учительської семінарії був Юлій Дрогобецький (1884-1892), який пізніше став Крижевацьким єпископом. За його керівництва в семінарії було відкрито каплицю (1887), яку пізніше розмалював проф. Й. Бокшай. Після Дрогобецького директором учительської семінарії протягом кількох місяців був Андрій Ріпа (Ріпай), а від 1892 до 1917 рр. — Віктор Каминський. За його керівництва учительську семінарію було розширено на чотирирічну форму навчання. З 1917 до 18 жовтня 1938 рр. директором семінарії був Августин Волошин, а після нього — Ернест Дунда.

Другою руською середньою школою була учительська семінарія в Пряшеві.

14 вересня 1902 року Мукачівським єпископом Юлієм Фирцаком була урочисто відкрита жіноча учительська семінарія в Уж-

городі. Такий задум в Мукачівській єпархії існував ще з 1897 року. Але здійснити його вдалося аж тоді, коли єпископ у 1898 році для цієї школи купив будинок і двір. План заснування жіночої учительської семінарії склав професор Августин Волошин. Директором цієї школи був призначений Віктор Каминський, директор чоловічої учительської семінарії. При відкритті семінарії єпископ сказав: „Ми давно вже бажали, щоби учительки були освічені в дусі нашого обряду. Досі до нас приходили учительки з чужих учительських семінарій, тож не дивно, що вони не могли діяти в нас у наших інтенціях, інтересах, бо вони не знали ані обряду, ані материнської мови дітей, тому дітям їхнє навчання було дуже трудне й безкорисне“.

Зрозуміло, що інші учительські семінарії направляли до руських шкіл малярських учительок. Єпархія поставила перепону цьому малярському приливу. Але ненадовго. В останні два десятиліття, коли Закарпаття належало до Мадярщини, у всіх школах Закарпаття (як народних, так і середніх, хоч ті були церковними школами) наказом міністра було запроваджено викладання всіх предметів, навіть релігії, малярською мовою.

Рівночасно з відкриттям середніх шкіл обидві єпархії (Мукачівська і Пряшівська) намагалися відкрити й інтернати. Найдавнішим інтернатом в Ужгороді є „Конвікт“ (на Капітульній вулиці), а ще інтернат для священницьких синів-сиріт, який заснував і за свої кошти збудував єпископ Повчій (1816-1831). У 1908 році цей будинок за єпископа Ю. Фирцака був відновлений. Другим інтернатом був „Алумнум“, заснований у 1883 році. Частина будинку згоріла у 1892 році, тому тоді цілий інтернат реставрували. У 1900-1910 роках в Сиготі вікарій Михайло Балог заснував і поступово розширив інтернат „руських учеників“ св. Михаїла. Цей священник проявив справжній героїзм. Не маючи грошей, відкрив у чужому приміщенні інтернат для 6 учнів, наступного року їх було уже 12. Знайшлися меценати, і на третьому році вже закупили власний дім, старий, але його підремонтували і прийняли вже 24 учні. Цей інтернат був відкритий для руських дітей Гуцульщини. „Передусім ми переконалися, що є ще добросердечні благородно роздумуючі душі, які глибоко в своєму серці носять долю нашого руського народу“, — сказав Михайло Балог при відкритті інтер-

нату. При монастирі св. Василя Великого в Ужгороді, що був збудований у 1912 році, був найбільший інтернат.

У Пряшеві перший інтернат для середньої школи, заснований Товариством св. Йоана Христителя, був збудований за єпископства Йосифа Гаганця.

У 1906 році в Ужгороді був відкритий інтернат для дочок і сиріт півцоучителів, тут вони вчилися за помірно низьку плату, а сироти — безплатно. Закуплений будинок, перероблений на інтернат, міг прийняти відразу 32 дівчини, з яких 6 були сиротами. Першою управителькою інтернату була призначена вчителька міщанської школи О. Волошин.

Мадяризація руських шкіл

У XIX ст. єдиним місцем народного життя Закарпаття були Церква й церковні народні школи. Зі сторони малярської влади розвиток руської школи навмисне гальмувався, особливо тим, що держава не давала ніяких засобів на їхнє утримання. Увесь тягар — придбання ґрунту під школу, будівництво школи, утримання її та вчителя — лягав на плечі Церкви та її вірних. Народ був убогий. „Церковна газета“ з 1857 року в № 8 пише: „Убожество народу... Як можна вимагати, щоби наш народ, у якого часто нема засобів на прожиття і виплати державних податей, щоб він на свої видатки поставив і утримував школу і платив учителям?“ З тих причин до 1861 року тут не було, крім „дяківської школи“, зн. школи, в якій учив дяк, порядної школи“ (Світ, 1870, № 47).

У першій половині XIX ст. активізувалася маляризація шкіл, яка тривала до 1918 року. Першим законом, який про це засвідчив, став закон 1791-1792 років. Згідно з ним у всіх середніх і вищих школах Мадярщини запроваджувалося викладання тільки малярською мовою. Цей закон зобов'язував тих, хто вступав на державну службу, знати малярську мову. Цим законом була закрита дорога до вищих шкіл студентам, що в народних школах навчалися по-руськи.

Закони 1836 і 1840 років визначали малярську мову єдиною для всіх шкіл та урядів. Законом з 1844 року запроваджувалося у всіх школах малярську мову як мову навчання. Цей закон взагалі не брав до уваги факту, що в Мадярщині є й інші національності.

Після австрійсько-мадярського порозуміння в 1867 році була проведена цілковита мадяризація шкіл. Почався похід мадярських шкіл на немадярські території. На Закарпатті засновувалися мадярські школи. Закон № 18 за 1879 рік був виданий як спеціальний закон і затверджував обов'язкове навчання мадярської мови у всіх народних школах. Закон установлював, що вчитель чи професор, який до 1883 року не навчиться розмовляти й писати по-мадярськи, не може продовжувати роботу в школі і підлягає звільненню з учительської посади. Також міністерським указом (№ 34148 за 1880 рік) визначено окрему грошову винагороду тим учителям, котрі в навчанні мадярської мови виявлять найкращі результати. За успішну мадяризацію давали нагороди й мадярські культурні товариства, які були у кожному комітаті. Наприклад, руська газета „Листок“ за 1889 рік писала: „Іван Коцак і Августин Ситовський, учителі з Шаторольйоуїгелі, з причини викazanого успіху в навчанні дітей мадярської мови, дістали від мадярського культурного товариства нагороду по 10 гульденів“. Це вістка важлива не лише з причини мадяризації школи, але й тому, що це історичний документ, який свідчить про те, що Шаторольйоуїгель (на півночі сучасної Мадярщини) тоді ще не був руським містом з руською школою. Такою була і його околиця. На основі згаданого закону в школах було 14 годин на тиждень мадярської мови. Отже, учителі в школах не вчили, а мучили дітей. Дітям було заборонено в приміщенні, надворі і по дорозі зі школи розмовляти по-руськи.

Справі насильницької мадяризації служив і закон № 30, прийнятий у 1883 році, який називав обов'язковим вивчення мадярської мови та історії мадярської літератури у всіх середніх школах, без огляду на мову навчання у них. У 1891 році обов'язкове вивчення мадярської мови було поширене також на дитячі садки та дитячі будинки.

Насильницьку мадяризацію руських шкіл здійснювали і так звані мадярські культурні товариства, що створювалися за допомогою держави і мадярських магнатів, землевласників. Існували соціальні товариства для мадяризації руських шкіл, прізвищ русинів. Ці товариства оперували великими сумами грошей, які вони одержували від уряду, мадярської аристократії та від місцевих органів влади.

Руськими залишалися лише церковні школи. Але й тут влада почала все частіше й більше втручатися у справи. У 1879 році було видано наказ про вивчення мадярської мови у церковних школах. У 1896 році мадяри відзначили „Міллениум“ — торжество з нагоди нібито тисячоліття їхнього приходу в Європу. В школи призначали вчителів, які взагалі не знали руської мови. Вже десятиліттями перед тим використовували убогість руських сіл, які були не в силі поставити школу або утримувати учителя. Тоді будували державну школу і давали державного вчителя, але все тут було мадярське, а руська мова в ній не вивчалася. Закон № 27 за 1897 рік, названий законом Аппонія (міністр Аппоні), яким вводилася мадярська мова як навчальна і до церковних руських шкіл, ліквідував залишки руських шкіл, і на початку Першої світової війни на Закарпатті вже не було жодної руської школи. На основі цього закону, релігію можна було вивчати руською лише в перших двох народних класах, а далі і релігія вивчалася мадярською, а діти мали знати по-мадярськи й молитви. Зрозуміло, що змадяризовані були й руські учительські семінарії та богословська семінарія. Рівночасно було заборонено видавати книжки, навіть молитовники, писані кирилицею. Їх можна було видавати тільки латиною з мадярською транскрипцією.

Існує багато споминів закарпатців про мадяризацію руських шкіл, яка призводила до денаціоналізації та латинізації руської молоді. Олександр Духнович у своїй автобіографії згадує, що він у студентські роки писав мадярські вірші і погорджував усім руським. „Я всьому вірив, що мені викладали, також вірив у те, що, крім мадяра, нема на світі людини... Я цьому вірив і так по цім і відчував, тому й писав вірші мадярські, і сам (стижусь) хулив проти слов'ян...“. Духнович далі пише: „Був я висланий на приход Комлошський, а в 1834 році — на приход в село Біловежа. Тоді вперше був я між русинами, і узнав, що я русин, постало в мене в душі чувство руське, я почав читати й писати по-руськи... Тоді згадав я слова мого діда і я душею й тілом став руським...“ Духнович пізнав правду. Але сотні її не пізнали, були зведені, златинізовані, зденаціоналізовані.

Ось що пише директор Павло Яцко, який у 1904 році відвідував Ужгородську учительську семінарію: „Рік 1904. Для інтелі-

гента руського походження вже великою ганьбою було виявити хоч і найменшим знаком свою приналежність до залишеного руського народу. Мадярска культура як великий валець придушила народну свідомість. Усі школи, починаючи від захоронок і початкових шкіл, до університетів, старалися, щоб протягом кількох років кожен русин забув про своє минуле і славу свого народу. В Учительській семінарії нам заскіплювали в душі, що найсвятішим нашим завданням як майбутніх народних учителів має бути: всіма силами прагнути до витворення 30-мільйонного мадярського народу. Тоді це було гаслом мадярів“.

Руських національних молодіжних організацій не було. Єдиною організацією руської молоді на Закарпатті, що свідчила не так про національні, як скоріше про її релігійні почування, був гімназійний хор, який у неділю і свята співав у церкві.

Навчання в гімназії було під наглядом римо-католицького Сукмарського єпископа. Екзорту греко-католицький священник мусив тримати по-мадярськи. Коли тогочасний катехит Емануїл Рошкович прочитав однієї неділі Євангеліє по-старослов'янськи, професор Бодрогій звинуватив його у панславізмі і Рошковича перевели до Пряшева.

Наслідки ліквідації руських шкіл на Закарпатті були страшними. Зникли школи, збудовані убогими кріпаками, зникла в школах руська мова, на Закарпатті зростала неграмотність. Погляньмо, як поступово зникали руські школи:

Школи з мовою навчання:	Кількість шкіл за роками:							
	1874	1877	1882	1887	1892	1897	1902	1907
руською	571	491	349	273	186	193	74	—
рус.-мадяр.	—	—	246	296	262	263	306	107

Отже, з початку 1874 по 1902 рік кількість руських шкіл на Закарпатті скоротилася з 571 до 74. У 1907 році й ці школи були зліквідовані, залишилося лише 107 так званих мішаних шкіл. Через кілька років і їх ліквідували і на кінець Першої світової війни на Закарпатті вже не було жодної бодай мішаної русько-мадярської школи.

Подібною була й доля студентів гімназій. Вони вчилися в гімназіях таких міст: Ужгорода, Пряшева, Левоча, Подолінка. Мадяризація і насилля над студентами призвели в 1866-1871 роках (тобто протягом 5 шкільних років) до того, що з 285 руських студентів русинами себе визнавало лише шість. В 50-х роках у Кошицькій гімназії студіювало до 70 русинів, але в статистичній таблиці 1866-1871 років вже не бачимо жодного. У Пряшівській гімназії за один шкільний рік всі 67 русинів були записані мадярами.

Найгіршим наслідком мадяризації руських шкіл стало зростання неграмотності. У 1870 році в Ужгородському комітаті було 130 432 жителі. З них читати й писати уміло лише 13 749, тільки читати — 9793, решта 106 490 були зовсім безграмотними. А в інших комітатах було набагато гірше. Наприклад, про Мараморош урядова мадярська статистика за 1900 рік подає, що з усього населення уміло читати й писати лише 21,3 відсотка населення. Чеські дослідники стверджують, що перед Першою світовою війною на Закарпатті 40 відсотків населення було безграмотним.

Ось що пишуть історики й дослідники про мадяризацію руських шкіл Закарпаття.

Тома Масарик: „Мадяри придушили народне шкільництво й літературу. Особливо від 1907 року шкільними законами тодішнього міністра Аппоні зовсім знищили шкільництво“ („Слов'яни по війні“).

Колишній чеський шкільний референт на Закарпатті *Пешек:* „Мадярські школи на Закарпатті мали лише одну мету — мадяризувати руську молодь“.

Французький історик *А. Деніс* школи в Мадярщині прирівняв до машини, в яку на однім кінці вкидають слов'янських дітей, а на другому виходять мадяри.

У 1910 році англійський учений історик *Р. Б. Сітн-Ватсн*, відомий під псевдонімом *Скотус Віатор* видав книгу „Національне питання в Мадярщині“ на захист поневолених слов'ян в Мадярщині. Пише він і про закарпатських русинів. Він сам у Мадярщині придивлявся до всього, сам спостерігав, наочно бачив, оцінював і після того промовив справедливо й так голосно, що його слова почула вся Західна Європа. Йому говорили, що русини Закарпаття — це напівдикий неосвічений народ, який ні сам не

може піднятися, ні його не можна піднести; що цей народ не може мати громадянських прав і що буде для нього добродійством, якщо він буде винищений, бо хоч так скінчиться його нужденне животіння. Так Скотус Віатор довідувався про національності Мадярщини в розмовах з такими мадярами як міністр граф Аппоні, який і видав ті злочинні протиукраїнські закони та від інших політиків. Про те, що Віатор написав, ми розповімо в окремому розділі, а тут лише згадаємо те, що він пише про шкільництво, причому дуже коротко. „Інший професор мені твердив, що в Мадярщині всі національності мають рівні права. А я йому сказав: „Освіта має бути ведена в материнській мові. Вкажіть мені хоч один приклад, де є в Мадярщині хоч одна-єдина русинська гімназія“. Інший сказав: „Ми не перестанемо, доки русини не зникнуть“. Ужгородський комітат вирішив, що королівські міста будуть мати в сеймі голос, якщо приймуть мадярську мову за єдину мову урядів і шкіл та установ. Пештський комітат дав карбувати пам'ятні монети для вчителів у немадярських школах, які відзначилися в поширюванні мадярської мови. Лише мадяри могли бути священиками й учителями. Головний удар був спрямований на Церкву і школи — останнє пристанище утискуваних національностей. Один латинський священик-піярист Андрій Дугоніч пише про русинів як про циган. Інші пропонували видати закон, за яким той, хто не знає по-мадярськи, не має права на власну хату чи маєток. Мадярська газета „Мадярсар“ радила, що „таким дітям, що не знають по-мадярськи, не треба дозволяти, щоб бавилися, бо лише так можна дітей привчити до мадярства“. Газета Лойоша Кошута „Пешті Гірлоп“ називала слов'ян ворогами мадярів, нападала на вчителів, які не вчать по-мадярськи, хвалила тих, хто змадяризував школу й Церкву.

Треба в кожному селі відкривати дитячі садки, де діти навчались би по-мадярськи й викоренили зло немадярської мови (газета „Сленкор“). Любов до власного народу мадяри вважали найбільшою чеснотою, у русинів же вони її засуджували і вважали великим гріхом. Мадярський сейм не приймав Меморанда русинів, а мадяризаційні закони приймав і нагороджував оплесками. Що стосується шкіл, то всі, в т. ч. церковні, були насильно змадяризовані, мовою навчання стала мадярська мова і в усій

Мадярщині нема жодної русинської середньої школи. Нема винятку з правила, що мадярська влада свідомо утискає шкільництво й освіту жителів немадярської національності, а всі зусилля спрямовує лише на мадяризацію. Мадяри не дозволили, щоби русини мали свої школи, щоби добували освіту, при тому русинам постійно вказували, що вони душевно відсталі. Газета „Будапешті Гірлоп“ (03.04.1908) безсоромно твердила, що національні школи тому закриваються, що нема вчителів, які навчали б у національних школах, а, крім того, нема дітей, які хотіли б туди ходити. Так мадяри обманювали закордонну громадську думку.

В русинів існували закриті культурні товариства — Товариство св. Василя Великого в Ужгороді та Літературне товариство Івана Христителя в Пряшеві. Професори в гімназіях, які вважали себе русинами, були переведені вглиб Мадярщини. Але треба сказати, що згадані товариства були розпущені без будь-яких звинувачень, без вивчення їхньої діяльності, без вказівки на яку-небудь провину.

Церква русинів на Закарпатті була, як і її вірні, убога і не могла утримувати школи, так що, наприклад, у Мараморозі був один учитель на 174 дитини, а одна школа — на 250 дітей. Держава не заснувала жодної школи з немадярською мовою навчання, навпаки, змадяризувала церковні русинські школи, а ті, які не змогла змадяризувати, закрила. Змадяризовані школи були майстерно пристосовані до „продукування“ вироdkів: вступали до неї діти-русини, а виходили мадяри. „Завдання шкіл — мадяризувати“, — сказав прем'єр Коломан Тісо. Мадяри виганяли з середніх шкіл учнів, які розмовляли між собою не по-мадярськи.

У 1902 році міністр шкільництва видав жакхливий наказ, згідно з яким у церковних школах зобов'язано вивчати мадярську мову з 18 до 24 годин на тиждень. Видно, що міністр мало дбав про те, щоб діти навчилися читати, писати та рахувати, але більше — щоби навчилися мови, яку в селі ніхто не розуміє. А видавець „Будапешті Гірлопу“ Ракоші у 1904 році домагався в шкільному комітеті, щоби національності були примушені протягом трьох років у своїх школах вчитися розмовляти, декламувати й співати лише по-мадярськи. Граф Чакі у 1891 році подав проект закону про заснування дитячих садків, у яких треба прищеплювати мадярство в душі тих найменших, що ще не вміють противитись.

Мадярська влада не дбала про лікування дітей, про покращення добробуту русинів, про зниження рівня смертності дітей. Вона турбувалася лише про те, щоб майбутнє покоління змадяризувалося. Для того, щоб не виникало сумніву, що автор цих рядків каже правду і не перебільшує, поглянемо на урядовий документ, в якому говориться: „Наші материнські шкілки (садки) мають лише національне завдання і тим відрізняються від подібних установ закордонних“. Прийнявши закон з 1891 року, Мадярщина вирішила робити те саме, що робили турецькі султани — виховували в садках яничарів, вже в дитинстві відчувували немадярських дітей від їхнього роду.

Англійський вчений Скотус Віатор писав: „Русинські церковні школи були ліквідовані, так що вони не мали чого нарікати на те, що немає в достатку грошей, та утримували їх убогі вірні, а держава нав'язувала їм всілякі обов'язки, а коли ті не були виконані, церковну школу закривали й відкривали державну, а та була вже мадярською. Або: церковні вчителі мали малу платню, убоге населення не могло їм багато платити, і тут держава дала вчителів в підмогу кілька крон і на основі того вже могла призначити вчителя, домагатися від нього, щоби проводив мадяризацію, могла його відразу звільнити і призначити іншого, який не знав іншої мови, крім мадярської“.

„Перевершили усі дотеперішні шкільні закони графа Аппоні. Закон № 26 за 1907 рік наказує вчителям жертвувати час при навчанні єдиному предмету — мадярській мові. Від них вимагається присяга, що будуть мадяризувати; за ними слідкують, їхня платня залежить від того, як навчать дітей мадярської, їх можуть звільнити з посади за найменше підозріння в послабленні мадяризаційного процесу. А таких, хто ретельно мадяризував, відзначають похвалами, грошовими нагородами, пишуть про них у газетах. В школі мусять висіти мадярський прапор, картини з історії Мадярщини, але зрадою означало б мати в школі ікону Кирила і Методія. А один північномадярський єпископ заборонив священству давати в хрещенні дітям імена Кирила або Методія — великих слов'янських апостолів. При тому всьому мадяри проголошували, що школа в Мадярщині має свободу „рівної якій нема в цілому світі“. Ті школи були нічим іншим як мадяризаційними

установами. Мадярська держава, коли чимось допомагала немадярським школам, то лише для того, щоб отримати над ними більшу владу. Мадяри називали русинів відсталими, некультурними, але ця відсталість не була внаслідок їхньої нездібності, але внаслідок їхнього поневолення й визискування мадярами. Русини є частиною великого русинського або малоруського народу, і їхньою мовою говорить тридцять мільйонів людей, говорять тією мовою аж по Азов. Коли вони хиляться до Руси, це цілком природно“.

Скотус Віатор на сто сторінок подає мадярські документи, якими доводить правдивість всього того, що написав.

Боротьба проти мадяризації школи

Коли переглянемо давні мадярські часописи, знайдемо в них повідомлення про „руських попів“, які ставали до опору при спробах мадяризації руської школи. Так, наприклад, газета „Пешті Гірлоп“ від 1841 року (№ 32) написала: „Требішовський руський піп висловив невдоволення, що діти його вірних мають навчатися в мадярській школі. При тому він виголосив, що не має нічого проти того, щоби діти окрім руської мови вчилися і по-мадярськи, але що не може припустити занедбування руської мови“. Газета далі писала: „Подібно пригодилося в мадярському селі Бейкеч, де руський піп заборонив дітям своїх вірних ходити до однієї школи з дітьми римо-католицького визнання і їх навчання руською мовою доручив неосвіченому батракові (тобто дякові). Цей почин столичне згромадження кваліфікувало як протизаконний вчинок і було вирішено засновувати державні школи на руських селах з мадярською мовою навчання, де би руські попи не мали впливу“. Та ж газета в номерах 34 і 53 опублікувала звинувачення, що уніатські попи вводять руську мову у греко-католицьких змадяризованих селах Гайдудорозького округу.

Газета „Листок“ (№ 10 за 1889 рік) написала: „Виганяють руську мову не лише з наших нижчих шкіл, але навіть і з духовних семінарій, метою яких є освіта руських священників для нашого руського підкарпатського народу. От в нашій Ужгородській духовній семінарії уже від двох років на сходах самоосвітнього кружка тутешніх питомців не чули ми жодного руського слова“.

Такі вістки про опір руського священства проти насилля мадяризації школи можна читати за всі роки в закарпатських руських газетах. Греко-католицькій церкві та її священству довелося боротись не лише проти мадяризації школи, але треба було переконувати вірних, щоби наперекір нужді вони утримували свою школу й учителя, бо коли школу візьметься утримувати мадярська влада, тоді та школа вже буде мадярською. Священики мусили пояснювати, що в цьому випадку йдеться про страту національності.

Погляньмо, як велася боротьба за руську мову в Ужгородській гімназії на основі статті історика Іринія Конратовича: „В Ужгородській гімназії, яку вели єзуїти, мова навчання була: у 1614 -1785 — латинська, у 1785-1790 — німецька, у 1790-1844 — латинська і мадярська, у 1844 — мадярська. Тоді, в 1849 році, професори гімназій Василь Ляхович, Михайло Лихварчик, Йосиф Балудянський, Олександр Вашкович і директор гімназії Іван Чургович — усі священники Мукачівської єпархії — на основі того, що більшість учнів були русинами і що всі національності Австро-Мадярищини є рівноправними, домагалися навчання руською мовою. Але до того негативно поставилося латинське духовенство. „Ці як вороги східного обряду, нерадо вітали восторжествовання руської мови. Знаємо з нашої церковної історії, як нами і нашим східним обрядом погорджували наші брати західного обряду, знаємо, яку тяжку боротьбу вели наші єпископи, щоби визволитися із соромного надволодіння егерських латинських єпископів, а тепер все те хотіли відновити. Ужгородський латинський плебан Стефан Варга звернувся зі скаргою до Сукмарського єпископа з доносом, що мадярський римокатолицький характер Ужгородської гімназії знаходиться у небезпеці. Просив єпископа протестувати проти більшості греко-католиків. Єпископ Іван Гам у 1850 році в Меморандумі звернувся до тодішнього державного комісара Герингера з протестом, що в гімназії мовою викладання стала руська мова і він, єпископ, протестує проти руського характеру гімназії“. Так руська мова навчання була відсторонена. Професорів-священиків попереували в мадярські міста. Від 1869 року руська мова стала факультативним предметом, а решта предметів викладалася по-мадярськи. До 1890 року ще можна було вчити релігію по-руськи, а опісля й це було заборонене. Далі греко-католиків примушували навіть молитися по-мадярськи.

Героїчну боротьбу проти мадяризації школи і за відмову передавати церковні школи державі вів Віктор Гебей, генеральний вікарій єпископа Юлія Фирцака. Про це все написала мадярська дослідниця Маєрова на основі документів секретаріату мадярського прем'єра та повідомлень мадярських урядів і жандармерії.

Ще нам треба визначитися з приводу різних писань про школу Закарпаття.

Мадярські дослідники пишуть категорично: русини неграмотні, неосвічені, це їхня вина. Притому вони зумисне не зважають на те, що мадярська влада не бажала розвитку руських шкіл, якими керувала руська Церква й священство, які засновували й утримували убогі русини-кріпаки, що самі терпіли нужду, адже мадярська держава ніколи нічим не прилучалася до заснування й утримання шкіл, навпаки — різними законами їх ліквідувала.

Але для нас болючіше те, що такі свої, українські „дослідники“ в часи сталінського терору, а потім і застою в ліквідації руських шкіл Закарпаття звинувачували не мадярську владу, а „уніатське священство“. Вони не хотіли бачити добрих вчинків на благо народу мукачівських єпископів і священників, навіть єпископа Бачинського, і писали про них лише негативно. І тільки тому, що вони були „уніатськими“ єпископами чи священниками. Декотрі (напр., Чума, Бондар) писали, що лише церковні школи утримували руського духа, що школи засновували церковні громади під керівництвом священників, але власне те, що школи були під керівництвом священства, сприяло їх мадяризації. Збереглася, наприклад, скарга О. Павловича, у якій зазначається, що декотрі священники не вчать у школах. Однак ми більше ніде не знаходимо такого повідомлення, що начебто священство мадяризувало школу. Зрозуміло, що між священством, як і між лікарями, учителями та іншими людьми знайдуться безсовісні, але цього не можна узагальнювати. Бачимо й заклик якогось єпископа в руських школах вивчати мадярську мову. Це написали або мадярські ставленики-єпископи, або і чесні єпископи за наказом чи під натиском мадярських урядів. Але ніде нема такого, щоби єпископи ліквідували руську школу. Навпаки, згадувані документи мадярського прем'єра вказують, що мадярські уряди заохочували доноси на єпископів і каноніків про те, що вони не хочуть

передати церковні руські школи державі. Отже, такі наші „історики“ або не знають історії, або невинну дію роблять злочином. Це тим більше дивно, коли вони самі в той час, як сталінізм нищив усе, що було українським, передусім українську школу, і слівцем не озвалися на захист своєї школи. Які ці люди ниці в порівнянні з тими, кого вони осудили. Треба вчитись робити висновки хоча б від англійця Скотуса Віатора, який глибоко вивчав питання розвитку школи на Закарпатті і вказав на винуватців неграмотності українців, на мадярське насилля, обман світової громадськості, при тому вказав і на жертвовність „убогої Церкви руської“ в будівлянні й утриманні шкіл та підготовці руських учителів. Аж соромно, що не українці зробили такий ретельний аналіз мадяризації Закарпаття, а англієць. Мусив прийти англієць, щоби показати русинам їхню історію: які кривди з ними робили мадяри, героїзм нужденного населення, що в утиску рятувало свою мову, свою національність.

Ужгородська богословська семінарія

У 1778 році єпископ Андрій Бачинський Мукачівську богословську школу переніс до Ужгорода і 3 грудня 1778 року в ній почалося викладання. Єпископ Бачинський помістив семінарію в Ужгородському замку. Цей замок розміщений на фундаменті давньоруського городища, в якому ще в 896 році князь Лаборець захищав свободу руської землі Закарпаття від мадярських кочівників. Збудував його граф Другет, а коли вимер той рід по чоловічій лінії, замок ще раз перебудував чоловік Христини Другет граф Микола Берчені. За участь у повстанні Ференца II Ракоці цей замок був відібраний у Берчені на користь держави, а в 1776 році цесарева Марія Терезія його передала у власність Мукачівської єпархії.

Ужгородська богословська семінарія постала як „Королівсько-єпископська“ — „Семінаріум Регіо-Єпископале Дієцезанум“, називали її ще „Богословським ліцеєм“. Протягом історії цій семінарії-ліцею давалися різні назви, як це бачимо в Шематизмах: „Ліцеум Теологікум“, „Семінаріум Регіо-Єпископале Дієцезанум“, „Ліцеум Регіо-Єпископале Унгварієнсе“, „Регіо-Єпископале Семінаріум Унгварієнсе“. Духовними покровителями семінарії були

визначені три східні ієрархи: св. Йоан Золотоустий, св. Василій Великий і св. Григорій Богослов. Зі списку богословів у 1810-1811 роках видно, що ними були одружені священники, дякони й неодружені читці. Деякі богослови одружувалися перед закінченням студій, наприклад, після третього року навчання. Пізніше це було заборонено. Богослови могли одружуватися аж після закінчення студій. У богословській семінарії спочатку не було каплиці, так що богослови на Св. Літургію щодня ходили в катедральну церкву. Тільки єпископ Василь Попович у 1858 році спорудив каплицю в замку й 11 лютого її освятив. На місці теперішньої каплиці була спальня. У 1850 році в ній ночували політичні в'язні. Кількість богословів була різною — деколи 150, 120, а в 1787-1788 роках — всього 23, а з них лише одна випускниця. У 1809-1810 роках було 120, а до них ще треба зарахувати 30 богословів, що студіювали у Трnavі. Кандидатів приймали після закінчення гімназії й філософії, що відповідало 7-8 класам гімназії. Спочатку, оскільки в Ужгороді не було 7-8 класів тоді званої філософії, наприклад, у 1856 році 13 гімназистів 7 класу філософії закінчили цю школу в семінарії. Перед цим, ба й пізніше, 7-8 класи гімназії-філософії учні закінчували в Кошицях, Сукмарі та Великому Варадині.

План навчання в семінарії був такий, як і в латинських семінаріях. Вивчали історію Старого й Нового Завітів з герменевтикою, мови — єврейську й грецьку, теологію з патрологією, догматику, моральне і пасторальне богослов'я, церковне право. Викладали чотири ординарні професори. В середині XIX ст. через вакантну посаду професорів єврейської та грецької мов ці предмети було випущено. У 1818-1819 роках навчали також основ халдейської й древньосирійської мов. Тези-питання до іспитів, доки не правив єпископ Панкович (1866-1874), посилалися Острохолмському архієпископові (латинському) як митрополитові. 1852 року Мукачівський Капітул заявив, що тези до іспитів переглядає він і тому більше не буде їх посилати митрополитові. Перед висвяченням кандидат ще складав „екзамен юрисдикціонале“.

Професори теології намагалися видати для богословів підручники. Про декілька з таких маємо відомості, наприклад, Михаїл Брадач видав „Разноглаголствіє о Благочестії“ (моральна теоло-

гія), др. Лазар Павлович — „Уведення до книг Старого і Нового Завіту“ (1848) по-латинськи, др. Андрій Балудянський — „Історію Церкви“ (по-латинськи, по-мадярськи і по-руськи), др. Антон Чопей — „Краткое богословіє пастирское“ у 1890 році.

Найвизначнішими професорами семінарії були: Григорій Таркович, професор літургії, пізніше єпископ Пряшівський, його називали „архівом всеможливих знань“, грецькою і латинською мовами він володів як рідною; Петро Петрецький, доктор теології й філософії, професор біблійних наук і східних мов; Андрій Балудянський, професор церковної історії та канонічного права (1853); др. Лазар Павлович, професор біблійних наук (†1879); др. Михайло Щавницький, професор церковної історії; в новіші часи — др. Василь Гаджега, який написав більшість творів латинською мовою, видатний історик Закарпаття (†1938).

Із Ужгородської богословської семінарії вийшли такі видатні вчені Закарпаття: Петро Лодій (у 1786 р. — на першому році) став професором університету в Кракові, у 1803 році викладав у Петербурзькій Академії; Юрій Гуца-Венелін, який емігрував у Росію і став видатним дослідником історії й мови болгар; Олександр Духнович, Іван Раковський, Віктор Кимак, Кирило Сабов, Іван Сильвай, Іван Дулишкович (історик), Андрій Дешко (став професором у Симбірську, видав порівняльну граматику мадярської, черемиської і чуваської мов у 1863 році), Олександр Павлович, Василь Довгович (член Мадярської Академії Наук), Іван Фогарашій (автор „Русько-мадярської граматики“), Й. Базилович, І. Чургович, М. Лучкай, А. Кралицький, А. Митрак та інші.

Семінарія завжди терпіла нестатки, так що були періоди, коли шкільний рік треба було швидко закінчити. Від 1863 року в семінарії ввели нові предмети, а саме: ведення сільського господарства, німецька і французька мови. Латинську мову вивчали так, що в один період (після 1852 р.) богослови повинні були розмовляти між собою по-латинськи. Педагогіку почали вивчати з перших десятиліть XIX століття. Введено також громадянське право, щоби священики могли давати вірним поради і захищати народ юридично. Громадянське право викладав юрист-мирянин.

Що стосується мови викладання, то нею в Мукачівській богословській школі була руська. Це була мішанина народної української

мови з церковнослов'янською. В Ужгородській богословській семінарії спочатку мовою викладання була руська мова, але зі смертю єпископа Бачинського і тут настали зміни (мова викладання залежала від того, хто був єпископом). Отже, в різні періоди були різні мови викладання. Слід зазначити, що в деякі періоди теологію викладав професор румунської мови, тому що до Мукачівської єпархії належали й румунські або зрумунізовані парафії Залісся й Марамороша. Державні мадярські уряди домагалися, щоби мовою викладання була латинська, а з 1839 року — мадярська. Єпископ Андрій Бачинський виборював право викладання на факультеті теології руською мовою, вказуючи, що без неї „не можна своєму народові служити“. Домагався, щоби кандидати на богослов'я вже при вступі знали руську мову. Цей єпископ не зважав на державні розпорядження і, як свідчать документи, за його життя мовою викладання на теології була руська мова. Але пізніше, за єпископства Олексія Повчія (1816-1831), почали викладати латинською мовою, причому всі предмети, й цього строго дотримувалися. Пізніше окремі предмети (моральне, пасторальне богослов'я, обряд) викладались по-руськи. Коли в 1855 році Острохолмський архієпископ домагався, щоби латинською мовою викладали усі предмети, Капітул до того поставився негативно, але не мав нічого проти, щоби латинська мова викладалася як предмет. Тоді єпископ В. Попович (1837-1864) підкреслив вимогу знання руської мови і звернувся до священства, щоби під час прийому дітей до школи записували їх справжню національність, руську, а не мадярську. Газета „Світ“ часто домагалася, щоби на теології викладали руською мовою, того домагалися і намісничі округи священства. Домагалися, щоби усі предмети викладалися руською мовою, а латина щоби була лише окремим предметом. Але рівночасно під натиском мадярських урядів в теології провадилася мадяризація і це стосувалося не лише мови викладання, — богословів примушували розмовляти між собою виключно мадярською мовою. Така ситуація проіснувала до кінця Першої світової війни. То тут, то там дочитуємося, що малі групи богословів утворювали руські „самообразовательні“ гуртки.

Від 1799 до 1945 року в Ужгородській богословській семінарії було 34 ректори, з них троє не були каноніками, четверо — Григорій Таркович та Миколай Товт (1875-1876), Юлій Фирцак (1876-1885) і

Олександр Хира стали єпископами, перші два — Пряшівськими, останні два — Мукачівськими. З префектів семінарії четверо стали єпископами: Іван Валій (1869-1871) — Пряшівським, Юлій Дрогобецький (1877-1881) — Крижевським, Петро Гебей (1889-1906) — Мукачівським, Стефан Новак (1906-1908) — Пряшівським.

Від 1806 року семінарія мала 23 спірітуали, з яких єпископами стали Миколай Товт — Пряшівським, Василій Такач — Піттсбурзьким, Олександр Хира й Теодор Ромжа — Мукачівськими. З продиректорів теології, яких від 1799 року було 17, єпископом став Петро Гебей (продиректор в 1913-1924 роках). З професорів Ужгородської богословської семінарії стали професорами університету в Будапешті двоє: др. Іван Валій і др. Миколай Товт, обидва пізніше стали Пряшівськими єпископами. Останніми ректорами семінарії були Олександр Хира та Людовик Міня, останнім спірітуалом — Теодор Ромжа.

На теології в Ужгороді студіювали хорвати й румуни, між іншим, у 1893 році був і хорватський поет Спірідіон Петранович. Хоч у ті часи ужгородська теологія була цілком змадяризована, ті хорватські та румунські богослови ганьбили і сварили русинів-богословів за те, що вони між собою не розмовляли по-руськи. Закликали русинів, щоби ставали разом з ними, хорватами й румунами, до боротьби проти мадяризації та проти економічної експлуатації їхніх народів.

Ужгородську теологію пізніше закінчили такі єпископи: Мукачівський єпископ Іван Пастелій (1875-1891); Василій Такач (1924-1948), Даниїл Іванчо (1948-1954), Миколай Елько (1954-1963) — всі троє єпископи в Піттсбургу (США) в названих роках.

Хоч декотрі закарпатські богослови студіювали науки і в Будапешті, свою національність вони й там не втратили і стали на шлях праці на благо народу. Між ними чільне місце зайняли Августин Волошин, Василь Гаджега, Віктор Желтвай, Василь Ларь, Корнило Феделеш та інші.

Шематизми Мукачівської єпархії

Дуже важливим збірником історичних відомостей про Церкву Закарпаття і про заселення українцями території Історичного

Закарпаття є Шематизм. Шематизми Закарпаття — це періодично видавані списки парафій із найважливішими даними про парафію, храм, парохів, школу тощо. Найдавнішими в католицькій Церкві взагалі є Шематизми XVII ст., а на Закарпатті їх почали вести на сто років пізніше. Перші закарпатські Шематизми Мукачівської єпархії були рукописні. Вони навіть так не називались, були це звичайні списки парафій, без імені пароха, без записів філіалів парафій та кількості душ. Такі рукописні списки на Закарпатті відомі вже з 1700 року і знаходились вони в єпархіальній бібліотеці в Ужгороді. Цінним є записник єпископа Декамеліса (виданий Ю. Жатковичем у Тиртинелмі Тар 1890 року), а ще кращими є візитаційні протоколи єпископа Михайла Мануїла Олшавського від 1750-1752 років, де вперше подано дуже важливі дані про парафію, храм, пароха, доходи парафії тощо.

Єпископ Андрій Бачинський намагався видати Шематизм і закликав священство, щоби послали гроші на видатки для видання цієї книги, але, правдоподібно, з матеріальних причин Шематизм не вийшов. Отож перший друкований Шематизм Мукачівської єпархії вийшов аж у 1814 році під назвою „Каталогус“. Шематизми Мукачівської єпархії, що виходили друком, появлялися в такому порядку:

1. 1814 — Кошиці. „Каталогус Венерабіліс Клері Алме Діоцесіс Мункачієнзіс“. Цей „Каталог“ мав 338 сторінок, у зміст входили: Капітул, консисторія, консисторія Кошицького вікаріяту, єпископський лицей в Ужгороді, парафії з ім'ям священника і патрона, філіали (всюди названо з кількістю вірних), деканати, архидияконати, а також відомості про те, хто на пенсії, хворі священники, богослови, Чин св. Василія Великого, померлі священники, індекс осіб, індекс парафій. З філій індексу не було. Дуже важливо, що цей Шематизм дає нам інформацію про парафію Дорога — тепер Гайдудорог (в Мадярщині): „Дорог, екс парте *Рутгенорум* парохус Грегоріус Таркович 4003 душами, екс парте *Валахорум* парохус Базіліус Сабо 2009 душ“. Повний примірник цього першого Шематизму знаходиться в Немзеті Кузеум в Будапешті. Отже, у 1814 р. місто Дорога, тепер Гайдудорог, від якого пішла й назва Гайдудорозької єпархії, мало чотири тисячі душ русинів, а дві тисячі душ румунів. Мадярів воно не мало, тепер воно мадярське, отже, там тепер живуть змадяризовані русини й румуни.

Далі маємо Шематизми з років: 1816, 1821, 1822, 1825, 1829, 1831.

В ряду 8-й Шематизм з 1833 року має 226 сторінок. Це перший Шематизм, який подає дату народження і висвячення священників епархії. Повний примірник цього Шематизму є в бібліотеці Мукачівської епархії в Ужгороді.

Далі є Шематизми з років: 1835, 1837, 1839, 1841, 1843, 1845, 1847, 1856, 1859, 1861.

Потім Шематизми друкувалися в Кошицях або в Будапешті. В Ужгороді ще тоді друкарні не було. Перший Шематизм, надрукований в Ужгороді, є з 1845 і 1847 років. Але ця друкарня у 1847 році закрилася, Шематизми друкувалися в інших містах, і тільки від 1864 року друкувалися постійно в Ужгороді.

Далі є Шематизми з років: 1864, 1865, 1868, 1870, 1872, 1874, 1876, 1881. Від 1881 року Шематизми приносять поазбучний список священників з роком їх народження і датою висвячення. Далі є Шематизми з років: 1883, 1886 (це перший Шематизм, який подає список дяковчителів), 1888, 1891, 1893, 1896, 1899, 1908, 1915.

У 1927 році була спроба видати Шематизм, але чому він не вийшов у світ, невідомо. У 1936 році рукопис Шематизму був підготовлений і зданий до друкарні, але там встигли надрукувати лише три аркуші. Коли мадяри окупували Закарпаття, подальше друкування Шематизму окупаційна влада призупинила. А причиною було ось що: в Шематизмі назви парафій були українські, а мадярський уряд домагався, щоби парафії й села в Шематизмі були з мадярською назвою, з чим не погодився тогочасний єпископ Олександр Стойка. Останній Шематизм підготував у 1947 році капітулярний вікарій Микола Мураній, але й цей не був надрукований.

Редакторами Шематизмів були єпископські секретарі. Перші Шематизми були кишенькового формату, але з 1821 року почали видавати їх розміром звичайної книги.

У 1927 році у Чехословаччині був виданий „Генеральний Шематизм усіх римо- і греко-католицьких епархій в ЧСР“. Частина, яка стосувалась Мукачівської епархії, редагував Мукачівський, а ту, що стосувалась Пряшівської, — Пряшівський канонік.

Із Шематизмів можна дізнатися дуже важливу історичну інформацію про життя нашої Церкви й народу. Для прикладу наведемо декілька таких даних.

1. Шематизм від 1833 року повідомляє, що у комітат (це зн. сучасна Гайдудорозька епархія) населенням, яке розмовляло по-русинськи, тобто в 21 селі були русинські школи, а в 11 селі: Болша, Бикинь, Гебе, Гелше, Дюлай, Гудай, Голубета, Нирьлугош, Рац-Бисирминь, Рац-Дороги, Рац-Мельні, Рац-Уйфегертов, Пенеслек, Таш, Торньош і Ужеспояна. Останні греко-католицькі села так само русинськими, тільки не мали школи.

2. Шематизми також показують, якою мовою писали в селі. Нас цікавлять насамперед ті, які тепер українськими, більшості знаходяться в Мадярщині. Всюди в Шематизмі записана руська мова, а подекуди, де хоч кілька сел, записана мадярськи, записана мова руська й мадярська.

3. Шематизми також вказують на кількість шкіл — українських шкіл в інших архиєпископствах. Українські сільські школи були лише в таких селіях:

Мараморош: Брустура, Вишня Рівна, Косовелі, Сабаршево, Великий Бичків, Сигіт, Русково, Талабір, Шабар, Шабар-селах; **Бережський архиєпископство:** Нижні Вороні, Селі, Ліпкі Лучки, Страбичево, Нове Давидково — 1; **Ужгородський:** не було жодної школи; **Ужанський:** Давидка, Вишні Ремети, Ставне, Заріча — 5 сіл.

Отже, бачимо, що в містах Закарпаття — Ужгороді, Берегові, Виноградіві, Хусті, Вишкові — українські школи з 1833 році ще не було. А Шематизм за 1847 рік показує, що в Верховині у школах приблизно було до 15 класів. У Студеному Потоці — 5, Ізках — 2, Пилипці — 1. У селіях в сотнях сіл не було жодного учня. Причиною цього було те, що вчителі, котрі водночас були дяками, мали невисокі доходи і працювали як кріпаки, щоби якось вжити до Забовчському комітаті, в домініях трохи заможніших шляхтичів, утримувати школу й учителя.

4. Шематизми також подають інформацію про те, що деякі з декотрих закарпатських священників мали своє прізвище мадяризував, Шематизм називав українським прізвищем, а в дужках, щоби священство знало,

подає його первісне, українське прізвище. Цим питанням зайнявся закарпатоукраїнський письменник і вчений, священник Уріил Метер (Іван Сильвай), а особливо професор університету в Будапешті Гядор Стрипський, який писав:

„Шематизм Мукачівської єпархії за 1915 рік вказує, що з 400 священників єпархії 60 мали малярські прізвища. Шематизм Пряшівської єпархії за 1944 рік називає 15 малярських прізвищ з більш як 200 священників. А що бачимо в історії? Єпископ Симеон Олшавський (1733-1737) у своїй реляції з 1737 року про священство Мукачівсько-Чинадіївської домнії називає прізвища священників і між ними нема жодного малярського — всі українські. Візитаційний протокол єпископа Михайла Мануїла Олшавського від 1750 року наводить відомості про кожну парафію великої єпархії, священників і дяків парафії, називає імена та прізвища священників і дяків, і в тому 1750 році в усій єпархії фігурувало лише одне ніби малярське прізвище Пап, що означає „піп“, священник. Решта парохів мали українські прізвища. Від 1791 року, а здебільшого від 1820 почалася на Закарпатті активна маляризація. І тут проф. Стрипський пише: „Маляризація позначилася і на священстві Мукачівської єпархії. Багато зі священників просто приліплювали до свого прізвища „іпсилон — і“ і цим хотіли виявляти свої промалярські почуття. Звідси і такі дивні прізвища, як, наприклад, Хашаї (був — Хаша), Камийньеші (Камінь), Рибай (Риба), Зимаї (Зима), Губай (Губа), Волкаї (Вовк), Добраї (Добра), Дубай (Дуб), Богдані (Богдан), Станкої (Станко), Копчаї (Копча), Мате (Матій), Медве (Медвідь), Бокшаї (Бокша), Чорбай (Чорба), Чопеї (Чоп), Чудакі (Чудак), Долгі (Довгий), Долинаї (Долина), Дзубай (Дзюба), Галушкаї (Галушка), Голошняї (Холошня), Гома (Хома), Гудакі (Гудак) і под. Отже, звичайним дописуванням букви „і“ чи „ї“ в кінці прізвища з нього робили подібне на малярське.

Інші проявляли свою прихильність до Малярщини, коли писали своє прізвище зміненним правописом, чим хотіли ніби вказати на його шляхетне походження, що тепер дослідники вважають дуже смішним. Наприклад, Данієлових, Дудих (були Данієлович і Дудич). Деякі свої прізвища цілком маляризували і здебільшого нове малярське прізвище вибирали з початковою буквою свого колишнього прізвища. Наприклад, Колесар на Керекеш, Худоба на

Годобаї, Коцур на Коротнокі, Шпак на Шерегі, Гоголя на Гавоші, Свистун на Сіксаї, Свищ на Сіксаї, Гробар на Робар, Станканинець на Станкої, Раковський на Ракоці (при тім двоє з його братів залишились надалі з прізвищем Раковський), Пайкаш на Пайкоші. Дехто цілком і безслідно змінював своє прізвище, наприклад, Пчолляр на Мейгеш, Штефан на Ерніві, Курочка на Сейкель, Волощук на Доллош, Попович на Шерегелі, Станканинець на Гам і т. д. Звичайно, маляризація прізвищ проходила під натиском малярських урядів з обіцянками грошових нагород, відзначень, а під час єпископства Панковича (1867-1874) і під натиском самого єпископа. Доходило до того, що цей єпископ відзначав різними титулами, червоними поясами, шнурками на капелюсі й черевиках тих, що маляризували свої прізвища. Ці дії публічно висміяв у газетах сучасний священник Іван Сильвай та сатирична газета „Сова“. Але треба сказати і про те, що хоч деякі священники під натиском маляризували свої прізвища, вони або їхні нащадки з малярськими прізвищами протягом століть були великими руськими патріотами, зокрема такі як Сильвай, Сабови, Желтваї, Бокшаї, Феделеші, Долинаї, Папи, які виступали проти маляризації Церкви й народу.

5. Важливі дослідження єпископа Михайла Мануїла Олшавського, від якого маємо найдавнішу статистичну таблицю, за якою в Сатмарському комітаті у 1750 році було 108 руських сіл, а 18 — мішаних (русинів з маярами чи румунами), також у Шаріші називає 152 руських села, а 45 — мішаних.

6. У Шематизмах читаємо, що патронами багатьох українських церков протягом століть були латинські єпископи, латинські Капітули та багато малярських землевласників — магнатів, графів, баронів та поміщиків. Всі вони намагались ті парафії латинізувати й маляризувати. Ще в період панування Чехословаччини патрони декотрих парафій, хоч жили в Малярщині, домагались, щоби єпископ призначав на парафії малярофілів.

7. Ще погляньмо на Шематизм сучасної Гайдудорозької єпархії в Малярщині — території, яка належала до Мукачівської єпархії. Це територія Потисся, Нирьщини, Забовча, які первісно заселили русини-українці, протягом століть змаляризовані, але Шематизм з 1948 року все ще вказує на українські ознаки цієї єпархії. Погляньмо тепер на прізвища священників: Бавлович, Баба, Беллович,

Бічанський, Боднар, Чоба, Дам'янович, Демко, Донко, Фенцик, Фодор, Гудак, Когут, Корчинський, Козма, Крайняк, Кришко, Купар, Ладомерський, Легеза, Лешко, Ляхович, Малай, Манайлов, Мазур, Мигалович, Мигальовський, Митро, Мотринець, Орос, Пап, Пастор, Пушкаш, Рогоз, Рогаль, Ройкович, Рожан, Сербан, Шестак, Симарський, Симон, Соя, Салко, Семерський, Склар, Смандрай, Сухий, Сувак, Тимко, Тотин, Турзан, Вайдич, Васкун, Вердон, Волошин, Волошиновський, Жаткович, Хутко. Цей останній — Хутко — це теперішній помічник єпископа Гайдудорозької єпархії, який змадяризував своє прізвище на Керестеш.

Шематизм Гайдудорозької єпархії нараховує 476 сіл, а якби ми глянули на прізвища жителів тих сіл, то звернули б увагу на те, що вони також українські. Ось і прізвища монахинь Гайдудорозької єпархії, як їх виказує Шематизм з 1948 року, монахинь, що вийшли із селянських родин: Сосновська, Єримович, Білас, Штефко, Хомичко, Симон, Бутела, Шугайда, Попик, Орос, Губа, Товмач, Скиба.

Шематизм Гайдудорозької єпархії вказує, що з неї вийшли священники та єпископи, борці за руський народ, борці проти мадяризації. Так в селі Соколь на Нирьщині народився Мукачівський єпископ Петро Партеній Ростошинський, в Кальнім (Нодькалло) прожив останні роки й помер у 1650 році єпископ Василь Тарасович, звідси у 1730 році був взятий на Мукачівського єпископа Юрій Геннадій Бизанцій, тут народився Мукачівський єпископ Антоній Пап. В селі Венчело народився у 1837 році Іван Валій, який пізніше був Пряшівським єпископом.

Тепер до Гайдудорозької єпархії належить і Апостольська Адміністрація Мишколц. Шематизм від 1948 року згадує такі прізвища священників цієї адміністрації: Бабей, Бобак, Бубно, Цурко, Федор, Гулович, Гащак, Кавчак, Кобулницький, Костецький, Ковалицький, Креницький, Ладомерський, Манайлов, Мидлик, Минчик, Поличка, Петрашевич, Петрашовський, Рокицький, Сарко, Собота, Стулякович, Вашкович, Владимир, Запотоцький, Мочар. Шематизм називає і прізвища учителів церковних шкіл: Микулка, Гарховський, Сембратович, Цісарик, Минчик, Іроцький, Орос, Сидор, Горняк, Байцура, Петрашевич, Круй, Кузмицький, Порубанський, Дунко, Мидлик, Гудак, Пригун.

Цей Шематизм відкритіший. Тоді, коли Шематизм Гайдудорозької єпархії не згадує „прояви русинськості“ в єпархії єпископа Пудаша, батьки якого були русинами і вдома розмовляли по-руськи і який під час окупації Закарпаття був Мукачівським єпископом і мадяризатором. Шематизм Мишкольцької адміністрації, де ще був єпископом Антоній Пап, пише: „Мова парафіян мадярська, у старших віком — русинська“, „парафіяни — це русини, які тепер розмовляють по-мадярськи“, „мова парафіян мадярська й русинська“.

Тоді, коли протягом 1918-1939 років мадяри постійно домагалися приєднання Закарпаття до Мадярщини, ніби це мадярська територія, закарпатські українці не впоминалися про те, що ще усе Потисся належить до Закарпаття як колишнє руське і змадяризоване. Про це закарпатські українці знали, але вони тоді ще мушили боротися за національне усвідомлення проти „русинства“ та „москвофільства“, що їх поширювали й підтримували не лише чехи й поляки грішми й своїми агентами, але й мадяри.

Так, Шематизми дають багато історичних даних про українські риси територій Історичного Закарпаття.

Мадяризація

На території Мадярщини жили різні народи: румуни, хорвати, серби, німці, словаки, українці. Всі вони разом становили дві третини населення країни, отже, мадярів була лише одна третина. Вона й вирішила денаціоналізувати ці національності. На русинів-українців протягом століть довелось затратити багато зусиль. Уряд мріяв створити 30-мільйонний мадярський народ. Це гасло кинув мадярський шовініст Ракоші Снив, його підхопила влада і до тієї мети застосовували всі можливі засоби. Непоправне сталося з великими українськими населеними масивами в Потиссі, Заліссі, в південних частинах Історичного Закарпаття. „В учительській семінарії, — пише у своїх спогадах Павло Яцко, — заскіплювали нам у душу, що найсвятішим нашим завданням, як майбутніх народних учителів, має бути: всіми силами причинитись до витворення 30-мільйонного мадярського народу“.

Більші національні меншини — хорвати, румуни, словаки — захищались менш-більш успішно, але багато хто з них був мадяризований. Русини, не маючи звідки очікувати допомоги, не маючи своєї шляхти, яка захищала б інтереси народу, були цілковито видані на поталу мадярів.

Мадяризація тривала століттями, все ж таки закарпатські русини протягом тривалого часу не здавались, захищались, особливо збереженням своєї віри й мови. Віра й національність у русинів Закарпаття означали одне й те ж. Хто втрачав віру, втрачав і національність. Тому, як ми на цьому вже неодноразово наголошували, мадяри насамперед накинлись на руську віру. Але водночас з відверненням від віри вони дбали про знищення всіх проявів українських рис.

Мадяризація започаткувалася з низин, так що першими її жертвами були русини Потисся й Залісся. Одним зі способів була латинізація. Здійснювала її мадярська шляхта, монаші ордени, латинська Церква, монастирі, реформація й антиреформація — нова латинізація. Тепер погляньмо на легальну і нелегальну денаціоналізацію, яку реалізували мадярські уряди.

Від 1790 року збереглося багато документів з мадяризаційними розпорядженнями, що їх видавали окремі комітати, зокрема, в таких галузях як урядування, судівництво, школа, торгівля, Церква тощо. Хоч ці розпорядження видавали окремі комітати, один комітат наслідував інший, а часто один комітат, який уводив мадяризаційні порядки, закликав інші комітати підтримати, наслідувати й видати такі ж розпорядження. Можна сказати, що комітати змагалися у виданні мадяризаційних розпоряджень. Наведемо кілька розпоряджень у такій послідовності, як вони появлялись і як були публіковані, бо таким чином матимемо повніше уявлення. Особливо важливо окреслити той шлях, яким вели до „створення великого мадярського народу“.

Такі розпорядження видавались лише в немадярських комітатах та в комітатах з немадярською більшістю. Наводимо вимоги юридичним стислим витягом розпоряджень:

I.

До мадярської намісничої Ради можна звертатись тільки по-мадярськи.

Мова в обох палатах сейму тільки мадярська.

Мадярська мова вводиться як офіційна при всіх провадженнях гілок і влади. Наказується селам, щоби в майбутньому приймали лише тих учителів, які вміють по-мадярськи.

Всі міста повинні урядувати по-мадярськи.

Судові вироки мають бути виголошені по-мадярськи.

Мадярську мову в народі мають поширювати органи, які є з народом у щоденних стосунках: священство, вчителі й урядники.

Вчителі й сільські нотарі, які вже працюють, якщо не знають мадярської, повинні навчитись цієї „спільної матерної мови“, щоби могли навчати її в сільських школах.

Службовці (районні начальники) повинні впливати на священство, щоби у селах, де частина вірних знає мадярську, відправляли Богослужіння щонеділі по-мадярськи.

Священству наказано проповідувати також по-мадярськи і взагалі поширювати мадярську мову в народі.

Як тільки молодь хоч трохи підхопить розуміння мадярської мови, священник повинен навчати релігію по-мадярськи.

Священиком може бути лише той, хто знає мадярську мову.

Села і вчителі, які відзначаються в навчанні мадярської мови, будуть нагороджені у більшій мірі, ніж того вони сподіваються.

(Це все накази Ужанського, Забовчського, Сатмарського і Земплинського комітатів I, 397-1806).

II.

Прохання та інші документи в урядові організації можуть бути подані лише по-мадярськи.

Адвокати повинні до двох років навчатися мадярської.

Щоби мадярська мова (в наказі „наша материнська мова“) могла поширюватися між місцевим руським, словацьким, хорватським і німецьким населенням, вчителі повинні навчати його дітей мадярської мови.

Примітка: виступаючи проти розпоряджень — мадярських проповідей та шкіл — українці збирали протести до імператора, щоб вказував комітатам на незаконність тих розпоряджень, але без покарань. Комітати не звертали уваги на потреби чи домагання немадярського населення. У ставленні до нього комітати знали лише один свій обов'язок: докласти всіх сил, щоби немадярське населення навчилося мадярської (документ № 1, 2 Забовчського комітату).

Кожний, хто їсть мадярський хліб, мусить стати тілом і душою мадяром, це значить — освоїти мадярську мову, звичаї та носити мадярський одяг (док. № 6).

Хто не бажатиме навчитись мадярської мови, таким погрожують погордою і такі не мають права керувати (док. № 23).

Закон № 4 від 1805 року проголошує мадярську мову „народною“ мовою Мадярщини (док. № 21).

Коли виходили ці дискримінаційні розпорядження, мадярські „патріоти“ та уряди від 1802 року різними писемними відозвами заохочували до всеохоплюючої мадяризації.

Лише поширення мадярської мови забезпечить повторення давньої слави, блиску, гідності й золотих часів мадярського народу (док. № 1-2 Забовчського, № 19 Земплинського комітатів). „Надіємось, що немадярські міста якнайшвидше добровільно введуть у себе мадярську мову“ (там же).

„Поширювати мадярську мову — це діло патріотичне“ (документ усіх комітатів). „Всі національності Мадярщини повинні

литися в один народ — мадярський“ (Шариський комітат 26). „Мадярська мова — це мова батьківщини“ (док. № 19, Земпл. коміт.). „Мадярська мова є „материнською мовою“ мадярської країни (док. № 19), рідною, або рідною мовою батьківщини“ (док. 26, 146, 4, 18, 9). „Не пропустимо жодної нагоди, яка на користь співпраці в досягненні такої величної мети“. „Мадярський народ був завжди людяний, великодушний і розумний. Він завжди знищив лише ворогів, але хто набивається йому в приятелі, того він лишає в спокої й приймає не за підданого, а за свого друга, ділиться з ним своїми привілеями й злучується з ним в один народ“ (док. 1, 26).

Це все — агітаційні гасла, сповнені обману, історичної неправди, гасла, які супроводжували мадяризаційні розпорядження, що видавалися з метою активізувати мадяризацію.

У сеймах в 1807 і 1811-1812 роках мадяри домагаються повної мадяризації шкіл. Усупереч протестам вони насильно вводять мадярську мову в народних школах. Видали й ряд розпоряджень, причому знову повторили й давніші. Серед них такі.

Закликають єпископів наказувати священству в руських селах проповідувати по-мадярськи, а саме: доки вірні не привикнуть до мадярської мови — час від часу, а пізніше виключно по-мадярськи (прот. № 2145-1820).

Службовці (начальники районів) повинні щороку подавати інформацію про поширення мадярської мови в їхніх районах (прот. № 2387-1822).

Початок навчання релігії по-мадярськи устанавлений з 1 листопада 1829 року. Вже з другого класу народної школи без знання мадярської мови ніхто не сміє переступити у вищий клас (док. 69).

До всіх сіл призначаються нотарі і вчителі, які знають мадярську. Учителів, священників, професорів за заслуги в поширенні мадярської мови нагороджуватимуть (прот. Будин 1829).

Мадярський сейм у 1825-1827 роках офіційно насаджує мадярську мову. Вказується на нову причину такої акції — російську небезпеку. Змадяризоване населення Закарпаття має бути стійкою фортецею проти тієї небезпеки. Страх у мадярів зріс внаслідок народних рухів немадярських народів у 30-40-х роках. У

денаціоналізації іншомовного населення мадяри бачать створення нових кордонів Мадярщини, які будуть міцніші від природних кордонів (док. № 51).

У 1830-1832 роках мадярський сейм оголосив нові мадяризаційні закони:

До влади у майбутньому не буде допущений той, хто не знає мадярської мови.

Церковні метрики мають вестися мадярською.

Створюються „Народні установи“ для поширення мадяризації. Денаціоналізація етносу має вестися передусім у школах. Створюються дискримінаційні плани, обговорюються проекти мадяризації та впроваджуються у життя, учителі та учні за успіхи у мадярській мові щедро винагороджуються, поширюються мадярські книжки (док. № 46).

Засновують Алумнеум для виховання дівчат по-мадярськи, щоб потім усюди пропагувати мадярську мову (док. 419-1831, Спіш).

У ті роки уже відверто вживається термін „мадяризація“ (док. 38). „У першій половині століття треба закласти найміцніші основи майбутньої величі Мадярщини, коли зуміємо досягнути, що 10 мільйонів населення країни буде розмовляти по-мадярськи. Метою цього не є половинчате, але цілком і повністю змадяризоване іншомовне населення і злиття якомога більше національностей в одну цілісність“ (док. № 43). Такі нові заклики й гасла мадяризації.

Виходили і далі розпорядження, спрямовані на утвердження шовіністичної національної меншини. В них вказується на конкретні заходи.

Полегшувати зміну прізвищ на мадярські (док. № 36).

Пряшівському греко-католицькому єпископові Тарковичу докляють, що руське греко-католицьке населення єпархії залишилося зі своєю руською мовою, чим немало перешкоджає мадяризації. Уряд комітату причину цього бачить в тому, що навчання мадярської мови тут занедбують і „ясні промені мадярської мови не можуть проникнути крізь густий туман руської мови, нагромадженої народженням і щоденним уживанням“ (№ 1714-1832).

З розпоряджень тих часів довідуємося, що багато руських сіл вже повністю змадяризовані і Богослужіння відбуваються там лише по-

мадярськи. Окремі комітати хвалять за те, скільки вони вже змадяризували сіл, засуджують ті околиці, в яких мадяризація відбувається поволі (док. № 43). Найкращим засобом мадяризації вважають народну школу. Вказують, що треба ретельно дбати про виховання: „Бо як кожне немовля вже з материнським молоком буде ссати в себе мадярство під час цілого свого виховання аж до зрілості, навіть аж до мужнього віку, нема сумніву, що за короткий час народ досягне те, за чим тужить“ (док. № 43). „Через виховання народний мадярський дух завжди входить у молоді серця. Тому вчителі — це найліпші мадяризатори“ (док. № 48). „Тому треба заснувати окрему, виключно для цієї мети, учительську препаратію“ (док. № 48).

Всі предмети в школі повинні викладатися по-мадярськи.

Шкільні підручники можуть бути лише мадярські (не мішані, як дотепер), а щодо ціни, то дешевші від немадярських.

Інша мова допускається при навчанні мадярської мови для пояснень там, де діти по-мадярськи ще взагалі не розуміють.

По-мадярськи треба навчати й релігії (док. 43, 35, 32).

Учитель перед зарахуванням на роботу мусить мати від службовця (районного начальника) свідоцтво, що знає по-мадярськи. Прийнятих не на основі цього розпорядження треба відразу звільнити (док. № 34).

Школярам забороняється розмовляти інакше, ніж по-мадярськи (док. № 35).

Повинні бути зорганізовані комісії, які мають слідкувати за поступом мадяризації. Вчителів і священників, що вислужилися в поширенні мадяризації, нагороджуватимуть. Священників — передусім наділюванням ліпших парафій і вищим достоїнством (відзначенням, титулом), а вчителів — похвалою, а також грошовими та іншими матеріальними винагородами (док. 37, 38, 31).

Деякі комітати для нагороди вчителів, які найбільш успішно здійснюють мадяризацію, викарбували золоті медалі, причому трьох ступенів, ціною від двох до шести дукатів. На одній стороні медалі був герб комітату, на другій — напис: „Пильному учителю мадярської мови“.

Хід навчання мадярської мови повинні контролювати службовці (районні начальники) і вони мають бути присутні на великодушних шкільних іспитах (док. № 37).

Вчителям за успіхи в національній політиці окремі нагороди давала також мадярська шляхта. Вона засновувала фонди для цих нагород. Також закупувала мадярські книги для шкіл.

Священство, що прищеплює любов до мадярського народу, повинно поширювати мадярську мову в народі всіма можливими засобами, а в неділі і свята повинно проповідувати лише по-мадярськи. Там, де народ мадярську проповідь цілком не розуміє, священник кожної другої-третьої неділі повинен проповідувати по-мадярськи і так привчати народ до мадярської мови. „І благодать Богослужіння має служити інтересам батьківщини“.

Депутати повинні домагатися в сеймі, щоби церковнослов'янські літургійні книги друкувалися мадярською, і тоді впала би остання перешкода для введення мадярської мови в Богослужіння у греко-католицькій Церкві (це відозва Гайдудорозького комітату, де мадяризація греко-католицького Богослужіння була реалізована).

Окружний уряд повинен відмовити інсталяцію греко-католицького священника, який не знає по-мадярськи (док. № 31).

Греко-католицькому Пряшівському єпископові Тарковичу звертається увага, зокрема, щоб парохом призначав лише ту особу, яка знає по-мадярськи проповідувати, бо священство повинне причинитися до мадяризації русинів (док. № 34).

У Богословську семінарію приймали лише кандидатів, які знають мадярську (док. № 32).

Навіть церковні слуги мають знати мадярську мову (док. № 36).

Церковна ієрархія повинна скорочувати кількість немадярських проповідей і збільшувати кількість мадярських. Службовці повинні контролювати дотримання цього (док. № 41).

Священство має закликати матерів вчити молитися по-мадярськи малолітніх дітей, які щойно починають розмовляти.

Богословів треба виховувати в мадярському дусі.

Таким чином були змадяризовані русини Потисся й Залісся. В Потиссі потім мадяри витворили окрему, уже мадярську Гайдудорозьку греко-католицьку єпархію. За малим винятком було змадяризоване все священство Мукачівської єпархії. Вперше на основі мадяризаційних наказів, а також нагород, відзначень, наділювання ліпших парафій, врешті тому, що священство хотіло бути „панським“ і прийняло панську мадярську мову і нею вдома

розмовляло, чим все більше відчужувалось від народу. Цілком природно, що у 1918 році народ наш багатьох таких священників вигнав зі своїх сіл або покинув „панів“ і пішов у православ'я. На жаль, і православ'я було використане з метою недопущення до свого українського, національного усвідомлення, але це вже сталося за Чехословаччини.

Тим часом виходили інші дискримінаційні розпорядження. В них передбачалися такі заходи:

— Дітей і молодь треба висилати слугами до мадярських районів.

— Судові документи можуть бути подані лише мадярською мовою. Якщо вони складені немадярською мовою, юрист не мусить реагувати. Декотрі комітати навіть не приймали іншомовних подань.

— Церковній ієрархії у церковному судівництві керуватися тими ж принципами.

— Гайдуками (сторожами, поліцаями) можуть бути прийняті лише ті, хто знає мадярську мову.

— Сільськими старостами, підстаростами і присяжними можуть бути лише ті особи, що знають мадярську (док. № 34).

— На спорудах, статуях і надгробних хрестах мають бути мадярські написи.

— У ремісництві не може бути ні майстром, ні товаришем той, хто не знає мадярської. Декотрі комітати таких, що не знають мадярської, навіть не приймають учнями.

— Нічні сторожі свої рапорти мають подавати мадярською.

— Нотарі повинні навіть приватні документи (заповіт, останню волю тощо) писати по-мадярськи.

— Мадярська мова повинна бути введена всюди там, де її ще нема.

Комітати в мадяризації наслідують один одного, змагаються в цьому. А все лише тому, щоб створити великий мадярський народ: „всі жителі країни мусять почувати себе мадярами і всі мусять виконувати свої патріотичні обов'язки, без різниці, однією патріотичною душею“ (док. № 34).

Мадярські уряди не звертають ніякої уваги на соціальні, культурні, побутові потреби етносу. „Хто не тішився б успіхами мадяр-

ської мови в країні нащадків Атили, був би негідним добродійства тієї землі“. „Треба вивчити мову країни, великі добродійства якої вживаємо“ (док. № 37). „Розмовляй по-мадярськи, бо мадярський хліб їси!“ (це повторювали мадяри під час окупації Закарпаття в 1939-1944 роках). Латинський єпископ Спіша вважав обов'язком кожного доброго сина батьківщини поширювати й плекати мадярську мову (док. № 50). Мови інших народів Мадярщини є мовами чужими (док. № 45, 51 та ін.).

Шариський комітат поширює мадярську мову всезагально і всебічно та вводить її у приватне та родинне життя. Мадярська мова — це мова народна, материнська, патріотична для всіх (док. № 25).

Розпорядження Угочанського комітату наказує на комітатські настанови одягатись у національний одяг. Закликає, щоби й приватні листи писалися по-мадярськи. Свята мадярських королів Стефана і Ласлова відзначалися як мадярські національні свята і проповідь має бути мадярською (док. № 47). У 1836 році цей комітат створює комісії, які на підсумкових іспитах в народних школах контролюють знання мадярської мови.

Спішський комітат розпорядився, щоб учні, які вчаться ремесел, під час своєї трирічної практики перебували хоч половину свого часу в мадярських містах, щоб освоїти мадярську мову (док. № 50).

Після 1840 року виходить уже менше шовіністичних розпоряджень, тому що мадярська мова вже була всюди введена, тож комітати вже не мали що наказувати. Це одна причина. А друга та, що мадяри вирішили ліквідувати всі прояви національного життя русинів різними державними акціями: ліквідацією руських шкіл, мадяризацією назв сіл, прізвищ, ліквідацією руських культурних установ і товариств, залякуванням провідних русинів, а то й спробами вбивства, насильством над греко-католицькою Церквою, мадяризацією Богослужінь, ліквідацією руської азбуки, зміною календаря, утворенням груп ренегатів, агентів, недопущенням автономії греко-католицької Церкви, акцією у Сполучених Штатах Америки між русинами на користь Мадярщини, ліквідацією назви русини, врешті — терором.

Цими акціями керувала влада Мадярщини. Ми розглянемо кожную зокрема при політичних подіях.

Мадяризація назв сіл, осель, хотарів (урочищ) тощо

У наукових творах мадярських дослідників читаємо таке: „Назва села мадярська, отже, село мадярське з мадярським населенням“. Для них це принципова позиція і вони встигли її нав'язати дослідникам-чужинцям. Прийняв це за чисту монету й російський мадярський емігрант А. Петров.

Безперечно, велике значення для істориків мають мовно-лінгвістичні джерела, зокрема топоніми (назви урочищ, гір, місцевостей), хотарні (ниви, ріллі тощо), гідроніми (назви річок, потоків, озер), антропоніми (імена людей, прізвища). Їх аналіз — співставлення й порівняння — допомагає при визначенні древньослов'янської, тобто української території на Історичному Закарпатті.

Про важливість цих назв др. Гіядор Стрипський, професор Будапештського університету пише: „Дуже важливими є хотарні назви і назви посіlostей. З їх допомогою можемо засягати в глибоку давнину, з котрої писаних документів не маємо. Замість грамот тут ясно до нас говорить *бесіда землі, ці містописні назви*“ (Літ. Неділя, Ужг., 1934). Далі він пише: „Ті первісні назви не раз живуть у формах перекручених, перелицьованих, приспособлених до духа мови перебираючого чужого народу, але й так довго живуть. То лише щасливий випадок, що ті назви попадуть у грамоту, але й без писаних документів вони живуть віками, бо вічне життя їм забезпечує народне передання. Хотарні назви, межеві назви — це найдавніші пам'ятники нашої історії і мови того народу, котрий заснував поселення. Бо це документи з того часу, коли ще не було ані письма, ані писаря, і зістали вони лише в людській пам'яті. Ці на око маловажні назви криють у собі записану в людську пам'ять *історію розселення русинів*, а рівночасно обіймають у собі найстарші пам'ятники руської мови“ (Гді документи..., с. 8-9).

Безперечно, топоніми вказують на первісність українського населення на Історичному Закарпатті, тому мадяри намагалися ті всі назви замінити мадярськими. Але дивімося ще на рядки Й. Галаса в статті „До питання вивчення топоніміки Закарпаття“ (Наук. зап. Ужг. держ. унів., том XXVI, випуск 2., Ужг. 1957): „Топоні-

міка — наука про назви місцевостей, їх походження — є також великим доказом первобутності українського населення на Закарпатті. Цей доказ мадяри старалися стерти поданням нових назв оселям. Дослідження закарпатської топоніміки може дати неоціненні дані не лише для мовознавства, а й для інших наук — історії, історичної географії. Одним з перших, хто займався топонімікою Закарпаття, був, мабуть, Іван Фогарашій. Під псевдонімом Іван Бережанин він послав вихідцеві із Закарпаття Орлаєві витяг з якогось написаного ним 1827 року твору про історію та топографію Закарпаття. Змісту праці Фогарашія ми не знаємо, оскільки зберігся тільки її уривок. Незважаючи на певну вагу публікації А. Петрова під назвою „Карпаторусские межевые названия из пол. XIX и из начала XX в.“, що її видано в 1929 році в Празі, не можна не погодитись з думкою румунського славіста Д. Краняла, що „ця книга містить матеріал зовсім примітивний без будь-якого опрацювання“. Й. Галас далі пише: „Слов'янською топонімікою на території, що прилягає до Карпатських гір, займалися протягом останніх десятиліть мадярські (а ми додамо — румунські і словацькі) мовознавці Меліх, Кнежа (мадярські), Н. Драгану (румун), Станіслав (словак). Характерною рисою більшості праць цих дослідників було те, що вони намагалися всіляко применшити роль русинів-українців на території Мадярищини“.

Мадярські уряди, щоб заглибити сліди українськості історичного Закарпаття, почали змінювати назви місцевостей. Й. Галас пише: „Досить розглянути дані про те, як проводилась заміна українських назв населених пунктів на Закарпатті мадярськими назвами. Однією з яскравих ілюстрацій до історії цього питання — характер наради з приводу готувань до заміни українських назв населених пунктів у колишній Мараморощині (східна частина Закарпатської області), що відбулася 30 січня 1895 року. Нараду очолював Кутка Калман. Присутні були: Сіладі Іштван і ще 10 осіб. На цій нараді виступив Сіладі Іштван (відомий мадярський науковець), який говорив про значення назв населених пунктів для науки, назвавши їх історичними документами. В основу роботи по заміні назв населених пунктів Сіладі рекомендував покласти 12 принципів, між якими: „Якщо зустрінесться така назва, яка, без сумніву, чужа (тобто не мадярська) і мадярський переклад якої легко

встановити, то слід прийняти цей переклад. Якщо це неможливо, слід створити самовільну нову, але характерну назву“.

Почалася мадяризація назв сіл, нові назви мали говорити лише про мадярську націю, мадяри інших історичних даних не мають, отже, за ними буде свідком нова топоніміка.

Всупереч їхнім намаганням українські сліди заглибити не вдалося. Ми звернемо увагу на середнє Потисся, вказуючи, що українські назви існують не лише в сучасній Закарпатській області, але і в цілому Потиссі. Будемо цитувати знову, для більшого авторитету, мадярського вченого: „В Мадярищині є село Толчва, відоме своїм виноградом. Жителі Толчви й дотепер греко-католики і втримали всі старовинні назви своїх меж, між якими є: Бескид, Курпатка, Цирока, Відлам (відломи), Гербуя, Патрач. А на напрестольній Євангелії (Львів 1722) є така покрайня запись: „Сія Євангелія куплена єсть до церкви Товчанской р. Б. 1746“. Далі, наприклад, у Мощані (Мучонь, Боршодський комітат) назви нив: Лучка, Дубина, Татарчиско; в Шойов-Петрі: Грунок, Барвінки; в Гейив-Керестур: Жабник, Додотка; в Шайов-Палфолво: Збуска, Ровня, Горка; в Гиримбиль: Липа, Мочило; в Суха-Каллов: Часта, Горб. Комітати Забовч, Сукмар, Гайдук, Вихор ба й Силадь, Бистриця, Насад, Чик, Гаромсек, Удворгель також переповнені такими слідами“ (Г. Стрип., Гді документи, с. 29-30, 61-62).

Треба знати, що русини в тих комітатах вже змадяризовані, але вони так і нині називають свої поля й ниви по-руськи. По всіх селах середнього Потисся є польові назви: церковище, селище, дворище — це сліди існування церков, сіл, дворів. „Бодрог — це назва річки, складена з двох слів: „бодр“ і „уг“. Там, де ріки сходяться, постало місто Сток, теперішній Токай“ (Стрипський, с. 38). „У „Словнику особних ймен“ Пачич-Коллара (Будин, 1828) читаємо й староруське личне ім'я (ім'я особи) Мукач, яке дало назву і нашому Мукачеву (Стрип., с. 34). Ми навмисне цитуємо мадярського професора університету.

Звернемося ще до послуг закарпатського поважного й дуже совісливого вченого, який докопувався до істини: „Число мадярських назв невелике, всього кілька, якщо й ті не є перекладами зі слов'янських. А слов'янських топографічних назв сотні. Це є найліпшим доказом того, що ці назви існували вже в час приходу

мадярів і мадяри їх прийняли як загальноуживані жиючим там слов'янським населенням. Тоді вже всюди існували слов'янські поселення, бо інакше не можна зрозуміти, чому мадяри назвали ріки, гори, долини, села слов'янськими назвами. Це доказує й те, що Закарпаття було заселене і то слов'янами-русинами“ (др. В. Гаджега. Наук. Зб. Просв. Ужг. 1930-1931. с. 59).

Тут ще зазначимо, що українські назви, які збереглися до 1896 року, мадяри в зв'язку з Мілленіумом (Тисячоліттям Мадярщини) їх переіменували. При тому виникали смішні ситуації, наприклад, коли мадярський історик Корачоні визнав, що в Заліссі, на території, де тепер живуть сикули, були русини (кіш-орос, малороси), мадярський мовознавець Меліх виправдав ситуацію тим, що написав ніби тих малоросів було так мало, що їх можна і не брати до уваги, — всупереч тому, що там дуже багато руських назв.

Як дивляться вчені на назви місцевостей у давніх грамотах? Чеський професор університету в Братиславі В. Халоупецкі пише: „На всіх грамотах і пам'ятках XI-XIII ст. бачимо чужий вплив, мадярський або німецький. У грамотах, які були в XIII ст. та пізніше переписувалися, збереглося правило, що й місцеві назви були пристосовані до мадярської вимови. Бо стало законом, навіть своєрідною модою і звичаєм, слов'янські назви в мадярських грамотах мадяризувати“ (Старе Слов., Братисл. 1923).

Отже, навіть мадярська назва в грамотах ще не означає, що та назва жила в устах народу і що той народ був мадярським. Переважна більшість грамот, що збереглися до наших часів, стосується маєткових справ. Їх творили, звичайно, мадяри, які дуже часто перекручували слов'янські назви, спотворювали їх, так що важко знайти чи вгадати як насправді вони первісно звучали, так що їх важко дешифрувати. Іншомовні назви нерідко в документах вжиті лише в мадярському перекладі. Так, наприклад, у грамоті з 1389 року при описі маєтків біля Грушівського монастиря в Мараморші, де не було мадярського населення, а лише русинське, всі місцеві назви записані в мадярському перекладі (А. Петров, Лістіна з р. 1404).

Наприкінці XIX століття мадяризація назв проходила за наказом згори, нові назви давалися на власний розсуд кого завгодно. На цю акцію мадярської влади, яка мала затерти всі українські

сліді Історичного Закарпаття, звернули увагу всіх чесних людей світу галицькі діячі на чолі з Іваном Франком, було піднято голос обурення проти заміни українських назв населених пунктів Закарпаття мадярськими назвами. Це українці виступили з відомим маніфестом „І ми в Європі“ проти заміни назв і проти інших денационалізаційних заходів мадярських урядів.

Закарпатоукраїнське населення рішуче протестувало і відмовлялося називати українські села мадярськими, за що не раз терпіло через побої від мадярської жандармерії, які навмисне зупиняли людей на вулиці і питали їх з якого вони села. Коли чоловік називав українську назву села, його просто на вулиці били. Треба при цьому ще згадати роки нової окупації Закарпаття в 1939 році. Єпископ Олександр Стойка наказав підготувати Шематизм єпархії, а місцева влада домагалася, щоби назви сіл в Шематизмі були мадярськими. Єпископ з цим не погодився і вирішив радше не видавати Шематизм. Це також один з відважних вчинків спротиву єпископа Стойки, за що мадярські уряди домагалися, щоби він відійшов, а коли і це не допомогло, домагалися, щоби Апостольський Престол його відсторонив.

Мадяризацією назв сіл, осель, рік, хотарів тощо мадяри старалися стерти й знищити свідків того, що українці були першими поселенцями Історичного Закарпаття, бо назви сіл, осель, рік, хотарів доказують, що це назви українські, а тим самим, що первісними жителями Історичного Закарпаття були русини-українці.

Історичні документи доказують, що мадяри на території Історичного Закарпаття до нападу монголо-татарів у 1241 році не жили компактно, бо в оселях декотрих комітатів Історичного Закарпаття ще в другій половині XIV ст. про них згадують як про „госпітес“ — гостей (Бідерман, I, с. II, с. 77, Грушевський I, с. II, 504). Навпаки, на цих територіях всюди бачимо слов'янські назви, дуже старовинні (Нідерле, I, с. 25, 30). Мадярські назви знаходимо дуже рідко, причому аж у пізніших документах, публікаціях і картах, датованих кінцем XIX ст. Навіть на картах XIX ст., причому аж до 1875 року знаходимо зовсім малу кількість мадярських і змадяризованих назв. Аж після 1875 року на картах появляються змадяризовані назви українських селищ. Цікаво, що вони є або дослівним перекладом первісної української назви, або вільним

перекладом, або заміною назви, або докладенням мадярського закінчення. Як приклад наведемо хоч декілька назв:

а) дослівно перекладені, наприклад, назви гір, потоків, рік: Чорна гора (Фекетегедь), Велика гора (Нодьгедь), Студений потік (Гідекпоток), Велика Ріка (Нодь аг) та ін. Із назв селищ, наприклад: Пасіка Турянська (Турийовагаш), Турянська Бистра (Турийошебеш), Буковець (Унгбіккиш), Кострина (Чонтош), Волосянка (Го-язд), Луг (Лігетеш), Голубинне (Голомбош), Ізвор (Берегфорраш), Терново (Кикийнеш), Річка (Кішпоток) та ін.;

б) позаміновані закінчення мають наприклад: Стрибичево (Страбічо), Ракошин (Ракош), Іванівці (Іваньї), Клячаново (Клочоно), Кольчино (Килчийнь), Червеньово (Черлено) та ін.;

в) прикладенням слівця „фолво“ (тобто село) мадяризували первісну українську назву, наприклад: Лецовиця (Лийцфолво), Обава (Дункофолво), Бистре Мале (Шебешфолво), Золотарево (Итвишфолво) та ін.;

г) прикладенням слівця „газо“ (тобто дім): Пістрялово (Пістрогазо), Давидково (Давідгазо), Андрашовці (Ондрашгазо), Арданово (Ордонгазо) та ін.;

д) прикладенням слівця „поток“ (тобто потік): Буковець (Біккишпоток), Сухий (Сугопоток) та ін.;

е) прикладенням слівця „мезив“ (тобто поле): Вучкове (Вучкомезив), Волове (Икирмезив), Лисичево (Ровкомезив), Кошельово (Кошельмезив), Ясіня (Киришмезив) та ін.;

є) прикладенням слівця „саллаш“ (оселя): Косино (Коцкосаллаш), Солочин (Кіральфісаллаш), Ляховець (Ленделсаллаш) та ін.;

ж) прикладенням слівця „сиг“ (кут): Мала Туриця (Кіштурійосиг), Велика Туриця (Нодьтурійосиг) та ін.;

з) вільно перекладені або хибною етимологією замінені: Оленово (Сорвошкют), Глибоке (Милькют), Забродь (Оийвгель), Люта (Говошкиз), Загорб (Готаргедь), Свалява (Сольво), Уклин (Оклош) та ін.;

і) штучно утворені назви, що значенням цілком інші, ніж первісні українські назви: Княгиня (Чіллогфолво), Пасіка (Кішгідвер), Бистра (Готарсиг), Бубрівка (Черголом), Скотарське (Кішсольво), Лозянське (Чиріййш) та ін. (Д. Їржі Крал, Осідлені Карпатске Русі, Прага, 1923, с. 5-6).

.. Навіть професор університету в Будапешті ренегат Гіядор Стрипський пише, що документи минувшини Закарпаття є в хотарних назвах (Гді документи...).

Тут ще додамо, що питання хотарних назв мадяри навмисне обминали, не хотіли про це згадувати тому, що переважна більшість хотарних назв і тепер у середньому Потиссі в Мадярщині — українська. А це вказує на те, що і ті простори первісно заселяли українці.

Мадяризація прізвищ

Мадяризація прізвищ українців Історичного Закарпаття почалася під час перепису підданих. Мадярські переписувачі здебільшого записували прізвище на основі заняття підданого, його вигляду тощо. Так, наприклад, коли записуваний був пастухом, записали його прізвище Пастор, коли був мельником — Молнар, колесаря — Кериикдярто, священика — Поп. Або високого ростом прозвали Нодь (високий), Малого — Кіш (малий), білого — Фегер (білий), чорного — Барна (чорнявий) тощо. Отже, коли на Закарпатті бачимо мадярські прізвища, це не означає, що ті особи мадярської національності.

Але в кінці XIX ст. дійшло і до урядової мадяризації прізвищ русинів. Таким був наказ влади. У 1929 році національна статистика нараховувала 9 мільйонів змадяризованих прізвищ. І тут постає питання: як це сталося, що досі в Потиссі збереглося дуже багато українських прізвищ? Все виглядає дуже просто. Прізвища змінювала лише інтелігенція, службовці, ремісники, які те мусили зробити, бо інакше не мали доступу до виконання своїх обов'язків, за які отримували платню на проживання. Але, як правило родина і брати того, хто мадяризував своє прізвище, надалі залишалися під своїм первісним прізвищем. Наприклад: Муха змінив своє прізвище на Медеші, Станканинець — на Станкої, Сливка — на Сілваї, але їхні брати так і залишилися Мухами, Станканинцями, Сливками...

Хоч переважно мадяризація прізвищ проходила під натиском, ба і під погрозами чи насиллям, у багатьох випадках робилася також добровільно, щоб таким чином проявити свій мадярський

патріотизм, отримати певні вигоди у кар'єрі, платні, стимулювані. Найкраще це спостерігаємо на прізвищах священничих родів, тому що в Мукачівській і Пряшівській єпархіях збереглися документи. Демонструють те Шематизми і Книга Освячень.

На Історичному Закарпатті мадяризаційний натиск відчуло насамперед греко-католицьке священство. Воно зміною свого прізвища показувало відданість Мадярській державі. У хід ішли різні засоби тиску — залякування, домашні обшуки, відзначення, підкупи. Шематизм Мукачівської єпархії за 1915 рік зафіксував такі змадяризовані прізвища священницьких родів: Аякі, Азарі, Балог, Баняї, Борно, Бокшаї, Чопеї, Чудакі, Долгі, Долинаї, Дзубаї, Егреші, Ернеї, Фесторі, Феделеш, Галушкаї, Гегедиш, Голошняї, Гома, Гудакі, Ізаї, Слеш, Снеї, Югас, Кечкеш, Кіраль, Кіш, Компордаї, Копчаї, Ковордані, Крічфалуші, Матге, Медве, Мейгеш, Меллеш, Миргеш, Ниймет, Олаг, Орос, Ортутаї, Пайкошші, Пастелі, Раковці, Рейтгі, Ровнаї, Рутткаї, Шерегелі, Шерегі, Собод, Сободош, Собоу, Сегеді, Сілваї, Сіксаї, Станкої, Тотг, Уйгелі, Волкої, Желтваї. Так, із більш як 400 священників єпархії 50 мали мадярське прізвище, отже, змадяризоване, бо, як побачимо, первісно їхнє прізвище було українським. У Пряшівській єпархії з Шематизму за 1944 рік відомо 15 мадярських священницьких прізвищ: Балог, Бардоші, Бігарі, Богдані, Дубаї, Дюлаї, Гербері, Гойду, Мірошшаї, Молчані, Немеш, Парнагаї, Сободош, Сейкель, Жедийні.

Священик Євген Фенцик, редактор часопису „Листок“, у своєму оповіданні „Ниці духом“ змальовує сина дяка, Грабовчика, який, ставши священником, мадяризує своє прізвище на Дертянфі. Редактор Фенцик писав: „Його батько походив із селян. Правда, він був дяком, але його життя не різнилось від життя селянина. Він жив у селянській хаті, вкритій соломою, ходив у холошнях і гуні, взував постоли... А його син немовби приховував своє походження і йому дуже не подобалося, що його прізвище Грабовчик...“

Але мадяризували свої прізвища й люди світської інтелігенції, особливо під психологічним тиском. Назвемо кілька таких прізвищ: Гриць змінив на Ерделі (це відомий маляр Закарпаття), Гвоздьо — на Сегеді, Бочкор — на Селеші, Сливка — на Сенткересті, Гранчак — на Говоші, Мушка — на Медеші, Тюх — на

Теребеші, Федоренко — на Фелдеші, Станканинець — на Станкої, Токар — на Баконі, Михальчик — на Мішколці, Іляшевич — на Іллийш, Гердина — на Галловш, Волощук — на Доллош, Лошак — на Болдичар і т. д.

Тут ще хочемо вказати на середнє Потисся сучасної Гайдудорозької греко-католицької єпархії в Мадярщині.

Тут мадяризація прізвищ тривала постійно. У 1933 році про це писали газети. Вони констатували, що тоді більша частина населення Мадярщини, чотири з половиною мільйона осіб, мали слов'янське або німецьке прізвища (Русс. слово, Пряшів, № 21-1933).

Ми вже зауважували, що в кожному мадярському творі (науковому чи ненауковому), в усіх статистиках автори пишуть: „Мадярське прізвище жителів села вказує, що вони мадяри“. Так і зараховують їх до мадярів. Такої позиції вони тримаються категорично. Наприклад, і колишній греко-католицький єпископ в Мадярщині (Гайдудорозької єпархії) Тимко, а також священник Піріді, автор „Історії Гайдудорозької єпархії“ та інші. Вони так і пишуть: „Прізвище, назва, мадярське ім'я — це все доказує, що село мадярське, населення мадярське й мадярської національності“. Їхня статистика також записує мадярами на основі прізвищ або знання хоч кількох мадярських слів. Наприклад, на основі того, що „омнес рустіці гунгарікам локвунтур“ — селяни знають розмовляти по-мадярськи, на основі прізвищ, або мадярської назви села — ціле село записують мадярським. Навіть поважний мадярський історик Ачаді у своєму творі „Історія підданства в Мадярщині“ на основі прізвищ виводить співвідношення народностей на території. Що це неправильно, визнає й він сам, бо про Забовчський комітат пише, що ще в 1720 році там було суто руське населення, але він його вже зараховує до мадярів на основі прізвищ і пише: „В дійсності населення не було настільки мадярським, наскільки про те свідчать прізвища. В багатьох селах комітату тоді жили русини“ (III, с. 369). Далі він говорить ще відвертіше: „Виповнюючи списові архи на основі інструкції, конскриптори самі охрестили безіменних людей (I). Робітника назвали Нопсамош, коваля — Ковач, кожного — за його заняттям. Так русини отримували від урядів нові прізвища чи за заняттям, зростом, кольором волосся: Кіш (малий), Нодь (вели-

Матій, Василь, Лукач, Штефан, Лизак, Горбак, Пекарович, Янкович та ін. Назви хотарні — також українські.

Коли свої прізвиська почали мадяризувати священики, які становили найбільшу групу закарпатської руської інтелігенції, проти цих „перевертнів“ Олександр Духнович написав „Басню против стидящихся рода своего“. Варто, щоб вона збереглася в нашій історії:

„Бодра собака природним собі ласкательством була вознесена на вищу ступінь, одержавши при царським Львинім дворі достоинство першого придверника. Приходячих з поклоном до царя, лесно покивуючи хвостом, впускала і з поклоном відпускала. Але як у царському дворі появлялися також собаки, вона грізно брехала, лаючи на приходячих. Це замітив вищий придверник, ведмідь, і запитав свого сослуживця, чому він так грізно об'являє свій рід, а ласкається до чужих.

— Я це роблю, — сказав Бодрий цербер, — із самого равнодушія, щоби на мені ніхто не замітив жодну інтересенцію.

— Це мені не видиться, — відповів ведмідь, — це ти тому робиш, бо стидишся власного роду, хочеш затаїти свій рід.

І з усмішкою додав:

— Таїсь, брате мій, скільки хочеш, але це завжди буде звісне, що ти сучий син! (Духнович і його поезія, Ужгород, 1930, с. 47-48).

Протягом всієї історії „Мадярщини державну *менишину* складала мадяри, які ніколи не налічували навіть половини всього населення. Тому протягом століть вони придушували національні змагання інших народностей. Мадярщину через те, що там жила велика кількість слов'ян, багато авторів означували як слов'янську державу“ (чеський історик Л. Гавлік). Тому мадярська верхівка, шляхта, яка володіла Мадярщиною до Другої світової війни, старалася всі національності тут мадяризувати. В цім огляді закарпатські русини захищалися лише своєю руською вірою і всупереч тому, що було насилля зі сторони мадярських урядів, що народ зрадила інтелігенція — священство у великій мірі, хоч мусили боротися і проти зрадників власного народу, закарпатські русини-українці по-геройськи крокували історією, вони зберегли свою національність, і навіть у тих, кого змадяризували, збереглося щось первісне. На це, приміром, вказує східний обряд, а це значить, що вони також були раніше русинами.

Єпископ Стефан Панкович (1867-1874)

У XIX ст. на території Закарпаття української світської інтелігенції ще не було. Існували такі соціальні стани: духовенство, який й народ, малі хлібороби й безземельники-селяни, що жили в великій біді і що кожного року ішли в Потисся в долини на хліб. Коли який син священика або дякоучителя закінчував науки, його переводили вглиб Мадярщини і він як інтелігент для народу пропадав. І ще питання, чи він уважав себе русином, бо мадяризація поширювала погорду до русина-нуждаря. Внаслідок мадяризації й погорди до русинів греко-католицьке духовенство все більше віддалялося від народу, з якого жило й ставало ренегатами. Лише дуже незначна частина греко-католицького духовенства ухилялася від тоді вже традиційної дороги ренегатів. Мадярська влада вела політику цілковитого змадяризування русинів. Тому й дуже дбала, щоби мукачівські єпископи були мадяризаторами Церкви й народу. Вже й забута була умова Унії, що єпископа вибирає священство. Тоді єпископів призначала мадярська влада. У 1867 році Мукачівським єпископом був призначений Стефан Панкович. Про нього детально писав його сучасник Іван Сильвай, греко-католицький священик і закарпатоукраїнський письменник, відомий під псевдонімом Уріил Метеор:

„Уже протягом 1865 року стала приходити вістка, що влада іменувала Стефана Панковича, людину в єпархії майже незнану, Грушівським архимандритом. Це означало, що влада на Мукачівський єпископський престол вибрала зовсім чужу особу. Іменувала його 14 вересня 1866 року. Але він не приходив. Минуло п'ять місяців, газети написали, що його іменування підтверджене Апостольським Престолом 22 лютого 1867. 5 травня він був висвячений і 16 травня прийшов до Ужгорода. Стефан Панкович народився в 1820 році у Велятах (район Требішов) у сім'ї священика. Він ще дитиною став сиротою, важко закінчив навчання, був висвячений на священика, але в своїй єпархії не займав ніяких посад, а близько 20 років був учителем — домашнім вихователем дітей мадярських магнатів, зокрема, дітей магната графа Чакі, з яким подорожував різними столицями Європи і навіть Азії та Африки. Через кілька років захотів стати секретарем єпископа, але це

йому не вдалося. За рекомендацією графа Чакі пішов на посаду радника в Міністерстві культури та освіти, просякнутий мадярством і манерами мадярської аристократії. Протягом кількох років життя між аристократами він зовсім відчужився від свого народу і своєї Церкви. Бідний русинський народ був йому чужим. У своїй проповіді при вступі на єпископський престол він сказав: „Дорогі, я прийшов до вас з оливковою галузкою миру, приносячи вам іскренність і правдиву любов...“ Але він говорив неправду, бо невдовзі висловив своє невдоволення Спілкою св. Василя Великого (це культурна спілка закарпатських українців у 1866-1902 роках, яка видавала русинські книги). Щоби розвалити її, він почав чинити тиск на окремих членів Спілки, щоб вони з неї виходили і заборонив священству передплачувати часопис Спілки „Світ“. Скільки разів делегація Спілки, в якій були його каноніки та священники, зверталася до нього з проханням, щоби прийшов на засідання Спілки, його двері завжди були замкнені. Він ненавидів уже самі кирилівські літери і домагався замінити їх латинськими. Єпископ Панкович постійно підкреслював вищість латинської Церкви, у страшний тиждень ішов у латинський костел, щоб слухати пассії. Прагнув запровадити григоріанський календар. Ненавидів гурток „Руська Бесіда“, де сходилися русини на посиденьки, розмови, читання. До себе приманював тим, що влаштував багато гостинбенкетів, запровадив канонічні відвідини парафій з великою помпезністю. Значно більше часу перебував у Відні чи Пешті, ніж в Ужгороді чи своїй єпархії. В період Великого Посту і Пилипівки відходив до Пешту і вертав лише безпосередньо перед святом. Висловлювався проти постів. День мадярського святого, Стефана I, святкував завжди велично, проголошуючи вкінці торжества тост: „Нехай живе Бог і мадярське отечество“. Починаючи проповідувати в катедралі, він хрестився трьома мовами: старослов'янською, мадярською та латинською. Це дало привід виникненню сарказму: „У владики три язика“. Мадярський гімн він сам починав співати. Виступав проти закуплення в Ужгороді Руського Народного Дому. Від мадярської влади отримував багато грошей. Але ті мадярські щедроті лились марно. Їх ціною продавалися народ і Церква. Свою мету він висловлював відкрито: ліквідація азбуки-кирилиці, заміна календаря, мадяризація Богослужінь і проповідей. Наказав

можну третю неділю проповідувати в церкві по-мадярськи і навіть у селах, де ніхто по-мадярськи не знав ні слова. Заборонив, щоби з ним розмовляли по-русинськи. Його ідеєю стало переслідування всього русинського. Мадярська преса називала його „герой-патріот“. За те його відзначили орденом св. Стефана I, іменували дійсним таємним радником його королівської величності, нагородили Великим хрестом ордена Жовтої корони, збільшили йому платню. На бажання мадярської влади в 1873 році він заснував т. зв. Гайдудорозький мадярський вікаріят, чим заклав основи для створення мадярської греко-католицької єпархії. Де лише міг, там латинізував східний обряд.

Серед духовенства розпочалися чвари. Прибічників єпископ Панкович відзначав, виступи народовців він придушував. Про це Іван Сильвай пише так: „Одноціла Мукачівська єпархія розпалася на кілька таборів, а саме: на партизан Владики й мадяронства, противний табір яких творили народовці. Крім того, були й такі, що не стояли ні на тій, ні на другій стороні, але, коли б дійшло до ламання хліба, без сумніву, вони стали б на сторону Владики. Вкінці були й благі Никодими, що таємно були сторонниками народовців. Завелося якесь-то крикунство. Партизани мадяронства старалися в ім'я свого настоятеля тероризувати слабих, при народах на все горло кричали: „Зрада, москальство, схизма!..“ Не раз було чути безстидне вихваляння людей, про яких усі знали, що їхній предок був якийсь простолюдин, дячок чи дротар, і які виводили своє коріння від Арпада і навіть від Аттили...“

Єпископ Панкович заохочував священників даруванням добрих парафій, грошима, відзначеннями. Найнезграбніші священники це використовували, домагалися свого підлизуванням. Єпископ розділяв відзначення, і було їх стільки, що це викликало регіт: червоні шнурки на капелюсі, на черевиках, фіолетова підкладка на рясі, червоний пояс, капральські шнурки, різні смішні титули консисторіальних радників і каноніків розсипались у всі сторони. Скаженість його прихильників дійшла до того, що один із них на Великдень читав вірним проповідь по-мадярськи, хоч жоден з них мадярської не знав. Мадярські газети про єпископа Панковича писали: „Його єпископство покликане для того, щоби стало фактором у справі зміцнення мадярської раси. Запорука в цьому —

католицькі почуття єпископа і його полум'яний мадярський патріотизм“.

Цього єпископа священство звало: „Ваал“, „фараон“, „рідний брат Каїнів“, „Молохів архиєрей“.

В 1871 році була заснована сатирична газета „Сова“, яка мала розвінчати єпископа Панковича і його прибічників. Редактором газети став професор гімназії в Ужгороді Віктор Кимак, його найближчим радником і дописувачем — Анатолій Кралицький, ігумен монастиря василіян у Мукачеві. Він посилав до редакції потрібні фотографії, дописував до газети, у монастирі сходилися на пораду противники єпископа. Але в Ужгороді встигли вийти лише перші три номери часопису „Сова“. Єпископ Панкович постарався, щоби друкарня відмовилася друкувати часопис і щоби професор Кимак був переведений вглиб Мадярщини, до Пейчу, але він туди не поїхав, а вибрався у Росію. Панкович також зламав опір Спілки св. Василя Великого, яка перейшла в руки його прибічників, припинив діяльність газети „Світ“. Проти єпископа Панковича постав і Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець, який всебічно підтримував Спілку св. Василя Великого й газету „Світ“.

Проти ініціатив єпископа Панковича відкрито виступив священник Іван Сильвай. Почини єпископа він висміяв у сатирах „Крайцарева комедія“, „Люди в желізних шляпах“, „Однодневное царство“, показуючи його як комедіанта, який всюди ділить відзначення, роздає титули абатів неіснуючих абатств, фіолетові коллари, капральські шнурки, який радо вислуховує кожний донос, думає, як би ліквідувати юліанський календар, одним словом, це „єпископ-комедіант“. У 1875 році Іван Сильвай прямо виступив проти єпископа Панковича в Петербурзькій газеті „Славянській Сборникъ“, 1875, I. 44-88) в статті „Положеніє угорских русских под управленієм Стефана Панковича“. Статтю відважно підписав своїм загальновідомим псевдонімом Уріил Метеор. Він безпощадно розкритикував мадяронство, мадяризацію, латинізацію і вчинки Панковича. Єпископ у Богослужінні лінивий, постів не дотримує, протекціонує родаків і мадяронів-ренегатів, майстер у питті шампанського...

Єпископ Панкович покликав Сильвая до себе. Їхню розмову Сильвай записав так:

„Ледви встиг я дійти до порога приймаючої канцелярії владики, він уже стояв передо мною і стрінув мене запитанням:

— Ви писали „Крайцарову комедію“?

— Я писав, ваше преосвященство, — відповів я спокійно. — Але думаю, що мене ви сюди покликали як свого священника, а не як писателя „Крайцарової комедії“, бо в нашій державі в подібних справах існує пресовий закон, в область якого належить розбір пресових питань.

Він не чекав такої відповіді.

— Так?.. — запитав зі здивуванням. — А що привело вас написати „Крайцарову комедію“?

— Оборона Церкви й народности, для яких кожний правдивий син Церкви й народу ні на одну хвилину не задумається піти не на одну смерть, але коли б у нього було сто життів, всіх сто повинен би пожертвувати.

— О! Ви неісправимий, осліплений фанатик!

— Над усе дорожу признаністю вашого преосвященства. Я вважаю високою честю називати себе в цьому відношенні фанатиком.

— Що ви розумієте під словом „Церква“? — закричав він і, не чекаючи на мою відповідь, сам поспішив рішити поставлене запитання, говорячи: — Та ж ми, уніати, стоїмо під главенством святійшества Римського Папи. Якщо ми, вірні сини святої матері Церкви, то ми повинні прагнути того, щоби наше з'єднання виражалось не лише в догматах і в зовнішніх обрядах, але щоб воно вкінці привело до повного злиття. А, впрочім, не я є вашим вождем?..

Тут єпископ став вихваляти вищість латинської Церкви, блиск, багатство, благодут, далі перейшов на любов до „отечества“ і на підпорядкування державній власті.

— Коли ми тепер живемо під властю мадярів, то ми повинні стати мадярами! — закінчив мову.

Далі знову говорив проти Спілки св. Василя Великого, проти збирання датків на Народний Дім. Після того зразу запитав:

— А ви, властиво, до якої національності себе зараховуєте?

— Та до якої ж? Я причисляю себе до руської.

— Дивуюся, що ви, носячи мадярське прізвище Силвай, в такому крайньому фанатичному блуді.

— Пробачте, ваше преосвященство, коли я осмілюся дати вираз моєму ще більшому здивованню, що ваше преосвященство, маючи руське прізвище „Панкович“ з такою неприязню відноситься до того бідного народу...

Я сказав забагато, щоб єпископ оволодів собою. Його очі блисли гнівом, але він стримався, став ходити по кімнаті, дивився у вікно і знову ходив по кімнаті... Вкінці підійшов до мене так близько, що його голова майже торкалася моєї і, не відводячи від мене погляду, дрижачим голосом запитав:

— Що думаєш, братчику, я з такими людьми як ти можу зробити на скору руку? Якщо ти не прийдеш до розуму, відберу від тебе парафію і засоби прожитку.

— Якщо для того буде причина, — сказав я з поклоном. — Я не сумніваюся, що те можете зробити, але чи це буде згідне зі справедливістю, гідною владики Церкви, це друге питання. Впрочім, я дотепер жив трудом моїх рук і допомогою батька, а не з милости церковного правительства, і я привик до недостатків у боротьбі за існування, тому у випадку звільнення зі священства постараюся знайти спосіб для скромного прожитку.

Він стояв передо мною, задумавшись.

— Я далеко від того, сину, щоб зловживати моєю властю проти справедливості. Я бажаю мою єпархію зробити щасливою, але, на жаль, ви мене не розумієте і вперто противитесь мені.

Єпископ, який більшу частину свого життя прожив між мадярськими магнатами, хотів рости в очах мадярських панів, розраховував на своє матеріальне піднесення, а може, й священства, але це все за ціну, щоби народ відрікся свого достоїнства, відрікся самого себе і самовбивчо підняв на себе руку. Може, й матеріальна крихітка добра впала б і на народ, але ціна того була б занадто велика. Мир між священством і єпископом на таких основах настати не міг.

Я вже більше не зустрівся з єпископом. Я побачив його аж як лежав мертвий на катафалку. Перед його смертю прийшов обіжник, щоби кожний намісничий округ послав свого заступника на єпархіальну конференцію в Ужгороді, коли мала бути вирішена

міна календаря. За Свалявський округ був вибраний Іван Сильвай. Замість наради ми зійшлись на похорон владики. Було це 29 серпня 1874 року. Єпископ помер на 54 році життя“.

Так закінчив свої спомини Івай Сильвай. А ми додамо: 29 серпня 1874 року єпископ Панкович повертався поїздом з Пешту і на станції в Чопі вийшов до ресторану пообідати. В ресторані чванився, що він тепер іде зломити опір священників народовців і ввести латинський календар до Церкви Закарпаття. Там попросив національну мадярську страву — суп з риби. Він суп з'їв і ним отравився.

Закарпатський поет Олександр Павлович з того приводу написав про смерть єпископа Стефана Панковича вірша:

Скончався Стефан — умер он,
Наніси много вреда нам.
Мотив вірних руських синів,
Ранив люблячії серця,
Ізбурилась в народі кров
На владику — на лжеотця.
Панкович їв, пив, веселився
І в морі сластей утопився.

Єпископ Панкович управляв єпархією більше семи років. Єпископи, що були до нього, завжди боролися за права Церкви й народу Закарпаття. Він був першим, хто пішов на розрив зі своєю паствою і за короткий час зумів наробити багато зла народній справі. А що найгірше, з того часу поширилася в священстві моральна хвороба заперечувати свою, руську національність, і при цьому навіть не червоніти на обличчі.

Панкович був єпископом, рекомендованим мадярським урядом. Це не був єпископ, вибраний священством. І тут можемо звинуватити хіба мадярів за насаджування на закарпатоукраїнську Церкву такого єпископа-ренегата.

Що стосується решти єпископів, які були після Панковича (про них далі пишемо окремо), їх не можна звинувачувати в мадярському дусі, бо права руської Церкви, обряду, старослов'янської-руської мови, церковні руські школи вони захищали. Тут знову винятком був Миколай Дудаш, мадяризатор типу Панковича, який був насаджений мадярами до Ужгорода в роки окупації Карпатської України — від 1942 до 1944 року.

**Слов'янський з'їзд у Празі в 1848 році.
Домагання закарпатських і галицьких українців
об'єднати західноукраїнські та закарпатські землі
в одну країну „руський край“ з „руським сеймом“**

У 1848 році у Празі відбувся слов'янський з'їзд, який виступив на захист усіх слов'ян у Мадярщині. Закарпатські українці не послали на конгрес жодного представника, тому що за основними представниками закарпатських українців стежила жандармерія і вони рятувалися тим, що переховувалися на різних дальніх парафіях або відправилися до Галичини. Так, Адольф Добрянський і ще декотрі переховувалися в батька Добрянського на парафії в Завадці, на Спіші, а потім — у священника Яницького, на парафії в Мальцові, біля Бардієва. Та вимоги закарпатських русинів, напрацьовані А. Добрянським, були викладені в петиції словацької делегації; на конгресі цю петицію прочитав Йозеф Мілослав Гурбан, словацький діяч. Ось чого домагалися русини Мадярщини: „Слов'янський з'їзд у Празі домагається, щоби народи словацький та русинський в Мадярщині не були поневолювані навіть у дрібницях. Зокрема, домагається: 1. Щоб словаки і русини в Мадярщині були визнані як суверенні народи і в сеймі мали рівні з мадярами права. 2. Мали своє національне самоврядування, яке захищало б їхні права. Наділити його правами відкидати всі розпорядження мадярських міністерств, які загрожували б існуванню русинської національності. 3. Надати можливості засновувати русинські школи — як початкові, так реальні, міські, семінарії для вчителів, гімназії, ліцеї, академії, політехнікуми й університет. Мова навчання у них має бути слов'янська (у словаків — словацька). 4. Дозволити заснування русинських комітетів, утримуваних державою. 5. Щоби в Мадярщині жодний народ не панував над іншими, щоби всі національності були рівноправними. 6. Щоб не ув'язнювати тих, хто захищає права русинського народу, і не звинувачувати його як бунтівника, коли він публічно промовляє до русинів. 7. Щоб негайно були випущені з тюрем всі слов'яни й русини, що були ув'язнені, захищаючи національні права. 8. Мати право засновувати такі національні товариства, які мали б на меті розвиток русинської національності.

Русини рівночасно проголошують, що вони дотеперішніми мадярськими міністерствами з їх розпорядженнями й поведінкою незадоволені“.

Закарпатські українці були переконані, що Кошут не дасть українцям ніяких прав і до їхніх домагань не прислухається. Тому вони створили план об'єднання Закарпаття (Угорської Русі) з Галичиною. Вони підготували петицію, адресовану цісареві Францу Йосифові, з домаганням приєднати Закарпаття до Галичини, і почали збирати підписи під петицією. Під нею є також ім'я Пряшівського єпископа Йосифа Гаганця. Зазначмо, що Закарпаття адміністративно підлягало Мадярщині і вважалось її частиною, а Галичина й Буковина — Австрії. Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець підтримував усі культурні й національні домагання закарпатських українців, це був патріарх українського народу на Пряшівщині.

Домагання закарпатських українців підтвердили й галицькі українці. Коли у Відні зібралася перша „державна Рада“, щоби після революції ухвалити новий склад і конституцію, тоді послали від галицьких українців, а особливо Яхимович, домагалися об'єднання Галичини, Буковини й Закарпаття (Угорської Русі) в окрему „руську країну“ з окремим „руським сеймом“. Це домагання також підтримував тогочасний визначний провідник чехів, посол Рігер. Але об'єднання українців не допустили тоді поляки й мадяри.

Примітка: всеслов'янський з'їзд у Празі відбувся наприкінці травня 1848 року. З'їзд відкрив визначний чеський історик Франтішек Палацкі. На з'їзді виступив і Шафарик, який гостро засудив поневолювачів слов'ян, „тих, що тримали над ними, а почасти й тепер тримають свої залізні руки, котрі товстіють на наших салі й костях, котрі живуть з поту й труда наших хліборобів, ті, що називають себе нашими учителями й оборонцями, а котрих ми називаємо убивцями нашої душі. Треба нам все висвітлити фактами й доказати, що слов'яни гідні свободи“.

Тут виступ Шафарика в значній мірі стосувався мадярського гніту. Шафарик народився в Кобиляреві Гемерського комітату, в селі, яке тамошні жителі — русини — звали „Чорний потік“. Ці жителі були волохами, тобто русинськими пастухами. Шафарик ніколи себе не зараховував до словаків, хоч свої твори він писав по-чеськи.

Революційний рік 1848. Відозва словаків до русинів із закликом до повстання

1848 рік — це рік, коли розпочався мадярський заколот, спровокований Кошутом Лойошем. Хоч, на перший погляд, він зовсім не стосувався русинів, а відстоював інтереси мадярів та австрійців, однак все ж таки виникала велика загроза. Кошут хотів з народів Дунайської котловини створити й мати монолітну державу, а найчисельнішу в ній народність денаціоналізувати. Обороняючись на своїй землі, русини не лише захищали свою мову й віру, вони вказували й на соціальний утиск шовіністів. Про те, який немилосердний він був, пише мадярський історик Ачаді: „Нема ж такого колоса пшениці, на якому промені сонця не присушили би піт селянина. Селянин влітку обмивається ним при важкій роботі, доки землевласники, шляхта, лінохує в холодку. В сувору зиму, коли селянин живе лише на сухім хлібі й убогій страві, дрожить цілим тілом, тим часом шляхта гоститься в кімнаті, опаленій дровами, які селянин нарубав і навозив, і вона бенкетує в гарно оздобленій кімнаті за гроші, зароблені працею селянина, отримані від того, що він зорав, окопав і зжав. Було б справедливо, якби пани платили десятину селянинові, а не навпаки. Селянин заслужив би собі, безумовно, хоч стільки, щоби його держава захищала від свавілля землевласника законом. Нема країни в світі, в котрій би так часто били палицями селян, як у Мадярщині...“

Ми вже говорили про те, що і в XIX ст. землевласник нав'язував селянам стільки роботи, скільки йому бажалося, і навіть якщо й цілі села скаржились, то в найкращім разі суди тривали роками, доки була встановлена справедливість.

На протести селянства шляхта відповідала: „Це буде кінець шляхетських прав, коли пан не зможе уярмити селянина тоді, коли йому захочеться. Не випустимо селянина з рук, у нас нема бажання зробити його рівноправним, не бажано й узнати його як співгромадянина, не дамо йому і політичних прав...“ Шляхтич Янош Паал дозволяв політичну свободу лише селам з мадярською більшістю. Але Кошут принципово не визнавав ані прав національностей, ані їхнього існування. Хто не стає мадяром, мусить загинути...

Таким був дух 1848 року. Провідники русинів і словаків відрозуміли, що від мадярів не доб'ються ніяких прав. Тому коли Кошут підняв заколот, який мадяри називають революцією, словаки виступили проти.

Для того, щоб привернути закарпатських русинів до участі в русі проти мадярів, Словацька народна рада опублікувала у 1848 році спеціальну відозву. Вона була написана розмовною українською мовою: Відозва звучала так:

„Браття русини! Сусідство наше з вами, покровність народная, звязуюча нас з людом вашим, нещастя спільні побуджують нас, словаків, зголоситися до вас, статочних і жвавих русинів. Люд наш словенський взявся за меч і зброю, аби свої права народні проти мадярства мужесько хоронив. Не треба нам довго говорити о нещастю, яке звели мадяри на ваші церкви і школи, на ваші звичаї і на ціле ваше народне руськое жите. Міністерство мадярськое постановило все того вам зробити, що і нам, загладити жите народне, язик, обичаї, пам'ятки, пісні народні, словом загладити наш і наш народ. Подлуг мадярського права несмієся більше русин одозвати з народносьтов руськов, має ся відречи солодких і милих звуків руської полноцвітної бесіди, а прив'язатися ко народу малому, загибаючому, з відважним зухвальством до якогось дикого діла побудженому, то є до народу мадярського.“

Але ми сьме замислили, лебо ся висвободити з тої довготиранської смерти, лебо одразу в мужеськом бою загинути. Почалисьмо бій против тиранству мадярському. А до того бою дає нам право Бог, котрий нас так поставив межі народами, як народ мадярський — до того бою побуджає нас ціла поручена заходня Європа, котора ся боре за рівність межі людьми і народами, до того бою кличе нас брат серб, хорват, славонець, словом, усі полудневі слов'яни. До того бою призиваєм ми, слав'яне, вас, братей наших руських, в *Татрах обитающих*. Ви сьте найближчі наші сусіди — ви сьте найближче з нами злучені нещасною судьбов, запропастити народносьть власну.

Нуже встаньте і ви і схоптеся мужесько узброєні против тиранству мадярському, заперечуючому вам все, що вам єсть святоє і що вам приносить щастя і доброе битіє народа вашого. Злучітьсся з нами і покажіть світу, же єсть єще в Татрах руський

люд, руського серця, руська горяча кров, руська любов ко вибраному народу руському. Покажіть, браття, перед світом славянським, же маєте кров готову виляти за свою віру, свій язик і свою народність, за славу, свободу і щастя русинів. Словенска народна рада“.

Але ця відозва народної ради не була відома між закарпатськими русинами. Її опублікували Празькі „Народні новини“ № 147 за 1848 р. та Львівська „Зоря Галицька“. Ці газети не потрапляли на Закарпаття.

Забігаючи вперед, зазначимо, що хоч русини не взяли зброї в руки (бо їй не мали), вони чинили опір владі Кошута дезертирством з мадярського війська, невиконанням наказів.

Але цей заклик словаків до русинів мав значення з другого боку. Він свідчив, що у XIX ст. в Карпатах жили русини, бо провідники словаків називали „народ під Татрами“ руським народом. Вони не зверталися до „словаків“ під татрами, на Спіші чи Пряшівщині, але до русинів на тих територіях, знаючи, що ті не є словаками, а русинами.

Кошутів „заколот“. Три місяці свободи. Делегація русинів у цісаря. Знесення кріпацтва. Політична діяльність Адольфа Добрянського. Народницька діяльність Олександра Духновича

7 листопада 1847 року було скликане засідання мадярського сейму в Прешпурку (тепер Братислава). В мадярській політиці та її проведенні зіграв провідну роль Лойош Кошут (1802-1894). Батьки його були родом з Турця, тому словаки кажуть, що був він їхнього роду, але в Турці існували лише волоські руські села (села русинів-пастухів, тому й звані волоськими), — отже, тоді Кошут мав би бути руського роду. Його батько переселився у Земплинський комітат, і там у 1902 році народився його син Лойош. Земплинський комітат також був заселений русинами, отже, Кошут добре знав русинів. Коли Кошут вивчився, він став адвокатом, а також журналістом. Вперше Кошут появився в мадярському сеймі в 1832-1836 рр. замість відсутнього магната

сейчєя. У 1841 році він почав видавати газету „Пешті Гірлоп“. Кош у тогочасній Мадярщині більше половини складало іншомовне населення, Кошут знецінював його значення і в своєму часописі цілком категорично заявив: „Ніколи, так-так — ніколи не визнаю в Мадярщині ніяких інших народів, крім мадярського“.

Але це була позиція не тільки Кошута. Мадярський шовінізм не визнавав інших національностей в Мадярщині. Народом тут вважався лише мадярський. Уже в 1830 році мадярський сейм прийняв рішення: „Відтепер у майбутньому ніхто в межах цього королівства, хто не знає по-мадярськи, не допускається до виборів у депутати, а з 1834 року і до адвокатського іспиту“. Інші шовіністичні закони були видані в сеймі в 1839-1840 роках, та в 1843-1944 роках. Мовним законом з 1839-1840 і з 1843-1844 років довершувалися попередні мадяризаційні закони (від 1790, 1791, 1792, 1805, 1830, 1832-1836 років).

Тоді, на засіданні сейму у Прешпурку, Кошут оголосив принцип панівного народу і його слуг — немадярів. Він принципово виступив проти рівноправності народів у Мадярщині. У своїй газеті „Пешті Гірлоп“ (№ 155) ще в 1842 році він писав: „Майбутнє в Мадярщині належить лише мадярам, для мадярських слов'ян уже чути похоронний дзвін“. Він не визнавав навіть хорватів: „Я не можу знайти на мапі Хорватію“.

Кошут виступав головно проти Габсбургів, але акцентував на слов'янських національностях в Мадярщині. Його помічник Ференц Пулскі на сеймі виголошував: „Дати право іншомовним народностям в Мадярщині — це звичайне самогубство мадярів, які собі здобули землю і мають виключне право нею володіти. Якщо слов'яни не хочуть з цим змиритись, нехай ідуть геть з Мадярщини“.

На засіданні сейму в грудні 1847 року було запропоновано проект закону про мадярське громадянство, з якого випливало, що громадянство може одержати лише той, хто знає мадярську мову. Дотримання цієї умови давало право брати участь у голосуванні. Сейм відкинув надання прав національностям і узаконив привілеї мадярів.

На засіданні був присутній і Олександр Духнович як Пряшівський греко-католицький канонік, заступник Пряшівського Капітулу. Духнович домагався розкріпачення і рівноправних свобод

русинам. Із записів Духновича знаємо, що він сказав Кошутові: „А що буде зі слов'янами, які також потребують свободи?“ Кошут відповів: „Слов'ян ми нацькуємо на слов'ян!“ Ці слова поширилися по всьому Закарпатті. Тоді Духнович сказав: „Якщо ви, мадяри, хочете бути великими людьми, великими патріотами, то ваш обов'язок — подбати, щоби конституційні свободи стали спільним надбанням усього населення, яке живе в Мадярщині і не були лише виключним привілеєм мадярів для утиску інших“. Різно й категорично відповів Кошут: „Проблеми між мадярами й немадярським населенням має вирішити меч!“ На що Духнович відповів: „Ви хочете, отже, владарювати над немадярськими народами. Як тоді можете думати про те, що вони, уярмлені, ввійдуть з вами в спільноту, коли ви мечем і вогнем хочете їх винищити?“

Мадярський сейм в Прешпурку засідав довго. Атмосфера була напружена. Дуже мало представників немадярської національності домагалось своїх прав. Але проти них постала найсильніша група, очолювана Кошутом. Однак, не треба думати, що проти інших національностей у Мадярщині виступали тільки кошутівці. Ні! Коли йшлося про панування над іншими національностями, всі мадяри були одностайними. Всі підтримували шовіністичну політику, а тогочасні часописи виступали ще більш радикально, закликаючи до мадяризації за допомогою війська. Кошут збурих увесь свій народ, усі мадяри прийняли його принципи і дотримувалися їх завжди — навіть після провалу Кошута вкінці Першої світової війни, і при окупації Карпатської України в березні 1939 року, і в роки окупації.

Не будемо докладно розповідати про засідання сейму, а лише наведемо декотрі моменти й заклики з того сейму, щоб скласти уявлення про те, що хотів Кошут і мадяри з ним, і що очікувало українців Закарпаття при його перемозі.

Кошут: „Якби словацькі, русинські, сербські, хорватські й румунські повстанці на нас напали, нам з берегів Тиси прийде на допомогу 300 тисяч оборонців, бо Мадярщина вже пробудилась, лев лише дрімав. З величезною огидою кажу про слов'ян. Їх можна заспокоїти лише тюрмою й шибеницями!“

— Елйен Кошут! — відзивався сейм. — Мадярщину навіть пекло не переможе!

Кошут: „Ми створимо мадярську армію на користь виключно мадярського народу! Проголошую тут, що ніколи, ніколи в рамках мадярської святої корони не визнаємо іншого народу та іншої національності, крім мадярської“.

Це свідчило про відкритий розкол між мадярами та іншими національностями. Це мало означати найстрашнішу добу утиску й денационалізації закарпатських українців. „Під короною святого Стефана можуть жити лише мадяри! В Мадярщині є лише одна нація — мадярська!“ — писали газети. „В Мадярщині визнаємо лише одну мову — мадярську! Ті, хто мадярської не знає, або її навчиться, або загинуть з голоду!“ — так кричали мадяри. Вони визначали навіть термін, доки в Мадярщині не сміє залишатися жодного іншомовного. Писалися різні статті й твори (історичні та літературні) під такими гаслами: „Не дамо розвиватись ані мові, ані культурі інших народів, ані користуватись своєю рідною мовою в суспільному житті“. Святостефанська ідея — це історичне право мадяр на гегемонію в „мадярській долині“, — мадяри тут пани і лише їм належить вся земля, від Карпат до Адріатики, бо вони на ній лише „з милості прихистили інші народи“. Відпрацьовували цілий план мадяризації. Мадяри не визнавали за слов'янами права на життя. Кошут відверто погрожував слов'янам, які домагалися рівних прав. „Хочемо мати Мадярщину, де панами господарського, політичного і культурного життя будуть лише мадяри“, — вигукнув. Отже, Кошут відмовив іншомовним народам Мадярщини у тому, чого сам домагався від Відня. Він мріяв не лише здобути цілковиту незалежність Мадярщини від Габсбургів, але й про цілковите уярмлення іншомовних народів. Між мадярами й немадярами утворюється прірва. Мадярська шляхта відпрацювала теорію про створення національно-монолітної держави, денационалізувавши іншомовне населення. Цю теорію в 1848 році присвоїли собі всі політичні партії країни та їх прихильники.

Засідання Прешпурського сейму було перенесено на 1848 рік. Тоді сейм видав закон про пресу, в якому пригрозив усім засобам масової інформації „хто підбурює проти повної територіальної цілісності країни, підпорядковані святій короні“, суворими покараннями. А таким підбурюванням можна було назвати будь-який виступ в інтересах мадярських народів і національностей.

Сейм установив високі податки на часописи, які, як до цього признався міністр Б. Семере, ввелися лише тому, щоби знесли-ти фінансово національності, щоби вони не могли заснувати своєї газети. Подібна тенденція спостерігалася й у інших настановах. Кошут мав намір колонізувати немадярські території заслуженими вояками.

Повсякденна політична пропаганда та заяви Кошута не залишили ні в кого сумніву щодо його намірів, можна було передбачити яким буде життя слов'ян, як тільки вони стануть мадярами.

О. Духнович у своїй промові на засіданні сейму схвалював боротьбу мадярів за свободу, але її домагався також для русинів. Кошут відкинув домагання русинів і постановив уже відомі нам принципи. Коли Духнович вказав на зубожіння русинів, експлуатованих мадярською шляхтою, Кошут відповів, що русини аж тоді заслужать собі ліпше життя, коли стануть мадярами. Інакше загинуть.

14 квітня 1848 року мадярський сейм скинув Габсбургів з трону й проголосив самостійність Мадярщини. „Перед Кошутом стояла фата моргана єдиного великого мадярського народу“, — пише англійський історик Скотус Віатор. Англійська дипломатія за допомогою своїх визначних агентів, таких як О. Блацквелла, уже в 1847 році знала, що в тогочасній Мадярщині було лише 4 мільйони мадярів, а немадярів — 10 мільйонів. Про це сказав лорд Помсонбі, коли довідався про наміри коштувців створити самостійну Мадярщину.

Олександр Духнович ще намагався щось довести Кошутові, але той йому відповів:

— Чого домагаєтесь прав для русинів? Русинів у Мадярщині нема. І ви — мадяр!

Духнович відповів:

— Я русином був і буду, я народився русином!

Ці слова О. Духновича стали гімном закарпатських українців.

Ці акції Кошута і мадярів у 1848 році англійський історик Скотус Віатор охарактеризував так: „Кошут домагався від Відня прав, які не згоджувався дати іншомовним народам Мадярщини. Так, ця боротьба мадярів була несправедливою і не могла закінчитися успішно“.

15 березня 1848 року Кошут підняв у Пешті людей на революцію. Закарпатські українці, знаючи про нечесність намірів Кошута, назвали його повстання „ребелією“, бунтом дурника, отже, Кошутіву ребелією“.

Мадяри почали створювати армію. Першими були жиди, які допомагали Кошутівій ребелії. У 1848 році вони звернулися із закликом до галицьких жидів, щоби ті підтримали мадярську революцію. Цей заклик поширювався мовою ідиш, друкований і опублікований в мадярських газетах як фотокопія. Внаслідок цього багато галицьких поляків вступило в мадярську Кошутіву армію, в польській легії. Мадярські та жидівські історики інформують, що жиди підтримували мадярську революцію матеріально, також закликали на вулиці й у пресі йти добровольцями в армію. Жидівська громада Ужгорода збрала значну суму на озброєння та обмундирування посланих нею в мадярську гвардію із 106 воїнів. Зрозуміло, жиди давали лише гроші, а не йшли на службу. Вони взяли на себе забезпечення провіанту для мадярського війська. Жиди і з революції багатіли.

Галицькі українці стежили за розвитком подій у Мадярщині, про що свідчать як відозви Головної Руської Ради у Львові від 1848 року, так і публікації в „Зорі Галицькій“.

Кошут розпочав повстання, але коли австрійські війська зайняли Будапешт, він з опозицією перейшов до Доброчина і 14 квітня 1848 року оголосив на засіданні у Доброчині, що Габсбурги позбавлені мадярського трону, а себе проголосив управителем самостійної мадярської держави. Генералами Кошута стали: Гиргеї (родом спішський німець, змадяризований), поляки: Клапка, Дембінські і Бем, а також серб Дамянич, змадяризований. Почалися бої.

У 1848 році мадяри в Ужгороді влаштовували торжество за торжеством, місто сяяло від ілюмінацій, будинки прикрашалися прапорами, піднесення панувало майже безконечно. Почалося вербування воїнів у мадярську армію. Мадяри дали новий титул навіть Богові: Мадяр Іштен — мадярський бог. Поет Шандор Петефі ходив від міста до міста, декламуючи свої патріотичні вірші. Закарпаттям ширилася мадярська пропаганда: „Ви, закарпатці, не маєте нічого спільного з українським народом по той бік Карпат, ви лише „окремий рід мадярського племені“, ви —

„мадьяри, що говорять по-руськи“, ви — „мадьяри греко-католицької віри“. У всіх комітатах мадьяри призначали своїх комісарів, були вони також в урядах і мстилися русинам. Вийшов наказ арештувати Адольфа Добрянського та словаків Штура, Гурбана й Годжу. Ті втекли до Оломоуца, на Мораву, а Добрянський сховався у парафії Мальців, біля Бардіїва, а потім втік до Галичини.

Олександр Духнович повернувся з Прешпурку й проінформував про побачене й почуте там єпископа в Пряшеві Йосифа Гаганця й Капітул. „Я переконаний, що від Кошута й депутатів годі сподіватися здійснення наших народних домагань, — сказав він. — Допомога мадярам означала б натягання ярма на наш народ і дозвіл мадярам, щоб вони необмежено ним володіли“.

Єпископ Йосиф Гаганець з Капітулом виступили категорично проти революції й закликали русинів не вступати в Кошутову армію.

Гірша обстановка була в єпископа Василя Поповича в Ужгороді. Мадьяри, знаючи про його антимадярські настрої, чинили йому всілякі неприємності, наприклад, вночі під його вікнами „давали йому кошачий концерт“, виступали проти нього в газетах. Врешті примусили його посвятити прапори мадярських гардистів. Вдалося їм загнати богословів вступити до мадярських революціонерів, а саме: Долоша (це Волощук, який змадяризував своє прізвище на Доллош), Івана Чипле, Андрія Чельського та Юрія Негребецького. З Пряшівщини вступив до мадярських гардистів хорватський греко-католицький священник з Кошиць Андрій Самовольський, жид за походженням, який змінив своє прізвище.

Вийшов наказ арештувати О. Духновича. Про це Духнович так записав у своїй автобіографії: „За те, що я писав руські книжки, потрапив у підозру. Нещасного 27 квітня 1849 року вхопили мене розлючені мадьяри і насамперед замкнули в міському домі. Потім, того ж самого дня, відвели мене під великою вартою, як якогось розбійника, на місце страти в супроводі чотирьох гусарів і двох гармат. Спереду йшов загін поляків, позаду — загін мадярських гонведів, а збоку — ескадра гусарів. Ніколи не забуду цього нещасного дня, 7 квітня, який мені, вже 50-річному, завдав стільки душевного страху і болю. Так, серед безустанних насмішок і зневажливих лайок завели мене до першої станції Леми (тепер

Мемешани), до одного єврейського будинку з великою вартою. Тут мене, голодного, тримали під озброєною вартою аж до вечора. Із цього нещасного місця повели мене четверо справжніх гусарів, які чесно поводитися зі мною, до Кошиць. На дрінівським горбку приступив до мене якийсь рудий поляк, якого називали капітаном. Ця людина обляяла мене дуже грубими словами, ганьбила, висміяла мене, нещасного, обплювала і нарешті наказала зняти чоботи і йти босим. Коли після стягнення чобіт я не міг йти разом з посіпаками, він страшно вдарив мене в лице і відступив від мене... До Кошиць ми прийшли об 11 годині вночі“. В Кошицях Духновича ув'язнили в темниці і від смерті його врятували лише знайомі люди.

На всьому Закарпатті мадьяри поставили шибениці. Кого знали як „руського патріота“, ув'язнювали, судили, вішали. На перехрестях стояли шибениці з повішаними. Але мадьяри не вдовольнялись лише повішанням, бо перед тим вони ще мучили жертви.

12 червня 1848 року на Закарпатті виголошено закон про надзвичайні суди. Наказ підписав міністр внутрішніх справ Семере. Наведемо один приклад страти лісника Мартина Сикори. Це був чех, лісник на службі у багатьох панів, який у вересні 1848 року прийшов на Ужанщину шукати служби. Дістався до села Тихе, що на південь від Ужжа. Там увійшов у корчму. Почав розмову з селянами і при тому їх застерігав, щоби не вірили мадярським обіцянкам і щоби не вступали в мадярське повстанське військо. Хтось доніс на нього і його відвели до Ужгорода й поставили на швидкий суд, який відразу його засудив на смерть через повішання. На страту його відвели до Великого Березного, щоби тим лякати русинів. Страта була здійснена при асистенції сотні вояків. Мотуз, хоч був досить міцний, увірвався і Мартин Сикора ще ожив, впав на коліна, підняв руки до неба й просив: „Дивіться, сам Бог дає вам доказ моєї невинності“. Аж після другого повішання він помер.

Кошутіві війська на Верховині проводили розбійні напади, примушували людей вступати в армію. Відбирали в людей худобу, хліб, забирали в рекрути чоловіків від 15 до 40 років, людей примушували копати земляні укріплення при дорогах. Не щадили навіть руських церков, з яких забирали коштовності.

Але закарпатці не йшли в армію Кошута. Втікали в гори. Вони розуміли, що це боротьба мадярських панів за свої ще більші, ніж доти, права. Коли оголосили мобілізацію, люди відійшли в гори. На пасивність русинів Закарпаття скаржилися всі газети.

— Що, панів підемо боронити? Хай їх виб'ють! Ми дотепер були лише тягловою скотиною. Вони проти Австрії. А в нас, русинів, у Мадярщині вороги, не у Відні. Кошут під різними гаслами лише відвертає нашу увагу від справжніх наших ворогів, мадярів!

Так говорили люди, а ті, що їх силою забрали до війська, згодом дезертирували. Кошут встановив військові суди, які карали на смерть. Мадяри хотіли мати свободу і в ім'я її судили на смерть тих, що не хотіли бути рабами, які також хотіли бути свободними.

Влада Кошута не хотіла допустити навіть проявів життя русинів. Влітку 1848 року були оголошені вибори в мадярський сейм. Словаки в Немчанському окрузі висунули кандидатуру в депутати Адольфа Добрянського. На Маковиці (Свидничлина) Духнович зі Свидницьким парохом Олександром Павловичем висунули в кандидати Йосифа Яковича й провели за нього широку агітацію. Якович набрав потрібну кількість голосів. Але після виборів мадяри завели інтриги, і вибори були проголошені недійсними. При повторних виборах знову було обрано Яковича, та все одно на засідання сейму його не допустили.

При цім мадяри знову напали на Духновича. Їм через газету відповів Пряшівський канонік Віктор Добрянський: „Зразу, коли русин домагається права і свого кандидата, його обвинувачують у москвофільстві“ (Будапешті Гіродо від 27.06.1848).

Мадярські газети „Радікал лоп“ (№ 9, 1848) і „Кизлинь“ (№ 1, 1848) загаласували, що в Бережськiм комітаті русини кандидатами в депутати до країнських сеймів висунули руських священників. „Все треба зробити, щоби це не вдалося, бо тоді кінець панським кандидатам. Священство руське не приносить людям освіти, а лише обманам й фальшами сіє насіння бунтів“, — писали газети. Ці висловлювання — свідчення підлості мадярської пропаганди.

Ще для повної характеристики Кошута і його мадярського руху та планів згадаємо слова англійського історика Скотуса Віатора: „В революції Кошут поважно роздумував над тим, як би вигубити

сербів у Банаті й Бачці, а край залюднити мадярами. Подібно Кошут хотів вигнати з Семигороду русинів“. „13 лютого 1849 року Добровичинський сейм установив „суди публічної небезпеки“, які мали повноваження судити всіх, які будь-чим, хоч словом, провінилися проти принципів мадярської революції. А ті мадярські чети в Семигороді стратили 4425 чоловіків, 340 жінок і 69 дітей без обвинувачення і суду“. „Революційний генерал Дамянич, незаконний син сербки і мадярського вояка, заявляв, що від матері має лише сербське прізвище і якби його мати породила від правдивого батька серба, а не від мадярського вояка, то він матір тепер убив би. До сербів у Банаті він звертався: „Приходжу вас до кореня вигубити, а далі прострілю власну голову кулею, щоби зник з поверхні землі останній серб“ (це пише англійський історик Скотус Віатор, а також Шлезінгер у творі „Вар ін Гунгари“).

Не дивно, що, крім мадярів, усі народи Мадярщини чекали поразки Кошута. „Ми не забули шибениць, на яких гоїдалися тіла замучених русинів як доказ того, що стосовно русинів мадяри дозволяють собі що завгодно“.

В цій мадярській революції було і спільне невдоволення всього селянства, яке вимагало вирішення питання кріпацтва — панщини. Тепер мадярський сейм, наляканий паризькою революцією та революцією у Відні 1848 року, 6 червня 1848 похапцем відміняє кріпацтво. Він ухвалює новий Урбарний закон, за яким „урбарні обов'язки щодо панщини, десятини і платежі готівкою скасовуються; також вносяться в судове виконання справи про шляхту. За урбарні землі феодалам буде відшкодування з державної скарбниці“. А це означало, що воно буде з податку й від тих же селян, яким дали волю. Отже, Кошут нічого доброго не зробив для простого люду.

Тепер подивімся на перебіг революції. В революції найважливішою постаттю, крім Кошута, був Янош Гиргеї, родом зі Спіша. Кошут був родом із Земплина, обидва вони навчалися в Пряшеві, отже, знали русинів. Гиргеї став головнокомандуючим мадярського війська. Спочатку мадяри здобували перемоги, бо австрійський генерал Віндішгрец був неповоротким, але коли його змінили генералом Гайнаєм, вони почали зазнавати поразок. Кошут не розумівся у військовій справі, а Гиргеї — в політиці. Коли Кошут

втручався у справи війська, зчинявся заколот, коли Гиргеї втручався у політику, допускався грубих помилок. Кошут думав, що для перемоги достатньо революційного натхнення. В той час усі етнічні групи і народності були ворогами революції і в усьому, як тільки могли, ставали до опору проти насильницької мадяризації й на захист своїх прав, і не міг Кошут розраховувати на синів уярмлених народів, силою затягнених у мадярську армію, що вони будуть з натхненням воювати за чужу їм справу і на свою погибель. Кошут був добрим оратором, ходив і промовляв. Допомігав йому й поет Шандор Петефі. А Гергеї Кошутіві сказав: „Не словами, але чином може бути Мадярщина врятована“. Вони часто сварились.

Цісарське військо збиралося придушити повстання, не передбачаючи того, що станеться зі слов'янськими народами після поразки мадярів. Зрозуміло, що всі слов'яни, крім хорватів, стояли осторонь і не підтримували цісарські війська. Навесні 1849 року цісар Франц Йосиф I звернувся до російського царя Миколи I за допомогою. Мадярська революція викликала неспокій і в Росії. Тому цар Микола I лише чекав нагоди і вона настала 11 травня, коли він маніфестом проголосив допомогу Австрії. Це прийшла „каральна експедиція“ 140-тисячної російської армії. Вона прийшла на допомогу Австрії, а про визволення слов'ян або хоч моральну допомогу слов'янам у Мадярщині не було й мови. 27 травня російські війська перейшли кордон. Частина їх рухалася через Любовню, частина — через Дуклю й Маковицю, частина — через Верецьки і Мукачево. Мадярські війська налічували 148 000 піхоти, 25 800 кінноти, 500 канонірів. Австрійські — 120 000 піхоти, 7000 кінноти, 390 канонірів. Отже, сили були приблизно рівні. Але наближалася російська армія, яка налічувала 114 000 піхоти, 18 000 кінноти і 446 гармат. Мадяри не могли мати свіжих резервів, вони лише відступали й відступали, а їх з усіх сторін брали в облогу.

Коли цар Микола I дав наказ російській армії ввійти у Мадярщину, доля Кошута була визначена. Мадяри зрозуміли, що настає кінець їхній боротьбі за визволення і рівночасно за уярмлення ними немадярських народів. Як у 1709 році Ференц II Ракоці, гинучи, згадав про русинів, сподіваючись порятунку від них, так

Кошут у липні 1849 року і Кошут згадав про русинів. 21 липня відбулося засідання мадярського сейму цього разу в Сегедині. Змагнатів на засідання прийшов лише один, решта повтікала. Коли вже все було втрачене, мадяри згадали, що в їхній державі живуть народи, які також мають право на людське життя. В ту останню хвилину, коли поразка революції була вже неминучою, вони направили „закон про національність“. Тим законом хотіли отримати допомогу від інших національностей, особливо від закарпатських українців в боях проти наступаючої через Закарпаття російської армії. Хоч тим законом національностям не була дана повна рівноправність з мадярами, але визнавалися їхні права, в яких їм доти принципово відмовляли, вони були рівні з мадярами перед законом і мали право спілкуватися материнською мовою в школах, церкві. Але жидам цей сейм дав рівні права з мадярами, бо ті служили революції. З документів видно, що протягом усієї революції жиди виконували для мадярів розвідувальні послуги, забезпечуючи армію провіантом, добре при тому заробляючи. Тому, коли цісарські війська захопили Пешт, цісарський генерал покарав пештських жидів покутою у два мільйони золотих, оплачених за одяг і воєнні потреби. Хоч мадяри тим „законом про національність“ спам'яталися, але кожний знав, що це роблять лише через крайню потребу та його не дотримуватимуть. Врешті, мадяри декларували дуже мало: право громадянина користуватися рідною мовою, навчання в селі мало проводитися мовою, якою розмовляли, нею ж повинні були писатися парафіяльні метрики. І все. Але це природна потреба, а не право. Проте вже не було з ким з'ясувати. Крім того, українці Закарпаття однаково мадярам не вірили. Люди говорили: „Мадяр залишиться для нас небезпечним, як і був з давніх пір. Протягом століть силою тримав нас у кріпацтві й неволі, то ж того його панування позбудемося лише силою. Хто думає, що мадяри дотримують обіцянок, той мрійник, наївна людина“. Справедливість цих слів довели подальші роки.

Одночасно з проголошенням „закону про національність“, Кошут закликав закарпатських українців: „Не допустіть російських військ. Приходьте зі зброєю до мадярського війська. Коли не маєте зброї, то з вилами, косою або навіть з обухом. А свяще-

ники русинів хай очолять походи з хрестом у руках. Загороджуйте дорогу, рийте рови, творіть завали, знищуйте худобу і продукти, спалюйте поселення, піднімайтеся на збройну боротьбу! Вбивайте росіян ножем і отрутою. Росіяни — це варвари, які вбиватимуть вас, це „москалі з песььими головами“. Відправляйте молебні від „нашествія варварів і дикунів“. Священникам надіслано розпорядження, щоби прочитали вірним у церкві Послання, в якому говорилось: „Прийдуть козаки з песььими головами, які, крім інших ужасів, їдять живих дітей“. Священники все це читали, бо боялися за себе, але читали так, щоб люди прочитане не розуміли. Під закликком був підписаний Карол Генч, комісар.

Але закарпатські селяни відійшли в гори і в селі залишалися лише жінки, діти та старики.

Кошут ще пробував врятувати ситуацію. Дорогою зустрів німецького євангелістського пастора Віммера і запропонував у Берліні мадярську корону Гогенцолернам. Але й це вже було запізно.

Головні сили російської армії перейшли через Пряшівщину. Правий фланг під командуванням генерала Ридигера просувався вперед через Стару Любовню. До цієї армії міністром Бахом був призначений комісаром Адольф Добрянський. Тут проявився організаторський і дипломатичний талант Добрянського, за що йому були вдячні командуючі російські генерали граф Паскевич та Ридигер, з якими Добрянський провів усю воєнну кампанію.

Лівий фланг російської армії проходив через Бардіїв. 22 червня 1849 року ввечері армії об'єдналися в Пряшеві, де війська зупинилися на короткий відпочинок. Наступного дня через Пряшів перейшло близько 100 тисяч солдатів на чолі з донськими козаками. Цей урочистий марш, що супроводжувався співом, почався на світанку і продовжувався до темної ночі. Зрозуміло, що на місцеве населення це справило величезне враження.

Серед тріумфуючого натовпу у Пряшеві був і Духнович. Він згадував про це у автобіографії: „Захопила мене одинока радість мого життя, і це було в 1849 році, коли я вперше побачив славу російську армію, що прийшла втихомирити збунтованих мадярів. Я не в змозі описати, ані дати почуття радості, побачивши першого на пряшівській вулиці козака. Я в захопленні плескав і плакав, по моїм лиці стікали сльози і я сказав: нині отпушаєши

раба твого, Владико... Це була, правду говорячи, перша, а може, й остання радість моєї душі і вона завжди в пам'яті“. Духнович гостив у себе як міг генералів та офіцерів російської армії. Пізніше в своїх „Записках“ написав: „Похід російської армії підніс дух русинів... особливо молоді, дівчата вже не соромились співати руські пісні...“

Австрійський комісар при російських військах повідомив у Відень, що русини Шариського, Абауйського (Кошицького) та Боршодського комітатів виходили на дорогу, що вела з Дуклі до Мішколця і якою маршувала російська армія, і з охотою поставали її продуктами й транспортом. А один із російських офіцерів записав: „Русини хлібом і сіллю вітали російські війська. В Пряшеві, Бардиеві та Кошицях дорога, по якій проходили російські війська, була посипана цвітами“.

Вступ російських військ в Ужгород описав також Іван Сильвай, закарпатоукраїнський письменник, який тоді був ще гімназистом: „Прийшла вістка, що російські війська перейшли границю і від Верецьких ідуть до Мукачева. Перші вісники принесли вістку, що російські солдати не роблять народу жодної шкоди. Одного дня ми побачили їздців на білих конях, потім цілий полк їздців. Це часть російського війська, яке ми вперше побачили. Признаюся, я уявляв собі їх не в такому виді. Коли я був в Ужгороді в школі, я чув як зображали їх дикими ордами, з видом дуже скарідних, подібних більше до звірів, ніж до людей, розповідали, що вони суворі, кровожадні і безпошадні, й куди проходять — роблять звірські насилля, лишають за собою спустошення, мов сарана. Тепер вони вказалися нам такими як наші люди. Недалеко від нашого села вони стали табором. Осмілені діти несли воїнам сливки, яблука, фрукти, чого того року було багато. Інші говорили, що бачили їх як хрестяться і чули як моляться, і точно так, як тутешні люди.

У другій половині червня головнокомандуючим мадярськими військами став поляк Бем. 31 липня він пішов з наступом на російські війська генерала Ридигера біля Шегешвару й Кийрезтура, але його напад був відбитий, а військо розбите. В тій битві поліг мадярський поет Шандор Петефі, властиво Петрович.

Залишалася ще армія Гиргея. Росіяни не бажали кровопролиття й закликали Гиргея скласти зброю. Він відмовився, але Кошут

з представниками влади запропонував Романовим мадярську корону. Ридигер послав делегацію до Пашкевича, а той сказав: „Російська армія не має іншого завдання як воювати. Якщо мадяри хочуть вести переговори, нехай звернуться до генерала Гайвана“. Бачачи, що крах неминучий, Кошут 11 серпня 1849 року відмовляється від королівського престолу на користь генерала Гиргея, і разом з Бемом та своїми прихильниками переходить турецький кордон. Хоч доти, виступаючи, Кошут заявляв, що він битиметься до загиби, але утік першим. Почало розбігатися і військо. З його залишками Гиргеї 13 серпня зупинився біля Білагоша (поблизу Великого Варадіна) і послав трьох офіцерів до генерала Ридигера, щоби домовитися про умови капітуляції. Посли повернулися з відповіддю, що капітуляція повинна відбутися без умов, вони можуть надіятися лише на милосердя цесаря. Того ж дня, 13 серпня, мадяри склали зброю, а то було 30 889 вояків, в т. ч. 11 генералів і 1426 офіцерів; крім того, вони передали 129 гармат, 29 прапорів і 31 хоругву. Австрійська влада 13 повстанських провідників повісила в Араді. На прохання царя, Гиргеї було помилувано і вислано у Корутанію.

Кошут пересварив усі іншомовні нації й народності, особливо слов'ян. Сам він врятувався втечею в Туреччину. Гиргеї не мав іншого виходу, як лише капітулювати. І це він зробив перед Паскевичем, а не перед Гайваном, завдяки чому врятував своє життя. Паскевич просив помилування для всіх генералів, але без успіху. Воєнний суд в Араді засудив 13 провідників на смерть, 9 з них було повішено, 4 розстріляні. Серед них було 6 мадярів, 5 змадяризованих німців і 2 змадяризовані хорвати. Ще 231 офіцер був засуджений на смерть, але вирок замінили на 20 років ув'язнення. Мадярські джерела фіксують, що всього було страчено 114 осіб, а 1765 — ув'язнено. Також були покарані смертю деякі міністри, які найбільше підтримували Кошута. В повстанні брали участь і мадярські єпископи, зокрема кальвіністські та латинські, до речі, двоє з них були засуджені на 20 років тюрми, а один — на смерть, але він утік.

Тепер мадяри пробують довести, що це були дуже скромні кари. Такими вони здаються для тих, хто не знає добре подій. Вироки були не стільки наслідком придушеного повстання, як розплатою

тиранство та злочини проти немадярського населення: сербів у Бачках і Банаті вбивали, як диких звірів — без будь-яких звинувачень, лише за те, що вони серби. Генерал Перцел наказав у серпні 22 березня 1848 року розстріляти 45 осіб, серед яких було кілька жінок, причому акт відбувся без розслідування їх вини. На Словаччині вбили 467 осіб. В Семигороді було вбито 4834 румуни, в т. ч. 340 жінок і 69 дітей. На Закарпатті виставляли шибениці, коли люди їх знищили, то засуджених вішали на вербах.

Мадярські магнати покинули Кошута і поспішили до цесаря, щоби вклонитися йому й отримати прощення. Так часто бувало в історії.

Кошут втік у Туреччину, далі перемайнув у Західну Європу, до Англії, а звідти — до Америки. Робив спроби спровокувати всеєвропейську війну з Австрією, але закарпатським українцям і словакам, навіть перебуваючи на чужині, не обіцяв ніяких прав. У його мові поставала виключно держава мадярів і він постійно мріяв про мадяризацію інших національностей у країні. Найбільше, що обіцяв, — це культурну автономію іншим національностям і народностям. Помер на чужині в Турині, в 1894 році. Його генерал, що втік з ним, поляк Бем, в Туреччині, „боячися депортації“, прийняв іслам.

У зв'язку з подіями „Кошутівної реbelie“ треба згадати деякі важливі епізоди. Насамперед спомини російських офіцерів, учасників „каральної експедиції“ проти Кошута. Так, лейтенант Федор Тригоров, ад'ютант Ридигера, в своїх „особистих спогадах“ про перехід російських військ Карпатами говорить, що населення, переконавшись у брехні маніфесту Кошута, зустріло їх привітно і з довір'ям. Він пише: „Вхід військ у Пряшів був справді величавий... День був чудесний, всі вікна відчинені... Із вікон кидали до ніг фельдмаршала квіти, осипали ними вулицю. Пряшів, зокрема, відзначився урочистим прийомом як туди, так і на зворотньому шляху, коли прийом і урочистості були ще величавіші“.

Офіцер М. Лихутин (Записки о походе в Венгрию в 1849, Москва, 1874) розповідає про становище русинів під час мадярської революції: „Мадяри оббирали їх до нитки — брали гроші, коней, волів, хліб, забирали в рекрути всіх, кого зловили, від 15-до 40-річних, а решту населення примушували робити земляні укріплення в різних місцях для оборони краю від руських; не

щадили навіть церков, з яких здирали золоті, срібні та інші цінні оздоби. Русини ждали нашого приходу як спасіння. Про це говорили всі, з ким довелося нам розмовляти“. „Русини зустрічали армію довірливо, натовпами виходили до місць відпочинку, частували солдатів курми, яйцями, молоком, маслом і не хотіли брати за це запропонованої їм плати“. А ось що пише офіцер Д. Сонцов (Из воспоминаний о венгерской кампании“, Москва, 1871): „Русини ненавидять мадярів — вони глухі до заклику Кошута, щоби вбивати руських ножем і отрутою“. „Русини хлібом і сіллю вітали російські війська. В Пряшеві, Бардієві, Кошицях дорога, по якій проходили російські війська, була посипана цвітами“ (Деволан Г., Угорская Русь (исторический очерк), Москва. 1878, с. 27-28).

Офіцер П. Алабін вказує, з одного боку, на чарівну природу Закарпаття, а з другого боку — на злиденність населення: „Люди ходять, як тіні, особливо жінки, мабуть, нужда і нестатки висмоктали з них життєву силу. На хліб, що вживається місцевими жителями, страшно дивитись. Хліб з борошна наполовину з якоюсь травою, у кого залишилося хоч трохи картоплі — з картоплею, або з висівками, або з половою“. Коли офіцер Лихутин запитав: „А чого ви такі бідні? У вас жалюгідний вигляд“, — селянин відповів: „У нас нема землі. Земля, на якій живемо і яку обробляємо, належить поміщикам“.

А. Будилевич пише (О значении русс. похода 1849 г. для австро-угорских народов), що аж до Мішкольца війська зустрічалися з русинами і декотрі російські воїни були переконані, що вони ще в Росії й питали, де та мадярська земля. В другій половині XIX ст. ще й Мішколец був руським, з руським населенням.

Треба ще вказати на те, що Пряшівський український єпископ Йосиф Гаганець, коли довідався, що Кошут не хоче дати закарпатським українцям національні права, був проти революції, проти Кошута та його влади. З Пряшева надходили антикошутівські гасла до народу, не минаючи жодного села.

Зі словаків на Пряшівщині під час Кошутівської реbelieї жоден волос не впав. Справа в тому, що там їх не було. Вони появились лише в XX ст., після 1919 року, після приєднання до Чехословаччини. Під час революції справжні словаки із заходу, звертаючись до Пряшівщини, звертались лише до русинів.

Українське населення Закарпаття в надії визволення з радістю витало російські війська. Але ті відійшли, навіть словом не обмовившись за українців Закарпаття, ба й за слов'ян Мадярщини. Правда, в цьому не вина війська.

Мадяри стверджують, що Кошутова реbelieя була „боротьбою за свободу“. Але ця реbelieя, а потім і революція, не здійснювалася в інтересах усієї Мадярщини. Вона була створена заради того, щоби мадяри осягнули своє право володіти над іншими національностями Мадярщині. Заклики „рівноправність, братство і свобода“ означали, що це права лише для мадярів, а для слов'ян у Мадярщині — це ще більше поневолення, щодо українців Закарпаття — то й національна смерть. Отже, „свободу“, декларовану Кошутом, треба розуміти (і такою вона й була в дійсності) лише як „свободу“ мадярам, а не іншим національностям Мадярщини. Свої „демократичні“ гасла Кошут та його прихильники проголосили лише для того, щоби без опору з боку інших національностей стати гегемонами у Мадярщині. Якби тоді Росія не спромоглася придушити мадярські заворушення, український народ Закарпаття давно занедавав би. Адже мадяри хотіли збудувати шовіністичну державу, а це означало погибель інших націй і народностей. Та ж Кошут хотів виселити, розселити слов'ян по Мадярщині, а їхні території позаселяти мадярами. Поразка повстання Кошута трохи віддалила мадяризацію, та було кому в 1918 році воскреснути. Наміри Кошута добре розуміли Адольф Добрянський, Олександр Духнович, єпископ Йосиф Гаганець і тому всіма силами виступали проти Кошута та його революції. Вони займали позицію дуже правильну не лише на ті часи, але і з погляду сучасності в ставленні до революції Кошута. Ті „історики“, що осуджують цю позицію А. Добрянського і взагалі українців Закарпаття відносно Кошута, або не знають історії, або сповнені зла й неправди, або й нині на службі в мадярів. Не кажемо, що А. Добрянський взагалі не помилявся (на це вкажемо далі), але в цьому разі діяв правильно. Найбільшим доказом, крім наших висновків на основі прагнень Кошута, є те, що антикошутівську позицію зайняв увесь закарпатоукраїнський народ, а загальний погляд народу непомильний.

(Зазначимо, що мадяри дотепер не опублікували статті, промови, спомини й записи Кошута, не відкрили також тогочасні архи-

ви. Вони бояться, щоби повністю не виявилось те, чого прагнув Кошут, особливо відносно слов'ян).

Помиляється той, хто думає, що та позиція Кошута належала тільки йому. Навпаки, її займали всі мадяри без різниці в політичних переконаннях. На нашу думку, фахівець в мадярській історії Скотус Віатор, англійський історик (Національне питання в Мадярщині, 1913), об'єктивно написав: „В мадярському суспільстві в національній питанні, починаючи від демократів, лібералів аж до консерваторів, всі стояли на шовіністичних позиціях створення єдиного мадярського народу в Мадярщині шляхом змадяризування іншомовного населення. Зрозуміло, що ці зусилля мадярських політиків мусили натрапити на опір іншомовних народів і національностей. Мадярська революція була боротьбою на дві сторони: проти Відня і проти *немадярських народів*. Відневі Кошут погрожував збройною революцією, щоби домогтися вимог, які, згідно з історичним правом, *не був згоден* дати немадярським народам“ (с. 114).

Торкнемося ще питання видатного мадярського поета Шандора Петефі. В битві біля Шегешвару 31 липня 1849 року він зник. Мадяри не знають його родоvodu, тому поширюють думки, що його мати була „товткою-слов'янкою“, а батько — сербом, і ніби тому називався Петровичем. Отже, Шандор Петефі — це Олександр Петрович, і так називався постійно, аж поки 20-річним не змінив свого прізвища на Петефі. Дослідження довели достеменно: матір Петефі звали Марією Груз і була вона родом з Турця, з Татранщини — з краю, заселеного русинами-пастухами. Вона зійшла з гір і була служницею, і з нею одружився Петрович, м'ясник, походження якого не знає ніхто. Мати ніколи не вчилася мадярської мови, отже Петефі мав знати й мову матері. Петрович з жінкою жили в різних селах Потисся, а в селі Кішкереш, в Потиссі, народився Олександр — Шандор Петрович. Школи він пройшов у Пряшеві, у 1847 році відправився в Ужгород, Мукачєво, хотів бути капітаном Мукачівського замку і його мали ним призначити (Історія № 1, 1982, с. 14. Мукачєвська капітуляція, 1849). Ніколи не був у сербських околицях, отже, його батько не був сербом. На основі закінчення прізвища на „-ич“ не можна стверджувати (як це роблять мадяри), що Петрович був сербом,

на Закарпатті є Петровиці, Павловичі, Луковичі, Митровиці, Мичи, Тарасовичі, Стефановичі, Матейовичі та інші „-ичі“ — всі хресні імена людей. Потяг Петровича-Петефі до Закарпаття вказує, що він знав, що його батько був родом із Закарпаття. Кішкереші (селі, де народився Петрович-Петефі) відкрили родовий дім, в якому зберігають предмети „салашницько-пастушого способу життя“ тамтешніх жителів. Оселя Кішкереш стала на початку XVIII ст., отже, це були переселенці з Татранщини після відходу турків, а те, що вони були пастухами, вказує, що вони за походженням русини, бо словаків-пастухів історія не знає. На суть справи не впливає і те, що населення Кішкереша — євангелісти, бо первісно вони ними не були, а мадярської віри, а євангелістами їх зробив насильно землевласник. Достеменно відомо, що Петрович-Петефі загадково зник в той час, коли російські війська під Шегерваром розбили мадярське військо, яким командував польський генерал Бем. Загадкова записка викликала в мадярів різні здогади, появилися ніби очевидці, зі споминів яких багато що фантастичне і надумане. Одні кажуть, що Петрович-Петефі не брав участі в битві, а втік і при тому пропав; інші — ніби десь на Сибіру знайшли могилу з написом „А. Петрович“. Отже, виходить, що росіяни взяли його в полон і він там загинув; ще інші кажуть, що він утік з полем і дорогою пропав; а є такі, що стверджують, ніби Бем не хотів його пустити в бій — так ним дорожив, але Петрович-Петефі був недисциплінованим тощо. До цих припущень ще додамо хустський переказ, досі неопублікований, який автор цих рядків чув від свого батька. В Хусті був греко-католицьким священиком Орлай, син якого Іван виступав проти мадяризації, був змушений втекти в Росію. Він став ректором Ніжинської гімназії вищих наук в Україні, навчав і Миколу Гоголя, був частим гостем на хуторі Гоголя. Два сини цього Орлая служили офіцерами в армії генерала Ридигера, в якій був комісаром і А. Добрянський. Ті сини, повертаючись після поразки Кошутових військ, зайшли до Хуста, на могилу свого діда, й оповідали своїм родичам про те, що такі ренегати як Петрович-Петефі та їм подібні переслідували їхнього батька, і він мусив втікати на чужину, тож цього ренегата Петровича-Петефі вони заслужено покарали так, як це

зробив старий Тарас Бульба зі своїм сином-зрадником, і сліду по ньому не залишили.

Петефі-Петрович не є українцем Закарпаття — ані на сором, ані на славу. З його біографії відомо, що це був молодий чоловік, непевний, обманець, таким проявив себе ще студентом; соромився свого слов'янського походження; не був на похороні своєї матері й погорджував батьком; добровільно, без будь-якого тиску, змінив своє прізвище; не бачив нужди закріпачених українців Закарпаття, хоч між ними ходив; мріяв стати мадярським шляхтичем. Безперечно, як поет, він був здібним, але його талант прислужився не його народові, а поневолювачеві. Тут цікаве також те, що визначні люди Мадярщини були вихідцями не з мадярів, як Петрович-Петефі. Кошут, здається, словак, Йокаї й Сейчені — жиди.

Боротьба проти мадяризації в першій половині XIX століття

Найбільший опір мадяризації Закарпаття чинила руська Церква. Національність і віра карпатських русинів були синонімами. Перші, нам уже відомі, єпископи Закарпаття були представниками не лише Церкви, але й народу. Називали їх патріархами народу. І хоч пізніше, не дотримуючи умов Унії, мадярські уряди насаджували й мадярофільських єпископів, опір мадяризації відбувався зі сторони священства й народу. Звернемо увагу на визначні постаті історії Закарпаття, які вели боротьбу проти мадяризації. Вони заслужують, щоби український народ пам'ятав їхні заслуги. В цій праці всіх згадати не можемо — було їх багато, всі — члени спілки св. Івана Христителя на Пряшівщині, Спілки св. Василія Великого. З ряду єпископів, каноніків, священства й мирян прославилися гімназії, згадаємо хоч декотрих.

Іван Федорович-Фогарашій (Бережанин)

Народився 25 березня 1786 року в селі Великі Комяти Іноградівського району на Закарпатті. По батькові його звали Федорович, в школі його записали під прізвищем Фогарашій. На священика був висвячений у 1813 році. Від січня 1814 року був вице-ректором духовної семінарії в Ужгороді, а далі, ще того ж року, його призначили помічником священика при церкві св. Варвари в Відні, при парохіві Іванові Снігурському, який потім був Черемиським єпископом. Фогарашій став парохом у Відні й залишався там аж до своєї смерті у 1834 році. Це був високоосвічений священик, володів багатьма мовами, а саме: українською, латинською, німецькою, румунською, мадярською, словацькою. Для Закарпаття Іван Фогарашій — визначний і заслужений учений та патріот. Хоч він проживав у Відні, далеко від рідного краю, хоч як парох храму св. Варвари насправді належав Львівській митрополії, він жив із Закарпаттям і в любові до своєї рідної мови, до свого народу, посвятив йому свої наукові праці, що на ті роки було проявом

найбільшого патріотизму і великої відваги. Мадяри тоді всіма силами прагнули змадяризувати закарпатських українців, поширюючи про них різні антинаукові твердження. Іван Фогарашій не міг мовчати, він озвався. У 1827 році він написав великий історично-топографічний твір про Закарпаття і частину того твору послав під псевдонімом Іван Бережанин Орлаєві в Росію. На жаль, з цього твору збереглася лише та вислана Орлаєві частина, яку він назвав так: „В обще о различіи славянских наречій, собственно же о мало й карпато или угрорусских“. Тут Фогарашій подає різницю між мовою руською (українською) і російською. Мову Закарпаття він вважає українською: „Бесіда их (закарпатських русинів) по большей части малорусской совершенно изходна есть, і в обще взявши от церковного и великороссійского языка отличается“. Тут треба вказати й на те, що Фогарашій рішуче відкидав уживання букви „ѣ“ і вже тоді писав „ї“ з двома крапками.

У 1833 році Іван Фогарашій видав у Відні свій науково-патріотичний твір „Русько-угорська ілі мадярська граматики“, написаний по-руськи. Іван Фогарашій, знаючи минуле українців Закарпаття, вищість первісної закарпатоукраїнської культури над мадярською й бачачи спроби мадярів фальшувати історію й правду, дбаючи про справедливість, у цій творі доказує, що мадярська мова складається здебільшого з українських слів; аргументуючи це, наводить ряд доказів, тим вказує на незалежність мадярської мови від української і на первісну вищість закарпатоукраїнської культури, яку мадяри перейняли від закарпатських українців. Зрозуміло, що мадярські шовіністи збунтувалися, спровокували серед населення велике обурення, протести, скарги на Фогарашія; а він, бажаючи доказати свою правду, ще того ж 1833 року видає спеціальну працю на цю тему латинською мовою під назвою „Origo et formatio Linguae Ungaricae, recitatus Ungarice dicto, Historice, Philo- et Etimologicè ac Grammaticè deducta“ (Вієнне, Анно 1833). В цій науковій праці Фогарашій доказував обґрунтованість своїх тверджень на основі історії, етимології й граматики. Мадяри були безпорадні. Наукових заперечень цій науковій правді вони не мали (як і тепер не мають, бо й не можуть мати), і вся мадярська преса накинулася на Фогарашія з величезним обуренням і ненавистю. Преса напала й на консисторію єпархії в Ужгороді, яка хоч

на причину не втручатися, бо Фогарашій належав не до Мукачевської, а до Львівської єпархії, все ж заявила, що вона не втручається „со способом мишленія Фогарашія“. Цю заяву консисторія проголосила вимушено, під тиском. Тим більш величною постать в нашій історії постать Івана Фогарашія, він сам на скелі вийшов серед моря мадярської фальші, яка всіма хвилями надимала, щоби приховати і змити правду нашої історії про первісну культуру закарпатських українців. У своєму творі Фогарашій ставить мадярські слова побіч руських, вказуючи залежність мадярської мови від руської, тобто української. Іван Фогарашій — передовий науковий борець за збереження української національності на Закарпатті, окупованому мадярами.

Михайло Пап-Лучкай (19.11.1789-03.12.1843)

Народився у Великих Лучках біля Мукачева. Його батько був поміщиком у селі і називався Пап, а син взяв собі прізвище Лучкай, що означає „з Лучок“, „Лучанський“. Михайло Лучкай закінчив теологію у Відні, був висвячений у 1816 році й працював секретарем єпископа Повчія в Ужгороді. В цій ролі він дуже прислужився до поширення руського шкільництва в єпархії. Від 1827 року Лучкай був парохом Ужгорода, в 1829 році — парохом у князівстві Люкано в Італії, де дописав свою славну „Граматику“. Повернувшись у Ужгород у парафію в Ужгороді, насамперед подбав про видання своєї „Граматики“ (1830 рік) і руських проповідей (1831 рік). Потім взявся за написання „Історії карпатських русинів“. У 1838 році в Ужгороді вів будувати двокласну руську народну школу в Ужгороді, бо доти там такої не було. Працює далі над поширенням руських шкіл у всій єпархії, над матеріальною допомогою священничих вдів і сиріт, подбає, щоб у парафіях будували кам'яні парафіяльні доми. Він помер несподівано і був похований у крипті каплиці біля ужгородської цегляної церкви. Після себе він залишив „Історію карпатських русинів“ у п'яти томах і незакінчений шостий том цієї праці. Твір написаний латинською мовою, у рукописі зберігався в Ужгородській єпископській бібліотеці. У 80-х роках XX ст. ця „Історія“ Лучкая виходить мовами латинською в оригіналі та українською в перекладі у Науковому Збірнику Музею української культури, в Свиднику, частинами.

Вивченням і написанням „Граматики“ та „Історії“ Лучкай займався з метою піднесення честі свого руського народу. Титул граматика: „Граматика Славо-Рутгена“. Це руська граматика, писана латинською мовою, тому що в той час латина вважалася мовою світової культури й науки. Лучкай хотів внести в європейську науку відомості про карпатоукраїнську мову й нарід. Це перша руська граматика на Закарпатті, а пізніші закарпатські й галицькі граматика писалися під її впливом.

А до написання „Історії карпато-русинів“ Лучкай спонукали патріотизм та любов до свого народу. Він поставив собі за мету відтворити цілу історію Закарпаття. Зібрав безліч документів, зробив виписки з історичних документів інших народів, тих, що стосувалися історії Закарпаття. У своїй історії він вказав, що ще до першого відомого закарпатського єпископа Івана (1491 р.) у Мадярщині правили руські єпископи, у зв'язку з насиллям латинян зникли; він також вказав на мадяризацію („В багатьох місцях, де раніше квітла руська мова, тепер ледве кілька старців знає рідну мову“), про що свідчать слов'янські назви населених пунктів, річок і гір („край під Карпатами споконвіку населяли русини“), зауважив, що Корятович не привів із собою 300 тисяч русинів, бо Закарпаття тоді вже було заселене русинами, а якби Корятович мав 300 тисяч чоловік, він захистив би своє володіння в Литві. Завдяки своїм творам М. Лучкай належить і повинен бути зарахований до політичних діячів, бо дорога, якою ступав, у його часи була єдино можливою, такою, що мала політичне значення і якое політично-народне осягнення. Він писав, щоби відстояти честь руського народу Закарпаття, щоби показати світу високий рівень культури його рідної мови, щоби продемонструвати його славне минуле, довести, що народ Закарпаття був руським, боровся за збереження своєї національності, щоби, маючи свою граматика й історію, люд тримався свого національного „я“, щоби тоді, коли інші слов'янські народи національно відроджувалися, „одна одинока мова, яку уживають особливо в Галичині, Володимирії, Буковині і на південнім боці Карпат, то є в горішній Мадярщині аж до Спішу, — не осталась без граматика“, як пише Лучкай у вступі до своєї „Граматика“. Ще за життя Лучкай назагал вважався одним із найосвіченіших людей Закар-

паття. Був шанований усіма тогочасними українськими діячами, був улюбленим Яків Головацький, зі словацьких діячів — Косак-Будов та інші. Він усе життя невтомно працював над духовно-шкільним і культурним піднесенням українців Закарпаття.

Олександр Духнович (24.04.1803 — 30.03.1865)

Великий син Закарпаття першої половини XIX ст., захисник національної незалежності, борець проти мадяризації, будитель Закарпато-українського народу. Тим часом в мислях українців Закарпаття 30-х років відсторонений, а в мислях Українців відомий. Згадаймо Олександра Духновича, щоб побачити, яким був насправді. Перед нами постане великий син українського народу, син, який має велику ознаку в тому, що Закарпаття на своїх землях вело боротьбу проти мадяризації — денационалізації. Олександр Духнович — це вождь тієї великої боротьби. Уродився я в селі Тополя, у стіп гори, званої Бескидом. Мій батько, Василь Духнович, був у Тополі руським священиком. Він хотівся якнайстаранніше виховати сина у руським національним дусі, й тому сам учив мене... Гімназію я скінчив в Ужгороді. Уже мене, молодого хлопця, постигла 1816 року гірка доля. В тому році я втратив найдорожчого батька, якого вирвав з-між живих немилосердний тиф, і так я зівстав сиротою. Найдорожча мати, на яку впала вся жура о шестеро дітей, спонукала мене, як старшого з усіх, іти на богословські студії, і тому я, хоч мав мір студіювати землемірство, послухав тоді матір...“ Це слова Олександра Духновича з його автобіографії. Тут ще додамо, що Тополя — величке і в минулому дуже бідне село. Населення давало дуже скромний прибуток священикові. Священики тоді ще жили нарівні із селянами. Вдома Олександра Духновича по-мадярськи говорили не вчили. Тому в Ужгородській школі його висміювали і, як він зазначає, доводилося йому часто чути: „русин — це свиня“, або: „цундравий русин“ — так принижували в Ужгороді русинів професори-езуїти. Крім того, Духнович пише, що в гімназії в голови дітей закарбовували гасло: „Екстра Гунгаріам нон ест віта“ — „Поза Мадярщиною нема життя“. Діти вірили, „що, крім мадяра, нема на світі чоловіка“, — пише Духнович. Філософію він вивчав у Кошицях, і то на стипендії від єпископа Тарковича,

а теологію — в Ужгороді. Після висвячення неодруженим Духнович був канцеляристом у Пряшеві, потім — в Ужгороді й знову в Пряшеві, далі був священиком у Комлоші й Біловежі, на Бардіївщині. У 1846 році стає Пряшівським каноніком.

Тепер Духнович впритул наближається до народного життя Закарпаття й дає йому все, що лише людина може дати. Все життя Духнович пам'ятає про смерть свого батька. Тоді, біля його труни, підійшов похилий уже віком дід, обняв його, 14-річного сироту, і сказав: „Не забувай Бога і молись Йому та люби свій руський рід, і хоч тим не будеш багатий, але будеш щасливий“.

У 1851 році Духнович видав друком молитовник „Хліб душі“. Закарпаття до того часу не мало молитовника. Народ молився з того, що знав напам'ять. Цей молитовник ще за життя Духновича вийшов кількома виданнями, і причому лише в закарпатських єпархіях і в Галичині. Того ж року Духнович видав „Літургический Катехизм“, другу найпотрібнішу книгу. А щоби піднести рівень освіти народу, видав „Книжицю читальную“ — „Букварь“, що вийшов у кількох виданнях. А. Кралицький, закарпатський письменник і вчений, у своїх спогадах так оцінює появу „Букваря“: „Уже на схилі сорокових років почали подекуди по селах засновувати народні училища. З того була велика радість. Звичайно, 5-6 хлопчиків збиралося в дяка, в його тісній хаті, та навчались грамоти з друкованих у Пешті тамошніми сербами „Букваря“, „Часослова“ і „Псалтиря“. От і всі учебники. Знайшовся чоловік, що зробив перший крок і надрукував руський „Буквар“ для сільських шкіл. Цей чоловік був Олександр Духнович“. Тут зазначимо, що „Буквар“ Духновича побачив світ раніше від відомого „Букваря“ Шевченка і „Читанки“ М. Шашкевича.

Духнович написав і видав ще ряд книг для народу, а саме: „Краткий землепис для молодих русинів“, „Народную педагогію в пользу учителей сельських“, „Сокращенную грамматику письменного руського языка“. Рукопис цієї граматики зросійщив І. Раковський, і так видав її друком, що Духновича дуже обурило, і він проти того протестував. Сам Духнович по-російськи не вмів ані читати, ані писати.

Духнович також написав ряд наукових, зокрема історичних, творів: „Історія Пряшівської Єпархії“, „Життєпис Василя Поповича,

Якова Мукачівського“, „Статут Пряшівського Капітулу“, „Історія карпатороссов, или угорских Русинов“, а також інші. Духнович писав, що межі руської території колись сягали до Карпат (Состояніє русинов в Угорщині, Зоря Галицька, № 31, 1847), що русини появилися на Закарпатті ще до приходу мадярів, аргумент говорить таке: „З язика мадярського заключено, що мадяри мали на мадярів рішачий культурний вплив, тому що мадяри перебрали до свого язика много руських слів“.

Духнович написав і дві п'єси: „Добродитель перевищає багатство“ і „Головний тарабанщик“. Перша п'єса була поставлена сільськими драмами в усіх селах Закарпаття. Щоби видавання руських книг не пересталося, Духнович заснував у Пряшеві „Литературное заведение“, яке видало більш як десять книг, але мадяри після трьох років діяльності, у 1853, його розпустили. Духнович дав початок і можливості розвитку літературі Закарпаття. Він відредагував і видав першу „Місяцеслов“ на 1851 рік. Це був звичайний календар, у якому щомісяця дат публікувалися вірші, оповідання, релігійно-повчальні та історичні статті тощо. Ці „Місяцеслови“ виходили щороку до 1918 року. Таким чином Духнович дав можливість розвитку літератури, і статті могли поміщати свої статті поети, письменники, наукові працівники. Під впливом Якова Головацького, галицького українського вченого, Духнович почав збирати народні пісні. Частина зібраних пісень була видрукувана в збірнику Я. Головацького „Народні пісні Галицької і Угорської Руси“.

Духнович писав і поезії. Але його не треба сприймати як поета, оцінювати його вірші критеріями поезії. Він писав вірші тому, щоби в цім полі проявити літературне життя, а особливо для того, щоби поезіями вливати в душу народу почуття патріотизму. Тому про його вірші скажемо на закінчення його життєпису.

Найбільшою і гідною подиву є народна праця Духновича. У 1847-1848 роках його відправили до Братислави як депутата Пряшівського капітулу на засідання мадярського сейму. Там Духнович розгадав наміри Кошута та його прихильників, і про це написав так: „Ці нещасні депутати поставили собі за принцип заснувати велику Мадярьську державу й вирішили, щоби лише мадярська мова мала своє повне право і, щоби кожний житель зразу почав учитися цієї мови й нею розмовляти...“ Духнович тоді відверто заявив: „Ви боретесь

за волю й свободу, ви мадяри, — при тому полишаєте собі право угнітати немадярські народи, що живуть у Мадярщині“. У своєму щоденнику Духнович записав: „Мадяри задумали жодний народ не честувати, не визнавати. У них всі народи — бидло, скоти, тільки один мадяр був людиною“. Намагання Духновича вийти на спільну дорогу, як рівного з рівним з мадярами, не мали успіху. Так Духнович мусив стати в ряди противників Кошута. Знаючи плани повної мадяризації закарпатських русинів, Духнович, коли вибухнув мадярський заколот, названий революцією, став разом з Добрянським на сторону Австрії. Таку ж позицію зайняли словаки. Мадяри за це засудили Добрянського на смерть, але він утік в Галичину, а Духновича заарештували. Тоді Духнович писав: „Дня 7 квітня 1849 року до Пряшева ввійшли мадярські війська, що були на стороні революції. Тому що я написав руські книжки, мене 27 квітня 1849 року вхопили мадяри і найперше замкнули в городському домі, потім того самого дня, около першої години, одвели з великим допроводом як якогось розбійника на місце страчення між чогирма гусарами і двома гарматами, попереду йшов один відділ вояків, позаду — відділ мадярських гонведів, а по боках — ескадрон гусарів. Вели мене до Кошиць. На driновськiм горбку мене висміювали, обплювували, а вкінці стягли чоботи, щоби я йшов босий. А коли після стягнення чобіт я не міг спішно іти разом з посіпаками, капітан вдарив мене страшно в лице...“ В Кошицях здичіла мадярська юрба могла вбити Духновича, якби не захистила сторожа, що його вела. Духновича кинули в тюрму, а в травні дозволили повернутися до Пряшева, і там він був під постійним наглядом.

Після придушення мадярського заколоту Духнович почав організовувати руську друкарню, що мадяри вважали величезним злочином й антидержавною діяльністю. Духнович чудом врятувався від тюрми.

Зокрема, треба вказати на соціальну діяльність Олександра Духновича. Духнович бачив тяжке життя селянства. Хоч воно вже було визволене з кріпацтва, але, не маючи своєї землі, надалі залишалося слугою поміщиків. Духнович турбується про те, щоб селяни отримали землю через викуп у поміщиків, при тому не лише поодинокі селяни, а й цілі села. В Пряшеві він заснував Спільку св. Івана Христителя. Мета Спільки — допомагати дітям

закінчити середню школу. Спілька мала збирати добровільні гроші на утримання інтернату-гуртожитку для молоді. Спочатку члени жили в квартирі Духновича безплатно, вони бачили, як Духнович, економлячи на видатках, ходив босий у хаті, щоби не втратити черевики. А тепер Духнович вирішив з допомогою зібрати гроші. Завдяки йому зібрані гроші для Спільки св. Івана Христителя змогли селам викупити землю і стати вільними. Такі села, як Манава, Камйонка, Порач, Завадка, Олшавиця та інші завдячують своєю свободою саме Духновичу. Він також намагався підвищити матеріальний рівень українських сіл. Він вчив народ, як краще господарювати, боротись проти хвороб; він був переконаний, що тільки з допомогою праці наш народ вийде з матеріальної скрути. У другій половині XIX ст. Закарпаття часто переслідує голод. Люди подають, що „верховинці харчувалися буковим листям, коли сіно й пекли з нього хліб“. Голод тривав роками. Вмирали тисячі людей. Від нього падала й худоба. Духнович готував гуртки, щоб допомогти голодуючим. Про це ми розповімо окремо. Тут лише наведемо замітки із записника Духновича: „Уряди не старалися про вмираючих від голоду русинів, бо милостиня не для мадярів служить, бо хто не мадяр, той і не людина. Хто не обізвався, не дав сотика для допомоги русинам і сам я не, як говорилось: „Дигилійин о госонтолон товт — нехай здохне непотрібний слов'янин“. Все, що Духнович назбирав, він розніс возами по селах, рятуючи вмираючих від голоду. На його заклик, а також на заклик єпископа Гаганця таку допомогу робили й віддані народу священники по селах епархії. Це була соціальна праця й соціальний порятунок народу. Духовний рятунок для народу Духнович бачив у школах. Тому він ходив із села в село, переконував людей, щоби засновували руські школи і завдяки його зусиллям було засновано руські школи в більш як 70 селах. Це були надзвичайні зусилля, нелегка праця, бо села були дуже убогі, а щоб заснувати школу, треба її збудувати, крім того, за власний кошт утримувати вчителя. Духнович йшов по селах, заходив і в найбіднішу хату переконувати батьків, щоби посилали дитину в школу. Згодом Духнович почав організовувати недільні школи, сільські бібліотеки, читацькі гуртки на селах,

театральні гуртки, пропагував садівництво, бджолярство, впровадження дрібних ремесел, гігієну тіла. Історія назвала Духновича „батьком“, тому що він, мов батько, дбав про свій народ. Не було сліз нашого народу в цілому чи окремо, які б Духнович не бачив і не спробував допомогти страждучому. Цей соціалізм Духновича виходив зі співчуття народів, патріотизму й віри в Бога. Духнович забував про себе, лиш би міг допомагати іншим. Він встановив собі гасло: „Зробити руський народ під Карпатами освіченим, славним і світу корисним“. Цьому він присвятив своє життя. Але мадярський гніт дуже обмежував реалізацію його задумів. Усі середні школи були іншомовними. Він домагався введення до них руської мови. „Не знаю, чи буде в Пряшеві викладатись руський язик, чи ні. Якщо буде, я прийму той труд на себе безплатно“, — писав Духнович (Зоря Галицька, 1853).

У 1860 році Духнович писав Я. Головацькому: „Мадяризація уводиться всюди... Наша доля все нещасна, ми мадярам очі колемо. Так, ми всюди бідні люди... нам охорона гори й скали... камінь прибіжище заяцем“. І тут Духнович постає як *будитель* народу. Проти мадяризації, проти насилля, як протест він кидає між народ свідоме: „Я русин був, є і буду!“ Величні слова любові до народу і слова протесту проти мадяризації. Він простими словами прищеплює в душу народу переконання руськості: батько, мати, сестри, браття — це все русини. Вони дихають руським повітрям, їдять свій руський хліб, перше слово в колісці, колисаній русином, яке прорік, було руське. І Духнович ті величні слова завершує присягою:

*„Прото Тобі, о Роде мій,
Клянуся живим Богом...
Я твій буду!“*

Погляньмо на цей величний гімн, який в ті часи знало напам'ять усе Закарпаття: і діти, і молодь, і старші. З нього не одне покоління набиралося духу любові до народу. На Пряшівщині ще в 1918-1939 роках в багатьох селах після Служби Божої в неділі та свята співався гімн: „Я русин був, є і буду!“:

*Я русин був, є і буду,
Я родився русином,
Чесний мій рід не забуду,*

*Останусь його сином.
Русин був мій отець, мати,
Руськая вся родина,
Русини сестри і брати
І широка дружина.
Я світ уздрів під Бескидом,
Перший воздух руський ссав,
І кормився руським хлібом,
Русин мене колисав.
Як перший раз отворив рот,
Руськеє слово прорік,
На Азбуці перший мій пот
З молодого чола тік.
Руським потом я пітан був,
Руським ішов розходом
В широкий світ, но не забуду
З своїм знатися родом.
І тепер, хто питає мя?
Хто кормить, хто мя держить?
Самое руськое племя
Мою гідність содержить!
Проте Тобі, о Роде мій,
Клянуся живим Богом,
За печальний піт і труд Твій
Повинуюся довгом:
Я Твій буду!
Твоїм другом і умру!*

Голос народного будителя лунав тоді, коли його інтелігенція національно вмирала, помикана мадяризацією. Мадяризація наступала і чимдалі з низин насувалась у Карпати. Більше половини населення в Потиссі вже було змадяризоване. Руський дух залишався ще в горах, і там будитель пробуджував зі сну:

*Підкарпатській русини,
Оставьте глубокий сон!
Народний голос зове вас:
Не забудьте о своїх!
Наш народ любимий*

Да живе свободний!
 От него да отдалиться
 Неприятелів буря,
 Да зогріє справедливість
 Уже й руськеє племя!
 Желаніє руських, от:
 Руський да живе народ!
 Просим Бога Вишнього,
 Да поддержить руського,
 І дасть віку лучшого!

Навіть якби Духнович нічого іншого не зробив для свого народу, нічого іншого не написав, він залишився би серед народу Закарпаття великим. Ці два вірші Духновича увійшли в історію Закарпаття як його гімни. Тепер можна сказати, що в ту хвилину, коли діти сіл Закарпаття вперше проспівали гімн Духновича, мадяри навіки втратили Закарпаття.

Протест проти мадяризації і запит про народні права закарпатських українців Духнович висловив ще в 1849 році в „Меморіялі“, переданому цісареві, в якому вимагав: „Визнати закарпатський народ в Австро-Мадярщині самостійною народністю; ввести в школах і урядових установах Закарпаття рідну мову; заснувати руські гімназії; відкрити двері у Львівському університеті для закарпатоукраїнської молоді; в урядових установах призначити урядниками лише русинів; відізвати всі закони, які забороняють видання книг і газет кирилицею; виділити Закарпатську Русь в окремий край, з окремим крайовим сеймом тощо“ (Зоря Галицька, № 86 за 1849 рік).

Духнович часто звертався до своїх земляків, закликаючи їх до боротьби за права народу, вказуючи на мерзотність його зради: „Відмовитися від своїх прав, покинути свій народ, стати зрадником народу і його важку долю по змозі не поліпшити — це тяжкий гріх. Носити шлейф мадярам, як деякі наші священики й світські особи це роблять, накидуючи ярмо на свою народність — це мерзотне рабство!.. Тому закликаю всіх, хто ім'я русина надаремно на собі носить, котрі для народу свого і народності нічого не роблять, але як вереди на його тілі розростаються і рум'яніють, смертельну рану на ньому поширюючи, котрі не

ки як інсекти на жирі його жиріють, але, як п'явки, виссав-
 його кров, життєвих сил його збавляють, але долю його
 його скелета покращити не хочуть, про піднесення його благо-
 го не дбають, — закликаю їх, щоб, за прикладом інших наро-
 визнали себе русинами, свої обов'язки у відношенні до свого
 роду ревно виконували. Інакше на зойки і стогін народу проки-
 ться Немезіс і сплетеним з блискавок бичем вас поразить,
 реди випалить пекельним каменем, п'явкам не дасть кров сса-
 змете вас, неславних, з лиця землі, зійдете в пекло з прок-
 рнами народу і карою небес!“ (в Слові № 60 за 1861 рік).
 Однієї ночі на хворого Духновича мадяри вчинили напад. Вря-
 вало його те, що принагідно тоді в нього спав гість, який його
 ттував від убивці. Тоді мадяри приставили в домі Духновича
 андарма, який стежив за кожним його кроком. Мадярський
 андарм — представник режиму, який не хотів, щоби народ
 хновича пробудився зі сну.

Духнович бачить надію в молоді. Він дбає про чистоту, муж-
 сть, чесноти молоді й учить її:

*„Не ганьба то працювати
 Но є ганьба, стид лежати,
 Лиш од других вишитко ждати“.*
*„Хто своє не любить,
 А за чужим прагне,
 Той своє загубить,
 Чуже не осягне“.*

„Ближча мені сорочка, як гуня; хоча би і моя сорочка груба є,
 то все вона моя власна є“.

„Ми не маємо нічого свого, крім честі. Відступити від неї —
 значить перестати бути людиною“.

„Люби свій нарід не тому, що він славний, а тому, що він твій.
 Хто стидиться за свій народ, той сам себе стидиться“.

„Будь вірний своїй Батьківщині — це твоя колиска“.

„Дай твому синові добру мораль, дай йому науку, здібність,
 працелюбність, добре серце, любов до Бога і ближнього, — і
 вже ти дав йому багатство“.

„Не забувайте за народ, і коли треба дайте й ваше життя за
 нього, бо він ваш рід і ваша кров“.

Свої книги Духнович роздає задарма, увесь свій заробок він віддає на освіту народу. „Брате, я вже все своє видав на просвіту народу, і ніхто не помагає ні одним сотиком... а коли я попущу, все пропаде... моя надія в молоді...“ — писав він Я. Головацькому. „У нас, брате, невисказана біднота й тому вся література стогне...“ Духнович мав надію, що в єдності з галицькими українцями, з якими нас в'яже одна мова, одна віра й одна доля, ми не пропадемо. „*Бо свої то за горами — не чужі:*

Русь єдина, мисль одна у всіх у душі“.

Струджений працею й переслідуваннями, Духнович захворів. Уважав за потрібне востаннє промовити до грядущих поколінь. Ось що він сказав у своєму заповіті „Послідня моя піснь“:

„...Він, старий сокол, знемігся, літаючи, кормлячи соколят. Він плавав життям бурь, громів, стріл, зносячи напади чужих і своїх. Але своє він любив, гордився лише своїм народом і своїх він не зрадив ні в бідах, ні страстях. Він зістав соколом, співав пісні соколині, так учив і соколят співати. А тепер уже ви, соколята, діти мого народу, підлітайте вгору, змагайтеся на крилята!

*Ой, дитята-соколята,
Змагайтеся на крилята,
Бо я уже сокіл старий,
Вже мі крила поламани.*

.....
*На Бескиді, в ріднім краю,
В тім довічно руськім раю,
Де світ уздрів, там лежати
Хочу — вічно спочивати...“*

А перед смертю Духнович сказав: „Радуюся з серця, що наші забуті русини ожили духовно. Я трудився день і ніч, боровся з многими перешкодами, я терпів муки, побої й много бід за мій народ, щоби він жив і був щасливий“.

Духновича поховали в крипті катедрального храму у Пряшеві.

Через два роки після смерті Духновича на Закарпаття впав жах насилля мадяризації. Мадяри почали співати русинам Закарпаття „Вічну пам'ять“. І тоді проявилася сила Духновича. Його слова з гробу більше діяли, ніж за його життя. Наш народ не загинув, бо сини Закарпаття полюбили його так, як Духнович.

Александр Духнович — найвизначніший син Закарпаття в 19 ст. А прецінь в мислях українців Закарпаття в двадцятих і тридцятих роках XX ст. відсторонений, в мислях України невідомий. Причина ось у чому. В двадцятих роках XX ст. Закарпаття приєднання до Чехословаччини ступило на дорогу національного усвідомлення русинів-українців. А Олександра Духновича великого і заслуженого сина, Закарпаття шанувало й цінувало його заслуги. Товариство „Просвіта“ видало про нього книжку з перших своїх книжок. Після заснування товариства „Просвіта“ в Москві москвофіли Закарпаття (а це емігранти з Росії й Галичини), примувані мадярофілами й мадярами, заснували москвофільське товариство, яке назвали „Обществом Духновича“. Як пізніше виявилось, це товариство фінансово підтримували чехи, Мадярщина й Польща — усі з метою не допустити українського національного усвідомлення закарпатських русинів-українців, бо тим самим ця країна назавжди пропала би для Чехословаччини, Мадярщини і Польщі. „Обществом Духновича“ не проявило постаті О. Духновича як насамперед діяча проти мадяризації, як будителя народу, але як *москвофіла*, який Духнович ним ніколи не був. Українці Закарпаття замість того, щоби прояснити народові велику правдиву постать Олександра Духновича, просто „лишили“ його на москвофілів.

Яке насправді „москвофільство“ Духновича? Хоч він свої найважливіші речі написав народною говіркою, в його мові є багато церковнослов'янських слів. Він відстоював позицію у створенні „біблійної“ літературної мови, а значить мішанини народної й церковнослов'янської мов. І тут не можемо дивуватись. Русини на Закарпатті, пригнічені мадярами, без книг і друкарні, могли опертися лише на мову церковних книг, які тоді існували на Закарпатті. Крім того, Духнович і його сучасники не закінчили руські школи (таких просто не було), не мали руських книжок, а мову в своїх писаннях вони лише творили. Володіючи класичною латинською мовою, хотіли мати класичну руську мову, подібну як латинська і, природна річ, в тому часі оперли її на церковну. Отже, ані мову Духновича, ані його позицію у ставленні до „біблійної“ літературної мови в наш час і сучасними мірками беручи критикувати не можемо. Та ж сам Духнович передбачав, що його погляд не

витримає критики, бо писав: „Ми, русини, тепер зачинаєм письменное наше битіє, вначалі самі з собою боремся і радуємся о совершенной уже нашой літературі, но прийдет время, коли і самі презрительно потупим теперішнее писменко наше“. Треба зважати й на те, що Духнович свої твори писав майже 150 років тому, коли й на інших українських землях літературна мова лише вироблялась, а в Галичині народна мова лише зароджувалась. Знаючи про це все, не можемо ані критикувати Духновича за його мову, ані доводити, як це дехто фальшиво робив, що Духнович хотів запровадити в нашій літературі російську мову. Духнович ніколи по-російськи не говорив. Його граматику поросійщили інші, проти чого Духнович протестував. „Эта грамматика была написана А. В. Духновичем на местном карпато-русском наречии, но В. М. Войтовский и И. Раковский, которому автор послал в Будапешт свое сочинение для напечатания, изменили первоначальный язык грамматики на общерусский лад и в таком виде выпустили ее в свет. Старик (Духнович) много бранил проказника“ (Аристов. Карпаторусские писатели, Москва, 1916). „Якщо й появились твори Духновича російською мовою, було це в обробці І. Раковського або російських авторів“ (Коломиєць II, с. 468).

Треба вказати й на те, що закарпатські „москвофіли“ (особливо маляри й мадярофіли, керовані з Мадярщини, а також чехи) намагалися нав'язати нашому народові не його народну, а біблійну мову з деяких творів Духновича, як назвали „духновичівською“. Все це — для того, щоб затьмарити національне усвідомлення закарпатських українців. Цю мову ввели маляри в роки окупації Закарпаття під час Другої світової війни, запроваджуючи навіть „ъ“.

Після Другої світової війни москвофіли продовжували свою роботу. На Закарпатті Лінтур планував приєднати Закарпатську область до Російської Федерації, а на Пряшівщині москвофіли ввели російську мову в навчальний процес шкіл, видавали нею газети. Але тоді вже вони про Духновича не згадували, бо він — *священик*. На Пряшівщині вирішили тихенько усунути й пам'ятник Духновичу в Пряшеві, як це зробили з пам'ятником Добрянському в Михайлівцях. Але в цей критичний час один Київський професор опублікував статтю про заслуги Духновича. Тоді на Пряшівщині москвофіли відразу змінили курс і стали підносити

Духновича. Але тоді уже підключилися Пряшівські українці, в першому завдяки др. Юрію Бачі, доценту університету, правильно назвали на постать Духновича як на заслуженого сина Закарпаття XIX століття.

Духнович любив свій народ, всіма силами боровся з гнобителями, звинувачував мадярів у недолі народу, закликав до боротьби з ними. Народ: „Дай, Боже, щоб видержати боротьбу!“ Своему народові він віддав усе, що мав. Закарпатське письменство хоче розвинути й піднести, власним коштом видає навчальні підручники, працює до народу поширює й театром, всі свої доходи жертвує на народні цілі, сам проживає бідно, терпить гоніння й переслідування, але при тому налагоджує зв'язки з Галичиною, нагадуючи, що на Закарпатті не одинокі, що це частина великого руського-українського народу, матеріально допомагає бідним руським студентам, навчає, тремтить за долю народу, тішиться при його поступі. Народного народу й працівника для народу Закарпаття ще не було. Августин Волошин так написав про Духновича: „Батьки були такі, наша молодь, на котру він всю свою надію складав, тайком слухалися його піснями, його гімном, набиралися енергією духа народного і так засіяне ним сім'я після довгої зими гнета, однак, не збереглося для весни відродження“.

Хай же наш народ з подякою згадає батька відродження Закарпаття. Адже до 1939 року не було більшого від Олександра Духновича. Якщо Україна колись поставить перед своїм народом великих своїх синів, буде між ними й Олександр Духнович. А увіковічуючи його пам'ять, вона назве Пряшівщину Духновичівською областю.

Примітка: в Тополі, рідному селі О. Духновича, діє хата-музей, відкритий у день 160-ї річниці з дня його народження (1963 р.), і є там портрет Духновича художниці Єви Бісс. Для доповнення відомостей про працю Духновича радимо перечитати „Драму життя О. Духновича“, написану автором цієї історії.

Адольф Добрянський (20.12.1817-06.03.1901)

Народився в Рудльові, район Воронів, на Пряшівщині. Його батько Іван був греко-католицьким священиком. Його мати, дуже інтелігентна жінка, володіла кількома світовими мовами, яких

навчила й сина, так що Адольф Добрянський володів 9 мовами. Після закінчення гімназії А. Добрянський студював філософію й право в Егері. Вже тут він „групував русинів, словаків, сербів, заохочуючи їх до любови свого народу та вів до солідарности в спільних інтересах“ (газета „Сокол“, 1862, с. 178). Після закінчення правничих студій А. Добрянський став урядником, але через національні переконання його звільнили з роботи і він продовжив студії, зокрема інженерські, у Банській Штявниці (тепер Середня Словаччина). Тоді в Банській Штявниці вчилось багато слов'ян (а також понад 60 чехів), і Добрянський їх згуртував у студентській спілці, в якій обговорювались проблеми слов'янських народів у Австро-Мадярщині. Крім того, Добрянський тут познайомився з такими визначними словацькими народними будителями, як Гурбан, Радлинський, Йосиф Шкултеті, Дакснер, Мудрон, Павлик, Франціскі та ін., спільно з якими захищав словацькі національні домагання. Від 1846 року А. Добрянський продовжує студії у Відні. Там він познайомився з багатьма сербами, хорватами й чехами, відвідав Прагу й заприятелював з вождями чеського народу, а саме: Палацьким, Рігром, Ганком, Карлом Гавлічком, Воровським. У цей час А. Добрянський уже мав чіткий план: об'єднати в праці всіх мадярами уярмлених слов'ян в домаганні культурних і політичних прав, людських прав для слов'ян в Австро-Мадярщині.

Настав 1848 рік. Мадяри домагаються незалежності, виступають з гаслами свободи... А. Добрянський відразу збагнув, що ті пани борються лише за свої права та маєтки, а тому вони є ворогами всіх слов'янських меншин у Мадярщині. У Братиславі засідав Мадярський сейм, відомий в історії як Прешпурський. Депутатом від русинів був Олександр Духнович, канонік Пряшівського греко-католицького Капітулу. А. Добрянський, бачачи, що від мадярів не діждеться прав для свого народу, не визнав нову революційну мадярську владу, а та вирішила над такими, як він, вчинити розправу. Тоді мадяри ув'язнили також багатьох словаків, а декотрих з них повісили. А. Добрянський, а з ним Пряшівський канонік Шолтис і брат Добрянського Віктор та ще декілька осіб врятувалися втечею в Галичину. А. Добрянський і провідники словаків стали на сторону Австрії в надії, що Австрія,

закінчивши повстання мадярів, розширить права слов'янських народів.

На початку 1849 року А. Добрянський повів до Відня делегацію „русинських русинів“, яка пред'явила Францу Йосифу лист з проханням: „Про об'єднання руських коронних областей в одне політичне й адміністративне ціле“. Для цього Добрянський відправився в Галичину, щоби домовитися про подальші спільні дії з Головною Українською Радою у Львові. Він передав Раді побажання закарпатців відлучитись від Мадярщини в політичному та адміністративному відношенні і об'єднатись з українською частиною Галичини. Головна Українська Рада привітала цю ініціативу і 20 квітня 1849 року надіслала з цього приводу меморандум галицькому губернатору Івану Голуховському, щоби той передав його цісарю. Після засідання у Львові Добрянський знову приїхав до Відня, щоби подати прохання цісарю, але далі як до заступника міністра його не пустили, і вся акція закінчилася безуспішно. Австрія не об'єднувала, а ділила, щоби володіти. Натомість австрійський уряд призначив А. Добрянського заготовлювачем провіанту для російської армії, яку австрійський цісар викликав на допомогу для придушення заколоту. Так, А. Добрянський з квітня 1849 року працював комісаром при російській інтервенційній армії генерала Паскевича (1782-1856) і був присутнім при капітуляції мадярських заколотників під Вілагошем 13 серпня 1849 року. А. Добрянський висловив своє ставлення до тих подій: „Я ніколи не боровся проти мадярського народу, я боровся за права русинів“.

Посланці „русинів угорських“ у Відні 1849 року

У жовтні 1849 року, тобто через два місяці після придушення мадярського повстання, закарпатські русини вислали у Відень делегацію, щоби її посередництвом висунути цісарському уряду свої культурно-національні вимоги. Делегація приїхала до Відня 9 жовтня. У неї ввійшли: Адольф Добрянський, парох Пряшева Йосиф Шолтис, приходник у Мальцові (район Бардіїв) Олександр Яницький, секретар Пряшівського єпископства Віктор Добрянський. До них у Відні приєднались Віденський перволюкар др. Михайло Висяник і лікар та директор шпиталю бр. Викентій Алексович. Деле-

гацію прийняли міністри й сам цісар. Вона вручила імператорові „Пам'ятник Русинів Угорських“ — меморандум, який починається так: „У IX столітті, виперті мадярськими завойовниками з долин, тепер угорські русини живуть в числі около 800 тисяч душ в північно-східній, неврожайній частині Мадярщини, а саме Спіш-ській, Шариській, Земплинській, Ужгородській, Бережській, Угоч-ській, Сатмарській і Марамороській столицях і то густими громадами й неперервно. Живуть і далі в столицях Гемарській, Торняв-ській, Абауйварській, Забовчській та Боршодській, частинно із сусідами мадярами, частинно обключені...“ Далі в Меморандумі було сказано, що мадярські пани, особливо Другети й інші, а також повстанці Заполі, Бетлен, Бочкай, Текелі (які особливо довкола Мукачева люто обходилися з русинами і які владику Тарасовича насильно вивели від вівтаря і в священничих ризах посадили в темницю, й ризи на його тілі погнили) та Ракоці (проти якого русини під проводом священника Годермарського повстали) — ці всі магнати завдали руському народові смертельних ран... Кошут — найголовніший наш ворог, бо наші сторони хотів змадяризувати... Ми маємо наших братів у Галичині, вірних русинів, і до них передусім звертається наше серце, і ми бажаємо з ними об'єднатися політично і адміністративно... Делегація також просила, щоб руська національність у Мадярщині була визнана законом, щоб у школах була введена руська мова як навчальна (також у гімназіях та академіях), щоби урядниками призначили русинів.

Жоден з міністрів та й сам імператор нічого конкретного не обіцяли, а тільки відбувалися загальними фразами і запевняли делегатів у своєму прагненні допомогти задовільнити вимоги русинів.

Міністр внутрішніх справ Бах запитав Висяника: „А ви що тут робите, лікарю?“ „І я русин. Мої діди чотириста років були руськими священиками“, — відповів лікар голосно. А коли вони постали перед цісарем Францом Йосифом I, Віктор Добрянський, який промовляв від імені делегації, сказав: „Наші наміри — ті самі, що були у батьків наших і які у братів наших у Галичині“. Шолтис сказав імператорові, що він тричі мусив утікати від мадярів з Пряшева. Коли імператор звернувся до Яницького, той

відповів: „І я мусив від мадярів утікати в Галичину“. „Чи багато мадярів живе у ваших краях?“ — запитав імператор. „Багато, — відповів Яницький, — в одній неперервній лінії від Спішу до Мороша“. (Про цю делегацію з подробицями мовиться у рукописі Олександра Яницького, пароха Мальцова. Цей рукопис знаходиться у фондах Музею Української культури в Ужгороді. Оpubлікований у Науковому Збірнику Музею Української культури в Свиднику № 6 за 1972 рік, с. 63-86).

Рішенням частково задовільнив домагання делегації. Офіційно рівноправність русинів була проголошена в Ужгороді 25 листопада 1849 року. На основі Конституції (від 04.03.1849) народи Австро-Угорщини визнано рівноправними, всі національності мають бути рівні в правах і кожний народ має право непорушно зберігати й розвивати свою національність і мову. Підданство було скасовано. Високий урядник краю мав стежити за тим, щоб дотримувалися Конституція.

Так, територія, заселена русинами, була розділена на дві зони. Перша зона — Ужгородська (з комітатами Ужгородським, Березьким, Кошицьким і Марамороським), яку очолив Гнат Відлец як владний секретар, родом чех, а його заступником став Адольф Добрянський. Друга зона мала осідок у Кошицях, столиці для Шарішу, Земплина, Абауя, а очолив її Александр Сірмаї.

Секретарем Відлеца став Александр Негребецький, син греко-латинського священика в Нижній Рибниці (район Ужгород), начальником крайового суду став Михайло Йоанович. Начальниками районів стали русини, зокрема, в Ужгородському: Людовик Чернявський, Іван Ляхович, Іван Вайда, Йосиф Лелович; в Березькому: Василь Ільницький, Рудольф Добрянський, Юрій Невицький, Іван Настелій, Іван Горзо, Іван Попович. Комітатськими судьями стали: Александр Мартяк, Михайло Невицький, Степан Петрик, Йосиф Бегезій, Антон Завадський, Юрій Ладомирський, Йосиф Ройкович та інші. В деяких округах майже всі урядники були русинами. „Це всі чесні й ревні русини, — писав Духнович, і додав: — Так і для бідних русинів відчинились ворота до публічних урядів, які перед тим були заперті залізними замками“.

В усій Ужгородській зоні Добрянський запровадив офіційну мову з викладанням у школах. Шкільним інспектором в Ужгороді

й Кошицях став Віктор Добрянський, канонік, брат Адольфа. Він відразу перевів навчання в ужгородській гімназії на руську мову. Було заплановано відкрити руську вчительську семінарію. В народних школах була введена як навчальна руська мова. Всі написи замінено на руські. Кошиці тоді вперше мали руські написи, так само як Ужгород та інші міста. Судові рішення проголошувалися й оформлялися руською мовою, як і всі публікації для народу. Духовенство вело метрики й кореспонденцію по-руськи. Всі офіційні справи велися із застосуванням руської мови.

Вартує уваги в цій справі дивовижний великий організаційний таланти А. Добрянського, його всебічна обізнаність і невтомна праця. Це тим більше було важливо, бо в той час бракувало русинів з потрібною освітою. Не вистачало руських підручників для шкіл. Добрянський вирішив, щоби школи тимчасово користувались чеськими книгами. Але колишні мадярські урядники намагалися перешкодити. Здійснювалися спроби відсторонити Добрянського.

Тривало це, на жаль, лише три місяці, але це були місяці слави русинів, які розбудили руську національну свідомість. Мадяри всіляко применшували розвиток руського духу. „Моравске Новіни“ від 1850 року пишуть, що у Земпліні мадярські урядники подали у відставку, щоб тим саботувати й гальмувати розвиток комітату. А „Словенске Новіни“ писали того ж року: „Праця Добрянського на народнім полі наповнила великою ненавистю верстви мадярського народу, провідники яких віддавна і невтомно працюють над ліквідацією впливу і звалення авторитету Добрянського“.

На початку 1850 року під орудою Добрянського була підготовлена „Петиція сільських громад“, в якій ставилися вимоги виділення селянам землі, а комітати Земплин, Шариш і Спіш були приєднані до Ужанської зони. А. Добрянський уважав Спіш істинно руською землею, що входила в склад древньоруської держави Володимира Великого.

На жаль, дні слави нашого народу тривали недовго. Так звана автономія Закарпаття проіснувала три місяці (від половини грудня 1849 р. до березня 1850 р.). Після них закінчилася і референська праця А. Добрянського в Ужгороді. Туди прийшов Табоді, який не знав руської мови, заборонив її вживати, а натомість

у ввів мадярську. Віденська влада вела переговори з мадярами на основі домовленостей відкликати Відлеца й Добрянського з посади, а на їхнє місце призначила в Ужгород мадяра Ковдія, а до Кошиць — Форгача. Тоді русини гірко іронізували: „приходить до нас людина-ворог, для якої першим і наймилішим заняттям буде викопати там гріб“. Руських урядників було відсторонено. Надійшла нова хвиля мадяризації. У 1851 році, на запрошення Сукмарського латинського єпископа, Ужгородська гімназія була переведена на мадярську мову викладання. Руських урядників переміщували в глибину Мадярщини, а деяких навіть усували. Все, що Добрянський здобув, відразу було втрачено.

„Віденський денник“ за 29 число опублікував тоді листа з Ужгорода від ЧЛ з датою 31.07.1850 року. Цитуємо: „Не можемо сказати, що з нами буде. Від жовтня 1842 року ми надіялися, що ще раз будемо визволені з рабства мадярсько-египетського, що русин угорський буде узнаний за людину. Але від тої доби мудра повелася з нами жорстоко. Відсторонений Добрянський і руські округи зліквідовані. Відтоді русини є там, де були, під мадярською владою. Є русини, що проголошують, що коли ми будемо противитись мадярам, відчуємо їх гнів. Брати, які твердять, що ми мали б зберігати з мадярами мир, розважте, що такий мир був би *миром смерті*, смерті душевної, в якому було можна жити, доки русин зносив усі мадярські образи і задовільнився бівсяним хлібом, бо життєвий він не вкусив від часів Арпадівських, коли його з середніх (Потисських) країн вигнали в гори. Ми не розуміємо, чому мадяри ради нас знімають крик? Чи ми хочемо їх зробити русинами? Хочемо їх вивести в Азію? Хочемо від них відібрати домашність? Ні! Ми узнаємо народність вашу (мадярську) і чесний русин чесно до неї ставиться. Але із-за вашого обману й вашої гордості ми *не можемо зректись Бога, мови, віри і стати вашими рабами*. Нас не цікавить, що хоче мадяр, ми будемо русинами і хочемо по-руськи розмовляти...“

Тепер, за почином А. Добрянського, русини створили Меморандум, організували під ним всенародні підписи й передали мадярському урядові в Будапешті. Із актів слідства, який склали представники мадярського уряду (документи в колишньому комі-

татському архіві Ужгорода ч. през. 69-1852) бачимо, що Меморандум був написаний від імені руського народу, який домагався національних прав. Ставилися такі вимоги: в округах, заселених русинами, офіційною має бути руська мова, керівниками тих округів мають бути русини, бо народ лише до таких має довір'я; щоб публічні заяви писалися тільки по-руськи, а населення могло подавати їх також руською мовою; руський народ дотепер завжди був переслідуваний, таким і залишився; в Ужгороді треба заснувати правничий факультет, в якому викладання повинно вестися руською мовою. Окружний начальник Березнянського округу Йосиф Токар у своєму повідомленні до Будапештського уряду писав так: „Меморандум русинів — це робота рук греко-католицького духовенства. Священство домагається для русинів таких самих прав, які мають інші народи монархії. Головний ініціатор цього руху — священник у Пасіці Ю. Хомичко, а, правдоподібно, безпосередній вплив на це мав А. Добрянський, бо Хомичко давній приятель А. Добрянського. Пломінь діяльності А. Добрянського, — пише далі Токар, — ще не згас і нема надії, щоби цілком згас. Молодь, яка ходить до гімназії, ґрунтовно і залюбки вивчає руську мову. Руський дух набирає грізних масштабів і рано чи пізно приведе до вибуху, якщо ці спроби влада не припинить. Токар пропонує, щоб підбурювачів, що розбурхують народ, усіх без винятку з цієї околиці було вигнано. Після цього жандармерія провела в багатьох священників домашні обшуки. У Юрія Хомичка в Пасіці знайшли кореспонденцію з А. Добрянським. Всі листи послали малярському урядові до Будапешта. А руську інтелігенцію почали переводити вглиб Мадярщини, щоб не була між своїм народом. Добрянського перевели спершу до Будапешта, а потім — до Великого Варадіна, в Трансильванії“.

У 1860 році Віденська влада прийняла нову Конституцію й оголосила вибори до малярського сейму. Всі народи, уярмлені мадярами, занепокоїлися. Побачили й русини: якщо в малярському парламенті мати своїх депутатів, то через них можна буде домагатися прав для народу. А. Добрянський побував у всіх руських комітатах, всюди виступав та вів особисті розмови з руськими діячами. Була визначена програма майбутніх депутатів, яка потім стала виборчою:

1. Мадярський сейм має виділити для русинів окреме воєводство.
 2. У русинів на тій території має проводитися самоврядування своїми органами влади.
 3. Своїх єпископів русини мають вибирати більшістю голосів на основі звичаїв східного обряду.
 4. Русини греко-католики мають бути відлучені від Остригомського архієпископства, і для них має бути зорганізоване руське єпископство.
 5. У вищих органах влади Мадярщини (міністерствах тощо) русини повинні мати своє представництво відповідно до відсоткового співвідношення населення (часопис Ідивк тонуйо від 19.04.1861).
 6. У руському воєводстві керівниками мають бути русини, держава дбає про забезпечення розвитку національної культури, у школах вивчається руська мова, якій забезпечена рівноправність з малярською.
- Ця програма руських кандидатів у депутати викликала серед малярів велике занепокоєння. Русинів назвали сепаратистами, зрадниками. Мадяри почали шалено агітувати проти руських депутатів, підкуповуючи виборців, споювати їх, погрожувати і всіляко перешкоджати, щоби ті не віддали свої голоси за руських депутатів. Навесні 1861 року відбулися вибори. Русини отримали три мандати: на Маковиці був обраний Адольф Добрянський, на Березнянщині — Юрій Маркуш, на Бичківщині — Олександр Шерегіль. Це був великий успіх русинів. Який страшний натиск пережили русини, видно з того, що до сейму не потрапив жоден словацький кандидат. Після виборів А. Добрянський ще раз відвідав руські комітати, роздаючи на підписи вже третій за рахунком Меморандум.

Мадярський сейм був скликаний у Будині 2 квітня 1861 року. Добрянського перед засіданням застерігали, щоби не йшов до сейму, бо мадяри хочуть його вбити. Але Добрянський все ж таки пішов. Коли він увійшов у залу сейму, мадяри почали обурено кричати. А коли він виступив і передав Меморандум та почав промову, зчинився галас. Ось стенографічний запис виступу депутата А. Добрянського в малярському парламенті: „Немалярські народи країни (вигуки: „Які народи?“ Галас) звертаються

з проханням до сейму (вигуки: „У нас нема народів“). Прошу пробачення, але вони існують (крики: „Немає їх!“ Шум). Я знову повторюю, що до сейму з проханням звертаються немадярські народи краю (сильний тупіт, вигуки: „Їх нема!“). Про існування цих народів уже раз говорилося (галас)...“ В Добрянського почали стріляти, і він вибіг з парламенту. Депутат русинів у мадярському сеймі свою промову так і не зміг виголосити. Все ж таки для світу та промова була опублікована і таким чином були продемонстровані мадярські насильства над русинами. Словацька газета „Сокол“ (річ. I за 1862 рік) писала: „Промова, яку А. Добрянський в сеймі не зміг виголосити, вийшла в червні 1861 року у друкарні Замарського й Дітмара, у Відні“. Ця словацька газета далі писала, що докази А. Добрянського були такі ґрунтовні й переконливі, що мадярські провідники, в двох часописах закликвані на відповідь Добрянському, настільки приголомшені правдивістю і непохитністю тих доказів, взятих з історії й мадярського права, що вони не відважились навіть озватися.

А в промові Добрянського ось про що йшлося: „Домагаємося рівноправності з мадярами. Всю Мадярщину треба розділити на автономні області: німецьку, словацьку, руську, румунську. Всі національності повинні мати свої народні, середні й вищі школи. Діти повинні вчитися материнською мовою, бо народ може бути лише тоді спокійний, коли не посягається на його найцінніший народний скарб — мову. Русини жили осіло на території Мадярщини ще до приходу мадярів, тому вони мають історичне право на цю землю. Мадяри прийшли з Азії, втікаючи звідти від печенігів, і впахалися між слов'янські народи. Русини, словаки, серби, хорвати ніколи не забудуть, що вони є не мадярами, а слов'янськими народами. Всі вони мали рівні права (тут Добрянський цитує різні королівські декрети). Тепер законами з 1830, 1836, 1840, 1844, 1848 років нав'язується немадярським народам мадярська мова. Обмежується свобода й рівноправність немадярських народів. Ми ті закони не визнаємо! Закон може мати правову основу лише тоді, коли базується на добровільній згоді усіх народів. Якщо з тим не рахуються, то воно для більшості означає духовну смерть. Домагаюь рівноправності, автономії для кожного народу, що живе в Австро-Мадярщині. Виступаю проти

туба проти мадяризації в першій половині XIX століття

ого того, що для немадярських народів у Мадярщині означає вду або духовну смерть. Рішучо домагаюся, щоби були виконані залишки кріпацтва. Правити — не означає лише міць і силу, але значить творити добро для народів, що живуть під тією владою силою. Мадярська держава — це насильницька держава. Вона не допускає до благ інших, немадярських народів.“ Від часу опублікування промови А. Добрянського усі слов'янські народи Мадярщини почали вважати його своїм охоронцем, ступником і добродієм. Тогочасна словацька газета „Сокол“ у 1862 році писала: „Чим є А. Добрянський для народу не лише свого, але й нашого, словацького, і які він служби виконав нагаля для немадярських народів у Мадярщині, те лише ті могли належно оцінити, що з ним щоденно співпрацювали, або й тепер працюють. А оцінить те з часом безпристрасний історик цих народів, а над усе — історія народу руського в Мадярщині, якого найпершим сином Добрянський заслужить, щоби був названий“.

Але найбільше Добрянського ненавиділи мадяри. І ось одного дня, коли він у Пешті вирушив на околицю пройтися, у нього вистрелив найманий убивця. Лише чудом врятувався Добрянський від смерті, бо куля в нього не потрапила. Тоді Добрянський переїхав до Відня. Там його дім став місцем зустрічей провідників усіх слов'янських народів Австро-Мадярщини.

У 1867 році настало т. зв. австро-мадярське „вирівнювання“. Вся влада у Мадярщині перебувала в руках мадярів. Отож вони мали всі важелі впливу, щоб мадяризувати русинів і решту народів. Цісар коронувався на мадярського короля. Від того часу іншомовним народам у Мадярщині велося дуже недобре. Законом Еитвиша мадяри не визнавали ніяких інших національностей у Мадярщині, крім своєї. Вони вирішили створити одномовну державу. Водночас мадяри запропонували А. Добрянському крісло міністра в мадярській владі. Тоді Добрянський виклав умови національних прав для всіх народів Мадярщини. А коли їх мадярська влада відкинула, він і її пропозиції не прийняв, бо бачив, що при його призначенні міністром влада не дасть прав русинам, а лише відзначенням-посадою хоче здобути мовчання Добрянського. На Добрянського не діяли ні підкуп, ні особисті вигоди, ні

заякування, ні санкції. Палффі, намісник короля в Мадярщині (як про це згадує словацький історик Д. Рапант), про Добрянського сказав: „Відхилити його від його напрямку мені не вдалося, ні дружнім натяком на його благополуччя, ні батьківською пересторогою, ні строгим нагадуванням про вжиття серйозних заходів“.

Невизнання національностей в Мадярщині законом Еитвиша викликало великий смуток. Добрянський знову, як депутат, виголосив у мадярському парламенті промову. А коли він почав домагатися народної, політичної самоуправи і свободи для всіх народів Мадярщини, його слова викликали в парламенті такий галас, що впродовж години не можна було чути, хто і що кричить. „Національності в Мадярщині залежать у своєму культурному й народному житті лише від самоволі мадярів. Це ми відкидаємо. У такому вигляді співжиття народів, що живуть в Австро-Мадярщині, неможливе. Треба, щоби вся Австро-Мадярщина була в огляді народнім поділена на самоуправні країни, національно цілковито самостійні...“

У 1871 році Добрянський опублікував свій „Проект політичної програми для Русі Австрійської“. Він висунув ідею об'єднання Галичини, Буковини й Закарпаття в одну автономну область. Тоді мадярський парламент на основі фальшивих тверджень уневажнив депутатський мандат Добрянського.

Мадяри розгорнули тотальну мадяризацію. Насамперед вони накинулися на греко-католицьку Церкву. Поставили в Ужгороді єпископом мадярина С. Панковича. Цей наказав у школах вивчати релігію по-мадярськи, змадяризувати Богослужіння та проповідувати по-мадярськи. Єдиною руською організацією, яка ще існувала, було „Общество Василя Великого“ в Ужгороді. У 1870 році прихильники єпископа Панковича намагалися припинити засідання тієї Спілки. Тоді туди приїхав А. Добрянський. Засідання його дуже гучно привітало. Тепер мадяри підготували третій за рахунком напад на Добрянського. Коли він повертався з Ужгорода, за містом на нього чекали мадярські гонведи і з багнетами кинулись на нього. Один із багнетів потрапив просто в голову. Була зима й гонведи не розпізнали осіб на возі, закутаних у плащі і ковпаки. Удар багнетом потрапив не в голову А. Добрян-

ського, але його сина Мирослава, якого від певної смерті врятували лише великий шкіряний ковпак. Один із гонведів закричав: „Не той — цей дуже молодий!“ — і вояки розбіглися.

Добрянський був великим слов'янофілом, а також русофі-

У 1884 році австрійський уряд наказав його арештувати. Його звинуватили в тому, що він веде російську панславистську пропаганду. Але суд оправдав Добрянського. Після суду Добрянський перейшов жити до своєї доньки, до Інсбруку. Там він і помер 6 березня 1901 року. Як він і бажав у своєму заповіті, його мертве тіло перевезли до Чертіжного, де він мав свій дім і гробницю. Він хотів спочивати між своїми. Дорогою, якою його перевозили, в церквах дзвонили в усі дзвони, народ виходив, щоби вклонитися праху заслуженого сина Закарпаття. Ховало його 12 греко-католицьких священиків, з котрих у вісьмох, за участю у похороні, мадярська влада відібрала конгруу. Прощальне слово на похороні сказав священник Володимир Ройкович з Лабір-цях. А мадярські газети злораділи, що „вкінці вже і відомий радник Добрянський прийняв назву „покійника“. У 1914 році, під час Першої світової війни, відступаючі мадярські війська знищили дім А. Добрянського в Чертіжному, тоді ж згоріла його бібліотека, переписка та інші документи. Все це було зроблено для того, щоб назавжди знищити і стерти в русинів пам'ять про А. Добрянського.

У 1928 році в Ужгороді був відкритий пам'ятник-бюст Добрянському, в тому ж році (17.11) на головній площі Михайлівців був відкритий пам'ятник Добрянському. У 1938 році першим актом мадярського війська, яке окупувало Ужгород, було знищення пам'ятника А. Добрянському. Тоді Бродій і Фенцик мовчали. А в 1939 році словацькі глінківці також зняли і вкинули в пивницю пам'ятник Добрянському в Михайлівцях. Хоч Добрянський боровся й за право словаків, але він доказував, що Спіш є руський і руські поселення сягають аж під Татри.

Адольф Добрянський — перший і єдиний громадсько-політичний діяч в історії Закарпаття до 1918 року. Це визначна постать, тому зупинимось коротко на його неполітичній праці та на його особі. Словацька газета „Сокол“ за 1862 рік писала про нього: „Це людина великої енергії та всеосяжних знань. Зрегулював

тецію ріки Маруші та дальших рік Семигорода, скоротивши Марушу на 9 і півмилі, чим зискав 840 000 кат. угрів урожайної землі, далі ріку Замоч (Самош) скоротив о 27 миль і зискав 208 000 кат. угрів найурожайнішої землі і більш як 100 сіл урятував тим від щорічних повеней. Багато працював над поширенням залізничних доріг. Край, де він працював, перемінився на багату, квітучу країну. За свою працю цісар відзначив його титулом лицаря. Працював серед мадярів і виказував найбільші успіхи в праці, щоб як русин показати здібність немадярських народів. Працював і між словаками, а ті для Добрянського мали лише слова найбільшого визнання й подяки“.

Словацький письменник Віліям Пауліні-Тотт так писав про Адольфа Добрянського: „Що торкається його характеру, це добра душа, чесна, слов'янська, правдивий християнин, який всі приписи своєї греко-католицької Церкви вірно дотримує. Він духа неустрашимого, бистрого й веселого, радо і невтомно працює, не боїться тяжкостей і небезпек... В його домі живе любов і спокій, тому він у крузі своєї сім'ї почувается найщасливішим, найблаженнішим... Живи його, Боже, щоби він дожився і здійснення бажань, і прагнень свого життя“.

А. Добрянський був дуже освічений і вільно говорив дев'ятьма мовами: мадярською, німецькою, англійською, французькою, грецькою, латинською, італійською, словацькою і російською. Його статті друкувались у Москві, Парижі, Будапешті, Відні та інших містах. Був він привітним, говорив поважно, був великим оратором. Глибоко вірив у Бога, щодня читав Святе Письмо. Кожної неділі ходив до церкви на Службу Божу і під час Богослужіння ніколи не сідав. Оскільки одружувався в середній Словаччині, покликав собі на шлюб греко-католицького священника. В неділю ніколи не дозволяв собі працювати. Кажуть, що в неділю давав худобі лизати сіль, щоби вона знала, що є день Господній. Навчав людей обробляти землю, садити й щепити дерева, бджолярити. До людей був дуже ласкавий. Дбав про шкільне виховання дітей селян. Любив землю. Казав, що землю треба продавати лише в добрі руки. Відчував людей від споживання алкоголю. У своєму тестаменті доручив свій маєток розподілити на рівні частини між жителями Чертіжного.

В першій половині XX ст. Добрянському почали закидати русофільство, австрофільство і те, що він виступав за монархію та допомагав придушити мадярську революцію. Особливо радянські дослідники так піднесли цей останній закид, що цілковито відкидають оцінки позитивної праці А. Добрянського. Що на це скажемо? Судити про політичні вчинки Добрянського поважна й об'єктивна людина може не з позицій сучасного XXI століття, а з позицій часу та ситуації, в якій жив Добрянський і його народ. Насамперед щодо його русофільства й австрофільства. Адольф Добрянський безмежно любив свій народ, все своє життя поклав на кін, щоби йому допомогти. Він бачив, що народ власними силами не врятується, тому сподівався на допомогу Росії. Він знав лише царську Росію. Тоді на допомогу від Росії чекали й чехи, словаки та усі слов'яни. Але Добрянський дуже розчарувався, бо, всупереч тому, що він двічі навідував царя Александра II, а один раз — Александра III, у передових міністрів він не домігся навіть того, щоб цар хоч слівцем заступився за карпатських русинів. Це особиста трагедія Добрянського. Він бачив, що Москва його обманула, побачив обман, який галицькі українські політики бачили раніше. Тут повторимося: всі уярмлені слов'яни шукали своїм русофільством порятунку у Росії. З цієї ілюзії вони дуже поволі тоді виходили. Чехів із русофільства витверезив аж Масарик. Витверезив і Добрянський. Після суду у Львові він рушив не в Москву, де мав дочку Ольгу Грабарову, але на Захід, до Інсбруку, де мав дочку Олексію Геровську. Пішов у сторону, яка віддаляла від Москви. А пізніше москвофіли зневажали його особу для гальмування національного усвідомлення Закарпаття.

Не домігшись допомоги в Росії, Добрянський старався опертися на Австрію. Потопаючий ловиться й за соломинку. Але це аж ніяк не означало австрофільства. Він планував, так як і чехи, об'єднання слов'ян в Австрії, зокрема галичан, буковинців і закарпатців. Словацький патріот Штур це австрофільство пояснив так: „Перехід у цісарський табір — це вимушений самозахист“. Отже, на той час ці дії — ніяке не реакціонерство. Лише необхідність, становище потопаючого примусило Добрянського шукати захисту в австрійській владі. Це ж зробили й словаки, але їхня історія цього не засуджує. Добрянський іншої дороги

уже не мав. Це не свідчило ні про яке австрофільство. Добрянський робив це для добра свого народу, а не для свого власного. „В Мадярщині, — говорив він, — нема для слов'янських народів можливості поліпшення свого становища“. Повторимо: на Австрію намагалися опертись і словаки. Але ніхто із словацьких дослідників та істориків за це їх не осудив. Опертя на Австрію не можна вважати ні австрофільством, ні прийняттям монархізму, це був самозахист через необхідність, порятунок від смерті.

При сталінізмі й брежневщині радянські історики, які писали про Закарпаття, осудили А. Добрянського, бо він нібито „допомагав придушити мадярську революцію“. Це під впливом мадярських істориків зникли назви вулиць Добрянського, його пам'ятники тощо. Як це все несерйозно і ненауково! До російського царя Миколи I із проханням послати армію проти мадярів звернулись Габсбурги, а не Добрянський. Мадярський заколот (чи як вони його називають „революція“) був би придушений без огляду на те, чи Добрянський взагалі жив би на цій землі. Не лише Добрянський, але й Духнович та весь закарпатський народ постав проти мадярської революції Кошута, тому що він відмовився дати немадярським народам те, за що сам боровся з Віднем. При тім, живучи вглибині Мадярщини, допомагав мадярським селянам, робітникам, селам, домагався повної ліквідації залишків кріпацтва, допомагав селянам у судових процесах проти їхніх баронів і графів. Словак Віліам Павліні-Тотг писав, що велика працьовитість Добрянського, надзвичайна сила його духу та енергії, яка не знала перешкод, здобули для нього таку пошану і визнання серед самих мадярів, що вважали себе дуже пошанованими, коли ставали його особистими приятелями і те дуже цінували. Добрянський, живучи серед мадярів, вглибині Мадярщини, своєю працею в чужому краю здобув пошану мадярів до русина. Добрянський боровся за свій народ і вибрав дорогу, яку тоді вважав доброю і правильною, а ми з погляду історії констатуємо, що іншої дороги він і не мав. Добрянський, за висловом тогочасного мадярського політика, для мадярської влади був страшніший ніж туцет австрійських міністрів.

Примітка: ще торкнемося деяких дивних поглядів на Добрянського. Закарпатський москвофіл П. Линтур писав, що Добрян-

ський присвятив усю свою діяльність „ідеє единства и кровного братства“ українського і російського народів. Це неправда. Добрянський був москвофілом, проголосив ідею всеслов'янської революційної мови, хоч правдоподібно, після розчарування змінив свої погляди, але як — про це нам невідомо. Однак москвофільство Добрянського не мало впливу на Закарпатське культурне життя. Це була його особиста помилка, основана на тому, що хотів опертись на Росію. За це Добрянського засуджувати не можна, бо інших доріг для порятунку свого народу тоді він не мав. Але не можна осуджувати всіх тих мадярофілів (Бродій, Фенцик і ін.), які в Чехословаччині його русофільство зневажили, баламутячи народ Закарпаття, а в дійсності його продавали мадярам.

Боротьба проти мадяризації у XIX столітті

Мадяризація греко-католицького руського священства у XIX столітті

Про давнє руське священство Закарпаття в народі казали так: „У нас дерев'яні чаші, але золоте священство“. Це була правда. Дерев'яні чаші і вісяний домашній хліб як просфора в церквах вказували на убогість священства, народу та руської Церкви. „Золоте священство“ трималося з народом. Мукачівські єпископи були патріархами народу, як могли захищали русинів, не раз ідучи аж до самого імператора зі скаргами від народу, священства і своїми. При тому священство Закарпаття було єдиною руською „інтелігенцією“, якщо можна так взагалі його назвати.

Мадярські уряди, поміщики, землевласники, латинська Церква, старалися цю „інтелігенцію“ відокремити від народу. Спершу цього досягали погорджуванням руським священством, не дозволяючи висвячувати руських священників, переманюванням їх на латинський обряд, а далі вирішили змадяризувати священство і примусити його служити мадярській владі. Звільненням священства з кріпацтва, наділенням землею або наданням інших вигод їм вдавалося зваблювати священників. У першій половині XIX ст. бачимо відторгнення руського священства, бачимо, що велика його частина відокремлюється від народу, намагається піднятися над ним, стати панством, починає в своїх сім'ях розмовляти по-мадярськи. Одні це робили під натиском мадярофільських єпископів, інші — за отримувани вигоди: різні відзначення, наділення ліпшої парафії тощо.

„Говорити про українську інтелігенцію до скасування кріпосництва означає говорити про духовенство“ (Іван Франко). Інтелігенція Закарпаття була репрезентована духовенством і майже виключно духовенством. Були такі, що не були священниками, окремі з них спочатку студіювали теологію, але вони мали матеріальну можливість скінчити інші студії, тому не висвячувались. Такі здебільшого денационалізувалися, соромилися свого народу, служили мадярам.

же, інтелігенцію, яка не належала до священничого стану, до Першої світової війни, можна порахувати на пальцях однієї руки. А що стосується священства, то лише незначна частина його греко-католиків не стала ренегатами.

Священників-русинів мадяри переслідували. Чутливий прашівський канонік Віктор Добрянський (брат Адольфа), бачивши переслідування, в безнадії у 1860 році покінчив життя самогубством — застрелився. Вище духовенство часто перетворювалося в знаряддя для придушення руських національних хвилювань. Тільки единиці з-поміж духовенства піднялись до національного усвідомлення і стали його активними носіями.

18 липня 1861 року Духнович записав: „Настала боротьба русинів проти русинів! Змадяризовані русини, подібно до дияволів сатанських, стають проти русинів, хочаби їх знищити, це значить змадяризувати і стерти в Мадярщині руське плем'я“.

До своїх „Записок“ у 1858 році він заніс спогади про боротьбу між священниками-народовцями і священниками-ренегатами на Маковиці. „У виборах на Маковиці священники Антій Рубій, Михайло Невицький і Олександр Павлович запропонували виборцям вибрати й голосувати за русина Адольфа Добрянського. Так, на виборах Добрянський отримав 613 голосів, а його суперник, великий зрадник Якович, син Прашівського протоієрея — 242 голоси. Так у депутати було обрано А. Добрянського. Шариська мадярська шляхта підготувала кампанію проти вибору Добрянського. Кілька русинів донесли, що три священники, агітатори Добрянського, проповідували національну незалежність. Далі підшукали людину, яка під час виборів була п'яною, — щоби таким чином скомпрометувати виборців. Такого типу шляхта відшукала в особі Адальберта Брадача, „попа... п'яниці і дуже злобну людину, що звалилась, мов свиня в болото“. Суддя Олександр Подгаєцький, „виродок руський“, знайшов „...подібних собі розбійників, священників Маковицьких; ну, що говорю „священників?“, навіть лупежників, вбивців народу, вовків стада руського, інтриганів, а це цих: Андрій Артим намісник і Дубовський приходник, який з простого роду походить, однак простого чоловіка не терпить; Алойзій Кендровський, бувший лях, і коли зрадив свого батька, який називався Сциранка, ім'я своє перемінив із Сциран-

ки на Кендровського; Гвоздович-Никловський — приходник во-рог усього руського, Іван Гвоздович — приходник Цернинський, обдирач народу; Петро Гвоздович, Чорнянський приходник, який за три роки не літургізував, у церкву не ходив, безбожний, і не сповідав, тим хочачи примусити народ, щоби йому давали роковину; Николай Дзубай, Кечковський приходник, глупець і осел, якому Богом є гроші; Гулович — мадярон і лупежник... ті, злучившись з Лабірськими попами, окаянними мадярами і ренегатами, запродали в особі Павловича руський народ на сейм мадярський, оклеветуючи його, що він очікує спасіння від Росії. Це пастирі руського народу в Мадярщині під Карпатами, священники лихі, нечестиві...“ „До них належав і латинський духівник Тома Капі „дурак сице... не хотів сповідати своїх прихожан тому, бо вони голосували за русина Добрянського, — а це дійсно фактум“. „Так-то вводять наші священники бідний народ до пропасти, для своєї користи... Вони лише дочасні прибутки шукають, не дбаючи про освіту народу цього прекрасного; вони думають, що свої обов'язки вони уже виконали, коли Літургію відспівають, похрестять і мертвих поховать, а за це отримають достойну зарплату“. Вони разом з мадярами обдирають народ. „Вони дістали злодіяння мзду вже тим, що увесь народ їх ненавидить, а злобна совість гризе їх чорне серце“. „Лев лева завжди щадить, медвідь медведя не рушить. Ах ти, дикий тигре, власне племя губиш. Що? Ти не знав дотепер, хто тебе кормив?“

Олександр Павлович був парохом в убогому селі Біловежа. Тоді єпископ запропонував йому нову (і для того часу — в розумінні оплати — добру) посаду викладача у вищій гімназії в Кошицях. Але Павлович відмовився. Він прагнув служити народові: „Що торкається моєї щасливості, я при куску вівсяного оціпка і горнятку свіжої води цілком вдоволений, буду щасливіший, ніж в невдоволі з 8 тисячами срібними“. Біловежа не мала вчителя і протягом 13 років Павлович навчав дітей, до того ж з великим успіхом.

Протягом цілого XIX ст. єпархіальна консисторія була свого роду представником закарпатського культурно-національного життя. Але й тут, бачимо, вона деколи приймала мадярофільські рішення. Це вплив мадярських урядів, які примушують, даючи наказ

консисторії доходити до мадярофільських рішень. Так, наприклад, консисторія мусила відкинути наукову правду священника-ученого Гарашія, який доказав, що мадяри перейняли у свою мову багато руських слів, а це свідчить про те, що русини раніше владляли території, на які пізніше прийшли мадяри — консисторія мусила домагатись закрити єдине діюче культурне товариство закарпатських русинів „Спілку св. Василя Великого“. Попередні рішення та вчинки консисторії доказують, що такі нечесні рішення були вимушеними. Члени консисторії бачили, що тут опір не допоможе, бо мадяри поміняють її членів на більш згідливих. Безперечно, що схвалювання мадярофільських рішень — це безсомнісний крок консисторії, яка хотіла ним зберегти ще хоч крихту національного життя.

Закарпатський священник-письменник Іван Сильвай у статті „О временном положеніи русских в Угріи“, надрукованій у Петербурзі, в „Славянськiм сборнику“, у 1875 році, писав: „З виїмкою кілька передових людей, що цілком пожертвували себе народній справі, до 1866 року мало було таких, які були проникнуті руським духом. Більша часть священників і небагатьох світських освічених людей були осліплені блеском мадяризма і ліпших часів очікували від мадярів. Сім'ї наших священників ще й досі настільки мадяризовані, що з їх круга руська мова цілком вигнана. Особливо жіноча стать наших священників настільки чужа нашій Церкві й нашій народності, що навіть не моляться на мові нашої Церкви. Наші священники, як і перед тим, так і тепер, не купують зрідка з'явившуся в нас руську книгу, а в тому самому часі ревно підпорують грішми, добутими трудом і потом руських селян — мадярську літературу, так що мадяри почали величати наших священників відданими синами мадярської вітчизни й апостолами мадяризації. Погляньте в кімнату священника найбільшого села карпатських гір. В нього непременно знайдете на стіні гравюру Сечені, Телекі, Петефі, Араня й прочих, а Добрянського, Духновича рідко-рідко зустрінете“.

Були священники, які хвалилися, писав Сильвай, „і то такі, про яких було загально відомо, що їхнім предком був простолудин, дячок або дротар, що ніби їхній корінь є від Арпада або навіть Аттілі“. Цей автор у своїх оповіданнях висміював такі почини,

вказуючи на ницість таких священників. А О. Павлович назвав їх зрадниками, вказуючи, що народ пам'ятає єпископа Панковича з його надгробним написом так: „Тут загребений зрадник, викидок карпатських владик“.

Закарпатський письменник Е. Фенцик у 1888 році писав: „Власні отці духовні погорджують мовою народу“. Священство жило трудом, не знаючи його мови, а навіть бажали стерти той народ з лиця землі. У своєму оповіданні „Нищі духом“ Фенцик подає хроніку трьох поколінь священничої сім'ї Грабовчаків. Цей рід приймає малярське прізвище Дертянфі, соромиться свого походження і грубо про свій народ відзивається. Але цей рід не був одиноким.

У 1900 році малярські газети звинуватили єпископа в нелояльності, бо 18 богословів записалося русинами.

Володимир Гнатюк після відвідин Закарпаття у 1895 році написав: „Загальне враження, яке я виніс з Угорщини, — дуже сумне, прикре, а думка моя про Закарпаття така: коли наші галичани не будуть нічого для тамошніх русинів робити, як дотепер було, то за яке століття, а може й скоріше маляризм залле Угорську Русь, не лишиться по ній ані сліду, де була. Вже тепер є багато сіл, що давніше були чисто руські, змаляризованих так, що лише найстарші мужики знають „Отче наш“ по-руськи, а більше нічого, молоді уже і тим похвалитися не можуть“.

Іван Франко у 1896 році написав: „Результат маляризації позначився в першу чергу на інтелігенції Закарпаття. З дуже малими виїмками ця інтелігенція... встидається руської мови, цурається рідного люду. Маляризація зробила цих інтелігентів не тільки перевертнями і ворогами власного народу, але рівночасно zdeградувала їх морально, поробила в їхніх душах всяке ідеальне змагання, всяке етичне почуття“.

Священство здебільшого вдома розмовляло по-малярськи. Часто діти священника, які виростили в руському селі, рідної мови не знали. Це було однією з причин вияву невдоволення священством після Першої світової війни у русі православ'я.

У 1915 році священство на зборах у Верецьких звернулося до малярської влади так: „Пропонуємо й просимо, щоби віджиті

ї назви „русин“ і „малорос“ були остаточно відкинені і щоби називали „малярями — католиками східного обряду“.

Для закарпатських русинів їхній священник був „паном“, „паном вельбним“, „паном вельможним“. Було дуже зле й те, що священство вимагало від своїх вірних податей і робіт, чим викликло до себе неприязнь, а то й вороже ставлення. Нехристиянським було і введення трьох видів похорону: малого, середнього великого, з проповіддю чи без проповіді. З архівів Мукачівської єпархії збереглося багато скарг вірних на своїх парохів.

Почався рух „православ'я“. Про це ми напишемо в окремому розділі, та вже тепер ми переконалися, що навіть єпископська консисторія визнавала, що той рух був викликаний неналежною поведінкою саме греко-католицького священства. Навіть малярологи, зокрема син священника Сабов як високий малярський урядник дуже засуджував поведінку греко-католицького священства. Що стосується світської інтелігенції русинів Закарпаття, то вона змаляризувалася. Хто в ній відзначався надзвичайними здібностями, той заради кар'єри зраджував своїй вірі і національності, й рідко хто з неї умів читати кирилицею. Наприклад, син руського селянина Драгула, який пізніше, при Чехословаччині, був директором Мукачівської гімназії, ще в 1918 році не умів читати кирилицею. В той час чехи шукали „русинів“, щоби призначити для керівництва школами. Батьки Драгули не знали по-малярськи. Коли Драгула дістав призначення на директора Мукачівської гімназії, нашвидкоруч учив його читати кирилицею священник Еміліян Бокшай.

Зі світської інтелігенції лише кілька одиниць, такі як брати Юрій та Михайло Бряцайки, лікар Долинай, Августин Штефан, Клочурак, брати Юліян та Федір Реваї, Яцко та Агій і ще кілька зберегли свою національність і стали при Чехословаччині провідниками народу на шляху до українського національного самоусвідомлення.

Зі священства залишилися вірними своєму народові: Августин Волошин, др. Василь Гаджега, Юрій Жаткович, Василь Ларь, Кирило Феделеш, Віктор Желтвай, Вартоломей Балтович, Михайл Медве, священники Долинай і Фленько, Людовик Міня, Олександр Хира, Михайло Дутка, Дмитро Попович, Мирон Шерегій

(батько Юрія Августина та Євгена Шерегіїв), Емануїл Мустьянович (дідик згаданих Шерегіїв), Алексій Іванчов.

На Пряшівщині треба згадати як відданих народові священика Омеляна Невицького, його дружину Ірину Невицьку, священиків Дзіяка, Бігарія (канонік, голова „Просвіти“), каноніка Йосифа Дюлая, Івана Кизака, директора, священика Діонізія Зубрицького.

Мілленіум 1896 року і протест галицьких українців

У 1896 році маляри відзначили Мілленіум — тисячоліття завоювання території Мадярщини. Насправді це був лише перехід до Закарпаття, бо вони його займали частинами впродовж 200-300 років після їхнього приходу і поселення в Задунав'ї. Тепер вони підкреслюють, що в 896 році зайняли Закарпаття. Урочистості почалися 2 травня, а досягли апогею 8 червня. Будапешт наповнився малярською аристократією, яка по суті прославляла себе. Урочистості відбувалися в руслі широкої пропаганди малярської великодержавної ідеї, державотворчої геніальності малярської раси. Про наближення ювілею мали оголосити дзвони всієї держави. Урочисті Богослужіння за наказом згори проходили на Закарпатті абсолютно прохолодно. Хоч Пряшівський єпископ Іван Валій був примушений розіслати Послання, щоб греко-католицькі священики й народ взяли активну участь в організації урочистостей, народ не прийшов на Богослужіння. На Закарпаття прийшли промовляти на урочистостях малярський визначний письменник Мор Йокаї, жид за походженням, або, як він себе називав, „маляр мойсейської релігії“, і міністр хліборобства Ігнац Дорані, також жид. Перший промовляв в Ужгороді, другий — в осередку закарпатського жидівства — Мукачеві. Йокаї Мор говорив про надзвичайну здібність малярського народу денационалізувати інші народності, а міністр Дорані прийшов потішитись закарпатськими жидами, які також називали себе мадярами мойсеевої віри і які вже тоді тримали в своїх руках всю торгівлю, господарство й промисел Закарпаття.

В кінці XIX та на початку XX ст. малярський терор був такий всеохоплюючий, що на Закарпатті настала доба темряви. Святкуючи тисячоліття малярського вторгнення в Потисся й Подунав'я,

маляри вже співали русинам „Вічну пам'ять“ і не мали можливості озватись публічно. Зоклад, такий протест священства Берегівщини величними торжествами стараються виступати, що Мадярщина була і є національним гріхом. А це неправда, бо маляри в державі є меншиною. Мілленіум є ославлюванням малярського народу над останніми, є ославлюванням спансії. Це ославлення є нападом на наше самобачимо в цьому прославленні рабства, а не свавладства ставимось негативно“.

Але тоді заговорили і про закарпатських українців — Іван Франко, Володимир Гнатюк. У 1896 році вони видали Маніфест „І ми в Європі“ проти маляризації Закарпаття, проти нищення українців на Закарпатті, проти ославлювання малярського народу (Львів, кн. 1, 1896).

У Протесті галицькі українці на чолі з Іваном Франком зреагували на політику соціального, національного приниження, що започинувала влада малярщини, яка показала на тяжке становище населення, де панувало голоду. Різно виступили проти намагання держави приниження населення Закарпаття, стверджували про спорідненість закарпатських українців з українцями в Україні. Вони писали: „Русини Закарпаття — це не малярська дітищею історичною та літературною, і з політичного погляду та на усну словесність — вони частинка великого народу, що заселяє схід — около 25 мільйонів русинів на Закарпатті зробилося немов патологією, що приводило до економічної руїни, духовної деградації півмільйонної маси народу... демографічної катастрофи до цілковитого етнічного зчичнення угро-руської народності“.

У Протесті позначено кілька разючих фактів, пов'язаних з маляризацією і зневагою до мови та культури українців на Закарпатті. З метою знищення слідів української державності малярський уряд наказав переіменувати не лише міста, але й змінити прізвища та імена

русинів у Мадярщині нема. Результат мадяризації позначився в першу чергу на інтелігенції. „Ця інтелігенція, дуже малими виїмками, встидається руської мови, цурається рідного люду. Мадяризація зробила цих інтелігентів не тільки перевертнями і ворогами власного народу, але рівночасно zdeградувала їх морально, поробила їх сибаритами, підляками, лизунами, прислужниками панськими, загасила в їхніх душах всяке ідеальне змагання, всяке етичне почуття“. „Ми не вороги мадярської нації, — читаємо в Протесті, — ми високо цінимо її енергію в боротьбі за свої національні права, але таких самих прав домагаємося й для русинів Закарпаття“.

На Протест мадяри не звернули уваги. Влада прем'єра Банффі піднесла мадярам „ідею великодержави Мадярщини“. А ці урочистості використала на свою користь. Брутальністю, обманом і підплачуванням у такій мірі, що перевищувала всі дотеперішні вибори в Мадярщині, також самою виборчою системою здобула на виборах перемогу і мала змогу продовжувати добивати все руське Закарпаття, яке ще залишилося.

Примітка: у 1896 році Іван Франко написав сатиричне оповідання під назвою „Чиста раса“, в якому викриває і гостро засуджує мадярську расову теорію.

ривожні роки (1865-1918) без провідника

Дослідники історії Закарпаття про період після смерті О. Духновича (†1865) і до кінця першої світової війни — отже, про 1865-1918 роки — дотримувалися погляду, що це період повільного мирання закарпатоукраїнського народу й називали його періодом темряви на Закарпатті, періодом мовчання українців Закарпаття при радісному співі мадярів „Вічна пам'ять русинам“. Але було не так. Правда те, що мадяри бажали згноїти все русько-українське. Але зі смертю О. Духновича не припинилася боротьба за життя закарпатоукраїнського народу.

Дослідники історії Закарпаття в означеному періоді опиралися лише на спомини одиниць, які, хоч і були безпосередніми учасниками подій, проте не знали закулісся тих усіх акцій, що їх здійснювали мадярські уряди, притлумлюючи акції закарпатських українців і здійснюючи свої — на ліквідацію національної самосвідомості українців Закарпаття таким шляхом, як мадяризація Церкви, шкіл, фальшування виборів до парламенту, насилля, витворення групи ренегатів, наставлювання на єпископські престולי осіб, які виконували накази мадярської влади, підсилення провокаторів, стукачів, агентів. Про закулісні діяння в тих акціях мадярських урядів дослідники не мали матеріалів, документації. Тут велику послугу зробила дослідниця Марія Маєр-Пушкар, яка в 1977 році в Академічному виданні видала в Будапешті мадярською мовою книгу „Політичні і суспільні прагнення карпатських українців (русинів) в 1860-1910 роках“. Авторка у своєму творі наводить ряд документів з канцелярії президії мадярської влади в Будапешті та з окремих міністерств, і ті документи розвінчують усі акції, керовані міністерствами, прем'єрами ба й самим імператором, і способи їх реалізації. Лише констатуючи те, що насправді було, можемо сказати: боротьба предків закарпатських українців за період, який ми розглядаємо, не була малою, при ній здійснювалися великі вчинки, а керівники тих дій українців За-

карпаття гідні бути вписаними золотими літерами в історію нашого народу як заслужені. Дослідники звикли окреслювати ситуацію, при якій серед народу нема видатного провідника, як мовчанку народу, змирення зі своєю долею, безчинність, повільне вимирання. Це правда, що впродовж цього півстоліття на Закарпатті не було якогось виняткового провідника, але це не означає, що закарпатоукраїнський народ безсило вимирав. Навпаки, боротьбу вів увесь народ, а це важливо. Народ засуджений на смерть, якому мадяри співали „Вічну пам'ять“, чинив опір. Він і творить зміст історії Закарпаття в 1865-1918 роках. Цей період історії Закарпаття не є мертвим, а не менш героїчним і славним, як і попереднє минуле.

Політика Австрії після 1849 року. Меморандум із Закарпаття

Перший австрійський парламент, який засідав у Відні в 1848-1849 роках відмінив кріпацтво. Цей парламент при новому імператорові Францові Йосифу I невдовзі був розпущений і настала доба Бахового абсолютизму. Влада Баха мала на меті перетворити монархію в цілісну централізовану державу на бюрократичних засадах.

20 червня 1850 року ужгородські активісти на чолі з А. Добрянським напрацювали і склали Меморандум на ім'я імператора. Меморандум висував вимоги урівноважити право закарпатських українців відповідно до Конституції за 4 березня 1849 року, за якою всі народи Австро-Мадярської держави мали стати рівноправними. Меморандум звинувачував розпорядження прем'єра Баха відносно призупинення карпатоукраїнського національного відродження. В Меморандумі знаходимо такі тези: „Число руської (тобто української) національності в Мадярщині далеко перевищує один мільйон. В своїх змаганнях і в політичному огляді ми єдині і цілком згоджуємося з нашими братами в Галичині. Тепер бачимо прагнення урядів зменшити наше число приключенням русинів частинно до мадярів, частинно до словаків, як, наприклад, в Ужанщині, Земплині, Спіші, де не існував ніколи ані один словак, а є прагнення зарахувати до словаків навіть тих, що є

жні роки (1865
цького обряду.
ціональності. М
ступленням як
оти себе. Насл
тепер, зросла в
ьно виявляти,
ий для нашого
ється шкільна
дників на свої
жисту проти нас
сло наших руси
в, маємо відвагу
х урядників, ли
рших мадяронів.
азії на цілковито
жчих класах а з
андум позначає к
онення А. Добря
дину, Меморандум
Але Австрія пр
роки потребувала
овстання Кошута
адії закарпатськи
розуміти, що укр
році справедливо
мадярам, і внасл
писав: „Русини зн
шій мірі, ніж пер
Доба абсолют
розпочався утиск
управи і рівнопра
під впливом скла
новій ері — кон
1860 року. Але
сподівалися бодай
моврядування в р
була обнаполвван

замість федеративного об'єднання національних держав утворився дуалізм — влада австрійців і мадярів над іншими національностями. Українці Закарпаття були віддані на милість мадярів. Становище закарпатських українців погіршилося, коли Австрія після програної битви з Прусією, у 1867 році, так званим вирівнянням надала мадярам самостійність. Так, замість федеративної Австрії утворилася дуалістична Австро-Мадярська монархія, в якій німці й мадяри розділили між собою владу над іншими народами. Закарпатські українці тепер уже були цілком видані мадяризації, яка нищила всі дотеперішні українські досягнення.

Протести й домагання Закарпаття

Про акції протестів і вимоги закарпатських українців у новій політичній ситуації довідуємося лише з мадярських газет.

У пештській газеті „Ширгинь“ від 16 березня 1861 року появилася стаття „Домагання синів нашої батьківщини, що говорять по-рутенськи“ („Рутгенойку гозанкфіоінк ігийнеї“), де мовилося: „Домагання підписала більшість марамороських русинів. Вони домагаються, щоби виборчі округи були встановлені відповідно до національностей в тих округах, щоби округних урядників вибирало населення, щоби округи главнослужних (округних начальників) були встановлені після національних округів, щоби центральні урядники, піджупани, нотарі, судді, прокуратори і т. д. вибиралися представниками сіл, щоби у державних і вищих школах для кожної національності був і професор мови тієї національності, щоби кожна національність уже в школі вивчала свою материнську мову і в ній вдосконалювалася“.

Та ж газета „Ширгинь“ в номері від 9 квітня 1861 року подає домагання закарпатських русинів у статті „Національні домагання мадярських русинів“. Йдеться ось про що: „Вільна можливість плекання материнської мови, влада хай не втручається у справи материнської мови, свобода материнської мови має бути в церкві і в церковних урядах — у школах має вивчатися руська мова, в державних урядах русини мають бути представлені пропорційно, виборчі округи й округи главнослужних повинні бути влаштовані згідно національних округів, національності можуть мати свій

у якому вирішувалися б церковні, шкільні та інші права, застосуються народу, розмовна мова тут має бути виключно тої національності“.

Газета „Карпаті Гірник“ від 18 липня 1861 року повідомляє, з Хуста було подане домагання, підписане намісником Іваном Стелі (Хустським греко-католицьким парохом), Андрієм Поповцем (Копанським греко-католицьким парохом) та Іваном Раєвським (Ізським греко-католицьким парохом), такого змісту: щоби русини були по сторінці як політичній, так і церковній визнані окремою національністю Мадярщини; щоби мали право мати свій сейм і виносити такі рішення, які були б правосильними, щоби мали свій, окремий, національний прапор. Єпископ Закарпаття нехай скличе національний руський конгрес, який визначить вимоги, які будуть запропоновані парламенту держави“.

Русини Угочського комітату під орудою греко-католицького священника Івана Шивульського, якого мадяри назвали „одним із визначних захисників руської національності“, подали петицію зі своїми домаганнями імператорові. Цей священник у 1865 році в мадярській газеті „Мараморш“ (№ 11) зайняв принципову позицію на захист русинів, а в серпні 1867 року звернувся листом безпосередньо до прем'єра Мадярщини щодо захисту руської національності.

20 серпня 1861 року в Осці (біля Білок) відбулося засідання 14 греко-католицьких намісників (деканів), які висунули вимогу визнати „руський національний сейм“, щоби Мукачівське єпископство було піднесене на рівень архієпископства, а далі — ті ж пункти, що й у попередніх домаганнях.

Навесні 1861 року позиції з усіх наведених домагань опублікував Микола Хомичко, наголошуючи на створенні окремого руського національного сейму, щоби русини мали можливість вибирати свого єпископа, щоби створити окреме руське архієпископство.

У січні 1868 року русини Угочі і Земплина, крім вище вже згаданих домагань, добивалися й визнання для них синьо-жовтого прапора.

Треба ще згадати домагання марамороських русинів у жовтні 1867 року (подане Олександром Шерегелі та Іваном Бачинським),

домагання Угочанських русинів в листопаді 1867 року, домагання руського народу Шариського комітату в січні 1868 року і домагання русинів Спішського комітату в січні 1868 року.

В основному всі ці домагання ідентичні. В останніх чотирьох посланнях, крім уже згаданих позицій, ще домагаються для кожної національності міністра без портфеля при центральній владі, який би відстоював інтерес національності на міністерських засіданнях. Крім того, домагаються введення руської мови в Будапештському університеті.

Вибори до парламенту в 1861 і 1865 роках

На виборах до парламенту в 1861 році в Шариському комітаті був вибраний Адольф Добрянський. Але мадярський парламент маніпулятивним шляхом не визнав його повноваження. Адольф Добрянський висунув себе в кандидати у Шариші на виборах в 1865 році. 22 листопада 1865 року отримав мандат депутата. І тут з'явилися мадярські протести проти його кандидатури, але всупереч їм він таки став депутатом парламенту. Отже, в 1865-1868 роках А. Добрянський у парламенті багато разів виступав на захист русинів Закарпаття з домаганнями рівноправ'я для них.

У 1865 році в Ужгородському окрузі кандидатом до парламенту був ще один закарпатець — Михайло Стрипський, член провуду Спілки св. Василя Великого. Але тоді обманом переможцем проголосили Калмана Канда, реформата, мадяра, землевласника. Тоді закарпатські українці запротестували, подавши 53 петиції. Вони вказували, що виборцям, які хотіли голосувати за Стрипського, перешкоджали, їх не допустили до урн, а натомість були підставлені інші люди з фальшивими прізвищами, які голосували за Канда. Села Бежовці і Лекарт підтвердили, що виборці чекали до 10 години ночі, але їм все одно не дозволили голосувати. Всі довколишні села свідчили те саме. Навіть мадярські газети про ці вибори писали (це підтвердили й окружні судді), що промадярські партійники побили камінням, палицями і поранили багатьох русинів-виборців, не допускаючи їх до виборів. „Переміг тероризм!“ — писали навіть мадярські газети, але всі ті протести не допомогли.

Ось так мадярські уряди дбали, щоб до мадярського парламенту не потрапив українець, який обстоював би справи українців Закарпаття перед державою і світом.

Австрійсько-мадярське вирівнювання

Після 1860 року становище Австрійської монархії погіршилося. Мадяри діставали все більше прав, що було не на користь закарпатських українців. Почалося переслідування провідних русинських активістів. Але мадяри не заспокоїлися на прийнятті конституції в Мадярщині й продовжували домагатися самостійності. Мадярські провідники відкрито заявляли, що все, що є в державі, мусить бути мадярським. А це для немадярів було рівнозначне смерті. В тій ситуації відбулася прусько-австрійська війна, яку Австрія програла. Біля Градец Кралове, в Чехії, пруський генерал Молтке розбив на голову війська австрійського генерала Бенедєка. Цим скористалися мадяри і почали погрожувати новою революцією. Тоді, в лютому 1867 року, імператор Франц Йосиф I підписав з мадярами угоду, і таким чином усю владу в Мадярщині віддав у руки мадярів. Це і було те „вирівнювання“ 1867 року. Потім, у червні того ж року, імператор у Пешті коронувався на мадярського короля. Австрійсько-мадярським вирівнюванням з Габсбурзької імперії утворювалася дуалістична держава, яка від 1868 року називалася Австро-Мадярщина. З того часу немадярським народам у Мадярщині велося дуже зле. Те, про що Кошут тільки говорив, тепер мадяри встановили зі своїм прем'єром Деаком. Вони стали необмеженими панами. Почалася всеосяжна мадяризація. Дарма українці Закарпаття домагалися своїх прав як у мадярів, так і у Відні. Найбільше, чого вони добилися, це обіцянок, які ніколи ніхто не збирався виконувати.

Тепер з'ясувалося, що Відень також не бажав нічого ліпшого для національностей, а використовував їх як шахові фігурки проти мадярів. Австрія вирівнялася з мадярами на шкоду іншим національностям і мадяри знову, без революції, здобули те, що Кошут хотів досягти революцією. Прибічник Кошута, Юлій Андраші, став мадярським прем'єром. Мадяри дістали вільну руку у внутрішній владі. Австрія залишила собі лише закордонну полі-

тику і військові справи. Державою володіли два народи: австрійці і мадяри, дозволили самоврядування хорватам і полякам, зробивши їх союзниками в утиску решти восьми національностей.

Так, у Мадярщині в 1867 році вся влада і вся політична сила була дана одному народові — мадярам, хоч він і був в меншості. Все в державі захоплювали в свої руки мадяри й жида. Вони мали своїх представників в усіх гілках влади Мадярщини. Вся влада аж до 1918 року дотримувалася одного принципу: немадянські національності мусять денационалізуватися або пропасти. Такою була позиція всіх мадярських прем'єрів.

Період дуалізму (від 1867 до 1918 року)

Першим прем'єром Мадярщини при дуалізмі став Деак. Він визнавав лише один народ — мадярів. 1 грудня 1868 року мадярський сейм, який складався лише з мадярів (українці мали в ньому лише одного представника — А. Добрянського, словаки не мали жодного), проголосив створений Деаком та Еитвишем 44-й закон про національності, в якому чіткіше були виокреслені положення про мовну рівноправність. Той закон розрізняв народ (немзет) і національність (немзетішийгек). „Всі жителі Мадярщини, — було сказано в законі, — по сторінці політичній це один народ мадярський, якого кожний житель вітчизни, хоч належав би до будь-якої національності, є рівноправним членом“. Отже, на основі того закону в Мадярщині не було українського, словацького, румунського та інших народів, був лише народ мадярський. Немадянські національності були лише його складовою частиною. Державною мовою була мадярська. Немадярська допускалася лише в народних школах і сільських урядах. Хоч тим законом була висловлена терпимість до немадярських народів, але й цього не було дотримано. Кожного року подальші закони й розпорядження позбавляли цей закон правосильності. Закон став згодом мертвою буквою і мадярські делегати про нього згадували на міжнародних форумах цілком безпідставно, вдаючи прояв безприкладної терпимості мадярського народу у Мадярщині. Вся правова псевдотолерантність щодо національностей була лише маскуванням, на практиці так ніколи не було.

Англійський історик Скотус Віатор пише, що проголошення несправності народів було зумовлене державними потребами. Цим титулом могли чинитися будь-які злодіяння. „Національний закон“ мадярська влада трактувала і застосовувала як сама її тіла і лише у своїх інтересах. Скотус Віатор вказує на крутість закону при застосуванні того закону і на нечесність, бо, згідно з ним, „національності зобов'язані мадярську мову вивчати ліпше, ніж свою рідну“, а „хто домагався б прав для мови національності, він панславіст“, наприклад, коли підсудний просив на суді, щоб йому вівся мадярською мовою, щоби йому пояснили вирок, бо він не розумів, то його судили „за підбурювання проти мадярського народу“. Скотус Віатор вказує на мадяризацію шкіл: „Не було жодної руської середньої школи. Це не виняток з правила, бо мадярська влада свідомо утискає шкільництво й освіту немадярського населення і все зусилля звертає лише на мадяризацію“. Мадярщина не має закону про згромадження і влада зі своєї власти забороняє навіть такі невинні товариства як абстинентів, чоловічі, жіночі тощо“. Але при тому мадяри кричать на цілий світ, що в них найбільше свободи і зухвало брешуть, наприклад: „Це неправда, що національний закон в Мадярщині не реалізується. А що нема в нас інших шкіл як мадярські, це тому, що до національних шкіл діти не йдуть“.

Від 1875 року прем'єром Мадярщини став граф Коломан Тісо, який протягом 20 років (1875-1895) був всемогутнім паном. За його урядування фальшувалися вибори до парламенту; якщо в одному місці за допомогою терору, то в другому — підкупом, а всюди — обманом. Право голосувати в Мадярщині мало лише 6,8 відсотка населення. Він не допускав до виборів тих, хто не знав мадярської мови, а також слуг, ремісників, жителів, що не платили данини (зн. убогих), хліборобських робітників тощо; зате мали право голосувати всі жида, які тримали в руках все господарство Мадярщини — фінанси, торгівлю, газети, місцеві управи, були міністрами. Жида стали союзниками влади в мадяризації. Коломан Тісо цілком заперечив закон від 1868 року про національності й почав здійснювати цілковиту мадяризацію. Його дії нічим не відрізнялися від способу дії Кошута та його принципів. Він також узяв собі за мету примусити їх прийняти мадярську

мову, будувати унікальну національно-шовіністичну державу. Він заявив, що відмова від мадяризації означає загрозу існуванню мадярської держави. Тому він і його влада вживали найрізноманітніших способів здійснення мети. Основну увагу в мадяризації Тісо звернув на освіту. Немадярські церковні школи були під наглядом державних урядників, які стежили, щоби й там вивчалася мадярська мова, а рідна мова не вживалася (Закон з 1879 р.). У сільських школах було встановлено вивчення мадярської мови протягом 26 годин щотижня, так що на інші предмети не було часу. Національностям чинилися перешкоди в їх культурному й літературному житті. Засновувалися мадярські товариства. Заборонялося читання українських часописів з Галичини. Часто проводилися обшуки на квартирах народовців, під час яких шукали „руських книг й часописів“. Бувало, що у священників забирали церковнослов'янські молитовники. Мадяризувалася Церква Закарпаття. На кращі парафії призначали мадярофілів, примушували в храмах застосовувати мадярську мову, навіть у таких, де мадярів не було і ніхто з населення не знав мадярської. Щоби роз'єднати русинів, організували мадярську греко-католицьку Церкву. Урядником міг бути лише мадяр або мадярон. Здійснювали мадяризацію назв сіл, мадяризацію прізвищ, причому примусово, насиллям, погрозами, позбавленням занять. Зі списку виборців викреслювали імена тих, кого підозрювали в „панславізмі“, або взагалі запідозрених як руських народовців. Проходження на виборах своїх кандидатів досягали фальшуванням, підплачуванням, погрозами, обманом.

Про владу Коломана Тісо англійський історик Скотус Віатор пише: „Коломан Тісо казав: „Мадярська держава досить міцна, щоби придушити кожного, хто її не слухатиметься“. „І він як погрожував, так і діяв, — пише англієць. — Свою владу він утримував адміністративним обманом і нечесними виборами. Щоби закордоння не довідалося про правду, він підкупив значну частину зарубіжної преси. Тісо надав великі пільги жидам, які перефарбувалися в мадярських шовіністів, щоби взамін узяти в руки фінанси, торгівлю, міські управи в цілій державі. Мадяри прийняли жидів як союзників у боротьбі проти інших національностей. Але таким чином сама мадярська шляхта потрапила на милість

ам. Дехто питає: „Невже не було жодної опозиції проти таких дій?“ Відповідаємо: опозиція в мадярському сеймі завжди була, але не у справах життя національностей. Всі вони дотримувалися принципу: „Державний інтерес вимагає, щоби мадярство не ширювалося на шкоду іншим національностям, щоби їх перетворило й пожерло“.

Коломан Тісо у 1881 році вислав на Закарпаття мадярського агента-манописця Мора Йокаї, жиди за походженням, метою якого було вести руський народ Закарпаття до мадярського патріотизму. Йокаї промовляв: „Грецька частина мадярської святої корони є монофор захищає бідний карпатський народ“. Він закликав до відданості Мадярській державі, до прийняття мадярської культури й мови... „бо досі русини в цьому не поступили...“ Його промови редактор Дрогобецький коментував так: „Слова Йокаї так діяли на карпатських русинів, як на невинного в'язня, якого звинувачують у злочині вбивства...“ У 1882 році до Коломана Тісо відправилася карпатоукраїнська делегація, яка при зустрічі заперечила звинувачення і випадки проти русинів, вручила прем'єрові Меморандум, в якому писала, що русини не виступають проти держави, бо не можна зараховувати до ворогів держави людей, які дотримуються своєї материнської мови. Коломан Тісо слухав, кивав головою... А потім видав ще строгіші накази проти русинів Закарпаття. Делегація навідала і Йокаї, шукаючи заступництва і в нього... І він вислухав делегацію... І тільки. Закарпатські українці не мали нікого, хто б заступився за них. При Коломанові Тісо вже цілком ігнорувалося існування русинів у Мадярщині. Кожного, хто наважувався домагатись прав для русинів або їх захищав, називали панславистом, панславистичним агітатором, зрадником вітчизни тощо. Отже, не можна було захищати мову взагалі, не те що в школі, в церкві, домагатись прав для народу. Панславізмом називалося все, що хоч трохи протиставлялось мадяризації й надволодінню мадярів.

Від 1890 року в мадярській владі змінювалося багато прем'єрів. Але всі вони вели політику Тісо, ба ще більше посилювали антиукраїнську політику. Законом 15 від 1891 року наказували вивчати мадярську мову дітям у дитячих садках. За інтенсивне вивчення мадярської мови збільшували платню вчителям (закон з 1893 р.).

Розпорядженням від 1893 року наказували, щоби кожний учитель церковної школи, який не знає по-мадярськи, був зі школи усунений.

У 1895 році прем'єром Мадярщини став барон Дежив Банффі (1895-1902). Перед 1896 роком він наказав організувати „мільєнієві торжества“ — урочистості з нагоди тисячоліття приходу мадярів на територію Мадярщини. Під час підготовки постала спілка за мадяризацію прізвищ, і Банффі у 1898 році видав наказ, щоб усі урядники держави мали мадярські прізвища; подібний наказ видали для всіх державних учителів, поштових і залізничних урядників. У грудні 1897 року Банффі видав наказ змадяризувати всі назви міст і сіл. Село могло мати лише одну, мадярську, назву. Банффі при своєму міністерстві заснував окреме відділення, метою якого було стежити за національним рухом українців та оперативно здійснювати антиакції від імені влади. Він зробив також суворішу цензуру для українських газет.

Банффі підготував нові парламентські вибори. Брутальністю, обманом і підплачуванням, що перевищували всі дотеперішні мадярські вибори, і самою виборчою системою Банффі вдалося перемогти. Після виборів його влада посилила мадяризацію. Для цього активізувала різні мадярські установи, посуворішала цензура української преси. Утворилися мадярські Спілки: Кошутова — для Земплина, Сейченієва — для Шариша, Еитвишова — для Спіша і т. д.

Англійський історик Скотус Віатор пише: „Національне питання Банффі вважав дуже важливим, навіть важливішим від релігійного. Він казав: „Публічно визнаю, що мадяризація є головною великою метою, для якої мають працювати всі вірні мадярські патріоти. Без шовінізму не можна заснувати цілісну мадярську державу. Майбутнє Мадярщини залежить від того, чи вдасться нам поглинути немадярські національності. Не дбати про те, що на дорозі, а лише дивитися на мету і пробиватись просто до неї — це політика, що є визначальною у ставленні до немадярських національностей“. Вкінці Банффі відважився змінити календар і ввести мадярську мову в Богослужіння у верховинських українських селах Закарпаття. Банффі намагався переманити священство Закарпаття на свою сторону, щоб зробити його захисником мадярського режиму і поширювачем мадяризації. Йому вдалося вишукати негідних священників-рenegатів, які вживали мадяр-

ську мову в Богослужіннях, і залучити їх до різних акцій і товариств.

Хотіли себе прославити в мадяризаційних акціях різні жупні, окружні й міські та сільські уряди. Так утворилася ціла мережа різних мадяризаційних установ. Їх підтримувала влада. Ці організації поширювали ідею, щоби „в географічних межах Мадярщини кожна душа була не лише серцем і кров'ю, але й мовою — алковитим мадяром“.

У 1874 році після епідемії холери в деяких селах Закарпаття виявилось багато сиріт. Мадярські уряди продавали їх у мадярських селах господарям та ремісникам як слуг. Відводили не раз дітей, котрі мали батьків. Але багато цих 12-15-річних дітей текло додому, причому здебільшого пішки, терплячи страшні випробування в дорозі.

Щоби успішно здійснювати мадяризацію, засновувалися товариства під маркою „руських“. Їх метою було переконувати, що русин — це, властиво, мадяр, який розмовляє по-руськи. Ті товариства мали підготовляти русинів до злиття з мадярським народом. З тією метою видавали й різні газети, які існували за гроші, отримувані від влади.

Жоден мадярський уряд не мав господарської програми для убогих зон Закарпаття. Навпаки, утискувалися не лише культурні, але й господарські та соціальні намагання українців. Маєтки мадярських магнатів становили майже малі князівства. Дві тисячі магнатів Мадярщини на початку XIX ст. утримувало 31,2 відсотка всієї культивованої землі. На Закарпатті майже вся земля — рілля, ліси й полонини — була в руках мадярських магнатів, які її винаймали жидам, а жида багатіли, ожебрачуючи населення.

У 1903 році прем'єром Мадярщини став Іштван Тісо — граф, син колишнього прем'єра Коломана Тісо. З перервами він був прем'єром до 1918 року. Час від часу в тому ж періоді існували й коаліційні уряди різних мадярських партій, але доброзичливої до українців Закарпаття не було жодної. В Іштвана Тісо навіть сільське і фабричне робітництво перебувало під поліцейським наглядом. А до того такий же нагляд здійснювався за спілкою св. Василя Великого, єдиним закарпатоукраїнським культурним Товариством.

Від 1906 до 1912 року Мадярщиною правили коаліційні уряди. Деякі з них перед виборами обіцяли національностям різні права, а коли діставали владу в руки, виявлялося, що вони обманювали. Вони й не думали насправді давати ніяких прав. Навпаки, вони дотримувалися принципу, що майбутнє Мадярської держави буде забезпечене лише тоді, коли в ній зникнуть інші національності.

Шкільні закони Мадярщини були доповнені законом Аппонія від 1907 року. Граф Альберт Аппоні утворив т. зв. Мадярську народну партію, яка посилювала мадярський національний суверенітет у державі і мала ліквідувати всі національності. Законом Аппонія для вчителів у церковних школах встановлено найменшу платню, щоби таким чином відігнати їх від церковних шкіл, які все ще були хоч частково руськими. Далі держава змінила церковні школи на державні, призначала в українські села учителя, який знав лише по-мадярськи. Цей закон у 1909 році був доповнений розпорядженням, щоб і навчання релігії проходило тільки мадярською мовою.

Загального голосування не допускала жодна мадярська влада, боячись, що мадяри можуть утратити гегемонію, бо немадярські народи, які становили в Мадярщині більшість населення, могли б дістати в парламенті більшість мандатів.

У 1912 році прем'єром Мадярщини знову став Іштван Тісо. Він виступав проти всяких соціально-господарських реформ, утримував надволодіння феодальних класів з декількох магнатських родів і не проголошував загального права голосування, щоби не посилювати немадярські національності. Дав право голосувати лише одній третині чоловічого населення. Всі прагнення Тісо вели до того, щоби мадярам було забезпечене надволодіння над іншими народами в Мадярщині.

В останні роки перед Першою світовою війною бачимо в Мадярщині надзвичайне зростання чисельності мадярів. Якщо вірити тогочасній статистиці від 1851 року в Мадярщині (із Хорватією налічувалося 4 818 170 мадярів, тобто 36,5% від усього населення, у 1880 році — 677872 осіб, (41,2% від всього населення), у 1890 році — 7 477 332 осіб (42,8% від усього населення); у 1910 році — 8 742 301 (45,4% від усього населення). Отже, за мадярською урядовою статистикою, протягом 50 років

чисельність мадярів збільшилася на 4 мільйони душ — з однієї третини мадярів від усього населення в 1851 році до майже половини у 1910 році. Ця статистика не лише неправдива, але й дуже смішна. Бо кількість народжень, за їх таки урядовою статистикою, у мадярів була меншою, ніж кількість народжень в інших національностей. Отже, кількість мадярів зросла частково завдяки мадяризації, а ще більше — з допомогою фальшування статистики. Найбільше мадяризувалися жиди й німці, потім — поляки, менше — русини й румуни, — пише чеський історик Вацлавек. Фальшування дуже помітне на Закарпатті, бо в селі, де жодна людина знала по-мадярськи, село записували мадярським. І достатньо було, щоб тією людиною був мадярський нотар села. Персекуція мадярської влади й урядів, експлуатація населення мадярськими урядами й жидами спричинили еміграцію українців з Закарпаття за океан. Закарпатські русини, особливо в Америці, почали вказувати на злочини мадярської влади й там почався визвольний рух. Це помітили мадяри й почали його там гамувати.

Ми побіжно роглянули період 1867-1918 років та намагання мадярів змадяризувати українське населення Закарпаття. Тепер подивимося на рух опору закарпатських українців.

Мадяризація відбувалася легально і нелегально. З боку закарпатських русинів стали проявлятися протести: „Примушувати когось приймати чужу мову проти його волі — це явний знак поневолення. Нехай собі прихильники мадярської мови згадують про добу Йосифа II, коли їх примушували вивчати німецьку мову, як вони проти того поставились, а тепер вони роблять те саме, насаджуючи мадярську мову нам“ (II, 146).

В історії бувало так, що народи домагалися своїх прав або революційним шляхом, або домаганням у володаря. На Закарпатті йшли цим другим шляхом. Закарпатські єпископи як патріархи народу зверталися до імператора. Хоч при Унії руське священство було прирівняне в правах до латинського, що було хіба на папері, але зате дало юридичний привід єпископам для домагання тих прав. „Обов'язок володаря — поширювати людські й громадянські права на всіх членів суспільства і не допустити, щоби одна її частина утискала іншу. Та ж і ми даємо свої маєтки й труд державі в податках. Ми мали права, свободу, але від нас їх

забрали“, — заявляли українці Закарпаття. Але тут імператор теж не міг нічого вдіяти. „Якщо імператор не прийме мадьяризаційні закони, не будемо йому коритися, в такому разі покличемо на трон іншу людину“ (II, 98), — погрожували мадьяри.

„У Мадьярщині було багато національностей, але, звичайно, згадувались лише мадьяри, німці й слов'яни“ (II, 367). „Слов'яни — це спільна назва для словаків, чехів, хорватів, сербів, словенців і русинів — усіх їх тоді вважали розгалуженням одного народу, їхні мови — як діалектними видами слов'янської мови, подібно як у німецького народу, до якого зараховували австрійців, штирійців, баварців, швабів, франків і саксів“. „Славіце гентес омнес уна, еадемкве утунтур лінгва, нон магна адмодум про- нунціаціоніс діфференціація, ет мінутіс квібусдам алііс, кве діалекті солент веніре номіне, діверса“ (Бел, Компендіум, с. 24-25, Рапант I, 467). Або далі: „Гунгарі, германі, славікве натіві...“ (Росенманн, Юс публікум Гунгаріе, с. 24-25). „Славі денікве сла- воніка (утунтур лінгва), ні кворум нумеро Мораві квокве, Богемі, Руссі, Полоні, Гроате, Далмата, сенсентур“.

Ми навмисне так багато процитували, щоб вказати на оманли- вість мадьярської статистики, щоб довести, що вона в жодному разі не може бути вірогідною. „В Мадьярщині, якщо не беремо до уваги різні малі національності, існує сім головних національностей: ма- дьяри, німці, словаки, хорвати, русини, серби й румуни. Статистика національностей з XVIII ст. не велася, тому невідомо, яке чисель- не співвідношення тих чи інших національностей. Будь-які спроби визначити те співвідношення можуть бути більш-менш правдопо- дібними, скидатися на відгадки й здогади. Повний список населення в Мадьярщині маємо аж з періоду правління імператора Йосифа II, але і цей список нічого не говорить про національний склад, як цього не роблять і ті часткові списки, що збереглися з попередніх періодів. На основі розрахунків мадьярського історика Ачаді в кінці XVIII ст. кількість мадьярів становила лише одну третину всього населення“ (I, 64). Тому мадьяри хотіли заповнити більшість мадя- ризацією, насамперед русинів, які були цілком безборонні.

„Пануючі класи Мадьярщини у листопаді 1868 року провели через парламент закон про національність. Він встановлював, що в Мадьярщині є лише одна політична нація — єдина, неподільна

мадьярська нація. Цей закон відкрито встановив над русинами двійний гніт — національний і соціальний. Мадьяри проводили через парламент все нові закони, щоби з їх допомогою зміцню- вати своє політичне панування і здійснювати асиміляцію немадьяр- ских народів. Щоби покласти край національно-культурним ру- хам, у 1876 році мадьярський парламент прийняв закон № 5, згідно з яким всякий, хто виступатиме проти національного гніту, підлягатиме покаранню у формі штрафу і тюремного ув'язнення“ (О. Гончаренко, Стан шкільництва на Закарпатті, Дукля, № 2, 1968, с. 76 і наступні).

Із архівних матеріалів державного архіву в Пряшеві за 1876 рік видно, що греко-католицьких священників вважали панславістами і вони були під державним наглядом. Серед них були Стефан Ройко- вич (Дріниця), Алоїзій Мраз (Київ), Олександр Павлович (Свид- ник), Антон Вислоцький (Вишний Орлик), Йосиф Павлович (Хмельо- ва), Іван Капішинський (Варадка), Юлій Смолигович (Водружаль), Микола Гвоздович (Варганівці), Михаїл Хамила (Грабське), Сте- фан Молчані (Снаків), Олександр Яницький (Мальців) (Наук. Зб. музею укр. культ. у Свиднику, 1967, с. 248).

А яка була доля державних урядників? „У 1871 році, коли мій дід був іще хлопцем, учителів ужгородської гімназії, які тоді були передовиками в руському національному русі, мадьярське міністер- ство розкидало в Сегедин, Пейч, Пешт... Мій стрий Кирило потрапився в Сегедин“ (Євм. Сабов, Перед 60 роками (1871-1874) — спомин, Рус. Слово, Пряшів, № 1-1931, с. 3).

Колонізація українських територій мадьярами

У 1874 році мадьярська влада видала закон про внутрішню колонізацію на територіях немадьярських областей. Так, на Закар- патті було засновано 21 поселення мадьярських колоністів. Мадьяр- ські сім'ї отримали ділянки землі розміром від 15 до 54 гольдів. При тому мадьярська держава видавала мадьярам-колоністам допо- могоу на придбання худоби, посівного матеріалу тощо. Пересліду- валася мета утворити між українцями мадьярські мовні острови, щоб так зміцнити мадьяризацію.

Тут треба зауважити, що закарпатські українці були вбогими, без власної землі, а мадярська влада, викуповуючи від поміщиків або ділячи землі, які були майном держави, не давала їх місцевого убогому українському населенню, зате приводила сюди з мадярських низин мадярських поселенців.

Примітка: ради історичної достовірності цього факту підкреслимо, що цей мадярський почин наслідували й інші окупанти — чехи, які аж із Чехії привозили на Закарпаття чеських поселенців, поселяючи їх в низині, між Чопом і Бузловим, тоді як українці, не маючи землі, голодували. Чехи, замість того, щоб привертати до свого народу понімежчених чехів у Судетах, хотіли чехизувати віддалене від них на 700 км Закарпаття. Це їм відплатила німецька окупація.

Ліквідація назви „русин“, окремі переслідування

Простий люд Історичного Закарпаття завжди називав себе давнім поняттям „русин“, під яким не можна розуміти нічого іншого, як українець. Боячися української самосвідомості народу, мадяри насамперед хотіли нав'язати Закарпаттю теорію „русинства“, в якій закарпатські українці як русини — то інший народ, а не сини одного, українського. Але треба відразу підкреслити, що це було тимчасовим явищем і що мадяри взагалі не мали на меті створити „русинський“ народ на Закарпатті. Це був лише дочасний засіб, яким мали вирвати закарпатських українців із сім'ї українського народу й скоріше його змадяризувати. Врешті мадяри вирішили стерти все те, що називається „руським“. Вони постали проти назви „русин“ і почали називати русинів „мадярами греко-католицького обряду“, „мадярами, що розмовляють по-руськи“, „мадярами греко-католицької віри“, або просто „греко-католицький народ“.

Мадяри також виступали проти назв закарпатських греко-католицьких епархій — Мукачівської і Пряшівської — як „руських“, хоч обидві в декретах канонізації Апостольським Престолом офіційно були так названі.

Рівночасно мадяри стараються доказувати, що греко-католицькі мадяри — то не змадяризовані русини, а нащадки перших

мадярів, котрі прийшли на ці території й тоді прийняли східний обряд. Це твердження вже наприкінці XIX ст. висміяли закарпатські інтелігенти як наглу брехню, а ми скажемо, що це дурниця, бо як можуть бути корінними мадярами з періоду переселення часні мадярські греко-католики Потисся, коли в них ще й пер у переважній більшості прізвища руські або змадяризовані. За переслідуванням всього, що руське, пішло переслідування окремих осіб, про яких знали, що вони тримаються русинами, які були особливо з рядів інтелігенції. Галицькі українські видання були на Закарпатті заборонені або конфісковані на поштах. Ніхто на Закарпатті не відважувався приймати навіть дарма щось послане з Галичини. При домашніх трусах-обшуках у священників вбирали кореспонденцію, писану по-руськи, навіть молитовники, писані кирилицею. Контролювали також пошту тих, що по-руськи писали приватні листи, їх звинувачували у антидержавній діяльності.

Мадяри дуже боялися стосунків закарпатських русинів з Галичиною. Наприклад, уся мадярська преса обурилася тільки тому, що декотрі закарпатці (Кралицький, Митрак, Жаткович) дописували до львівських газет.

„Мадяри всякого національного діяча вважали зрадником. Таких переслідувано не лише урядово, але також і приватно, в товариському і суспільному житті, де їх зневажано, бойкотовано тощо. Всі мусили мовчати й придавити дух. Лише так довірливо виливали свідомі одиниці свої народні жалі, оглядаючись при тому, чи якесь вороже вухо не вчує їх щирої розмови. Була це для русинів дуже тяжка політична атмосфера“ (др. Михайло Брящайко. Політична ситуація Підк. Русі 25 років тому назад. Ювілейний календар т-ва Унію на 1928 рік. Ужгород, 1928, с. 141).

Мадяри пильно стежили й за галицькими українцями, які приходили на Закарпаття. Так, наприклад, дали наказ негайно арештувати Володимира Гнатюка при першій його появі на Закарпатті. Відомо, що Володимир Гнатюк ходив на Закарпаття збирати етнографічні матеріали. Мадярська влада і в цьому чинила перешкоди. Про це Гнатюк пише так: „Ледви скінчив я (записування казки), як з'явився поліцай і заявив, що „пан нотаруш“ взиває до себе мене й учителя... По протоколі нотар мені заявив, що

мене арештує... Потім заявив, щоби я зразу виїхав з села... Я виїхав у інше село... але тут мене спіткало те саме, що в попереднім..."

Закарпатоукраїнське письменство.

Літературні прагнення закарпатських русинів від витоків до першої половини XIX ст.

Письменство Закарпаття — відгалуження всеукраїнського письменства. Але тут бачимо сповільнений розвиток, і на те є політичні причини — уярмлення русинів Закарпаття мадярами протягом багатьох століть. На Наддніпрянщині в 1798 році ввів у літературу живу українську мову Іван Котляревський, в Галичині в 1837 році — Маркіян Шашкевич, на Буковині у 1861 році — Юрій Федькович, а на Закарпатті — аж після Першої світової війни ця мова була введена в літературу Лукою Дем'яном і Василем Гренджа-Донським. На Закарпатті церковнослов'янська мова затрималася майже до 1919 року. Сприяли цьому не лише релігійний дух письменства, а й політичні причини. Проти народної мови виступали мадярські уряди, а під церковнослов'янською мовою приховувалися й патріотичні ініціативи закарпатців. Але ця церковнослов'янська мова протягом тривалого часу змішувалася з народною, і наприкінці XIX ст. вже перемагала народна мова.

Перший — найдавніший період письменства Закарпаття — з XI до XVI ст. Твори цього періоду мають релігійний характер і написані староукраїнською мовою з домішками церковнослов'янської. З цього періоду до нас дійшли рукописні богослужбові книги, як цілісні, так і в уривках. Ці книги могли бути написані на Закарпатті або занесені сюди з інших українських земель. З XII-XIII століть до наших часів збереглися дрібні уривки „Мінеї“ та „Євангелії“, писані на пергаменті: Ужгородський „Полустав“ (молитвослов) з кінця XIX століття; Ужгородська „Празнична Мінея“ — XV-XVI ст.; Тереблянський „Пролог“ з другої половини XVI ст.; Поляно-Кобилецька „Тріодь“ з 1561 року та інші. Рукописна література зустрічається на Закарпатті аж до XX століття.

Письменство Закарпаття другого періоду — це XVI-XVIII ст. період комплікований. Тут уже маємо відомості про школи, іноді писемство з перевагою народної мови і домішкою церковнослов'янської („Учительні Євангелія“, „Поучення“, „Пролог“), далі — белетристично-повчальні твори (збірники оповідань, апокрифи й повісті), полемічне письменство, літописи, збірники віршів, студентські, ліричні вірші, наукові твори (Грамматика церковнослов'янської мови). У другій половині XVIII століття і на початку XIX ст. під впливом латинських шкіл у наукових творах починає поширюватися латинська мова.

На початку XIX ст. виникає боротьба: окремі автори бажають говорити літературною мовою Закарпаття церковнослов'янську, інші — на другій половині XIX століття прийняли готову російську мову, хоча й жоден з прихильників цієї пропозиції російською мовою не писав. Але тут спостерігається стійкий *потяг до народної мови*.

Третій період письменства Закарпаття починається в 1919 році, коли Закарпаття було приєднане до Чехословаччини. На Закарпатті розгорнулася мовна боротьба між українськими народцями й москвофілами, яка закінчилася 1938 роком, коли з проголошенням Карпатської України перемогла українська народна мова. Спроба деяких москвофілів увести після прилучення Закарпаття до УРСР російську мову провалилася. На Пряшівщині москвофільство тривало аж до 1950 року, коли й тут мовою письменства стала українська мова.

Скажемо дещо про твори письменства другого періоду — перевагою народної мови.

„Учительні Євангелія“, „Поучення“, „Прологи“, „Учительні Євангелія“ — це пояснення частин Святого Письма, пояснення євангельських текстів на кожну неділю та свято. Після прочитання „Євангелія“ священник відчитував пояснення, тлумачення того тексту й науку, яку він містив. Ті „Євангелія“ переписували, їх читали не лише в церкві, вони служили й для домашнього читання. В „Учительних Євангеліях“ міститься багато мудрих висловів, а також апокрифи. На території Закарпаття збереглося кілька надцять „Учительних Євангелій“, з яких важливіші такі: „Учительное Євангеліє“ з села Данилова з XVII ст., „Учительное

Евангеліє“ Пряшівське (перша половина XVII ст.) і Ладомирівське (XVII ст.), Грабське (XVII ст.), Углянське (XVII ст.), Нижньо-Мирошівське (1759 р.), Мідяницьке (XVII ст.), Бульховецьке та інші. Такі „Учительні Евангелія“ як Скотарське (1588 р.), Мало-Березнянське (XVI ст.), Теодора Дулишковича з Ізи (1673 р.), правдоподібно, були принесені з Галичини.

„Прологи“ та „Сборники“ — це збірники проповідей та Життя Святих. З них важливіші такі: „Збірник“ Стефана Тесловича від XVII ст., Ужгородський „Збірник“ від XVII ст., „Збірник“ із села Литманової на Спіші (має 14 проповідей), „Збірник“ Петра Колочавського від 1737 року (23 проповіді), Тереблянський „Пролог“, Торунський „Збірник“, Сокирницький „Збірник“, Углянський „Збірник“, Ракошинський „Збірник“ та інші. Ці „Збірники“ переважно всі опубліковані. У декотрих із них друкуються цікаві дані. Наприклад, „Збірник“ Стефана Тесловича від XVII ст. подає подію про те, як Москва грабувала Печерський монастир у Києві й викликала тим чудо св. Архангела Михаїла: „В томже Богоспасающом граді Києві хотіла Москва добывати и рабовати Печерський монастир Успенія Пресв. Богородиці. Першій раз коли пришли, то сліпли, другій раз так же, третій раз, коли не покалялись и пришли рабовати монастир, там св. Михаил явне ся им на очи показав на кони, у панцири... самих воинов не разив... конем их, мечем своим ноги им поодтинав. Тоє увидівши Москва перестала своего діла...“

Авторами цих „Збірників“ були сільські священики. Але „Учительні Евангелія“ були з духовного боку кращими, там подавалися основи віри та моралі, а в „Прологах“ і „Збірниках“ є різні оповідання. Мова цих творів народна.

Белетристично-повчальні твори входили у збірники оповідань, до яких належать також апокрифи й повісті. Збірники оповідань мали різні назви, найбільш поширена назва „Римські Діяння“. На Закарпатті збереглися окремі оповідання з „Римських Діянній“ в „Учительних Евангеліях“ та збірниках проповідей.

Апокрифи — це оповідання на релігійні теми. Особливо багатий на апокрифи „Збірник“ Тесловича, який майже у кожному проповідь вкладав апокрифічне оповідання.

повістей на Закарпатті найбільш поширеною була „Александрівська“, в якій оповідається про молодість Олександра Великого і його війни. Ця повість збереглася на Закарпатті в кількох рукописах: Ужгородський рукопис від XVIII ст., Тишівський рукопис від XVIII ст., Пістрялівський рукопис від 1774 року, Хирівський рукопис від початку XVIII століття.

На Закарпатті відомі й *полемічні твори* Михайла Андрелли-Росвигівського. Цей полеміст був родом з Росвигова (біля Мукачева), студіював теологію у Трnavі, прийняв Унію, але в 1669 році він полишив Унію й почав писати полемічні твори проти неї. Чим це було викликано — невідомо. Правдоподібно те, що його не висунули кандидатом на Мукачівського єпископа. Андрелла священикував на парафіях, а помер в Ізі у 1710 році. Він написав такі твори: „Оборона вірному чловеку“ (під псевдонімом Михаїл Теодул), у 1692-1697 роках — „Логос“. У них він не зрється віроучно-догматично, він лише подає свої переживання без порядку і без зв'язку, лає уніатів. Поряд із критикою католицизму висловлює й неприязнь до реформації. Твори Андрелли залишились у рукописах.

З літописів найважливішим з того часу є Гуклинський, написаний на останніх шести сторінках метрик покійників. Літопис починається 1660 роком і продовжується до 1819 року. Автором літопису був місцевий парох Михайло Григаший, син кметя Григи. Він помер у 1823 році. Він сам описав події від 1780 року, а попередні (від 1660 року) переписав з якогось іншого списку, складеного кимось з його попередників. Автор здебільшого подає дані про погоду, неврожай, голод, наприклад, під роком 1786 пише: „Люди з голоду пухли, і в Марамороші із голоду вмиралі“. Подібні записи є і в інших церковних метриках та книгах, багато з них зібрав Іван Панькевич (Покрайні записи). Все це важливі джерела для пізнання душі руського народу, а також для мовознавства. Був ще Юрій Вусяник, парох у Вишнім Шарді, в Марамороші, який також вів свої літописні записи. Він пише про те, як мадярська шляхта зраділа, коли помер австрійський цїсар Йосиф II (1790 р.): „...Дораз почалися у едно збирати на світ і почали із всіх міст видані царем книги, декрети, списки і міряльні каталоги в декотрих столицях вогнем палити і кликали: „Йо-

сифе, дивись тепер, якщо ти в небі, відти поникай, аж єсь в пеклі і відти натігайся, бо твої замисли у дим пущені“.

Збірники пісень були найбільш поширеними творами на Закарпатті. Пісні переписували не лише священники, дяки, але й прості люди. Збереглося безліч рукописних збірників пісень — як духовних, так і з додатком світських. Частина з них видали друком Іван Франко, Воломидир Гнатюк, Іван Панькевич, Микола Лелекач та інші. Це були пісні, створені не тільки на Закарпатті, а й принесені з Галичини чи інших українських земель. Між ними є й „Піснь о образі Клокочевском“, яка змальовує плач ікони Богородиці в церкві в Клокочеві, коли куруци Текелі у 1676 році спалили клокочевську церкву.

У кінці цих збірників були й світські пісні та різні вірші. Ось один із них — про пияцтво, він і тепер актуальний:

„Явилася еси, великомученице згорілице,

Пройшла еси скрізь вогонь і воду

І пригодиш людей в біду і незгоду.

Коли ми тебе спізнаваємо,

Киями ся махаємо,

За волосся ся торгаємо,

Очі собі із голови видираємо,

По болоті ся валяємо“.

(Тут вкажемо, що докладно про духовні пісні Закарпаття ми писали у статті „Духовна пісня на Закарпатті“, що ввійшла в Записки ЧСВВ, том VII (XIII) Рим 1971. Ми також видали духовні пісні Закарпаття з нотами у 1970 році в Празі).

У цьому другому періоді виникають і латинські наукові твори. Тут треба згадати „Граматику русскую“ Арсенія Коцака, історичні твори Йоаникія Базиловича та „Граматику“ й „Історію карпатських русинів“ Михайла Лучкая.

Доктор Арсеній Коцак — учитель монастирської школи оо. василіян у Красному Броді на Пряшівщині. Він народився у 1737 році в Буковці, помер у Мукачеві, в монастирі на Чернечій Горі у 1800 році. Для монастирських шкіл він написав „Граматику русскую“, яка залишилася в рукописі. Цей твір був написаний під впливом „Граматики“ Мелетія Смотрицького (1619) і тогочасних

латинських шкільних граматик. Автор мав на меті дати закарпатським русинам граматику, щоб ніхто їх не вважав за простаків. Одну частину цього другого періоду займає латино-руська доба. Вже означені автори, вчені люди, з яких найвизначнішими були: Іван Пастелій, Микола Теодорович, Йоаникія Базилович, Микола Довгович, Іван Фогарашій-Бережанин, Михайло Лучкай, а також латинськи писав і О. Духнович. Латинська мова в ті часи в Надкарпатті була пануючою в письменстві. Не дивно, що вона панувала і в закарпатському письменстві, стала літературною мовою у відомих творах. Наприкінці XVIII — початку XIX ст. зустрічаємо ряд закарпатських письменників, які пишуть по-латинськи. Здебільшого це історичні, філософські твори, граматики, пояснення Богослужіння, теологічні твори, призначені виключно для освічених людей, автобіографії. Водночас ті ж автори писали й твори, призначені для народу, по-руськи, — проповіді, книжки практичного змісту, вірші тощо. Треба вказати й на те, що латинська мова в цих письменників була чистою, досконалою, хоч їхня народна мова була занедбаною, так що єпископ Андрій Мачинський у 1798 році дорікав духовенству за незнання народної руської мови. Наведемо хоч загальні дані про письменників латино-руської доби.

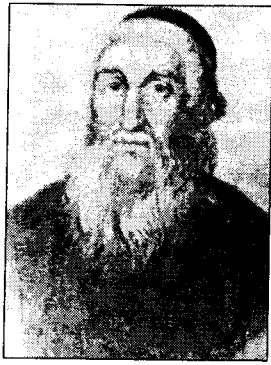
Іван Пастелій — Ужгородський канонік. Він написав по-латинськи науковий трактат „Анімадверсіо критіка“, який залишився в рукописі. З його творів, написаних по-руськи, зберігся вірш „Пастирю душевний“. Це пересторога священству, яке відійшло від традицій минувшини, не служить народові духовним прикладом, яке забуло про своє походження з кріпаків-селян, а тому підвищує себе, паночить, не дбає про спасіння душі, більше турбується про накопичення маєтку. Він пише: „Коли Гриць-кметь, простак Іван, стане попом, думає, що пан цілому світу...“ На жаль, і в наступні віки здебільшого те священство не направилося. Ті недоліки в багатьох священників збереглися аж до 1949 року.

Микола Теодорович (1755-1820) народився в Дубриничах, навчався у школах Токаю, Будина і Відня, де скінчив теологію. Був парохом у Михайлівцях, пізніше — в Коритнянах. Він написав дві книжки: „Порадник у господарстві“ і „Домашній лікар“. Першу —

на основі латинських і німецьких книжок, другу переклав з мадярської мови. Він бачив потребу видавати книжки для народу. Але його книжки залишилися в рукописах. Цей автор також написав по-латинськи „Історію церкви й священників Коритнянських“.

Йоаникій Базилович (народився 1742 року в Хлівищах, біля Собранців, за 10 км на захід від Ужгорода, помер у 1821 році). Учився в Ужгороді й Кошицях, потім вступив до монастиря на Чернечій Горі, біля Мукачева, де від 1782 року до смерті був ігуменом. Монастирська церква, що там досі стоїть, збудована його стараннями в 1792-1804 роках. Після єпископа Андрія Бачинського це був один з найбільш освічених людей Закарпаття на зламі XVIII-XIX ст. Свої наукові твори писав по-латинськи, інші — по-руськи. По-латинськи написав історичний твір „Бревіс нотіція фундаціоніс Теодорі Корятович“ — „Коротка записка про фундацію Теодора Корятовича“ — в шести томах, виданих друком у Кошицях в 1779-1805 роках. Автор мав намір подати історію Мукачівського монастиря, але твір переріс в історію греко-католицької Церкви Закарпаття. Це був перший науковий історичний твір Закарпаття. Ця книга культурно зв'язана з іншими українськими землями, вона розкриває такі теми: звідки походять назва „Русь“, святі Кирило і Методій, князь Рюрик, св. Володимир Великий, русини в Паннонії до приходу мадярів та інші. Крім цього твору, Базилович написав по-латинськи і видав „Імаго віте монастице — Зразок чернечого життя“, а в рукописі залишився ще один його твір. По-руськи писав проповіді та пояснення Літургії.

Протоігумен Йоаникій Базилович, ЧСВВ — перший історик Закарпаття. (†1821)

Іван Фогаршій-Бережанин — про нього ми вже подали широкі відомості в цій історії. Це заслужена постать в історії Закарпаття.

Василь Довгович народився в селі Золотареві, біля Хуста. Його батько мав прізвище Довганич. Василь Довгович закінчив гімназію в Сиготі, філософію — у Варадині, теологію — в Трнаві та в Ужгороді. Священикував у Довгому, Лучках, Мукаче-

та в Хусті, де й помер у 1849 році. Писав латинські й руські вірші, філософські твори. Мова його руських віршів — народна. Філософські твори писав по-мадярськи, окремі з них друкувалися в мадярських наукових часописах, решта залишилася в рукописах. Довгович був вибраний членом-кореспондентом Мадярської академії наук (твори В. Довговича видав Свидниківський музей української культури у своєму Науковому Збірнику).

Михайло Лучкай. З дому мав прізвище Пап, але тому що походив з Лучок, назвався Лучкаєм. Він народився у Лучках, біля Мукачева у 1789 році, де його батько був дяком. Гімназію закінчив в Ужгороді та Великому Варадині, теологію — у Відні. Після посвячення неодруженим працював у єпископському уряді. У 1829 році виїхав у Італію до Люкки, де став придворним священиком князя Люкки — Карла Людовика Бурбона, претендента на грецький королівський престол. У 1830 році, восени, повернувся до Ужгорода і був парохом на Цегольні та інспектором церковних шкіл. Він при цих обов'язках ретельно дбав, щоби в школах вивчалася руська мова. Лучкай помер в Ужгороді 3 грудня 1843 р. був похований у капличці, біля цегольнянської церкви. М. Лучкай написав по-латинськи „Грамадіка Славо-Рутгена“, яка була видана в Буді у 1830 році. У книзі він вказав, що тією мовою говорять в Галичині, Володимирії, Буковині й на Закарпатті. Але важливим твором Лучкає є „Гісторія Карпато-Рутгенорум“ у шести томах, яка дійшла до нас у рукописі. Лучкай також написав по-руськи проповіді — 58 бесід, які в його часи були дуже популярними. У своїй історії Лучкай науково вказав на фальшиві заяви мадярських істориків про Закарпаття й закарпатських русинів. Він показував, що закарпатські русини — первісне населення Закарпаття й Потисся, і що мадяри прийшли на ці території значно пізніше, він відкинув усі тенденційні й антинаукові відкриття мадярських істориків про нібито додатковий, пізніший прихід закарпатських русинів на Потисся й Закарпаття аж з Федором Корятовичем і налічувалося їх 40 чи навіть 300 тисяч. На жаль, що історію Лучкає не встиг опублікувати, тому що несподівано помер. Але вона зберігалася в Ужгородській єпархіальній газеті, і читали її священники, які вивчали історію Закарпаття. У 80-х роках „Історію“ Лучкає в латинському оригіналі та в перекладі українською

мовою видав у своїх Наукових збірниках Свидницький музей української культури.

Вчені із Закарпаття в Галичині

Після прийняття Унії закарпатські кандидати на священство студіюють у школах на чужині, таким чином Закарпаття поповнюється рядом видатних учених. З них перше місце посідають закарпатські єпископи і вчені, послані в Галичину, а тоді й учені, що із Закарпаття відійшли в Росію.

Цісарева Марія Терезія хотіла мати освічене священство Східної Церкви, тому заснувала у Відні конвікт Барбареум для кліриків з Галичини й Закарпаття. Першим ректором того конвікту став закарпатець. У 1783 році цісар Йосиф II заснував у Львові генеральний семінар для кліриків галицьких і закарпатських. Викладали там латинською мовою. Але тому, що не всі студенти її знали, Йосиф II заснував у Львові інститут „Студіум Рутгенум“ — інститут філософських і богословських студій, в якому викладали по-руськи. Вчилися тут сім років, з яких два роки — філософії, а п'ять — богослов'я. Цей інститут було відкрито 1 вересня 1787 р., а закрито у 1809 році. Організаторами і першими професорами були такі закарпатці: Михайло Шавницький, Петро Лодій, Андрій Павлович, Іван Земанчик, Михайло Дудинський.

Михайло Шавницький (1754-1819) походив із Ужгородського комітату. Теологію він вивчав у Відні, де став заступником ректора університету і був екзаменатором при докторатах теології. Від 1784 року він — ректор руської генеральної семінарії у Львові, пізніше він приготував заснування інституту „Студіум Рутгенум“ і подбав, щоби професорами там стали закарпатські русини, яких ми вище назвали. У 1787 році цісар Йосиф II іменував Шавницького Великоварадинським єпископом, але це іменування відкликав. Шавницький повернувся до Ужгорода, де був професором богословського ліцею. У 1794 році він був кандидатом на єпископа в Перемишлі, але сану не дістав.

Петро Лодій (1764-1829) походив із села Збій, на Пряшівщині. Філософію вчив у Варадіні, пізніше — у Львові, а після того записався на перший рік богослов'я і після закінчення студій у

17 році став професором філософії в „Студіум Рутгенум“. Від 1804 року викладав там же математику й фізику і написав підручник з тих предметів. У 1802 році Лодій переїздить до Кракова, де в польському університеті викладає логіку, етику й метафізику. Але вже у 1804 році перебирається до Петербурга, де в університеті викладає право й філософію та є деканом юридичного факультету. П. Лодій залишив по собі твори з філософії й права. Але його твори в Росії царська влада вважала небезпечними й їх заборонила. П. Лодій помер у Петербурзі.

Андрій Павлович родом із Закарпаття, теологію вивчав у Львові, у 1787 році став професором фізики. Помер у 1809 році.

Іван Земанчик — закінчив студії у Будині в 1786-1787 роках, став надзвичайним професором вищої математики в Будинському університеті. У 1787-1788 навчальному році викладав вищу математику вже в „Студіум Рутгенум“ у Львові. Був деканом, а пізніше і ректором університету. У 1805 році перейшов викладати математику в Краківський університет.

Михайло Дудинський вивчав теологію у Львові і відразу після закінчення студій викладав у „Студіум Рутгенум“ догматику, але всього один рік, бо в 1789 році помер.

Закарпатські учені в Росії. Доля закарпатських емігрантів у Росії

Закарпатська молодь проявила себе у високих школах Мадярщини дуже здібною. Зрозуміло, що мадяри хотіли мати таких молодих людей. Це вони робили так: спочатку їх призначали на високі пости, наприклад, професорів, але відразу ставили перед ними умови, щоби перейти на латинський обряд, стати латинським ченцем тощо. Траплялося, що декотрих намагалися насильно постригти в ченці латинських Орденів. Декотрі із закарпатців піддалися. Бачачи вигідне життя, вони залишалися служити латинській Церкві або монастирям професорами теології, в університетах, парохами латинських парафій, каноніками тощо. Але було багато таких, що мушили рятуватися втечею в Росію. Всі їм обіцяні вигоди вони відмовлялись приймати, не бажаючи зректись своєї руської віри й національності, а тому що не мали ніяких можливостей для прожитку й діяння,

відходили в Росію. Були це учені, отож Закарпаття втрачало своїх визначних і вкрай потрібних людей. До учених, які виїхали (точніше, втекли) в Росію, належали Іван Орлай, Михайло Балудянський, Юрій Гуца-Венелін, Андрій Дешко, Василь Кукольник, Костянтин Павлович, П. Феєрчак (Матисов), М. Молчан, Е. Бачинський, Петро Лодій, Іван Мольнар, Кимак, брати Білевичі, Іван Зейкан та інші. Лише про декотрих з них маємо конкретну інформацію про їх діяльність в Росії. Розповімо коротко про деякі з цих постатей.

І. Орлай

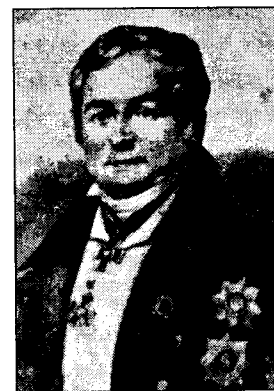
Іван Орлай (1771-1829) — уродженець міста Хуст, син греко-католицького священика. Гімназію закінчив в Ужгороді та Великому Варадині, а в 1788 році поступив у Львівський університет, продовжував навчання на теологічному факультеті Пештського університету. У 1789 році, спокушений Орденом піяристів, вступив у їхні ряди в Пешті, а в 1789-1790 роках викладав у Великоварадинській гімназії. Однак через два роки він пориває з Орденом і знаходить місце професора в світській гімназії. Його призначили вчителем молодших

класів, а він домагався посади старшого вчителя і витримав конкурсний іспит краще за інших, проте ректор, єзуїт, цієї посади йому не дав, бо Орлай — русин. Отож він у 1791 році переїжджає в Петербург. Пізніше він писав, що йому греко-католицька віра була перешкодою в поступі, як і всім тоді, хоч би яка людина була талановита. В Петрограді Орлай закінчив медично-хірургічне училище і став директором Ніжинської гімназії (1821-1826), а далі директором Рішельєвського ліцею в Одесі (1826-1829). При його директорстві в Ніжині, на Україні, учнями гімназії були Микола Гоголь і Євген Гребінка, які потім стали видатними українськими письменниками. Орлай добре знав батьків Гоголя, бо недалеко від їхнього маєтку на Полтавщині Орлай мав хутір. Молодий Гоголь слухав розмови батька з Орлаєм про Карпатську Русь і перший написав про неї у своєму творі. В Орлая ніколи не згасала любов до Закарпаття. До південно-західної Русі-України Орлай зараховував територію до Вісли,

Іван Попрад, Дунайця, а також Молдавію та Семигород. Він намагався познайомити наукові й суспільні кола з історією Закарпаття і написав твір „Історія о карпато-россах“.

Орлай, зайнявши відповідне суспільне становище, переманив у Росію й інших своїх земляків, зокрема, М. Балудянського, В. Курьника, П. Лодія, а пізніше А. Дудровича та братів Беловичів. З останніх були професорами Харківського університету. Орлай взяв участь у Вітчизняній війні 1812 року, коли був демобілізований в армію, а його два сини служили в армії Паскевича, у 1849 році брали участь у придушенні мадярського заколоту Кошута. Вони сформулювали закарпатців про те, що надіятись на Росію не варто, бо в Росії відсталий кріпосницький лад, що закарпатців у Росії вважають чимось середнім між чужинцями і своїми. Їх батько міг би мусив вигадати своє поміщицьке походження, бо інакше б не було успіхів. Так починалося протверезіння закарпатських русофілів і русофільства.

Михайло Балудянський (1769-1847) був родом із Горішньої Ольшави на Пряшівщині, син греко-католицького священика. Він учився в Уйгелі, Кошицях та Відні. Був іменованій професором правничої академії у Великому Варадині, а потім — університету в Будині, де був деканом юридичного факультету Пештського університету. У 1804 році він виїхав у Росію, де став домашнім учителем царських дітей, взяв участь у кодифікаційній комісії законів, а в 1819 році став ректором університету в Петербурзі. З його творів був надрукований лише один — „Про різні господарські системи“. Але внаслідок чистки в петербурзькому університеті Балудянський був позбавлений посади спершу ректора, а згодом і професора. (Тут треба зазначити, що російські дослідники його прізвище пишуть „Балугянський“, неправильно. Це тому, що в його прізвищі мадярськими літерами українське „дя“ пишеться „гия“, і вони це читають не по-мадярськи як „дя“, а по-латинськи. Правильне його прізвище Балудянський.

М. Балудянський

Юрій Гуца-Венелін

Юрій Гуца-Венелін — закарпатоукраїнський вчений, слов'янознавець. Він народився 22 березня 1802 року в селі Велика Тибава, на Берегівщині, що на Закарпатті, в сім'ї священика. Вивчав теологію в Ужгороді, вчився в університеті у Львові. Ченці латинського ордену, бачачи талановитого юнака, мали намір постригти проти його волі у свій орден, тому він втік у Росію. Юрій Гуца-Венелін — видатний вчений, дослідник болгарської мови, історії, автор ряду творів, а саме: „Древние и нынешние болгары“, „Несколько слов о Россиянах Венгерских“, „Мадьярскія слова, взятія

из русского языка“, „Карпато-русскія пословицы“, „О писменлюбіи Славян Закарпатских“ та інші. У зв'язку з долею Історичного Закарпаття, зокрема, зазначаємо, що Ю. Гуца-Венелін довів, що потисьські слов'яни віддавна заселяли Європу і були її автохтонами. Він відкинув перекинування мадярів і виступив проти тієї думки, що слов'яни вперше появились в Карпатах і Паннонії нібито разом з мадярами, приблизно у 890 році. Щодо вигадок мадярських істориків, що ніби мадяри вирушили з азійських степів шукати свої спадкоємні землі в Паннонії, Юрій Гуца-Венелін говорив: „Мадяри, які були „народом монгольського походження“, під тиском сусідніх кочових племен були змушені покинути попередні свої землі на сході, „но не понимаю, как мадяры могли решиться на отыскание Паннонии, о положении которой никакие известия в Бухарских степях имеют не могли; но однако лучше сказать, мадяры, прогнаны соседями, принуждены были к сей экспедиции“. Багато вчених констатувало, що мадяри засвоїли дуже багато слів з української мови. виправдовуючися, мадярські вчені почали твердити, що перейняті мадярами слов'янські слова — не українські, а болгарські. Дослідженням цього займався Юрій Гуца-Венелін, знавець мадярської, болгарської і всіх слов'янських мов. Юрій Гуца-Венелін видав першу книгу, присвячену історії болгарського народу, відвідав Болгарію, був автором першої граматики болгарської мови, одним із перших збирачів болгарської усної народної творчості. Цей учений вивчав болгарську літературу й історію, фольклор та народний

був болгар. Отже, він знав болгар і при тому написав, що слов'янські слова в мадярській мові — не болгарські, а руські, що українські. В цьому питанні Юрій Гуца-Венелін мав великий авторитет. Він помер несподівано в нестатках у Москві 27 березня 1839 року. Близько 44 творів Гуца-Венеліна видали після його смерті.

Не маючи можливості боротися за свій народ на рідному Закарпатті, Юрій Гуца-Венелін знайомив увесь науковий світ із цим краєм за допомогою своїх праць про Закарпаття (ще торкнемося ще одного прізвища — „Венелін“. Це він дописав собі лише в Росії, щоб продемонструвати своє нібито поміщицьке походження, інакше, як сказали сини Орлая, „він не мав би успіху в Росії“).

Іван Зейкан (†1739 р.) — це загадкова постать першого Закарпатця, який пішов у Росію. Він народився в селі Карачин Іваноградівського району, вчився у Сукмарах та Львові, в університетах у Регенсбурзі, Празі та Відні. У Празі перебував у 1696 році. При подорожах Петра I по Європі Зейкан пішов до нього на службу як перекладач із латинської мови. Був він у російській делегації при мировому договорі з турками, потім протягом 13 років був у російській делегації в студійній дорозі морського діла в Англії, Голландії, Франції, Італії, Іспанії. Володів латинською, німецькою, французькою, мадярською, руською мовами. Після повернення, Петро I призначив його вчителем свого 7-річного сина, і Зейкан протягом трьох з половиною років учив латинської і французької мов престолонаслідника. Але проти нього почалися інтриги, насамперед тому, що колишній учитель-німець був відсторонений через його проавстрійські переконання, а потім — ніби тому, що мав на престолонаслідника „унійний вплив“. Але в це важко повірити, бо зберігся лист Волинського православного архієпископа Лопатинського, який хвалить Зейкана за його „благочестие и умение“.

Коли його вихованець 7 травня 1727 року вступає на трон, розгортається боротьба придворних груп за вплив на 12-річного імператора. Тоді Зейкана усунуто з двору, що приписували Меншикову, який став самовладцем. Зейкана під сторожею вивезли з Росії, тому не дозволили забрати свій маєток і заборонили впускати в Росію. Восени 1727 року він повернувся в Крачуново, на Закар-

український. Тому його треба вважати не російським, а українським письменником. А що писав по-російськи? Так писав прозу й Шевченко, бо інакше не міг друкуватись. Чи ці закарпатські вчені в Росії приєдналися хоч думкою до руху становлення нової української літератури, до визнання самобутної суверенності українського народу, до якого належать і русини Закарпаття, — про це не знаємо. Але знаємо, що російська влада їм не довіряла, навіть приставили між них своїх донощиків. Існують відомості, що М. Білевич був донощиком, не терпів його й Гоголь.

Закарпатські емігранти у Росії для своєї батьківщини зробили лише те, що послали на Закарпаття декілька російських творів тогочасних російських письменників. Але, як бачимо з листа Молчана, зробили й корисну справу, бо написали на Закарпаття про своє нужденне життя і це відвернуло інших закарпатців від утечі в Росію. Так, хотів виїхати в Росію і Й. Рубій, але коли почув про долю закарпатців у Росії, відмовився від своїх намірів.

А якою була доля тих закарпатських вчених? Вони одержали сьакі-такі місця в Росії, опісля в Україні, а точніших відомостей про них нема. Переважно жили у великій нужді, й за тих обставин розуміли всю безглуздість своїх сподівань та надій закарпатців на Росію. А яка їх доля? Балудянського вигнали з університету. Юрій Гуца-Венелін мав великі матеріальні труднощі, які обірвали діяльність вченого в розквіті сил і він помер у нужді в молодому віці (десятки його праць вийшли посмертним виданням).

М. Молчан помер від хвороби „умопомешательства“ — так написали „Петербуржские ведомости“.

В. Кукольник застрелився „в припадку хворобливої меланхолії“.

С. Бачинський був посередником між А. Добрянським та Милютіним, тогочасним військовим міністром Росії, але так нічого й не домогся. Розчарований, здається, повернувся на Закарпаття, й тут невдовзі помер.

Кимак, кажуть, втопився у морі поблизу Одеси. Доля інших нам невідома, але, певно, радісною також не була. Декотрі закарпатські дослідники захоплюються величанням, що Закарпаття дало Росії вчених людей. Пишуть про них, але замовчують їх особисту трагедію. А до нас мимоволі насувається доля інших „біженців“ до СРСР в роки мадярської окупації. Тисячі закарпатців втекло в СРСР,

введені москвофілами Закарпаття й комуністичною партією Закарпаття. Втікали, співаючи: „С нами Сталін радной...“ А Сталін їх всіх, навіть комуністичних депутатів до чехословацького парламенту, посадив у табори, і тисячі їх загинули від хвороб і голоду.

Учені Закарпаття на службі латинській Церкві й Мадярській державі

Значна кількість закарпатських учених стала на службу латинській Церкві й Мадярській державі. Найперше на свою службу переманювала закарпатських богословів латинська Церква. Визначних з них вибирала й давала їм матеріально вигідні посади професорів університету, високих церковних достойників, вказуючи їм на те, що коли вони підуть на руські парафії з вірними кріпаками, будуть ціле життя животіти, будуть понижувані, а над ними будуть знущатися мадярські землевласники. Те, що їм говорили, було правдою. Нелегка доля їх очікувала. Так, відійшов, наприклад, на службу до латинської Церкви закарпатський богослов Іван Соломон, який закінчив теологію і філософію, висвятився неодруженим, студії закінчив зі ступенем доктора, був професором університету в Трнаві, а потім у Будині. Родом з Курова (народився у 1747 році, помер у 1831 році). В тестаменті залишив частину свого маєтку для двів греко-католицьких священників Пряшівської єпархії. Подібно вчинив Матвій Бєня, родом з Литманової, на Пряшівщині, ставши професором латинської семінарії в Кошицях, але завжди тужив за руським обрядом, приходив до Пряшева на руські Богослужіння, часом і відправляв Вечірню. Свою бібліотеку він заповів для Пряшівської Єпархії. Ми назвали для прикладу двох осіб, які сумували за своїм обрядом, але була значна кількість таких, які вийшли з русинів, їхні батьки, може, навіть не знали мадярської, а вони стали ренегатами, пішли на службу Мадярщині, поборюючи прагнення свого народу. Такими були А. Годинка, Бонкало, Г. Стрипський, лікар Дем'янович та інші. Вони продали свій народ за титули професорів університету та за інші вигоди.

Подальша боротьба проти мадяризації й за мову

*Домагання Пряшівщини, Земплини й
Спіша приєднати їх до Ужгородського
округу*

На початку 50-х років XIX століття на Пряшівщині, Земплині, Спіші розгорнувся рух за приєднання цих комітатів до Ужгородського округу. Одним із перших у цьому русі був Михайлівський округ, який домагався приєднання Земплини до Ужгородського округу, „бо в Земплині живуть такі самі русини, як і в Ужгородському окрузі, і то аж до Шатороуйгелю“. У кінці домагання греко-католицького духовенства й вірних висловлюється надія, що не лише Земплин, але й усі комітати будуть приєднані до Ужгородського, ті комітати, в яких живуть русини.

Таких петицій було багато й подавали їх часто. Наприклад, в Меморандумі, адресованому генералові Найнацові, головнокомандуючому австрійськими військами, Кошицький і Левочський округи домагалися приєднати до Ужгородського округу Спіш, Шаріш і Земплин. (Вісник 1850, № 48, Зоря Галицька, № 16, 1851). У січні 1851 року духовенство з вірними Земплина подали „Памятное писаніє Земплинских Русинов“ Герінгерові. Петиція охоплювала народні домагання, котрі австрійський уряд мав би здійснити в інтересах заспокоєння земплинських русинів. Вони домагалися введення руської мови як офіційної та з викладанням у школах, а також іменування руських урядників в Земплині. Тополяни, біля Михайлівців, домагалися відсторонення табло з мадярським написом назви села та заміни назвою, написаною кирилицею (петиція опублікована в „Зорі Галицькій“, № 16-19, 1851, — Перейні 49).

Мадярські уряди припиняють діяльність Пряшівської Літературної Спілки

В середині XIX ст. Пряшів стає центром культурно-літературного руху русинів Закарпаття, а центральною його постаттю — Олександр Духнович. Він проявив титанічні зусилля в праці. Духнович вважав видання книг для народу першорядним завданням. Тому він поклав початок організованій видавничій справі на Закарпатті. Видавничу спілку він намагався заснувати ще в 1849 році, але це йому вдалося зробити аж у 1850 році. Назвав її „Літературним заведенієм Пряшевским — Літературною Спілкою Пряшівською“ з програмою: „Зanedбаному руському народу давати книжечки і таким чином будити придушену силу народу, давати йому потрібні засоби для освіти“. Дозвіл на діяльність Спілки забезпечив Пряшівський єпископ Гаганець, адже це він звернувся до влади з проханням дозволити діяльність Спілки. Своє прохання єпископ Гаганець обґрунтував так: „Дати добродушному, обдарованому найкращими природними здібностями, але дуже занедбаному народу розраховану на його світогляд їжу, щоби спонукати його душевні заняття, призвичаювати його до духовної праці і таким чином утримувати від єдиного доступного йому відпочинку — розваги в шинку, що вже само по собі було б корисним“.

Першою книжкою, що вийшла під грифом Спілки, була п'єса О. Духновича „Добродітель перевищає багатство“. Довкола Спілки Духнович почав зосереджувати й активізувати літераторів. Далі Спілка видала два літературні альманахи „Поздравленіє русинів на 1851 рік“ і „Поздравленіє русинів на 1852 рік“. Це на той час було знаменною подією. Перший альманах був видрукований у Перемишлі, другий — у Будині. Крім альманахів Спілка видала: перший друкований руський молитовник „Хліб душі“, „Краткий землепис для молодих русинів“ і „Литургіческий Катехизис“, потім „Буквар для дітей“ і „Пісни страстниа и Богородиці“.

Головою Спілки був єпископ Гаганець, а налічувала вона 71 особу, з яких три жінки. Крім видавництва книжок, Спілка на-

магалася заснувати руський музей, збирала каміння, кристали, зоологічні й ботанічні предмети, збрала 110 срібних і 130 мідних стародавніх монет. Спілка також виступила із закликком записувати народні пісні й перекази. Спілка гарно працювала, в Орябині вже заснувала й свою філію під орудою місцевого священика М. Михалича. Але в 1853 році мадярська влада припинила діяльність Спілки. Було заборонено розповсюдження її видань. Заборона діяльності Спілки була спрямована на придушення культурно-національного руху русинів Закарпаття. Це мало негативний вплив на подальший його розвиток. Сам Духнович поніс великі матеріальні втрати, бо видання він фінансував з власних ресурсів. Наперекір тому Духнович вирішив видавати книги в Галичині. Там він видав „Цвітний кошичок“.

Спілка Йоана Христителя в Пряшеві

Троє друзів-патріотів — Олександр Павлович, Олександр Мартяк і бардіївський лікар Василь Болян, — міркуючи про нелегальні потреби русинів, виступили з пропозицією заснувати товариство допомоги бідній студентській молоді з метою виховання нової, пов'язаної з народом патріотичної інтелігенції. За реалізацію цієї ідеї взявся О. Духнович і незабаром в Пряшеві була заснована „Спілка св. Йоана Христителя“. Перший грошовий вклад внесли троє ініціаторів.

Духнович прилучив до цієї справи Пряшівського єпископа Йосифа Гаганця. За вказівкою єпископа Гаганця було утворено комісію для укладення проекту статуту майбутнього товариства. 26 липня 1862 року текст статуту був затверджений Й. Гаганцем і ним представлений мадярському намісничому уряду в Будині. До місяця вийшов дозвіл на заснування Спілки. Почалася підготовка до установчих зборів Спілки. Єпископ Й. Гаганець розіслав по єпархії Послання, в якому в кожному деканаті призначив відповідальних за пропагування Спілки і набір членів у товариство, за забезпечення їхньої участі в установчих зборах, за збір внесків у фонд Спілки, і встановив терміни звітування про результати цих робіт.

Установчі збори при участі 60 присутніх 11 листопада 1862 року пройшли з великим успіхом. Їх розпочав молодіжний хор, вступне заключне слово виголосив єпископ Й. Гаганець. Він згадав сумну історію руського населення Мадярщини та взагалі русинів Австрії, розкрив значення та завдання товариства і підкреслив: „Сьогодні закладається фундамент значної частини нашого політичного життя, робимо перші кроки у нашому народному розвитку, розпочинаємо освіту і виховання нашого юнацтва на рідній ниві, на власному полі. Розпочинаємо насаджування оливних саджанців, які принесуть плід у майбутності. Необхідно сіяти зерно, щоби нащадки могли врожай зжати. Убогі ми і всі терпимо нестатки. Злиденні ми вже від природи, але найбільше ми бідні в нашій народності, яка так повільно розвивається. Якщо будемо її зміцнювати, тоді уступиться і наша убогість... Отже, почнемо з Богом нашу справу, помалу, — бо всякий початок важкий. Хай нам успіх принесе велику приемність. Жолудове зерно невелике, а воно проростає у великого дуба. Так і наші крупинки благословенні будуть у прийдешньому, у потомках наших...“

На зборах детально обговорювався статут Спілки, були висунені найближчі завдання. Спілка добродійно була спрямована не лише на молодь, вона повинна подавати матеріальну допомогу сільським громадам, убогим, сиротам, вдовам. Головою Спілки став Адольф Добрянський, діловодом обрано О. Павловича. Спілкою завідував 12-членний керівний Комітет, який очолив О. Духнович. Члени Спілки ділилися на членів-засновників, які внесли або зобов'язалися внести у скарбницю Спілки найменше 50 золотих, і на членів підтримуючих, які платили за своїми можливостями внески, нижчі за вказану суму. Серед членів-засновників (єп. Гаганець, А. Добрянський, О. Духнович, О. Павлович) знаходимо священика Михайла Катренича з Бокші, який вніс у фонд Спілки тисячу золотих, Кечківського учителя Михайла Калиняка, учителя з Гуток Василя Сима, сільські громади Камійонки та Орябини, Якубян, Завадки, Порачі, Нижніх Репашів, Цигелки, Грабського, Кружльова, Куріва, Лівіва, Луківа, Мальціва, Снаків, Тварожців. Були села, які зобов'язалися платити у фонд Спілки по крейцару від хати. Були школи, в яких діточки принесли свої крейцарики, щоб віддати їх Спілці.

Було вирішено якнайшвидше заснувати інтернат (гуртожиток) для руських студентів у Пряшеві. Для цього знадобився чималий капітал. У 1862 році у Пряшівській гімназії навчалося більше 70 руських студентів. Тоді там була заснована кафедра руської мови з одним викладачем і кафедра руського катехита.

Почали надходити пожертви й від русинів, що жили за межами Пряшівщини. Особливу підтримку надала Спілці Марамороська інтелігенція. Значну суму надіслали бачканські русини. Деякі села зобов'язалися підтримувати гуртожиток продуктами.

Наведемо кілька думок із заключного слова єпископа Й. Гаганця: „Цими зборами ми подали знак нашого духовного життя, подали знак того, що ми хочемо посісти місце в сім'ї інших народів, які намагаються піднятися об'єднанням у товариства, у дружні спілки. Сьогодні ми заклали основний камінь нашого кращого народного життя, сьогодні ми подали свідчення того, що ми існуємо і живемо, і хочемо жити. І будемо жити! Жити, якщо тільки той дух премудрости, той дух розуму і любови, котрим духом ви, присутні, зараз тут дихаєте, буде постійно пульсувати у ваших серцях. Любов до народу хай буде святішим обов'язком для вас... Ви є водителі, наставники, світильники народу, ви не смієте під спудом ховатися... Повернувшись звідси, розкажіть нашим братам, ввіреному нам народу, що ви тут чули і що тут робили і, пояснюючи їм благородну і рятівну ціль нашого товариства, зазивайте, заохочуйте їх до дальшого співробітництва і пожертв, бо єдина лепта, покладена зараз на жертovníк нашого духовного життя, паде, як те сім'я, у землю блага і принесе плід сторицею... Не журіться, що наш народ слабкий і убогий, не сумуйте, що в нас немає присвячених наукам, мистецтву і художествам палат, власних училищ, учбових закладів тощо, тільки хай совість ваша буде спокійною, усвідомлюючи, що ми для розвитку нашої освіти й культури зробили стільки, скільки нам наші сили дозволили. Зараз настав час боротьби, настав час сіяння, — нам треба боротись, нам треба сіяти, бо без боротьби нема перемоги, без сіяння нема жнив!“

Цей заклик єпископа Гаганця понесли учасники зборів у всі закутки Пряшівщини.

Важливо ще подивитись, що про засідання і про Спілку писали сучасні газети. Газета „Пештбудинські відомості“ написала: „30 жовтня (11 листопада) 1861 року в Пряшеві заснована Спілка св. Іоана Христителя. Ви ще не бачили русинів, то зн. руське згромадження. Ви не маєте поняття про духа руського, те не можна описати, те ані думка не може постигнути. Словом, то було згромадження руське, згромадження народне, одушевлене, шире, патріархальне. Слово народне, спів слов'янський і спільно-братська. Це згромадження вказало, що народ руський не лише в церкві, але на громадському полі живе, народ вказав скру життя й буде жити. Протинародно думаючий канонік мусив залишити засідання“. Газета далі інформує, що мета Спілки — допомагати убогим, але статочних і пильних руських учеників гімназії, а зокрема забезпечити їх особливо квартирою та стравою. Загальні збори скликалися раз на рік. Авторами статутів Спілки св. Іоана Христителя для допомоги студіюючій молоді Пряшівської єпархії були: канонік-архидиякон О. Духнович, канонік-протоієрей Михайло Гербері, канонік-кантор Йосиф Шолтис і канонік для шкіл. Засновуюче згромадження склало 7 тисяч золотих. Наприклад, сільський священик Катреніч відразу, на засновному засіданні, поклав Спілці тисячу золотих готівкою. У наступному, 1863 році, знову відбулося засідання Спілки. Хворого владику Й. Гаганця заступав О. Духнович. Протягом дев'яти місяців існування Спілки його керівному комітету вдалося зібрати 11 380 золотих, що на той час становило велику суму. Приступили до заснування інтернату для бідних руських студентів, які навчалися у Пряшівській гімназії. Спілка нараховувала 414 осіб. На 1863-1864 навчальний рік квартирою і харчуванням в одній сім'ї було забезпечено п'ять студентів (це були сироти — один син священика, два юнаки з дяківських, а два — з селянських сімей). Того ж року куплено будинок і його ремонтували під гуртожиток. У 1864 році ремонт будови було закінчено і на 1864-1865 навчальний рік в цей гуртожиток було прийнято 17 студентів, з них 5 — цілком безплатно, а решту — за невелику плату або за продукти. Два патріоти — О. Павлович і М. Катреніч (священики) — зобов'язалися платити кожен за одного студента (властиво, 7 студентів там жило безплатно). Від студентів

вимагалось, щоби добре вчилися в школі, особливо, щоби знали руську мову. В гуртожитку О. Духнович заснував бібліотеку, яка потім у 50-і роки (роки православ'я) зникла.

Ця Спілка надавала позику селам, які викуплялися в поміщика. Першими були три спішські села — Легнава, Порач і Завадка. Вони викупилися з допомогою Спілки. Камйонка одержала позику для відбудови села після пожежі. Після смерті О. Духновича фонд Спілки перестав надавати таку допомогу, і Спілка стала ухилитися від широких громадських і суспільних проблем, утримувала лише інтернат. Не було кому перейняти працю Духновича. Десь у 80-х роках Спілка перестала існувати, але інтернат Алумнеум поступово розширювався, добудовувався, він існував до 50-х років ХХ ст., коли його забрала держава. У 1865-1866 навчальному році в інтернаті вже жили 34 студенти, а потім їх кількість досягла 50. Утримувався Алумнеум збірками по церквах, а також збірками, які на вакаціях проводили самі студенти. З того інтернату-гуртожитку вийшло протягом більш як 80-річної історії сотні чоловік, що стали представниками руської інтелігенції (як пише дослідниця О. Рудловчак, документи цього інтернату у 50-х роках були вивезені на макулатуру).

В Ужгороді єпископ Василь Попович наказав схвалити в консисторії пропозицію на заснування подібного до Пряшівської Спілки товариства, яке мало називатися „Народоучебний Учред“. У своєму окружному Посланні, датованому 28 січня 1863 року, він сповістив про організацію цього Учреду і наказав священству збирати внески у фонд майбутнього товариства, але результату не було досягнуто.

Ув'язнення чеських студентів у Мукачівській фортеці

На початку червня 1851 року через Ужгород у Мукачівську фортецю-тюрму вели чеських студентів. Їх засудив австрійський військовий суд 31 грудня 1850 року за „злочин державної зради“, причому більшість — до страти через повішання, яку їм через амністію замінили на довгорічне ув'язнення. У вирокі йшлося

про те, що вони закликали до розвалу Австрійської монархії на самотні самостійні національні держави, які самі в собі становили б державну форму з власної волі. На Закарпатті цих в'язнів люди супроводжувало велике співчуття народу. Тоді чеська письменниця Божена Немцова в одному зі своїх листів написала, що австрійці найрадше дали б у Мукачеві в тюрмі місце всім „схам“ (М. Гебауєрова, Корреспонденце II, 367).

Спілка (Общество) св. Василя Великого в Ужгороді

Після ліквідації мадярською владою Спілки св. Івана Христітеля в Пряшеві, з ініціативи Олександра Духновича і за підтримки Мукачівського єпископа Василя Поповича та Пряшівського єпископа Йосифа Гаганця вирішено заснувати в Ужгороді руську літературну Спілку св. Василя Великого з метою видавати для руського народу Закарпаття руські шкільні підручники, календарі, часописи і книги. Але виникли обставини, які загальмували початок праці цієї Спілки. 19 жовтня 1864 року помер Мукачівський єпископ Василь Попович, а 30 березня 1865 р. пішов з цього світу О. Духнович. Тому перше засідання Спілки відбулося аж 1 жовтня 1866 року. До керівництва Спілки були обрані Адольф Добрянський та Іван Раковський. Піднесення в закарпатців було велике. До Спілки відразу записалося членів-засновників 44, 304 члени-помічники і чисельність їх зростала. Спілка відразу мала великий успіх. Видавала книги для шкіл, поширювала корисне читання в народі. Під редакцією Анатолія Кралицького почав виходити Календар. У 1867 році появилася газета „Світ“. Її редакторами були професори гімназії Юрій Ігнатко і Кирило Сабов. Спілка вирішила закупити і мати свій Народний Дім. Вона домогалася церковної автономії для греко-католицької Церкви. Коли це побачили мадяри й ренегати, на Спілку почали нападати в газетах, пустили поголос, що Спілка займається антидержавною діяльністю, переслідує антидержавні цілі. „Картагінам ессе делендам ценсео! — Карфаген треба знищити, так думаємо!“ — кричали. Сучасники кажуть, що це гасло пішло від нового Мука-

Спілки. Ось що він написав про Спілку міністерству культури та освіти до Будапешту: „Спілка св. Василя Великого більше займається політикою, ніж дотриманням статутів. Наприклад, протягом восьми років свого існування вона не видала жодної мадярської книги. Усіх членів Спілки знаю особисто. Наприклад, вони в Календарі не позначили свято короля св. Стефана I, тому декотрі їхні видання я заборонив уживати в церковних школах. А щодо церковної автономії, то вірні Мукачівської єпархії не бажують автономії“.

Панкович заборонив духовенству передплачувати орган Спілки „Світ“. Внаслідок тих нападів діяльність Спілки відразу дала збої. Вона притишила видання книг, виходив лише Календар і вся Спілка завалилась у „летаргічний сон“. Спілка від 1867 року ледве жила, своє „життя“ проявляла лише виданням Календаря. Група москвофілів, що була в Спілці, розпалася: Кирило Сабов був переведений до Сегеду, а пізніше з вдячності, що його перевели вчити до Кошиць, став мадярофілом. Кимак — редактор „Сови“ — переїхав у Росію. Туди також перебралися Михайло Молчані з Пряшева і Володимир Терлецький.

Але Спілка так просто не здавалась. У 1871 році було скликано загальне засідання, яке вирішило вживати замість російської мови народну. Спілка почала відкликатись на закон від 1868 року про національності, який ніби мав забезпечувати права національності, мови й кирилиці. Часопис „Світ“ перестав виходити 3 січня 1871 року, а його місце від 9 лютого 1872 року зайняв „Новий Світ“. Новий редактор Віктор Гебей замість поросійщеної досі мови намагався ввести народну. Почалися нові напади на Спілку. Хто тримався русином, того мадярські газети називали „зрадником батьківщини“. Віктор Гебей захищав народну мову в школах, захищав навчання у церковних школах руською мовою і за це, як довідуємось із протоколів канцелярії прем'єра Мадярщини, викликав на себе ненависть мадярів. Постійна впертість москвофілів щодо мови, постійні напади мадярів призвели до того, що Спілка не мала матеріальних засобів для видавництва. „Це не життя — це животіння!“ — говорили члени Спілки, а газета „Листок“ у 1894 році писала: „Ми вже давно вважали і згадували Спілку між усопшими святыми великомучениками... Спілка вже два десятки

років бореться зі смертю: і не живе, і не вмирає, а перебуває в передсмертній агонії... Уже приблизно 15 років, крім видання календарів, ні в чому не проявила своєї діяльності“.

У 1892 році єпископом Мукачівської єпархії став Юлій Фирцак. В перші роки існування Спілки він був ревним членом. Спер він дав простір для ініціативи у відновленні діяльності Спілки. Також після 20 років сну озвалися голоси: „Старе ведення Спілки вмерло... Нові вибори!.. Не боятись!..“ Так 29 серпня 1895 року за участю 40-42 членів була відновлена діяльність Спілки св. Василя Великого в Ужгороді. Августин Волошин у своїх спогадах писав, що відновлення почалося з ініціативи єпископа Юлія Фирцака. Засідання вказало на те, що попередні провідники Спілки померли, зокрема голова Ігнат Рошкович (1822-1895), і на часі вибрати нових та скликати загальні збори, щоби знову „Спілку оживити до дії в користь руського народу в Мадярщині“. З попереднього керівництва живим залишився Дмитро Гебей. Він запропонував зібратися в залі Ужгородської семінарії 3 липня. Там відбулося загальне засідання й вирішувало, чи Спілка буде працювати, чи вона потрібна, а коли так, то як має здійснювати те важке на ті часи завдання — піднесення освіти народу.

Так, 3 липня зійшлося 27 осіб і вирішило, що Спілка потрібна, вона повинна існувати. Єпископ Фирцак послав засідаючим своє благословення. Тимчасовим головою став Гавриїл Чопей, Ужанський архидиякон. Щоби засвідчити, що Спілка хоче жити, присутні знову записалися до членів Спілки, а декотрі відразу й заплатили членські внески. Вирішили скликати спільне засідання на 29 серпня.

Ще перед засіданням Угрин писав в Листку від 17 серпня 1895 року: „В жодному випадку не допустимо, щоби Спілка просто змінилася на мадярську. Це служило б ренегатам на те, щоби на конто нашої народности вмішувалося в наші справи, внаслідок чого Спілка приносила б нам більше шкоди, ніж користі... Історія минулого вказала, що Спілка не може надіятися на „світові сили“, ба ані на церковних, ані світських покровителів, але має надію самотньо у всемогутньому Богові і руському народові. Проводирі Спілки мають бути „неустрашими борці нашого народу“.

від нікого не залежні, бо коли Спілка не буде цілковито незалежною, знову скоро вмере, а коли вмере, запричинить шкоду справі народу“.

Мадярська дослідниця Маєрова пише, що Сигітський адвокат Іван Гошук висловив цей „осамочений радикальний постій“ так: „Я з радістю вітаю оживлення Спілки. Доля мого народу мене завжди цікавила. Зі смутком констатую, яким покинутим є наш народ і є моїм переконанням, що священство, учительство, інтелігенція мали б більше уваги звертати на народ, „бо коли пропаде народ, то також зникне і його інтелігенція“. Я хочу бути членом Спілки, „поза якою не сміє залишатися жоден русин“. Потім Гошук писав у газеті „Листок“ в інших статтях: „Наш селянин — добра матерія, яку можна формувати... але для цього треба волю й чуття... Треба дбати, щоби селянські діти вчилися, дорослих треба вчити читати, відкривати читальні, дати народу книги, театральні вистави. Я засуджую те, що руська інтелігенція погорджує селянином. Правда, є й такі, що наближуються до народу й допомагають йому, але цих тепер наразі мало.“

Так, 29 серпня зійшлося загальне засідання Спілки. На відновленні діяльності появилася близько 40 членів. Предсідником був вибраний канонік Іван Якович, товаришами предсідника канонік Іван Туряй та Ужанський архидиякон Гавриїл Чопей. Директором Спілки був вибраний професор теології Дмитро Гебей. На засіданні пролунали суто голоси: „Ми не грали, не граємо і не хочемо грати в політику. Наша мета часто народоосвітня... щоби наш народ визволився з єгипетської темноти, став просвіченим. Одні бояться, інші відступають і виступають зі Спілки, чи підкуплені, чи під погрозами, чи відзначені високими урядами на Міністерстві... Мадяри визнають лише одну націю, яку представляють мадяри... Ми не маємо на кого опертись, наш народ убогий, ми не маємо грошей, хіба те, що трохи ми самі складемо...“

На цьому засіданні за ренегатів говорив Ембер Янош, помічник шкільного інспектора. Він пропонував змінити первісні „неясні“ положення статуту, бо вони викликають „підозріння“. Спілка нехай буде носієм мадярської культури в народі русинів. „Це моя пропозиція, а коли засідання її не прийме, він не возьме участі в праці Спілки“. Тут слід зазначити, що цей ренегат, який

змінив і своє прізвище, швидко досягнув успіхів у кар'єрі. У 1896 році він уже працював у міністерстві освіти в Будапешті. Проти пропозицій Ембера на засіданні виступив Віктор Гебер (1838-1897).

Почалася жвава діяльність Спілки. У її керівництві вже не було давнього москвофільства, хоч серед провідників були і москвофіли, але дістали там місце й українці Августин Волошин та Орій Жаткович. Хоч Юрій Жаткович не був членом правління Спілки, на основі протоколів канцелярії мадярського прем'єра, що їх переглянула мадярська дослідниця Маєрова, ведучою постановку українців був Юрій Жаткович. Своєю газетою „Келет“ (Схід), яку він видавав мадярською мовою і в якій публікував перекладені на мадярську мову твори українських письменників, він постійно захищав і підтримував Спілку, а пізніше його газета „Келет“ виконувала роль газети Спілки св. Василія Великого.

Мадярська влада постійно вела денационалізаторську політику. Спілка стала до опору. Через пожвавлення діяльності Спілка перебувала в постійній боротьбі з тими владними газетами, які постійно звинувачували її членів у державній зраді. У відповіді Спілка вказувала, що вона є вірною престолові й батьківщині, але при тому висловлює домагання, щоби русини утримували свій національний характер.

Спілка провадила свою діяльність. Важливим є її заклик: „Всіма силами виступити проти корчмів і вести боротьбу проти алкоголізму!“ Спілка також вирішила мати свою друкарню. Кілька священників на чолі з Августином Волошином позичили гроші з єпархіальної каси і на свою відповідальність закупили друкарню. Першим директором друкарні став Емануїл Рошкович, професор релігії в Ужгородській гімназії. Тепер мадярські газети вдарили на сполох: „Національний рух русинів! Небезпека для держави!“ За працею Спілки почала наглядати мадярська влада за допомогою таємної жандармерії. Особливо значні пожертви принесли греко-католицькі священники внесками на друкарню, яку закуплено за 45 000 форинтів з латинськими й кирилівськими буквами. Друкарня почала працювати 1 січня 1899 року. В ній друкувалася газета „Гирикатоликуш Семле“ (Греко-католицький Огляд), що від 24 грудня 1899 року виходила як часопис Спілки

св. Василя Великого мадярською мовою. Як газета Спілки востаннє ця газета вийшла 6 квітня 1902 року, а відтоді почала виходити як газета акційного товариства „Унію“. Вона захищала домагання русинів, відбивала напади, вела полеміку.

Спілка св. Василя Великого планувала видавати й історичний журнал, щоб у ньому вказати на минуле українського народу Закарпаття. За пропозицією Юрія Жатковича, заздалегідь оголошеною у газетах, Спілка св. Василя Великого вирішила видавати газету, календарі, книжечки народною мовою. Мадярська дослідниця Маєрова про це зазначає: „Цікаве знамення тодішньої доби, що пропозиція Жатковича з надзвичайною швидкістю дійшла до мадярського прем'єра. Бо вже за кілька днів після того прем'єр писав єпископові Фирцакові, просячи пояснити справу“. Цікаво також зазначити, що про мову, якою писали доти, згадує Володимир Гнатюк у 1897 році: „Ніхто й ніде на цілій землі так не пише й не говорить. Це церковна мова, велико- і малоруська, словацька, сербська й мадярська, неможлива мішанина мов“. Але врешті переміг народний напрям з народною мовою.

Відомо, що після австрійсько-мадярського „вирівнювання“ у 1867 році, мадярська влада намагалася відділити закарпатських русинів від галицьких українців і так вирвати з-під їх можливого впливу. 19 серпня 1900 року міністерство внутрішніх справ Мадярщини повідомило Спілку св. Василя Великого в Ужгороді, що вибір голови і його заступника в Спілці стає правосильним аж після схвалення кандидатур міністерством, а далі — що на засіданні Спілки мають бути присутні урядники міністерства внутрішніх справ (це зн. поліція) і наглядати за фінансовими справами Спілки, протоколами, а про засідання треба попередити міністерство до 15 днів, на зміну статутів або розподіл маєтку Спілки потрібна згода міністерства внутрішніх справ.

13 вересня 1900 року Спілка в газетах „Наука“ і „Келет“ проти розпорядження міністерства запротестувала. „Нехай ніхто від нас не вимагає, щоби ми власними руками випалили собі на чолі печать антидержавности...“, — писали в „Науці“. А „Келет“ писала: „А пріорі бачити в комусь антидержавні чини лише тому, що він плекає свою рідну мову... і гальмувати діяльність Спілки різними репресіями, це не лише безпідставний нечесний вчинок,

але разом і образлива несправедливість“. У статті далі обурено запитується: „Чого є провиною плекання мови тутешніх русинів, або забезпечення шкіл книгами, писаними народною мовою?“

Тепер Спілка попросила, щоби міністерство внутрішніх справ здійснювало перевірку її діяльності. Перевірка відбулась 14-17 травня 1901 року, і в документі від 27 червня 1901 року міністерство внутрішніх справ констатує, що воно не знайшло жодних даних, що обтяжували б Спілку, але попри те наполягає, щоби Спілка дотримувалася поставлених домагань.

Тоді під тиском мадярської влади першим покинув Спілку Пряшівський єпископ Валій. Він написав правлінню Спілки: „Не бажаю бути покровителем Спілки, яка свої засідання проводить під наглядом поліції“. Мукачівський єпископ Фирцак спочатку тримався сам як покровитель Спілки, а потім порадив заснувати нову спілку, бо ця і так не має вже життя. У 1896 році єпископ Валій повідомив Спілку листом, що Пряшівська єпархія виходить зі Спілки. Мадярські міністерства тепер заявили Спілці: „Якщо змадяризуєтесь і причинитесь до мадяризації русинів, тоді Мадярщина все зробить, щоб поліпшити матеріальний добробут русинів“. Матеріальне поліпшення долі русинів мадярська влада обіцяла лише при умові, якщо русини приймуть мадярську мову. Тиск писав: за членами Спілки стежила поліція, до Будапешту викликали покровителів Спілки — Мукачівського єпископа Фирцака і Пряшівського — Валія. Валій піддався і погодився на закриття Спілки. Єпископ Фирцак ще опирався. Газети не давали спокою Спілці, хвалили єпископа Валія, нападали на єпископа Фирцака. Почалися й напади т. зв. „мадярських греко-католиків“. Мадярська влада відмовила в ухваленні нового статуту Спілки. З Будапешту прийшла вістка, що влада вирішила ліквідувати Спілку. Щоби врятувати ситуацію, за ініціативою А. Волошина, кілька священників, після наради з єпископом Фирцаком, вирішили заснувати нове видавниче акціонерне товариство „Унію“. Вони для вирішення цієї справи скликали на 3 квітня 1902 року загальні збори. Ця подія дуже важлива. Мадярська влада домагалася розпуснення Спілки св. Василя Великого. Священство не здавалось. Єпископ Фирцак радив врятувати ситуацію заснуванням іншого товариства. Марамороське священство під орудою

Симона Желтвая довго протестувало криком: „Похорон відправляємо! Похороняємо нашу руськість!“

Спілка св. Василя Великого діяла з 1864 року до 1902 року, тобто протягом 38 років. Хоч цілі й дії Спілки були чесні, добрі й патріотичні, вороги українського народу і його просвіти постійно очорнювали Спілку, перешкоджали їй у праці, так що вона вже не могла здійснювати свої обов'язки. Мадярське міністерство відмовило в існуванні Спілки. Проти Спілки постали мадярська влада і вся мадярська преса.

Щоби врятувати ситуацію, загальне засідання 3 квітня 1902 року висловило після перших протестів рішення за розпущення Спілки св. Василя Великого і створення акціонерного товариства „Унію“. Рішення підписав канонік-протоієрей Іван Якович, крім того, бачимо там підписи А. Волошина і Михайла Балога, архидиякона із Сигота. А. Волошин тоді був професором учительської семінарії. Назва нового товариства „Унію“, друкарня. Це було торговельне товариство, яке стало спадкоємцем друкарні й видавництва Спілки св. Василя Великого. Це перше закарпатське акціонерне товариство. Його головою став Віктор Камінський, секретарем — А. Волошин. У правління увійшли здебільшого члени колишньої Спілки св. Василя Великого — Іван Якович, др. Василь Гаджега, Константин Невицький, Августин Волошин, а це означало, що з москвофільством покінчено. Цікаво замітити, що і до цього акціонерного товариства намагалися увійти ренегати. Вони хотіли закупити ділянки й перехопити керівництво, але це їм не вдалося. Вирішено, щоб у новому товаристві були лише русини.

Зі створенням акціонерного товариства закарпатці перейшли під нагляд міністерства торгівлі. Здавалося, що тим втекли від нагінки з боку прем'єра Мадярщини. Але 21 липня 1903 року міністр торгівлі листом звернув увагу прем'єрові Мадярщини, що самостійні національні торговельні згуртування дуже небезпечні, бо поодиноким національностям дають грошову базу. Тепер знову акціонерне товариство було під наглядом мадярської влади і поліції, які постійно обмежували працю товариства.

(Тут замітимо, що від 1919 року головою акціонерного товариства був А. Волошин, а в 1928 році воно було розпущене, і з ініціативи А. Волошина у 1920 постало товариство „Просвіта“.

Москвофіли Еумен Сабо і Віктор Камінський у 1923 році заснували в Мукачеві „Общество Духновича“).

Як дивитись на тих людей, закарпатських українців, що працювали в Спілці св. Василя Великого й акціонерному товаристві „Унію“? Вони зробили все, що було в їхніх силах за тогочасних обставин. Вони самі були небагаті, але давали свої гроші, рятували, працювали без гонорару, без очікування визнання, були постійно переслідувані. Лише любов до свого народу підтримувала їхні сили. Коли мало назбирали на друкарню, залізли в борги позичками, і таким чином відкрили її. „Мадяри всякого національного діяча вважали зрадником держави. Таких переслідувано не лише урядово, але також приватно, в громадянському і суспільному житті, де їх зневажувано, бойкотовано тощо. Всі вони мусили мовчати і придавити дух. Свідомі одиниці лише так довірочно виливали свої народні жалі, оглядаючись при тому, чи якесь вороже вухо не вчує їх щирої розмови. Для русинів це була дуже тяжка політична атмосфера. Сяке-таке народне життя могло розвиватися лише під плащем культури“, — пише в своїх споминах др. Михайло Брящайко.

Цим людям ще довелося боротися з москвофільством у власних рядах. Тих москвофілів було лише кілька, вони російською мовою не володіли ніколи, тому й писали зле, та ж вони їм не вчилися. Закарпатець російської мови мусить навчитися, так як мадярської, німецької чи іншої чужої. Їхня мова була не російська, але поросійщена українська, а коли вони почали розмовляти, можна було відразу розпізнати, що вони не по-російськи розмовляють, а калічать українську, свою рідну мову. Це були окремі люди. При керівництві Спілки св. Василя Великого були й москвофіли, і представники українського патріотизму. Це був перехідний стан. У 50-60-х роках головним напрямом стає москвофільство, тобто домагання того, щоби російську літературну мову перейняли для закарпатців. Після 1867 року москвофільський напрям поступово слабшає. В 90-х роках вже тільки кілька прихильників дотримується цього руху: Сильвай, Євген Фенцик. Із середини 1890 року заявляє про своє життя в колах закарпатоукраїнської інтелігенції українська ідея. Головним представником цього напрямку був вчений історик Юрій Жаткович (1855-

1926). До нього приєднуються з молодшого покоління Августин Волошин і др. Василь Гаджега. Юрій Жаткович у цих роках неодноразово висловлює свій погляд на єдність розділеного українського народу та його мови, до того ж і в малярських газетах. Августин Волошин у статті „Галицькі русини в нас“, бачивши їхню національну свідомість, пропонує: „Виховуймо таку душевну інтелігенцію й тоді відвідини галицьких братів будуть насінням, посіяним у добрий ґрунт...“ „Треба підкреслити, — пише малярська дослідниця Маєрова, — що якраз в той час, за галицьким зразком, виникають в Мараморощі кооперативи та поширюється ідея читалень галицьких українців“.

У зв'язку зі Спілкою св. Василя Великого і москвофільським напрямом деяких її членів, для сучасних дослідників тієї епохи треба вказати ще на одну важливу справу. Наші дослідники неправильно трактують писанину москвофільських авторів, намагаючись їх читати з російським „произношением“, а особливо літеру „ъ“. Часто доводиться нам бачити, що дослідники в своїх наукових творах читають і пишуть давнє українське „ъ“ як „е“, наприклад, часопис „Свѣтъ“ пишуть як „Свет“, а також всі цитати з газет XIX ст., цитуючи, пишуть за російським правописом, немовби ті були з творів, написаних по-російськи. Науково доведено, що закарпатоукраїнська писемна мова до XIX ст. була літературною й набагато чистішою, ніж писемна мова закарпатських українців XIX століття. На це уже давно вказали Іван Панькевич, Володимир Бірчак та інші вчені. Останнім про це сказав і молодий малярський дослідник Іштван Удвари: „В украинском Закарпатье влияние русского языка обнаруживается начиная с деятельности современников Тарковича, и на долгое время вытесняет в том регионе влияние украинского литературного языка. Последним авторитетным представителем направления, ориентированного на староукраинский литературный язык, был И. Брадач, писавший деловые документы на блестящем украинском языке. Деловая документация ужгородской епископской канцелярии, хранящаяся в разных архивах Венгерской Народной Республики, показывает, что строй того делового языка начал изменяться с 70-х годов XVIII века“.

Загальновідомо, що в українську мову Закарпаття російські слова почав вводити Раковський, який сам російською мовою не володів, але її поправляли йому росіяни. Можна з певністю сказати, що жоден закарпатець, включаючи навіть і Адольфа Добрянського, не володів російською мовою. Всі вони розмовляли по-українськи з домішкою церковнослов'янських, а пізніше й російських слів. Вони так і писали. Але їхнє „произношение“ російських слів було завжди українським. Жоден закарпатець назву часописа „Свѣтъ“ ніколи не читав як „Свет“, а також й інші церковнослов'янські та російські слова читали з українським „проізношенням“, наприклад, „Свѣтъ“ читали як „Світ“. Було б великою помилкою, щоб вчені вводили в свої наукові твори чи статті неправильні читання, писання і висловлювання літери „ъ“ як „е“, а не як „і“. На це є ряд доказів.

Закарпатоукраїнську староруську літературу, без різниці в якому виді (календарів, часописів), творило переважно священство. А те священство ніколи не читало „ъ“ як „е“, але завжди як „і“. Автор цих рядків переконався у цьому внаслідок тривалих (десятилітніх) спостережень у найстарших за віком священиків, які те підтвердили. Також нема жодного випадку, щоби священики читали Євангеліє, або дяки Апостола з вимовою літери „ъ“ як „е“, але завжди як „і“.

Ще одним доказом є наші віруючі, які протягом всієї історії у своїх приватних молитвах і в церковних співах завжди казали „світ істинний“, „світе тихий“, тощо і ніколи не „свет“ або інші слова з російським „произношенням“. Чого, отже, наші дослідники говорять про те, що неправдиве?

Маємо теж докази з літературних творів нашої давнини — з часу впровадження в українську живу мову Закарпаття старослов'янських, ба й російських слів. Ось що про це пише малярський дослідник Іштван Удвари: „Соответственно произношению церковнословянского языка украинского извода буква „ъ“ у Тарковича обозначает звук „і“. Об том свидетельствуют случаи сменения „ъ“ і „и“ в некоторых словах, где они в одной и той же позиции и функции выступают недифференцированно: „въ столицѣ — въ столиці“; „во средѣ — во среди“, и т. д.; или употребление буквы „в“ на месте старого „ъ“: „обитающего,

поспишествуующу“ и т. д.; а также передача звука „і“ венгерских топонимов и антропонимов через „ъ“: „бърянскому“ — венг. Бірі; „нърадонскому“ — венг. Нірадонь; „Съладъ“ — венг. Сіладі; „Вънце“ — венг. Вінце; „Ярмъ“ — венг. Ярмі и т. д.“. Бачимо, що і мадярський вчений всебічно довів, що в літературі закарпатоукраїнських предків, хоч би вона була й дуже мовно змішана з церковнослов'янськими чи й російськими словами, новим українським правописом літера „ъ“ повинна писатися літерою „і“, а не „е“, а також всі тексти треба читати за українським стилем і не поросійщувати їх.

Еміграція закарпатських українців

Еміграція із Закарпаття почалася у XVIII столітті до Бачок, що тепер у Югославії. Переселенці в Бачках досі бережуть свою українську народність. Але з нужди й голоду багато закарпатських українців відправлялися шукати праці й прожитку на Потисську низовину, працювали розпорошено по панських маєтках, і багато таких утопилося в мадярському морі, бо вже їхні діти в мадярському оточенні адаптувалися.

Після 1875 року народ на Закарпатті дуже бідує, інтелігенція масово мадяризується, з нужди й голоду багато закарпатців покидає рідну землю і їде в Америку. Це переселення за океан почалося в 1880 році і тривало аж до спалаху Першої світової війни. Більшість відправлялася до Сполучених Штатів Америки, решта — в Канаду, Аргентину і Бразилію.

За кількістю емігрантів у США Австро-Мадярщина була на третьому місці (15,5 відсотка від усіх переселенців в 1890-1900 роках). А в 1901-1910 роках Австро-Мадярщина знаходиться на першому місці щодо переселенців з Європи (23,8 відсотка), на другому місці — Італія.

Мадярські дані про еміграцію з Мадярщини непевні і неточні. Переселення з Мадярщини активізувалося з 1880 року. Мадярська статистика почала збирати інформацію про переселення аж у 1899 році, але що стосується закарпатської еміграції, то вона непевна, тому що Мадярщину емігранти покидали здебільшого без паспортів, переходили кордон нелегально. Тому між даними статистики США і Мадярщини різниця відчутна. Наведемо дані про кількість переселенців з Мадярщини в США в 1861-1913 роках.

Зазначимо, що тут означена кількість переселенців зі всієї Австро-Мадярщини, людей різних національностей. Мадярська статистика після тривалого часу дає таку інформацію про еміграцію закарпатських українців: 1899 р. — 1500, 1900 р. — 2800, 1901 р. — 3220, 1902 р. — 3000, 1903 р. — 2900, 1904 р. —

Рік	Дані США	Мадярські дані
1861	484	—
1871-1880	9 960	—
1881-1890	127 681	—
1891-1895	118 706	—
1896-1900	315 269	34 712
1901	63 000	47 498
1902	96 900	53 085
1903	113 600	55 380
1904	94 146	65 640
1905	163 703	138 719
1906	153 540	144 476
1907	193 460	167 489
1908	85 526	47 897
1909	89 338	99 874
1910	122 944	80 220
1911	76 928	55 842
1912	93 028	88 684
1913	117 580	82 722

3420, 1905 р. — 6500, 1906 р. — 4400, 1907 р. — 4500, 1908 р. — 1800, 1909 р. — 4900, 1910 р. — 3300, 1911 р. — 2200, 1912 р. — 3300, 1913 р. — 2900. Отже, якщо вірити цій статистиці, 54 980 закарпатських українців емігрували легально. За професією-заняттям усі вони розподілилися у 1905-1907 роках так: 55,4 відсотка — сільськогосподарські робітники, а в 1911-1913 роках їх вже було 51,8 відсотка. Подальші відомості вказують, що переважна більшість переселенців — люди немаєвні, найубогіші. Це підтверджує і те, що з усіх переселенців до США найменше грошей із собою взяли емігранти з Мадярщини. Далі статистика показує, що найбільше переселенців з Мадярщини було з числа інших національностей. Вона нараховує 400 тисяч русинів серед емігрантів до США. Щодо причини еміграції, то мадяри намагалися не афішувати дійсний стан речей, заявляючи, що це ніби акція американських агентів, які шукали робітників, а також що еміграція українців — наслідок їх звички до переселень, і в еміграцію їх погнала біда, важкі господарські обставини на Закарпатті, „прагнення забагатіти“. Такі плітки,

що розпускали за межами Мадярщини політики, констатує англійський історик Скотус Віатор (Сітн Ватсн).

Хоч точних відомостей про еміграцію закарпатських українців за океан нема, все ж маємо приблизну інформацію. В першій половині XIX ст. найбільше людей емігрувало із Шарищини, Земплинщини й Ужанщини. Так, 31 жовтня 1857 року вважалися відсутніми: в Шариші — 16 121 особа, Земплинщині — 8012, Ужанщині — 4100, на Бережанщині й Угочанщині — 4326, в Марамороші — 3129 осіб. „В новіший час, — писав німецький дослідник Бідерман у 1867 році, — русинів Карпат неодноразово переслідував голод і смертельним жалом прискорював їх емігрування“. Так, з Маковицького округу (частково Шарищина й Земплинщина) до 1867 року емігрували тисячі людей, щоби в невідомій далечині заснувати свої нові домашні вогнища. „Межує з неймовірністю, — пише Бідерман, — як тут несподівано все вилюдноється. У 1838 році в Маковиці була 12 771 особа, а в 1861 році залишилося 8110. Багато з них залишилося тут через голодовий тиф у 1847-1848 роках, однак значно більше почало емігрувати в наступні роки. Зі Свидницького району „за офіційним повідомленням 1850-1853 років, третя частина людей виїхала“, — пише той же Бідерман.

Отже, причина еміграції закарпатських українців — нужда, бідність, голод, визиск. Це гнало закарпатських українців з дому й примушувало переселятися.

Хоч заокеанська еміграція закарпатських українців почалася в XIX ст., до 1870 року, як свідчать мадярські статистичні дані, переселення не були масовими. Але з тих пір кількість бажаючих виїхати до Америки зростає. Найбільше емігрують українці з комітетів Шариського і Спішського, а потім — і з інших куточків Закарпаття. Так, наприклад, з Шарищини від 1860 року до липня 1888 року виїхало 17 768 осіб, із Земплинщини від 1880 року до липня 1888 року виїхало 17 768 осіб, із Земплинщини від 1879 до 1891 рр. — 23 940 осіб. Так, на основі даних усіх морських гаваней, з Мадярщини у 1890 році емігрувало 31 470 осіб, на початку XX ст. — 54 767, у 1905 році — 170 430, у 1907 р. — 209 169 осіб. Треба врахувати, що це були переважно українці. Мадярський учений Балог констатує, що в 1880-1890

роках найвідчутніше зменшилося населення в Шарищині та Земплинщині. Тогочасні автори так пишуть про еміграцію закарпатських українців: „Із Земплинщини від 1879 до 1903 рр. виїхало всього 52 444 особи, щоб за морем шукати собі ліпшої долі. Всі вони — працездатні люди, а це означає, що сильно зменшилася кількість робочих рук у комітаті. Жаль, що на поліпшення умов у нас вдома тепер нема надії, і тому кількість емігрантів за останні роки постійно зростає. Раніше тільки русини здебільшого виїжджали, але найсвіжіші відомості свідчать, що в тому русі беруть участь і мадяри“. Про Стропківщину інший мадярський автор пише так: „У 1870-1912 роках еміграція в Америку зростає. Переселенець здебільшого залишає вдома дружину з дітьми, надіючись, що невдовзі повернеться додому. І дійсно повертається — щоби знову відійти тепер уже з сім'єю. Еміграція відбирає працездатних людей, тому вона шкідлива. У 1902 році до комітату приїхала спеціальна комісія, щоб розглянути можливість заборони емігрувати“. В листі від 1892 року з Кошиць читаємо: „Переселення русинського селянства в Америку все посилюється, незважаючи на перешкоди, які роблять уряди. Зароблені гроші на чужині русини посилають на Закарпаття і самі повертаються додому. Але рідко хто викупує в жидів заставлену свою землю і залишається тут господарювати. До того ж вони вже звикли до іншого життя і неохоче підкоряються мадярському ярму. Через якийсь час вони знову відходять в Америку, а далі викликають туди й свої сім'ї. Тепер в Америці до 100 тисяч мадярських русинів, мають уже дев'ять руських парафій і священників з Пряшівської та Мукачівської єпархій“.

Із статистичних даних мадярського центру статистики бачимо, що в 1899-1913 роках найбільше емігрантів було з Шарищини, потім — з Ужанщини, Земплинщини, Бережанщини, а найменше — з Марамороша. З перших трьох комітатів еміграція забрала більше населення, ніж увесь його натуральний приріст, отже, тому комітати вилюднилися. Спершу емігрували чоловіки. „В деяких селах Земплинщини, — записав у 1897 році Володимир Гнатюк, — залишилися лише баби та діти, бо чоловіки розбрелися по світу за хлібом“. Емігрант, трохи заробивши в США, або повертався додому, або викликав до себе сім'ю. Були такі, що по

кілька відправлялися в Америку і поверталися, потім знову відправлялися і там залишалися, викликаючи до себе сім'ю. Тому в 1911-1913 роках еміграція жінок до Америки дуже зростає.

Протягом тривалого часу закарпатці емігрували легально і нелегально. Сусідство з Галичиною полегшувало нелегальну еміграцію. Під час ярмарків чи великих свят закарпатці офіційно брали паспорт, щоби перейти кордон, а опинившись в Галичині, їхали в Америку. Деколи брали паспорт на свиню, і з ним переходили кордон в Галичину, а звідти їхали до пристані. Оскільки свинячий паспорт був написаний мадярською мовою, його ніде не вміли прочитати і приймали за звичайний паспорт. Мадярська влада законом 4 від 1908 року (про еміграцію) і законом 2 від 1909 року встановила ряд обмежень для легальної еміграції, але нелегальну не спинила. Неофіційно закарпатці відправлялися в Америку найчастіше через Галичину. Цим переселенням допомагали еміграційні агенти і судові товариства, які на тому заробляли. Серед переселенців було багато таких, що по кілька разів були в Америці нелегально. За спробу нелегальної еміграції, наприклад, у 1913 році мадяри засудили в Ужанському комітаті 984 особи, в Земплинському — 851, Марамороському — 797, Шариському — 604, Спішському — 598, Бережському — 502, Угочанському — 115 осіб.

Закарпатські емігранти в 1871-1888 роках відпливали в Америку лише з німецьких портів Гамбургу й Бремена. А в наступні роки — уже й через голландські порти Антверпен, Амстердам і Роттердам, через італійські — Геную і Неаполь, англійський — Ліверпуль, а потім і через Гавр, Фіюме і Трієст. В США найчисленніша група закарпатських українців осіла в штатах Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Пенсильванія та Огайо. В інших штатах їх було менше.

Не можна точно встановити кількість осіб, що емігрували із Закарпаття в Америку тому, що еміграція відбувалася як легально, так і нелегально, а національність емігрантів не завжди правильно записували, часто плутаючи русина зі словаком або мадяром. Тогочасні українські закарпатські часописи взагалі про це не повідомляють. В Меморандумі закарпатських українців від 21 жовтня 1918 року на ім'я президента Вільсона говориться, що

в США нараховується півмільйона русинів за приблизними підрахунками.

Щодо інших заокеанських держав, то багато закарпатських українців переправилося в Канаду. Чимало українців опинилося в Бразилії та Аргентині. Закарпатці емігрували також до європейських держав, зокрема з Марамороша в Румунію та значна кількість — в Німеччину.

Назавжди буде соромом для Мадярщини, що вона, поневолюючи Закарпаття, зміла з українців здирати данину, а ті, спонукувані голодом, мусили покидати рідну землю, віддаючи її в заставу жидам, щоб дістати гроші на дорогу за океан. Вони важко прощались із сім'ями, рідним краєм. Про це вони через роки, зимовими вечорами, оповідали своїм онукам, ті спогади увічнили народні пісні, яких на Закарпатті багато-пребагато (частина з них зібрана В. Гнатюком):

*„Коли жінка в ту дорогу мене виряджала,
покотились сльози з жалю, гірко заплакала...
Бувай здоров, руська земле, ой ти, наша мати,
годувалась нас з маленьку, тре' тя' покидати.
Бувай здоров, руська земле, тим-то ти нам мила,
тепер же ти не є руська, тільки Палестина.
Бувай здоров, руська земле, ти наша отцівська,
тепер же ти не є руська, зістаєш жидівська“.*

Це було справжнє лихо: українці покидали Закарпаття, натомість приходили жиди!

Висвітливо ще справжні причини еміграції українців із Закарпаття — тяжке економічне становище і соціальні відносини. Тут не було можливості заробити — не розвивалася промисловість. Хлібороби мали дуже мало землі. Наприклад, в Шаришському комітаті на 158 поміщиків-мадярів припадало більше землі, ніж на 16 109 дрібних власників. В Земпліні 160 крупних мадярських землевласників мали більше землі, ніж 32 340 дрібних хліборобів (останні разом мали лише 80 610 моргів, а землевласники — 119 581 морг землі). Кількість сільськогосподарських наймитів і слуг перевищувала кількість самостійних селян і поміщиків, а це вказує на те, що на той час більша частина селян була без землі. Про дуже тяжкі умови у верховинських районах пишуть і тогочасні пись-

менники, наголошуючи на важкому становищі українського населення. Кількість дерев'яних плугів перевищувала кількість залізних приблизно в п'ять разів. Становище селян ще дуже погіршували податки, різні штрафи, а, крім цього, заборгованість. Податки в Мадярщині були великі, причому селяни платили вищі податки, ніж мадярські поміщики. Неврожаї, часті стихійні лиха, великі податки примушували селян позичати гроші на прожиття або на податки. За позику селяни віддавали в заставу свої землі. Головним позичальником був жид. Жид-лихвар брав 20-50 відсотків від суми, а часом і всі 100 відсотків.

Майже 50-річна еміграція призвела до значного зменшення кількості українського населення в Закарпатті. Перша світова війна еміграцію припинила.

В середині XIX ст. важкі умови життя в селах Закарпаття спричинили еміграцію до Банату, на територію сучасної Румунії. Там закарпатські переселенці заснували села Семлак, Німецький Перегул, Надлак та інші. Пізніше, в 1910 році, до Банату хлинула хвиля українців, внаслідок чого утворилися села Корпуцел-Банат, Копачеле, Зоріле — в районі Караншобеш та Кричева, Чірешул Ноу (в розмовній мові — Черешня), Переу (місцева назва — Антолка) та Падурени (місцева назва — Гусарка) — в районі Лугож. У Банатський край закарпатські українці прибули із 24 сіл Закарпаття, а саме: Довгого, Дубового, Горба, Ганичів, Бучкового, Вишнього Студеного, Верховини, Брустур, Березова, Бергів Вишних, Негрівців, Лазів, Нижнього Студеного, Білих Ослав, Чорних Ослав, Пилипця, Подобовця, Поляни, Рунгур, Слободи Рунгурської, Синевира, Торуні і Чорного Потока. Вони перейшли туди працювати в лісах. Важко трудилися, щоб викупити свої клаптики землі. Ліс був довкола їхніх осель, але школу їм не дозволяли збудувати спершу мадяри, опісля румуни. Свій фольклор вони зберегли дотепер.

Банат — це територія між Тисою і Марошем, західними семигородськими пагорбами і Дунаєм у сербській прикордонній зоні. Ця територія має різнонаціональне населення.

Ще поглянемо на те, як оцінювала еміграцію українців Закарпаття мадярська влада.

Українці-емігранти в США розповідали про соціальний і національний гніт на Закарпатті, від чого авторитет мадярів дуже похитнувся. Щоб паралізувати той рух за кордон, мадярська влада почала посилати в США своїх спеціальних агітаторів. „Мадярська влада від 1900 року посилала в США своїх емісарів, редакторів і священників руського обряду, які мали між українськими закарпатськими переселенцями підтримувати мадярську національну свідомість і поширювати симпатії до Мадярщини. А на Закарпатті мадярська влада почала гальмувати переселення в США мадярів, але дозволяли відходити іншим національностям, щоб таким чином зменшити український елемент, а зміцнити мадярський на Закарпатті“. Це записав у своєму творі англійський історик Скоттс Віатор.

Але ще виразніше про це сказала мадярська дослідниця Марія Маєр-Пушкар. Вона пише: „В кількох словах слід ознайомитись ще з новою тенденцією, яка на початку століття домінувала в проблемі переселенців. Якщо в 90-х роках як в уряді, так і фаховій літературі багато говорилось про припинення переселення, то в той же час з 1903 року провідним став заклик до всіх переселенців, які розмовляють мадярською мовою, повертатися додому, а національності нехай залишаються за кордоном. Дуже добре про це сказано в секретному документі голови уряду Мадярщини, адресованому міністру торгівлі від 25 липня 1908 року: „В нас кажуть, що переселення мадярів набирає загрозливих форм! Але коли вже так говоримо, то треба мати на увазі, що безпосередньо мадярів це не стосується, а громадян Мадярщини взагалі. Оскільки переселення відбувається в основному і здебільшого з гірських областей, то це масово виїжджають представники національностей, які мадярською мовою не розмовляють. Без сумніву, інформація про втрати населення, дивлячись на справу в цілому, сумна й приголомшуюча. Але коли існує держава, в котрій не слід розглядати явища за загальними теоріями, то це, без сумніву, саме Мадярщина. Якби населення, що переселяється, залишилося тут і продовжувало розмножуватися, то це тільки зміцнювало б його національну силу. Не слід забувати, що північні гірські руські маси шляхом галицького руського широкого мосту топографічно безпосередньо пов'язані з племенами слов'янських народів великої Русь-

кої рівнини. В таких умовах припинення переселення мало б такий політичний успіх, що кількісне співвідношення мадярів у порівнянні з іншими національностями понизили б на їх користь. Що це означає з огляду на будівництво мадярської національної держави, зайве Вашій Ексцеленції обширно пояснювати. Саме тому... розпочату акцію між переселенцями так скеровую, — писав голова ради міністрів, — щоб мадяри, по можливості, якнайбільше повертали назад, а немадяри, головню слов'яни, якщо вже відійшли, нехай залишаються за кордоном, і незабаром хай зіллються з американськими англосасами...“

Цю програму акції мадярський уряд прийняв на початку 1903 року.

Акція мадярської влади з мадяризації Церкви закарпатських українців у США

Закарпатські русини-українці, переселенці в США, організували церковні громади, братства, будували церкви, парафіяльні дома і школи, зорганізували своє товариство „Об'єднання“, видавали свою газету. Для мадярської влади було дуже неприємно, що світ від закарпатських переселенців довідався про поневолення закарпатоукраїнського народу, про експлуатацію країни, про виникнення загальної нужди й частої голоднечі на Закарпатті, про мадяризацію населення шляхом закривання українських шкіл тощо. Тому вона, щоб протидіяти, почала в 1901 році так звану американську акцію.

В колах закарпатоукраїнських емігрантів у США важливу роль зіграли греко-католицькі священники. Закарпатоукраїнські переселенці хотіли мати свої церкви, своїх священників. Тому вони звернулися спочатку до Мукачівського єпископа (про що пишуть газети „Унгварі Кизлинь“ і „Келет“ у 1880-1890 роках). Оскільки не отримали відповіді від нього, вони звернулися до Пряшівського єпископа, запрошуючи греко-католицьких священників і запевняючи єпископа, що вони заплатять дорожні видатки висланому священнику. Але, здається, й звідси відповідь не дійшла, бо закарпатські українці разом з галицькими українцями звернулися до Львова. Там вислухав їхні прохання, і в 1884 році прибув у США

перший офіційно висланий священник Іван Волянський. З відомостей, що їх вдалося знайти, перший греко-католицький священник з Мадярщини приїхав у США на кілька років пізніше, приблизно у 1888 році, а за іншими даними — в 1889 році. Це був священник Олександр Дзубай, який закінчив у 1880 році теологію. За ним туди відправилися Кирило Гулович, який оселився у Фріланді, та Іван Запотоцький, який зайняв Кінгстонську парафію. Коли закарпатоукраїнська американська Церква почала зростати, у 1901 році мадярська влада почала т. зв. американську акцію. Її метою було плекати між русинами в США мадярські національні почуття та протидіяти „руському руху і панславистичній пропаганді між русинами“. Насамперед мадярська влада дбала, щоби провідні позиції між закарпатським греко-католицьким священством зайняли промадярські священники, тому вона почала висилати в США політично надійних промадярських священників. Мадярська влада розпочала переговори з Віднем та Римом, і Рим у 1900 році згодився послати у США руського візитатора, давши згоду, щоби його вибрала мадярська влада. 17 грудня 1900 року прем'єр Мадярщини сказав у парламенті, що влада буде дбати, щоби інтереси мадярської держави були захищені і серед переселенців США. Він запропонував кандидатом на візитатора каноніка Пряшівської єпархії Андора Годобаї (1855-1914). Андор Годобаї був сином греко-католицького українського священника Худоби в Торисках, на Пряшівщині, був висвячений у 1878 році, змінив своє прізвище з Худоби на Годобаї, став ректором духовної семінарії в Пряшеві та професором теологічного ліцею. Він добре володів мадярською, німецькою, латинською і руською мовами. Рим прийняв пропозицію, і навесні 1902 року Годобаї виїхав у США. Його виїзд означав початок так званої американської акції мадярської влади серед закарпатоукраїнських переселенців у США. На основі документів, знайдених в архіві прем'єра Мадярщини, видно, що цю акцію запропонував Чиказький мадярський консул Шандор Нуберт у 1901 році, а мадярська влада, побоюючись національного руху на Закарпатті та впливу американських переселенців на Закарпаття, почала ту акцію. Імператор Франц Йосиф 15 червня 1902 року дав на неї дозвіл, а граф Клебесберг 29 липня 1902 року підготував конкретні роз'яснення дій. Він підкреслив основ-

ні принципи акції: бажано, щоби переселенці мадярської материнської мови повернулися назад, але треба уникати, щоби поверталися переселенці немадярської мови, тому, що вони, по-перше, збільшували б кількість інших національностей у державі; по-друге, тому, що вони перейняті панславистськими й русофільськими почуттями та соціалістичними й анархічними ідеями. Наступне завдання: посередництвом патріотів-священників, висланих в США, відданих Мадярщині, впливати, щоби переселенці немадярської мови не заразились панславистськими, русофільськими, соціалістичними та анархічними ідеями. З цією метою восени 1902 року під головуванням Спішського латинського єпископа Павла Смерчані відбулася спеціальна конференція єпископів. На неї не покликали Мукачівського і Пряшівського єпископів.

Після цього було зібрано інформацію про закарпатських переселенців, прізвища й відомості про священників, які вже переселилися в США, інформацію про ситуацію в США. Маючи всі потрібні дані, в Будапешті прем'єр Мадярщини скликав Комітет у справі американських переселенців. На засіданні був присутній Спішський латинський єпископ Смерчані, Чиказький мадярський консул Нубер, граф Клебесберг і ще кілька міністерських радників. Засідання перетрактувало справу русинів, що виїхали до США. Засідання вирішило розпочати боротьбу проти освідомлюючого руху в Америці і тут велика праця чекала на Годобаї і на Івана Коротнокі, ведучого греко-католицької місійної станції в Аллекгені, який щорічно отримував від мадярської влади 8 тисяч крон надзвичайної премії. (Зазначимо, що це була дуже велика сума, бо річна пенсія надзупана була дві тисячі крон). Це засідання для зміцнення місійної станції означало ще 30 тисяч крон допомоги, конкретно — на побудову греко-католицької церкви. Крім того, Комітет вирішив, що треба регенерувати греко-католицьке священство в США, отже, туди можуть іти лише благонадійні мадярофільські священники, і відтепер дозвіл на виїзд греко-католицького священника дає лише прем'єр Мадярщини за погодженням з латинським єпископом Смерчані. Важливим пунктом програми цей Комітет вважав акцію перешкодження об'єднанню американських закарпатських українців з галицькими українцями. Тому вирішено, що деяких галицьких священників у

США треба відкликати додому. Годобаї наказали, щоби послав звіт про діяльність галицьких українських священиків і також запропонував кількість священиків, яких треба послати з Мадярщини на місце відсторонених галицьких священиків. Наступне важливе завдання Годобаї — спробувати підкупити пресу американських закарпатців, щоб вона працювала на нього. Це засідання також ставило такі суми на видатки в акції закарпатських українців у США:

для Годобаї (річна платня) — 24 550 крон;

для секретаря Годобаї (річна платня) — 6000 крон;

на Аллегенську церкву — 30 000 крон;

платня Івану Коротнокі — 8000;

відрядні видатки для висланих священиків — 10 000 крон;

для підкупу піттсбурзького консула — 5000 крон.

При цьому всьому мадярська влада приховала від Ватикану проведення акції як антисхизматичної, намагаючись отримати згоду на введення в греко-католицьких Богослужіннях мадярської мови і на зміну календаря на Закарпатті. Мадярський прем'єр послав з того засідання протокол імператорові Францу Йосифові, а той 9 березня 1903 року акцію схвалив і вона, започаткована ще в 1901 році, тепер розширилась і стала повноводнішою.

Діяльність Андора Годобаї

Завдання, яке Годобаї отримав, ми вже знаємо, але він мав теж доносити про поведінку греко-католицьких священиків у США. Зрозуміло, що Іван Коротнокі, який прибув до США раніше, в газеті закарпатських русинів „Соєдиненіє“ привітав прибуття Годобаї. Годобаї прагнув стати єпископом. На це вказують документи Піттсбурзького мадярського консула. В державному архіві прем'єра Мадярщини зберігся звіт Годобаї про закарпатське священство в США, позначений як „секретне донесення“. Годобаї доповідає, що застав у США 39 греко-католицьких священиків, з подробицями розповів про них і навпроти кожного подав замітку: „гозофіюш — благонадійний“, „нем гозофіюш — неблагонадійний“. Годобаї згуртував довкола себе тих „благонадійних“, але гурток його прихильників уже після декількох тижнів почав

розпадатись через грошолобство (він за одну Службу Божу просив ціну, яка відповідала мадярській тисячі крон), потім тому, що він провадив розгульне життя. Мадярський консул зазначав, що він завдання мадярської влади виконував нетактовно, брутально, насильно. До того ж, 12 січня 1903 року, на річному засіданні „Соєдиненія“, грубо образив національні почуття закарпатських русинів і хотів у цю організацію ввести національні інтереси мадярської влади. „Соєдиненіє“ — це церковно-суспільна благодійна організація закарпатських переселенців у США з повною назвою „Соєдиненіє греко-католических братов“.

Одним із найбільших агентів і донощиків мадярської влади у відомості США був Іван Коротнокі. За точні відомості він у 1910 році дістав від імператора Франца Йосифа відзнаку Хрест Лицаря. В його характеристиці, яка зберігалася в імператора, написано: „Він є до диспозиції нашим закордонним органам, ба забезпечує потрібними інформаціями і приспособлюється до кожнотчасно діставаних напрямних“.

Другим інформатором мадярської влади був священик Габор Мартяк з Пряшівської єпархії, який виїхав у США в 1895 році. Годобаї у своєму звіті від 1902 року про нього написав: „Відважний борець проти схизми, відданий Мадярщині“.

Годобаї своїм неприхованим мадяронством викликав проти себе обурення, від нього відійшло священство, вірними йому залишилися лише Коротнокі й Мартяк. Мадярська влада наказала своєму вашингтонському послові, щоби він від імені мадярської влади покартав Годобаї за його нетактовність, також дорогою посол дав йому інші вказівки. Тепер Годобаї вирішив розбити „Соєдиненіє“ русинів заснуванням нового промадярського товариства, але це йому не вдалося. Він почав акцію проти Павла Жатковича, редактора часопису „Соєдиненія“, але й ця акція потерпіла фіаско. Годобаї спробував заснувати свою, „руську“ газету „Церковная наука“ промадярського духу, але мусив зупинити вихід, бо редактори відмовилися пропагувати промадярські ідеї та гасла. Тому Годобаї вирішив просити, щоби йому послали редактором священика із Закарпаття, „якому можна б вірити“, — писав він мадярській владі. У відповідь та вибрала Снаківського священика з Пряшівської єпархії Еміліяна Кубека. Як писав мадярський піт-

тсбурзький консул Кубек, він мав завдання прибрати до рук „Американський руский вісник“ ніби на свої видатки, а на це щорічно треба 400 доларів субвенції та 600 доларів для закуплення газети. Так, у квітні 1904 року Кубек виїхав нібито як парох на парохію Бріджпорт. Але на засіданні „Соєдиненія“ редактором газети вибрали не Кубека, а Жатковича, до того ж, у 1908 році засідання вибрало Жатковича досмертним редактором. Так акція з Кубеком провалилася. Але, здається, Кубек не знав, що з стосовного нього планує малярська влада і яку роль він має зіграти.

У 1904 році редактор Жаткович, Дзмура і Югас у складі делегації американських русинів появилися на слов'янському з'їзді в Сен-Луїсі й приєдналися до того Меморандуму, який на інтерпарламентарному конгресі передали присутньому там графові Альбертові Аппоні, протестуючи проти його мадаризаційних законів на Закарпатті. Павло Жаткович цей почин так обгрунтував на засіданні „Соєдиненія“: „Всі ви знаєте про той жахливий утиск, що його терпить наш руський народ на Закарпатті від малярів. Ми як організація, яка має 13-14 тисяч членів, мали своїм обов'язком прилучитися до руху інших слов'янських братів, мета якого продемонструвати перед світом протест проти малярської тиранії“. Тепер ще „Соєдиненіє“ виступило з протестом проти способу малярських виборів до парламенту, вказуючи на фальшування, підкуп, насилля, обман.

Акції Годобаї були неуспішними, і малярська влада вирішила його відкликати, що сталося в 1906 році. За його „місію“, крім давнішого панського відзначення, Годобаї отримав ще й цісарське — „середній хрест без зірки“. Хоч Годобаї був каноніком Пряшівської єпархії, він вже не повернувся до Пряшева, а на „зароблені“ гроші купив собі маєток у Мішколці, в Малярщині, де й помер у 1914 році.

Всі подальші акції малярської влади щодо закарпатців у США не вдавалися. Вона ще раз спробувала нав'язати редактором газети „Соєдиненіє“ Кубека, впхати у керівництво „Соєдиненія“ Йосифа Ганулю, але закарпатці виявили, що за них обох відрадження в США оплатила малярська влада, отже, вони — її агенти, тому їх кандидатури відкинули.

Малярська дослідниця Марія Маєр-Пушкар ті факти, які ми навели, виписала із секретних архівів малярського прем'єра та інших міністерств Малярщини, а також з державного архіву у Відні. Вона ще зробила й такий висновок:

„Малярська влада побоювалась, що національно свідомі переселенці в США „малярські галицькі русини збудять почуття племінної єдності“ і будуть поширювати на Закарпатті. Тому треба чинити перешкоди, щоби не дійшло до національного пробудження русинів у США. Щодо закарпатських українців малярський уряд своєї мети бажав досягнути, відправивши туди греко-католицьких священиків, завданням котрих було б, крім безпосереднього впливу на вірних, захопити провідні пости в уже існуючих організаціях, де видавали б малярську патріотичну пресу або захопили для цієї мети вже існуючу там пресу. Зрозуміла річ, для нової місії підходили тільки греко-католицькі священики, котрі виправдали довір'я своєю дотеперішньою діяльністю на місці. Такою типовою фігурою був тоді Михайло Лендел, парох, який проявив себе, проголошуючи в малярських газетах: „Коли доб'ємося у Римського Святого Престола визнання малярської мови богослужбовою мовою, то жодний руський священик не буде більше служити Богослужіння по-церковнослов'янськи“. Цей Мігаль Лендел у 1901 році виїхав у США як парох Скрантойської парафії. Часто він дописував до газет „Пешті гірлоп“ та „Будапешті Гірлоп“. Далі авторка пише: „Малярські уряди хотіли захопити пресу русинів у США. В першу чергу згадаю спроби висланого в США апостольського візитатора Годобаї і його спробу опанувати газетою „Соєдиненія“. Дотеперішній редактор Жаткович, редактор від 1892 року, гостро засуджував мадарофільську політику Годобаї, який зробив усе, щоб Жатковича усунути. Цьому якраз сприяло й те, що малярська королівська курія в 1893 році вела слідство з приводу недовір'я тогочасному районному нотаріусу в Підгорянах Павлу Жатковичу і дійшла висновку небажаного для нього, тому він утік в Америку. Отже, в 1902 році почалося листування між канцелярією голови ради міністрів, міністерством правосуддя і Віднем, яке зводилося до пошуку старого вироку суду і обумовлення можливості видачі Жатковича. У справі накопичилось багато урядових актів, але до видачі Жатко-

веча все ж не дійшло, бо Жаткович уже був американським громадянином“. Далі авторка пише: „На противагу панславітським небезпечним напрямам“ газет, які мали великий вплив на закарпатоукраїнських переселенців у США, Годобаї в 1903 році хотів видавати сповнену патріотичним мадярським духом газету на закарпатоукраїнському діалекті, а виконувати функції редактора він запропонував Юлію Чучці, який був раніше заступником директора Ужгородської семінарії. Юлій Чучка виїхав у США в 1901 році з Мукачівської єпархії і став парохом однієї з найчисленніших парафій в Йогнстоні. До виїзду він працював у редакції часопису „Наука“ — в органі ужгородської Спілки св. Василя Великого, а ця газета виходила народною мовою. Отже, Годобаї призначив Чучку редактором його промадярської газети „Церковна наука“. Невідомо, що було причиною — настрої вірних чи політичні переконання Ю. Чучки — але газета зрадила Годобаї. Тоді він попросив від мадярської влади священника на редактора, „якому можна б повністю довіряти“. Ось чому мадярська влада послала вже згаданого Кубека. Довір'я Кубека викликало, певно, те, що він був членом „Угро-руського греко-католического товариства“, метою котрого була мадяризація Закарпаття та більшість керівників якого — змадяризовані русини. Примітно, що мадярська влада не дала Кубекові на руки 350 доларів річної субвенції на газету, але передала йому їх через Габора Мартяка, який сказав, що це „скинулося греко-католицьке священство для допомоги в обранні Кубека редактором газети „Соєдиненіє“. Але й цей план не вдався“.

Після відходу Годобая найбільшим шпигуном мадярської влади серед греко-католицького священства в США був Коротнокі. Згідно з одержаним наказом він проводив акцію протистояння братанню закарпатців з галицькими українцями, „щоби рятувати закарпатських русинів від галицьких українців“. Мадярська влада вважала, що це йому вдалося, „і це була б добра річ, якби не виявилось, що акція водночас стала антимадярською“. За свою „працю“ Янош Коротнокі у 1910 році був нагороджений лицарським хрестом ордена Франца Йосифа.

Іван Коротнокі — русин з Пряшівщини, який своє прізвище Коцур змадяризував на Коротнокі. Він повернувся на Пряшівщи-

ну і став каноніком Пряшівської єпархії. Його доля — як у більшості зрадників. Перед дверима його кімнати у Пряшеві каноніка пробив напильником якийсь психічно хворий чоловік, прикінчивши зрадника на місці.

Треба згадати, що, крім Годобаї й Коротнокі, мадярськими агентами були Мартяк і Гануля, а, може, й Кубек. Мартяк і Гануля за отримані від мадярської влади гроші, які посилалися їм на Пряшівщину при Чехословаччині, утримували на Пряшівщині русофільство, щоб з його допомогою роз'єднувати народ і щоб не допустити національного пробудження Пряшівщини. Отже, гроші, які вони посилали, не були їхніми власними, не були вони також зібрані як допомога русинам США, це були гроші, які посилались мадярською владою для гамування національної свідомості Пряшівщини. Мадярська влада мала теж агентів у Закарпатській області.

Цей розгляд мадярської акції проти американських русинів закінчимо словами зі статті в „Американському руському віснику“ від 1 січня 1907 року. Цей витяг з публікації зберігався між документами мадярського прем'єра: „Мадярська влада висилає в США римо- і греко-католицьких священників, щоби вони там виконували шпигунську працю й посилали мадярській владі різні нечесні повідомлення. Заслані священники так само тут, як і в Мадярщині, зраджують Церкву. За це від мадярської влади отримують юдову субвенцію. Дав би Бог, щоби таких юд, так як Христос з храму вигнав торговців, подібно таких попів, котрі за гроші продають церкву мадярській владі, батогами вигнали не лише з Америки, але й із Закарпаття, бо інше собі не заслужать“.

У США так і сталося, бо в одному своєму звіті Коротнокі повідомляв, що мадярофільських священників, а з ними і його із засідання „Соєдиненія“ вигнали. На Закарпатті таких виганяли із сіл кілька років пізніше, в 1918 році, після Першої світової війни.

Тут ще треба додати, що син Павла Жатковича Юрій Жаткович був одним із головних організаторів приєднання Закарпаття до Чехословаччини.

Ми, вивчивши документи малярського державного архіву, виявили з-поміж греко-католицького священства в США малярських агентів Годобая, Коротнокі, Мартяка, Ганулю, може, був ним і Кубек, а документи ще згадують як провідників маляро-фільства Тиводора Ладомерського та Еміла Бурика. Але це не означає, що хтось має право осуджувати все закарпатоукраїнське греко-католицьке священство в США. Воно виконувало там велику роботу: організовувалися церковні громади, братства, будувалися церкви, школи, підтримувався русинський дух і мова наших переселенців. На їхню долю випало багато прикросів від ворогів нашої Церкви. Через кількох зрадників не можна засуджувати і кидати тінь на все американське греко-католицьке священство. Ніде правди діти, що й воно причетне до роз'єднання в рядах української греко-католицької Церкви в США. Але причиною неприйняття національних традицій були не вони, а поневолювачі Закарпаття. Варто зазначити, що хоч священники в США перебували у кращому матеріальному становищі, ніж ті, хто залишився на Закарпатті, все ж таки рідний край не давав їхній душі спокою, ностальгія за рідним у багатьох з них перемогла і повернула на Закарпаття. Так, із священників Мукачівської та Пряшівської єпархій, які в 1889-1929 роках відправилися в США, до 1929 року померло 64 особи. Однак 23 священники з Мукачівської, а 9 з Пряшівської єпархій повернулися, щоб навіки залишитися на рідному Закарпатті. Один із них помер у дорозі до рідного краю, а інші прийшли і ще служили на верховинських парафіях, поки не заснули вічним сном й чекають воскресіння між своїми в Туря-Пасіці, Негрові, Середнім, Доманинцях, Макареві, Торуні, Кобилярах, Бардієві, Брусниці, Буковці та інших селах „старого, бідного, але свого краю“.

Газети на Закарпатті

Перша спроба заснувати власну періодичну пресу сягає початку 30-х років XIX століття і пов'язана вона з постаттю видатного закарпатоукраїнського філолога, історика, літератора та освітянського діяча Михайла Лучкая. У 1830 році він задумав заснувати літературний фонд і приступити до видання періодичного органу. Але Лучкай жив у несприятливих умовах і його передчасна смерть все припинила.

У 1840 році Великокопанський (біля Хуста) священник Андрій Попович вийшов з ініціативою заснувати щомісячник або щоквартальник, у якому публікувалися б проповіді мовою, якою говорить народ.

У 1848 році питання про періодичну пресу порушив Олександр Духнович. Був план заснувати руську друкарню в Ужгороді або в монастирі василіян на Чернечій горі, біля Мукачева. Але воєнні події перешкодили реалізації задумів.

У 1849 році делегація закарпатських українців у Відні домагалася в імператора видання газети, спільної з українцями Галичини, і скасування всіх обмежень щодо друкування книжок кирилицьким шрифтом, руською мовою. (У склад делегації увійшли Адольф Добрянський, Віктор Добрянський — Пряшівський канонік, Йосиф Шолтес — Пряшівський канонік, Олександр Яницький — Малцовський священник).

У 1851 році О. Духнович знову намагається заснувати руську друкарню в Мукачівському монастирі.

У 1852 році, під час перебування імператора на Закарпатті, протоігумен Мукачівського монастиря Яков Бовванкович підніс імператорові прохання, в якому виклав необхідність заснування слов'янської друкарні й просив дарувати монастирю право друкування книг. Ще кілька разів — у 50-60-х роках — керівництво монастиря робило подібні спроби, але безуспішно. Навіть коли імператор давав згоду, малярський уряд не допускав реалізації задумів.

Від 1848 до 1857 року закарпатці передплачували „Зорю Галицьку“. До неї дописували і закарпатці (Духнович, Павлович, Лабанц, Нодь, Раковський та інші).

Від 14 січня 1850 року у Відні почав друкуватися „Вісник для русинов Австрійської держави“, що виходив три рази на тиждень. Це спільна галицько-закарпатоукраїнська газета. До неї дописували всі тогочасні закарпатоукраїнські літератори.

У 1855 році почала виходити „Церковная газета“ при редакторі Раковському. Це був затятий москвофіл. Газета друкувалася в Будині і виходила щотижня. Вихід її був припинений внаслідок заборони в червні 1858 року 14 числа, це був від заснування газети 104-й номер. Замість цього часопису Раковський почав видавати „Церковний вісник“, тексти якого були написані „язичієм“. Перший номер цієї газети вийшов у Будині в липні 1858 року. Вона виходила тричі на місяць. Набиралася церковним кирилівським шрифтом, бо вживати гражданський кирилівський шрифт було заборонено. Ця газета припинила своє існування на 10 номері.

Від 1867 до 1918 року на Закарпатті виходили такі газети: „Світ“ (1867-1871), „Учитель“ (1867), „Новий Світ“ (1871-1872), „Сова“ (1871), „Карпат“ (1873-1886), „Листок“ (1885-1903), „Наука“ (1897-1919), „Село“ (1911-1912), „Неділя“ (1898-1918), „Світло“ (1913-1916) — всі вони видавалися руською мовою. А малярською мовою виходили в світ такі часописи: „Келет“ (Схід, 1888-1901), „Фелвідейкі Сіон“ (Верховинський Сіон, 1889-1891), „Гирикотолікуш Семле“ (Греко-католицький огляд, 1899-1919). На початку 80-х років XIX ст. А. Кралицький планував видавати газету „Словесность“, але ще до виходу в світ її було заборонено.

Розглянемо важливіші з тих газет.

У 1866 році скликано загальні збори „Общества св. Василя Великого“ і в програму діяльності цієї Спілки внесено також питання про заснування газети, яка мала бути першим періодичним друкованим органом закарпатських українців. Тоді за політичну газету редакція мала виплатити державі значну суму грошей (т. зв. „кауцію“). Таким чином малярський уряд намагався обмежити видавництво русинських політичних газет. „Кауція“ налічувала дві тисячі золотих. Потрібну суму грошей зібрати не

вдавалося. Оскільки Спілка св. Василя Великого не мала на це матеріальних можливостей, вона вирішила видавати неполітичну газету „Світ“, редактором якої став Юрій Ігнатко, професор Ужгородської гімназії. Газета почала виходити у світ 1867 року. Але за те, що редактор викрив у газеті брудні махінації урядової малярської партії на виборах, його було переведено спочатку в Пешт, а потім у Левоч. Під його керівництвом вийшло 15 номерів газети. „Світ“ виходив у 1867-1871 роках як тижневик Спілки св. Василя Великого в Ужгороді. Починаючи з 16 номера 1867 року, редакцію очолює професор Ужгородської гімназії Кирило Сабов, він редагував до серпня 1869 року. Відмовитись від керівництва газетою його примусив єпископ Панкович, ставленник малярської влади. Міністерство його перевело в Сегедин, а потім у Кошиці. Наступним редактором став Віктор Кимак, також професор гімназії, який перевів газету на російську мову. Часопис „Світ“ був літературно-суспільною газетою, яка поміщала етнографічні, історичні, господарські, літературні й церковно-релігійні статті. За наказом єпископа Панковича „Світ“ припинив існування на третьому номері 1871 року. Єпископ Панкович заборонив кліру її читати. Але Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець газету всебічно підтримував.

У квітні 1867 року викладач ужгородської учительської препарандії Андрій Ріпа видав перший номер фахової періодичної газети „Учитель“ (1829-1914). Вона виходила щотижнево і друкувалася офіційною мовою. Вийшло всього 30 номерів газети. Останній, 30-й номер, вийшов 1 грудня 1867 року. Газета „Учитель“ була педагогічного змісту.

Від 8 лютого 1871 року газета „Світ“ виходила як „Новий Світ“ (1871-1872). Її редактором став Віктор Гебей (1838-1896). Газета була далі тижневиком „Общества св. Василя Великого“. У жовтні 1872 року „Новий Світ“ перестав виходити.

Газета „Сова“ — це закарпатоукраїнська ілюстрована сатирична газета москвофільського напрямку. Видавав її професор гімназії Віктор Кимак (1840-1890) після того, як група єпископа Панковича усунула його з редакторства „Світу“. Перший номер „Сови“ вийшов 20 червня 1871 року. Газета вказала на ренегатів-запроданців, взяла на посміх єпископа Панковича, малюючи його

чортом. Вже в першому номері часопису було надруковано пере-лицьований варіант народного гімну О. Духновича „Я русин був“, як маніфест ренегатів:

Я рутен був, но не буду,

Хоть родился рутеном,

Скверний мой род я забуду...

Закінчувалася пародія присягою народів:

...твоім буду я ворогом аж по гроб.

Газета правдиво описувала намагання Панковича та його групи мадяризувати й латинізувати Закарпаття, відлучити вірних від східного обряду. Єпископ Панкович був зняряддям у руках мадярських урядів, мадяризував, латинізував, залякував, підкупував привілеями, відзначеннями та матеріальними вигодами священство, був жорстоким і цинічним. „Сова“ як сатирична газета повинна була демаскувати Панковича та його прибічників. Але в Ужгороді вийшли лише перші три номери газети, бо ужгородська друкарня за наказом Панковича відмовилася друкувати її. І тому це робили в друкарні Пешта. Але і там вийшло лише два номери. Редактора Віктора Кимака перевели з Ужгорода в Пейч, але він там не появлявся, бо виїхав у Росію, де працював вчителем гімназії у Москві, а потім в Одесі. Найближчим порадиником Кимака і дописувачем до „Сови“ був А. Кралицький. Він посилав редакції потрібні фотоматеріали і сатири.

Коли перестав виходити „Новий Світ“, від червня 1873 року на Закарпатті почала виходити газета „Карпат“ (1873-1886). Її редактором став Микола Хомичко (Гомичко). „Карпат“ — орган „Общества св. Василя Великого“, „суспільна, церковна й літературна газета“. Перший номер газети вийшов 12 червня 1873 року. Часопис друкувався на чотирьох сторінках, деколи мав також додатки, був тижневиком. З мовного боку газета вже не була москвофільською, бо виникла з опозиції. Її мова нагадувала мішанину, наближену до народної. Крім „Карпату“, тоді на Закарпатті не виходило жодного подібного органу, тому до нього дописували всі тогочасні закарпатоукраїнські будителі духу: О. Павлович, А. Кралицький, І. Сильвай, Є. Фенцик, І. Раковський, Ю. Ставровський-Попрадов, Ф. Злоцький та інші. В останні роки перед закриттям там появилися статті й мадярською мовою. Від 1881 року

„Карпат“ перестав бути органом єпархії й „Общества св. Василя Великого“. Останній його номер вийшов 25 квітня 1886 року. У зв'язку зі смертю Хомичка газета взагалі перестала виходити.

У 1880 році в Мукачеві Анатолій Кралицький планував видавати часопис „Словесность“. Мета газети — освіта народу. Але спроба не вдалась, було мало передплатників. Газета „Карпат“ про це написала: „Інтелігенція боїться на вулиці розмовляти по-руськи, не то щоб передплатити руську газету „Словесность“. Знайшлося б лише декілька, що купили б „Словесность“. А народ спочатку мусив би навчитись читати. Для народу тепер важливе те, щоб дехто йому сказав, як здобув би поживу“.

У 1885 році Поростовський священник Євген Фенцик видав „Листок“ як релігійну газету. Перший номер його побачив світ в Ужгороді 26 вересня 1885 року. Газета виходила двічі в місяць на 16 сторінках журнального формату. Від 1885 до 1890 року — це єдина газета на Закарпатті, писана руським суржилом. Свою газету Є. Фенцик видавав аж до своєї смерті в 1903 році. Часопис готувався в надзвичайно складних умовах. Є. Фенцик видавав його за власні кошти, редагував його з далеких парафій, на яких був, зокрема, з Порошкова (район Перечина), а потім з Горінчова (район Хуста). Всі роботи виконував сам. Починаючи з 1891 року до „Листка“ виходив щомісячник „Додаток“ для народу малим форматом на 16-ти сторінках. Зміст часопису складали релігійні теми, художня література, освіта, дослідження краю, історія культури, історія, славістика, історія закарпатоукраїнської літератури. До часопису дописували О. Павлович, Ю. Ставровський-Попрадов, І. Сильвай, А. Кралицький, Митрак та інші. Про цей часопис ще скажемо окремо, але тут треба зазначити, що Є. Фенцик протягом усього свого життя був переслідуваний. Відкладемо в сторону русофільство Є. Фенцика і звернемо увагу на його жертвність (видавав часопис своїм коштом при дуже малій кількості передплатників, отже, видання було збитковим), на його відвагу й боротьбу самотньої людини проти мадяризації. Говорилося, що в останній рік життя він у Скотарському зустрівся з Іваном Франком і той переконав його видавати часопис народною мовою. Але до того не дійшло, бо Є. Фенцик помер, не досягнувши 60 років, помер перед тим як вирішив перейти на народну мову. Останній

номер журналу (23-24 за 1903 рік) вийшов уже після смерті редактора. Є. Фенцик похований у Горінчеві, у своїй останній парафії. В Ужгороді на набережній стоїть йому пам'ятник, але від могили не залишилося й сліду.

Журнал „Наука“ виходив з 5 травня 1897 року до 1914 року в четвер через тиждень, як видання „Общества св. Василя Великого“. На противагу йому малярська влада почала видавати в Будапешті руською мовою писану „Неділю“ (виходила від 01.01. 1898 року до 1918 року). „Науку“ спочатку редагував Юлій Чучка, віце-ректор духовної семінарії, а від 1900 року — Августин Волошин, який з 1911 року видавав і додаток до „Науки“ під назвою „Село“. Але цей додаток виходив лише два роки, а від 1914 року не виходила і „Наука“, тому що під час Першої світової війни маляри закрили всі руські часописи. Для закарпатських українців тоді залишився ще „Місяцеслов“ — календар, писаний руською мовою. Тут ще треба зазначити, що після 1918 року „Наука“ виходила якийсь час під назвою „Руська Країна“, а потім — протягом 18 років — як тижневик „Свобода“, а вкінці — як „Нова Свобода“ — щоденник (1938-1939 рр.).

Як далі побачимо, на українську пресу Закарпаття були постійні напади. Коли Спілка св. Василя Великого почала видавати „Світ“, в Ужгороді відразу появились малярські газети „Унгварі Кизлинь“, а потім „Унгварі Гірлоп“, за ними — ще інші, які постійно „брали на зуби“ Спілку св. Василя Великого, як і будь-який прояв українського життя. Щоби протидіяти їм, закарпатські українці вирішили видавати газету малярською мовою, яка могла б відбивати всі малярські напади. Так вперше появилася газета „Келет“ (Схід), редагована Дрогобецьким від 1888 року до 1901 року. В редакції Дрогобецькому допомагав Жаткович, який у газеті поміщав свої цінні статті з історії Закарпаття.

В 1889-1891 роках професор богослов'я в Ужгороді Микита видавав журнал „Фелвідейкі Сіон“ (Верховинський Сіон) зі статтями з теологічних наук.

У 1898 році спілка св. Василя Великого почала видавати малярською мовою „Гирік-котолікуш Семле“ (Греко-католицький огляд) під керівництвом Каминського, а в дійсності редакцію очолював Жаткович. Ця газета стала на боротьбу з ренегатами,

поміщала дуже цінні статті з історії Закарпаття, які виходили з-під пера Жатковича, подавала в малярському перекладі українські літературні твори А. Чайковського („За сестрою“), Марка Вовчка, Івана Франка, Михайла Коцюбинського та інших. Ширше про цю боротьбу — в наступних частинах.

Характеристика „Світу“, „Карпату“ й „Листка“

Поява газети „Світ“ у 1867 році була визначною подією в історії закарпатських українців. Вкажемо на декотрі статті в „Світі“ і з почуттям гордості подивуємося відвазі наших предків 1867-1914 років у боротьбі за свої національні права. У статтях „Світу“ піднімалися сміливі на той час теми, а саме: необхідність писати народною мовою; про економічний стан населення Спіша; про боротьбу народних мас із поміщиками (№ 48, 1870); гостра критика агресії латинізаторів — боротьба за незалежність Мукачівської єпархії (№ 36, 1870); про антинародну діяльність єпископа Панковича, заклик до боротьби за право обирати єпископа (№ 48, 1870); домагання, щоб у духовній семінарії досконало вивчали народну мову (№ 4, 1868); критика неточностей у статистиці Фийнеша (№ 9, 1868, те саме в № 10); про патріотичне виховання в сім'ї, про прищеплення молоді любові до свого народу, до його мови, до рідної літератури, до народних традицій (№ 16, 1868); вимога визнання автономної руської греко-католицької Церкви в Малярщині (№ 11 аж 17, 1869); фольклорні матеріали Злоцького — критика священства, яке не навчає релігії, а ту роботу покладає на дяків (№ 1, 1871); домагання викладати деякі предмети в богословській семінарії по-руськи (№ 20, 1869); висміювання новоспечених „католиків-латинян“ з русинів та інших запроданців-ренегатів (№ 3, 1871); розповідь про хор школярів у селі Великий Раковець і їх успішний виступ (№ 27, 1869); критика священника, який виголосив проповідь латинською мовою (там же); про Занастаський деканат священства, який постановив від 1870 року вести церковну адміністративну роботу і метрики в усіх селах цієї округи руською мовою (№ 37, 1869); про те як в Сиготі зорганізували гуртожиток для бідних руських дітей, які навчаються в місцевій гімназії (№ 11, 1869); про домагання навчати рідною мовою в

початкових і середніх школах (№ 47, 1869); гострий виступ проти тих, що залякують і підмовляють людей не підписувати документа про вимоги русинів щодо автономії та визнання історичних прав їхньої Церкви (№ 43, 1869); кепкування з тих, що, вислужуючись перед начальством, радять іншим не боротись за свої давні права (№ 43, 1869); памфлет проти єпископа Панковича, який латинізує закарпатську Церкву (№ 39, 1869); про порушення прав русинів у Потоці (по-мад. Шарош-Потоці): це деспотизм, але повагу до себе треба вибороти, вона сама собою не прийде; роздуми над тим, чи жити нам, чи не жити, про потребу гартувати характери і здатність для боротьби (№ 13, 1870); справу Народного дому треба довести до кінця (№ 16-17, 1870); заклик про свободу для народу (№ 45, 1870); про проблему освіти народних мас (№ 47, 1870); гостра полеміка зі зрадниками й обскурантами (№ 50, 1870); відповідь єпископові Панковичу, який проголосив анатему на „Світ“ і заборонив священству його читати (№ 2, 1871); заклик до закарпатських жінок зайнятися культурно-громадською роботою (№ 5, 1867); про українців і козаків (№ 36, 1868); про латинізаторські тенденції католиків (№ 46, 1870); звернення до громадськості із закликом до боротьби за права руської Церкви і народності в Мадярищині, критика боягузтва, необхідність організованого руху проти утиску (№ 43, 1870); заклик до боротьби за історичні права (№ 45, 48, 49, 1870); проголошення необхідності заснувати руську гімназію, потреби розгорнути широкий громадський рух за здійснення цієї справи (№ 26, 1869); про діяльність братств і їхній завдання у справі поширення освіти серед мас (№ 23, 1867); роздуми про те, що майбутні священники мають бути краще підготовлені для роботи в народі, знати його мову, тому є потреба реорганізувати навчання в Ужгородській богословській семінарії — із засідання священників та вчителів Собранецького округу (№ 22, 1870); заява священства до єпископа, щоби вся адміністративна робота в єпархії велася руською мовою (№ 21, 1867); протест молоді проти латинізаторських і мадяризаторських тенденцій єпископа Панковича (№ 1, 1870); нариси, що вказують на необхідність вивчення історії за першоджерелами, бо чужі історички подають її фальшиво; Олександр Павлович надсилає у Спільку св. Василя Великого 100 гульденів — у фонд історичних дослі-

джень, обіцяє допомогти історичними джерелами тим, хто за це візьметься (№ 48, 1869); заклик до збирання народного фольклору (№ 9, 1869); проект єзуїта на викорінення східного обряду в руських краях Польщі, який декотрі домагались реалізувати і на Закарпатті (№ 38 аж 40, 1870); про те як на зборах вчителів і священників у Марія-Повчі висловлено вимогу ввести в школах навчання руської мови (№ 44, 1870); пропозиція заснувати в Пряшеві приватну руську гімназію — автор надсилає редакції перший внесок у фонд її будівництва (№ 44, 1869, От русских словаков); про те, що в Мадярищині, яка дістала від Австрії політичні й національні права, не надано повних прав національностям (№ 46, 1869); про ренегатство інтелігенції (№ 18, 1869); про потребу заснувати всенародний музей (№ 7, 1867); про потребу об'єднати сили, щоби бути міцними (№ 46, 1868); про те, що Ужгородська духовна семінарія готує не пастирів, а ворогів народу (№ 24, 25, 1869); про голод на Верховині (№ 10, 13, 1868); заклик вшанувати пам'ять єпископа Поповича, як протест проти єпископа Панковича: „Котрий народ не вмiє цiнити своїх великих людей, той недостоїн того, щоби йому родилися такі люди“ й дає біографічний нарис єпископа Поповича (№ 47-49, 1868, № 38, 1870); ряд статей з історії Закарпаття.

Цей перегляд статей дає нам уявлення про те, чим жило Закарпаття в XIX столітті. Це велика боротьба проти мадяризації, латинізації, проти своїх ренегатів, за піднесення освіти народу, протести проти накликування голоду лише збиранням податків і надавання народу можливості заробити.

Газета „Карпат“ у першому номері від 12 червня 1873 р. пише, що появилася для того, щоби руський народ у Мадярищині мав друкований орган, щоби власною мовою дав знак того, що існує, і не лише існує, але має достатньо сил на те, щоби бути достойним членом між народами, які живуть у Мадярській державі. Далі, в 26-у номері, газета говорить про те, що Мадярищина — багатонаціональна держава і, крім мадярів, мають визнаватися й інші національності. Редакція не ототожнює себе з русофільством і вказує, що русофільські тенденції виходили не з народу, а „від поодиноких осіб, які вже зникли“. Народ говорить своєю мовою, тому „Карпат“ пише мовою народу. Проти народної мови газети озвалося львівське

русофільське „Слово“ статтею з-під пера Івана Раковського, закарпатського русофіла. Газета відповідала Раковському: „Як собі уявляє Раковський, що газету для народу можна редагувати незрозумілою мовою. Не можна читати газету при допомозі словаря“. Врешті, з народною мовою „Карпату“ погодилися й русофіли, бо Раковський у своїх споминах від 1880 року пише: „Після 1871 року, після занепаду Спілки св. Василя Великого, на полі національного поступу настала смертельна тиша... Професори навіть руську мову не дуже вчать, так само і гімназії в Ужгороді й Сиготі, бо вона має дух панславїзму. В теології утискають церковну слов'янську мову... З огляду національності йдемо назад... Не вільно студентів посилати на студії до Відня, в ужгородській гімназії від 1871 року зліквідували місце професора, що вчив історію по-руськи, в ужгородській гімназії вчать релігію на виміну по-мадярськи й по-руськи. Лише „Карпат“ представляє руську мову і руське слово, тому він газету наперекір хиб допорукає кожному“. У 1874 році газета „Карпат“ стала на захист кирилівського письма. Мадярське міністерство хотіло змінити його на латину. Слово на захист написав член правління пряшівської Спілки св. Йоана Христителя, а його повністю опублікував „Карпат“. В номері від 10 квітня 1874 року газета знову протестує проти наміру мадярської влади ввести григоріянський календар на Закарпатті для русинів. Про це — стаття священика Івана Шивульського. Газета далі із задоволенням дякує Пряшівському греко-католицькому єпископові Йосифові Гаганцю, який у 1868 році, відзиваючись на закон про національність, виступив проти нападу на руський народ з приводу азбуки, календаря, мови. 4 січня 1875 року газета проголосила свою програму: захист слави й гідності церковного обряду; захист церковних статутів, при допомозі школи й літератури любити, зберігати і розвивати „нашу мову“; берегти форму нашої мови, успадкованої від предків, любити руський народ і законними засобами позитивно впливати на його добробут, мову й національність.

Читаючи цю програму, бачимо, що вона свідчила про захист традицій греко-католицької Церкви (старослов'янська мова, обряд, азбука, календар тощо), продовження боротьби за існування закарпатоукраїнського народу. У статті від 17 квітня 1876 р. „Мадярська мова з огляду нас, русинів“ вказується, що закон про

національності від 1868 року забезпечує деякі права національностям, але на це ніхто не зважає. А що стосується зовнішньої гравітації, то вона вказує на сербів і румунів, у яких за кордоном живе рідня в незалежних державах і вони мають на кого опертись. „Але на кого опремося ми? — запитується у статті. — Галицька Русь якраз така убога, як і ми, а крім того, там панують поляки... Ми не маємо на кого опертись. Чи хіба будемо себе дурманити родством з російським народом? Вже лише цього бракувало, щоб наше і без того зовсім радісне становище змінилось на трагічне“.

„Листок“ у своїй програмі закликав руських патріотів до того, щоби вирвати руський народ Закарпаття з жидівських рук, засновувати братства тверезості й відзвичаювати народ від горілки та п'яних напоїв, створювати каси взаємодопомоги, щоби народу не треба було позичати гроші в жидів, вести просвіту людей у школах, створювати читальні, видавати популярні книжки, проповідувати та застерігати від усякого лиха, вчити народ ощадності й поліпшувати сільське господарство, старатися, щоби зростала питома вага руської промисловості, захищати народ від усякої несправедливості, кривд тощо.

Не в тому річ, що це не думки Є. Фенцика, редактора й видавця „Лістка“ і що він їх по суті переписав з тогочасного просвітницького галицько-руського руху. Його заслуга в тому, що він це опублікував і до того закликав. „Листок“ звертався до національної совісті своїх сучасників, картаючи їх за схилання перед чужим мадярським, за слабкий характер, за хиткі моральні принципи, за національну байдужість, схильність до ренегатства. Можна тільки подивуватися витримці й мужності цього публіциста, якого переводили з парафії на парафію, який перебував далеко від Ужгорода, проте намагався вчасно випускати окремі номери часопису, хоч в останні роки свого існування газета мала тільки 25 передплатників. Наведемо декілька рядків з цього журналу: „В місяці січні 1891 року буде всенародна перепись. Закликаємо своїх читачів, щоби діяли, щоби кожен признався до своєї руської народності, а не затаїв матір, що його зродила“ (№ 23, 1890).

„Коли я був ще юнаком, тоді в домах наших священиків і учителів розмовляли виключно по-руськи, молодь забавлялася

по-руськи, співала руські пісні. А тепер все йде на мадярську й руську мову забувають“ (15.06.1894). „Одні бояться руськості, бо хочуть приласкатися на милість других і досягнути відомі вигоди, скажім похвалу, славу, достоїнство або іншу нагороду, інші щоб не мали неприємності“ (1894). „Аж смішно, як стараються сховати своє руське походження і хочуть себе вказати дійсними мадярами... а мадяри від народження їх висміюють...“ (15.03.1894). „Довкола нас з усіх сторін чути голоси, що в Мадярщині нема русинів. Ми засвідчили, що тут є півміліоновий руський народ, далекий від того, щоб дав виконувати над собою постидну і протиприродну операцію винародовлення“ (№ 18, 1895). „З нашої препарандії останній час виходять і такі учителі, які не знають по-руськи навіть читати і з яких ані наша Церква, ані школа не мають користи“ (01.02.1895). „Не раз чуємо, що наші клірики, коли при богослужінні дияконують, не можуть прочитати без помилки навіть ектенію, яку дуже гарно напам'ять знає кожний православний християнин“ (№ 15, 1890). „В наших духовних семінаріях стоїть наука народної і церковної мови все ще на задньому плані. А на переднім плані мова латинська і мадярська, із яких руський священик знає множество латинських цитат зі Святого Письма, а руські цитати й термінологію, які буде потребувати в проповідях, не знає. Наші богослови говорять між собою виключно по-мадярськи, а по-руськи говорити або не хочуть, або не знають. Священики в проповідях говорять безтолкову дрян, заїкаючись при кожнім слові, помагаючи собі мадярськими словами: „гат-гат, ізи-ізи, удьон-удьон“ (№ 3, 1895). „Учителі тратять цілий рік на навчання дітей мадярських молитов... Я слухав проповідь одного молодого священика і я мав сльози в очах і нехотячи зітхнув: „Господи Боже наш, сохрани нас от града, меча, потопа... і ще од таких священиків, котрі не знають нашому народові проповідувати його рідною мовою. Священики рівнодушні! Ваші сини кому будуть поповати?“ (№ 23, 1895). „Сумне явище — молоді люди без всякого покликання йдуть на священика. Вони в тому званні бачать простий заробіток хліба (№ 1, 1895). „Но як молитися, коли в нас нема і найпотрібнішого — ієрейського „Молитвослова“?! В самім ділі це небувала легковажність залишити все закарпатське священство без „Молитвосло-

ва“, так що нові священики не мають з чого відправляти Богослужіння. Але терпимо недостатки і в „Катехізмах“. І як вчити?“ (15.06.1895). „Наш народ без ведення. Мирські люди, що походять з руського народу, цілком відмовились від нього. Вони навіть не згадують про те, що їх батьки чи прабабуки були русинами. Така неблагодарність у нас щоденне діло... Вони ціле життя працюють проти інтересів народу, з якого вийшли. Навіть цією дорогою почали йти й священики... Між нашими священиками є жалюгідні мадярські поети, мадярські письменники, журналісти, хоч мадярська література їх не потребує... не пишуть мовою народу, між котрим дійсують, від котрого дістають засоби для життя“ (№ 11, 1895).

„Священик Йосиф Фесторі пропонував замінити азбуку латинкою. Відречення азбуки значило б зробити великий крок для самогубства русинів“ (№ 7, 1890).

„Села Підполозя і Романовці сполучені в одне село під назвою „Везирсаллаш“. Вже більше руських сіл перехрещено на мадярську назву. Але в устах народу всі села зістануть і надалі тими, що були“ (№ 10, 1890). „В Німецькій Порубі (район Зобранці) 8 червня 1890 посвятили новий дзвін, на який вірник села Іван Ігнат сам дарував 388 золотих“ (№ 11, 1890). „В нас мала б бути інтелігенція мірська й духовна. Но хоч у нас і є мірська інтелігенція, вона відреклася не лише від свого народу, але зробилася холодною й до своєї віри. І так у нас інтелігенції на ділі, крім духовної, нема. Наші священики, коли скінчать семінарію, менше знають з рідної мови, ніж їхні вірні“ (1885).

У 1889 році „Листок“ приніс вістку, що дирекція ужгородської гімназії вирішила навчати греко-католицьку релігію не по-руськи, а по-мадярськи. За це на „Листок“ напали всі ужгородські мадярські газети. „Листок“ відповів: „Нам уже не вільно ані ніщо сказати, ані плакати. А чи можливе, щоби нас не боліло, коли ми навіть релігії не можемо вчитися своєю рідною мовою. Чи можливе, щоби ми почували себе щасливими? В цілій Мадярщині нема ані однієї середньої і вищої школи, в якій ми могли б навчатися своєю рідною мовою, ані свою рідну мову. Півміліона руського населення відсуджено на застій, на темноту, а коли скаржишся, то ти ворог Мадярщини... На природні права бідного руського народу

нападають і зараховують його до паріїв, яким не вільно навіть скаржитись...“ (11.1989). У статті (№ 14 від 1886 р.) під назвою „Карпати“ Євген Фенцик пише: „Чудові Карпати, як здружились ви з душею руською чоловіка! Нема в світі народу, котрий був би так зв'язаний зі своєю батьківщиною, як русин зі своїми Карпатами, своєю батьківщиною. Ми любимо свої Карпати, любимо свою убогу Батьківщину. Більше як тисяча років, як захищаємо ми груддю ці чудові дебри. Так, так, більше як тисяча років. Та ж ще перед приходом мадярів тут жили наші добродушні предки. Були бурі, були негоди, і Карпати завжди зістали нашими: завжди зістали жилищем руського народу. Коли мадяри завоювали теперішню Мадярщину, руський народ зістав і надалі в своїх Карпатах. Настали міжусобиці між князями арпадського роду, міжусобиці минули і наш народ зістав у Карпатах, нахлинула татарська рать: Мадярщини не стало, король Бейла IV втік на південь із батьківщини; но і Батий ізчез, татари пропали, а Карпати ожили, і лише пам'ять „песьоголовців“ зістала в руським народі, пронеслися і половці, печеніги, кумани, турки і друга дичина: а ми все живемо!“

Газетна боротьба на Закарпатті в 1870-1910 роках

Ми не згадуємо про всемадярські політичні газети, які поборювали все українське-руське, всі прояви українського життя, бо це логічно, що мадяри вели загальну боротьбу з метою змадяризувати всіх українців Закарпаття. Ми згадаємо лише газети, які виходили на Закарпатті або деінде, але газету для Закарпаття, яким мадярські уряди надали характеру нібито церковних греко-католицьких газет і на редакторські крісла посадили ренегатів. Як тільки появився „Світ“, мадярський уряд почав видавати в Ужгороді мадярські газети „Унгварі Кизлинь“, далі „Унгварі Гірлоп“, а потім газету „Унг“, „Аз Унгвар“ і ще газети в кожному комітаті. Але не здавались і закарпатські українці. Хоч вони не спромоглися на свою політичну газету, бо не мали потрібної великої суми грошей на „кауцію“ для уряду, вони захищалися в газетах релігійного характеру, в них відважно захищали обряд, мову, азбуку. Зрозуміло, що за це все мадярські газети й уряди

закидали їм антимадярські настрої, і вони часто мусили проголосувати, що їхні протести не мають нічого спільного з державою, що це захист основних людських прав. Щоби добиватися успіху, промовляючи до звичайних мадярів, які не знали азбуки й руської мови, щоби відбивати напади мадярських газет, вони почали видавати свою газету мадярською мовою — спершу „Келет“ (Схід), а потім „Гириккатолікуш Семле“ (Греко-католицький огляд). Так в газетах розпочалась постійна полеміка. На деякі моменти ми звернемо увагу.

Ужгородська мадярська газета „Унг“ напала на русинів, котрі під час перепису не записали мадярську, але руську мову як материнську. Русини озвалися. Микола Хомичко написав: „Нам, русинам, приходиться лише дуже в малому користатись рівністю й братерством, а де загальний обов'язок і тягар, там від нас більше вимагають, навіть і те, щоби ми зреклися нашого історичного минулого“. Архіваріус єпископа Фирцака Юлій Дрогобецький у 1881 році написав протест проти того, що русинів звинувачують в непатріотизмі, тому що руську мову записали своєю материнською мовою. Дрогобецький історичними і статистичними фактами доказував, що в Мадярщині живуть русини і творять в Мадярщині одну з національностей, для яких у 1868 році закон про національності дає певні права. „Русини почуваються в Мадярщині немов невинний в'язень, якого звинуватили з убивства й судять“, — писав Дрогобецький. Юлій Дрогобецький був редактором газети „Келет“ і давав можливість друкуватися на її шпальтах як мадярофілам, так і захисникам руськості. Так, наприклад, Юрій Жаткович вдався в полеміку з Анталом Годинкою, ренегатом, який фальшував історію Закарпаття, або приховував правду. Коли Юлій Дрогобецький був призначений Крижевським єпископом, редакцію „Келету“ очолив парох Радванки Константин Невицький, швагро Дрогобецького, який при співпраці з Юрієм Жатковичем відкрито став на захист русинів: „Келет“ плакає ту горду свідомість, що русини тут автохтони... і що ця земля їхня. Це від нас ніхто не може взяти, хіба грубе насилля“. На це мадярон Кечковці Идин написав: „Коли з'явився „Келет“, я зразу спізнав, що в ньому пазурі лева“. Мадярський уряд тоді почав видавати на протигагу „Келету“ газету „Карпати

Лопок“, яка жила з державної субвенції. Її редактор ренегат Янош Продан отримав наказ безплатно посилати цю газету на кожний греко-католицький парафіяльний уряд. В газеті „Келет“ Юрій Жаткович (1855-1920) визначив український напрям, бо мова закарпатських русинів та українців на інших землях та сама. „Наш руський народ також належить до малоруської народної сім'ї. Нам треба триматися української мови галицької“. Жаткович згодом у „Келеті“ сказав, що російські панслависти Аксаков і його друзі вигадали, що українська мова — це лише діалект російської і що це історична неправда. Жаткович писав, що українці мають свою літературу і почав публікувати по-мадярськи переклади творів українських письменників. У 1898 році в „Келеті“ друкується й Августин Волошин, займаючи українську позицію.

В кінці 1901 року „Келет“ перестав виходити. А вже від 24 грудня 1899 року виходила інша мадяромовна українська газета „Грикатолікуш Семле“ (Греко-католицький огляд), яка продовжила боротьбу й полеміку з мадярськими газетами і з ренегатами.

Жиди на Закарпатті

Першу вістку про жидів як сусідів на історичному Закарпатті маємо в „Житії св. Методія“ — апостола слов'ян і українців. Там ідеться про те, що після смерті Методія латинський єпископ Нітри Віхінг учнів Методія ув'язнив і продав у неволю жидам. Жиди займалися торгівлею і продавали також християнських невольників. Так вони стали багатіями. Вже від найдавніших часів християни Європи не раді були їх бачити. Адже вони експлуатували народ, обманювали, захопили в свої руки торгівлю, для досягнення своїх цілей вони не перебирали засобами, ставали ворогами найнижчих верств населення, так що наприкінці XI ст. ненависть народу до жидів переросла у відкрите переслідування. Жиди, втікаючи із західних країн (Німеччини, Чехії), у 1098 році цілими зграями перейшли на землі Мадярщини, а з тим і на Закарпаття. Тут, зрозуміло, далі займалися купівлею й продажем невольників. Мадярщина мала сумну першість з продажу невольників. Їх обмінювали на золото, зброю, дорогі матерії, і цією гидкою роботою в Мадярщині займалися насамперед жиди, що осіли тут. Вони затято скуповували молодих невольниць і невольників. Великі торговища, де продавали невольників, були в Прешпурку (тепер Братислава), Нітрі та Будині, а якщо когось там не продали, то ішли з ними на торги у Візантію. Звичайно евіденцію невольників на ярмарках мали латинські ченці. До кінця XIII ст. невольника продавали на міських базарах Мадярщини за три марки. Про торгівлю невольниками засвідчує митний тариф Остригома від 1288 року. Невольника не вважали особою, а річчю. Їх скуповували і вивозили магометанські араби й жиди. Так жиди різною торгівлею багатіли, а мадярським королям завжди не вистачало грошей, і вони зверталися до жидівських купців за позиками. За те давали жидам під заставу або в оренду державні посади чи прибуткові справи, такі як карбування монет, солеварні, митниці тощо. Мадярський дослідник М. Швартнер писав: „Золотою добою для жидів Мадярщини було XIII ст., особливо при Андрієві II, який всю торгівлю

крамом і грішми, також більшість доміній і регалій передав в оренду жидам“. Жиди дістали привілеї і від короля Бейли IV, які також підтвердив король Зигмунд. Ференц II Ракоці гроші на повстання отримували від жидів. Він їм передав митниці, горілчані заводи й корчми на всьому Закарпатті.

Жиди почали масово переходити на Закарпаття з Польщі, в кінці XVII на початку XVIII ст. і пізніше. Вони приходили по праву, без права і проти права. Їхня діяльність — це торг крамом, грішми, оренда корчми, виробництво горілки, оренда полонин, ба й цілих доміній. Наплив жидів із Польщі полегшував поділ Польщі в 1773 році, на основі якого Галичина дісталася Австрії, а особливо те, що мадярська шляхта побачила, як жиди можуть для неї робити вигоду. У 1780-х роках жиди з Польщі приходили цілими юрбами, їх не зв'язували ні панщина, ні податки і вони були звільнені від усього, що стосувалося кріпацтва. До того ж шляхта наділяла їм ґрунти в селах, які були спустошеними через смерть або втечу підданих. Вони прибрали до рук торгівлю і корчмарство, винайняли панські правності — млини, митниці, каменоломні, корчми, мостове тощо — нещадно визискуючи їх, постачали панів грішми. Інколи у Середньовіччі виходили проти жидів закони з приводу виселення, але вони завжди уміли викрутитись і, навпаки, набирали сили. Закони проти жидів не виконувались. Вони на Закарпаття прибували й прибували. Статистика походження тих жидів вказує, що вони прибули на Закарпаття з Польщі. Землевласники швидко зрозуміли, що за допомогою жидів вони зможуть зі своїх маєтків і підданих добиватися більших зисків. Магнат Мукачівської домінії Фрідріх Карл Шенборн бачив, що жиди потрібні домінії, і видав таке розпорядження: „Треба привернути більше число жидів з Польщі, бо стало відомим, що польські князі, графи й магнати мають великі зиски лише від осілих на їхніх маєтках жидів“. А потім висловив сумнів: „Як довго жидівські лихварі висмоктують кров підданих, неможливе, щоби ті піднеслися“. Отже, кількість жидів на землях феодалів зростає у всіх комітатах Закарпаття.

Наплив жидів з Польщі на Закарпаття почав непокоїти комітатські уряди. З'являються постанови, що мали би призупинити цей наплив. Але це вже дуже важко зробити. За часів Йосифа II,

в 1781-1789 роках, жидам дозволено поселятися в містах, купувати там будинки, провадити торгівлю, займатися ремеслами. Вони не мали прізвищ. Їх записували просто: Янкель жид, Гершко жид, Іцко жид і т. д. Йосиф II наказав, щоби жиди приймали німецькі прізвища. Це також означало прибуток з оплати для держави за перепис. Так, за гроші, постали прізвища Розентал, Розенфелд, Рапапорт, Розенберг, Волф, Фукс тощо, але появлялися і прізвища зі слов'янськими закінченнями: Лазар-ович, Мошко-вич, Якубович тощо. Жидам дозволено створювати фабрики і вільно провадити торгівлю. Можна перекопатися наочно, як зростав прилив жидів в декотрих комітатах Закарпаття:

Комітат	1830 р.	1900 р.	1910 р.
Спіш	1 405	7 234	7 475
Бережський	3 362	21 052	33 660
Угочський	1 419	10 566	11 850
Шариський	6 550	12 262	12 323
Марамороський	7 650	56 006	65 694
Земплінський	14 619	31 533	33 041
Ужанський	5 627	16 776	77 587
Разом	40 632	163 429	241 630

Ці дані за 1830 рік взяті зі статистики Фенеша, за роки 1900 і 1910 — з урядового перепису. Жиди здебільшого поселялися на Закарпатті, що видно з порівняльної таблиці, коли в цілому по Мадярщині до 1910 року відсоток жидів зріс на 5,39, то на Закарпатті — на 15,7.

Жиди осіли в містах і селах, причому на головних вулицях, виживаючи звідти корінне населення. Коли, наприклад, у Мукачеві в 1660 році жив лише один жид, то у 1824 році вже кожний третій житель Мукачева був ним. Згодом Мукачево стало цілком жидівським містом.

У 1770 році в Ужгороді жили лише дві жидівські сім'ї, а в 1724 році там уже існувала ціла жидівська громада, від 1767 року — і синагога. Трохи пізніше синагоги появилися і в Мукачеві та Виноградіві. В першій половині XIX ст. в Ужгороді вже було 2500 жидів. Вся економіка і торгівля були в їхніх руках. У 1900 році в Мараморосі жиди становили 18 відсотків від усього населення, в Бережському комітаті — 28 відсотків, у Мукачеві — 45 відсотків.

Очевидно, нема сенсу далі демонструвати наплив жидів на Закарпаття, достатньо того, що скажемо: в 1936 році на 700 000 населення Закарпаття налічувалося 100 000 жидів, отже, кожний сьомий житель Закарпаття був жидом.

В урядових переписах Мадярщини в рубриках „рідна, материнська мова“ ніде не зустрічаємося з мовою жидівською. Жиди записували своєю материнською мову мадярську. Отже, якщо хочемо довідатися про кількість жидів, мусимо їх шукати в рубриці релігії — ізраеліт. Так жиди збільшували число мадярів, хоч у дійсності вони надалі залишалися жидами, не забували своєї мови. Внаслідок того навіть у верховинських, суто українських, селах мадярська статистика зазначає мадярів, хоч насправді то були жиди. Пізніше жиди почали називати себе мадярами, не відмовлялися лише від „жидівської релігії“. Дійшло до того, що, наприклад, в Ужгороді у 1930 році було на 25 відсотків більше „мадярів з жидівською релігією“, як жидів за національністю. Жиди на цьому спекулювали, а мадяри їх приймали, бо вони були засобом мадяризації; для них навіть відкривали мадярські школи. Пізніше, за часів Чеської Соціалістичної Республіки, згоджувалися на чеську національність. Чехи їх також приймали, і тоді жиди на Закарпатті ставали засобом чехизації, бо для двох-трьох жидиків чехи засновували в українських селах чеські школи.

У нас під рукою нема чехословацької статистики, але є мадярська від 1941 року. Вона показує, що в Мадярщині жидів було 139 455 осіб, а мадярів ізраїльської релігії — 725 007 осіб. Отже, лише кожний сьомий жид проголосив свою національність. Не випадково англійський історик Скотус Віатор уже перед Першою світовою війною писав: „Скільки всіх жидів у Мадярщині — з урядової статистики невідомо, бо багато з них проголошує себе мадярами“.

Протягом історії жиди завжди були на службі мадярів — агентами мадярської поліції, донощиками, тобто завжди проти русинів. У мадярській так званій Кошутовій реbelie вони організували комісії для вербування в мадярську армію. Жидівська громада в Ужгороді збрала значну суму на озброєння й обмундирування посланих нею в мадярську гвардію 106 воїнів. Зрозуміло, вони дали лише гроші, а не людей. Жиди Закарпаття також

зверталися із закликом до галицьких жидів, щоб ті підтримали мадярське повстання. Внаслідок того багато галицьких поляків вступило в польську легію мадярської армії. Жиди також забезпечували мадярську армію провіантом, а на цьому й багатіли. А коли російські війська придушили мадярське повстання, жиди й тут знайшли нову позицію. Е. Сабов у своїх „Споминах“ пише: „У 1849 році на зворотньому шляху в Росію частина російського війська стояла на полі, біля Королева, над Тисою. Сюди козацький відділ привів о. Василя Талапковича, пароха з Великої Копані. Тут стали його допитувати: коли, з ким і як брав участь у мадярському повстанні. Виявилось, що о. Талапкович був цілком невинний, а очернив його безсовісно жид. Тоді козаки відпровадили о. Талапковича додому, до Великої Копані, а там на церковній площі висікли жида-донощика нагайками“.

Цим прикладом Е. Сабов хотів показати, що жиди свідомо спричинювали нещастя невинним людям. Таких випадків завжди було багато, і не дивно, що люди ненавиділи жидів. Мадярська „Монографія Земплинського комітату“, наприклад, пише: „Жиди — це плем'я упирів, що валилось з Польщі. Народ від них відвертався, але мадярська шляхта, особливо починаючи з XIX ст., не могла без них обійтися, зокрема, як від елемента, що винаймав їхні землі, позичав їм гроші. Жиди впахалися і в шляхту, вони підкреслювали своє мадярство, вони запричинювали непоправні біди. У 1840 році обмани пряснівського жида Либела Гросманна потрясли півдержави, так багато процесів він спричинював своєю торгівлею. А подібних випадків було багато. Жиди, крім торгівлі, займалися різними обманами: фальшивили під час гри в карти, для якої, наприклад, у Бардиеві утримували окремі дома. Деякі мадярські шляхтичі в них так боргували, що давали їм як завдаток увесь свій маєток“ (с. 105-109).

Після відміни кріпацтва, в 1848 році, магнати не могли самотужки обробляти землю, тому її винаймали жидам. А жиди на тому від половини XIX ст. надзвичайно зміцніли чисельно, матеріально й політично. Вони зайняли провідне місце в господарським і фінансовим розвитку цілої Мадярщини. Більшість селян взагалі не мала землі, дехто її мав дуже мало, так що мусив працювати на велико-маєтках, що були в руках жидів. Чимраз

більше селян потрапляло в нужду і біду. Право над „русинами“ на Закарпатті було в руках жидів. Мадярські землевласники наче орендували жидам разом із землями й українське населення Закарпаття і ділили з жидами прибутки. Українці Закарпаття збідніли, вони почали виїжджати великими групами в Америку, щоби трохи заробити. А ті, що залишаються, топлять своє лихо в алкоголі. Обманом жиди забирали їхні ґрунти й хати.

Навіть на всезагальному державному рівні вся мадярська шляхта заборгувала жидам. В кишені жидів опинилася вся мадярська преса. При кожній мадярській владі міністрами були й жиди. Вони вже мали й титули баронів. „Жиди збагачуються здебільшого на лихові та обманом. Вони прищеплюють масам і молоді аморальність, заводять цілі родини в безладдя“, — писав Швартнер у своїй „Статистиці“ (с. 263). А на Закарпатті жиди спричинили нужду, найжахливіші обставини голоду, убогості й безсилля. Чужинці, бачивши це, пророкували швидке вмирання закарпатських українців.

Жахлива експлуатація й насилля над українським населенням Закарпаття. Меморандум єпископа Фирцака. „Верховинська акція“

У 1896 році в Мукачеві вийшла брошура Гейзи Галаса „Чи 50 тисяч русинів Бережського комітату зістане жити?“, яка стала загальновідомою і в ній ішлося про велику нужду та обурення українського населення Закарпаття.

Мукачівські українські єпископи протягом цілої історії вважали себе патріархами народу не лише в житті церковному, але і в національному. Кожний з них, за винятком декотрих, насильно насаджених мадярами, у важкі для народу часи виступав на його захист. Тоді на роль патріарха народу претендував єпископ Юлій Фирцак. У 1897 році він та інші представники народу подали мадярській владі Меморандум, в якому наголошувалось на нестерпних умовах, в яких опинилося населення, і на шляхах виходу з кризи. Окреслимо основні пункти Меморандуму.

„В Мадярщині говориться про небувалий розвиток мадярського господарства, але це взагалі не загальний розвиток, він є лише в

декотрих щасливіших частинах держави... Чим більший розвиток в поодиноких краях, тим темніший застій в країні, яку в нас називають „північно-східна верховина“. В цьому благословенному краю, де мав би володіти добрий прожиток і задоволення, бачимо життя людей у найжахливіших обставинах голоду, безсилля, убогости. В цім краю великий застій не лише абсолютно, але й релативно цей край заосталий. Досить вказати на число незнаючих читати, але тут бачимо й найтяжчі обставини прожитку, безсилість, повільне вмирання народу внаслідок нужди й голоду...“

Цей Меморандум став звинуваченням мадярам, які експлуатували Закарпаття і що переросло в грабіж, а про населення ніхто й не думав.

Міністром хліборобства Мадярщини був тоді жид Ігнац Дорані. В листопаді 1897 року він послав у Бережський комітат Едмунда Егана для з'ясування справи.

Едмунд Еган народився в 1851 році в Мадярщині, але його батько був ірландцем, який купив собі в Мадярщині маєток, але він і надалі тримався англійського громадянства. Едмунд вистудіював господарські школи в чужині, право і практику господарства довго набував у Німеччині, Чехії, Австрії, Італії й Англії. Після смерті батька, в 1881 році, повернувся в Мадярщину, щоби вести батьківський маєток, а від 1883 року був державним інспектором в міністерстві хліборобства Мадярщини. Він як фахівець опублікував багато професійних творів. Коли був призначений інспектором для вивчення закарпатської господарської ситуації, він пройшов селами і районами Закарпаття, приглядався, розмовляв з людьми, навідував священників сіл, а особливо єпископа Юлія Фирцака. Коли набрав інформації і з'ясував усе на місці, він подав мадярській владі широкий звіт, де, вказуючи на ситуацію, назвав проблеми соціальну й національну. Він, між іншим, написав і це: „Селянське повстання Юрія Довжі не було перше й останнє в Мадярщині... Я був між селянами Закарпаття. Вони сходяться, радяться... А коли зустрінуться з паном, починають палицями помахувати й викрикувати погрози, що й вони платять податок, і вони громадяни з рівними правами, вони працюють, а пани лише їдять, п'ють, пани все забирають і мають, а вони не мають нічого. Верховині треба допомогти,

особливо визволити її від експлуататорів. Коли і зразу почнеться допомога Верховині, вона буде покійна „і без сумніву, і після десятиліть народ ще буде на такому низькому рівні як тепер“. Еган запропонував почати акцію допомоги Верховині й назвав її „Руською акцією“. Еган торкнувся й національного питання і підтримував ту точку зору, що для русинів треба писати й видавати книги їх материнською мовою. Він надіявся, що таким чином українське населення Закарпаття заспокоїться і не буде ворожо ставитися до Мадярської держави. Нам здається, що Еган пізнав дійсність, він розмовляв з єпископом Фирцаком, який не корився мадярській владі, а цей останній натяк про „заспокоєння русинів“ він увів дипломатично, щоби тим прихилити мадярську владу до надання допомоги. Тому Еган так закінчив свою „інформацію“: „Ми, мадяри, перебуваємо в меншині супроти національностей, національності стоять далеко від мадярів, національності можуть опертися на свій народ, що є потойбіч за кордонами Мадярщини, і спільними силами можуть добитися автономії. Отже, коли хочемо національності, а між ними й русинів придбати для мадярської культури, тоді вирішення цього питання є в руках Вашої Ексцеленції“, — тобто в руках міністра Ігнаца Дорані. Замічаємо, що Еган вказав міністрові й на велич українського народу, і подиву гідне те, що вказав, що русини однакові і в Галичині, і Буковині, і Наддніпрянщині.

Про важкі умови життя українського населення Закарпаття й про обурення, яке грозить бурєю, почали писати й мадярські газети. Газета „Мукачево й околиця“ від 07.06.1896 р. у статті „Заробіткове джерело убогого народу“ писала: „Не чекаймо заворушення суспільного ладу, але стараймося тому запобігти... В Макареві народ напав на жандарма, бо хотіли взяти від села пасовисько. Народ був озброєний косами й сокирами“. А мадярське міністерство оборони в листі, адресованому прем'єрові, із заміткою, що листа може відкрити лише прем'єр власними руками, пише, що воно, щоби знеможливити соціальні заворушення в Бережському комітаті, оголосило надзвичайний стан і масову мобілізацію в армію. Інші мадярські газети, такі як „Берегі елленир“, писали, що треба запобігти, щоби заворушення не стало загальним.

Так на основі інформації Егана і ситуації, яку ми описали, у 1896 році почалася т. зв. „Русинська акція“. Але вона так називалася лише спочатку, бо її перейменували на „Верховинську акцію“, щоби не вказувати, що на Закарпатті живуть русини. Провести акцію було довірено Егану.

Тут одночасно замічаємо, що паралельно мадярська влада видала закон (Лекс Дарані від 1898 р.), який мав жандармський ухил. Закон стосувався відносин хліборобського робітництва та працедавців і забороняв згромаджуватись, вести розмови про заробітну платню, домагатися її підвищення і поліпшення яких-небудь умов. За тих обставин хліборобське населення не мало іншого порятунку як емігрувати в пошуках шматка хліба на чужині. Поглянемо на перебіг „Верховинської акції“.

Еган відразу зробив рішучі кроки. Розділив на села добрі племінні корови, дешево орендував селянам добрі пасовища, засновував кредитні спілки, де селяни могли взяти собі позички, і таким чином вирвав їх з рук жидівських лихварів, засновував товариства тверезості, закликав розвивати домашні промисли тощо. Зрозуміло, що Еган самотужки не міг багато зробити. Йому став допомагати єпископ Юлій Фирцак. 18 серпня 1898 року цей єпископ видав Послання до священства й вірних. Читали його в усіх церквах Закарпаття. Того разу Послання не було релігійним. Це було звернення єпископа до священства й народу у зв'язку з проведенням акції допомоги населенню. Єпископ у Посланні пропонував такі акції: розпочати в селах виробництво сільськогосподарських знарядь праці з дерева, розвинути кошиковий промисел, відкрити сільськогосподарські школи, організувати кооперативні й кредитні спілки.

„Священики! — закликав єпископ. — Не відвертайтеся від цієї праці, станьте „апостолами“ акції, здійснюваної в інтересах народу, яка є проявом „християнської доброчесності й любові до ближнього. Візьміть на себе ведення кредитними кооперативами і майстернями домашнього промислу. Допомагайте Еганові в його починах!“

Треба зазначити, що рушіями „Верховинської акції“ були не місцеві урядники, а греко-католицьке священство. Священики пішли на кооперативні курси, і багато з них зайнялося цією

працею. Канонік Е. Бачинський ще до виступу Егана був „предсідником семичленного верховинського благодійного комітету“.

Еган виступив в основному проти жидів, яких поміж русинами дуже багато і які їх зруйнували своїми найрізноманітнішими вгадками, вивертами та обманами. Подиву гідне те, що він про це написав і в своєму Меморандумі до мадярської влади, хоч знав, що міністр хліборобства — жид. Так Еган нажив собі багато ворогів серед жидів, господарів Мадярщини. На нього накинута жидівсько-мадярська преса, він став предметом інтерпеляцій і в парламенті. Виглядало так, що протести досягнуть мети й Егана буде відсторонено. Тоді єпископ Юлій Фирцак особисто поїхав до Відня і звернувся до імператора Франца Йосифа, щоб той втрутився у справу, і таким чином Еган залишився надалі на чолі „Верховинської акції“. Але Еган не переставав бути ціллю для нападів, він отримував багато анонімних листів, у яких йому погрожували смертю, якщо не відступить від проведення „Верховинської акції“. В мадярських газетах появилось понад 250 статей проти Егана. Поглянемо на причину гніву жидів проти Егана. У своєму Меморандумі він викрив їхні злочинні вчинки. Частина з того Меморандуму вийшла друком українською мовою в Галичині в 1901 році. Це — історичний документ, написаний чужинцем — ірландцем, і він має велику цінність для пізнання минулого Закарпаття, тому подаємо з Меморандуму найважливіші частини.

Е. Еган: „Економічне становище руських селян в Угорщині“.

„Головна причина сучасного кризового стану руського селянства в північній Угорщині у невідповідному переведенні земельних відносин. Влада, яка цим займалася, дотримувалася букви закону і не бажала узгоджувати його з господарськими потребами селянина. Вона не допитувалася з чого цей селянин, прив'язаний виключно до землі, буде жити. Від селян забрано сіножаті, пасовища і навіть частково ті ґрунти, які вони доти використовували як спільну власність. Поміщики як власники землі свої земельні простори віддали в оренду окремим підприємцям або найманцям, а ті винаймають селянам потрібні їм до прожитку і годівлі тварин землі, пасовища і сіножаті за подвійну, а то й потрійну ціну.

Але не лише більша посілість тяжко прогрішила перед селянством, а сама держава провинилася тим, що зовсім не подбала

про підстави існування селян у провінціях. Тут ніхто не дбає про контроль адміністрації, про школу, дорогу і взагалі про громадські справи. Селянський пролетаріат відданий на Божу ласку й опіку.

Руський селянин цілий рік не бачить ні м'яса, ні яйця, хіба вип'є кілька крапель молока, а на Великдень з'їсть кусень житнього або пшеничного хліба. Зрештою, його пожива — вівсяний оціпок і, коли не бракує, бульба. Не дивно, що коли в інших гірських сторонах бачимо людей рослих, кріпких та здорових, у руському Підкарпатті надиблемо на хіба недокровні марні, пожовклі мари, безсилі, хиткі, зниділі... Розпука бере дивитися на цей умираючий народ.

І цей бідний та темний народ потрапив у руки найсильнішого і найпроворнішого торговельного елементу в Європі — жидів. Початок імміграції цього елементу, що удержується виключно з торгівлі і з „гешефту“, сягає давнини. Але небезпечна його пропорція щодо тубильців витворилася доперва в 70-х роках. Це приплив польських жидів на руську територію, де жив економічно підірваний, отже, й слабкий, народ, який можна було всебічно визискати. Як паразити кидаються на слабші організми, так і жиди-лихварі кинулись на ціле руське Закарпаття грубою масою. В деяких околицях жиди вже посіли над 50 відсотків хлопських земель. Нема жодної оселі, хоч би вона складалася з 8 хат, де би не жив хоч один із цих примірників „посередників“ до всього. В центрах більшого руху вони являються в значнішій числі. Наприклад, у Волівці маємо на 1115 християн 212 нехристів, у Сваляві — на 1836 християн 373 жиди, у Верецьких — на 1836 християн 639 жидів, у Мукачеві — на 11 000 жителів 6000 жидів.

Жиди займають майже всі полонини і сіножаті більшої посілости й опісля їх віднаймають селянам. Вони тримають у своїх руках всі корчми, де спуюють селян, і цим підривають їх моральне й матеріальне буття. Селянин тут став невільником жидів у повному значенні слова. Лихварі беруть від позички 10 золотих три золоті, отже 30 відсотків, часто з 10 золотих — тижнево одного золотого, а навіть від 10 золотих — тижнево 2 золоті. Довжник сам не зробить на них доносу до суду, бо тоді втратив

би всякий кредит на майбутнє, а також жида його тероризують. А коли якогось лихваря заденунціює який священник або урядник, то лихварі зразу або сплять його, або просто уб'ють.

Найбільше тут процвітає лихва худобою. Яка ж її форма? Наведемо приклади. Жид купує пару бичків за 70 золотих і дає їх до „рівного поділу“ селянинові в ціні 100 золотих. По році жид ті воли продає на спілку з селянином нібито за 140 золотих, хоч тихцем продав їх купцеві за 160 золотих. Жид тепер собі відтягає 100 золотих (фальшиву ціну купна), а рештою — 40 золотими ділиться з селянином, що годував тих пару волів цілий рік своєю пашею на своїй оборі. При тім він відтягає селянинові випадковий довг із відсотками так, що спільник-селянин не одержує звичайно нічого. Подібно діється і при наданні селянам корови. Корова коштувала жидові 35 золотих, однак він віддав її селянинові в ціні 50 золотих. За три роки корова отелилася три рази. По трьох роках веде жид чотири штуки на торг і тихцем продає їх знову по вищій ціні. Заробок жида ще більший. Селянин одержує лише кілька золотих, бо доїв корову три роки. В непашнім році селянин ще мусить купити у „свого“ жида-добродія паші на прогонування цих чотирьох штук, або винаймити в жида полонину. Інакше худобина може змарніти або загинути, а тоді всю страту винагороджує селянин.

За порізку й порубку стосу дров селянин дістає пачку тютюну вартістю три крейцари.

Коли б хтось відважився порушити ті відносити (те невільництво) між руським селянином і класою т. зв. „торговельників“, то „торговельники“ готові на все. Вони зразу порозуміються між собою і не перебиратимуть у способах. У священника, у Вербіжі, вони за три роки тричі пустили усе з димом за те, що він відважився стати до ліцитації полонини, що досі була в жидівських руках. Священникові в Ниж. Верецьких погрожували за ліцитацію сіножатеї підпалом, а коли він забезпечив захист свого майна від вогню, то „торговельники“ помстилися йому в такий спосіб, що вночі повірізували чотирьом його коням язика.

В Марамороському комітаті минулого року в деяких селах засновано задаткові каси й крамниці на зразок галицьких. Що ж сталося? „Торговельники“ зразу вислали двох своїх людей до

руського священника Віктора Тегзи в Нижнім Бистрім (що став на чолі цієї сільської організації) з вимогою, щоби він зразу залишив ту роботу. Священик усміхнувся і заявив, що, крім нього, над тим ділом трудиться ще 10 людей і його вихід з організації діла не спинив би. Невдовзі було підпалено обійстя цього священника, лихварі вирізали язика коням, а вночі в масках напали на священника, і лише щасливий випадок його врятував. Він утратив увесь свій необезпечений маєток. Священик у Сускові два тижні тому вислав просьбу до своїх властей, щоби його негайно перевели в іншу парафію, тому що він тут не певний ні свого, ні своїх дітей життя. І цей священник випадково належав до тих, що розповів суду про вчинки лихварів у своєму селі. Можна навести багато інших прикладів...

Підкуп урядів і судів — це тут таке буденне діло, що рідко коли який селянин у справі з жидом дійде до справедливості. Жида знають як кожного підкупити. Непідкупного вони навіть тероризують погрозою смерті.

Грабунки й обважування боржників тут щось звичайне. У всіх випадках перевірено, що злочину допустилися „торговельники“. Серед русинів за останній десяток літ було лише два розбишаки, з яких один, Володимир, сидить 4 роки в криміналі за вбивство. Число підпалювачів, розбишак та злодіїв зі стану „торговельників“ доходять до кількох сот. Руський селянин спокійний, і якби не жида, то на всю околицю не треба жодного постерунку жандармів. Нарід руський побожний і богобоязливий. В цьому я переконався з власного досвіду. Я зобов'язуюся цілий рік ходити без зброї по всіх полонинах, лісах та хащах, зрозуміло з умовою, що не зустрінуся з жидом. Ці зайди тривожать лише людей, а тероризуючи все населення, панують над ним. Вони тут свавільні пани.

Хто із захожих побачить у селі худобу, той уявлення не має, що переважна частина цієї худоби може належати жидам. В цілім Свалявськім повіті 6500 корів і волів. З них 3192 належить жидам. У Волівці селяни мають 122, жида — 266 штук. У Вишнім Бистрім селяни мають 26, жида — 10 штук худоби. За таких обставин нема вже порятунку для селян. Майже половина всіх земель — у руках жидів.

Нарід, що не має ні землі, ні худоби, якого судьба лежить у руках лихваря, нарід, якому взагалі ніхто на світі не подає помічної руки — такий нарід буде поступово занепадати матеріально і морально, чимраз нижче, поки не загине“.

Так було сказано в Меморандумі. Тепер бачимо, чому Е. Еган мусив загинути смертю, яка досі не з'ясована. Якби Еган нічого більше не зробив для закарпатоукраїнського народу, а лише написав цей Меморандум, він мав би постати в пошані і пам'яті закарпатських українців. Трагедію закарпатських українців, з яких живцем, мов упирі, жиди смоктали кров, він довів до відома світу. Він заступився (хоч і був чужинцем) за закарпатських українців. Він не маляр, він ірландець, який жив у Мадярщині. Він відкрито і вперше, як ніхто інший до нього, відважився сказати про злочини, вчинені Мадярщиною щодо закарпатоукраїнського народу. Еган сказав не лише про злочини жидів, але й про злочини та продажність мадярських місцевих урядників, які також експлуатували український народ.

Після Другої світової війни була можливість переглянути акти міністерства хліборобства й акти прем'єрів мадярської влади за час дії акції Егана. В архівах нема жодних інформацій про дії мадярської влади. Дослідники зауважили, що принцип роботи міністрів Кандор Зіхі і Доранія був таким: „У справах, неприємних для Мадярщини, не треба конкретних листувань, а коли це неминуче, то писати так, щоб сторонній з листа нічого не зрозумів“.

Жидам не подобалися не лише виступи Егана проти жидівства, а й уся рятувальна „верховинська акція“. Міністр Дорані — жид за походженням. Якби він усунув Егана з посади, це впало би в очі. Це вже жиди подбають, щоб Егана назавжди відкликали.

Жида послали до єпископа Фирцака делегацію, щоб той захищав її „від несправедливих нападів Егана“. Єпископ відповів: „Селянин Василь Ряшко в 1875 році позичив у герша Етана 5 золотих і мав із процентами повернути їх до кінця року. Але Ряшко не зміг заплатити. Щоб обминути суд і екзекуцію, він зобов'язався до кінця 1876 року заплатити 40 золотих. Почав сплачувати частинами — 5, 10, 14 золотих. Платив як міг. Коли не мав грошей, ніс зерно. Після того привів коней, потім ще 5

корів і 15 овець. Так Ряшко за позичених 5 золотих заплатив 600 золотих. Це все гріхи, що ви їх творите на людях. Еган лише виявив світові правду“.

Жидівська делегація дивилася на єпископа, немов би не розуміла, про що йде мова. На їхній погляд дивним було, чого це торговельна кмітливість має бути гріхом?

20 вересня 1901 року Е. Еган з раннього ранку навідав єпископа Фирцака. Радився з ним про подальші дії. Потім виїхав з Ужгорода возом у напрямку до Мукачева. На бережку, за Дравцями, зійшов із воза й відійшов на сторону за кущ. Візник відразу почув вистріл, побіг і знайшов Егана з простріленою головою. Е. Еган того ж дня в шпиталі в Ужгороді помер. Одні поширювали чутку, що він сам застрелився; другі — а це офіційно, — що він, йдучи бережком, посковзнувся і так невдало впав, що рушниця вистрілила і куля потрапила просто в голову; інші заявляли, що він загинув у поєдинку. Але це все вигадки. Правда те (і в це вірили тоді закарпатські українці), що Егана вбили жида.

На похороні Егана в Ужгородському шпиталі взяло участь багато закарпатських українців. Похорон відправляв і промовляв на ньому єпископ Юлій Фирцак. Прах померлого для поховання віднесли в Задунав'я, на його маєток.

Через рік після смерті Егана, 20.09.1902 року, в такий же день, коли він помер, і на місці, де помер, на бережку, над Дравцями, біля Ужгорода, Еганові був відкритий пам'ятник. Про цю подію „Місяцеслов“ (за 1903 р.) написав так: „Е. Еган мав лише короткий час на т. зв. русинську акцію, але й за цей короткий час зробив багато корисного. Бо він виявив світові нужденність русина, сміливо викрив її причини, зокрема, корчму і жидівське рабство, та вказав дорогу до визволення народу через заснування кредитних кас і крамниць, які можуть бути підмогою в господарстві селян. Він звернув увагу світу на наш народ, сміливо звинувачував світську владу, що віддала наш народ для грабунку жидам. Померла та людина, що хоч і не наша, однак так любила наш бідний руський народ, що трудилася для нього і за нього в цих своїх трудах і померла. Скільки разів перейдеш сюди, щоразу зупинися на хвилину, здійми капелюх і промов

„Отче наш“ за прощеного Егана. А його пам'ять хай живе в серці кожного русина і хай ім'я його щиро згадується з роду в рід“.

Пам'ятник Егану — хрест із терновим вінцем і мармуровою дошкою з написом: „На доказ вдячності верховинського люду найліпшому приятелю і добродію в пам'ять на нещастя, яке 20 вересня 1901 року його постигло на цім місці“, при великому здвизі народу посвятив канонік Іван Якович, протоієрей Капітулу в Ужгороді.

Мадярська дослідниця Маєрова про „верховинську акцію“ написала ось що: „Головною метою акції було утихомирення селянського бродіння умів малою господарською допомогою і виконання мізерних домагань руської інтелігенції, здебільшого культурних, щоби так втримати русинів назавжди в тисячолітній історичній Мадярщині. Хоч акція мала свого роду наслідки, — мети не досягла, бо як не зупинила селянський рух на Закарпатті, так і не змогла втримати русинів в рамках Мадярщини“. А закарпатський історик І. Кондратович писав: „Після смерті Егана „верховинська акція“ втратила свій руський характер. Доля русинів мадярські урядові кола не цікавила, і наш русин знову почав худобіти, бідувати“.

А про опір селян розповідає закарпатська газета „Листок“ (№ 22 за 1903 р.): „В Ясінях 20 листопада ввечері, на дворі, сокирою вбили жида Ізраїла Ципсера. Ципсер зичив гроші русинам під великий процент і тим багатьох селян вижив із маєтку, тому його вбили. Так само вбили в Руськові жида Поллака, який також багатьох русинів вижив з маєтку. Так наших нещасних людей вводять жидикровопивці у всякі гріхи“.

Без сумніву, Е. Еган мав гуманні, людські, чесні наміри совісно допомогти закарпатоукраїнському населенню в біді, а коли мадяри тією убогою акцією хотіли уярмити українців Закарпаття, то ставили себе в дуже смішне становище. Вони дуже дешево хотіли купити волю українців Закарпаття. Це розуміли українці Закарпаття й казали: „Занадто великі ваші злочини відділяють нас від вас!“

„В землі Хазарів“

Меморандум Е. Егана продемонстрував світові трагедію закарпатських українців і злочини мадярської влади на Закарпатті. З Еганом від села до села ходив редактор М. Бартга. Він хотів на власні очі бачити народ і його економічне становище, так трагічно описане Еганом. Він все те побачив і написав у книжечці під назвою „В землі Хазарів“. Репортажі цього редактора — це історичний документ, і треба, щоб вони були занесені в історію Закарпаття, тим паче, що документував їх чужинець. Перше видання книжки „В землі Хазарів“ (мадярською мовою) жиди, щоби недопустити до рук читачів, викупили і знищили. Збереглося лише кілька примірників. Переглянемо окремі фрагменти цієї книги.

„Цей закарпатський нарід русинів має міцну віру і тим стоїть ближче до Бога. Історичні перемини переходять через нього без сліду немов мраки, що собі на вершках гір трохи відпочинуть, а після того знову захмурено валяться далі.

Чи може бути справді врятований нарід, що вже є на дорозі до загибелі?

Мадярщина має дуже багаті на зерно землі, а в ній сотні тисяч людей з року в рік голодує. Вони не знають, що значить бути ситим. Протягом цілого життя мріють лише про те, щоби наїстися. І ось тут відкривається дорога до звірства: якщо пес голодний, він стане шельмою, з горобця голодного вийде злодій, голодне теля риче. А цей убогий закарпатський люд і не став злочинцем, і не нарікає. Він мовчки, з тупою резигнацією терпить цілі десятиліття. Всі картини, які подано тут, перед очі читача, є в усякому разі точною копією життя, відносин людей на Закарпатті“.

Тут автор подає характеристику жидів на Закарпатті:

„Яка це доля переслідує тутешній люд! З Хазаром немовби ходило нещастя. Немовби був він означений прокляттям, щоби бути погибіллю людини, з якою стикається, хати, в якій мешкає, тварини, з якою працює. Може, жид і свідомий тягара свого прокляття. Він ходить в темному одязі, немов тримав би смуток

за згубою, що його оточує й яку спричинює. Його життя — це торгівля і складання грошей. Він постійно задуманий. Все його ество проймається проблемою, щоби з крейцаря зробити золотий, із золотого — десять, а з десятка — сотню. На людях, природі, у стосунках і вчинках шукає лише того, що веде до задоволення його жадоби. До того пристосована і його мораль. Все, що допомагає задоволенню його жадоби, — добре, а решта — зле. Але добре все те, чим він може здобути гроші. Все, без винятку, все. Говорю про плем'я, що вкралося до нас і впало на наших верховинців як на безборонний організм. Це плем'я розмножується як куропатки в бур'яні. Воно оточить і обійме впійману жертву, сидить на ній і висисає її. Після того той паразит лізе далі, за наступною жертвою“.

Автор далі пише про мадярських панів.

„Граф Ервін Шенборн має на Закарпатті приблизно 200 сіл. Його землі, його ліси, а коли убогий хлопчина несе з лісу трохи хмизу, щоби хвора мати могла трохи погрітися, це проступок, за який треба терпіти. В панському лісі не можна збирати навіть гриби, малини, ягоди. Чи граф Шенборн про це не знає? Чи може існувати ще більша безбожність? Але його стада оленів, кабанів нищать малі засіви селян, люд голодує, панська звірина гладшає і розмножується... В убогому селі (Звір-гута) люди хочуть збудувати церковцю. Священик сусіднього села попросив пана, щоби за 20 золотих продав їм 100 арів землі під церкву. Пан Шенборн мав 200 тисяч кадастрів для оленів і кабанів. Але відмовив дати лише 100 кв. м для церкви“.

„Ще скажу про сторожеві вогні. Першого дня після приїзду до Сваляви ми пройшли кілька сіл, а вечором поверталися назад. Коли лише почало темніти, вліво, вправо, на берегах, в долинах загорілися вогні. Ціла країна була освітлена. Удари батогів, трубіння і крик наповнюють повітря. Вогні постійно розмножуються. Це сторожеві вогні. Їх запалюють, щоб застерегтися від того спустошення, що панська звірина спричинює люду. Урожай протягом однієї ночі пропав би, якби вони не сторожили і страшним криком не відполошували звірину. Так триває від весни до пізньої осені, щодня і щоночі. Щоб застерегтися від шкоди, що її запричинює звірина, народ не має іншого захисту як сторожи-

ти. Бо де б могла убога сім'я русина шукати відшкодування за знищений урожай? Вони й не знають, до кого треба звернутися. А від кого мають сподіватися справедливості? Руський селянин, крім Господа Бога, не має нікого. Як це може бути, щоби один-одинокий граф так утискував 70 тисяч людей? Та ж ті, що вночі сторожують своє майно, вдень не здатні до праці! Біля декотрих вогників сиділи лише діти. Сиділи довкола, скорчені, й тряслись від холоду. Сиділи на вогкій напівзогнилій соломі. Всі босі. Це невимовно смутна картина. Довкола темна ніч. Не світять ані місяць, ані зорі. Холодна роса проймає все — шкіру, м'язи, кості. Після кількох хвилин завжди хтось встає, розглядається, засвище або затрубить, вдарить батогом або закричить. Той крик був найгрізнішою частиною картини. Це був жахливий акорд страху, невичерпний біль від біди. Кого стосувався той викрик? Нікого. Усіх. Нагадував радше виття, щоби його зрозуміла дичина та мала милість до нього. Ці викрики тривають уже багато років. Коли належні чинники вчують ці викрики болю?“

„Про верховинський люд не дбає ніхто. Середнього класу, котрий його вів би, захищав, за нього впоминався, тут нема. Той, хто тут здійснював земельну реформу, вчинив нечувану несправедливість, бо він знищив усі життєві надії люду. Згуба тутешнього люду почалася земельною реформою і завершилася володінням Хазарів. Так, на мадярських панах лежить важка відповідальність. Але що маю сказати про збір мадярських урядників, який ліниво й нерозумно дивився і не реагував на зростаючу згубу люду? Багато з них тепер на пенсії, а багато в могилах. Чи ці нікчеми заслужать собі спокій на землі або в могилі? Я, що бачив біду, яка настала внаслідок їх недбальства, порушую їхній спокій і кидаю болото на їхню пам'ять“.

„Під словом Хазар розумію польського жида. Найбільший привал Хазарів на Верховину почався у 1868 році. Але вже й перед тим були тут осілі жиди. Хазар торгує. Фальшиво присягає. Часто підпалює. Калічить худобу свого ворога. Де може, підплачує. Голосно молиться, а німо обманює. Із землі стягне урожайну верству, а з людей — шкіру. Розплоджується, як крілик, грабає, як киртиця, нищить як щур. Верховинський люд, ослаблений панством, був упійманий Хазарами, як здихаюча звірина темною

і гидкою зграєю мух. Люд так був утискуваний панством, що ті мухи посідали на вже дуже зраний організм. Вони прийшли з переконанням, що тут дозволено кожного обманювати, що шкодити іншому не є підлістю і що когось знищити — це не сором. Коли на Верховину Хазар прийде, його маєток рівняється до нуля. Протягом кількох років уже дещо має. Пізніше має багато: Хазарів у нас вже занадто багато. В Мукачеві — 60%, у Сваляві — 25%, у Верецьких — 42%, у Волівці — 25% від усього населення. Вони позаймали всі хати біля дороги. Загальне заняття Хазарів — посередництво. На цьому полі діяльності вони досягли неймовірних здобутків. Із посередництва Хазар має найбільшу вигоду. Коло Кольчина я бачив, як працювали двоє русинів на залізничному насипі. Вони вимінювали пороги. За кожним з них стояв Хазар. Русини були обірвані й босі. Хазар діставав за працю по 80 крейцарів у день, а русин ту працю виконував або за половину тієї суми, або за проценти з боргу. Хазар не працює, але щодня він дістає по 40 крейцарів“.

„Горілка — цей жахливий винахід — діє на Верховині згубно. Сміло стверджую, що дев'ять десятих заробітку русина обмінюється на горілку. Бідняк п'є, бо голодний, п'є, бо зима, п'є, щоби міг ліпше працювати, п'є за звичкою, п'є зі смутку, а особливо тому, що Хазар дає горілку дуже охоче. Дає як позичку. Русин впивається. Хазар дає ще. Так дурна тварина дістається в руки грабіжника. Корчма — це пастка. Двері відчиняються лише всередину. Ввійти легко, але не так — вийти. Хазар словами посилає русина геть, але рукою його стримує. Коли його посилає геть, має свідків, вони на суді можуть знадобитися. Але коли його стримує тим, що впхає йому в руку пляшку горілки, свідків тоді нема. Кричить на нього, щоби вже ішов геть. Та ж борг того і так великий. Стільки золотих і стільки крейцарів. Правда? „Так, правда!“ — по-дурному притакує жертва. Це чують свідки. „Отже, визнаєте свій борг?“ „Так, дайте ще одну пляшку“.

Це все Хазар робить розважно, прораховано, холодно і немилосердно. Пастка така міцна, така глибока, така неминуха, як гріб. Все своє селянин тут поховає. Справа дійде до суду, і проценти, судові витрати, ексекуційні видатки — це така сума, що на розрахунки піде все, що селянин мав: хатина, земля,

худібка, все. Щоби в своїй хатині він міг далі жити, мусить три дні на тиждень працювати в Хазара задарма“.

„Священик з Буківця познайомив мене з Василем Ряшком, односельчанином. Гарний, синьоокий селянин, 72-річний. Цей селянин з позички 5 золотих заплатив лихвареві Гершові Егерові на процентах і видатках протягом 15 років 600 золотих. Він втратив усе. А мав він хату і корову, теля й поле, тепер не має нічого і живе на милості у свого зятя. Про жертви Герша люди оповідають неймовірні речі. У всіх крамницях Хазарів міри фальшиві. Земля русинів стала землею Хазарів“.

Жиди мали право голосувати, мали в руках все господарство Мадярщини — фінанси, торгівлю, газети, міські управи, міністерства — і стали союзниками мадярської влади в денационалізації націй і народностей. Англійський учений Скотус Віатор написав: „Коломан Тісо, прем'єр Мадярщини (1875-1895), дав жидівству великі вигоди, і жидівство вдало із себе мадярських шовіністів, щоби за те взяти в руки фінанси, торгівлю, міські управи усїєї держави. Мадяри визнали жидів за союзників у мадяризаційних акціях. Головною опорою мадярської влади була католицька Церква й жиди“.

Польські шляхтичі не любили жидів, але любили гроші. А мадярська шляхта любила й жидів, і гроші. Вона говорила: „В Мадярщині нема жидів, є лише мадяри Мойсеевого віровизнання“. Якийсь жид відправився в Америку. Мадярські газети про нього писали, що він і там став добрим мадяром, що й там здобув честь мадярському імені. При всіх переписах, у всіх закарпатських селах налічувалася третина мадярів тому, що всіх жидів записували мадярами за національністю. В кінці XIX ст. мадярські уряди призначали старостами сіл жидів. Всі жиди завжди голосували на виборах за мадярського кандидата. У XIX ст. спостерігаємо еміграцію русинів до Америки й еміграцію польських жидів на Закарпаття. Чим більше жидів з Польщі переселялося на Закарпаття, тим більше відправлялося в еміграцію русинів. Один жид виживав із села п'ять русинів. Ба навіть вербування русинів до Америки — і це також здійснювали жиди. Вони хотіли мати край для себе. Народ іронізував з приводу „нової Палестини на Закарпатті“.

Прослідковуючи за статистикою приросту жидів на Закарпатті, бачимо таку картину. Коли в Марамороському комітаті у 1783-1787 роках було 1789 жидів, то в тридцятих роках XIX ст. — 7650, а в 1900 році — вже 56 006, що становило 18,09% від усього населення. Подібне спостерігалось в Ужанському комітаті, де в 1783-1787 роках було 1460 жидів, в 30-х роках XIX ст. — вже 5627, а в 1900 році — 16 776, що становило 10, 94% від усього населення комітату. В Бережському комітаті в кінці XVIII століття було 1336 жидів, а в 30-х роках XIX ст. 29 052; у 1921 році на Закарпатті було 93 008 жидів за їхнім національним віросповіданням, а 79 715 осіб за національністю. Отже, й тоді понад 14 тисяч жидів, уже за Чехословаччини, визнавали себе мадярами. Пізніше записувалися й чехами.

Жида розправлялися з будь-яким проявом невдоволення їхньою експлуатацією українського населення Закарпаття. Так, проти Егана в газетах написали 376 статей, все це були фальшиві напади. Ми вже вказували на їхні виступи проти греко-католицьких священників. Наприклад, у 1790 році у Сваляві священником був Григорій Кошун. Його у 1793 році жида звинуватили в тому, що він нібито побив स्वाлявського жида корчмаря Янкеля, бо той у неділю наливав його вірним горілку.

Серед жидів на Закарпатті протягом історії ніколи не було генерації, яка хотіла би працювати чесно, а не багатіти на шкоду ніким не захищених русинів або йти пліч-о-пліч з русинами, будучи їх опорою в боротьбі проти економічної експлуатації народу і проти мадяризації. Вони завжди виступали проти народу.

Торкаючись питання жидівства на Закарпатті перед непоінформованими означає наражатись на звинувачення в антисемітстві. Тут не може бути й мови про якийсь антисемітизм, тут подана історична дійсність, історик завжди свідомий того, що він пише історію і керується єдиним принципом — правдою. Все, про що сказано, не є інтерпретацією автора цієї історії, але поданням документів із минулого Закарпаття.

Культурний рух на Закарпатті в другій половині XIX століття

Москвофіли на Закарпатті в другій половині XIX століття

Як відомо з розповіді про найдавніше письменство Закарпаття, русини писали народною мовою. Пізніше цю мову пересипали загальновідомими церковнослов'янськими словами заради більшого авторитету написаного так, ніби воно виглядало ученим, — згадували старі за віком священники. В другій половині XIX століття на Закарпатті з'являється москвофільство. Його поширювали два російські православні священники. Перший — протоієрей Віденського російського посольства М. Ф. Раєвський (1811-1884), який перебував у Відні на тій посаді більш як 40 років (з 1848 року), зрозуміло, монархіст. Через руки Раєвського проходили російські книги, які посилалися на Закарпаття. Другий священник (а він мав великий вплив на карпатських студентів у Відні та Будині) — це російський православний священник М. В. Войтковський. Він був священником при мавзолеї на могилі дружини мадярського палатина Йосифа, російської великої княжни Анни Павловни, побудованому біля Пешту, в селищі Ирим. Войтковський діяв там у 50-60 роках XIX століття. Обидва ці російські священники підтримували взаємини із закарпатськими руськими діячами і стали серед них пропагандистами русизму. Войтковський впливав протягом 20 років на погляди закарпатських студентів і діячів, особливо в питаннях їхнього ставлення до Росії. Робив він це за вказівками Раєвського. В ті роки в Пешті, Будині та Відні перебували закарпатські студенти, які гуртувалися навколо Добрянського та Раковського. Закарпатських студентів вони привертали до себе й стипендіями.

Передовими москвофілами Закарпаття стали Іван Раковський, Іван Сильвай, Юлій Ставровський, Євген Фенцик, Олександр Гомичков й Адольф Добрянський. Всі вони, за винятком Добрян-

ського, намагалися писати свої твори російською мовою. Іван Раковський у 50-х роках XIX століття перебував у Будині як перекладач зводу мадярських законів при Мадярському намісництві, як редактор „Земского правительственного вѣстника для королевства Угорского“ (1850-1859), а згодом як редактор перших двох закарпаторуських періодичних друкованих органів — „Церковной газеты“ та „Церковного вѣстника“ (1856-1858). І. Раковський обстоював необхідність прийняття всіма східними слов'янами спільної російської літературної мови. Коли його звільнили з тої посади, він став священиком в Ізі, намагався втекти в Росію, але йому не вдалося. Він помер в Ізі несподівано, тому поширився погосол, що його отруїли мадяри. Раєвський підтримував зв'язки з Е. Фенциком, Войтковський мав значний вплив на Ю. Ставровського. Москвофілом під впливом Раєвського став і Йосиф Рубій. Він студіював у Віденському „Барбареумі“, планував перебраться в Росію, але завчасно довідався про важку долю закарпатських емігрантів у Росії і відмовився туди їхати. Він був першим, хто протверезів від русофільства. Певно, завдяки йому протверезів також Адольф Добрянський, розчарувавшись у Росії (як про це ми згадували, коли розповідали про Адольфа Добрянського), протверезили від русофільства й тисячі закарпатців, які в роки мадярської окупації Закарпаття втекли в Советський Союз.

Постає питання, чому ті люди стали москвофілами й писали російським суржилом, чи не тому, що російської мови не знали? Відповідь тут одна: русини Закарпаття століттями пригнічувалися мадярами і національно, і соціально. Інтелігенція Закарпаття, якою тоді переважно було священство і лише кілька вірних, намагалася врятувати народ. Але вони не знали ні історії України, ні того, що творили з українським народом царі й Росія. Потопаючий хапається й за соломинку. Так і вони. Іншого порятунку вони не бачили, зрештою його й не було. Крім того, у слов'янському світі поширювалася думка про великого руського брата, велику державу — Росію. Вони побачили силу тієї держави, коли її війська так легко придушили мадярське повстання Кошута. У царському війську було багато українців, які розмовляли тією ж мовою, були тієї ж віри, що й закарпатці. Так творилася думка про русофільство, думка про порятунок. Так дивилися на Росію чехи й інші слов'яни

та їх провідники. Вони лише думали, що по-російськи, але насправді це була закарпатська мова, змішана з церковнослов'янською мовою і російськими словами. Але тут треба відразу зауважити, що те своє писання вони й самі (та й усі закарпатські читачі) завжди читали по-українськи, наприклад, „Свѣтъ“ читали як „Світ“, а не як „Свет“. Бо кожен закарпатець ніколи російської мови не знав. Про цих русофільських письменників Закарпаття скажемо детальніше далі. А зараз з'ясуємо, чи О. Духнович писав по-російськи? Професор Московського університету Аристов чітко довів, що ті вірші не мають ніякого відношення до Духновича, оскільки той не знав російської, а його вірш переробив хтось інший; до речі, один з тих віршів, що йому приписують, належить Лермонтову. Граматику Духновича зросійщив І. Раковський з Войтковським, за що Духнович їх осудив. Але подібне трапилось і з іншими письменниками. Вірші Ставровського-Попрадова теж хтось переробляв. Павлович не написав жодного вірша по-російськи, він творив народною мовою.

Хоч нам тепер нема потреби звинувачувати тих нещасних закарпатців у русофільстві, але треба вказати на те, що їх русофільство використовували спершу мадяри, а опісля чехи — щоб не допустити до українського національного відродження закарпатських русинів, закидаючи закарпатським українцям то русофільство, то свояцтво з мовою „язичія“.

Письменники Закарпаття другої половини XIX століття. Русофіли. Народовці. Наближення до народної мови

У другій половині XIX ст. на Закарпатті місце письменників-русофілів починають займати мистці красного письма, що пишуть народною мовою. До русофільських письменників належали Олександр Гомичков, Іван Сильвай, Юлій Ставровський, Євген Фенцик, а до народовців — Анатоль Кралицький, Олександр Павлович, Юрій Жаткович, Августин Волошин.

Олександр Гомичков (1830-1892) — мав прізвище Хомичко, але поросійщив його. Він був урядником, писав вірші, публіцистичні статті, а також одне оповідання („Покореніє Ужгорода“).

Іван Сильвай (псевдонім Урійл Метеор, 1838-1904) закінчив гімназію в Ужгороді, теологію — в Будапешті, був священником у різних місцях Закарпаття, помер у Новому Давидкові. Він писав вірші й прозу, але таким важким стилем, що читачі мало що з того розуміли. Його зять, священник Іван Мураній, писав, що Сильвай і проповіді селянам по неділях виголошував своєю російською мовою, і вони багато що з того не розуміли. Однак у Сильвая гідні похвали виступи проти мадяризації. Він у своїх сатирах висміював мадяризатора єпископа Панковича за його наміри денаціоналізації.

Юлій Ставровський (псевдонім Попрадов, 1850-1899) гімназію закінчив у Левочі та Пряшеві, теологію — в Будапешті, священникував у Чертіжному, де й помер. Він під впливом Добрянського і Войтковського писав по-російськи, причому зі словником у руках. В його поезіях славилася краса природи й патріотизм: на жаль, мова відчужила його від народу. Дослідники спостерігали, що його вірші хтось переробляв. Бо сильно впадає в очі те, що одні строфи милозвучні, оброблені, а окремі свідчать про те, що Ставровський плутається в ритміці. Отже, його вірші хтось правив.

Євген Фенцик (псевдонім Владімір, 1844-1903) закінчив гімназію в Ужгороді та Сатмарі, теологію — у Відні. Священникував у різних селах Закарпаття, помер у Горінчеві (Хустський район). Він писав вірші, оповідання, повісті, драми, науково-популярні статті, шкільні підручники для тогочасних народних шкіл та публіцистичні статті, відповідно до вимог часу. Тут він ступав слідами Духновича. Спершу друкувався в закарпатських газетах, а від 1885 року почав видавати власну газету „Листок“, призначену для інтелігенції. Писав її російською мовою, а від 1891 року видавав і „Додаток“ до „Листка“, призначений для народу. Хоч він мовно збочив, та це був великий патріот, сам працював натхненно, заохочував до праці на народній ниві, до праці на захист руського обряду й народу. У своїх творах він описує денаціоналізацію руської інтелігенції на Закарпатті в другій половині XIX століття.

Про усіх цих русофільських письменників треба сказати, що вони сподівалися на допомогу „із Востока“, але та допомога не прийшла. Але рівночасно настає перелом. Закарпатські письмен-

ники залишають російщину й наближаються до народної мови. Перший такий письменник — А. Кралицький, другий — О. Павлович.

Анатоль Кралицький (1834-1894) — народився в селі Чабини на Пряшівщині, а після закінчення теології в Ужгороді вступив у монастир отців василіян на Чернечій горі, в Мукачеві, де пробув багато років ігуменом. Кралицький писав оповідання, наукові розвідки, які друкував, зокрема, в галицьких виданнях. Найцінніше його оповідання — „Князь Лаборець“. Кралицький знав про Україну, мав портрет Шевченка, відчував потребу писати для народу як Духнович. Для народу писав популярні оповідання, такі як „Піявиця“. Піявиця — це жид, який висмоктує соки з руського села. Наукові праці Кралицького стосуються давнини Закарпаття. Він досліджував, збирав і першим публікував історичні грамоти та пам'ятки. Його статті друкувалися в багатьох різних часописах. Кралицький був особисто знайомий з М. Драгомановим, посилав йому етнографічні матеріали, які Драгоманов публікував у галицькому журналі.

Про **Олександра Павловича** сказано окремо в історичному розділі. Він ціле життя прожив серед сільського населення у Біловежі та Свиднику, любив свій народ, працював для нього, переймався його долею і закликав інтелігенцію до праці для народу. Він належав до організаторів тогочасного культурного й літературного життя закарпатських русинів. Писав він вірші на різні теми, у них закликав: будь чесний, не пий, учися тощо. Його мова народна з домішками церковнослов'янських слів.

До цих письменників треба зарахувати і **Юрія Жатковича** (науковець, історик, який принципово обстоював народну мову) та **Августина Волошина**. Про них сказано в окремих розділах.

Закарпатсько-галицькі відносини до XX століття

Відносини між закарпатськими українцями, галичанами та буковинцями, ба і з Києвом, розвивалися протягом усієї історії. Про політичні стосунки ми згадували при окремих подіях. Певного поступу набували релігійно-культурні відносини. Знаємо, що на Закарпатті діяли ченці Чину Василя Великого, які походили

з Галичини, а закарпатські єпископи та священники не раз висвячувалися в Галичині, у Києві й на Буковині. Декотрі закарпатці студіювали в Києві. З Києва й Галичини потрапляли на Закарпаття як рукописні, так і друковані книги.

Зв'язки набули організованості й за єпископа Андрія Бачинського, який мріяв про приєднання Закарпаття до Галицької митрополії і був кандидатом на Галицького митрополита, але в тому завадила мадярська влада й мадярська латинська ієрархія. Ця ідея висувалася і пізніше, але згасла не розвинувшись. Мадярська влада завжди ставала на перешкоді. Єпископ Бачинський навіть послав ченців до Києва студіювати обряд. Багато галичан училося в Ужгороді, Кошицях, а також багато русинів із Закарпаття навчалося у Львові. Як ми вже казали, серед закарпатців були вчителі та ректори духовної семінарії у Львові. У Львові в складі професорів теології в перших роках її існування налічувалося п'ять закарпатців, а саме: Петро Лодій, Іван Земанчик, Андрій Павлович, Михайло Дудинський та Михайло Щавницький. Іван Франко так сказав з цього приводу: „Здавалось через якийсь час, що Угорська Русь стане тим джерелом, із котрого живуча вода розлілється по цілій Україні-Русі“ (І. Франко. І ми в Європі. с. 3). Було і таке, що закарпатці й галичани спільно студіювали в Барбареумі, у Відні.

Адольф Добрянський у 1849 році виступив, щоб Закарпаття було адміністративно приєднане до Галичини й Буковини як окремих коронний край в Австрії.

Письменство Закарпаття також розвивалося в тісному зв'язку з Галичиною, де друкувалися твори закарпатських письменників: у 1850 році, в Перемишлі, — п'єса О. Духновича „Добродітель перевищає багатство“, в Коломиї, в 1867 році, — „Семейное празничество“ Коритнянського, Туряна та інших. Духнович висловив своє ставлення до галичан:

„Бо свої то за горами — не чужі:

Русь єдина, мисль у всіх в душі.

От, як нині, увірення шлем до вас:

Що Карпати не розлучать вічно нас“.

А ще до Духновича свої почуття висловлювали Іван Фогарашій і Михайло Лучкай. Іван Фогарашій у 30-х роках XIX століття

висловив думку про найближче споріднення південно-карпатських говірок з українськими та підкреслив ті явища, що їх різнять від церковнослов'янських й великоруських. Михайло Лучкай у своїй граматиці „Грамати́ка Славо-Рутгена“ загально подає межі говірки руського (русинського або карпаторуського), що охоплюють не лише Малу Росію, Польщу, але й передусім Галичину, Лодомерію, Буковину, а звідси й південні узбіччя Карпат.

На Закарпаття приходять українці з інших українських земель — Григорій Сковорода, Михайло Драгоманов, Яків Головацький, Іван Верхратський, Вовк, Володимир Гнатюк ба й Іван Франко. Всі вони були знайомі й переписувалися та зустрічалися із закарпатськими діячами.

Мандрівний філософ Григорій Сковорода (1722-1794) був у 50-х роках XVIII століття церковником у Токайського російського священика та належав до чиновників російських торговців у Токаї для забезпечення російського царського двору вином. Токайське вино дуже любили у дворі російських царів та царівен (назва Токай — це первісно Стока, заселений русинами край, там тоді розмовляли по-русинськи).

— Це наш руський край, — говорили селяни філософові. — От і це вино, що вивозять його в Росію, споконвіків називається „Самородне“, що вказує на руський край (зазначимо, що токайське вино й тепер має на етикетках пляшок руську назву „Самородне“).

Наприкінці 40-х років відзначив сильний зв'язок говірок „угорсько-русських“ з галицькими тоді найліпший знавець мовних та етнографічних відносин по обидва боки Карпат Яків Головацький у своїй „Розправі о южноруськім язичі“.

У 1876 році Ужгород і Мукачево відвідав Михайло Драгоманов. Тут він розмовляв із тогочасними закарпатськими діячами, зокрема з А. Кралицьким. Після відвідин Закарпаття, у 1875-1876 роках, він писав: „З Унгвара я виїхав рано і мусив на станції Чоп ждати... Я велів собі подати якусь страву, сів коло стола і став зводити в пам'яті все, що бачив і чув на Угорській Русі. Я бачив обдертих русинів, які пішки йшли в мадярські низини на заробіток. Пригадав я мадярську й жидівську зневагу до народу, темноту народну, тупість, егоїзм і слабодушність руської інтелігенції — і мені стало гірко, як ніколи не було... Я не

бачив, як передо мною поставили вино й страву, і коли отямився, то побачив, що в мене з очей капають сльози просто в тарілку... Я дав собі Ганібалову присягу: що-небудь зробити для Угорської Русі, по крайній мірі направити кілька душ на реальну працю для народу в демократично-поступовому напрямку“.

Гряде час, коли Закарпаття із вдячності до Драгоманова назве Чоп його ім'ям — Драгомановим!

Подорожував Закарпаттям й Іван Верхратський, який досліджував говірки Закарпаття. Був тут і професор Вовк, який записував фольклор. Іван Франко звернув увагу на давнє письменство Закарпаття і видав твір „Карпаторуське письменство XVII-XVIII віків“. Галицькі українці познайомилися з окремими діячами Закарпаття, такими як А. Кралицький, Ю. Жаткович, А. Волошин та інші, а вони, в свою чергу, знайомилися з народними справами і письменством Галичини.

Фольклором Закарпаття особливо зацікавився Володимир Гнатюк, секретар Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. У 1895-1899 роках він був разів п'ять на Закарпатті. Зібрані матеріали він видав у томах „Етнографічних матеріалів з Угорської Русі“. Але мадярські уряди чинили йому перешкоди в записуванні етнографічного матеріалу.

Видавши перші два томи „Етнографічних матеріалів з Угорської Русі“, В. Гнатюк закінчив передмову так: „Нарешті висказую своє бажання, щоби отся книжка, попавши в руки угорських русинів в 100-літній ювілей відродження нашої літератури, дала початок до відродження літератури в народній мові й на Угорській Русі. Це й буде найбільше щастя для мене, яке коли могло би мене подибати!“

Слід зазначити, що мадярські уряди видали наказ арештувати Володимира Гнатюка при його першій появі на Закарпатті. На щастя, друзі Гнатюка з Закарпаття, особливо Юрій Жаткович, своєчасно попередили його про безпеку, і він здійснив свою експедицію в іншу область.

Але для історії Закарпаття Володимир Гнатюк (1871-1926) прислужився ще й з іншого боку. Для нас важливі його статті „Русини Пряшівської єпархії й їх говори“, „Словаки чи Русини?“, „У справі літературної мови підкарпатських русинів“, „Чи бачванський говір словацький?“, „Чи закарпатські українці автохтони?“

У згаданих статтях В. Гнатюк довів, що русини „Угорської Русі“ говорять діалектом єдиної української мови, що вони належать до великого українського народу. Що стосується Пряшівщини, то він доказав, що греко-католицьке віросповідання пов'язане з українською народністю. Сучасна Пряшівщина була від найдавніших часів руською. Мова народу тут не словацька, але пословачена. Ось про що писав Володимир Гнатюк: „Простий народ усе називав себе старинним терміном „русин“, під яким не можна нічого іншого розуміти, як українець“. „Коли посуваємося Карпатами зі сходу на захід теперішньою польсько-чеською державною границею, то маємо по її обох боках три українські племена: гуцулів, бойків, лемків. Вони по обох боках мають однакову ношу, однаковий говір, однакові звичаї, однакові пісні, однакову архітектуру, однаковий тип (тип — зовнішній вигляд)“.

„Хто належить до східного обряду — українець і мова його українська. Тут іде слово лише про те, що їх споріднюють більше з галицькими лемківськими говорами, ніж зі словацькою мовою“. „Хоч на Пряшівщині мова сильно пословачена, через те іще не словацька“.

„Сама мова, без огляду на інші речі, які лише вкупі становлять характеристику національності, не може бути ще рішучим чинником при відповіді на питання, якої хто національності“.

„Не менш важливою річчю є й те, що бачванські русини (із Земплина), осіли в Бачці під назвою русинів і під такою назвою завсіди фігурували перед властями, самі національно усвідомлюють себе русинами“. „Щоб словаки оселилися коли-будь у більшому числі в комітатах, залюднених русинами, про те не маємо ніяких вісток. Отже, теперішні греко-католики на Словаччині — це потомки русинів, не словаків“. „Процес пословачення русинів почався з доби реформації, тобто в XVI столітті“. „Щодо типу звичаїв, навичок, характеру — словом, всього того, чим відрізняється один народ від іншого, — нема між русинами і „слов'яками“ (пословачені русини) різниці, є зате велика подібність, яка впадає кожному дослідникові в око“. „Кожний, хто знає діалект „слов'яків“, одразу помітить, що це русинський діалект, прибраний у словацьку одежу“. „Греко-католицькі „словаки“ — це пословачені русини, на що вказує не лише віра (східна), зверхній

вигляд, ноша, будова осель, звичаї, але й мова, лексика якої ідентична з руською, а значно відмінна від суто словацької, та історичні звістки, які вказують, що давніше територія, заселена русинами, була значно далі висунена на захід як нині“.

„Надто треба звернути увагу на те, що словаки не рушаться, принайменше такі випадки незначні, натомість про словачення русинів згадують майже всі дослідники, що звідували ті сторони“.

Через докази Гнатюка змінили свої погляди такі вчені, як Ф. Пастрнек, який назвав жителів Пряшівщини „русини словацької мови“, а також Нідерле.

Подібну думку висловив і словацький дослідник С. Цамбел: „В основі так званих східно-словацьких говорів... особливо спішських, шариських, земплинських, безперечно, лежить руська матерія. Це належить сказати навіть про тих спішаків, шарیشانів, земплинців та інших, що тримаються нині латинського богослужіння і через те звуть себе словаками. А руське походження місцевих уніатів навіть не становить питання: за останніх 500 літ не відомі випадки, щоби яка католицька церква перемінилася на православну або уніятську. Навпаки, відомо багато випадків переміни через Унію в латинство місцевих руських церков. Цим впливом належить пояснити й той безперечний факт, що закарпатські русини нерідко укривають у бесіді з панами свій рідний говір, а ломлять по-словацьки. По тій причині видає себе багато русинів при переписі за словаків, через що при розмежуванні тих двох націй ліпше послуговуватися церковними Шематизмами, ніж урядовими переписами“. Подібні погляди висловлює й Бідерман.

В. Гнатюк зайняв гідну позицію і в питанні, чи закарпатські русини є автохтонами. Цю статтю Гнатюк написав як відповідь на статтю ренегата А. Бонкала, який доказував, що закарпатські русини появилися на Закарпатті не раніше XII століття, бо до того часу Закарпаття нібито було незайманою територією, і аж у XII столітті мадярські королі почали ці землі роздаровувати, і так вони почали поволі заселюватися. При тому Бонкало доказував, що в мадярській мові нема руських запозичень. Ми це питання не будемо докладніше розглядати, оскільки зупинилися на ньому детально і вказали цілковиту антинауковість мадярських тверджень. Але вже й Гнатюк вказав на археологічні досліджен-

ня, історичні факти, навів багато слів, які перейняли від русинів мадяри, вказав, що руські назви збереглися в найдавніших мадярських документах і т. д. Далі Гнатюк писав: „Та найважливішим доказом проти теорії пізньої колонізації Закарпаття є етнографічне розселення українців. Факт, що Карпати заселені по обох боках хребтів зі сходу на захід однорідними племенами, свідчить, що розселення наступало по обох боках Карпат *одночасно*. Про це свідчить також *суцільність* української етнографічної території, яка виглядала б зовсім інакше, коли б її заселяли мадярські феодалі в різних часах. Повстання нових осель у XV-XIX ст. не може служити доказом пізнього заселення Карпат, тільки доказом природного росту населення. Такі оселі будуть поставати і в нашому XX столітті“. Врешті Гнатюк доводить, що перші українські поселення на Закарпатті постали на багато століть раніше, ще до приходу туди мадярів.

Володимир Гнатюк вірив у живучість українського народу Закарпаття. Чеському вченому Фр. Главачекові він писав: „Багато русинів-українців вже махнуло рукою на угорських русинів, вважаючи їх вповні пропавшими. Я не кладу ніякої ваги на нинішню інтелігенцію, але я переконаний, віруючи в народ, що коли він не загинув дотепер, то не загине в майбутньому“. В. Гнатюк був також співавтором протесту галицьких українців „І ми в Європі“. Володимир Гнатюк помер 6 жовтня 1926 року. Українці Закарпаття на знак вдячності і пошани на вічну пам'ять Володимира Гнатюка (віримо, що прийде такий час) назвуть одне з міст Пряшівщини Гнатюковим.

Ми вказали на стосунки закарпатських українців з галицькими. Але ці стосунки перервала мадярська влада. Вона заборонила передплачувати і взагалі отримувати галицькі українські часописи, робила домашні обшуки в пошуках галицьких часописів, звинувачувала у зраді тих, хто мав з галицькими українцями хоч якісь відносини. Закарпатці зі страху перестали дописувати до галицьких часописів, зрідка під різними псевдонімами писали А. Кралицький і Юрій Жаткович. Настав застій, священство Закарпаття з різних причин, вигод чи страху відчувилось від народу, мадяризувалося.

Іконопис на Закарпатті

Закарпатські українці завжди любили й поважали свій обряд, свою руську віру, вона була їм дорога, як саме життя. Історичні документи вказують, що хоч наш народ був дуже бідний, закріпачений, все ж таки жертвував на потреби своєї церкви часто й те останнє, що мав. Ми бачили, як дбав, щоб церква мала потрібні богослужбні книги. Але він любив і красу дому Божого, тому й на окрасу церков жертвував великі суми. Іконостаси і взагалі ікони в церквах Закарпаття свідчать про любов нашого народу до своєї Церкви.

Єдиним покровителем художнього мистецтва на Закарпатті була Церква. Перші малярські школи на Закарпатті були в монастирях. Але багато ікон Закарпаття пропало. Спочатку виною були війни, які нищили й палили церкви та монастирі, війни протестантсько-католицькі, в яких обидві сторони нищили все, що належало руській Церкві. Пізніше закарпатське священство не знало ціни старовинним іконам. Воно їх вважало немистецькими, заміняло новими, модерними, часто дуже низької мистецької вартості. Але ще й тепер у всіх закарпатських єпархіях не описані ікони, інші пам'яткові предмети, зокрема книги, дехто навіть їх безсовісно навмисне ліквідує, щоб не свідчили про наше минуле. До того ж були люди, які користали з незнання наших вірних, часом навіть священників, і задарма або дешево виносили від нас надзвичайно цінні пам'ятки, такі як ікони, книги, чаші, різьбярські праці тощо. Думаю, що найкраще вказати на ціну наших ікон тим, хто їх виставив на світових виставках в Осако, Монреалі та деінде. Ці пам'ятки засвідчують свою фінансову, а ще більше — мистецьку вартість. Закарпатськими іконами займаються вчені, дослідники, науковці, пишуть про них статті, видають книги.

Іконопис на Закарпатті завжди був на високому рівні. Церковні приписи з цього приводу дуже чіткі, наприклад, в церквах не могли виставлятися ікони, намальовані на папері або паперові відбитки, ікона мала бути намальована на дошці або на полотні. Так, відомо, що Мукачівський єпископ Михайло Мануїл Олшавський під час своєї візитації наших парафій у 1750-1752 роках

звертав увагу на ікони в церкві: чи відповідають всім приписам Церкви. Він також часто захоплювався красою ікон в окремих парафіях. Малярів ікон — іконописців — у наших єпархіях завжди поважали і високо цінували, бо вони творили не лише велич і красу наших церков, але й частину культури нашого народу, подібно письменникам, поетам, ученим, різьбярам тощо.

Імена малярів наших найдавніших ікон нам майже невідомі. Іконописців на Закарпатті протягом історії було багато і запити східного обряду (іконостас, престол) давали їм широке поле діяльності. Загально про найдавніших іконописців можемо сказати, що це були *народні* творці. Невідомо, чи вони десь вчилися, але були між ними справжні майстри. Пізніше на Закарпатті працювало чимало професійних живописців, які добре володіли засобами свого мистецтва. Від XVII століття знаємо ікони й імена малярів на професійного рівня. Серед них був Іван Щерецький із Перемишля, відомий нам завдяки іконам села Сухого (1679): „Усікновення голови Івана Христителя“, „Перенесення мощів св. Миколая“, „Антоній і Феодосій Печерські“, „Жертвоприношення Авраама“. Його сучасником був „маляр мукачівський“ Ілля Бродлакович-Вишенський, родом із Садової Вишні, представник галицько-українського живопису. Його ікони досі демонструються в різних музеях, а також в Ужгороді — „Святий Миколай“, „Богородиця“ і найкраща з них — „Архангел Михаїл“ із села Шелестова. В середині і другій половині XVII століття на Закарпатті працювало чимало земляків Бродлаковича — художників із галицького містечка Садова Вишня. Відомі знайдені на Закарпатті „Страсті Господні“ Стефана Вишенського; „Розп'яття“, підписане „Грицьком з Вишні“, „Розп'яття“ із села Сухого, датоване 1678 роком і підписане „Іоанном, малярем Вишенським“. У селі Домашині, неподалік Великого Березного, зберігся „Страшний Суд“ Яцька з Вишні.

Із підписів на іконах стають відомими такі імена художників: Андрій Гаєцький (ним створені головні ікони на іконостасі церкви в селі Венеція, 1736), Миколай Гаєцький (від нього маємо іконостас у церкві в Єдлинці, 1744), маляр Торонський (намалював вівтарну ікону в церкві Рівного, 1785), Франциск Фердинанді (вівтарна ікона в церкві в Брежанах, 1782), Стефан „маляр Теремельський“ розписав церкву в селі Мандровому та церкву св. Параске-

ви в селі Олександрівці (1779), Тадей Спалінський (відомий на Пряшівщині, †1809). Існувала колись ціла малярська родина Мірейовських, бо збереглися ікони Йосифа Мірейовського в церкві Нижнього Мирошова від 1801 року, а також ікони Сильвестра Мірейовського та Івана Мірейовського в Гевартові від 1813 року.

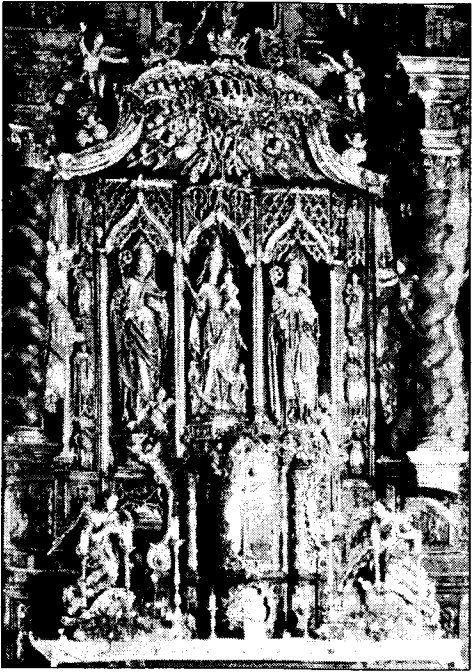
Після „народних малярів“ бачимо на Закарпатті в першій половині XIX століття і таких, що закінчили малярські Академії. Це Йосип Змій-Миклошій, Михайло Манкович, Іван Ромбауер, сім'я художників Богданських, Фердинанд Видра, Михайло Мункачі, Ігнат Рошкович, Юлій-Корнелій Фенцик, Юлій Вираг, Юлій Іяс, Карло Ізай, Василь Фенцик, Йосиф Бокшай, Адалберт Гриць-Ерделі, Миколай Йордан, Адалберт Мигалій та інші.

Йосиф Змій (1792-1841) родом із села Словинки на Пряшівщині. У нього було прізвище „Миклушик“ (тобто Микола), як це робили зазвичай у селі для того, щоб відрізнати роди, коли багато однакових прізвищ. Місцевий священник Дудинський, закріпивши у

хлопця малярські здібності, послав його в Краснобродський монастир, де він учився іконопису від старого монаха. Коли у Відні, в церкві св. Варвари, шукали співця, священник Дудинський подбав, щоб туди прийняли Йосифа Змія. Так, Йосиф Змій у Відні дякував, а при тому навчався в найліпших майстрів мистецької академії. Професори дали йому свідоцтво. Але він повернувся до рідного краю, і Пряшівський єпископ Григорій Таркович прийняв його офіційним малярем Пряшівської єпархії. Це перший відомий офіційний маляр єпархії Закарпаття. Йосиф Змій малював іконостаси в Шари-

ші, Земплині, Абауї, а також іконостас катедрального храму в Пряшеві, всі ікони в каплиці св. Хреста Пряшівської катедрали (1835 рік), іконостаси в Варганівцях, Руській Новій Всі, Койшові, Мучоню, Питровій, ікони в церквах у Решові, Собошу, Фіяшу, Великому Суліні. Коли малював у Бардієві іконостас, захворів на тиф. Повернувся до Пряшева, де і помер у 1841 році. Йосиф Змій відзначився і на теренах світського художнього мистецтва: намалював портрети єпископа Тарковича, каноніка Хіри, портрет основника Пряшівської єпископської бібліотеки Івана Ковача. Із жанрових і пейзажних картин Йосифа Змія відомі такі: „Процесія свячення води на Водошці“, „Весілля в Земплині“, „Парубок вибирає дівчину на відпусті в Красному Броді“ (за цю картину російський князь Чарториский дав сто золотих). Йосиф Змій — перший достойник з великих іконописців Закарпаття, а також автор ряду портретів, пейзажів і жанрових сцен із життя закарпатських українців, завдяки яким він став по суті основоположником світського закарпатського живопису. Крім того, це скромна людина, що не захопилася чужиною, багатством і славою, а повернулася, щоб працювати для свого народу. На жаль, його могила в Пряшеві невідома.

Після Йосифа Змія найулюбленишим іконописцем закарпатських єпархій був **Михайло Манкович** (1785-1853). Цей художник за своїм життям і творами — романтична душа. Він народився в 1785 році в Блажові на Пряшівщині. Середню освіту здобув у Сабинові та Левочі, богослов'я вивчав в Ужгороді, висвятився неодруженим. Єпископ Андрій Бачинський помітив, що з Манковича буде ліпший маляр, ніж священник, і послав його за свої кошти на студії в академію мистецтва до Відня. Манкович спершу ретельно відвідував заняття в академії, але Відень потягнув за собою його романтичного духа і його місце між слухачами було часто вільним. Єпископ, побачивши легковажність у студіях Манковича, перестав йому посилати стипендію. Манкович спам'ятався. Взявши пензель і палітру, вирушив у напрямку Львів-Київ-Москва. Харчувався за рахунок того, що в дорозі малював пейзажі та портрети. У 1809 році повернувся до Відня, став співцем у храмі св. Варвари і при тому продовжив навчання в академії та одержав диплом. У 1813 році повернувся на Пряшівщину і став офіційним малярем закарпатських єпархій. Розмальовував церкву в Снакові, в Нижній Радвані намалював ікону „Укладання Христа до

Іконостас греко-католицького собору св. Івана Хрестителя у Пряшеві

гробу“, у 1814 році намальовав іконостас у Чабалівцях, у 1817 році розмалював церкву в Біловезжі, у 1830 році — церкву в Фулянці, в 1831 році — в Нягові, далі — церкви в Вишніх Чабинах, Волиці та інде. З оригінальних творів Манковича заслуговують на увагу жанрові композиції „Морський розбійник“, „Дочка Лота“, „Йосиф та Потіфар“, „Магдалина“ та інші, які знаходяться переважно у Відні. Також малював ікони на замовлення приватних осіб, крім того — портрети: своєї дружини, дочки, зятя, внука, своїх батьків, автопортрет та інші. Михайло Манкович помер в Ужгороді 21 жовтня 1853 року. Місце його поховання невідоме.

Іван Ромбауер (1782-1849) — народився в 1782 році в Левочі, на Спіші. Тоді там працювало багато художників-портретистів, які, підмітивши здібності Ромбауера, зважилися підтримувати його. У 1804 році Ромбауер є уже в Пряшеві, де малює портрети панських родин. Ромбауер навідувався і до Бардіївських Купелів та малював портрети купелевих гостей. У 1806 році в Бардіївських Купелях на нього звернув увагу волинський граф Ілінський, який взяв його з собою до Петрограда. Тут Ромбауер удосконалювався в образот-

Інтер'єр греко-католицької церкви св. Параскеви у Свиднику, Пряшівщина

ворчому мистецтві й працював як іконописець та портретист, став придворним малярем царя Олександра I і членом Російської імператорської академії мистецтв. У 1824 році Ромбауер повернувся до Пряшева, де залишився до кінця свого життя. Тут малював портрети, ікони й іконостаси, він, власне, й прославився як іконописець. За вірєць його роботи

можна взяти іконостас у Цернині, біля Свидника, та багато інших ікон в єпархії. Картини Ромбауера не списані навіть у єпархії, не те щоб ми знали, намальовані на чужині. Ромбауер помер у 1849 році. Його могила нам невідома.

Сім'я художників Богданських більше ніж сто років займалась малюванням українських церков по обидві сторони Карпат. У Пряшівській єпархії Богданські розмалювали 25 греко-католицьких церков у таких селах як Борів, Чабалівці, Дрічна, Калинів, Лабірці, Микова, Нягів, Збойне, Суха, Вапеник, Владича, Блажов, Пряшів, Герлахов (новий іконостас від 1895 року), Крижі (іконостас від 1892 року), Лівов (іконостас від 1895 року), Луков, Решов, Годермарк, Легнава, Убреж, Штефановці (окр. Рожнява), Жалобина (окр. Боронів), Клокочов, Вишня Яблонка. У сім'ї Богданських було сім художників, які проживали в містечку Яліска. Першим із династії був Йосиф Богданський (1800-1884).

Певний слід у мистецтві, що збереглося в єпархіях Закарпаття від XIX століття, залишив професійний живописець **Фердинанд Видра** (1815-1879). Він кілька років жив та учився у Відні й Римі. Він став офіційним іконописцем Мукачівської єпархії і переніс на Закарпаття принципи італійського пізньобарокового декоративного живопису. Його найважливіші твори — іконостас і багато ікон катедральних храмів Ужгорода, Мукачева, Білок, Зарічева, Новоселиці, В. Туриці, Великого Давидкова, Ростокі, вівтарні композиції для базиліки мадярського міста Веспрему та інші. На старість Ф. Видра оселився в селі Білки, де й помер у 1879 році.

Із Закарпаття, зокрема родом з Мукачева, був видатний майстер живопису **Михайло Мункачі** (1844-1900). Його справжнє прізвище Михайло Ліб. У 1863 році він узяв псевдонім Мункачі, що означає „мукачівський“. Мункачі — визнаний глава мадярської національної школи реалістичного живопису XIX століття. В закарпатських єпархіях широко відомими були картини з життя Ісуса Христа, які прославили Мункачі. Серед них „Суд перед Пилатом“, „Голгота“ тощо.

Ігнат Рошкович (1854-1915) — народився 1854 року в Славковцях — селі, що на захід від Ужгорода, де його батько був священником, пізніше каноніком і професором Ужгородської духовної семінарії. В гімназії в Ужгороді малярські здібності Ігната

Рошковича закріпив професор рисування і, крім шкільних, давав йому окремі години малювання. Потім Ігнат пішов учитися до осілого в Білках іконописця Видри. Згодом ще вчився в Будапештській академії художеств, звідти відправився у Париж і Мюнхен, відвідав також Італію, Святу Землю, і всюди студіював живопис. Повернувшись до Ужгорода, почав працювати професором гімназії, а з 1885 року жив у Будапешті. Ігнат Рошкович став дуже відомим іконописцем не лише в єпархіях Закарпаття, але в усій Австро-Угорщині. В 1880-1890 роках зробив дуже багато церковних розписів у різних кінцях Австро-Угорщини, зокрема, Монументальні розписи будапештських храмів — базилики св. Стефана та інших храмів Пешту й інших мадярських міст. Рошкович щоліта навідувався на Закарпаття і тут багато працював як іконописець та живописець. Він зробив розписи й вітварні ікони в церквах сіл Красношорів, Велике Копане, в Цеголянській церкві в Ужгороді, в Мукачівській церкві, овальні образи на куполах Пряшівського

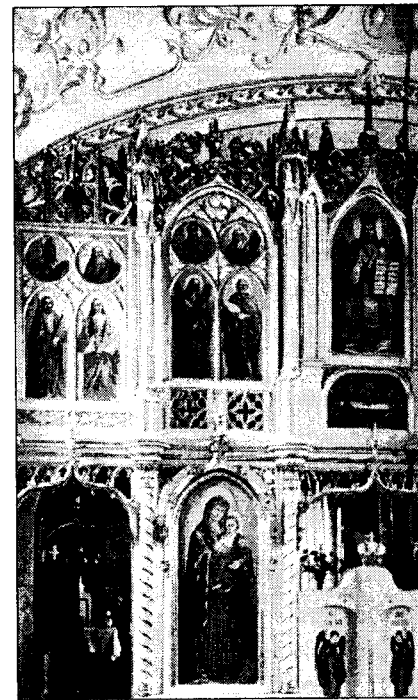
катедрального храму, запрестольний образ Кирила й Методія, а також фреску св. Симеона на стіні того ж храму. Найбільш відомі в закарпатських єпархіях твори І. Рошковича — копія Клокочовської Чудотворної ікони та ікона „Св. Методій і Кирило — апостоли слов'ян“ (1884), яка тепер знаходиться в Закарпатському художньому музеї, — мистець підписав її кирилицею. Слов'янські апостоли І. Рошковича зображені правильно, в архиєрейських ризах східного обряду. Значне місце у творчості І. Рошковича займає портретний і побуто-

вий живопис. В останні роки свого життя І. Рошкович хворів, сліпнув. Помер маляр у Будапешті, в 1915 році.

Юлій-Корнелій Фенцик — єпархіальний художник, різьбяр і золотар. Він малював церкви здебільшого на Нирьщині (тепер Гайдудорозька єпархія в Мадярщині).

Треба згадати і про галицьких художників, які в ті часи працювали на Закарпатті, таких як Т. Копистинський, М. Головчак, І. Чміль та інші.

Юлій Вираг (1880-1949) походить із м. Хуста. Народився у 1880 році. Це відомий іконописець, вималював ряд церков на Закарпатті, а також монастирський храм на Чернечій горі біля Мукачева, де збереглися його найкращі твори. Його ікони виконані у стилі бароко. У 1828 році був призначений єпархіальним іконописцем. Вираг студіював малярство у Мюнхенській академії мистецтв, у Парижі, Італії, Іспанії та в Америці. У Нью-Йорку одержав нагороду за велику композицію „Коронація Пречистої Диви Марії“ (ця картина має 22 м висоти і 16 м ширини). Повернувшись з Америки у 1906 році, він вступив до Чину св. Василія Великого у Мукачівському монастирі. Там накидав план іконостаса й вітварів монастирського храму, і протягом трьох років створив усі ікони. У 1915 році Вираг був мобілізований до австрійської армії й близько трьох років пробув на італійському фронті. Це дуже підірвало його здоров'я. Додому він повернувся хворою людиною. Він уже не пішов у монастир, а жив досить самотньо у своєму невеличкому будиночку на околиці Мукачева. В ті роки розписував церкви, малював ікони й портрети. Намалював головний вітвар та іконос-

Частина іконостасу в Мідзілаборці, Пряшівщина

Інтер'єр греко-католицької церкви в Гуменному, Пряшівщина

тас у Новому Давидкові, іконостас у Чаповцях, дуже гарний образ „Успіння“ в Зняцівській церкві. Неможливо назвати всі церкви, де малював Вираг. Він помер у Мукачеві в 1949 році.

Юлій Іяс (1874-1942) — офіційний іконописець єпархії з 1924 року. Вчився в Будапешті, Мюнхені, Парижі, Відні, Голландії, Далмації, Прибалтиці, Америці, а повернувшись, залишився вірним Закарпаттю. Розписував храми, малював ікони, писав пейзажі, жанрові сцени з життя закарпатських селян. Помер в Ужгороді у 1942 році.

Карло Ізай (1887-1938) викладав у Береговому в гімназії. Дуже здібний художник, але творчо працював мало й лише зрідка брав замовлення на розписи церков, а ще інколи писав пейзажі, портрети, натюрморти. Особливо цікаві його „Дерев'яні церкви Закарпаття“.

Василь Фенцик — чернець, вималював храм у Мукачеві. Більше про нього нічого не відомо.

Далі слідує художники новішого періоду, такі як Йосип Бокшай, Адалберт Гриць-Ерделі, Миколай Йордан та інші. Про них ще йтиме мова. Треба теж згадати, що на Закарпатті відомі чотири Чудотворні ікони. Про них ми писали в окремому розділі.

Дуже дивно, що словацькі публіцисти всі ікони східного обряду на Пряшівщині називають „східнославацькими“, отже, словацькими, приховуючи, що йдеться виключно про українські ікони.

Спотворення історії, проголошення історичних неправд, знеславлення закарпатських українців

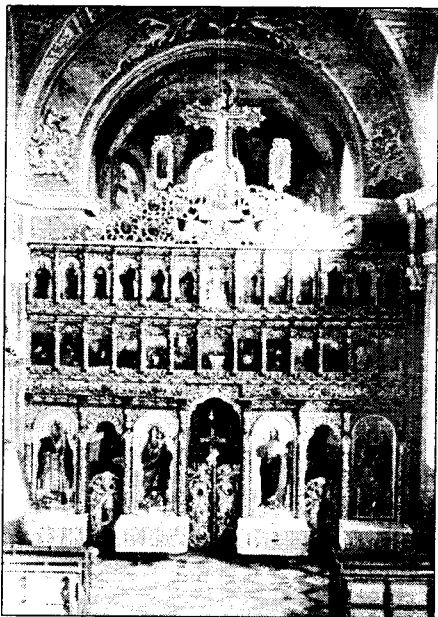
В історію українського народу Закарпаття мадяри вписували багато історичних неправд. Наприклад, що закарпатські землі до приходу мадярів (896)

були незайманими або, що русини прийшли на Закарпаття аж з Корятовичем у XIV ст. Ми тепер абсолютно переконані не тільки завдяки наведеним у цій книзі аргументам і фактам, а й завдяки археологічним розкопкам, які довели, що територія Історичного Закарпаття була заселена ще з кам'яної доби і що слов'яни жили тут із V століття після Христа.

Варто з'ясувати джерело історичних неправд, наклепів, очорнювань, які в науковому світі поширив мадярський етнограф Янош Чаплович у XIX ст. У своєму творі „Ді Венден ін Унгари“ (Слов'яни в Мадярщині) та „Етнографія Рутгенорум ін Гунгарія“ (Етнографія русинів у Мадярщині) він писав про ярмарки жінок і дівчат у Краснобродському монастирі (це ми вже з'ясували), а також таке: „Русини радо танцюють... А їхній спів — грізний, однотонний рев“. „На рубанях у Новій Бані живуть дроворуби в самотніх хатах, по п'ять, шість, сім або й більше мужчин разом. Про їхню кухню дбає одна жінка, яка цілком анабаптистично належить усім однаково: з кожним тижнем спить по черзі, має спільних дітей, спільний маєток“.

Треба відразу зауважити, що проти наклепів, написаних Чапловичем, або цитованих і далі поширюваних Чапловичем, виступив відомий закарпатоукраїнський священик, член Мадярської академії наук Василь Довгович у мадярських наукових журналах. Але на Чапловича нападали й інші визначні вчені, зокрема, відомий Павел Йозеф Шафарик і Ян Коллар. Подивімося на ті два плямування.

Отже, в русинів не пісні, а однотонний рев. А нас цікавить таке питання: чи ті, що вмiли лише ревіти, могли творити красу народних пісень, які досі лунають на різних фестивалях, а українські хори розносять їх по цілому світу і ними захоплюються інші народи, і нема тим пісням кінця, бо чуємо все нові й нові? Записували їх і переймали різні народи, захоплювались ними різні іншомовні поети й композитори. Народна пісня — це багатство і гордість нашого народу. Ось як про українські духовні пісні, також створені народом, сказав великий Іван Франко: „Ми одержали пісні дійсно зразкові, твори високої поетичної стійности, яких не постидалась би ніяка література на світі. Вони сміло можуть витримати порівняння з найкращими, що існують на полі християнської гимнології. Це твори, що справедливо і по заслугі здобули собі серед народу широку популярність і не втратять її доти, доки серед того народу

Іконостас церкви св. Михайла, створений Йосифом Бокшасем. Маріяповч, Угорщина

триватиме тепле релігійне чуття прив'язання до своїх прегарних поетичних звичаїв і обрядів“. Хоч це вагомі аргументи для спростування писанини Чапловіча, та її зовсім знищить найбільший малярський дослідник музики, знавець малярської пісні, фольклорист і водночас найбільший малярський композитор Бейла Барток (1881-1945). Він у 1911 році записав у ряді сіл Закарпаття й Пряшівщини понад 100 українських народних пісень. Також написав твір „Про народну музику малярів і сусідніх народів“, в якому говорить, що закарпатська коломийка вплинула на малярську народну пісню. Другий малярський дослідник — Паловці Горват Лойош пише: „З рутенських народних пісень у першій мірі коломийка мала вплив на малярську народну пісню“. Те ж саме підтверджує ще один малярський дослідник пісень — Рийтеї Пріккел. Ось які видатні постаті малярської музики й фольклористики спростовують писання Чапловіча. Наша пісня — це слава нашого народу.

Що стосується другого очорнення, то Чапловіч не пише, де знаходиться та Нова Баня в русинів, де нібито сім мужчин мають одну жінку. І взагалі — де тут послідовність? В іншому місці цей же Чапловіч пише, що „в русинів дуже міцна віра в Бога... Русин старається викликати приятель Господа Бога й утримати собі Його благодать“. Далі пише: „Тисячі русинів приходять на відпустові святі місця... З хворими русинами лікарі мають мало роботи, бо ті їх не потребують і не кличуть. Головним лікувальним засобом у них є міцна віра в Бога... Русин знає, що процес народження дитини дуже небезпечний, тому намагається свою дружину перед пологами забезпечити всіма Тайнами, а далі з покірним довір'ям перечікує небезпеку“. Отже, Чапловіч сам спростовує те, що написав. Бачимо, що йшлося не про те, щоб написати правду, а про наклепи й знеславлення русинів, що вони не люди, а скотина. Маляри робили це для того, щоби заспокоїти свою совість, тому що землевласники поводитися з русинами, як зі скотиною. А ось що пише Олександр Духнович, сучасник Чапловіча, про мораль русинів: „Русини слова стидного не говорять, і прото редко паче станеться тут прелюбодіяніє. Нрави народа сего суть на исті прекрасныи, яко род сей есть набожный... Есть даліє чистаго сердца і редко случится, чтобы о соблазни нікто оскаржей, или предан был“. А видатний малярський письменник Дюла Круді (1878-1933)

пише про русинів: „Душу цього народу сторіччями тримала віра в Бога. Найбогобоязливіший русин живе під Бескидами. Тут і справді у народу немає нічого іншого, крім Бога, якому він молиться так старанно, що майже обтирає лицем кам'яну долівку церкви. Я бачив життєрадісних бескидських дівчат на роботі в низах (Малярщини) при жнивах, збираннях винограду тощо. Вони не розлучалися, не допускали аморальних вчинків. Вночі спали, обнявшись, одна біля одної“. Бачимо як підступно знеславляли закарпатських українців нечесні люди перед іншими народами.

Маляри не лише насильно маляризували русинів, не лише перешкоджали культурному розвитку українського народу Закарпаття, але їхні історики навмисне спотворювали історичне минуле. Вони постійно доказували, що русини — не автохтонне населення Закарпаття, що русини — це зрусинізовані маляри, що русини — завжди дуже вірні Малярщині тощо. При тому малярські уряди й латинські єпископства не допускали закарпатських дослідників до історичних документів, і кожную спробу вхопити за руку при викривленні історії вони називали антидержавною діяльністю. Всупереч їхнім заявам, закарпатці намагалися викрити спотворення. Важливу інформацію для з'ясування правди в історії Закарпаття подали у своїх творах Йоаннікій Базилович (†1821), Михайло Лучкай, а Фогарашій науково довів, що маляри запозичили дуже багато слів з української мови, чим вказав на вищість руської культури Закарпаття й Потисся в часи приходу малярів у Паннонію, тож із культурою мусив існувати й народ, який був її носієм. Це один із найбільших доказів первісності українців у Потиссі, який маляри ніколи не матимуть чим крити.

Досліджувати історію закликав також О. Духнович: „Нам би треба позбирати древності нашої історичної правди, щоби світ спізнав багату нашу давню славу... бо немало древностей руських є по світі, і коли б їх було розшукано і розкрито, відкрились би очі багатьох тих, які не знають нашої давньої історії, закрились би уста ворогів і наклепників наших, які називають нас народом незнаним, народом новим, народом, якому не належить свобода, право, батьківщина“.

Маляри не лише спотворювали історію Закарпаття, але й закривали архіви перед ученими. Документація з історії Закарпаття

вивезена до музеїв у Мадярщині. Ще в 1923 році товариство „Просвіта“ вимагало від чехословацького міністерства закордонних справ створити спеціальну комісію, яка в Пешті переглянула б усе вивезене із Закарпаття — старі акти, документи, твори мистецтва, науки і природи, які були забрані до мадярських архівів, музеїв, бібліотек, однак ці клопотання не принесли успіху. Очевидно, чехи також не зацікавлені у розкритті правди про наше минуле.

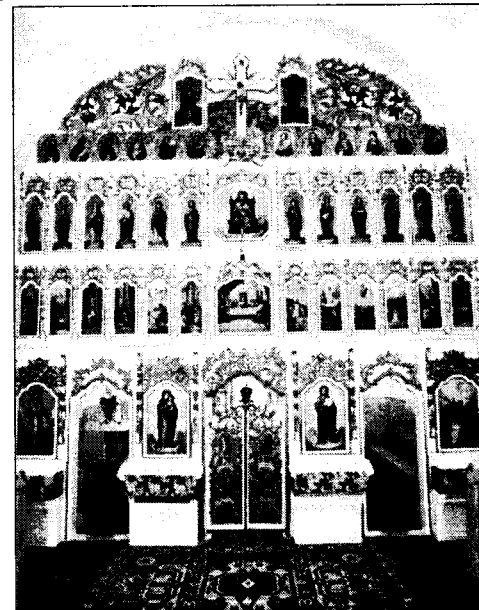
Мадяризаційні акції ренегатів. Дії Державного комітету мадярів греко-католицького обряду

Ренегати — це ті, хто або зі страху, або свідомо втратили українське національне почуття, забувши про своє походження, або соромлячися свого походження визнавали своїми мадярську мову, звичаї, можливо, навіть змінили прізвище. В цьому випадку йдеться

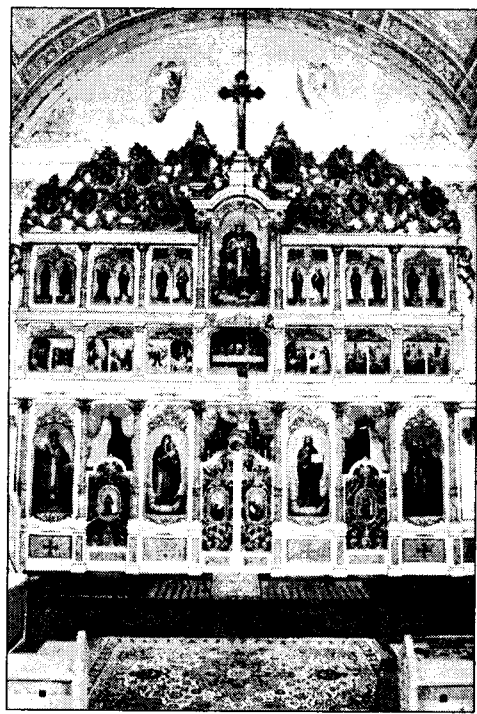
про змадяризовану русинську інтелігенцію, котра здебільшого жила в Будапешті і складалася з лікарів, адвокатів, професорів. Її найвизначнішими представниками були: др. Пастелі Снив, др. Рабар Ендре — юристи, др. Дем'янович Еміл — лікар (до речі, домашній лікар мадярських письменників Йокаї і Мікшат Кальмана), Кечковці Идин, др. Демко Калман, др. Годинка Антал, Олександр Бонкало — професори, Годобаї Андор — священик; з молодшої генерації — Продан Янош, Куткофолві (Кутка) Міклош, Іллеш Снив, Кечкеш Антал, Романець Аладар та інші. Ренегати гордились, що вони належать до

мадярського пануючого класу. Вони були завжди при владі, яка визначала курс держави. Газетою ренегатів була „Карпаті Лопок“ під редакцією Аладаря Романця (від 1895 до 1903 р.), а потім стала „Гириккатолікуш Гірлоп“ — газета, яка виходила в Будапешті й видавалася для „мадярських русинів“. Ці газети агресивно нападали на мадяромовні українські газети „Келет“ і „Гириккатолікуш Семле“ та на україномовні газети. Боротьба між ренегатами і русинами велася аж до розпаду Австро-Мадярської монархії. Українці Закарпаття — чи то були русофіли, чи народовці — завжди разом виступали проти мадяризації, щоби зберегти народність. Тоді як ренегатів підкупом і високими посадами підтримували мадярська влада й уряди, народовці не мали на кого опертись, вони були убогими, не мали грошей, хіба те, що самі склали. Вся діяльність ренегатів зводилася до постійних нападів на газети народовців, на редакторів, осіб, і взагалі на прихильників народовців, а народовці майже в кожному номері своєї газети мусили відбивати напади, домагаючись прав для народу, викривати фальшиві звинувачення, захищаючи історичні права русинів як автохтонів на Закарпатті. Про боротьбу-полеміку ми частково вже згадали.

20 червня 1898 року в Будапешті при владі Банффі Дежива був створений Державний комітет мадярів греко-католицького обряду, метою якого було запровадити в Богослужіннях греко-католицької Церкви Закарпаття мадярську мову. Цю організацію створила й фінансувала та керувала нею влада на чолі з прем'єром. Ренегати були лише її знаряддям. Спершу мадярська влада планувала створити самостійне мадярське греко-католицьке єпископство в се-

Іконостас у церкві св. Миколая в Ниредьгазі, Угорщина

Іконостас церкви св. Юрія у Кішварді, Угорщина

редньому Потиссі, але від цього плану відступила, тому що „на себе залишене руське греко-католицьке єпископство дійшло б до небезпечної самостійності“. Ведучим поборником мадярської мови в Богослужінні та зміни календаря був Еміл Меллеш — змадяризований греко-католицький священик-ренегат (його первісне прізвище Попович). Для допомоги йому мадярська влада призначила Мукачівським єпископом мадярона Стефана Панковича, антагоніста усіх національних поривів закарпатських українців.

Мадярський прем'єр барон Банффі відомий як жорстокий мадяризатор. Спочатку він мав намір цілком стерти з лиця землі руські національні риси Греко-Католицької Церкви Закарпаття, але роздумавши, що це викликало б загальний неспокій і заворушення, вирішив нав'язати Греко-Католицькій Церкві мадярську літургічну мову і створити мадярське греко-католицьке єпископство. Це був новий шлях мадяризації. В мадярському парламенті депутат Раткої Ласло 24 листопада 1897 року проголосив: „Коли возьмемо до уваги, що мадярська мова пошириться Церквою й до не по-мадярськи розмовляючих областей, тоді ясно, що це не лише релігійне питання, але справа мадярської мови й мадярського народу“. Отже, створення Державного комітету не було випадковістю.

З ренегатів Сабо Снив став борцем за єдиний і неподільний мадярський народ. Це син греко-католицького священика з Паланок, що біля Мукачева. Він у парламенті виступив проти уже схвалених законів, які давали сяке-такє право національностям (хоч мадярська влада їх однаково не дотримувалася), вказуючи, що національності в Мадярщині не можуть існувати, бо вони завжди будуть або дивитися в сторону своїх закордонних родаків, або будуть розбивати єдність Мадярської держави. Він — постійний борець за впровадження мадярської мови в Богослужіння і за створення мадярського греко-католицького єпископства. В нагороду за свою „патріотичну діяльність“ був призначений директором Мадярського торговельного банку й отримав „хрест Леопольда“.

Державний комітет становили: в Будапешті ренегатська інтелігенція, а в Дорогах (Гайдудорог) — державні урядники та мадярські землевласники. Цей комітет розголошував, що русини добровільно зрікаються своїх прав і не хочуть, щоб їх через віру називали русинами. Сабо Снив проголосив: „Русинів не називайте

рутенами, але мадярами... бо ми на життя-смерть будемо боротись... Бо ми не хочемо, щоби наші діти були рутенами... Узнаваною інтелігенцією Мадярщини не може бути ніхто інший, лише мадяри“. „Метою цих змадяризованих русинів, — писала потім мадярська дослідниця Марія Маєр-Пушкар, — було те, що вони в інтересах своєї світської кар'єри і в релігії стояли ближче до мадярської володіючої верстви“. Одним із членів того Державного комітету був Аладар Романець, русин з Марамороша, редактор промадярської газети „Карпаті Лопок“, яка виходила в Ужгороді на субвенції уряду і яку задарма посилали на всі греко-католицькі парафії. У 1902 році він проголосив своє кредо: „Людина, що не народилася мадяром, на політичній арені лише тоді досягне успіху, коли буде себе визнавати мадяром, бо в цьому випадку може домагатися і користуватися всім тим, що мадярські закони забезпечують в Мадярській державі мадярові“.

Державний комітет написав, що нібито має 11 357 членів і назвав їхні імена. На те Гейза Петрашевич в „Гириккатоликуш Семле“ в 1900 році відповів, що на основі перелічених прізвищ може висновувати, що це 6685 русинів, 10 румунів, а 4662 мадярів. „Отже, перекоуємося, — писав він, — що більшість членів Державного комітету — це не мадярські греко-католики, але змадяризовані русини. На це вказують і їхні прізвища, а саме: Іляшевич, Бачинський, Попович, Грабар... Чому вони не соромляться признатись, хто був їхній батько? Це не гідне хвали, коли хтось заперечить, соромиться або відтягує час сказати, хто був його батько. А все ж таки 78,7 відсотків ітелігенції „греко-католицьких мадярів“ це робить“. Далі цей автор вказав на Будапештську греко-католицьку церкву, вірними якої здебільшого були змадяризовані русинські інтелігенти, 78,8 відсотків яких мали руські прізвища.

На жовтень 1899 року Державний комітет zorganizував паломництво до Риму, сподіваючись там домогтися запровадження мадярської мови в Богослужіннях Греко-Католицької Церкви. В паломництві мав узяти участь Пряшівський греко-католицький єпископ Іван Валій і Мукачівський єпископ Юлій Фирцак. Іван Валій пішов, а єпископ Фирцак не захотів іти разом з паломниками, оправдуючись погіршенням здоров'я, тому сказав, що піде сам, окремо. Папа

відмовився прийняти делегацію, та коли врешті згодився прийняти групу з 12 осіб, мадяри до них не допустили жодного „немадяра“. На прийнятті мав промовляти Пряшівський єпископ Валій, але Папа не дозволив, і тоді делегація лише передала Папі Меморандум, у якому було сказано, що 200 тисяч мадярських греко-католиків домагається впровадження мадярської мови в Богослужіння Греко-Католицької Церкви, тому вони просять, щоби Папа це схвалив. Меморандум підписали провідники Державного комітету, серед них „загальновідомі мадярони священники Андор Годобаї та Еміл Меллеш“. Повернувшись, Державний комітет запропонував мадярській владі відзначити єпископа Валія, а мадярські газети напали на єпископа Фирцака за те, що він відмовився від акції мадяризації Церкви. Так Пряшівський єпископ Валій на початку 1903 року отримав відзначення титулу таємного радника.

На акцію мадяризації Греко-Католицької Церкви зреагував часопис „Листок“ в липневому номері 1898 року так: „У цій справі приховується велика небезпека для нашого предківського слов'янського Богослужіння... якби Папа дозволив мадярську Літургію, тоді в наших верховинських церквах звучало б мадярське слово, внаслідок чого — щоб себе показати патріотами — знайшлися б і такі священники, які спробували б проповідувати по-мадярськи в суто руських селах і по-мадярськи вчити катехизм руських дітей... І що буде з того всього? Думаємо, що в Римі знають, що зробили б, і не дозволять, щоби Літургія стала засобом політичних тенденцій“. На мадяризаційну акцію Державного комітету напала й ужгородська газета „Келет“, потім — інша ужгородська газета „Гириккатоликуш Семле“ (28 жовтня 1900 року). Ця газета вказала, що Державний комітет без дозволу Риму запровадив мадярську Літургію в Ніредьгазі, наперекір папській забороні, а тим бідних русинів „просто задусять, — писала газета. — В цьому ми бачимо ліквідацію нашої Церкви. Домагаємося, щоби Державний комітет припинив свою діяльність“. До єпископа Фирцака прийшла з Ніредьгази делегація з петицією й підписами вірних, які опротестували відправи мадярської літургії в Ніредьгазі. Проти мадярської Літургії виступив і професорський збір Ужгородської гімназії, називаючи запровадження мадярської Літургії протизаконним. 20 листопада 1900 року єпископ Фирцак видав пастирський Лист, в якому наказував, що до вирішен-

ня справи Папою треба відправляти Богослужіння по-старослов'янськи. На Меморандум мадярофілів Папа ніколи не відповів би. Наперекір забороні мадярони вводили мадярську мову до Богослужіння Нирьщини, а мадяризація Греко-Католицької Церкви лише доспіла до поширення православного руху на Закарпатті.

Коли у 1903 році на Закарпатті почався рух переходу на православ'я, здобути дозвіл на запровадження в Греко-Католицькій Церкві мадярської мови взялася мадярська влада, і тоді Державний комітет став другорядним. Тоді Сабо Снив як голова мадярського парламенту в грудні 1902 року заснував Мадярську греко-католицьку спілку. Крім уже відомих членів Державного комітету, які сюди перейшли автоматично, бачимо тут імена Шандора Бонкало, Еміла Дем'яновича — „відому постать пештських нічних локалів, де запивав свою совість“ (його батько Андрій був греко-католицьким священником у Довгім), Антола Годинку — сина греко-католицького священника зі Студеного в Мараморощі; Рабара Ендре, який твердив, що русини не можуть мати претензій на своє національне життя і за ці „заслуги“ добрався до депутатського крісла в парламенті. Але було там і декілька таких, що їх переманили, приміром Еміл Кубек — священник зі Снакова (район Бардиїв). У 1903 році ця спілка ренегатів вирішила видавати в Будапешті часопис під назвою „Гириккатоликуш Гірлоп“ по-мадярськи, під редакцією доктора Калмана Демко, а після нього взяв на себе керівництво редакцією Микола Куткафолві (раніше — просто Кутка). Газета народовців „Гириккатоликуш Семле“, що виходила мадярською мовою, назвала цього Кутку людиною з обличчям Януса, бо він, залежно від потреби, називав себе то русином, то мадяром, де і коли бачив з того користь. Він пропагував запровадження мадярської мови в Богослужіннях: „В північно-східній частині Мадярщини мадярство в небезпеці“, тому він радив зміцнити між русинами мадярські острови, розширити зони впливу мадярської мови школою та Церквою. „Церкву треба зробити мадярською, бо найліпшим посібником поширення мадярської мови була б Греко-Католицька Церква з мадярською богослужбовою мовою“. За це Куткафолвія відзначили — іменували його членом Мадярського історичного товариства. Але не мав він щастя. Його піймали на крадіжці, позбавили відзнак і дали дожити до пенсії. Його наступником у редакції став Янош

Продан, який у 1905 році писав в одній зі статей свого часопису: „Я ніколи не називав себе русином, але не заперечую, що походжу з карпатського руського роду. Я мадяр“. Цей Продан цілковито себе „продав“. У 1919 році заснував Мадярьсько-Руську політичну партію, але і це не допомогло йому втримати Закарпаття в рамках Мадярищини. Газета Продана в 28 номері 1904 року виступила проти вживання назви „русин“, бо це, як вона вважає, зайве й шкідливе, а треба вживати назву „греко-католицький мадяр“. Далі газета зобов'язувалася перекладати богослужбні книги на мадярську мову. Для цього мадярська влада відразу в 1903 році видала 100 тисяч крон. Згодом він писав, що дозволяє русинам мати свою, руську, газету, але та має відрізнятись від мадярської лише мовою, тому він виступає проти „Науки“, бо вона духом не мадярська. Нападає він і на „Гириккатоликуш Семле“, тому що ця газета виступає проти мадярської літургійної мови.

Між „Гириккатоликуш Семле“ і „Гириккатоликуш Гірлопом“ взаємні випадки. „Гириккатоликуш Семле“ при тому так представляє редактора „Гірлопу“ Продана: „Це бідняк, якого дав до школи греко-католицький священик: по-мадярськи він навчився розмовляти у школі. Людина без характеру, „був русином, потім мадяром, далі знову русином і вкінці румуном, і знову мадяром“.

Як Державний комітет, так і Мадярська греко-католицька спілка та газета „Гириккатоликуш Гірлоп“ дуже старалися приманити до себе русинів — студентів університету в Пешті. З 1990 року влаштовували для них товариські вечери, в яких брали участь керівники згаданих спілок. Туди ходило 34 студенти-русини. Треба зазначити, що тоді в Будапешті студіював і Юлій Брящайко, пізніше — відомий голова товариства „Просвіта“ і міністр карпатської України. На тих вечорах вчили студентів „гордо і свідомо називати себе мадярами... притягати до мадярства всю молодь...“ Хоч декотрі студенти ставали зрадниками свого народу, але не всі пішли тією підступною дорогою.

Запровадження мадярської мови в Богослужіння

Спроба впровадити мадярську мову в Богослужіння руської Церкви на Історичному Закарпатті почалася в 1863 році. Тоді цього домогалася мадярська влада у Мукачівського єпископа Василя Поповича. Але той відкинув ці вимоги. Єпископ Василь Попович

сказав, що русини можуть завдячувати церковнослов'янській мові за те, що вони донині збереглися як руський народ. Але це знали й мадяри. Тоді вони звернулися з цією пропозицією в Меморандумі і до імператора Франца Йосифа, парламенту та Остригомського латинського примаса. У відповідь Конгрегація „де пропаганда фіде“ у 1866 році видала заборону мадярської Літургії.

Старослов'янська літургійна мова була величезною силою і зброєю в обороні української національності русинів. Церква зі старослов'янською мовою в Богослужіннях, яку закарпатські русини звали руською, була їх рідною, вона не лише зберегла українську національність у своїх вірних, не лише була на заваді мадяризації, але і в комітатах, в яких уже мадярам вдалося нав'язати русинам мадярську мову, саме церковна мова виявляла, що ті мадяри первісно були русинами. Отже, бачимо, що мадяри вважали неминучою ліквідацію старослов'янської мови і потребу замінити її в Богослужіннях мадярською. Так одним ударом вони хотіли знищити нашу оборону та великого свідка закарпатського українського минулого, щоб потім залити населення морем мадяризації з престолів і казальниць наших храмів.

Боротьба проти церковнослов'янської мови в Богослужіннях велася з повною силою в другій половині XIX ст., перед та під час Першої світової війни.

Мадярська влада, не діставши згоди Апостольського Престолу впровадити в Богослужіння мадярську мову, в 1873 році заснувала Гайдудорозький вікаріят. Першим вікарієм став Іван Данилович, відомий як письменник під псевдонімом „Коритнянський“. Але він не виконував мадярських наказів щодо запровадження мадярської мови в Богослужіння. В Гайдудорозькій єпархії тоді й далі служили по-церковнослов'янськи, так вірні співали й „Вірую“. Але нахабство мадярів проявляється і в тому, що наперекір забороні відправляти Літургію по-мадярськи, вони знайшли священиків-ренегатів, які самовільно запровадили мадярську мову в Богослужіння. У мадярів був план: коли Римський Престол дозволить введення мадярської Літургії в околицях уже змадяризованих, вони політичним тиском введуть її в усьому Закарпатті. У 1896 році мадяри святкували „Мілленіум“ свого приходу на Подунав'я. Тоді вони знову посилили мадяризацію Богослужіння. Треба підкреслити ту обставину, що

акцію за мадярську Літургію вів не народ, не вірні Греко-Католицької Церкви, а мадярська влада, яка знайшла кількох священників-ренегатів, найнятих на цю роботу і добре оплачуваних. Але справжні керівники мадяризації Богослужіння приховувалися і їхні імена були невідомі. Аж у 80-х роках ХХ століття сучасна мадярська Гайдудорозька єпархія видала „Пам'ятну книгу“, в якій писалося: „В сучасній Гайдудорозькій єпархії літургійною богослужбовою мовою була церковнослов'янська мова. Ініціативу введення мадярської мови в Богослужіння проявив у 1868 році надпоручник Фаркаш Лойош, це він оголосив постійний комітет для впровадження мадярської мови в Богослужіння. Його підтримували жупна і районні влади. Від 1889 року на чолі комітету став Сабо Снив, державний секретар. Мадярська влада домагання комітету підтримала і домагалася від короля-царя встановлення мадярського єпископства з літургійною мовою „старогрецькою“ (с.17-19).

Цим політичним маневром мадяри „вибавили“ з Апостольським Престолом. У 1912 році Апостольський Престол у добрій вірі, що відправи Богослужінь будуть відбуватися старогрецькою літургійною мовою, дав на те згоду. Того ж року Апостольський Престол дізнався про заснування Гайдудорозької єпархії зі старогрецькою літургійною мовою. Для цієї єпархії відірвано від Мукачівської єпархії 70 парафій, з Пряшівської єпархії — 10, із Залісся — 83, так що разом ця нова єпархія мала 163 приходи.

Тут ще треба сказати, що перед цим визнанням Гайдудорозької єпархії тривала велика боротьба проти запровадження мадярської мови в Богослужіння. В газетах проти мадярської Літургії виступив др. Олександр Микита, професор Ужгородської гімназії. Проти мадярської Літургії став і Мукачівський єпископ Юлій Фирцак. Мадярські газети звинуватили його в нелояльності, тим більше, що при переписі у 1900 році 18 богословів Ужгородської богословської семінарії записалися русинами. Проти мадярської літургії протестували села Нирьщини, такі як Кальне (Каллов), Темйен, Нирбилтек та інші. До єпископа Фирцака приходили з Нирьщини делегації вірних, які не хотіли мати в себе мадярську Літургію. Прийшла делегація і з Ніредьгази. Вона принесла підписи вірних з протестом проти введення мадярської Літургії. Але єпископ був тут безсилий. Дарма, що такі села, як Пеніслек, Пириче, Нир-

Билтек, Руське Гадне, Ракаца, Ніредьгаза та інші ще тоді були руськими селами. Хоч народ Нирьщини був частково змадяризований, все ж таки він любив свій обряд, церковнослов'янську мову, а мадярською мовою в Богослужінні вірні не захоплювалися. Вірники в Ніредьгазі та багато інших парафій збунтувалися. Тоді на якийсь час мадяри перестали вводити мадярську мову в Літургію.

Яким нечесним способом мадяри запроваджували мадярську мову в Літургію, видно з такого факту. В 1901 році вони видали книгу „Емлийккинъв“ (Пам'ятну книгу), в якій перелічили назви тих сіл, що ніби домагалися запровадження мадярської мови в Богослужіння. А серед тих, що „домагалися“ мадярської мови в Богослужінні, назвали й села Кострина, Велике Березне, Терешуль та інші суто українські села Верховини, в яких не було жодного мадяра, та навіть людей, що знали б мадярську мову. Мадяри обманювали. Коли в селі був один (звичайно мадярський урядник), який хотів мадярської Літургії, вони записували ціле село, і так назбирали 200 тисяч мадярів греко-католиків.

Але треба знову вказати на обман та злочин, якого припустилися мадяри при запровадженні мадярської мови в Літургію. Хоч у нововиданих Літургіконах вони застосовують і грецькі тексти, священство їх не навчилось, ті тексти вони ніколи не читали, ба, священство навіть не знало, як їх читати. Вони всі Богослужіння відправляли по-мадярськи і тріумфували, що велику територію Нирі й Забовча в середньому Потиссі з багатьма тисячами русинів назавжди відірвали від українського народу. Але народ цих територій не забув про своє, рідне, тужив за ним, безсило плакав, коли з їхніх церков виносили церковнослов'янські книги. Були дяки і священники, які радше відмовились дякувати й служити, ніж би мали те робити по-мадярськи. Так, в парафії Гайдудорог (Дороги) Іван Ляхович, намісник, архидиякон, уже в 1840 році відмовився від парафії, ніж служив би по-мадярськи. Коли в 1940 році, після окупації Карпатської України, паломники із Закарпаття прийшли на відпуст до Бовчі, а на церковнослов'янській Службі Божій заспівали „Господи, помилуй“, мешканці Нирьщини й Забовча, почувши свою первісну літургійну мову, плакали. Але й пізніше, у 80-х роках ХХ ст., в селах Гайдудорозької єпархії вірні вміють проспівати цілу Службу Богу по-церковнослов'янськи.

Першим єпископом Гайдудорозької єпархії став Стефан Миклошій, який у 1914 році осів у Доброчині (Дебрецен). На його адресу прийшла посылка-пакунок з Чернівців. При відкритті посылки задзвонив телефон і єпископ відійшов у сусідню кімнату. Тоді бомба, покладена в пакунок, вибухнула і вбила вікарія Яцковича, секретаря Івана Шлепковського та єпархіального адвоката Чата. Мадярські шовіністи з рядів мадярських кальвіністів не хотіли мати мадярських греко-католиків, тому що їх „греко-католицтво“ завжди вказувало б на те, що то колишні русини, які тепер змадяризовані. Тому послали запаковану бомбу, яка повинна була знищити священиків, і таким чином мала вигнати греко-католицького єпископа з Доброчина. Там знаходилась віддавна руська парафія, як про це говорить єпископ Декамеліс (†1806 р.), та війнами була ліквідована, а відновив її єпископ Юлій Фирцак, але мадяри все ж не хотіли її там мати. Пакунок з бомбою був поданий на пошті в Чернівцях, щоби так звалити вину на українців або румунів, які нібито мстилися за те, що в Потиссі мадяризують русинів чи румунів. Але Гайдудорозький єпископ добре знав, що то мадярська акція, тому втік з Доброчина до Ніредьгази. Пізніше померли ще двоє священиків, поранених вибухом бомби.

Те, що вся територія Гайдудорозької єпархії була руською з руським населенням, доводиться знахідками в парафіях старослов'янських книг, і то від найдавніших часів — початків друкарства. Мадярська вчена Ойтозі Естер у згаданій „Пам'ятній ювілейній книзі“ описує і подає фотокопії старослов'янських літургійних книг, зібраних у парафіях Гайдудорозької єпархії, що тепер знаходяться в бібліотеці духовної семінарії в Ніредьгазі та в інших бібліотеках. Отож так знайшли Острозьку „Біблію“ від 1581 року, Львівське „Євангеліє“ від 1644 року, „Літургікон“, виданий у Вільні в 1691 році, Львівський Ірмологіон від 1700 року, Львівський „Літургікон“ від 1691 року, Унівський „Літургікон“ від 1740 року, Київську „Трійдь“ від 1724 року, твір св. Василя Великого „О пості“, виданий в Острозі в 1594 році, „Вінець Христов“ Антона Радивилівського від 1688 року, виданий у Києві, „Церковну книгу“, видану в Москві 1719 року, Вільненське „Євангеліє“ від 1600 року.

Мадяри, як і слід було очікувати, не задовольнялись заснуванням окремої Мадярської єпархії. Уже в 1914 році почали домагатися,

щоб Ужгород, Мукачево, Виноградovo і ще багато закарпатських парафій були приєднані до мадярської єпархії або щоб ті парафії ввели в себе мадярські Богослужіння. Останнє їм вдалося. У цих містах і змадяризованих селах, що припадали до „Підкарпатської Русі“, була запроваджена мадярська Літургія. Папська булла про заснування Гайдудорозької єпархії щодо літургійної мови тієї єпархії приписувала ось що: „Що стосується літургійної мови цієї новоствореної єпархії, наказуємо, щоби нею була старогрецька мова. Зовсім забороняємо вживати мадярську мову, яка не є літургійною, і тому її вживати не можна“. Але хоч мадяри ігнорували це розпорядження, Апостольський Престол і надалі не визнавав мадярську мову літургійною. І коли в 1938 році в Будапешті проходив Світовий єхаристійний конгрес, а мадяри заклали в програму і Літургію мадярською мовою, Східна конгрегація при Апостольському Престолі її з програми викреслила. Знаючи про це, тим дивніше нам стає від того, що в роки Чехословаччини на Закарпатті заборонену мадярську Літургію відправляли в Ужгороді, в катедральному храмі і в другому храмі „На Цегольні“, в кількох містах і змадяризованих селах.

Гайдудорозька єпархія і запроваджена в ній мадярська богослужевна мова були однією з великих акцій мадярської влади з метою мадяризації руського населення Історичного Закарпаття. Мадярську богослужевну мову не хотіли ні вірні, ні священство. Згадана „Пам'ятна книга“ Гайдудорозької єпархії перелічує осіб, що вислужилися при запровадженні мадярської мови в Богослужіннях Гайдудорозької єпархії. Це надпоручник юрист Фаркаш Лойош — мирянин, міністерський радник Сабо Снив — мирянин, професор Грог Іштван — мирянин, лікар Дем'янович Еміл, професор університету, мирянин Іллеш Йовжеф — римо-католик, Годинка Антал — мирянин, професор університету, ренегат, Буд Янош — міністр і кілька греко-католицьких священиків-ренегатів. Отже, були це здебільшого мадяри, що жили в Будапешті, високі урядники й міністри, взагалі не греко-католицької віри. Вірні й священство ховали старослов'янські книги, які уряди від них насильно забирали.

Щоби замести сліди руськості середнього Потисся, Гайдудорозької єпархії, мадяри, наприклад, у 80-х роках XX століття стерли руський напис на гробі визначного єпископа Мукачівської

епархії Михайла Мануїла Олшавського, який похований у крипти монастирського храму оо. василіян у Бовчі.

Маляри придушують прагнення Мукачівської епархії до автономії

За свої автономні церковні права боролися закарпатці віддавна. Ще у 1871 році Адольф Добрянський і єпископ Василь Попович домагалися церковної автономії, але без успіху. Латинська Церква Мадярщини була проти автономії Греко-Католицької Церкви Закарпаття. „Ми домагаємося єпископської самостійності без підпорядкування єпископа центральним органам мадярської латинської Церкви. Ми маємо права, забезпечені договори Церковної Унії, яких ми не можемо зректися. Таке право, наприклад, на вибір єпископа. В договорі Унії Апостольський Престол право вибору єпископа залишив нам. Тому ми домагаємося епархіальної автономії“, — так писав Августин Волошин про позицію Церкви й вірних Закарпаття („Гир. кат. Семле“, 1902). 9 січня 1902 року в Будапешті відбулося засідання Конгресу для вирішення цієї справи. Мукачівську епархію на ньому представляли каноніки др. Олександр Микита і директор учительської семінарії Віктор Каминський. Вони домагалися прав вільних виборів єпископа або хоч „юс консултативум“ для Капітулу руських епархій. У відповідь на те встав Євген Сабо, член палати магнатів, син руського священика, ренегат, й опротестував назву „руська Церква“, бо, сказав він, в „руських епархіях живуть і мадярські вірні, а в період запровадження Унії були там і маляри. „Це неправда“, — відповів др. Микита, показуючи на канонізаційну буллу і на різні рішення римського Престолу, де завжди Мукачівську і Пряшівську епархії називали руськими.

Справа на тому і скінчилася, що маляри не дозволили руським епархіям Закарпаття з криком: „Русофіл! Русофіл!“ Доктор Микита в газеті „Гиріккатоликуш Семле“ заявив, що маніпуляція малярів має характер обману (А. Волошин, Спомини, Газета „Русин“, 1923).

Внаслідок мадяризації Богослужіння втратили свою національність русини Забовщини, Потисся, які тепер входять у Гайдудорозьку греко-католицьку епархію й Апостольську адміністрацію

в Мішколці. Ця адміністрація була створена після Першої світової війни, а її адміністратором став колишній Мукачівський єпископ Антоній Пап. Він був намовлений мадярською владою, щоби відмовився скласти присягу вірності Чехословаччині, надіючись на відновлення Мадярщини, тому чехословацька влада його випроводила до Мадярщини. Там для нього була створена Апостольська адміністрація в Мішколці.

Коли візьмемо в руки Шематизм Потисся за давні роки, ба й новіші — за 1870 і 1891 роки — то побачимо, що всі греко-католицькі села Потисся в них зазначені як руські, у всіх названа мова села руська, і лише подекуди мадярська. Такі відомі міста, як Сольник (Солнок), Санто, Абод, Мучонь, Павлово, Ракаца, Вислов, Бовч, Кальне (Каллов), Піріче, Пенійслек, Токай, Шарошпоток, Шаторольоуйгель також і сама Ніредьгаза, Гайдудорог — всі зазначені як парафії з руською мовою вірних. В селах Потисся були руські церковні школи. Навіть Шематизм Гайдудорозької епархії за 1948 рік говорить, що „село було руське, але тепер уже змадяризоване“, „мова села — русинська і мадярська“, „мова села мадярська, але старі люди ще розмовляють по-русинськи“, тощо. Мадяризація проводилася так насильно, що священик, який слова переміни в Службі Божій наважився співати по-церковнослов'янськи, був переслідуваний. Але малярів і ця мадяризація не заспокоїла. Вони всіма силами протягом століття намагалися „мадярських греко-католиків“ златинізувати або скальвінізувати, щоби Греко-Католицька Церква зовсім зникла, бо тоді назавжди зникли б сліди того, що ті вірні — не маляри, а змадяризовані русини-українці. Ця політика не нова, провадили її завжди поляки, полонізуючи латинізацією українців, провадять її й маляри та словаки, бажаючи латинізацією приховати українське походження уже змадяризованих чи пословачених вірних Греко-Католицької Церкви.

Життєвий рівень русинів Закарпаття у XVIII-XIX століттях

Дротарі зі Спіша

Мадяри протягом століть експлуатували як населення, так і природні багатства Закарпаття. При тому взагалі не турбувалися про те, як і з чого живе українське населення Закарпаття. Оскільки на Закарпатті не було жодного промислу, фабрик, українське населення, щоби прожити, відправлялося на заробітки: влітку — на жнива в Потисся, в пошуках праці йшли до Семигорода, Банату (теперішня південно-західна частина Румунії). Українці зі Старолюбів'янщини, що на Пряшівщині, зокрема, із сіл Великий Липник, Граничне, Камінка, Кремна, Литманова, Орябина, Страняни, йшли в світ на заробітки дротарями. Дротарювання переходило з покоління в покоління як чесне ремесло. Дротарюванням жителі названих сіл заробляли на те, щоби прогодувати свої сім'ї, бо землі у тих селах кам'янисті, маловрожайні. Ці дротарі ходили від села до села спочатку пішки, пізніше на велосипеді, на плечах несли крошні, в яких лежали потрібні їм знаряддя: дріт, ніти, кліщі, ножиці, бляха. Вони зв'язували тонким дротом глиняні горшки, різний порцеляновий посуд, латали відра, горшки, клали нове дно в горшки та відра, робили тепші для випікання хліба, поправляли перепалені труби на випікання хліба тощо. Вони ходили від села до села, на вулицях звертали на себе увагу викрикуванням: „Дайте горшки дротувати!“ Дротарі ходили по Мадярщині, добиралися й до Румунії, Югославії, Болгарії та інших країн. З кожного дому тих сіл хтось відходив на дротарчину. Залишалися вдома лише старці, інваліди, жінки й діти. Не раз батьки брали з собою і своїх 12-річних синів, підучуючи їх у ремеслі. Вдома все господарство вела жінка. Дротарчина — це був великий труд, сотні й тисячі кілометрів пішки, дуже малий заробіток; але вони йшли, бо іншого заробітку не мали, а так хоч дещо могли принести, щоб сім'я пережила зиму.

Відхід дротаря із села — велика подія. Жінка купувала трохи горілки, пражила на солонині яйця — це була гостина для цілої родини, що сходилася на розлуку. Дротар після того відходив. Він у грубій льняній сорочці, вимащеній лоєм, кожушок на ньому без рукавів, холошні, на ногах кепці, а через плече перекинена гуня. На ремені висіла торба — ремінна ташка з приладдям. Перед прощанням дротар із сім'єю молився, цілував стіл, дружина його кропила свяченою водою. Через поріг переступав правою ногою. Назад за нічим не повертався, щоби йому велося. На своїх дорогах дротар ночував там, де його застала ніч. Коли в селі — то в stodолі або хліві, рідко — в хаті на соломі. Дротарі були чесними людьми. Коли, бувало, й нічого не заробили, радше випросять собі їсти, але не крадуть. Творилися й народні пісні про важке життя дротаря:

*Ой, ніхто того не зна, що дрітар вистоїть,
Перина зелена, заглавок з каменя.*

Згадані села Старолюбів'янщини — на самих вершинах Карпат. Українські предки заснували ці села, втікаючи з кріпацтва, шукаючи волі. А коли після десятиліть, ба й століть, феодалі їх і там знаходили та закріпачували, вони далі вже не мали куди втікати. Тоді вирішили своєю присутністю тримати село українським. Вони говорили: „У наших селах, крім десятих, була й одинадцята Божа заповідь: „Не залиш своє рідне село, хоч як би ти в нім зле жив!“

У той час, коли населення Закарпаття голодувало і лише животіло, мадярські феодалі за гроші, надбані з природних багатств Закарпаття, будували собі великі палаци в Будапешті.

Життєвий рівень русинів Закарпаття у XVIII-XIX століттях, поданий у творах іноземних і закарпатських авторів

Ми, пишучи історію Закарпаття, часто подавали відомості про соціальний стан русинів. Це сухі цифри про утиск русинів різними законами й сваволлю мадярської шляхти. А як це все проявлялося на життєвому рівні русинів Закарпаття? Це те, чого не хотіли бачити ані землевласники, експлуататори населення, ані мадярський уряд,

ані малярська влада. Принагідно це записали різні автори, іноземні й закарпатоукраїнські. Їхні записи вказують на дійсний стан речей і трагедію поневолюваного й закріпаченого народу Закарпаття.

Мадярський учений Мартин Бел, який писав про руські села й хати в першій половині XVIII століття, у своєму латинському творі пише: „Русини на Верховині жили дуже бідно. Хатки мали маленькі, дерев'яні, які можна було легко розібрати й перевезти на друге місце, або навіть покинути й збудувати інші на новім місці, бо дерева в лісах було багато. Домашні речі, яких мали дуже мало, перевозили возиком, на коні в бисагах, або й несли на плечах. У 1729 році Ужанський комітат розповідає для малярського сейму про руську Верховину таке: „Тому що околиця не вигідна для заснування правильних осель, руський народ, що часто переселяється, будує свої хатки розкидано. Русини нерідко терплять від набігів і грабежів поляків, від голоду, від пошесті худоби. Тому не дивно, що русини масами залишають цілі оселі, тим більше, що свою домашню обстановку легко можуть віднести з собою в клунку на плечі“ (М. Бел, *De re rustica Hungarorum: villa russica; Fejervari, De domibus per Rutenos habitari solitis, a також: De moribus et ritibus Rutenorum*).

В 1786-1787 роках — голод на Закарпатті. Люди були змушені їсти траву, молоти на муку кору з дерев, суху кропиву. Як наслідок — масове вимирання. В Мараморші де-не-де залишалося по одному чоловікові.

„Отрывки из записок Старика Суворовскаго ратника — Поход в Италию 1799 г. — Известия Старика об угорских славянах: „Славянские поселяне, — говорит он, — все вообще рабы помещиков своих — мадяров, и жизнь первых похожа на жизнь африканских невольников: у них нет ни вечной собственности, ни законной воли. Суда для народа славянскаго не существует: все зависит от воли помещика. У славян нет училищ для обучения отечественному языку, нет власти для устройства их: славяне должны быть мадярами, и тогда училища для них будут открыты. Рассказывали, что по этим-то причинам более миллиона славян преобразилось в мадяров и забыли своих предков“ (с. 156-157, Свенцицкий с. 13).

Інший автор в 1810 році вказує, що зона від Мишколця (тепер у Мадярщині) до кордонів Польщі заселена русинами. „Путешес-

твіе от Триеста до С. Петербурга в 1810 г., описанное офицером Вл. Броневским (Москва, 1828 г.)“. Цей офіцер знаходить русинів по дорозі до Мишколця, в трьох верстах від Емеда: „Руснаки, узнав о нашем приходе, несмотря на несносную погоду, приходили со своим священником побеседовать с нами и досыта наговориться по-русски“ (I, с. 137, Свенц., с. 9). Свенцицкий далі пише: „Славяне, видимо, очень интересовались русскими, если Броневский говорит, что в Мискольче они прямо докучали русским солдатам своими вопросами. Броневский упоминает о сплошном руснаком населении между Мискольчем и границами „Польши“, язык которого „хотя местами и много испорчен, но мы понимаем его так, как бы были в России“ (с. 192) (Свенцицкий, *Материалы по истории возрождения Карпатской Руси*, Львов, 1906, т. I).

Німецький професор Бідерман так описав злидні руського селянства: „...Селянські хати, зроблені зі смерекових колод, покритих соломною, були надзвичайно тісними. В багатьох з них проживало 3-4 сім'ї, загалом 20-30 чоловік. Всі вони спали на печі та великому ліжку із дерев'яних жердин, вкритих соломною. В стелі, посередині кімнати був зроблений отвір, що служив за димар, прорізаний щілини в стінах, затягнені бичачим пузирем, заміняли вікна. В хаті зберігався реманент, корова, вівці, під столом стояла діжка з квашеною капустою, під ліжком — картопля та буряки, а на горищі сиділи кури“ (с. 84-85).

На початку XIX століття на Закарпатті — тяжке господарське становище. Війни Наполеона змінили звичний ритм життя, всюди дорожнеча уже впродовж кількох років, недоліків повно. У 1812 році з Ужгородської богословської семінарії всіх богословів послано додому, бо не було чим їх утримувати (Прот. діец., *Аннї 1812*, Нум. 540, 502 et. 627).

1833-1835 роки. Умови життя та праці селян-кріпаків ставали щораз жакливішими. Свавільно панів не було меж. Вони самовільно відбирали від селян землю, збільшували панщину, натуральну данину, знущалися над кріпаками. Управителями-економами й чиновниками поміщиків були мадяри. Вони не знали й не хотіли знати української мови. Люди їх не розуміли. Гайдуки Шенборнського панства одного дня побили 100 жінок, тому що ті запізнилися до праці, а 50 людям дали по 25 ударів за те, що накладали на

вози замало сіна. Панські лісники, доглядаючи ліс, часто калічили або вбивали селян. Селяни писали скарги: „З нами поводяться гірше, як з худобою, і ми більше страждаємо, як худоба, а тепер, коли ми почали скаржитися, то наші страждання збільшилися в сто разів. Пани-урядники, графи нас б'ють, знущаються над нами і нашою релігією“. Підписано 129 селянами — хрестиками. (Так у червні 1835 року селяни 43 сіл Мукачєво-Чинадівської домінії відправили скаргу на ім'я „імператорської величності й короля Мадярщини Фердинанда“. Мук. архів, ф. 214).

Поширеною формою протесту проти жорстокої експлуатації стали втечі селян. Деякі села на Закарпатті за порівняно короткий час ставали майже порожніми. Наприклад, з Чертіжного протягом 13 років (1826-1839) втекло 50 родин. Деколи селянин убивав свого ненависника і тоді втікав. Якщо його ловили, то засуджували на страту. Були й інші форми боротьби: відмовлялися працювати, платити податки, знищували межові знаки, рубали панський ліс, грабували панське майно, палили садиби поміщиків, корчми, сіно.

На Закарпатті голод був постійною загрозою для населення. Великих розмірів він набув у 1814, 1817, 1828, 1831, 1847 роках, коли померли тисячі людей. На Закарпатті національною стравою стала кукурудзяна кулеша. Хроніка сіл чи покрайні записи на книгах багато говорять про голод, пошесть та війни, що пустошили Закарпаття. При тих катастрофах мадярська влада не дбала про народ.

Нещастям для народу були корчми, які перебували в жидівських руках. У 1833 році жупний суд розглядав справу селянки села Орляви Гафії Анталовської, яка підпалила корчму в селі Кальник і тим завдала шкоди графові на 60 форинтів та корчмареві-жидові — на 1000 форинтів. Селянка тривалий час сиділа в темниці, її катували, знущалися над нею, намагаючись виявити співучасників. Мужня кріпачка витримала важкі тортури і не видала своїх товаришів, хоч була засуджена до страти (Мук. архів, ф. 214). Але, можливо, вона взагалі не мала помічників, у розпачі декотрі жінки палили корчми, щоби їхні чоловіки туди не ходили й не пропивали майно.

У 1847 році Олександр Павлович бачив жадливі наслідки голоду на Маковиці. Він тоді написав соціальну поему „Став бідного селянина“. Рукопис поеми Павлович поклав на хрест на вежі в

Біловежі, а знайшли цей рукопис цілком випадково: при ремонті церкви села Біловежа, на Бардіївщині.

Багато даних про біду, нужду, голод, експлуатацію руського населення Закарпаття подає Олександр Духнович у своїх „Записках“, у своїх дописах до газет. „Кріпацтво знесене у 1848 році, але визволення від панщини не настало. Колишні пани втримали за собою право на ліси, пасовиська, право на корчму і млин, а тепер проводять розмеження землі — лишаючи собі ліпшу. Від 1848 року селянин звільнений від панщини, але йому забороняють брати дерево на опалення, не пускають його на пасовища. Так, він на паливо і пасовище повинен далі робити, або продати худобу... За це він працює землевласникові скільки тому треба“.

„Рік 1854-1855 — в ці роки був великий, жадливий голод, русини юрбами умирили, а в 1847 році, коли тільки в Шариській столиці 38 тисяч русинів померло від голоду або по Божім світі розлізлось, ніхто не обізвався, не дав копійки для допомоги і сам я чув як говорили: „дигилйин о госонтолон товт — нехай здохне некорисний слов'янин...“

„Рік 1863 — у всьому нещасний рік. Від голоду пропадали й люди, й худоба“. Далі Духнович пише, що почався збір коштів на допомогу голодуючим. Але назбиране розділили між собою мадяри. І замічає: „Бо багата милостиня лише для мадярів служить, бо хто не мадяр, той і не людина“ („Записки“ Духновича до Другої світової війни знаходилися в єпарх. бібліотеці в Пряшеві).

Перша половина XIX ст. позначена на Закарпатті масовим збіднінням широких селянських мас, бідною, а особливо голоднечею. Наприклад, у Пешті, як свідчать газетні повідомлення, в середині XIX століття налічувалося 25 тисяч жебраків. „Лише мадяр є сином отечества, а не мадяр — те все скотина, бидло, говядо“. („Записки“ Духновича). Духнович пише, що всюди нестача, голод, холера. Русини в постійних боргах, роками сплачують ту мізерну частину зерна, що з голоду позичили в панів і жидів за превелику суму. По селах ходить безліч жебраків. „Всюди в дорозі по країні я зустрічав юрби жебраків, а між ними не було жодного жида“ („Вісник“, 1852, № 74). У жовтні 1854 року Духнович у листі до Якова Головацького описує народну нужду: „Брате мій! У нас знову біда... Нужда невимовна... В Шарисько-

му комітаті й Земплині зараза на худобу жорстока. Є села, де вся худоба пропала, подекуди й коні гинуть“.

Важливі факти про становище русинів Закарпаття зафіксовані в творі Духновича „О народах Крайнянських, или Карпатороссах угорських“, з якого цитуємо: „Постіймо трохи й задумаємося про причини неосвіченості цього народу: цей народ, як кожний, признає, є як здорового тіла, так ясного і здорового розуму, але не знає письма, не знає свої права, нема між ними людей, що знали б читати, а ще менше писати знаючих. А хто цьому причина? Певно, що не сам народ, бо він хоче знати, він ясно здібний прийняти всі науки, але не має можливості на це і тому більше терпить, ніж колись терпіли жиди в Єгипті... В очах руського народу характер щирости, справедливости, але душа його неспокійна, бо на ньому тягар підданства, його печалить пізнання кривди, і тому його очі завжди сумні, і його спів повний жалю... А це все природне, коли вільна людина втратить свободу, коли невинна терпить. А наслідок цього всього убогість у всьому: його хата подібна до стайні, спить на печі, постелі не має, стіл є в небагатьох і замість стола є в хаті порожня бочка, на ній покладена дошка, попід стінами є лавки, на яких сідають і на яких вночі сплять, іншого нічого нема в хаті русина. Їжа русина дуже убога; він нечасто їсть м'ясо або хліб, він вживає лише оціпки з вівсяної муки, а найчастіше його їжею є печена бараболя. Певно, що русин мало коли ситий і він щасливий, коли може купити собі мало соли“.

У „Зорі Галицькій“ Духнович опублікував статтю „Состояніє русинов в Угорщині“, в якій писав: „Русини угорські аж до нинішніх часів все лише рабами були Мадярщини. Селянин-підданий не мав власности, але цілком залежав від волі шляхти і власне від жидівського орендаря. Селянина завжди було вільно бити палицями, в темницю посадити, а в давніших часах і вбити. Руський селянин повинен був прийняти з покорою всяку собі або народу руському запорочену кривду чи потуплення; а однак руський селянин платив найбільші податки, селянин опрацьовує всі дороги і мости безплатно. Сам селянин платив мита, своєму панові робив панщину, з цілого урожаю польового давав десятину і дев'ятину, це значить п'яту частину віддавав. А при тому спомагав не лише священника, але платив дяка та учителя“.

„Беремо ще тут в увагу, що властиво русини були мадярами витіснені на найпідліші землі. Руський селянин за найменшу в лісах зроблену шкоду мадярському панові завжди платив великі гроші. Далі селянин ніколи не міг досягти свого права, тому що від свого пана до столиці всюди судила сама шляхта, а в вищих судах також самі вельможі сиділи, і як міг русин досягнути справедливості? Це все видна нужда руських селян під пануванням мадярів“. Владу в руках мають лише мадяри. Здібні русини або змадяризувалися, або пішли в чужину.

Духнович пише і про 1848 рік та Кошутову революцію: „Словом, недоля русинів угорських була перед роком 1848 така вже велика, що ніхто не сподівався, що по цьому році свободи ще більше нещастя звалиться на вбогу Русь Угорську. А однак це сталося. Мадяри в цьому році під веденням Кошута поступили тим самим способом, як у дев'ятому віці, коли русинів із землі доброї виперли і своє володіння впевнили. Мадярським панам тепер не досить, що мова руська витіснена з усіх урядів, що вбогий русин не має заступників на судах, не досить, що від русинів всі ліпші ґрунти відобрали, що русини порціями і рекрутчиною аж надто утиснені: ні, вони тепер гонведами, панським військом, нищать худобу убогих русинів, палять села, сквернять руські церкви, ба ставлять шибениці, щоби руських людей вішати і так їх присилувати до прийняття мови мадярської, а далі до віри кальвінської притягти. Но однак народ руський не подається. Так русин з Глинного відсуджений на повішення, перед смертю до народу закликав, щоби не злучилися з мадярами. Кошут сам добре спізнає сталість русинів і тому зброю роздав мадярам, полякам, німцям, жидам, циганам, — но русинам ні, бо мадяри боялися і бояться все хороброго народу руського. Народ руський в Мадярщині утиснений мадярами. Конституція мадярська не знає про 700 тисяч угорських русинів! І цей народ чесний союз з братами своїми в Галичині дуже желає!“

У 1863 році села Ондавка, Єдлінка і Варадки послали цісареві скаргу. У скарзі говориться, що вони від свого землевласника не бажають інших ужитків, як ті, що мали їхні батьки. „Ми бідні люди, — пишуть вони, — просимо твою милість, не лишки стільки страждати убогий люд, не дозволяй, щоби нас землевласники стільки мучили... Щоби не могли спокійно жити в нашому краю, де в біді

животіємо, де не один чоловік не має ані крихти хліба, щоби міг жити, бо не вродиться, хоч його засіємо. А прецінь наші землевласники нас затяжують скільки лише можуть, утискують нас худобних русинів, щоби нас вигнати з нашої країни“ (Мейсарош, Історія).

Мадяри лише визискували Закарпаття, а про нього нічого не дбали. Наприклад, на Верховині майже не було ґрунтових доріг, так що жителі лише верхом, на малих кониках, доносили собі потрібну поживу чи речі. Про це 1867 року пише у газеті „Світ“ Олександр Митрак, закарпатський учений і письменник. У своїх віршах він плаче над долею народу.

У 1885 році Хустом проходив Рудольф Бергнер, який робив нотатки і видав їх того ж року у книзі „Ін дер Мараморос“ (Мюнхен-Ляйпціг, 1885), в якій пише: „Оселі русинів виглядають дійсно дуже бідно. Коли б геній руського народу міг висловлюватися, то міг би світові оповісти цікаві речі, він оповів би про відносини, які лише той уважає можливими, хто живе між цим народом, а навіть і цей буде над тим годинами роздумувати, чи дійсно ця біднота і вбогість існують, чи це, може, лише злий демон переносить його в лихий сон“. „Чиновниками Мараморощини є мадяри. Коли русин стоїть перед мадярським урядником і просить від нього справедливого вирішення справи, він одержує відповідь: „Ти не тверезий, — іди додому!“ „Пані справедливість в тому краю дуже сліпа“, — додає автор.

Закарпаття було одним із країв найбільшої смертності в Європі. Офіційна мадярська статистика наводить цифри, що характеризують загальну смертність на Закарпатті.

Назва комітату	Кількість померлих на 1000 душ населення		
	1876 р.	1894 р.	1900 р.
Березький	33,8	31,7	28,1
Марамороський	29,0	36,1	30,1
Ужгородський	34,2	34,4	25,9
Угоцький	31,7	32,8	28,8

Архівні документи свідчать, що у XIX ст. Закарпаття було постійним вогнищем епідемій. Епідемії холери, які проріджували населення Закарпаття протягом багатьох століть, згасають аж в кінці XIX століття. Одна з найбільш нищівних епідемій була в 1872-1873 роках. Остання епідемія холери була на Закарпатті у 1884 році,

коли лише в Марамороському комітаті померло 230 осіб. Газета „Карпат“ (№ 1 від 12 (29) липня 1873 р.) писала, що за офіційними даними у 1872-1873 роках в закарпатських комітатах налічувалося 25 679 хворих на холеру. З тих, що захворіли, померло 11 617 осіб. Систематично, з року в рік багато сіл Закарпаття охоплювала епідемія тифу, яка також забирала сотні жителів. Страшним бичем Закарпаття був туберкульоз, поширений особливо серед убогих. У 1894 році на Закарпатті від туберкульозу вмерло 4263 особи, у 1895 році — 4360 осіб. Закарпаття було краєм винятково великої смертності дітей. У 70-х роках XIX ст. на 100 новонароджених у віці до одного року вмирало до 40 дітей. Дитяча смертність пов'язана з голодом. Декотрі автори називали Закарпаття „царством смерті“, казали, що воно нагадує „кладовище, де лежать мертві, і лише зрідка посеред гробів ходять втомлені і заплакані люди“.

Сільське населення стало жертвою сваволі „хозарів“ — жидів. Крім того, давалося взнаки адміністративне визискування населення мадярськими урядами. Разом із фізичним винищенням народу відбувається й культурний занепад, і русинам Закарпаття віщують за яких 20 років зникнення з лиця землі. Масова еміграція — це також наслідок тих бід. Русини в пошуках грошей на дорогу в чужину давали під заклад або продавали за безцінь свою землю жидам.

Скрутне матеріальне становище закарпатських русинів мадяри використовують для мадяризації. Землі Закарпаття належали домініям графів Шенборна, Старої, Телекі, Перені, Каролі та інших. Мадярські магнати гуляють, їм завжди всього мало, тому продають свої маєтки німецьким і бельгійським графам, а ще інші, рятуючи своє скрутне матеріальне становище, одружуються з багатими жидівками.

У 1901 році колишній мадярський посол Барта писав про Шенборнську домінію: „Шенборнська домінія займає 240 тисяч кат. угрів маєтку. Заокруглено це становить 24 мільйони м², або 1350 км². Якби це все ми склали, то утворився б маєток 42 км завдовжки, а 32 км завширшки. До нього належить близько 200 сіл. Що, коли б водночас 70 тисяч русинів не звернуло уваги на право власності та на обмеження. Уб'є сторожів, викраде касу, відведе худобу, відкриє пивниці, повбиває оленів. Чи маємо для цього дос-

татньо поліції й жандармерії? Але у нас достатньо війська! Це правда. Але коли військо відійде й управитель, лісники та урядники залишаться самі, що станеться тоді? Сто, двісті людей можемо ув'язнити, ще 10-15 повісити. Але 70 тисяч? Ціла юрба панських урядників взагалі не дбає про судьбу тих 200 сіл, хоч панство мало б цікавитись тим, з чого і за яких обставин той люд живе“. Цей автор далі пише про те, що панщину відмінили, але землю людям не дали, тож з чого має той люд жити?

Історія закарбує в пам'яті нашого народу всі ці свідчення, а також те, що сказав Іван Франко у своєму творі „Чиста раса“.

„Літом 1895 року проїжджав я залізницею з Будапешта до Галичини. Жара стояла страшенна. Крізь відтворені вікна вагона так і сипався вугляний пил від машини і запирав дух. Ми поспускали стори в купе і їхали мовчки, від часу до часу промочуючи пересохле горло кількома краплями огидного фабричного вина, котре ми на двірці в Будапешті купили за правдиве угорське. Не дуже далеко від Будапешта до нашого купе ввійшли два нові пасажири. Один був старший пан... Видно було, що це заможний сільський дідич... Буду називати його пан З.

Ми були на станції в Мішколці, де поїзд стоїть 15 минут. Треба було висісти й покріпитись чимсь, то й розмова перервалася на хвилю. Та, висідаючи з вагона разом з паном З., ми побачили на стежці за двірцем купу людей згорблених, з клунками на плечах, в коротких не то плащах, не то чугах з білого, примітивно тканого овечого сукна і в повстяних капелюхах. Вони спочивали на траві і закусували чорним, як земля, хлібом, лицями обернені до поїзда. Між ними були й жінки, і дівчата, та не чути було веселого гомону, ані сміху, ані пісень. Ціла група робила враження якихось напівдиких кочовиків, що попали в цивілізований край, де все для них чуже, все страшне і несамовите, все грозить їм загладою. Я добре знав, що це за люди, та вдав із себе наївного і запитав пана З.

— А це що таке?

— Це? — протягнув пан З., поправляючи цвікера на носі і нібито пильно придивляючися групі. — А, це наші готтентоти. Це ті руснаки, про котрих я вам згадував.

— Невольники? — запитав я найсерйозніше в світі.

— Невольники! — аж скрикнув патріот. — Що ж ви думаєте, що в Угорщині ще існує невольництво?

— Ну, але їх вигляд, їх прибиті та застрашені фігури... — звинявся я.

— То некультурність, одна некультурність і нічого більше!

Ми були при буфеті. Покріпившись, ми вийшли на перон. До всідання було ще кілька минут часу, то я хотів ближче придивитися групі своїх земляків, котрих пан З. ласкаво зволив назвати готтентотами. Та, на моє диво, їх уже не було на їх недавнім кочовищі. Куди вони пішли і чому не всідали на поїзд, на котрий, мабуть, чекали? Я не довго мусив оглядатися, щоб їх побачити. Здовж лінії поїзда полем тяглася вузька та добре втоптана стежка, що вела не до міста, не в село, а геть кудись далеко-далеко і разом з лінією залізної дороги губилася в просторі. Оцею стежкою повзли мої земляки одно за одним, згорблені та прокурені пилом, повзли звільна, мов довга сіра гусільниця по зеленій басаманистій хусті, повзли під сонячною спекою, несучи свої убогі клунки. Натуживши трохи зір, я побачив геть-геть перед ними ще одну таку компанію, а з протилежного боку також стежкою попри лінію залізниці надходила ще одна компанія. Знайшовши одного залізничного слугу, що на мої запитання в різних людських мовах не відповідав стереотиповим мадярським „немтудом“, а, відійшовши трохи набік і озирваючися, з острахом говорив зо мною по-словацьки, я дізнався від нього, що таких компаній руських гірняків день у день приходить десятки, що всі вони йдуть пішки попри лінію залізниці зі своїх гір аж до Банату, йдуть о сухім хлібі по тижневі, спішать на заробок, на жнива. Залізниці, видно, не мають чим платити, то йдуть, а щоби трафити до Банату, держаться лінії залізної дороги.

Поїзд рушив.

— Прошу поглянути на он тих дикарів (поперед вікна вагона знову мигнула компанія русинів, мов ключ сірих журавлів у лету на південь). Тут один позирк вистарчить, щоби зрозуміти, що це знов інша раса, дика, неспосібна до цивілізації, вимираюча, мов американські індіани при зближенню європейців. До тих руснаків ніякий поступ не доходить, їх ніякий розвій не доторкається, над ними страчена всяка культурна робота. Вони мусять вигинути та й годі.

Він сказав це так рішуче, безапеляційно, що я й не думав сперечатися з ним. Він мусив це знати, а я не знав.

— Я не знаю, — говорив далі п. З. з добродушно погордливим усміхом, — там, за Карпатами, говорять і думають, що ми мадяризуємо руснаків. Це не брехня, це дурниця! Мадяризувати — це значило б асимілювати їх, мішатися з ними. Господи, та це ж був би найтяжчий злочин, поповнений на мадярській нації, на чистоті її раси. Мішатися з тим безхарактерним, індолентним, некультурним народом — це ж підкопування нашої власної будучини. Хіба найтяжчий ворог мадярської нації міг би зробити щось такого. Ні, пане, ми не думаємо їх мадяризувати. Ми поклали їх на етапі вимирання. Наша цивілізація обставила їх кордоном, котрий раз у раз стіснюється, поки саме їх існування не станеться історичним спомином. Руснацькі комітати — це наша „Індіен резервешен“, і вона так само з кожним роком зменшується, як і в Америці. Руснаки нікому не можуть опертися. Чим швидше вигинуть, тим швидше Угорщина буде могла йти наперед“.

Наведений перегляд записів різних іноземних та українських авторів дає нам уяву про те, чим жило Закарпаття в XIX і на початку XX століття. Про велику боротьбу проти мадяризації, латинізації, своїх ренегатів, боротьбу за піднесення рівня освіти народу, про виступи проти накликання голоду, проти збирання в народі податків і надавання йому нічого, навіть можливості заробити.

Поглянемо, що писали про життєвий рівень русинів Закарпаття у другій половині та кінці XIX століття закарпатські письменники.

„У роках 1847-1848 голод косив у всіх закутинах наших гір, хвороби обсіли землю, земля стала мертвою, неплодюю, навіть птахи небесні онімели; взимку татарчаною, льняною половою, влітку гірчицею і грибами намагалися люди відогнати смерть, проте, падали, як снопи, — писав кореспондент з Лабірщини. — Смутним наслідком голоду, ним заподіяних хвороб та високої смертності населення були сироти, яких ставало все більше по виголоднілих селах Лабірщини. Ті діти дуже страждали... У 1851 році також неурожаї, сипанці — пусті, люди знесилені, хворі, зневірені... А уряд не звертав уваги на ці біди...“

У 1847 році нечуваний голод та епідемія „глушки“ (тифу) охопили знесилені села. Народ гине, села вимирали. Олександр

Духнович у своєму щоденнику записав: „У 1847 році лише в Шариській жупі 38 тисяч русинів померло голодною смертю або розійшлося по Божому світі, рятуючись від голодної смерті. І ніхто не обізвався на їх захист, не дав копійки на допомогу. Я сам чув, як говорили мадяри: „Нехай здохне непотрібний слов'янин!“ Дзвони не переставали дзвонити, вже нікому було на певних місцях і людей хоронити, а голод не вщухав. При цьому жорстокість і жадність експлуататорів набирали сили, міцнів тягар панщини.

У 1852 році знову великий голод на Закарпатті. Першим про це написав у „Віснику“ Пряшівський канонік Віктор Добрянський, сказавши, що в околиці Воронова померли перші люди від голоду. „А така жорстока доля загрожує не одному жителю гір. Народ юрбами залишає рідні дебрі, гори й долини“. У „Віснику“ озвався й Духнович: „Знову біда, знову голод, знову загроза недолі з усіх боків. Народ з Бескидів тягнеться в долину і, розсипавшись по чужині, пропадає, зменшується. Всюди, об'їжджаючи наші села, зустрів я юрби жебраків і — о, жалю превеликий, — одних русинів. Щодня заволоженими очима бачу силу блідих тіней, що поневіряються по дорогах і падають від слабости, про милість Божу просячи кусник хліба. Це істинно превеликий жаль, душа плаче над голодним бідняком, над яким мусить змилюватися і кам'яне серце. Але що допоможе один стільком нещасним? Тут треба іншу милостиню подати...“

Страждання народу тих років описав О. Павлович у своїй поемі „Стан бідного селянина“. Павлович хотів цю поему зберегти для нащадків як свідчення про минуле рідного краю. Цей документ про катування, безправ'я, грабування нашого народу він надумав зберегти так: поклав рукопис у мідяний посуд і сховав його під хрестом, на вежі церкви, в Біловежі. Там його знайшли при опрацюванні храму. Ця поема правдиво, різько окреслила долю маковицького Івана-панщаря і тієї жорстокої дійсності, що панувала на Маковиці у 1847 році. Його, зовсім знесиленого, вигнали на панське поле, де він, уже напівмертвий, працював допізна, а ще надвечір гайдук його побив. Він конає, а тут ще приходять брати порцію. Він нічого не має, беруть його косу і йдуть її в корчму пропивати. Іван сконав. Павлович пише:

„Кому то дзвонять так жалісно?

Карпатському русинові, худобному Іванові,

*Котрий робив і статкував, а враг ся над ним збиткував.
Він був мало коли ситий, часто по неправді битий.
Його вдовиця мізерна, не мать статку, ані зерна,
Ані хліба, ані муки... Ніт бандур, ані капусти,
Ніт корови, ані вола, словом, не мать нич ні згола...
Як пташата опуцeni, пишуть діти засмучені,
Пріють, гинуть сироточки, як підкошені квіточки.
Туляються попід плоти бідні вдови і сироти...“*

Після смерті батька вимерли з голоду всі — спочатку мама, а потім і бідні діточки — „один хлопець, п'ять дівчаток“. Така була історія, таке було вимирання руського краю...

Про мадярських феодалів О. Павлович писав: „Одна каста людей, прибравши до своїх користолубивих рук віжки керівництва державою, стала для безсловесної маси народу нестерпним тягарем. Вона (ця каста), віддавшись безглуздому розгульному життю, розтринькувала свою пихату бундючність, свою брудну похитливість, свою вибагливість. Мадярські магнати, роз'їжджаючи по Лондонах і по Парижах, віддавали своїх підданих „під опіку“ чужинців, передусім євреїв, а від них безперестанно вимагали грошей, щоб їх на чужині розтратити на безглузді й дикі гуляння, на комедіантів, на полювання, на коней, на собак, на карти. Відомо нам, що за одного коня, якого мадярському магнату забаглося застрелити, було заплачено кілька тисяч фунт-стерлінгів. Отже, не дивно, що кріпаки та інші верстви населення впали у крайнє убожество“.

Після відміни кріпацтва Павлович писав: „Землевласники із завистю і ненавистю поглядають за випущеним з клітки пташенятком, як той вовк за бараном, якого з його пащеки вирвали добрі пастирі“.

Розповідаючи про долю русинів, Павлович писав: „Майже в кожному найменшому руському селі на найкращому горбику, між липами, цими русько-народними деревами, стоїть тривежастий храм, здебільшого дерев'яний. Якби тутешній народ, який живе в біді, нужді, нестатках, тут не сходився, несучи сюди своє горе, давно би був упав у розпач і відчай“.

У XIX столітті на Закарпатті розпочалося хижацьке винищення лісів. Мадярські землевласники повирубували найкращі породи дерев, сплавливали їх Тисою до Дунаю. Торгівля лісом принесла поміщикам великі доходи.

Відміна кріпацтва не вирішила біди селян, бо землі залишилися поміщицькими. Треба було їх викупити у поміщиків. Укладались угоди з поміщиками на дуже суворих для селян умовах, з підвищеними сумами за викуп. Чоловіки пішли у світ, щоб важкою працею заробити якусь копійку на викуп землі. Селянам також допомагала Спілка Івана Христителя. Тогочасні газети писали: „Із Спішських руських сіл Орябина була першою, яка пішла на викуп, і першою викупилася. Орябинці надлюдською наснагою вже в першій половині 50-х років зібрали й виплатили поміщикам встановлених угодою 20 тисяч гульденів. Вони стали незалежними від пана. День викупу довгі роки відзначався в селі як свято радості“.

Приклад Орябини наслідували інші села — Камйонка і Літманова. Вони викупилися близько 1855 року. Жителі Странян (Фольварк) також сплатили 20 тисяч гульденів. Селяни Легнави величезними жертвами викупились в 1863 році, сплативши поміщкови графу Сірмаї 20 тисяч гульденів. Тут їм допомогла Спілка Івана Христителя. Духнович сприяв тому, що село Легнава отримало позику на суму 3810 гульденів. Цим він виручив легнавців з безвихідного становища. До кінця 60-х років XIX століття викупились ще такі села: Нижні Репаші, Млинарівці, Снаків, Пустаполька, Ольшавиця, Порач, Чирч. Але у велике нещастя потрапили жителі Сулина. Вони в 1863 році уклали з поміщиками угоду на 34 тисячі гульденів за викуп. З цієї суми вони половину заплатили, але, не маючи змоги оплатити подальші внески, втратили заплачене, і залишилися їм лише борги, знову безземелля і влада поміщиків. Жителі Ястраб'я в 1866 році уклали угоду з поміщиком графом Сирмаї, згідно якої вони мали сплатити протягом двадцяти років 87 тисяч гульденів. Вони дуже важко оплачували. Коли Духнович помер, його Спілка перестала піклуватися про потреби руських сіл. А іншого джерела допомоги в селян не було.

Щоби врятувати селян від експлуатації жидами, священство почало антиалкогольну боротьбу заснуванням товариств тверезості. Про таке товариство в селі Комлоші (тепер Хмельове) „Церковна газета“ у 1845 році писала: „При заснуванні товариства до нього зголосилося 1135 членів. Щороку в середині жовтня в Комлоші відбувалося свято з нагоди ювілею заснування товариства“. Засновником і керівником товариства в Комлоші був тамтешній парох, брат О. Павловича.

Обов'язки членів товариства були такі (подаємо скорочено): „Ми, нижче підписані, багатьма нещастями поучені про те, що п'янство є огидною неправістю перед Богом і всіма людьми, і що вживання горілки підкошує людське здоров'я, тіло й душу губить, запричинює лінивість, марнотратність, худобство і нужду доносить, плодить сварки, ба часто й до тяжких гріхів доводить, тому ми до об'єднання тверезости добровільно вступаємо і зобов'язуємося: а) що жодної горілки не будемо пити, ані нашим жінкам і дітям пити не дозволимо, ані не будемо інших нею пригощати; б) що не будемо дружити з п'яницею і корчми будемо оминати; в) це ми під присягою зобов'язуємося дотримати“. В питті інших напоїв члени дотримували поміркованості. Тих, що не дотримували присяги, виключали з об'єднання. Результати були позитивні, про це писали газети. Писемну боротьбу з алкоголізмом вів Олександр Павлович.

Газета „Листок“ від 1889 року також пише про соціальне становище русинів Закарпаття: „Домашній бит руських селян ніяк не можна назвати розкішним: вони з дитинства звикли боротися з нестатками, і всі нестатки перемагають з самовідреченням і зустрічають усі незгоди, нещастя, біди і навіть смерть з непорушним спокоєм і неустрашимим героїзмом. Русинські діти родяться звичайно гарними: але що, коли вони вже в колисці примушені зустрічатись із бідами. Батьки з причини нищети і робіт не багато звертають уваги на дітей. Діти не мають належного одягу, навіть належних пеленок, — їх повивають у грубі рубища, перев'язують мотузком; мати кормиться убогою їжею, тому й дитину плекає або слабим молоком, або не має подостатку молока. З цього всього виходить, що гарна дитина в час породу уже дворічна стає худою, блідою, нездоровою. Від того часу дитина мусить їсти найубогішу їжу: бараболлю, чир, суху фасоллю, по більшості молока нема, дитина м'ясо ніколи не видить, часто стається, що нема навіть солі; зрозуміло, що в таких обставинах фізичні сили розвиватись не можуть. Діти часто ходять нагі й босі, переносять горяч і холод, ходить біднятко і в зимі босе — тому стається, що більша частина дітей до п'ятого року вмирає, а решта дуже поволі розвивається. Ті діти голі й босі!..“

Бідноту Закарпаття так описує О. Митрак у своїх „Путєвих впечатліннях на Верховині“: „По дорозі ми збирали драгоміти, між якими знайшли декілька дуже гарних... ми старалися відкрити

спосіб їх утворювання... Але всі наші здогади не вдавалися... Тоді я подумав собі: чи це не скам'янілі сльози нашого народу стільки віків страдавшого і наплакавшогося немало!“ О. Митрак далі пише: „Один малярський писателю, описуючи марамороську Верховину, назвав її Ірландією Мадярщини. Коли під Ірландією він розуміє бідний, забутий край, якого убогі сили експлуатують для чужих вигод, і про якого ніхто не дбає, то Верховина — одна з найбідніших Ірландій на світі“.

Е. Еган, який керував „Верховинською акцією“ наприкінці XIX століття, писав: „Тут ніхто не дбає про контроль адміністрації, про школи, дороги і взагалі про громадські справи. Ці обставини призвели до такого становища, що на цій, переважно хліборобській землі, хліборобський народ умирає з голоду. Руський селянин цілий рік не бачить ні м'яса, ні яйця, хіба вип'є кілька крапель молока, а в святковий день з'їсть кусень житнього чи пшеничного хліба. Поза тим, його поживою є вівсяний оціпок, бараболя, якщо її не бракує. Не дивно, що коли в інших гірських сторонах бачимо людей рослих, кріпких та здорових, на руськім Підкарпатті зустрічаємо хіба недокровних, змарнілих, поживклих, безсилих, хитких, не здатних до військової служби, карликуватих людей, відданих з розпуки пияцтву, лінивих та темних. Розпука бере дивитись на цей умираючий народ. Нині можна би навіть передбачити, коли останній русин утече з цього краю“.

В окремому розділі ми писали про акцію Егана, якою він мав намір рятувати ситуацію. Але вона не могла відразу вплинути і змінити важке становище населення. Допомога, щоб була успішною, мала бути тривалою. „Верховинська акція“ або „Гірська акція“, як її називали мадяри, лише проявила наміри щось змінити, але зі смертю Егана вона згасла, не зупинила еміграційних процесів. Вона також не могла зупинити поступу в розвитку національного відродження русинів з метою відокремитися від Мадярщини.

Спроби допомогти населенню самотужки робив Юлій Фирцак. Мадярська дослідниця М. Маєр-Пушкар з архіву прем'єра Мадярщини виписала таке: „Протягом 1896 року серед багатьох турбот Юлія Фирцака з'являється й турбота про еміграцію. В кінці березня 1896 року, повертаючись із Риму, він відвідав голову уряду Дезидера Банффі й передав йому без будь-яких коментарів список вимог,

сформульований у п'яти пунктах. Четвертий звучав так: „В гірських зонах, де живе руське населення (жуп Марамороської, Березької, Ужанської і Земплинської) треба створити умови для прожиття, тоді й переселення в Америку припиниться“. 12 січня 1897 року Юлій Фирцак пише Дезидеру Банффі листа, в якому наголошує на питанні допомоги закарпатському гірському населенню: „В Березьких та Ужанських гірських краях, а також і в Ужансько-Боржавській долині русини живуть у дуже страшній аж трагічній нужді“. Після цього 5 лютого 1897 року Юлій Фирцак вже скликає засідання депутатів парламенту за Ужоцьку, Угочанську, Березьку і Марамороську жупи, щоб обговорити способи і засоби, якими можна було б найкраще допомогти закарпатоукраїнському населенню уже згаданих жуп в його нужденному становищі (про це засідання скажемо окремо).

Нарешті, зачитуємо слова міністра юстиції Австрії Гейзи Полони, сказані для віденської газети „Арбайтер Цайт“ (01.02.1914): „Руських селян не лише визискують різні авантюристи й офіційні особи, але й магнати, які в багатьох випадках позбавляють селян хліба і стріхи. Про біду русинів списано гори паперів, лише влада навіть чути про неї не хоче“.

Таким був стан закарпатоукраїнського народу в кінці панування Мадярщини на Закарпатті перед Першою світовою війною. Але треба ще вказати й на те, що, крім цього соціального утиску, наші предки мусили терпіти ще й утиск національний.

Конференція у Будапешті в 1897 році

На постійні Меморандуми й домагання Мукачівського єпископа Юлія Фирцака, на 13 лютого 1897 року до Будапешту була скликана конференція, що розглядала таке питання: „Про способи піднесення духовного та матеріального становища руського народу в північно-східних Карпатах і на їх узбіччях“. Крім єпископа Юлія Фирцака на цій конференції були присутні: верхній жупан граф Янош Тирик, 10 посланців-депутатів від Закарпаття та 6 високих урядників різних мадярських урядових установ. Конференцію відкрив єпископ Юлій Фирцак, який вказав на складне соціальне становище руського народу Закарпаття і просив, щоби тому народові була дана допомога. Для нас важливі протоколи цієї конференції, тому що в ній, крім русина-єпископа Юлія Фирцака, взяли участь тільки мадяри, а це

значить, що ми маємо змогу проаналізувати їхнє бачення ситуації на Закарпатті, тим більше, що всі вони — представники мадярського сейму і мадярських урядових установ.

Після єпископа Юлія Фирцака промовляв депутат Янош Недецеї. Він сказав: „Найперше руських селян треба захистити від жидівської інтервенції. Жиди переходять на Закарпаття з Галичини... Ведуть проти них екзекуції, купують землі боржників-русинів, але в поземельних книгах їх на себе не записують, і так русин примушений надалі платити за земельну дань, за землю, яка вже давно не його. Таких випадків безмежно багато. Ціле Закарпаття терпить від страшного лихварства. Жиди перешкоджають русинам у кожній справі, примушують тих, щоби купували засоби для життя тільки в них. Але найбільшу лихву вони здійснюють через худобу. Русини платять жидові за пасовище, відсотки за худобу, а кінцевий наслідок у тому, що русини втрачають свою худобу, до того ж виявляється, що стають боржниками. Тому я раджу заснувати хліборобські товариства, які захищали б руський народ від подібних упирів. Треба сприяти вирощуванню овець і кіз, плодкових дерев, збільшити кількість господарських учителів, одним словом, піднести хліборобство. Треба підтримати деревний промисел — кошикарство, ткацтво. Треба будувати дороги, зменшити митні ставки і т. д.“

Депутат Едмунд Бартга сказав про те, що русинам треба поліпшити їх соціальне становище чимскоріше, щоби не виник соціалістичний рух на Закарпатті. Треба придушувати будь-які соціалістичні прояви і показати русинам, що мадярська влада про них дбає, що вони не покинуті напризволяще. Однак насправді впродовж останніх двадцяти років мадярська влада для поліпшення умов життя русинів не зробила нічого. (В дійсності не зробила нічого й протягом попередніх ста років). Депутат указував на постійні ліцитації нерухомих маєтків русинів. Руський народ не їсть і не п'є, він голодує, не в силі заробити хоч стільки, щоби міг оплатити податки. Русин має бідну кучу ціною 50 золотих, але його податкова недоплата становить 70-80 золотих. Тут винна система сплати податків. Існують села, де жодна людина не вмє читати або писати. Це використовують жиди, які примушують русина до векселевих позичок, само собою зрозуміло, за 30 процентів, далі жид бере собі 10, а то й 15 відсотків винагороди, далі — видатки на відрядження тощо“.

У відповідь на заяви про те, що акція допомоги русинам повинна починатися з мадярського парламенту, верхній жупан граф Тирик сказав: „Я не хочу критикувати діяльність парламенту, але попереджаю: на парламент нема чого надіятися“.

Міністр фінансів Сабо шукає причин бідуювання руського народу і бачить їх у поневоленні людей. У залежності від жидів, народ русинів не тільки не може платити податки, але взагалі не має за що жити. Народові треба відкрити джерело доходів, заохотити до вирощування худоби, заснувати школи, щоби люди вчилися читати й писати, і таким чином могли вирватися з пазурів галицьких жидів, які дуже розмножуються й нерадо працюють. Безумовно, треба списати податкові недоїмки русинів. Він визнав, що система оподаткування створена несправедливо і що руський селянин не в силі всі податки оплатити.

Ласло Негря, депутат від Мараморошу, сказав: „Руський народ Закарпаття має стільки болей, що про них на одній конференції неможливо про всі оповісти. Треба передати міністрам Меморандум та скласти програму допомоги в два етапи. Перший треба виконати відразу, другий — у майбутньому. На першому етапі провести заохочувальні заходи на збільшення поголів'я худоби, списання податків і надання русинам позичок під низькі відсотки від кооперативів і товариств. На другому етапі будівництво шкіл“.

Знову просить слово Янош Недецеї: „Вимагаю закрити всі корчми й гостиниці та зупинити приплив жидівських переселенців з Галичини“.

Депутат Бартга: „Я проти думки про заснування шкіл, бо це призведе до нових обов'язків, які ляжуть на плечі русинів“.

Як видно з перебігу подій, усе, що було зазначено в протоколі, мадярська влада зігнорувала, а з виробленої конференцією програми нічого не виконала. Але ми з певністю висновуємо, що про недолю русинів мадярська влада вела мову не з любові чи з гуманних міркувань, але зі страху перед соціальною революцією. Мадярська влада кинула всі сили на те, щоб асимілювати закарпатських українців. Знала, що треба створити русинам бодай мінімальні умови для проживання, але нічого не зробила, та ще й мала намір відібрати в народу його рідну мову і прищепити любов до всього мадярського.

Боротьба проти мадяризації в кінці XIX — на початку XX століття

З-поміж передових борців проти мадяризації в кінці XIX ст. треба згадати Олександра Павловича й Віктора Гебея, а на початку XX ст. — Юрія Жатковича. В той час як Віктор Гебей боровся з усіх сил, щоби зберегти русинські церковні школи, Юрій Жаткович ґрунтовною аргументацією з історії закарпатських русинів, а Олександр Павлович — своїми віршами поширювали і підтримували дух русинськості, особливо в шкільної молоді. Першими віршами, що їх знала закарпатська молодь напам'ять, були „Я русин був“ Духновича та багато поезій Павловича. На віршах Павловича виростала закарпатська молодь.

Олександр Павлович (1819-1900) народився в селі Чорне на Бардіївщині, теологію закінчив у Трнаві, а після висвячення неодруженим, у 1848 році, якийсь час працював у єпископській канцелярії в Пряшеві, після того був священником у Біловезжі, й нарешті священником у Свиднику, де помер і похований біля церкви. Олександр Павлович своїми патріотичними віршами увійшов в історію Закарпаття як будитель духу. Зацитуємо деякі з них.

*Я нещасний в чужім краю —
Як сирота живу я,
Завжди про тебе думаю —
Рідная земле моя.
Там, де Бескиди, Карпати —
Там, там моя вітчизна,
Там живе мій отець, мати,
Сестри, браття — родина.
О рідная земле мила!
Роздумую про тебе,
Твоя магнетова сила
Мене тягне до себе.
Не тішать мя чужі краї,
Їх розкоші, вигоди,*

Мені в мислі гори, гаї,
Студничок свіжі води.
Мили мі, милі Бескиди,
Де живе моє плем'я,
Де жили мої діди,
Там жити хочу і я.

Цього вірша знали напам'ять всі школярі багатьох поколінь і за життя Павловича, і після його смерті, навчаючись з нього любити своє, рідне. На віршах Павловича виховувались наші попередники з минулого століття, аж до 1925 року. Вони дорогі старшому поколінню, дорогі й тим, хто пізніше пізнав вірші Шевченка, Франка та інших українських письменників.

Господи, благословляй
Наш Карпатський милий край.
Його гори, рівнини,
Всі племена, родини.
Боже, дай, щоб, як рай
Щаслив був Карпатський край.
У ущелях Карпатів
Руський рід жив від віків,
Тут будем і ми жити,
Отечество хоронити,
Святий обряд, віру,
І народність нашу милу.

Ці вірші промовляли дуже тепло. Декламували їх діти на всіх шкільних урочистостях. Вони надихали громадськість до праці на благо народу.

Олександр Павлович бачив і важке соціальне становище народу в минулому і сучасному. З-під його пера в історію потрапила поема-пісня експлуатованого і скривдженого народу:

Коли муровали білу Маковицю,
Гонили на панське убогу вдовицю,
Одну неділеньку сина на світ дала,
Другу неділеньку мужа поховала.
Третю неділеньку на панське ю' гнали,
На панське ю' гнали, покоя не дали.
На панське ся брала, горенько плакала,

А в своїх сльозоньках синочка купала.
На одній рученьці синочка тримала,
А другов рученьков каміння давала.
Каменя давала, озера глядала,
В котрім би навіки сина окупала.
Плавай, сину, плавай в глибокім озері,
Не зазнав есь батька, не зазнай й матері.

Цю подію О. Духнович мусив чути з уст народу. По селах він збирав пісні й прислів'я. Частину з них опублікував у Галичині Яків Головацький. Крім того, О. Павлович бачив у своїй околиці величні латинські храми, збудовані нашими предками-кріпаками. Маковицький замок, кожний камінь якого пройшов через руки і плечі русинів-кріпаків, що належали мадярським панам. В цьому гарному вірші, що став народною піснею, Павлович зобразив усю трагедію експлуатованого народу.

Майбутнє свого народу О. Павлович бачив у піднесенні рівня освіти народу. Тому він і написав пам'ятного вірша „Учися, мое дитя!“

Діточки там, як квіточки, —
Ростуть, розквітають.
А у школі все поволі
Розум розвивають.
Ви, діточки, як пчілочки,
Школу нацивляйте,
Пчоли меду — ви мудрости
У школі глядайте.

О. Павлович бачив і хробака, що поволі з'їдає здоров'я народу, його масточок, нищить сім'ї, веде до зубожіння. Цей хробак — пияцтво. Люди п'ють на хрестинах, п'ють на весіллі, п'ють на похороні. Павлович закликає народ:

Люди, браття, рад вас маю,
І сердечно поздравляю:
Послухайте раду мою,
Стримуйтеся від напою.
Християни худобніють,
Жиди всюди багатіють,
Їм не треба працювати,

Лиш паленку шенкувати.
 Жидів паленка збогатить,
 Виховає і пришатить,
 Припровадить до багатства,
 А християн — до жебрацтва.
 Наш люд нерозважно жиє,
 Що заробить, те проп'є,
 Хліба ні грошей не має,
 Про свої діти не дбає.

О. Павлович пише багато віршів про пияцтво, а щоб зачепити людей до глибини душі, подає образ „Сім'ї пняка“, повний плачу жінки й дітей, голоду, нещастя...

Всі вірші О. Павловича створені як народна пісня. Мова у них народна. Коли йому хто з тогочасних москвофілів закидав, чому він не пише „по-руськи“, Павлович спокійно відповідав, що поросійськи на Закарпатті не розмовляють, що та мова тут чужа, що її спершу треба вивчити, щоб знати, як кожную іншу чужу мову.

У вірші „Замерзла дитина“ Павлович подає образ голоду, який не раз охоплював Закарпаття:

Босе, наге, голодне дитячко
 По хатах тут-там ходило,
 У добрих людей з плачем біднячко
 Хліба, одежі просило.
 Йде з хати до хати. Переходить полем. Зима.
 Вітер зі снігом дує у очі,
 Лізе, кивається, біднячко,
 Кличе: „Рятуйте!“ Нема помочі,
 Гине у снігу сиротятко.
 Як в колисеньці спить немовлятко.
 Йому вітри пісню співають.
 Ах, вже сном смерти спить сиротятко!
 Так сироти погибають.

О. Павлович — народолюб, патріот. Він виступив і проти зрадників, ренегатів, запродавців свого народу й рідної мови:

А ви встидаєтесь народного слова,
 Миліша нам є чужа, як отцівська мова!
 О, ви ваших предків потомки негідні,

Ні теплі, ні зимні, ані не холодні.
 Ви, що рід свій благий нищите, губите,
 А чужее серцем вітавши, любите...
 Ви матерне серце, народну особу
 Мучите і живу кладете до гробу!
 Павлович бачить, що мадяри не хочуть чути руської мови:
 О, Русь Підкарпатська,
 Земля для всіх братська!
 Ти мене вскормила,
 Мене виховала,
 Серцю віру дала, —
 Здрастуй, мати моя мила!
 Твоє слово рідне
 Тут людям холодне;
 Не хочять тя знати,
 Хулять тя, ругають,
 Твій рід оскорбляють, —
 Чим же согрішила ти їм, мати?
 І тут О. Павлович з вірою в краще майбутнє пише:
 У ім'я Господне,
 Плем'я благородне
 Укріпиться в силі;
 Йому Бог pomoже,
 І тоді звучнішу
 Пісню веселішу
 Стану я співати.
 Гордих переможе,
 І прославить край наш милий!
 І помолюсь Богу
 За милість премногу
 І за тебе, руська моя мати!

О. Павлович закінчує вірша, як Т. Шевченко, молитвою за рідний край. А в іншому вірші він пише:

Хто свій народ опускає,
 Грішить проти природи,
 Не знайде, чого шукає,
 Зістане без свободи.

*Він од всіх буде проклят,
Гидкий людям, немов гад,
Кожний ізмінник проклят!*

Виступає О. Павлович і проти експлуататорів нашого народу, мадярських панів:

*Не ганьте нас ви, без серця потвори,
Бо Бог свідок і свідчать скали, гори,
Як тяженько-претяженько робимо,
Вас, неробів, дармоїдів кормимо.
Не ганьте нас, ви, що не працюєте,
Розкішно з рук праці нашої живе.
Скажіте нам, чому ви нас гоните?
Коли, що, де ви нам добре чините?
Не ганьте нас, ви, мудреці, нероби,
Не лийте яд зі злобної адської утроби,
Не мучте нас, звіронравні сусіди,
Ви — причина нашої нужди і біди!*

У 1861 році О. Павлович писав у „Слові“ (№ 34, 94): „Мадярська аристократія хоче, щоб ми лише орали, сіяли, молотили, і тим підпорували їх розкішницьке життя. Хоче, щоби ми зістали рабами, щоби ми робили і, щоби вона, використовуючи наші плоди, могла своєвільно жити“. А далі він адресує мадярам: „...З вами проживаючі люди бажають жити людським життям, а не нелюдським!“

Коли мадяри хотіли знищити Азбуку, Павлович писав:

*Азбука — заповіт прадідів,
Свята дорогоцінність Церкви,
Нею пройшла вся наша кров,
Ковчег: віри, надії, любови.*

У вірші „Паннонія“ Павлович пише про мадярів:
*Святої свободи права поламали,
Потім прийшли жиди із єзуїтами,
І тут газдовали, як хотіли сами.
Нищили нас: „Мадяри, подружившись з жидами,
По прикладу сусідів поляків“.*

Кілька віршів Павлович написав також по-польськи. У них він осуджує поляків, які прагнуть володіти іншими слов'янськими народами:

*Хцеце пановаць над Славянами,
Ми вас за панов не хцеми;
Жийце як браця, Полаці, з нами,
Счерає вас кохац бендзєми!“*

(До поляка од венгерського руского попа).

Галицьких українців О. Павлович поважав як братів:

*Нуже, руські діти з обох стран Бескидів,
Любіться і стійте в душі ваших дідів.
Вірою, мовою един Бог нас зв'язав
І любити щиро друг друга приказав.*

Студіюючи історію, О. Павлович осуджує поляків за знуцання над українським народом. Він пише поему, „Дума об отамані Підкові, убитому Польщею у Львові“, яка починається так:

*Триста літ уже минуло...
От час би у Львові
На площаді поставити
Пам'ятник Підкові.
От час уже отаману
Братній довг сплатити,
На могилу з цвітів серця
Вінок посвятити.*

Дума розповідає про те, як замучили отамана Підкову, і закінчується так:

*Хотяй польський палач усік
Чесную голову,
Но не убив в наших душах
Героя Підкову.
Живе, живе дух козацький,
Дума козакова, —
Вічно будуть гомоніти
Прощальнії слова.
За віру, за честь народа
Боровся Підкова,
Вічної пам'яті достойна
Слава козакова.*

О. Павлович цікавився історією своїх предків. По сусідству з ним розмістився Маковицький замок зі Зборовом. Колись це був осідок

сина князя Костянтина Острозького, що зрадив віру й народ та став Янушем. Цей Януш латинізував, а тим і денационалізував кілька сіл в околиці Бардієва. О. Павлович звинувачує в цьому єзуїтів. Зміст вірша такий: батько, Костянтин Острозький, віддає сина Івана на виховання німцям, щоби зробили з нього доброго воїна але його виховують єзуїти і відвертають від батьківської віри. Івана мучить совість. Прийшов на Маковицю, і на бідній дерев'яній церковці він

*Замітив православний хрест святий,
Здрігнув: — Ах, церква моїх батьків!*

Де ти, батьку? Де ви, могили

Моїх православних дідів?

Всього, всього мене лишили

Ієзуїти — плем'я гадів.

Та Іван Острозький подумки згадує як усе сталося, як його налаштували проти батька й матері, проти його православної Церкви, — в його очах вимальовується картина, як єзуїти

Не щадячи наших покійників,

Викидали їх кладбища.

Але Іван Острозький приглушує совість, що його гризе. На Маковиці він у палаці мадярського графа Шередія гуляє і знайомиться з дочкою графа Сузаною і з нею одружується, а потім виконує її волю: прикликає єзуїтів, і ті латинізують українські села Бардіївщини, він сам живе вірою в єзуїтів, і з Івана виростає то мадярський Янош, то польський Януш.

Іван, повинуясь Сузані,

Презрів батьків своїх Церкви,

К волі ясновельможней пані

Мучив наших руських отців.

На Маковицю привів ляхів,

В Зборовці костел построй,

В земельнеє привів поляків,

Руських людей тут огорчив.

Но в тисяч шістсот першій году

Продав Маковицькі холми,

Ліси, луки, поля й воду,

Його чорт взяв — тут живем ми.

О. Павлович подає історичний факт. Тепер там Зборов, колишній Зборовець — українське село, як і інші села на Бардіївщині. Там знаходилися собори, тому його назвали Зборовом. Перед тим те село називалося Підграддя. А далі село — Земельне, чужинці назвали його Смильно. Павлович пише:

Руське плем'я на нім перший раз орало.

Земельне од руських людей одобрали

Й латинської віри полякам оддали.

Українські дослідники Пряшівщини дивувались, яким чином в українському середовищі постало римо-католицьке село зі словацько-польською мовою. Бачимо, що це асимільовані українці. Чи треба дивуватись, що Шевченко ненавидів єзуїтів? Не за їхню віру, але за денационалізаційну працю. За це ж ненавидить їх і греко-католицький священник О. Павлович. Він знає, що з латинством занесено на Пряшівщину неспокій, денационалізацію. Бажаючи сказати правду, О. Павлович написав історію Маковиці. На жаль, вона дотепер не знайдена.

Знаючи факти, певно з історії та з переказів, Павлович відразу спостеріг, що мадяри спотворюють історію нашого народу. Тож він виступив проти її фальшування:

Історії люди грозни попалили,

Вони історичну правду прекрутили.

Нашу історію блатом замазали,

З своїх мозгів свою нову написали.

Всюди описують свою владу, панство,

З усім би хотіли згладити слов'янство.

Пан Бог дав нам життя, конче жити хочем,

Живі ми, живемо, славно жити будем.

О. Павлович бачив потребу в написанні історії Закарпаття. Галицька газета „Слово“ за 1870 рік (№ 1) писала: „Так милий наш батько О. Павлович пожертвував сто гульденів зі своєї частки тому, хто складе хорошу історію угро-руського народу“.

Тоді в селі Чинадієві, біля Мукачева, писав свою історію „Історическія черти угроруских“ Іван Дулишкович (1815-1882), тамтешній священник. На видання цієї історії О. Павлович виклав 500 золотих. Таким чином він зробив усе можливе, щоб книга побачила світ. Це один з великих патріотичних вчинків О. Павловича.

Минали роки. О. Павлович став *народним поетом*. Сила його віршів не в поетичності, а в ідейності. Його вірші багато зробили для народу. На них виховувались цілі покоління Закарпаття.

О. Павлович вірив, що кожний новий рік приносить все більше добра його народові. Ця віра проявилася в його вірші „Новий рік“, який шкільною молоддю був перенесений у народ, так що багато хто знав його напам'ять:

*Уже старий рік поминув,
А новий настане.
В новім році старе сонце
На небі остане.
В новім році ачей старе
Сонце омолодне,
І огріє русинове
Серденько холодне.
Ах, Ти Боже, що владієш
Сонцем і зіздами,
Кажу сонцю, щоб нас гріло,
Світило над нами.
Помилуй, Господи, бідну
Руськую сироту!
Отдаль од ней тисячлітню
Народну хвороту.
Просвіти нас, щоб ми свою
Пізнали родину,
Щасливую будучности
Дожили годину.*

Минув 36-й рік життя Олександра Павловича в Свиднику. А на календарі 1900 рік. О. Павлович став 81-річним старцем. У листопаді захворів. Він бачив, що настав час розлуки з Маковицею. О. Павлович писав останнього вірша:

*Остань з Богом, Маковиця!
Не увиджу твої лиця,
Престану тя обіймати,
Тобі пісеньки співати.*

Це прощання того ж дня він послав дітям до школи, бо тоді в школі мала відбутися година релігії. Прощання він послав дітям

— не старшим людям, що знали його довгі роки, але саме дітям, бо в них він бачив майбутній народ Закарпаття:

*Моя весна одцвіла,
Минули темні літа,
В мені кров озиміла,
Приходить кінець життя.
Дарма буду змагатись,
Смерть мене перемаже,
Плоть прийме земля-мати,
О, помилуй мя, Боже!
Поможи претерпіти
Горести сього світа;
Любезні руські діти,
Принесіть на гріб цвіття.
Прийдіть гріб нащивити
В котрім буду лежати,
Прийдіть там помолитись —
Буду вас ожидати.*

Це прощання народного поета з Пряшівщиною й цілим Закарпаттям. Олександр Павлович упокоївся в Бозі 25 грудня 1900 року. Він похований біля Свидницького храму, на східному боці, якраз навпроти престолу. На могилі височить пам'ятник з чорного мармуру.

А в самому Вишньо-Свидницькому храмі, при правому крилосі, в стіну закладена чорна мармурова пам'ятна плита із золотим церковнослов'янським написом:

„Пам'яти о. Александра Павловича,
сина Маковиці, народного
стихотворця, душпастиря Свидницького
†1900“

Зі смертю Олександра Павловича закінчився ряд так званих будителів Закарпаття. Будителі всю свою діяльність спрямували проти мадяризації й латинізації, проти денационалізації, зміцнювали в народі національні почуття гідності й поширювали знання соціальної свободи, очолювали боротьбу за свободу, вказуючи на своїх одноплемінників за Карпатами й прагнучи до з'єднання з ними. Якщо поглянути на їхню діяльність з позицій XX століття, то можна сказати: вони не закликали до революції, вона тоді взагалі не

бралася до уваги, була просто неможлива. Однак не можна не бачити їхніх визначних вчинків і заслуг лише тому, що вони були уніятськими священиками чи єпископами, і вже по тому оцінювати їх цілком негативно, як це робили советські дослідники. Це роблять люди, які або не знають тогочасної ситуації, або кар'єристи, або це люди нечесні. Чесна людина мусить знати історичну правду, не приховувати її. Будителі Закарпаття боролися всіма тоді доступними і можливими засобами за щастя, національне й соціальне добро та волю народу, а їхні справи рівні справам найвизначніших синів українського народу, що пожертвували собою заради тих ідеалів.

Треба згадати ще двох визначних борців проти мадяризації Закарпаття, а саме: Віктора Гебея та Юрія Жатковича.

Віктор Гебей (1838-1897) народився в Копинівцях на Мукачівщині в сім'ї священика. Гімназію й теологію закінчив в Ужгороді, був висвячений неодруженим, спершу був спірітуалом богословської семінарії в Ужгороді, далі каноніком і протоієреєм Капітулу. Коли він очолив редакцію часопису „Новий Світ“, Товариства св. Василя Великого, почав його редагувати народною мовою. До того часу там переважав русофільський напрям, а Віктор Гебей разом з Анатолієм Кралицьким і Юрієм Жатковичем змінили курс від русофільського напрямку і спільно запровадили у виданні Товариства св. Василя Великого народну мову. Виступали на захист народної мови і навчання в церковних школах по-руськи. Віктор Гебей викликав до себе ненависть мадярської влади. Про діяльність Віктора Гебея найкраще довідуємось із характеристики, яку на нього дають тогочасні мадярські газети й офіційні повідомлення наджупанів мадярському прем'єрові: „Від 1880 року Віктор Гебей разом з Юлієм Фирцаком — представники русинів і противники надмірної поступливості єпископа Пастелія, який піддавався натискам влади. В багатьох випадках разом з іншими каноніками він „тероризував“ єпископа Пастелія“. Само собою, що слово „тероризував“ — це вигадка, бо Віктор Гебей як канонік мав право вказати Пастелієві, що він як русинський єпископ повинен захищати права русинів. Після смерті єпископа Пастелія Віктор Гебей став генеральним вікарієм єпископа Юлія Фирцака і з тих позицій став на захист руських шкіл та церковнослов'янської літургійної мови. Віктор Гебей відважно і рішуче поставився до мадяризаційних домагань влади (Маєр, с. 72). 21 грудня 1893 року

Березький главнослужний (районний начальник) подає таке повідомлення урядові прем'єра Мадярищини до Пешту: „Про Віктора Гебея треба зазначити, що в справах школи він завжди непоступливий і часто створює перешкоди при здійсненні змін при переведенні церковних шкіл на мадярські“ (Маєр, с. 72). Цю думку про Віктора Гебея главнослужний повторив і в своєму повідомленні в 1896 році (с. 72). Бачимо, як мадярська таємна служба стежила за діяльністю закарпатських українців і всю інформацію про них передавала аж у канцелярію прем'єра Мадярищини, а та керувала процесом асиміляції закарпатського населення. Єдине, що тоді ще залишилося закарпатським українцям — це церковні школи, де мова навчання була руською, і ці школи Віктор Гебей захищав усіма силами. На жаль, після його смерті мадярська влада законодавчо закрила майже всі церковні школи з руською мовою навчання.

Юрій Жаткович (1855-1920) — це славетний священик Закарпаття, який ступив на дуже цікаву дорогу боротьби проти мадяризації. Юрій Жаткович народився в Дравцях біля Ужгорода в учительській сім'ї. Гімназію й теологію він закінчив в Ужгороді й був призначений парохом у Стройне Свалявського району, де прожив до смерті. Його дружина передчасно померла, залишивши на нього троє дітей. Дбаючи про них, Жаткович встигав інтелектуально працювати, і то на широкому науковому полі. Він написав кілька релігійних творів, але насамперед був істориком і громадським діячем. Жаткович написав ряд історичних статей з історії Закарпаття, і як історик був членом Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові та Мадярського історичного товариства в Будапешті. Він також збирав етнографічні матеріали, і його „Етнографічні замітки з Угорської Русі“ вийшли друком у другому томі „Етнографічного збірника“ Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Він переклав на українську мову книжку Е. Егана „Економічне становище руських селян в Угорщині“, яку видало Товариство ім. Шевченка у Львові в 1901 році. Листувався з Іваном Франком, був у теплих стосунках з Володимиром Гнатюком.

Наші дослідники дотепер взагалі не звертали уваги на його громадську і антимадярську діяльність. На цим терені він вів боротьбу з мадярськими газетами, мадярськими вченими і закарпатськими ренегатами, такими як Годинка, який був професором

університету в Будапешті. Його шлях боротьби дуже цікавий. Хоч жив у селі, далеко від Ужгорода, він став співредактором газети „Келет“ (Схід), що виходила мадярською мовою. Він бачив, що мадяри намагаються знищити все руське на Закарпатті не лише адміністраційною силою, але й за допомогою газет. І тут Жаткович у газеті з руським духом та мадярською мовою відважно захищав рідну мову, азбуку, обряд, вказуючи, що він захищає елементарні людські права русинів. У цій газеті він принципово поставив питання про те, що мова русинів — це українська мова, а закарпатські русини — це автохтони на Закарпатті, і заявив, що „це земля наша. Це від нас ніхто не може взяти, хіба грубе насилля“, „наш руський народ належить до малоруської народної сім'ї“. Він зайняв таку позицію: покинути церковнослов'янщину в мові, покинути уподібнювання до російщини, а перейти на народну мову. Бажаючи показати мадярам, що мова закарпатських русинів — українська, а та, в свою чергу, є літературною мовою, якою написано багато класичних творів, він переклав на мадярську мову й опублікував деякі твори Івана Франка, Марка Вовчка, Коцюбинського, Федьковича та інших. У „Місяцесловах“ Мукачівської єпархії поміщав твори всеукраїнських письменників, зокрема О. Маковея, О. Стороженка. Старався збагатити й кількість українських шкільних підручників, тому й написав підручники з історії, географії, громадянської науки в надії, що їх видасть Товариство св. Василя Великого, але мадярська влада перешкодила цьому.

Мадярське офіційне джерело таємного архіву прем'єра Мадярщини про Юрія Жатковича записало: „Хоч він і не був при керівництві Товариства св. Василя Великого, та був він ведучою постаттю і своєю газетою „Келет“ підтримував те Товариство. А пізніше „Келет“ виконувала роль газети Товариства св. Василя Великого.“

У Першій світовій війні відступаючі мадярські війська могли Юрія Жатковича вбити, але він врятувався втечею і сховався в парафії Мирона Шерегія, батька пізніше заслужених народних працівників Закарпаття Юрія та Євгена Шерегіїв.

В кінці XIX — на початку XX ст. в ряди борців проти мадяризації вступають ще два священники — др. Василь Гаджега та Августин Волошин, які стануть визначними постаттями історії Закарпаття.

Селянський рух у православ'я на Закарпатті

На початку XX ст. розпочався селянський рух переходу в православ'я з Греко-Католицької Церкви. Називаємо його селянським тому, що це був рух виключно простих селян, без проводу й участі інтелігенції. Він почався в Мараморощині, зокрема, в селах біля Хуста, в Ізі та околиці, а також на Пряшівщині, в селі Бехерові. Від Ізі взяло приклад село Великі Лучки на Мукачівщині.

Мадярська влада спершу цей перехід трактувала як втечу з Греко-Католицької Церкви, щоби таким чином позбутись великих матеріальних затрат, які священство Греко-Католицької Церкви накладало на вірних. Але водночас влада побачила, що причиною переходу є протест проти мадяризації й проти неї самої та мадярських пануючих верств.

Вагомою причиною руху в православ'я в Ізі було те, що тамтешній греко-католицький священник Полянський, вислужуючись перед мадярськими властями, почав Службу Божу правити по-мадярськи. Це викликало в ізян хвилю невдоволення.

Зазначимо, що протести виникли спонтанно і стихійно, на боротьбу виступили тільки селяни, безземельні, убогі, безробітничого класу, без міщанства. Врешті-решт, на Закарпатті тоді не було ані великомаєтних русинів, ані русинів-промисловців, фабрикантів, ба, не було й робочого класу в сучасному його розумінні. Були це прості селяни, кріпаки або малоземельні, які ледве зводили кінці з кінцями.

Декому хочеться бачити цей рух як наслідок панславистських ідей, занесених у цей край з Галичини й Буковини, а особливо з Америки, з якої інколи повертали на рідне Закарпаття емігранти. В усякому разі цей рух ніколи не мав організованого характеру.

Рух у православ'я набув поширення у 1903 році. Мадярська влада нічого не знала про панславистську пропаганду, але припилила її тим, що не ходили з тих країв поштові посилки, а при обшуках книги, листівки та часописи відбирали. У державному

архіві міністерства внутрішніх справ Мадярщини збереглося дуже багато документальних свідчень про такі дії влади. Щоб паралізувати панславістський і національно-визвольний рух, мадярська влада вирішила посилити мадяризацію. Рух у православ'я мадярська влада використала і при переговорах з Ватиканом з приводу запровадження мадярської мови в Літургіях Греко-Католицької Церкви, гарантуючи таким чином захист від „православної небезпеки“. А вимоги мадярської влади до Ватикану були такими:

1. Сприяти акції мадярської влади у впливові на емігрантів — греко-католиків.

2. Ватикан схвалить в мадярській Греко-Католицькій Церкві мадярську літургійну мову, латинський шрифт і григоріанський календар.

Мадярська влада тим часом штучно затягувала судову справу над православними на невизначений час.

З інтелігенції ніхто православ'я не підтримав. Треба нагадати, що в той час на Закарпатті русинська інтелігенція рухалася в двох напрямках. До першого належали асимілятори, мадяризатори, які співпрацювали з мадярами й отримували за це від влади великі суми та посади; до другого — народовці, які захищали руську, тобто українську національність, обряд, писемність, літургійну мову, юліянський календар. Мадяризаторів русинського походження народовці називали ренегатами, і так їх називаємо ми.

Група ренегатів жила здебільшого в Будапешті: були це інтелігенти (юристи, лікарі, професори), які співпрацювали з мадярською владою, виконували її накази, і вони „не бажали називати себе русинами, але „греко-католицькими мадярами“, а з греко-католицького обряду намагалися викинути все, що стосувалося слов'янського походження. Ці люди були передовиками в мадяризації Церкви, русинської писемності і запровадженні григоріанського календаря. Цю акцію проводили за допомогою т. зв. державного комітету, а влада визначені напрямки прийняла як програму дій в процесі мадяризації Греко-Католицької Церкви. Ця група ренегатів мала свій часопис „Гиріккатолікум Гірлоп“, що видавався у Будапешті за державний кошт, і в ньому часто публікувала статті, в яких наголошувалося, що „схизма — це політична небезпека“.

Група народовців тоді жила на Закарпатті, переважно в Ужгороді, і складалася з кількох редакторів, професорів і священників. Вони не галасували і православ'я сторонились.

Природно, що Греко-Католицька Церква негативно поставилася до православ'я. Але вона перебувала в складному становищі, бо змушена була згоджуватися з вимогами мадярської влади. А це означало грати роль, точно визначену владою в акції мадяризації Церкви і в т. зв. Ватиканській акції. Вона не була проти того, щоб мадярські уряди проводили адміністративні заходи, спрямовані на припинення переходу в православ'я, щоб православних повернути до Церкви, мала підтримувати мадяризаторську акцію влади, і то таким чином, щоб виглядало, що акція була від Церкви. Це був дуже складний період діяльності Греко-Католицької Церкви.

Початки православ'я в Ізі

8 березня 1903 року Карловецький сербський православний митрополит отримав листа, надісланого з Хуста, в якому кріпак Василь Йоаким Бакаров, ізкий хлібороб і його четверо друзів повідомили, що більшість жителів села Ізи в Марамороському комітаті, мають бажання прилучитися до православ'я і просять у митрополита допомоги. На цього листа вони не отримали відповіді, тому написали другого, звертаючись водночас і до православного священника. Карловецький православний митрополит 22 травня 1903 року відповів їм, що він з радістю приймає їхні наміри переходу, але в цьому не можна нічого вчинити до того часу, поки вони (тобто ті, хто прилучається до православ'я) не виконають вимоги, визначені законом XI/III від 1895 року і I/III від 1868 року. Згідно з цими законами, по-перше, на іншу віру міг перейти лише той, хто досяг 18 року життя, по-друге, той, хто відвертається, повинен при двох свідках заявити своєму колишньому священникові про рішення виходу з дотеперішньої віри й прилучитися до іншої, це ж мав повторити ще через два тижні, а також неодмінно випросити у священника письмовий документ про те, що він цю вимогу дотримав. Якщо священник відмовляється дати йому такий документ, він повинен показати письмовий

документ про свою заяву, підписаний тими двома свідками, що з ним були у священника, і, по-третє, на основі тих двох документів священник нової Церкви може його прийняти.

Про наміри ізян перейти в православ'я довідався Мукачівський єпископ і відразу розпорядився відправити до Ізи свого заступника, щоб він усе з'ясував. Той прибув туди 24 травня у супроводі окружного начальника, проповідував у церкві й закликав вірних, щоб свої скарги вони висловили йому в парафії. Там вони йому розповіли, що близько 200 чоловік прилучається до православ'я і просить з Карловців відповідного священника. У відповідь єпископ Юлій Фирцак вислав до Ізи трьох священників, щоб там провели місійну роботу. Вони тричі на день проповідували, розмовляли з вірними на вулиці, біля церкви, роздавали книжечки тощо. Тим часом єпископ Фирцак повідомив про ситуацію в міністерство в Будапешті, просячи матеріальної та адміністративної допомоги, зокрема, в тому, щоб міністерство звернулося до Карловацького митрополита з проханням не висилати до Ізи православного священника. На свято Зіслання Святого Духа єпископ знову послав до Ізи п'ятьох священників на місійну роботу, але рух переходу Ізи в православ'я не припинявся. (Тут зазначимо, що єпископ зробив велику помилку, не відкликавши відразу священника Полянського з Ізи, якого вірні зненавиділи, і не послав туди доброго священника. Він, правда, так і зробив, але запізно, до того ж знову направив священника-мадярона).

Глянемо, що про рух писали тогочасні газети.

Ужгородська урядова газета „Карпаті Лопок“, редагована ре-негатом Аладаром Романцем, в останні дні травня в статті „Перша вістка про схизму“ писала: „Греко-католицькі жителі села Ізи, невеликими винятками, всі хочуть перейти в православ'я, і цілком даремне всяке намагання відвернути їх від свого наміру. Схизматичський рух поширюється і в сусідніх селах. Жителі сусідніх сіл нічю приїздять на возах до Ізи, щоби у тих ізян, що були делегатами в Карловцях, інформуватися в справі переходу“.

Греко-католицька газета „Гиріккатолікуш Семле“, що виходила мадярською мовою, в 26 числі писала: „Наш єпископ розпорядив, щоб в Ізі були місії, але, як видно, з того був малий вислідок, бо той фанатизм, ту заїдність... здусти вже не можна“.

Мадярське міністерство в листі від 12 червня 1903 року просило Карловецького митрополита, щоб він відмовив у проханні ізянам і не посилав їм православного священника.

Тим часом ізяни повідомили в листі митрополитові, що вони виконали вимоги закону про голошення переходу, тому просять прислати священника. Навіть окрема делегація ізян навідала патріарха, а той дипломатично „тоді не був вдома“ і не міг їх прийняти. А листом їх повідомив, що він лише тоді зможе їм вислати священника, коли вони доведуть, що можуть його матеріально утримувати і що мають свою церкву. Про це все митрополит написав у міністерство. Хустський окружний начальник депутат парламенту Негре Ласло намагався відмовити ізян від їхнього наміру, вказуючи їм на труднощі з утриманням священника, але ізяни всі видатки брали на себе.

За цей час єпископ навідав кілька парафій в Марамороші (Сигіт, Драгово, Богдан та інші), а газета „Гиріккатолікуш Семле“ почала публікувати з продовженням твір „Унія“ колишнього улюбленого ізянами греко-католицького священника русофіла Івана Раковського (коли він написав цей твір — невідомо), в якому цей священник обстоював позицію Греко-Католицької Церкви. Якийсь священник радив цей твір видавати брошурою і роздати жителям Ізи.

1 грудня 1903 року єпископ перевів з Ізи священника Полянського, якого селяни не визнавали, і призначив туди Андрія Азарі. Але вибір цього священника був справжньою помилкою. Цей Аварі в газеті „Гиріккатолікуш Семле“ від 14 лютого 1904 року написав, що православний рух в Ізи — це таємне братання з „русинами“, і намагався подати цей рух як політичний. В ізян розпочалися обшуки, але ніякого підтвердження цьому не було знайдено, і Арадї Віктор у своїй статті назвав Андрія Азарі „немилосердним, духом інквізиторства посілим типом“.

Між тим справу про перехід ізян в православ'я на свій кшталт перетрактував сербський єпископський синод (12.12.1903) й оголосив мадярському прем'єрові, що в переході ізян Синод не може заперечити, бо вони дотримали букви закону, і тоді православний священник Будина повідомив ізян, що вони незабаром матимуть православного священника Герасима Петровича.

А що містилося у державних повідомленнях і газетах? Інформація окружного начальника з Хуста свідчить про те, що обер-

нених у православ'я в Ізі налічується 1000-1200 осіб, у сусідньому Горінчеві — 100-120 чоловік, і невдовзі цей рух пошириться на села вздовж рік Ріка й Боржава. „В Ізі й околиці... великий рух, і, якщо всюди дістануть православного священика... не знаємо, де буде остаточна границя“, — писала газета „Гриркатоликуш Семле“. А газета „Карпаті Лопок“, що виходила в Ужгороді, писала: „Схизма уже поширюється до сусідніх комітатів...“

Але мадярська влада не була зацікавлена в поширенні православ'я. Вона вважала, що обернення в православ'я відбувається не з політичних чи релігійних мотивів, а з інших причин... Тому православного священика до Ізи послати не можна. В таємному листі прем'єр Мадярщини написав єпископові Фирцаку про те, що поки що до Ізи православний священик допущений не буде. Урядовець також радив єпископові використати час на порозуміння з ізянами, тим більше, що тамтешній священик Азарі запевнив, що коли до ізян впродовж двох тижнів не прибуде православний священик, їхній рух розпадеться.

Отже, ізянський рух у православ'я дійшов до точки, коли в справу втрутилася державна влада, яка стала на перешкоді всупереч тому, що державні закони такий перехід дозволяли. Вона вирішила насильно придушити православний рух, назвавши його „зовні керованим політичним рухом“, незважаючи на те, що Марамороський жупан написав у міністерство, що називати його так „не дуже годиться, бо, переглянувши всі дотеперішні розслідування, я не знайшов ані одного випадку, який... був би на те суцим“, щоб доказати, що ізький рух отримував зовні російську моральну або матеріальну допомогу. Тому жупан просив міністерство дозволити послати до Ізи таємних агентів з інших комітатів, навіть жидів, які дуже швидко розвідали б „основну інформацію про рух... а на це на видатки потрібно дві тисячі крон. Був би і другий спосіб на зискання інформацій, а саме нав'язати стосунки з ізянськими корчмарями, які знають усі таємниці села, але й на це потрібні гроші“. Мадярський прем'єр 21 лютого таку акцію дозволив і виділив на видатки дві тисячі крон. Через два дні прем'єр застеріг Карловського митрополита, щоби той не підтримував з Ізою ніяких стосунків.

Ізяни не пішли на великодню сповідь до греко-католицького священика. А на кінець березня в Марамороському Сиготі вже

було підготовлене звинувачення на тих, які прилучаються до православ'я. Прем'єр Мадярщини назвав ізянський рух „зрадницьким для батьківщини“.

Судова розправа — процес над арештованими ізянами тривав у трьох судових інстанціях: 30 квітня 1904 р. — в Суді Марамороського Сиготу, 23 червня 1905 року — у вищому суді в Дебрецені, а 10 травня 1906 року — в Будапештській королівській курії, найвищому суді. Відповідно до звинувачень було оголошено рішення 19 підсудним, трьох з них — Плиска Максима Васильовича, Вакарова Йоакима Васильовича і Лазаря Василя Михайловича — визнано провідниками, решту — організаторами і ширителями руху. Із 19 підсудних 13 були безмаєтними хліборобами, зокрема, троє плели кошики, двоє мали трохи земельки, а один був господарем. З трьох провідників Плиска і Вакаров — хлібороби, а Лазар плів кошики. З 19 підсудних на суд привели 11.

Звинувачення від 15 березня 1904 року вказує на те, що підсудні порушили статті 172 і 173 ВТК, що означає: бунтували людей проти Греко-Католицької Церкви і греко-католицького священства (§ 172) та заявляли, що „коли прийде православний священик, тоді перестане існувати мадярська влада, буде руська, відпаде потреба платити податки, московський цар вижене жидів і мадярських урядників, а землю розділить для православних; крім того підсудні порушили законні права короля й конституції (§ 173). Доказами для прокурора були протоколи, написані окружним начальником Хуста, в яких жиди-корчмарі з Ізи „зізнавалися“, — слово в слово. А наочними доказами були: один молитовник, в якому містилася молитва за російського царя, і мапа Росії, як „дійсність, гідна уваги“.

Суд виніс рішення 30 квітня 1904 року. Проти 12 підсудних слідство було припинене, а сімох було засуджено за порушення закону згідно зі ст. 172 таким чином: Плисці — рік в'язниці і 500 крон штрафу, Вакарову, Лазару, Оросу, Ізаю та іншому Плисці — по два місяці і 9 днів в'язниці та по 180 крон штрафу. Як бачимо, суд про провину за ст. 173 не згадує, наочні докази дозволяє повернути підсудним, отже, очевидно, докази „політичності руху“ були занадто убогими, щоби суд міг їх узяти до уваги. Підсудних захищав адвокат др. Клайн Артур, який подав апеля-

цію, домагаючись звільнення підсудних. Цікаво, що в документах, „підписаних свідками про перевитрату грошей“, записано так: „Гроші перевитрачено на службу, виконану для держави від окружного уряду в Хусті“. Тоді малярська влада заявила, що „суворе покарання за підбурювання людей дає надію на придушення руху“. Після суду Карловацький митрополит написав у листі малярському прем'єрові, що Їзья справа, на його думку, вичерпала себе; а той, у свою чергу, написав Мукачівському єпископові Фирцакові, що православний митрополит і не думає посилати до Їзи священика.

Опротестував рішення і прокурор, домагаючись суворішого покарання. Отож 23 червня 1905 року в Дебреціні відбувся апеляційний суд. Прокурор домагався, щоб звинувачених судили і на основі ст. 173 крального кодексу ВТК. Але апеляційний суд знизив міру покарання підсудним до 6, 7 і 8 місяців у в'язниці та 50 крон штрафу. Всупереч здоровому глузду знову подали апеляцію як прокурор, так і адвокат.

Курія — вищий апеляційний суд у Будапешті — мала засідання 10 травня 1906 року. Адвокат попередньо заявив, що підсудний Вакаров Йоаким помер відразу після дебрецинської розправи, але курія не взяла це до уваги, аргументуючи тим, що про його смерть не була офіційно повідомлена. Отже, судили мертвого. Ця курія визнала підсудних винними також на основі ст. 173 й підвищила міру покарання так: Вакарову Йоакиму (вже мертвому) і Василеві Каменю — кожному по рокові в'язниці і по 50 крон штрафу, Андрієві Бучкану — на 6 місяців в'язниці. Рішення стало правосильним.

Через рік після рішення суду жупан повідомляв прем'єрові Мадярщини: „В Їзі населення здебільшого не ходить до церкви, знеславлюють священика й Греко-Католицьку Церкву, дехто носить хрестити дитину до Будапешту, до сербського священика або взагалі не хрестить. Мукачівський єпископ розпорядився, щоби греко-католицький священик неохрещених дітей і бунтівників не ховав, але від того ситуація не змінилася...“. Жупан побоювався нового спалаху протистояння, особливо, коли засуджені повернуться в село. І справді, не багато води стекло, як рух у православ'я в Їзі та околиці поновився.

Тим часом рух у православ'я почався у Великих Лучках, на Мукачівщині. Перед Різдом 1903 року багато жителів Великих Лучок вирішило перейти до православ'я. 19 січня 1904 року 60 осіб з'явилися до лучанського пароха Михайла Бачинського й заявили про перехід до православ'я. Березький жупан про це так повідомив прем'єрові Мадярщини: „Це рух виключно релігійний та оснований на тому, що греко-католицьке священство бере дуже високу оплату від вірних за потреби, тому проти них так сильно затялося бідне населення, що легко зловилось на вудку православної пропаганди, яка обіцяла, що коли люди перейдуть до православ'я, їх позбавлять зайвих обов'язків щодо утримання пароха“. А через кілька тижнів цей же жупан писав прем'єрові Мадярщини детальніше: „Греко-католицьким священикам від хати платиться коблина й робочі дні, а потім штола і різні оплати, що такі високі й такі неозначені, що це для народу непосильний тягар. Наприклад, у Лучках віддавна платять по віковій зерна від кожного, хто має менше одного голда землі. Але коли на початкових 1190 м² батько мав чотирьох синів, а в них у кожного по чотири сини, незважаючи на те, що на одного внука припало лише декілька квадратних метрів землі, всі 16 онуків повинні платити по одному віковій, отож разом 16 вік... А оплата за треби (штола) взагалі не означена, а коли так... ту ніколи не виголосили вірним і так священик вимагає штолу на свій розсуд. В русинських селах кажуть, що один похорон зажене в борги, а після двох пропадає худоба, а третій забере й землю... Був випадок, коли вірний мусив русинському попові за похорон дати корову... Жупан комітату колись уже звертався до Мукачівського єпископа, — продовжував жупан, — і просив, щоб по можливості встановив низький ключ штоли і той вірним оголосив. Але єпископ відповів, що так він огрозив би екзистенцію священства. Вищі церковні кола в ці справи не хочуть вникати... Ці майже відверті здирства базуються виключно на торговельних інтересах, постійно викликають до себе неприязнь вірних і відчужують їх від релігії...“ Далі жупан пише: „Священство не виконує завдання духовного вислугування вірних, Богослужіння відправляють невідповідно, парохію часто покидають на цілі тижні, обряди свавільно задля власної вигоди скорочують“. І про Лучанського

священника Михайла Бачинського пише: „Це постать, як вище сказано, в цілому пожадлива людина, що вишукує лише користь, його зневажають вірні й він не має на них впливу... Він дбає лише про зиск“.

Відомо, що цілу Мукачівщину поневолив граф Шенборн, забравши від селян усі землі. Тепер лучани сказали, що коли їм не продадуть землі, то вони перейдуть у православ'я. Прем'єр Мадярщини знайшов вихід із ситуації в тому, що примусив графа Шенборна продати селянам частину земель. Той згодився продати найнеурожайніші землі. Так люди закупили землі, і рух православ'я в Великих Лучках на якийсь час затих.

Секретарем жупана був русин др. Орест Сабов (у 1918 році він при республіканській владі Каролі став міністром „для русинів“). Він описав ситуацію, і цього листа жупан послав прем'єрові. (Лист знаходиться в державному архіві в Будапешті). Др. Орест Сабов бачив більше причин переходу в православ'я, а саме: 1. Священічі конгруа, коблина, невпорядкованість штоли. 2. Греко-католицьке священство виділилося в окрему касту, яка не знає пристосування ні до народу, ні до суспільства, живе й діє без мети й призначення... Більшість учнів іде вчитися на священника без покликання і без почуття обов'язку... Свою посаду майже кожен священник часто вважає засобом для прожитку, з якої можна добре і вигідно жити. Релігійність народу і багато обрядів він використовує лише для того, щоб мати з того матеріальну вигоду і забезпечити собі добрі доходи. Нічого іншого така поведінка не може зродити, як опір, невдоволення. 3. Ще однією причиною, вважає Сабов, є панславістська пропаганда. 4. Важливим чинником, на його думку, був і галицький загальнопросвітницький рух, який без ознак схизми, а з українською ідеєю може на Закарпатті викликати національний рух. Йому здавалося, що проти російської, але більше проти галицької української ідеї в державних і національних інтересах треба було чимскоріше діяти. Далі лист Сабова подає пропозиції щодо втихомирення схизматичного руху, а також будь-якого іншого національного. Він зауважує: не досить впорядкувати священичу конгруу, коблину тощо, але важливо, щоб над священством і народом був постійний нагляд та керівництво. Ось чому дуже важливою є реформа у вихованні священства, посилен-

ня священічої дисципліни, заснування організації без релігійних і національних ознак, яка несла би прапор мадярської національної культури і служила б найпатріотичнішим цілям.

Ці думки Орест Сабов постійно впроваджував у своєму житті. Він згодом став секретарем міністра і запропонував організувати „Карпатську Співпрацівну Спілку“, а для цього написав у газеті в 1913 році так: „Керівною і спрямовуючою силою Спілки була би влада, вона надавала би допомогу і наглядала би за діяльністю організації“. Це саме він рекомендував і владі графа Стефана Тісо в книзі „Про мадярських русинів“, а також і в 1939 році, коли мадьяри окупували Карпатську Україну.

Тут треба згадати, що декілька дуже вбогих лучан ще домагалися призначення до них православного священника, але влада відповіла, що вони безземельні й не в силі утримувати священника та церкву, а Карловський митрополит так і не зміг туди призначити священника. Ті лучани заспокоїлись тим, що могли собі купити трохи земельки. Проти групи убогих були розпочаті судові слухання, але потім призупинилися.

Мараморш-Сигітський процес

Судовий процес 1904 року не спинив руху в православ'я. Він поширювався по селах, особливо Марамороша, в околиці Великих Лучок і в Бехерові, що на Пряшівщині. Православні збиралися на молитви в приватних хатах, хрестили й ховали, вінчалися, але до греко-католицьких церков не ходили. 28 квітня 1912 року в Мараморш-Сиготі відбулося зібрання греко-католицького духовенства. Воно звернулося до уряду з проханням придушити православний рух. Наджупан Мараморського комітату барон Перені пообіцяв здійснити акцію проти православ'я і в 1912 році її розпочав. По селах, де спостерігався православний рух, було розміщено жандармів. Хустським окружним начальником тоді був Бела Рішко, змадьяризований русин з Драгова. Жандармерія почала акцію. На початку 1913 року в Ізі було зруйновано молитовний дім православних, населення насильно гнали до церкви, чоловіків, жінок, навіть дітей били і мучили. Заарештували 189 селян з Ізи, Липчі, Білок та інших сіл. Їх тримали у в'язниці

більше року, а за той час підготували акт звинувачення. У липні 1913 року слідство закінчилося і судовий процес був призначений на 25 листопада 1913 року. Хоч арештованих налічувалося 189 селян, судовий процес почався лише проти 94 селян, бо за рештою не знайшли складу злочину, тож їх випустили. Процес виявив дуже багато фактів і вже відразу можна було сказати, що буде судова розправа. Та й справді, це був політичний процес, спрямований проти руського народу Закарпаття.

Прокурором був призначений мадярон, син греко-католицького священика в Липші Андрій Іляшевич, який змінив на мадярський зразок своє прізвище на Андор Іллеш. Цей Андор Іллеш склав обвинувачувальний акт на 52 сторінках. Претензії до підсудних були з приводу виступів проти Мадярської держави, її законів і порядку, проти Греко-Католицької Церкви й духовенства, агітації проти мадярської нації, зради та бунту проти держави, підбурювання й агітації проти мадярської державної ідеології тощо.

Головним підсудним був Олексій Кабальюк, лісоруб із села Ясіня, написьменний, незадовго до арешту висвячений у священики. Це був перший православний священик на Закарпатті. Серед інших звинувачених були Микола Сабов, Михайло Палканинець, Дмитро Петровіч, Ілько Пирчак, Степан Кемень, Дмитро Попович, Степан Вакаров, Юрій Чопик та інші, а між ними й три жінки — Олена Глушманюк, дружина Федора Фицає і Марія Сочко. До них в акті звинувачення претензії зводяться до того, що вони говорили, ніби „уніатська віра недобра, бо її зіпсували попи, які замість того, щоб відправляти Богослужіння і вчити, радше гостились, бавилися, танцювали й пили; вони більше дбають про свою кишеню і про своє тіло, вони не вмюють і не хочуть молитися, лише спішать обідати, забавлятися, грати в карти, не дбають про народ і душу“. „Уніатські попи — це мадяри, а ми — русини, і нам вони не потрібні“. Кирило Прокоп був звинувачений у тому, що сказав: „Попи здирають з народу шкіру, і їм усього мало“. Палканинець звинувачений в тому, що сказав: „Попи служать неправильно... Вони вже не те навчають, що навчав Христос... Вони мадяризують. Хуст був руським городом і може статися, що знову ним буде“.

Більшість підсудних до суду тримали у в'язниці протягом 23 місяців.

Великий процес у Сиготі почався 29 грудня 1913 року і тривав до 3 березня 1914 року. Головою сенату був суддя Товт. Прокурорами були Андор Іллейш і Агошт Мішколці. Адвокатами підсудних були др. Гошук, др. Клайн, др. Проданович з Нового Саду, др. Лалошевич та др. Хаджи — серби, др. Ронай і др. Редей — соціалісти, др. Яношко, др. Баторі, др. Пап, др. Варна, др. Тодорович. Всі підсудні віком від 17 до 64 років. В першому ряду сіли головні підсудні, а саме: Олекса Кабальюк, Юрій Воробчук, Яков Борканюк, Іван Бабинець, Кирило Прокоп, Дмитро Вакаров, Ілько Пирчак, у військовій формі — 21-річний Дмитро Петровіч, вояк строкової служби із 66 пішого полку в Мукачеві, він жодного слова не знав по-мадярськи, його ще чекав й військовий трибунал. Між підсудними сиділи Марія Сочко й Олена Глушманюк, обидві мали на грудях ікону Богородиці. Олена Глушманюк тримала на руках немовля. Далі сиділо ще дві жінки й решта підсудних. Підсудні сиділи на 12 довгих лавках, поставлених у шість рядів. На столі перед сенатом — предмети дізнання: 7 подертих Біблій, молитовник, життя Святих, ікона св. Миколая.

Звинувачувальний акт за № 5919 від 1913 року, але тепер невідома доля ані акту звинувачення, ані судових протоколів. Прокурор Андор Іллейш з акту звинувачення читав: „Спочатку я висував звинувачення проти 189 осіб, тепер, щоби показати, яка доброзичлива Мадярська держава, я подаю звинувачення лише проти 94-х. Тут звинувачені стали проти Мадярської держави тим, що поширювали панславизм, чим провинилися за статтями 172 та 173 мадярського карного закону, мали зв'язки з російськими агентами і стали проти греко-католицького священства. Наші розслідування, що велися протягом 12 місяців, виявили, що тут, без сумніву, йдеться про змову проти держави, короля, конституції й змова прямувала до від'єднання Закарпаття від Австро-Мадярщини. Вимагаю засудити звинувачених в ім'я святостефанської корони якнайсуворіше за законом“.

Розправа велася мадярською мовою, а зі звинувачених ту мову трохи розуміли лише четверо підсудних, а решта взагалі нічого не розуміла, навіть поставлених їм запитань, а офіційний перекладач часто навмисне неправильно перекладав як запитання, так і відповіді українською мовою. Адвокати вимагали вести процес

русинською (українською) мовою, але сенат ці домагання відкинув. Призначив офіційного перекладача — якогось Дарваца, який перекручував відповіді підсудних.

Підсудні відкинули звинувачення в антидержавній діяльності, але, що стосується віри, то вони за неї стоять як русини.

Процес не дотримував судових приписів. Це був не суд, а розправа, що мала викликати загальний страх у населення. Сенат і прокурори, коли виступали адвокати, їх не слухали, вони собі розмовляли... Суд не дозволив адвокатам викликати для допиту всіх свідків звинувачених, не дозволив їм цитувати, що пишуть про процес газети, не брав до уваги їхніх протестів.

Ось декілька витягів з процесу. Судді задавали питання: „Було це так, чи ні?“ Звинувачений нічого не розумів і кивав головою, а судді це вважали зізнанням. „Підсудний Палканинець! Почуваєте себе винним?“ „Визнаю себе винним лише тому, що так хочуть самі пани-судді. Це вони бачать краще — винен я чи ні“. „Підсудний Бабиниць! Почуваєте себе грішним?“ (Мадярське слово „биниць“ означає і „грішний“, і „винен“, а перекладач його тут невідповідно перекладає). Підсудний Бабиниць відповів: „Кожна людина грішна“, — і розплакався. Судді вважали, що це признання не гріхів, а вини.

Таке саме запитання дали й одній жінці, замість „винна“ запитали чи вона „грішна“. Та відповіла: „Я грішна, я грішила в людській слабості, але зі зла я ніколи нікому нічого поганого не зробила. А ви в злobie судите! Ми будемо скаржитись!“ „Кому будете скаржитись?“ — крикнув прокурор. „Богові, лише Богові!“ — відповіла.

Таких моментів на суді було багато.

Свідками на суді були підсажені провокатори, агенти поліції та фальшиві свідки, а також нотарі, греко-католицький духівник з Ізи Азарій та окружний начальник з Хуста Бела Рішко.

Провокаторами були спеціально послані агенти поліції, які йшли до людей не лише тому, щоб щось підслухати й донести жандармерії, але перебували серед вірних і самі починали антимадярські розмови, а коли слухачі висловлювалися подібно, тоді заявляли в жандармерію, щоби брала „винних“. Увесь цей процес був побудований на доносах таких провокаторів. Головними про-

вокаторами були Арнольд Дулишкович та Андрій Манайло. Цей Манайло зупинився у Липші, що неподалік від Хуста, і там ходив між людьми, починав антимадярські розмови, постійно нарікав на мадьяризацію і на греко-католицьке священство, щоби спровокувати в людей якісь антидержавні вислови. При тому він дозволяв собі підписати багато векселів і так обікрав людей, бо ті мусили векселі сплатити. Людина, яку прокурор мав би наказати і відразу арештувати, свідчила на людей, яких обікрала. Подібними були й інші свідки.

Звинувачувані на суді заявляли, що вони зізналися у деяких вчинках, яких ніколи не робили, лише тому, що жандарми їх били до крові, і били так довго, поки не підписували протокол, який ті написали. Відрізали ув'язненим довге волосся і примушували його їсти, виганяли босими на сніг. Їх так мучили, що дехто з них став калікою. Били їх доти, поки не втрачали свідомості. Дехто місяцями оговтувався від побоїв. Били й жінок, били й за те, що люди молилися у своїх хатах, жінок роздягали догола й так їх били... Врешті судді припинили свідчення й інших свідків до процесу не допустили. Один з підсудних внаслідок тортур зійшов з розуму, і його відвезли на лікування в психіатрію.

При свідченні Ізького священника Азарія виявилось, що він співпрацював з жандармерією, навіть керував нею і вказував, кого треба бити. Дивно було, що окружний начальник Хустського району Бела Рішко, русин з Драгова, хоч і мадьярон (бо така посада йому інакше не дісталася б), на суді підтверджував звірства мадярської жандармерії проти населення в Ізі, але й це не допомогло підсудним.

Адвокати (а між ними були закарпатські русини, жиди, серби, чехи) захищали підсудних дуже грамотно і компетентно, спростовували всі звинувачення як недійсні, вигадані. Підсудні — не панслависти, бо вони навіть не знають, що таке панславізм; не мали зв'язків з інтелігенцією ні своєю, ані чужою, не мають нічого проти духовенства, вони хочуть мати священників, пастирів, а не стрижив, що все з них здирають, своїх, а не мадьяронів. Прокурор аргументує своє звинувачення даними слідства, проведеного із жандармськими побоями. Це по закону недопустимо, вирішальними є лише докази, подані на процесі, на суді, а таких нема

і не може бути. Звинувачення не довело, що підсудні закликали до від'єднання від Мадярщини. Коли „угророси“ називають себе русинами, то це цілком природно. Їм довелося би вилізти з власної шкіри, щоб стати чимось іншим. Рух не був русофільським. Влада зробила б краще, якби спробувала навмисне піднести русинів, ніж мала творити судові процеси. Якщо русини бажають зберегти свою національність, то в тому нема переступу закону. Причина „схизматичного“ руху серед русинів має релігійний і національний характер. Як причину переходу в православ'я підсудні назвали мадяризацію Богослужіння і школи, нехристиянський спосіб життя греко-католицького духовенства, їх паночення, здирства за треби. Погляньте на підсудних! Взагалі не можна навіть уявити собі, що вони здатні на політичні наміри. Чи ці злидарі можуть вчинити державний переворот? Вони сидять, нічого не розуміючи й не слідкуючи, не помічаючи. Вони навіть не захищаються! З 94 підсудних лише четверо знають трохи по-мадярськи. Для решти все, що відбувається на суді, залишається таємницею. Вони, нічого не розуміючи, навіть не виявляють інтересу до ходу розправи, вони розглядають стелю зали... Нагадаємо, що це був рух виключно селян, без проводу інтелігенції. Навіщо їм тут сказану у звинуваченні неправду вішати на шию? Суд хоче нас переконати, що ці підсудні стоять тут тому, що хотіли розвалити Мадярщину. Це смішно! Їх судять лише за те, що вони хочуть молитись Богові своєю рідною мовою. Нагадаємо, що процес не був об'єктивним. Мадярським прокурором був Андор Іллейш, син греко-католицького священика Ілляшевича з Липші. Цей прокурор мадяризував своє прізвище. Він народився русином, а тепер став мадяром. Це не вказує на його незацікавленість у справі.

Цей процес інсценований. Переслідувати когось за те, що він приймає православ'я — протизаконно, бо наші закони дозволяють зміну релігії. Та ж у Мадярщині існують православні румуни й серби, отже, чому не могли би бути православними русини? Але їхній рух — стихійний протест проти мадяризації. Бачимо, що православний рух плутає плани мадяризації. „Вони називали себе русинами, а свою землю — руською, а тут слово „руське“ не означає „російське“. Якби не жаль, що тут тримає у в'язниці вже 23 місяці невинних людей, ми назвали б це все комедією. Але

це не комедія, це трагедія, коли люди вже 23 місяці сидять у тюрмі ні за що... Люди, яких били воловими жилами до напівсмерті, яким викручували руки, яких протягом довгих місяців залякували карою через повішення, в яких жінки й діти буквально вмирають з голоду. Троє з них не витримали тих тортур і тепер в психіатричному будинку. Ось у чому трагікомедія: чи наша держава, Мадярщина, яка має міцну армію, міцну жандармерію, побоюється звичайних, що ледве вміють читати, скажімо, цих жінок? Я думаю, що це велика помилка. Крім того, я вказую на вимушені зізнання звинувачених, вибиті насильно так, як цього хотіли жандарми, вказую на незаконність процесу, бо був ведений мовою, незрозумілою для звинувачених, вказую на нахабність прокурора, який, подібно жандармським методам, тероризував суджених, вказую на нечесність провокаторів, які все вигадали за гроші, вказую на нешкідливість вчинків звинувачених, та ж вони лише молилися Богові! Відколи молитва Богові — злочин проти держави? А що вони постали проти греко-католицьких священиків, то не проти всіх, а лише проти одиниць, хоч тих одиниць багато. Греко-католицькі священики нехай не за допомогою жандармів зганяють людей до церкви, як тут присутні Азарі й Ілляшевич, але зразковим виконанням Богослужінь, навчанням релігії, а передусім зразком християнського життя, а не гранням в карти, гулянням, визискуванням і погорджуванням селянами, з яких і самі походять. Присимо, щоб сенат на все це зважив і всіх звинувачених звільнив“.

Ми дали витяги з промов майже всіх адвокатів.

Всупереч тому „в ім'я святої мадярської корони“ звинувачені були засуджені на 39 з половиною років тюрми і до штрафів, а конкретно так: Олексій Кабалюк — 4 роки і 6 місяців тюрми та 100 крон штрафу; Микола Сабов — 3 роки тюрми і 400 крон штрафу; Ілько Пирчак — 2 з половиною роки тюрми і 300 крон штрафу; Степан Бакаров — 2 роки тюрми і 300 крон штрафу; Михайло Палканинець — 2 роки і три місяці тюрми й 100 крон штрафу; Юрій Воробчук — один рік і шість місяців тюрми та 100 крон штрафу; Дмитро Петровцій — 2 з половиною роки тюрми і 200 крон штрафу; решта — на рік тюрми. Жінки: Олена Глушманюк, Теодора Фицай і Марія Сочко — по 6 місяців тюрми і по 500 крон штрафу.

Незважаючи на це, рух у православ'я, особливо в Мараморощі, не був зупинений. Селяни не ходили до церкви, а молилися в лісі чи сходилися в хатах, — і знову почалися акції жандармів, побої і побої...

Відгомін Мараморощ-Сигітського процесу в пресі і в світі

Сигітський процес викликав полеміку в цілій Австро-Мадярщині. Деякі газети стали на захист засуджених: „Мадярська влада іде від сорому до сорому, від терору до терору. Влада вириває з рук селян-русинів молитовники та їхню віру й молитви, проголошує зрадниками вітчизни. Подібне робила лише іспанська інквізиція!“ (Газета „Будапешт“).

Газета „Вілаг“ і віденська „Дойч-Унгаріше Корреспонденц“: „Це жахливо, як вели себе мадярські жандарми. Вони вривалися в хати православних, били чоловіків і не щадили жінок та дітей“.

Газета „Ное фрое Прессе“ як причину переходу на православ'я вказує „мадьяризацію Богослужіння й школи, нехристиянський спосіб життя духовенства і великі оплати за треби“.

Віденська газета „Арбайтер Цайт“: „Мараморощ-Сигітська юстична комедія, названа „руським процесом“ все більше вказує, що судді працюють за вказівками з Будапешту. Вони могли аж до пересичення переконатись, що бідні темні русини своїм суто релігійним рухом не переслідували жодних політичних цілей. Але за наказом згорн суд зобов'язаний зробити тих винними в зраді держави... щоби налякати всіх русинів“.

Газета „Вілаг“: „Те, що жандармерія і їй на допомогу вислані військові частини поводитись з населенням жорстоко, це тепер загальновідомо“. „Провокатор Дулишкович був змушений заспокоювати своє начальство видуманими брехнями“. Люблянська газета „Словенски Народ“ вказувала, що звинувачених засуджено було лише тому, що вони молилися Богові своєю рідною мовою, „і тепер у Мадярщині перемиг мадярський жандарм“. 11 листопада 1914 року в Празі відбувся великий народний мітинг з приводу 94 засуджених закарпатських русинів, на ньому було висловлено протест проти переслідування в Мадярщині русинів за їх релігійні

переконання. Подібний мітинг відбувся у Відні, де було проголошено: „Мадяри вважають себе найбільш лицарським народом у світі, але ми, що їх знаємо ближче, дивимося трохи інакше на тих лицарів. У наших очах мадяри ототожнюються з тим, що ми тепер розуміємо під поняттям шовінізму у парі з деспотизмом і заперечуванням найприродніших людських прав. Вони стали втіленням грубого насильства, здійсненого над багато слабшим народом. Мадярщина — голгота слов'янства“. „Треба, щоби вся слов'янська та міжнародна журналістика зайнялася тим нечуванним в історії процесом. Волосся стає дибом, коли бачиш, що в країні, де так багато говорять про свободу, відмовляють у праві безборонного селянина й дроворуба. Протестуючи проти процесу русинів, ми виконуємо наш борг як люди чесні й справедливі, ми протестуємо проти переслідувань невинних руських селян в Мадярщині“.

У Відні мітинг скликав „Клуб австрійських національностей“, який проголосив: „В ім'я культури протестуємо проти беззаконня, проти грубого насилля і безправ'я мадярської влади. Протестуємо в ім'я людськості проти нечуваного мучення невинного руського селянства. Кличемо на допомогу всю культурну Європу, щоби зробила кінець цьому насиллю, бо Марамороський процес — це сором для мадярського правосуддя й народу. Нещасним братам-русинам в Мадярщині висловлюємо сердечне співчуття і зав'язуємо їх, що будемо стояти за ними і захищати їх від дальшого беззаконня“.

Про процес писали хорватські, італійські, чеські газети. Але для нас важливе й те, що писали закарпатські газети.

Аладар Романець, греко-католицький священник, ренегат, що редагував ужгородську газету мадярською мовою „Карпаті Лопок“, яка існувала за рахунок державної субвенції, написав: „Нехай держава перешкодить, щоби схизма організувалася як релігійне або інше суспільство; нехай знесе коблину й робочі дні, а як заміну цього нехай піднесе конгруу: зокрема, нехай слідкує за особами, що приходять з Галичини й Буковини; нехай вишле на Верховину урядників, що знають по-руськи, щоби ті викликали в народі довір'я до мадярської влади; нехай помножать на Закарпатті число мадярських дитячих садків, щоби з дитинства русини були виховані в мадярському дусі“.

Газета „Модьор Семле“: „Перехід з однієї релігії до іншої на основі мадярських законів дозволений. Лише в цьому процесі знайшовся прокурор, який хоче зміну релігії означити політичним вчинком...“ Професор університету Бонкало, ренегат, осудив рух православ'я як політичний.

Журналіст Араді Віктор в брошурі „О рутен скізмпер“ причину „схизми“ бачить у невдоволенні греко-католицьким священством. „Поширення „схизматичного руху“ започинили у великій мірі тамтешні священники невиконанням обов'язків, здиством та холодною поведінкою з вірними. Інша причина — мадяризація, проти якої спротивився народ, бо інтелігенція вже змадяризована, отже, руським залишився лише народ, який став до опору, і то також проти Греко-Католицької Церкви, яка підтримувала мадяризацію; народ також втікає від податків і робіт священникові“.

Газета „Гириккатолікуш Семле“, яку видавали русини-народовці мадярською мовою, бачила причину руху в православ'я у засновуванні мадярських шкіл з мадярською мовою навчання. Далі пише: „І священство має змінитись так, щоби його люди з серця любили... У нас священник часто деспот, і священство тепер — каста, в якій селянин бачить ворога. В останньому часі ми (священники) стали гордими і пишними панами, і тим ми цілком віддалилися, відорвалися від народу, вірних, про душевну поведінку яких ми мали б дбати... Чи це диво, що цей бідний народ у кожному панові бачить ворога, та й до священника не ставиться з довір'ям і любов'ю“.

Промадярска газета „Карпаті Лопок“ писала: „Вірні запеклися проти священства через їхній матеріалізм... Коли священник відкриє уста, він зразу просить гроші, і все робить лише за гроші — чи хрещення, чи похорон, чи вінчання, — словом, коли щось потребуєш від священника, до нього без грошей іти не можеш...“ Отже, перехід у православ'я означав протест проти мадяризації, утечу від негідних священників, звільнення від оплати „коблини“ й „роковини“ та великих оплат за треби.

Ще подивимося, що казали сучасники процесу.

Бела Рішко, окружний начальник в Хусті в роках процесу на суді поведився дуже чесно, бо як свідок, який мав звинувачувати підсудних, заступився за них, вказавши, що вони зізнавалися під

тортурами. Він пізніше розповідав: „В Ізі вже всі жителі перейшли на східний обряд, і той рух поширюється на сусідні села... Греко-католицьке священство зрозуміло, що як собі постелило, так виспитья. Колишній ізкий священник Стефан Полянський і теперішній Андрій Азарій цілковито відчужили народ від греко-католицької релігії“.

Мадярський журналіст Фейнеш Ласло в газеті „Оз ешт“ опублікував слова Марамороського надзупана барона Зигмунда Перені, який, між іншим, сказав: „Не можна заперечити, що греко-католицьке священство — немалий тягар тутешнього населення. Маємо села, в яких коблина й роковина набагато вищі від державних податків. Крім коблини й роковини, убогий нарід обтяжують ще й оплатою за треби. Так, за один похорон мусить бідний русин деколи заплатити аж 300 крон. Рівень оплати залежить від того, як священник прийде на похорон: з парасолею червоною, чи іншого забарвлення, або без парасолі. З приводу парасолі відома така історійка. Священник збирався на похорон, але почав падати дощ і він зайшов у корчму й позичив собі від корчмаря-жида різнобарвну парасолю. Після похорону рідня сама запропонувала священникові більшу оплату, бо він з більшою парадом відправив похорон (це вони говорили про парасолю). Священник нагороду прийняв, сказав це іншим священникам і ті ввели похорон з парасолею червоною чи різнобарвною, від чого залежав рівень оплати. „Прошу не сміятися“, — продовжував надзупан Перені. Русинів окрадають ще більш обманливим способом. Коли русин захворів і кличе священника, той не так дбає про спасіння душі хворого, як про його маєток, навчаючи: „Любий сину, твоя душа скоро приступить перед лице Найвищого, тому мусиш зробити тестамент. Насамперед мусиш пам'ятати про слугу Божого. Як обдаруєш слугу Божого, так буде дивитись на тебе й Господь Бог“.

Тут варто згадати й про те, що майже все греко-католицьке тогочасне священство було ренегатським. Бажаючи викликати до себе прихильність мадярської влади, старалися за допомогою Церкви мадяризувати русинів. Населення рішуче постало проти тих намірів і, щоб у тому перешкодити, масово переходило в православ'я.

Наведемо ще слова др. Михайла Брящайка з його спогадів від 1928 року: „До православ'я привели мадяризація й мадяронство. Тут уважаю за потрібне зазначити, що православ'я оригінально було майже суто національним рухом. Як доказ цього може послужити між прочими і нижчеподаний епізод з початків православ'я. В Ізі давніше люди мали смілого й гарячого патріотарусина, а при тому високоосвіченого чоловіка за священника — Івана Раковського, а також мали доброго русина за учителя — Андрія Владимира. Але в Ізі відразу створили державну школу з учителем, який жодного слова не знав по-руськи. Це людей обурило, почалися бродіння умів і пошуки виходу. Вважаючи в тому винним свого пароха Полянського (Іван Раковський помер у 1898 році, серед людей ширився погос, що його отруїли), і що в короткий час мадяри й у церкві запровадять мадярську мову, в селян виникла ідея перейти на „суто руську віру, на православ'я“. Коли мій батько, відвідавши мене — студента — в Сиготі, оповідав про заворушення та внаслідок того проведені церковні і світські інквізиції, він, між іншим, сказав: „Люди питають, чи ми вкрали нашу мову, що її вже в школі не можна вчити?“ Цей рух мадярська влада нещадно переслідувала саме тому, що вважала його рухом національним.

Тепер через десятиліття після процесу поглянемо на причини православного руху на Закарпатті оком історика.

Початок трагедії Греко-Католицької Церкви на Закарпатті треба вбачати в подіях, що передували цьому руху в православ'я. Останні Ужгородські єпископи, передусім згадую, зокрема, єпископа Стефана Панковича (1867-1874), ренегата, ставленика мадярської влади, зі слабкими теологічними знаннями, до того ж людини стриманої, добралися до єпископського престолу лише завдяки мадярській владі. Вони віддячували їй тим, що мадяризували Церкву й школу. З єпископської резиденції було вигнано й руське слово, й руський дух. Добрі приходи ці єпископи роздавали своїм прихильникам, що нищило характер духовенства. Духовенство втратило всі духовні зв'язки з народом. Вірні вже не бачили в священстві ні своїх порадиноків, ні людей собі близьких, а найменше духовних отців. Священство вдома розмовляло лише по-мадярськи, читало лише мадярські книги й часописи, на своїх

вірних дивилося, як на нижчу касту, тому втратило серед людей довір'я. Між духовенством і народом утворилася прірва: на одній стороні — пани, на другій — щось бідне й нижче, яке можна лише використовувати. Вони мусили розійтися. Часто народ вже не довіряв навіть тим зі священства, хто мав до нього щире серце, працював для нього, терпів за нього. Але таких було дуже мало... Ще однією безпосередньою причиною була відсутність проповідання, катехизування, відповідальності за виконання священницьких обов'язків, розпусне життя, мадяронство, панощення, тримання одним родом тієї самої парафії протягом століття, прирмання на греко-католицьких священників римо-католиків і реформатів, й аж вкінці високі оплати за треби, коблина й роковина. У правильності наших висновків переконаємося цитуванням поглядів на цю справу самих греко-католицьких священників з наступних років. Цитуємо з „Душпастиря“, часопису греко-католицького священства Закарпаття.

„Непроповідання було найголовнішою причиною руху в православ'я. Жаль, однак знаходяться й такі священники, що священство сприймають як ремесло. А від таких священників найбільше терпить Церква Христова, більше, ніж від явних ворогів Церкви. Такі відправляють лише те, за що дістануть мізерний гріш. А що сказати про їх проповідання? Знаю священника, який на похороні сам ніколи не проповідує, якщо вимагають проповідь, то мусить іти другий священник, щоби проповідував; він навіть за штолу не хоче проповідувати. Окремі проповідують, але не розп'ятого Ісуса, а свої матеріальні діла, приводять на очі людям свої журби. Інші постійно ганьблять своїх вірних. Є такі, що нападають на окремих вірних. Знаю одного який, коли під час його відпустки несподівано управління взяв на себе інший священник, сказав наміснику, щоби в неділі не проповідував, бо тоді й від нього люди будуть вимагати, щоби проповідував. Хто такий священник? Ремісник? Ні! Кат того ремесла, за яке він священство тримає“.

Цю правду опублікував „Душпастир“, називаючи такого священника катом священства й Церкви. Тут додамо, що і в нашому селі священник проповідував лише три рази на рік — у великі свята.

„З проповідництвом зв'язане і навчання релігії в школі. Цю працю наше священство перед Першою світовою війною вважало принизливою. Релігії у школі навчав не священник, а дяк. Вже не кажучи про те, яка це була наука. Старші люди не раз оповідають, що коли дяк лише ввійшов до школи, діти від страху вискакували через вікна й розбігалися. І коли нам треба сформулювати головну причину православ'я на Закарпатті після Першої світової війни, можемо сміливо сказати, що вона в релігійній неосвіченості вірних, до якої довело священство тим, що не проповідувало і не навчало в школах релігії. Зрозуміло, що були й інші, не менш важливі причини руху в православ'я, але якби наші вірні були релігійно свідомими, православ'я не поширилось би, а ті інші причини й занепокоєння між вірними можна було вирішити іншим шляхом, а не переходом в православ'я“.

Що стосується мадяронства греко-католицького священства, то часто доводилося нам читати, що, навпаки, греко-католицьке священство втримало народний дух на Закарпатті. Це правда. Але не може собі мадяронська більшість приписувати вчинки кількох добрих священників-народовців. Це правда, що дуже багато священства, яке за походженням було руським, змадяризувалося, змінило відповідно свої прізвища, вдома розмовляло по-мадярськи, визнавало за свою мадярську національність і все, що зберігало в собі руського — те, що жило з русина.

Розповімо цікавий епізод. У 1928 році в м. Ужгороді освячували Народний дім товариства „Просвіта“. Урочистості почалися греко-католицькою Службою Божою. Дім „Просвіти“ освячували греко-католицькі священники, а до „Просвіти“ належали такі визначні священники, як др. Василь Гаджега — канонік-протоієрей, Августин Волошин і Василь Ларь. На тих урочистостях промовляв і селянин Марущак, здається, з Бичкова. Він, говорячи про національне пробудження народу, зауважив, що греко-католицьке священство ще й тепер, після 10 років звільнення русинів, не може вжитися в національну свідомість русинів, а насичується чужою, мадярською культурою. Вкінці додав: „Наближається той час, коли греко-католицьке духовенство за такі вчинки буде суджено й осуджено...“ („Душпастир“, № 11, 1928 р.).

На цей напад „Душпастир“ відповів, що це брехня, бо духовенство і за мадярів брало участь у національно-культурному і визвольному рухах русинів, а сам Марущак — „віроятно расколник і болшевик“. І яка іронія! Вже в наступному номері „Душпастиря“ надруковані факти, що підтвердили те, що говорив Марущак. На сором Єпархії єпископ мусив напоумлювати священство, щоб не розмовляло по-мадярськи. Наводимо цілий обіжник (№ 4890, 1928 р.), поміщений в „Душпастирі“ у № 12 за 1928 рік: „Ужгородський шкільний реферат під ч. 60.345-1828, повідомляє, що декотрі отці духовні перед учениками руської школи звертаються до управителя або учителя мадярською бесідою, тому що така поведінка легковажних одиниць шкодить в найбільшій мірі цілому загалу духовенства нашої дієцезії і викликає проти себе критику осудження від дотичних властей, сам строго розпоряджаю, щоб отці духовні у всіх зносинах і з усіх сторін респектували права руської мови і перестали давати причини до таких і подібних зауважень“.

Треба ще вказати на декотрі неправильності, наприклад, такі: тримання одним священницьким родом однієї парафії протягом майже цілого століття. Що на такій парафії дід показав, син і внук продовжували. Помилкою було й те, що такі роди мали в селі свої особисті маєтки, отже, були найбагатшими в селі, а при тому з убогих людей здирали й сорочку. Дехто хотів єдиною причиною переходу на православ'я означити коблину й роковину та високі треби. І це єпархія могла завчасно вирішити, не чекаючи аж переходу в православ'я. Наші вірні знають, що священник також мусить з чогось жити. Вони й мали завжди бажання в межах своїх можливостей в міру його підтримувати. В цьому наочно переконуємося в Америці, куди наші переселенці кликали наших священників і забезпечували їм прожиток. Але треба сказати й те, що і тут священство мало знати міру, не доходить до здирства, та ж хотілося б вірити, що кандидати на священство ідуть з ідеалізму і в тому ідеалізмі готові й жертвуватись хоч скромним життям матеріальним. Були й такі, що мадяризаторство священства хотіли прикрити іншими причинами, ніби важливішими. Але правда не з ними. З мадяризаторством священства, як брат з сестрою, ішло велике панощення священства, погор-

джування простими селянами, невідтримування зв'язку з вірними, бо вони простаки, а мадярська влада в родині священика робила з нього чужинця.

Ми означили причини руху в православ'я на Закарпатті. Причиною було саме священство. Це знали й Мукачівські єпископи й говорили: „Якби це собі наше священство усвідомило, спам'яталося, то все б поправило!“

На жаль, не спам'яталося, не поправило, навпаки, далі мадяронством шкодило Греко-Католицькій Церкві на Закарпатті та тривалий час під Чехословащиною, а також в період мадярської окупації Закарпаття.

Тут наголосимо на тому, що всі окреслені тут факти про початки православного руху на Закарпатті, про обидва процеси, ставлення мадярської влади до руху в православ'я — все це взято з документів архіву прем'єр-міністра Мадярщини. Деякі відомості тогочасних газет та пізніших публікацій і споминів учасників. (Дуже зворушливі картини з Сигітського процесу з історичними подробицями нами подано у творі „Драма опору засуджених на смерть“).

З приводу руху в православ'я треба ще звернути увагу на таке:

1. Жандармські репресії проти православних, що сходилися на молитви по домах, тривали протягом всієї Першої світової війни.
2. Після визволення від Мадярщини, в 1918-1919 роках православні захопили 70 греко-католицьких храмів, парафіяльних домів та маєтків Греко-Католицької Церкви.

3. На жаль, „ідеальний“ рух православ'я перейшов потім на поширювання православ'я битками, кров'ю, підпалами, отравлюванням криниць, киданням в криниці здохлих псів, скошуванням кукурудзи чи конопель, ламанням греко-католицьких хрестів на полях і при дорогах. Все це робилося проти тих жителів села, що не приєдналися до православ'я.

4. Багато сіл вчинило розумно і вимагало від єпископа, щоби взяв від них ненависного священика і дав їм іншого, що і ставалося, й село надалі залишалося в Греко-Католицькій Церкві. Але з Нересниці, Підплеша, Бедевлі, Горінчева, Їзи, Вільхівців, Великих Лучок і ще декількох сіл православні вивезли ненависного греко-католицького священика, поскладавши його меблі й речі на

вози і покинувши при дорозі за кілька кілометрів від села. З відомостей, що їх маємо, священик Азарій з Їзи і Бачинський з Великих Лучок справді були негідними священиками. Про священика в Горінчеві Грабовського знаємо з оповідок селян, що його вивезли тому, що він побив якогось верховинця лише за те, що той, везучи своїм возом ропу, зірвав з яблуні при парафії кілька яблук. Побив його так, що той не міг стояти на ногах. Про причини вивезення інших ми не мали можливості довідатися.

5. На жаль, велика слава початків православ'я на Закарпатті, геройська поведінка засуджених у процесах не пішли на користь нашому народу. Православну Церкву на Закарпатті захопили білогвардійські російські емігранти, вона стала русофільською і пригнічувала все українське. Жоден православний священик Закарпаття не підтримував український напрям, навпаки, всі притлумлювали все українське. Спершу священиками православної Церкви були прості люди, які скінчили піврічний курс у Буштині, далі кандидати священства студіювали в Карловцях, в Сербії, де професорами були білогвардійці. До того, православні вірні, обдурені авантюристом Степаном Фенциком, мадярсько-польським шпигуном, який мав завдання гамувати національне українське відродження Закарпаття й приєднати його до Мадярщини, дали свої голоси йому, зробили його послом до парламенту, і тим допомогли йому добитися своєї зрадницької мети — окупації Закарпаття мадярами.

6. Єпископами православної Церкви при Чехословащині були послані сербські єпископи, а також русофіли. За відомостями православної Церкви, в Чехословащині було 124 православних храмів. Мадяри під час окупації Закарпаття (1939-1944) толерантно ставилися до православної Церкви, підпорядкували її колишньому білогвардійцеві і відкрили для себе духовну семінарію в Будапешті, плануючи виховувати тут кандидатів у священство в мадярському дусі.

7. Як у кожній організації чи товаристві, коли все занадто добре, і в православній Церкві дійшло до непристойностей та негідності. Тут не лише вели нечесну пропаганду, що „Римський Папа перебуває в нужді і всі закарпатські греко-католицькі села мусять для нього скласти кожне по кількадесят тисяч корон“,

Мадярська статистика про українців Історичного Закарпаття

В культурних народів статистика вважається важливою наукою, що базується на документах. Міністерство закордонних справ Мадярщини, знаючи про це, після Першої світової війни, у 1920 році, видало друком і продемонструвало світовій конференції в Тріяноні мадярську статистику від 1773 року, відому під назвою „Лексикон універзорум Регні Гунгаріе локорум — Лексикон осель мадярського королівства“, маючи намір на її основі вказати на межі мадярських поселень, в надії, що таким чином не допустить до відокремлення Закарпаття від Мадярщини. Очевидно, і нам треба знати правду про статистику й статистичні дані, що їх подає мадярська наука.

Тут відразу зазначимо, що до XVIII століття Мадярщина взагалі не вела ніякого обліку. У XVIII столітті появилася офіційна статистика, а також дані, підготовлені приватними особами.

А. Урядові статистично-демографічні публікації

1. Всупереч опору мадярської шляхти, згідно з наказом цісаря Йосифа II від 16 серпня 1784 року, в Мадярщині був проведений перепис населення. Він був закінчений влітку 1785 року, а для дослідження його висновків проведено ще повторний, у 1786 і 1787 роках. Про цей перепис знаємо лише те, що в Мадярщині виявилось більше слов'ян, ніж мадярів, а таке опублікувати мадяри не могли. Тому після смерті Йосифа II всі його розпорядження, що стосувалися Мадярщини, були знищені, як і документи про згаданий перепис. Про це закарпатоукраїнська „Гуклівська літопись“ писала: „Угорська земля, всі її декрета, много полезні прощаві, попалила, нумери із хиж постісовала, книги міряльські попалила“. Ця акція була проведена так ретельно, що тепер нема жодного аркушика з того перепису. Відомо лише те, що дані про мову або національність окремих осіб не записувалися, а фіксувалася та національність, яка в кожному селищі переважала.

2. Наступний перепис від 1805 року був дуже недосконалим і не вів обліку ані мови, ані національності населення.

а й проявилася жадоба грошей. Так православний священник-ієромонах з церковними грошима й невісточкою втекли за кордон, казали, що коли „батюшка“ (так звали православного священника) на похороні поцілує мертвого за 50 корон, тоді усопший піде до Царства. В Нанкові православні жінки зупинили свого священника і сказали йому: „В день свого посту здійснюєте свої похоті“, — каже пророк Ісаїя (58, 3). Священник стояв здивований, а вони йому: „У вас народилася дитина, і ми вирахували, що вона була почата у Великий Піст“. Православний священник мусив залишити село. З цього смішного епізоду бачимо поважну дійсність: рух православ'я закидав греко-католицькому священству, що воно не побожне. Бачимо, що люди відчували упадок побожності й відчували потребу бути побожними. Дуже відомим став такий вчинок: в Ізі згоріла велика й гарна церква. Вона перебувала в руках греко-католиків, а згоріла у вечір страстей Ісуса Христа. Згоріла і завалилася вся, залишилися лише кутові мури і чудом не згорів гарний великий іконостас, престол і казальниця. Ніхто не знав, хто підпалив церкву. Минуло багато років. За радянської влади вірні хотіли відновити церкву, але на те не отримали дозволу. Аж коли умирав православний церквітник Ізи, він довго не міг спочити, врешті наказав покликати людей і сказав, що це він облив церкву нафтою і підпалив. Найбільше шкоди він спричинив православним ізянам.

8. Треба ще сказати й про греко-католицьке священство. За період при Чехословаччині воно залишилося мадярофільським, вдома розмовляло по-мадярськи, єпископом Олександром Стойкою погорджувало, бо він „простацький син“. Під час мадярської окупації знову зробилось „панамі“, надіялось, що мадяри ліквідувають православ'я, але дуже розчарувалися. Мадяри тішились роз'єднанням русинів. Але треба визнати, що серед греко-католицького священства вже було кількадесят свідомих українських священників, які й при мадярській окупації терпіли з народом, були переслідувані й ув'язнені.

3. У 1850 році в Земплинському комітаті було проведено перший перепис, який здійснювало військо. У списку було питання, щоби кожний добровільно відповів, якою мовою він вдома розмовляє. Тоді статистика показала, що в Земплинському комітаті, де ніби „суто мадярські“ міста Шаторольйоуйгель і Шаришпоток (а цей комітат тому й вважали мадярським), населення слов'янське. Зрозуміло, що мадярське панство збунтувалося і наказало зробити новий перепис під наглядом „комітатських довірених осіб“, але тоді вони не записували національність, лише релігію, також не записували мови, якою розмовляє населення.

При переписі у 1857 році хоч була введена рубрика „національність“, довірені особи її не заповнювали.

Тому з переписів до першої половини XIX ст. ми нічого не дізнаємося.

5. Після введення дуалізму, у 1867 році у Мадярщині проводився перепис у 1869-1870 роках, і в ньому дотримувалися програми, виробленої мадярськими ученими-статистами, але мовної рубрики для населення в ньому також не було. Швіккер (мадярський дослідник) говорить, що це сталося з політичних мотивів. Національність кожного села визначала статистична канцелярія, шефом якої був Келеті.

6. У переписі від 1880 року була введена рубрика „Мі аз оньонєлве?“ — „Яка материнська мова?“ Ця рубрика була також у наступних переписах кожного десятого року (1890, 1900, 1910), „але, на жаль, даних про мову населення в тих переписах нема, з них не можна визначити число русинів, словаків та інших слов'ян“. Так писали різні слов'янські й неслов'янські критики, зокрема, з українських — Томашівський (Угорські русини в світлі урядової статистики, Зап. Шевч. 41, 1903).

Б. Статистичні дані з творів приватних осіб

Тут треба згадати М. Бела, Корабинського, Валія, Фенеша, Феєрварія, Сірмая.

1. Матій Бел, євангелістський пастор, словак за походженням, уважав себе мадяром і величав мадярський народ. У своєму творі „Нотіція Гунгаріє нове гісторіко-географіка“ подає дані про комітати Історичного Закарпаття. Збирав їх різним способом (опитуванням священиків, студентів тощо). Але і його даним не можна

повністю довіряти. Наприклад, до свого твору він додав опис „Анонімі аукторіс Дескрипціо комітатус Боршодієнсіс, анно 1730 адорната“, в якому написано, що в Боршодському комітаті живуть русини, а Бел їх увів як „славіка“. Він і на інших місцях слово „Рутгеніс“ замінює на „Славіс“, також замість „Рутгені“ декуди пише „Русзі“.

2. Матій Корабинський (народився в Пряшеві, 1740 року) — це торговець, який писав для чужинців, щоби їх заохотити до відвідування Мадярщини. Для нього означення національності й релігії не мало значення. До того ж він допускав блуди. Наприклад, такі села біля Хуста, як Липшу, Кушницію означає як румунські, а багато українських сіл — як мадярські.

3. А. Валі у 1796-1799 роках написав „Попис Мадярщини“. Він окреслює навіть помилкові назви сіл, особливо українських, а А. Петров пише, що його даним взагалі не можна довіряти. Що стосується релігії, то греко-католиків він називає разом з римо-католиками „катголіці“. У Валія слово „товт“ означає „словак“, „словінець“, і взагалі „слов'янин“, тому він багато сіл в Земплині, Шариші і в Марамороші, Угочі, Березькім та Ужанськім комітатах означає як „товт фолу“, тоді як багато сербських сіл у нього „орос фолу — руське село“. Існує дуже багато даних про те, що слово „товт“ не завжди означає „словак“, а також слово „слав“ — „слов'янин“, тому не можна однозначно розуміти його як „словак“. Це все змішане у Бела, Корабинського, Валія та інших.

4. Алексій Фенеш (родом з Вихорщини, народився 1807 року. У 1848 році він керував статистичним відділенням міністерства внутрішніх справ. Помер 1876 року). У 1836-1840 рр. видав у Пешті твір „Сучасний стан Мадярщини й частин, що належать їй по сторінці статистичній і землеписній“. З його статистики видно, що головним джерелом для нього служили римо-католицькі Шематизми. Нам зрозуміло, що ті ніколи не писали правди. Фенеш „уніятів“, що знали по-мадярськи, відділяє від русинів. У багатьох селах він не показує жодного „уніята“, в той час як ціле село було уніятським. Зрозуміло, що латинські парафії до своїх філій зараховували всі греко-католицькі села. А він їх записав як латинські. В декотрих селах Земплина у Фенеша нема жодного греко-католика, а Шематизм Мукачівської єпархії показує в тих

селах велику кількість греко-католиків. Наприклад, у Ластовцях (район Требішов) згідно з Фенешем було 30 греко-католиків, за Шематизмом Мукачівської єпархії від того ж року там налічувалось 348 греко-католиків. Видно, Фенеш опирався лише на дані латинських священників, які навмисне замовчували кількість греко-католиків. А. Петров наводить багато подібних випадків.

Греко-католиків Забовча (цілого комітату) Фенеш зараховує до мадярів, „бо вони знають по-мадярськи“, або пише: „Жителі села уніяти, за походженням — русини, але вони цілком змадяризувалися і лише старші знають по-руськи“, або пише: „Уніяти Забовчського комітату — колишні русини, але вони зачислені до мадярів тому, що ліпше говорять по-мадярськи, ніж своєю рідною мовою“. „Село Ир-Шелинд (Вихорського комітату) — жителі уніяти, за походженням русини, але вони цілком змадяризувалися і лише старці знають по-руськи“. Фенеш усіх уніятів вважає русинами, але це не свідчить про мадярів-уніятів, тих він відділяє від русинів. А в ті часи серед людей існувало переконання, що той, хто уніят, то — русин.

5. Твір К. Феєрварія (він родом з Хмельова на Пряшівщині) залишився в рукописі і нам був недоступний.

6. Антоїн Сірмаї — син небагатого землевласника в Земплині й Угочі — у 1803 році видав у Будині „Нотіція топографіка а. 1797“. Хоч ті його „Записки“ з різних комітатів, він передусім пише історію мадярських магнатських родів, але має й дані про релігію і національність простого народу. З того, що він написав, цензура магнатів багато викреслила, як про це він сам пише, бо не хотіла публікувати дані про своїх підданих. Але Сірмаї не відрізняв русинів від словаків і всіх називає „славікус“. Навіть у теперішніх українських селах називає жителів „колоні Славі, колоніє Славіце“. В нього „Славі“ означає не лише словаків, але „слов'ян“ взагалі.

7. Дані карти Цирніга в „Етнографіше Карте“ з 1855 року не лише сумнівні, але й неправдиві. Карта складена після мадярської революції і в той час було дуже небезпечно видавати правдиві дані про слов'ян. Цей автор у своєму творі „Етнографіє“ (Відень 1857) зараховує до словаків і 23 920 зісловачених русинів (словакісірте Рутгенен) та 71 652 сотаків.

Отже, бачимо, що ні з урядової мадярської статистики, ні із записів приватних осіб про кількість русинів у Мадярщині і про межі їхніх поселень не довідаємося, бо таких відомостей нема. Тому поглянемо, що писали про кількість русинів у Мадярщині інші закарпатські й іноземні вчені.

Закарпатець Орлай, що емігрував у Росію, на початку XIX століття налічує у Мадярщині 800 000 русинів.

Мартин Швартнер у своїй добі був відомим статистиком, професором університету в Пешті. У 1798 році видав широку, більш як на 600 сторінок статистику (знаходиться в бібліотеці Празького музею), у якій налічено в північно-східній Мадярщині в цілому 493 871 русин. У другому виданні (1809 і 1811 рр.) Швартнер пише, що на основі даних мадярського сейму в 1791 році в Мадярщині налічується 493 871 греко-католицький вірний, з них 464 031 — у Мукачівській єпархії, яка займала територію в 13 комітатах. У 1809 році Швартнер у Мукачівській єпархії, у 741 парафії та 1558 філіяльних селах нараховує 577 905 вірних того обряду. При тому в цілій єпархії було лише 57 народних шкіл, а школу відвідувало лише 2266 дітей.

Йосиф М. Ліхтенштерн видав у 1817-1818 роках в трьох частинах „Географію“, в якій нараховує у Мадярщині 564 700 русинів.

Йоган Ф. Чаплович був адвокатом і директором Шенборнових маєтків у Мукачеві й Чинадієві, отже, Закарпаття знав добре. У 1820 році у Мадярщині Чаплович нараховує 358 913 русинів, але 652 000 греко-католиків. Далі він звертає увагу на популяцію русинів і пише, що протягом 50 років кількість русинів подвоїться за рахунок природного приросту, що свідчитиме про рекорд серед усіх народів, що живуть у Мадярщині. Чаплович також зазначає, що русини зісловачилися і тому він подає таку малу їх кількість, бо спішських, абауйських, земплинських і шариських русинів у зв'язку з ословаченням він зараховує до „славіце партес“. Чаплович також описує мор у кризових 1816-1817 роках, коли у східних мадярських комітатах населення або вмирало з голоду, або емігрувало на чужину, внаслідок чого кількість русинів зменшувалася. Ці ж дані Чаплович подає у своєму двотомному творі „Гемелде фон Унгарн“, виданому в Пешті у 1829 році з

етнографічною картою. Тут він ще додає, що з греко-католиків за національностями є 358 913 русинів, 152 692 пословачених русинів („словакізирте Рутгенен“), кілька тисяч мадярів. Кількість русинів поступово зменшується за рахунок асимільованих на користь словаків і мадярів, так що руська мова чимраз менше вживається (I, 223, с. 11).

Тут зазначимо, що Чаплович першим у науковій літературі згадує про 152 692 пословачених русини, вказує на значний процес асиміляції, пословачених русинів зараховує до словаків, тому лінію українських поселень переносить значно далі на схід від справжньої лінії.

Відомий учений Павел Шафарик у своєму „Слованском народопісу“ від 1842 року (с. 26) означає в Мадярщині 625 000 русинів. Шафарик усіх греко-католиків зарахував до русинів.

Йоганн Шпрінгер, професор Віденського університету, нараховує у своєму двотомному творі „Штатістік“ (Відень, 1840) в Мадярщині 482 000 русинів.

Алексій Фейнеш у своїй „Статістік“ від 1843 року нараховує у Мадярщині 442 903 русини, і то без війська. За Фейнешем, у Мукачівській єпархії в 1843 році було 452 788 греко-католиків, але з них русинів лише 276 930. У Пряшівській єпархії греко-католиків 174 793, але русинів лише 164 793. Якщо вірити його відомостям, наприклад, у Мараморші в 1839-1840 роках було 139 611 греко-католиків, але русинів — лише 84 396. Подібно і в інших комітатах. Фейнеш не знає греко-католиків між словаками, зате греко-католиків між мадярами він називає мадярами, хоч зазначає, що греко-католицька віра має спільну назву „ді рутеніше“, бо в ній є всі русини.

Чеський автор Карол Зап у 1846 році нараховує близько півмільйона мадярських „малоросів“.

Український автор Головацький за 1840 рік нараховує в Мадярщині 411 500 русинів.

Яка думка вчених про мадярську статистику?

Закарпатські русинські газети ще в минулому столітті вказували на неточності у відомостях мадярської статистики. Так, наприклад, вказали і на статистику Елека Фейнеша „О модьор біродолом немзетішийгеї“ — „Національності мадярської велико-

держави та їх кількість в окремих комітатах і районах“ („Світ“, 1868, № 9, Критика неточностей).

Того ж року в № 10 часопису були опубліковані „Дальші замітки про статистику національностей — заперечення положень Фейнеша“. На Закарпатті панувала думка, що мадяри статистику перекожують на свій лад та фальшивими статистичними даними баламутять світ.

Російський дослідник В. Францев писав: „Мадярська офіційна статистика давно вже користується заслуженою печальною відомістю „каламутного джерела“, коли справа торкається її даних відносно немадярських національностей. Вже давно стало загальновідомим фактом, що та статистика закладена не на математиці, але на політиці, збудована не на фактах, але на фантазіях виключно тенденційного характеру“ (В. Францев, Обзор важнейших изучений Угорской Руси, „Русский филологический вестник“, № 1-2, Варшава 1901, с. 172).

Словацький письменник XIX століття Светозар Гурбан-Ваянські, розкриваючи політичні цілі, які ставила перед собою мадярська статистика, казав: „У Мадярщині й статистика має головним завданням оправдати не то що гегемонію, але виключно право на життя в Мадярщині лише мадярів, оправдати насильну мадяризацію всіх немадярських народів Мадярщини й Семигорода“ („Славянское обозрение“, т. 2, кн. 7-8, СПб. 1892, с. 405-406).

Англійський історик Сітн Ватсн (Скотус Віатор): „Люди в Австрії і національності в Мадярщині, як правило, відсуджують і відкидають урядову мадярську статистику, тому що вона неправильна. Було б цілком зайвим доказувати її неправильність, тому що ті документи є самі над усе строгішими свідками проти своїх укладачів, лише коли їх пильно й уважно прочитають і переглянуть. З 8 132 740 немадярського люду у властивій Мадярщині по-мадярськи розуміє 1 365 764 або 16,2% зі сотні. Так у властивій Мадярщині є 6 766 976 або 31,8% люду, який мадярської мови не знає“ (Скотус Віатор, Національне питання в Мадярщині. (чеський переклад твору), Брно, 1913, с. IX і 30).

Чеський історик, професор університету Мацурек у своїй „Історії мадярів“ пише: „Точної національної статистики, яка нам сказала б, яке було чисельне відношення мадярів, що в XIX ст. жили в

Мадярщині, нема. Тодішні й пізніші спроби те означити є лише здогадами, які основані на неточних записках, на прізвищах списаного населення й под. Сам мадярський дослідник Ачаді говорить, що у 18-х роках XVIII століття мадяри творили лише одну третину всього населення в Мадярщині. Із 7 900 000 осіб було лише 2 322 000 мадярів, а 5 600 000 немадярів. Перші статистичні дані в Мадярщині подають лише маєток і доходи підданих, статистики в дальших роках національність населення не записували. Пізніше записували як мадярські такі села, де дехто знав трохи по-мадярськи, далі руські села записували як словацькі. На схилі 1868 року мадярський сейм, який складався лише з мадярів, видав закон 44-й, на основі якого в Мадярщині визнавався лише один народ — мадярський. Отже, на основі того закону в Мадярщині не було народу руського, словацького, румунського і т. д., лише мадярський народ. Метою мадярських влад було змадяризувати все населення, примусити немадярські народи прийняти мадярську мову. Мадяризувалася школа, церква, дитячі садки... В тій мадяризації останніх років перед Першою світовою війною бачимо надзвичайний приріст мадярів. На основі урядової статистики з 1851 року в Мадярщині було з усього населення 36,5% мадярів, у 1880 році вже 41,2% з усього населення, у 1890 році — 42,8%, у 1910 році уже 45,4%. Отже, після мадярської урядової статистики протягом 50 років мадяри так „розмножились“, що з одної третини всього населення 1851 року у 1910 році вже творили половину. Ця статистика просто смішна. Бо після тієї ж урядової статистики кількість народжень у мадярів була меншою, аніж кількість народжень у інших національностей. Отже, кількість мадярів зростає частинно мадяризацією, а ще більше фальшуванням статистики. Найбільше мадяризувалися жиди й німці, потім словаки, менше русини й румуни“ (Мацурек, Історія мадярів, с. 197, 281).

Про мадярську статистику багато писалося в слов'янських і неслов'янських народів. З українських треба згадати, наприклад, Томашівського „Угорські Русини в світлі мадярської статистики“, далі „Причинки до пізнання етнографічної території Угорської Руси“, далі В. Гнатюка й інших.

Для нас ще буде важливим погляд мадярського вченого на мадярську статистику. Йтиметься про статтю Атили Паладі Ко-

вача „Українські острови у північносхідній Мадярщині в XVIII-XIX віці“. Хоч він пише лише про Забовщину і ще деякі комітати, що й тепер належать до Мадярщини, для нас і це важливо, бо це території, заселені русинами. Ось що він пише: „Урядових статистичних даних у Мадярщині нема. Найдавніші статистичні дані в Мадярщині (Бел, Сирмаї) складені на основі передання, а ці автори односторонньо, щоби були прихильні до мадярів. Вони замірно замовчували число русинського населення, наприклад, цілу Забовчську жупу уважали мадярською, бо тамтешні русини знали по-мадярськи. Далі, найдавніші дані про населення оперті на списках церковних податей. Але ці не можна уважати правдивими, тому що й русини мусли платити податі латинським плебанам, а пізніше й кальвіністським пасторам. На це є дуже багато документів. Не маємо перепису населення з XVIII віку, які обіймали б усе населення мадярської держави. Перепис населення, який закінчений у 1784-1785 роках, за володіння Йосифа II не має даних про національний склад населення. „Конскріпція анімарум“ — „Перепис душ“ (1772-1783) не говорить про етнічну і мовну приналежність громадян. Зістав лише перепис міста, закінчений у 1773 році „Лексікон універзорум Регні Гунгаріе локорум популозорум“, опублікований для Тріянону в 1920 році. Це урядовий перепис селищ. Але й тут не маємо даних про число жителів за мовою і релігією. Цей перепис села означає як „рутеніка“ або „гунгаріко-рутеніка“ лише в комітаті Забовчським, Сатмарським і Міжбодрозьким, а села комітату Боршодського й Абауйського, які є греко-католицького обряду, означає як „славоніка“. Автор пише далі так: „Щоби до того зайняти правильне становище, мусимо мати на увазі ці пояснення: а) русини, виказані у XIX віці в комітатах Боршоду, Абауя і південного Земплина є автохтонами на тих територіях (віковічне їх місце перебування); б) в народній мові Боршод-Абауя і дотепер вживається слово „товт“ як загальне поняття для „слов'ян“. Можна заключати, що тоді ще не знали остру розлуку між українцями, словаками й поляками. Комітатні записувачі під означенням „славоніка“ могли з'єднати і більше народних груп слов'янських мов“.

„На питання, яке могло бути число карпатоукраїнського населення на згаданих територіях, — дати відповідь не можемо. Не

маємо можливості відповісти навіть приблизно. Лиш одне можемо мати як певне, що у XVIII віці було набагато більше число карпатоукраїнського населення в північно-східних комітатах, як те ми могли бачити на основі попису міст із 1773 року і на основі того зготовленої карті Петрова й Іштвана Сабо“.

Констатуючи це, автор додає в замітці 47 дуже важливе: „Карпатоукраїнські території мали приріст від часу попису населення під час володіння Йосифа II по 1804 рік більше як 77 тисяч і з 37 процентами були між першими в державі“.

„У другій третині XIX століття Елек Фенеш зробив попис населення „Теперішні обставини Мадярщини...“ „На наше несподівання Фенеш абсолютно не виказав українське населення в комітаті Забовч. Це сталося навмисне, що видно із замітки Фенеша: „Тому, що ті ліпше розмовляли по-мадярськи як по своїм, з тої причини ми їх зарахували до мадярів“ (Фенеш, IV, 214). „У роках 1836-1840 Фенеш виказує у Забовчському комітаті 32 523 греко-католики, але жодного русина. У своїм новішій творі, який появився у 1842 році, Фенеш виказав у Забовчі 34 042 греко-католиків і 3101 русина-українця. У 1847 році Фенеш у Боршодському комітаті уводить 12 402 греко-католиків а 5668 українців“.

„У 1851 році Фенеш видав „Географічний словник“ і в цьому творі вже взагалі не згадує забовчських українців. А в інших комітатах у порівнянні до своїх попередніх виказів багато сіл він уже означає як мадярські“.

Атила Паладі Ковач подає дуже цікаві замітки Фенеша, наприклад, замітка 57 (Фенеш, 1847, 25, 37): „Села Мучонь і Калло це „шкідливі руські жителі“, а „Палфолво — це жителі руські, які не хочуть розмовляти по-мадярськи“ (Модьор газда, 1845, 677).

Згадуючи дальші переписи, Атила Паладі Ковач постійно зауважує зменшення числа українців в усіх комітатах. Він пише: „На переломі століть двістірічний процес денационалізації русинів дійшов до вершка. З перепису населення в 1900 році виходить, що вже ні в одному комітаті не були більші групи українців. Перепис в уведених комітатах (Забовч, Боршод, Абауй, Сатмар) знайшов усього 600-700 русинів-українців“. А про дальший перепис він пише: „Перепис населення з 1910 року виказав жителів української мови в Абауї 168, Боршоді — 18, Забовчі — 194,

Сатмарі — 81, Мишколці — 156, Доброчині — 21. Перепис із 1920 року неочікувано знайшов більше українців як перепис з 1910 року. Їх число в цілій державі зросло з 1133 на 1500. Приріст настав тому, що населення одного земплинського села Комлошки, греко-католицької віри, знову проголосило, що воно є української материнської мови. Жителі Комлошки у 1890 році голосилися за русинів (українців), у 1910 році за мадярів, а в 1920 році з 715 жителів того села 653 проголосило, що вони є русинської материнської мови“. Автор про цю подію подає розповіді й інших авторів. (Всі наведені тут цитати — зі статті згаданого автора в журналі „Нова Думка“, який видає Союз русинів-українців Хорватії, Буковар за 1974 рік, № 7, 8, 9).

Знаючи про жорстоку мадяризацію, можемо лише подивуватися відвазі й чесності жителів села Комлошки. Вони звертаються: „Чи ти мене, батьку, чуєш?“

На цьому про статистику в Мадярщині, мабуть, можна було б закінчити мову. Частина Історичного Закарпаття — т. зв. Підкарпатська Русь і Пряшівщина після Першої світової війни відійшли до Чехословаччини. Але в Мадярщині залишилося багато сіл, які утворили цілу греко-католицьку єпархію, звану Гайдудорзькою, і ще т. зв. Мишколцьку адміністрацію. Яка була доля цих греко-католиків, все ще мадяризованих русинів, які й тоді не здавались? Нехай знову говорить статистика Мадярщини з років між двома світовими війнами, і то словами А. Паладі Ковача зі згаданої вже статті.

„У вступі демографічного тому перепису населення з 1930 року пишеться: списування жителів материнської руської мови вилуцувалося з причини малого числа русинів“ (с. 114). „Тим скінчилося останнє півстолітнє стадіум існування українських островів у Мадярщині. Констатуємо, що, крім Комлошки, твердо ще трималися своєї материнської української мови села Кань, Перече, Ракаца, Їрота, Висло, Гадне, Абайсолник, Нірбелтек, Пенеслек, Маріаповч, Нірачад і Нірадонь“ (с. 114). „Ми оминули б суттєву справу історії, коли б не згадали роллю Греко-Католицької Церкви в житті українських островів у Мадярщині“ (с. 115). І тут автор подає дані про запровадження мадярської богослужбової мови в українських селах, що прискорило мадяризацію (с. 116). „Наперекір тому, —

пише далі автор, — що ще в минушому столітті (XIX) поширилося малярське Богослужіння, в декотрих греко-католицьких церквах і парафіях можна ще знайти книжки, друковані кирилицею, православні реліквії і такі рукописи й предмети, які нас можуть навести на сліди українських жителів“ (с. 116). „Але вишукувач зустрінеться з українськими прізвищами жителів і таких сіл, які статистика ніколи не виказувала як українські. З власного констатування на місці можу згадати як приклад село Сеглигет (Абауй-Торна), де багато фамілій має прізвища Бубенко, Бурунда, Бобаль, або село Фонь (Абауйський комітат), де дуже часті прізвища Яценко, Мелега та інші“.

Кажучи про те, що українці північно-східної частини сучасної Мадярщини внаслідок мадяризації і нав'язування малярської мови зникли, автор А. Паладі Ковач зазначає: „Народні звичаї творять таке пасмо національної культури, яке переміна мови ледве чи порушила“ (с. 117).

Які можемо зробити висновки щодо малярської статистики?

1. До XVIII ст. Мадярщина взагалі не мала статистики.
2. Статистика з XVIII і XIX століть не подає опису населення всієї держави, зокрема, не дає даних про національний склад, мову й релігію населення навмисне, з політичних міркувань.
3. Жителів, які знали трохи по-малярськи, зараховували до малярів, і то не лише окремих осіб, але на основі того — цілі села та області.
4. Національність села означував центральний статистичний орган за своїми потребами.
5. Була старанно знищена вся статистика, де в будь-який спосіб наводилися дані про національність, і відповідно релігію населення.

6. Вісткам як офіційної статистики, так і статистики, яку вели приватні особи, взагалі не можна вірити, причому, крім¹ вище названих причин, ще й тому, що русинів об'єднали спільною ознакою „слов'ян“; русинські села часто записували як малярські, румунські чи словацькі; греко-католиків лічили спільно з римокатоликами під рубрику „католиці“; надаючи перевагу римокатоликам, замовчували існування греко-католиків; намагалися зарахувати русинів до національності „товтів“, а „товтами“ називали також

словаків, словенців, поляків та інших слов'ян; змадяризованих греко-католиків як колишніх русинів називали мадярами; насильно змадяризувавши прізвища русинів, автоматично, „на основі малярського прізвища“ називали їх мадярами; змадяризувавши греко-католицьке руське Богослужіння, вірних називали мадярами, „тому що вони по-малярськи слухають слово Боже“; спотворювали статистичні дані, різна статистика подавала різну кількість русинського населення; русинів, які не хотіли розмовляти по-малярськи, записували з ярликом „шкідливих руських жителів“; у статистиках спостерігалась невідповідність між кількістю русинів та греко-католиків, хоч зазначалося, що „греко-католики всі — то руська віра“; у статистиці не брались до уваги „руські“ села і т. д.

7. Мадяризацією, латинізацією і спотворенням даних постійно применшували кількість русинів. Поглянемо, наприклад, як на Пряшівщині (тобто в Спішському, Шариському і Земплинському комітатах) постійно применшували кількість русинського населення:

Роки	Кількість русинів
1846	187 321
1870	140 324
1890	83 573
1900	82 666

Тут треба вказати, що при ЧСР, у 1938 році, тепер уже словаки йшли малярськими слідами, і статистика показала на Пряшівщині 80 тисяч русинів, а при т. зв. Словацькому Штаті далі фальшували чисельність населення, і 15.12.1940 року офіційна словацька статистика нарахувала 69 116 русинів на Пряшівщині.

Бачимо, що шляхом фальсифікації даних при переписах населення офіційна малярська статистика штучно занижувала кількість русинського населення в Мадярщині. Так, за 1869-1900 роки кількість закарпатоукраїнського населення на основі офіційних даних не лише не зросла, але, навпаки, знизилася на 277 000 осіб. Це механічне зменшення числа закарпатоукраїнських русинів-українців в матеріалах переписів мало підкреслити „успіхи“ політики мадяризації українців і „торжество Великої Мадярщини“. Треба було ще дві-три статистики, й українців у Великій Мадярщині вже не існувало б взагалі.

Тепер зазначимо ще й те, що згідно з такою офіційною мадярською статистикою різні вчені намагалися означити кількість русинів у Мадярщині в різні роки, а також окреслити межі українських поселень. Знаючи про те, якою була мадярська статистика, розумна людина відразу мусить визнати: це марна справа. Тим більше марна, бо ті „вчені“ в своїх поглядах опиралися на неправдиві статистичні дані. Отже, про кількість русинів у Мадярщині не скаже правильно ніяка офіційна мадярська статистика, так само неправильно означені межі українських поселень у Мадярщині. Прикладом такого вченого, що опирався на мадярську статистику, був росіянин А. Петров, який працював за мадярську стипендію. Так, він стверджує, що русини з мадярськими прізвищами — то зрусинізовані мадяри, що в статистиках під назвами „товт“, „слав“ мають на увазі словаків, а мадярських греко-католиків він зараховує до мадярів тощо. Правда, А. Петров сам визнає, що мадярської історії він не знає, але як він будучи вченим може висловлювати свої погляди, не знаючи історії ні Мадярщини, ні закарпатських українців. Він сам зізнається: „Але історія, народопис і дослідження мови Словаччини не були предметом наших студій“.

Зайве говорити про вірогідність даних мадярської статистики усіх часів. Відкидаємо її як зумисне неправдиву, як фальсифіковану. Але та статистика подає важливі для нас дані про те, що відбувалося — мадяризацію, денационалізацію, латинізацію, про ствердження, що змадяризовані русини — це русини-українці за походженням. До того ж мимохіть, не прораховуючи наслідків, та мадярська статистика дає відомості про те, що і латиняни, і кальвіністи-протестанти, що живуть на територіях, первісно заселених русинами, теж були русинами. Наприклад, статистика називає багато сіл з суто українським населенням. Але означуючи українську національність села, при тому подає і віросповідання населення цього села. Так, там зараховують до українців (русинів) греко-католиків, римо-католиків і реформатів. А це вагомий доказ того, що мадяри багато українських сіл перевели на латинство і протестантизм, доводить це і римо-католицьке та протестантське населення Історичного Закарпаття, яке тепер принципово зараховують до мадярів, а воно первісно було українським. Про це говорить уже згаданий А. Паладі Ковач, даючи дані про 54 села Нирищини. Так, у Мишколцькім

районі він називає село Герембель, яке налічувало 240 римо-католиків і 882 греко-католики, але всіх жителів означає як русинів. Це дуже важливо. От вам латинізація! Подібну ситуацію він окреслює у Боршодському комітаті села Ірота, Мучонь, Шайовпалфолво, Ракаца, Висло, Вараконь (Торна); в Абауйськім комітаті села Гать-Апати, Кань, Перече, Орос Гадна, Кетть (Бактакетъ), Солнок (Абауй), Уйлак (Абауй), Башко, Филекгаза, Комлошка, Модьорошка; в Сатмарському комітаті села Часари, Держ, Пенеслек. У селах Кань, Перече, Орос Гадна, Кетъ, Солнок, Уйлак, Комлошка, Модьорошка, Часари, Держ, Пенеслек називає й реформатів русинської національності (наводить таблицю 54 сіл з тими даними). Не дивно, що у 1920 році в Ужгород до Августина Волошина прийшла делегація тих сіл з Нирищини-Забовча з проханням, щоб і їх приєднали до Підкарпатської Русі. Це геройський вчинок страждущих, вимучених, покатованих...

Наші рядки про мадярську статистику закінчимо викладом із хроніки села Хорвати (район Кошиці), тепер уже змадяризованого, але яке досі зберегло свою греко-католицьку віру, звану ними руську. Цитована нами частина хроніки, писаної латинською і мадярською мовами, дає подію перепису населення в тому селі у 1877 році. У ній сказано: „Село Хорвати вже згадується в документах в 1274 році. У 1871 році до Хорватів був призначений священником Іван Тирпак. Він народився в Уйвароші, був сином дякоучителя. Гімназію закінчив у Кошицях, теологію — з відзнакою в Пешті у центральній семінарії. Був це дуже вчений священник. Особливо добре він знав історію. Тому його взяли радником комітатського уряду, де мав великі успіхи.“

Але у 1877 році готувалася статистика про населення, і там на поставлене запитання „Яка материнська мова у дитини?“ парох, знаючи історію села і походження та мову своїх вірних, знаючи, що вони не мадяри і не словаки Кошицької околиці, але русини, у статистичний звіт записав, що материнська мова дітей у Хорватах — руська. Це саме написали й священники сіл Гачави та Бараконю. Це дуже занепокоїло мадярську владу і вона прикликала всіх трьох священників, щоб поправити статистичний звіт і знову подати для влади. Але покоровився лише Бараконський священник, а Хорватський і Гачавський відмовилися писати неправдиві дані. Через це на Хор-

ватського священика Івана Тирпака влада публічно напала в газетах, домагаючися, щоб греко-католицький священик Іван Тирпак в селі Хорвати відмовився від своїх записів і публічно в газетах оправдався. Цю вимогу подали в газеті „Кизвийлеминь“ (22.03.1877) за підписом Йосифа Вийчеї для того, щоб священик Тирпак публічно оправдався й покавсяся.

Але парох Іван Тирпак не покоровся. Він написав відповідь до газети, доводячи, що на його боці правда, і він стоїть на своєму, також хоче, щоби про це всі знали. У відповідь на це малярське міністерство навішало пароху Тирпаку ярлик твердоголоваго та непокірного й домагалася його покарання, а також призначило для нього слідчу комісію. Комісія встановила, що священик Тирпак ненавидить малярську націю, в розмові із заступником жупана не перебирав дуже мовами і поводився, „як не годиться“. Його було офіційно засуджено в газетах, і від нього відвернулися всі латинські плебани за винятком одного — Кубанчика. Зі страху відвернулися від нього і довоколишні греко-католицькі священики. Влада домагалася його відсторонення з Хорватів, і знову розпочалося переслідування. Це знищило нерви священика Тирпака, він почав сторонитися людей, почав пити, і його стражданню скоро настав кінець — 9 травня 1881 року він помер. Вдова з трьома малолітніми дітьми, бачачи всю ту кривду, відмовилася від права користуватися маєтком парафії до кінця року, і відразу після смерті чоловіка залишила Хорвати“. (Повністю хроніку ми опублікували у „Календарі греко-католиків Пряшівської Єпархії“ за 1983 рік, с. 93-101).

Ради економії місця ми тут при цитатах не називаємо твори дослідників, тому що вони виписані в його творі „Велика боротьба. — Чи ти мене, батьку, чуєш?“, в розділі „Малярська статистика“.

1910 рік. Англійський учений-історик пише про денационалізацію русинів Закарпаття протягом історії і про кривди, заподіювані русинам Закарпаття мадярами

Коли читач, який не знає історії страждань українського народу під Мадярщиною (на жаль, не знає її й сучасна генерація українців, на що мадяри розраховують, тому ще тепер видають на

чужині карту „великої Мадярщини“ з претензіями на території, між якими і Закарпаття), перечитає виявлені нами злочини малярів проти нашого народу, може похитати головою й навіть засумніватися. Хоч ми всі відомості подавали правдиво, як велить совість, хоч ми їх документували, все ж таки вважаємо потрібним на підтвердження звернутися до інших джерел і досліджень та поглянути, що на цю тему ще в 1910 році написав англійський вчений-історик, який першим із чужинців викрив перед світом злочини малярів проти українського народу Закарпаття.

Р. В. Сітн-Вотсн др. Літг., відомий під письменницьким псевдонімом Скотус Віатор, видав книгу „Національне питання в Мадярщині“, в якій виступив на захист поневолених слов'ян у Мадярщині. Скотус Віатор — знаменитий європейський вчений і письменник, який написав багато творів. У згаданому творі він писав не спеціально про українців Закарпаття під Мадярщиною, але про всі слов'янські національності, утискувані в Мадярщині, в т. ч. й про русинів. Він не зважав на те, що про русинів писали політики й журналісти в Пешті чи у Відні, а сам пильно придивлявся до всього, спостерігав та аналізував побачене, а після того промовив справедливо і так голосно, щоби його слова почула вся Західна Європа. Його книга налічує 547 сторінок. Йому казали, що русини Закарпаття — це напівдикий неосвічений народ, який і сам не може піднятися, і підняти його не можна; що цей народ не повинен мати громадянських прав і що для нього буде благом, якщо він буде винищений, бо хоч тоді скінчиться його нужденне животіння. В той час українці Закарпаття не мали жодних друкованих видань про політичне, національне та економічне уярмлення нашого народу мадярами, про злочини, які мадяри чинили проти нашого народу. Так, Скотус Віатор довідувався про національності Мадярщини в розмовах з такими мадярами, як міністр граф Аппоні, який і видавав злочинні антиукраїнські закони, та від інших політиків. Але він намагався побачити все власними очима — і прозрів.

Р. В. Сітн-Вотсн народився 4 серпня 1879 року в Лондоні. Закінчивши університет, зайнявся історією. У 1907 році подорожував Мадярщиною, був у Кошицях, пише, що „зайшов і до русинів“, це означає, що відвідав і Закарпаття. Це були ті часи, коли мадяри притлумлювали будь-який прояв життя немалярських національнос-

тей. Тоді й Віатор промовив слово до Європи з приводу мадярського насильства. Тепер і Сігн-Вотсн побачив, що Аппоні й мадярські політики його обманювали. Він зрозумів, що мадяри не є народом „лицарським і справедливим“, як вони про себе заявляли в світі. „Теперішня доба здається мені більш ніж дозрілою на те, щоби світу було звернено увагу на кривди, які мусять зносити немадярські народи в Мадярщині... і які потребують допомоги та приязні“, — написав у вступі до своєї книги Скотус Віатор. Він далі пише: „Мадярська державна статистика, офіційні тексти мадярських законів, вислови в урядових мадярських газетах і публічні промови мадярських державників дають величезний матеріал, що свідчить проти сучасної політики мадярів у стосунках з іншими національностями. На таких чотирьох стовпах ґрунтуються дані моєї книги. Ті, що тримають політичну владу в Мадярщині, хотіли русинський народ скинути в прірву забуття, але це вже їм тепер не вдасться, година його визволення врешті пробіла і дух часу воює на його боці“. „Дуалістична система — це система аморальна, тому що в ній політичне надволодіння гарантоване німцям і мадярам, а решті народів Австро-Мадярщини судилося політичне безправ'я“. „Я сам часто не хотів вірити власним очам і навіть боявся публікувати деякі вісті, щоби про мене не казали, що говорю байки“.

Сігн Вотсна за його працю Оксфордський університет визнав доктором (др. Літт.), а англійські газети про його твір писали так: „Письменник вибрав собі дуже простий і впливовий спосіб. Він не роздумує, не повчає, лише наводить те, що сталося, але документи подає такі, що тоді не можна нічого заперечити; дає слово документам, щоби вони говорили замість нього“.

Зрозуміло, що мадяри всіма засобами нападали зі звинуваченням на Скотуса Віатора. Все, що він говорив, вони заперечували і навіть були готові присягати, що все те — або неправда, або перекручена правда. Звинувачували його мадярські державники, такі як граф Аппоні, міністр, граф М. Естергазі, прем'єр Коломан Сийл, граф Йосиф Майлат та інші, не кажучи вже про різних дописувачів і редакторів газет. Проти правди, проголошеної Вотсном, застосовували зброю, яку вживає лише нечесна людина. Особливо нападали на нього, коли його книга вийшла в світ у перекладі німецькою мовою. Але ті напади утвердили

Сігн-Вотсна в потребі допомагати знедоленим у їхній справедливій боротьбі проти мадярського гніту. Він перейнявся лицарським прагненням боротися на стороні слабших національностей проти мадярського безправ'я.

Це загальна інформація про появу згаданого твору англійською мовою в 1910 році, а в чеському перекладі — у 1913 році. Погортаємо книгу чеського перекладу, вказуючи сторінки, з яких цитуємо.

„Я є той, що означає мій псевдонім, я подорожуючий шотландець, що присвятив себе студіям історії й політики. Відправився я в Мадярщину, щоби зрозуміти ту землю... і я побачив, який то глибокий шовінізм, що в нього Мадярщина впала... я побачив жорстоку дійсність і перестав вірувати в політичні байки, на які Мадярщина така багата. Напали на мене мадярські міністри й політики за те, що я написав, висловлюючись „то брехня“ замість того, щоби хоч трохи спробувати щось якось пояснити чи підтримати. Кажуть, що я „навмисне видав брехливі свідощтва“, а я видав лише статистичні дані, які мені вони дали. Напав на мене і сам мадярський прем'єр Коломан Сийл, ніби я писав „неправдиво, тенденційно, сліпо й фанатично“. Про французький переклад мого твору написали, що твір „насичений отрутою і брехнею“. Мадярські газети роблять спроби ганьбою й обмовами відлякати іноземних письменників і відвернути увагу своїх читачів від правди, щоб потім не відповідати і спростовувати закиди. Якщо виглядатиме, що моя книга переповнена „брехнею й клеветами“, як пишуть мадярські газети, тоді їм не буде важко ту брехню довести і показати світові, що я брехав. Я готовий визнати, що написав неправду, якщо мені доведуть, навіть буду вдячний тим, хто мене поправить. Один латинський священник мені протягом дня товк у голову, що в Мадярщині нема національного питання. Інший професор мені твердив, що в Мадярщині всі національності мають однакові права. А я йому відповів: освіту людина має отримувати материнською мовою. Назовіть мені хоч один приклад, де в Мадярщині діє бодай одна словацька або русинська гімназія. Інший сказав: „Ми не змінимо тактику, доки словаки й русини не зникнуть“. Цю книгу я писав без якоїсь ненависті до мадярів. А мадяри всіх іноземних письменників, що не гладять по шерсті мадярів, називають продажними,

без огляду на те, що про мене маляри
(Р. В. Сітн-Вотсн, с. 1-13).

разу розвінчують поширений обман, що Мадяр-
національно єдина, так як Франція або Італія.
бо Мадярщина — найбільш багатомовна
які в Мадярщині існують національності, на це
офіційна статистика на основі перепису населення
9-мільйонне населення Мадярщини складається
національностей, а саме: мадярів, румунів, німців,
хорватів, сербів; кожна з цих національностей має
і кожна розмовляє іншою мовою. Сюди ще
85 000 жидів, які стверджують, що належать до
циганів, та багато з них записалось мадярами; не
які також здебільшого записані мадярами, та
Бід Попраду до Мараморського Сиготу в
Шариським, Земплинським, Ужгородським, Бе-
мараморським живе 427 000 русинів. Отже, в
рачується 8 132 740 осіб немадярського населення, з
741 осіб ніби розуміє мадярську, а 6 766 976 осіб
її не розуміє“ (с. 15-30).

історичних творах затаюється, що в Мадяр-
Досі є слов'яни“ (с. 39). „На засіданні сейму
проголошено, що мадярська мова має стати мовою
установ, шкіл і училищ. Відповідно до закону все
вести мадярською мовою. Знати мадярську
досвідство всіх віросповідань. Але маляри були
жорстокого шовінізму, яка на початку сороко-
мадярів, росла щороку більше й більше. До
биралися лише такі депутати, яких визначили
тою мадярського сейму і влади в Мадярщині
жоден не визнавав інші національності. „Ви
— кричав він у 1840 році на представників
носій, — але діти, що народяться, — мої“. Він
цілковиту мадяризацію“ (с. 56-78).

людна. Боже, дай, щоби, як завжди бувало,
служили мадярові“. Це мадярські прислів'я.
„аз уролокдов немзет — народом паную-

чим“. У Мадярщині народом є лише маляри. Тому слов'янські
народності в Мадярщині є лише гидкий сон або противна вигадка.
Означення „народ“ належить лише пануючим мадярам“ (тут Ско-
тус Віатор цитує гасла з мадярських наукових журналів „Тудоман-
вош Дьийтеминь“).

Архиепископ у Калочі в першій половині XVIII століття так
здійснював мадяризацію: кого вчили розмовляти своєю, материн-
ською мовою, мав заплатити штраф 12 золотих або діставав 12
ударів палицею“. „Аут дісце аут дісцедє: манет сорс терція —
цеді. — Або навчися по-мадярськи, або відійти, інакше залишиться
тобі лише третя можливість — смерть“ (с. 32).

Ужгородський комітат вирішив, що королівські міста будуть мати
в сеймі голос, якщо приймуть мадярську мову як офіційну. В
кожній парафії, де хоч трохи розуміють по-мадярськи, проповідь
повинна вестися мадярською мовою. Пештський комітат замовив
карбування пам'ятних монет для вчителів у немадярських школах,
які відзначалися в поширюванні мадярської мови. Лише маляри
могли бути священиками й учителями. Ніхто не смів навчати ремес-
ла, жодний навчений не міг стати майстром, якщо не знав мадяр-
ської. Людей примушували носити мадярський одяг. У 1840 році
бачимо дикі випадки мадярської преси проти інших національностей.
Мадяри доклали максимум зусиль, щоби протягом одного десятиліт-
тя змадяризувати пристановище утискуваних національностей. Нака-
зали запроваджувати мадярську мову в Богослужіння. Були випадки,
коли священик проголошував, що благословляє лише тих, хто спі-
ває по-мадярськи: „Благословляю всіх тих, що співали по-мадяр-
ськи, а ті, що співали по-слов'янськи, нехай ідуть до чорта“ (с. 85).
Один латинський священик — піярист Андрій Дугоніч, пише про
русинів як про циганів (с. 90). Інші пропонували видати закон, щоб
той, хто не знає мадярської, не мав права на власну хату чи маєток.
Часопис „Гірник“ пропонував, щоби 60 тисяч мадярських вояків
оселилося між немадярським населенням, а після трьох років вони
переходили б від району до району, доки все населення не змадяри-
зувалося б. На генеральному синоді Церкви, який відбувся влітку
1841 року, йшла мова про панславізм, про руську пропаганду. Один
промовець доказував, що мадярських слов'ян необхідно винищити
(с. 92). „Мадярська газета „Модьорорсаг“ давала пораду: „Таким

але я кажу правду без огляду на те, що про мене маляри думають і говорять“ (Р. В. Сітн-Вотсн, с. 1-13).

„Останні події відразу розвінчують поширений обман, що Малярщина — то держава національно єдина, так як Франція або Італія. Це все цілковита неправда, бо Малярщина — найбільш багатомовна держава в Європі. Які в Малярщині існують національності, на це ліпше вказує її офіційна статистика на основі перепису населення від 1900 року. Все 19-мільйонне населення Малярщини складається із семи важливих національностей, а саме: малярів, румунів, німців, словаків, русинів, хорватів, сербів; кожна з цих національностей має свою освіту, історію і кожна розмовляє іншою мовою. Сюди ще треба зарахувати 851 000 жидів, які стверджують, що належать до мойсеєвого віровизнання, та багато з них записалось малярями; не забудемо ще циганів, які також здебільшого записані малярями, та інші менші народності. Від Попраду до Марамороського Сиготу в комітатах Спішським, Шариським, Земплинським, Ужгородським, Березьким, Угоцьким, Марамороським живе 427 000 русинів. Отже, в Малярщині налічується 8 132 740 осіб немалярського населення, з яких лише 1 365 740 осіб ніби розуміє малярську, а 6 766 976 осіб цієї мови не знає й не розуміє“ (с. 15-30).

„У всіх малярських історичних творах затаюється, що в Малярщині взагалі були й досі є слов'яни“ (с. 39). „На засіданні сейму 1839 року було проголошено, що малярська мова має стати мовою всіх офіційних установ, шкіл і училищ. Відповідно до закону все діловодство повинно вестися малярською мовою. Знати малярську мову зобов'язано духовенство всіх віросповідань. Але маляри були ненаситні. Хвиля хворобливого шовінізму, яка на початку сорокових років захопила малярів, росла щороку більше й більше. До малярського сейму обиралися лише такі депутати, яких визначили маляри. Головною метою малярського сейму і влади в Малярщині була маляризація. Кошут не визнавав інші національності. „Ви тепер у більшості“, — кричав він у 1840 році на представників інших національностей, — але діти, що народяться, — мої“. Він вказував на мету — цілковиту маляризацію“ (с. 56-78).

„Слов'янин — не людина. Боже, дай, щоби, як завжди бувало, німець і слов'янин служили малярові“. Це малярські прислів'я. Маляри називали себе „аз уролокдов немзет — народом паную-

чим“. У Малярщині народом є лише маляри. Тому слов'янські народності в Малярщині є лише гидкий сон або противна вигадка. Означення „народ“ належить лише пануючим малярям“ (тут Скотус Віатор цитує гасла з малярських наукових журналів „Тудоманьош Дьийтеминь“).

Архієпископ у Калочі в першій половині XVIII століття так здійснював маляризацію: кого вчили розмовляти своєю, материнською мовою, мав заплатити штраф 12 золотих або діставав 12 ударів палицею“. „Аут дісце аут дісцедє: манет сорс терція — цеді. — Або навчися по-малярськи, або відійти, інакше залишиться тобі лише третя можливість — смерть“ (с. 32).

Ужгородський комітат вирішив, що королівські міста будуть мати в сеймі голос, якщо приймуть малярську мову як офіційну. В кожній парафії, де хоч трохи розуміють по-малярськи, проповідь повинна вестися малярською мовою. Пештський комітат замовив карбування пам'ятних монет для вчителів у немалярських школах, які відзначалися в поширюванні малярської мови. Лише маляри могли бути священиками й учителями. Ніхто не смів навчати ремесла, жодний навчений не міг стати майстром, якщо не знав малярської. Людей примушували носити малярський одяг. У 1840 році бачимо дикі випадки малярської преси проти інших національностей. Маляри доклали максимум зусиль, щоби протягом одного десятиліття змаляризувати пристановище утискуваних національностей. Наказали запроваджувати малярську мову в Богослужіння. Були випадки, коли священик проголошував, що благословляє лише тих, хто співає по-малярськи: „Благословляю всіх тих, що співали по-малярськи, а ті, що співали по-слов'янськи, нехай ідуть до чорта“ (с. 85). Один латинський священик — піярист Андрій Дугоніч, пише про русинів як про циганів (с. 90). Інші пропонували видати закон, щоб той, хто не знає малярської, не мав права на власну хату чи маєток. Часопис „Гірник“ пропонував, щоби 60 тисяч малярських вояків оселилося між немалярським населенням, а після трьох років вони переходили б від району до району, доки все населення не змаляризувалося б. На генеральному синоді Церкви, який відбувся влітку 1841 року, йшла мова про панславизм, про руську пропаганду. Один промовець доказував, що малярських слов'ян необхідно винищити (с. 92). „Малярська газета „Модьорорсаг“ давала пораду: „Таким

дітям, що не знають мадярської, не дозволяти забавлятися, бо лише так можна дітей виховати для мадярського народу“ (с. 92). „Сейм уважав своїм першим завданням забезпечити інтереси мадярської мови, сприяти її поширенню, що є найбільшим обов'язком кожного громадянина. Газета Лойоша Кошута „Пешті Гірлоп“ називала слов'ян ворогами мадярів, напала на вчителів, що не вчать мадярської, хвалила тих, які змадяризували Церкву й школу, а під постійною рубрикою на чільній сторінці повідомлялося, як мадяризували свої прізвища слов'яни, німці й жида. „Якщо стараємося змадяризувати мадярських слов'ян, тим виконуємо свій обов'язок, який визнає кожний син цієї вітчизни, — вітчизна, народ, конституційна свобода й культура“, — писав часопис „Пешті Гірлоп“. „Треба в кожному селі закладати дитячі садки, де діти навчалися би мадярської й викоринили зло немадярської мови“ (газета „Еленкор“). „Мета кожного мадяра — єдина мова його землі, мова мадярська. А що цього можна досягнути, бачимо з того, що маємо вже багато сіл, в яких первісно жили слов'яни, а тепер вони цілком змадяризовані, і лише чужий наголос виказує їх походження“ (с. 105). Католицьке священство ревно поширює мадярську мову (зрозуміло, що автор тут наводить джерела, широко їх цитує, а ми з того даємо лише основну думку) (с. 79-110).

„Розуміння Кошутом поняття свободи не було таке високе й шляхетне, як думав світ. Мадярська революція була боротьбою на дві сторони: проти Відня і проти немадярських народів. Відню Кошут погрожував воєнним спротивом, щоб домогтись виконання вимог, які відмовлявся виконати згідно з історичним правом перед немадярськими народами. У 1848 році румунів мадяри називали „дурною скотиною“, сербів хотіли постріляти лише тому, що вони серби, стратили й багато сербських жінок, сам Кошут у Семигороді наказав вигнати русинів із Семигорода, суди Кошута нагадували трибунали французької революції (с. 123). У 1849 році мадярські суди в Семигороді засудили на смерть 4425 чоловіків, 340 жінок і 69 дітей, і то не дійсні суди, а вбивчі чети (с. 111-127).

Мадяри найбільшою своєю чеснотою вважали любов до власного народу, а в русинів це засуджували і вважали великим гріхом. Мадяри всіма силами боролися проти свого понімення, а самі тими ж силами мадяризували слов'ян. Закони, прийняті

мадярським сеймом у 70-х роках XIX століття, визнавали лише мадярський народ і заперечували всі інші народи. Мадяри мали би бути вдячними за те, що всі їхні злочини проти немадярських народів не були описані деякими мовами заходу. Адже єдине, що вимагали слов'яни у Мадярщині, — це можливість говорити і здобувати освіту рідною мовою. Мадярський сейм не затвердив Меморандуму русинів, а закони з денационалізації приймав і нагороджував їх оплесками. Це все не заслуговує на забуття. Ворожі напади в сеймі проти Адольфа Добрянського, який виступив як депутат від русинів, спричинив, здається, Коломан Тісо, і Добрянський не зміг докінчити промову (с. 143). Мадяри заявляли, що кожний окремий громадянин має рівні права перед законом, але для цілих національностей місця нема. Мадяри роблять з немадярів гелотів і погрожують їм політичним знищенням (с. 136-153).

„Мадярський сейм і взагалі влада ніяк не збиралися вирішувати національне питання в Мадярщині. Навпаки, тривалий час, як правило, заперечували, що немадярські національності в Мадярщині існують. У 1867 році вся політична влада й сила в Мадярщині була передана єдиному народові — мадярському. Хоч мадяри мали в руках владу, вони бачили, що панування над національностями вони можуть утримувати лише знищенням немадярських національностей. Усі прем'єри Мадярщини, що йшли один за одним — Деак, Ейтвиш, Тісо та інші — дотримувалися принципу, що єдиноправильним рішенням з національного питання в Мадярщині є злиття немадярських національностей з народом мадярським.

„У законі про рівноправність мадярських національностей (XI, IV, 1868), який був прийнятий мадярським сеймом 1 грудня 1868 року, сказано, що кожний громадянин має рівні права перед державою і становить єдиний, неподільний мадярський народ, але рівноправність національностей не є відкрита, а зумовлена державними потребами. А державна потреба — мадяризація, щоби утворити один мадярський народ. Отже, вищеназваний закон, яким мадяри заявляли на цілий світ про рівноправність національностей, був від початку мертвою буквою. Тому насилля продовжувалося: національності ніби мають право плекати свою рідну мову, але найкраще мусять вивчати мадярську мову. Хто домагається введення в адміністративну систему села (діловодство) національної мови, до того треба ста-

витися так, як до панславїста. А це означало тюрму. Коли селянина судили і він нічого не розумів, бо мадярської мови не знав, траплялося так, що йому ще призначали кару „за підбурювання проти мадярської національності“ тільки тому, що він на суді мовчав (с. 173). А що стосується шкіл, то всі, в т. ч. церковні, насильно змадяризовані, мали навчати мадярською мовою, і в усій Мадярщині „нема жодної словацької або русинської середньої школи. Нема винятку з правила, що мадярська влада свідомо утискає шкільництво й освіту жителів немадярської національності й усі зусилля спрямовує лише на мадяризацію (с. 175). Мадяри не дозволяли русинам мати свої школи, здобувати освіту, а при тому постійно русинам докоряли, що вони душевно відсталі. В Мадярщині нема закону про заснування товариств, і влада силою закону забороняє й такі невинні товариства, як абстинентні гуртки, співацькі або жіночі клуби. Коли справи виставлені таким чином, тоді справді важко зрозуміти, як можна людині, яка все це знає, наперекір тому твердити, що в Мадярщині закони про нації дотримуються. При тому газета „Будапешті Гірлоп“ від 3 квітня 1908 року безсоромно стверджувала, що національні школи закриваються тому, що нема вчителів, які могли б там навчати, а, крім того, нема дітей, які хотіли б ходити до тих шкіл („Це газета говорить про вісім мільйонів немадярського населення в Мадярщині!“ — зауважує автор). Так мадяри обманюють зарубіжну громадську думку. А закон про нації залишають у державному кодексі для ozdоби“ (с. 136-178).

„Існували закриті культурні товариства, зокрема, у словаків — „Матиця Словенска“, у русинів — Літературне товариство Івана Христителя в Пряшеві, потім Общество св. Василя Великого в Ужгороді. Професори в гімназіях, які вважали себе русинами, були переведені вглиб Мадярщини. У 1875 році прем'єр Коломан Тісо виголосив відому фразу: „Нема в Мадярщині слов'янського народу“. А прозвучала вона у мадярському парламенті. При тому треба сказати, що згадані товариства були закриті без жодного звинувачення, без аналізу їх діяльності та вказання якої-небудь провини. „Мадярський народ досить міцний, щоби придушити всіх, хто йому відмовляється підкоритися“, — заявляв Коломан Тісо як прем'єр Мадярщини, погрожуючи представникам інших національностей. Дотримуючись свого принципу, він діяв. Мадярська влада офіційно

здійснювала насилля й обман, які лише могла вигадувати. Вона промовляла до світу, що вона ліберальна, а при тому скручувала шиї немадярським національностям“ (с. 187). При тому Тісо підкупив значну частину закордонних газет, щоби світ не довідався правди про немадярські народи в Мадярщині (с. 189). Протягом 15 років, поки Тісо був прем'єром, низько опустилася мораль адміністративних органів — влади й мадярського сейму. Тепер мадярські жиди проголошували себе мадярами, щоби захопити в руки торгівлю в містах і селах, управління й фінанси в державі. Магнати й шляхта привітали цей новий суспільний прошарок як видатного спільника в боротьбі проти національностей. Врешті жиди заволоділи й мадярською шляхтою. Тоді всі ці союзники змагались у придушенні прав національностей. „Державний інтерес вимагає, щоби мадярство поширювалося за рахунок національностей, щоби їх перемогло й знищило“ („Будапешті Гірлоп“, 1891) (с. 191). Я сказав достатньо, щоби дати зрозуміти, що провідною ідеєю панування Тісо було змадяризувати національності та утворити мадярську народну державу. Найкраще, якщо на підтвердження сказаного процитуємо друга і порадника прем'єра Тісо — Густава Бекшіча — який виступив у мадярському парламенті 10 січня 1890 року: „Прагнення перетворити Мадярщину на народну державу давно було головною ознакою мадярської політики. При владі Тісо здійснення цих намірів вдавалося. Тим, хто сумнівається, можна продемонструвати статистичні дані, за якими з перепису населення від 1880 року очевидний великий успіх мадяризації. А я при цьому запитую: чи не завдяки владі Тісо закрито національні школи, де молодь інших національностей виховувалася в антимадярському дусі?“

„Тісо був кальвіністом. Його наступником став граф Апоні, католик, вихованець єзуїтів, і він у творенні законів перевищив навіть Тісо. Він оголосив „ідею мадярської держави“, ліквідував, зокрема, закарпатські церковні школи з русинською мовою навчання. Переслідувала інші національності і наступна влада Векерле, мадярські суди приймали немилосердні рішення, погрожували адвокатам, які хотіли захищати звинувачених, і коли тих засуджували на багато років, а вони нічим не провинилися, це проявило ознаку материнської влади як азіатської“ (с. 197). Газета „Дестер Ллойд“ від 27 травня 1894 року пише, що так був ув'язнений

поліцією адвокат Степан Пап, коли захищав від розправи невинно звинувачених“ (с. 197).

„У 1895 році прем'єром Мадярщини став Дезидер Банффі. Він проголосив, що мадяризація є головною великою метою, на здійснення якої мусять докласти сил всі справжні патріоти. „Без шовінізму не можна заснувати однорідну мадярську державу. Майбутнє Мадярщини залежить від того, чи вдасться знизити немадярські народності. Не звертати уваги на те, що там на шляху, а дивитися лише на мету і домагатися тільки її. Виходячи з цього, треба виробити тактику в стосунках з немадярськими народностями. Така вказівка прем'єра Мадярщини. В канцелярії прем'єра в Будапешті було відкрито „національне відділення“, завданням якого було стежити за кожним рухом немадярських національностей, за їх пресою, банками, а зокрема за їх стосунками із закордоном“ (с. 200).

„У 1896 році мадяри святкували тисячоліття з часу володіння територією Мадярщини і цей Мілленіум у Будапешті був новою спробою обманути Європу та відвернути її від проблем немадярських національностей. Влада опублікувала багато праць з національного питання, щоб іноземців не переконати, а переговорити. Влада Банффі фальсифікувала вибори до парламенту, погрожувала виборцям, підкуповувала їх, не допускала до зали, щоби їх розігнати й не допустити до голосування“ (с. 202).

„З багатьох безсоромних вчинків влади Банффі треба вказати, зокрема, на зусилля мадяризувати прізвища і назви поселень. На початку 1898 року міністр внутрішніх справ видав обіжник до всіх урядів, щоби урядники змінили свої прізвища на мадярські. До цього також примушували вчителів, працівників пошт і залізниць. Очевидно, нема такої країни в світі, в якій доходило б до чогось подібного. Прізвища змінилися до невпізнання, так, мадярський письменник Толді мав при народженні прізвище Шедел, народописець Гунфалві — Гунсдорфер, закарпатський маляр Мункачі — Ліб, виникаючий орієнталіст професор Бамбері — Бамбергер, навіть письменник Петефі мав прізвище Петрович, історик Франкної — Франкл, політики Хедені, Ірані, Гелфі, Комлоші, Полоні теж мали прізвища Пфанншмідт, Галбшух, Геллер, Клайнкінд, Поллачек. Природно, що зміна прізвища найбільше сподобалася жидам, з них таким чином утвердилися місіонери мадярського патріотизму і культури. Як лон-

донські лихварі були відомі тим, що позичали собі прізвища славних шотландських родів, так мадярські жиди приймали прізвища мадярських шляхтичів, а саме: Аершток, Ливенмутг, Вайс, Когн, Ливи, Вайнбергер, Клайн, Розенфелд, Егрнфелд, Гансл, Грінфелд приховалися під новими прізвищами Тикілі, Батгорі, Вийсі, Кардош, Лукач, Біров, Кіш, Радо, Ердилі, Гонда, Мезеї“ (с. 205).

„Хто хотів би повірити мадярам, що мадяризація прізвищ — це неправда, нехай перегляне список депутатів мадярського парламенту, бо 88 з них свої прізвища змадяризували (у 1906 році). Але ми вкажемо на прізвища міністрів (у дужках наводимо первісне прізвище): державний секретар Стерині (раніше Штерн), міністр справедливості Полоні (Поллачек), Фаркашгазі (Фішер), Фийнеші (Вайлгелсберг), Филдеш (Вайс), Горват (Горовіта), Калоші (Грінфелд), Келемен (Клайн), Лані (Ліліенфелд), Лазар (Вайс), Мезивфі (Моргенштерн), Мотнар (Бергер), Пілішші (Пергер), Шандор (Шлезінгер), Шомоді (Краус), Сотмарі (Шау), Ваяжоні (Вайсвелд), Вішонтої (Вайлсберг)“ (с. 205).

„Цього їм не вистачало, якщо насильно примушували людей приймати мадярські прізвища. У грудні 1897 року влада Банффі видала закон про примусову мадяризацію всіх назв міст і сіл у Мадярщині. Від того часу старовинні історичні назви зникли і були замінені навмисно створеними. Від мадяризації національностей там просто шаліли. В Мадярщині панував закон „поділяй і владаруй“. У 1896 році прем'єр Банффі в парламенті відламав дошку свого пульта і розбивав нею стільці й лавки“ (с. 208). Так він зреагував на протести немадярських депутатів.

„Зрозуміло, що національності в Мадярщині не опускали рук. Стійка пам'ять про минулі кривди не схилила їх до того, щоби вони могли змиритися з мадярами. Я ще скажу про політичні насилля, які мусили терпіти національності та яких у цивілізованій Європі ніде нема“ (с. 179-222).

„Головними опорами мадярського шовінізму були латинська Церква й жиди“ (с. 223). „Латинська Церква мала вплив на середні школи і їх ревно мадяризувала“ (с. 224). „При переписі населення у 1869 році налічувалися 63% неграмотного населення, а 9,7% осіб уміли читати, але не вміли писати“ (с. 225). „Для світу мадяри подавали зовсім неправдиву інформацію, зокрема, таку: „80% нашо-

го населення говорить по-мадярськи“. Це була цілковита і навмисна неправда, тому що при найближчому переписі виявилось, що 46% населення Мадярщини (тобто 8 946 834 особи, згідно з офіційною статистикою, не знало мадярської мови“ (с. 226). „Церква русинів на Закарпатті була разом з вірними убогою і не могла утримувати школи, так що, наприклад, у Марамороші був один учитель на 174 дитини, а одна школа — на 250 дітей“ (с. 227). „Держава не заснувала жодної школи з немадярською мовою навчання, навпаки, змадяризувала церковні русинські школи, а які не змогла змадяризувати, ті знищила. Змадяризовані школи були майстерно пристосовані до випуску виродків: вступали до неї діти-русини, а виходили з неї мадяри“ (с. 228). „На протести національностей прем'єр Коломан Тісо сказав: „Чіт, голгош ийш фізеш“ — „Мовчи і плати!“ (с. 229). Не раз немадярських депутатів у мадярському сеймі перекрикували, називали свиньми, ослами, зрадниками та заявляли: „Завдання шкіл — мадяризація!“ (с. 230). „Мадяри вигнали із середніх шкіл учнів, що між собою розмовляли не по-мадярськи; в школі, на подвір'ї і по дорозі до школи було заборонено розмовляти своєю рідною мовою, школярі мали розмовляти лише по-мадярськи“ (с. 231).

„Доля русинського народу нещасна, вони не мають гімназії, а жалюгідне їх становище загострилося, коли були немилосердно змадяризовані також сільські школи; у них навчальною мовою стала мадярська, лише в двадцять одній залишилась русинська“ (с. 232). „Не дивно, що іноземці, коли це бачили, казали: „Ми перебуваємо у справжній Азії“ (с. 232).

Новий закон (XVIII, 1879) насамперед доводить, що кожному громадянинуві мусить бути дана можливість вивчати мадярську мову, а потім робить мадярську мову обов'язковою навчальною мовою в усіх сільських школах; ніхто не може бути учителем, якщо не знає мадярської мови; шкільний інспектор має необмежену владу над учителями і, перш за все, має дбати про вивчення мадярської мови; на самоврядування церковних шкіл ніхто не звертає уваги, всі мають слухатися державного інспектора.

А ось що звучить у дебатах в сеймі: „Не треба ніяких національностей, має бути єдиний народ — мадярський“; „Мадярщина не є багатомовною державою, а мадярською“ (с. 234); „Змадяри-

зуймо немадярські національності, навіть якщо доведеться діяти вогнем і мечем“ — оплески цілого сейму.

„Я як шотландець запевняю мадярів, що їм би не вдалася така мадяризація, якби замість слов'ян з ними жили шотландці або ірландці“ (с. 235). „У 1902 році міністр освіти видав жажливий наказ, щоби в церковних школах вивчалася мадярська мова від 18 до 24 годин на тиждень. Видно, міністр мало дбав про те, щоби діти навчилися читати й писати та рахувати, але більше про мову, якої в їх селі ніхто не розумів. А Ракоші, видавець газети „Будапешті Гірлоп“ у 1904 році на шкільному комітеті домагався, щоби діти інших національностей обов'язково протягом трьох років у своїх школах вчилися лише розмовляти, декламувати й співати по-мадярськи“ (с. 237).

„Але опір був великим. Перепис від 1890 року засвідчив, що мадяризація не є таким легким завданням. 44% усього населення Мадярщини тоді не знало мадярської, а в 1880 році таких людей було 47%“. „Діймо швидше, квапмося, мадяризуймо... бо загинемо“, — кричав Кошут. Щоб врятувати ситуацію, граф Чаки у 1891 році подав проект закону про заснування дитячих садків, щоби прищеплювати мадярський дух у душах найменших, які ще не можуть чинити опору. Мадярська влада не дбала про те, щоби діти мали лікарів, щоби виправити нужденне життя русинів, аби діти не вмирили. У 1891 році у віці до 5 років померло 41% дітей, у 1901 році — 30%, у 1906 році — 31%, що становить 198 981 дитину. Жахлива кількість! Однак мадяри на те не зважали. Вони турбувалися лише про те, щоби майбутнє покоління змадяризувалося. А щоби комусь не здалося, що я кажу неправду чи перебільшую, зішлюся на урядовий документ, де говориться: „Наші материнські школи (садки) мають лише національне завдання і тим відрізняються від подібних установ за кордоном“ (с. 240). Прийнявши закон від 1891 року, Мадярщина вирішила діяти так само, як турецькі султани, — продукувати в садках яничарів, відчужувати немадярських дітей ще з дитинства від їхнього роду“ (с. 240).

„Русинські церковні школи занепадали, тому що ніколи не мали достатньо грошей (та ж утримували їх убогі вірні), а держава накладала на них всілякі обов'язки, і коли ті не виконувалися, церковну школу закривали й відкривали державну, а та

уже була мадярською. Церковні вчителі мали низьку платню (убоге населення їх не могло утримувати), і тут держава надавала вчителю на допомогу кілька крон і тоді вже могла призначити вчителя, домагатися від нього, щоби провадив мадяризацію, могла його відразу звільнити, на його місце призначила вчителя, який не знав іншої мови, крім мадярської“ (с. 243).

„Закони графа Аппоні перевершили усі дотеперішні шкільні закони. Згідно із законом XXVI від 1907 року, вчителі мають докладати усіх сил при навчанні єдиного предмету — мадярської мови. Вони вимушені складати присягу, що будуть мадяризувати дітей, за вчителями стежать, їх платня залежить від того, як вони навчили дітей розмовляти і писати по-мадярськи, їх можуть звільнити з посади за найменшу підозру у вияві малих зусиль. А таких, хто ретельно виконує ці обов'язки, відзначають похвалою, грошовими винагородами, пишуть про них у газетах. У школі обов'язково має висіти мадярський прапор, картини з історії Мадярщини, але мати в школі ікону Кирила і Методія — це свідчило би про зраду. Один північномадярський єпископ навіть заборонив давати при хрещенні дітям імена Кирила або Методія, великих слов'янських апостолів“ (с. 249).

„При тому всьому мадяри в усі дзвони дзвонили, що шкільництво в Мадярщині забезпечене свободою, „рівної якій нема у цілому світі“ (с. 250).

„Треба згадати й про адміністративні злочинства в Мадярщині. Хто хотів би їх описати, мусив би написати книгу більшу, ніж ця. Урядники живуть марнотратно, їх щоденне заняття — гра в карти. У декотрих комітатах кілька родин тримає все у своїх руках, усі уряди. Нотарі в селах експлуатують населення, народ виданий на милість урядникам і судам“ (с. 252-267).

„Право вибору, голосування в Мадярщині має лише шість відсотків усього населення. Під час виборів застосовується насильство, підкуп, сила військових багнетів. Коли йдеться про немадярського кандидата, його прихильники часто під різними підтекстами не допускаються до міста або в місця виборів, скажімо, загородить їм дорогу військо й залишить їх стояти до ночі, на снігу чи в дощ, на полі, аж врешті урядник, що веде голосування, проголосить, що виборизакінчені. Жандарми цілими тижнями й

місяцями перед виборами залякують населення, щоб не голосувало за немадярського кандидата. Не треба довго подорожувати по Мадярщині, щоб зіткнутися з жорстокістю немадярських жандармів. Вони зовсім без потреби б'ють населення, вимахують шаблею чи багнетом, чинять різні перешкоди, ув'язнюють перед виборами тощо. Мадярські урядники знають, що не будуть покарані за свої незаконні дії з громадянами (злочинства під час виборів автор описує на сторінках 268-299).

„Закони — це засоби, якими прикривається свавілля влади“, — сказав міністр граф Аппоні під час виборів у 1896 році. Хто каже про те, що в Мадярщині існує справжня свобода, той або не знає, що таке справжня свобода, або свідомо говорить неправду. Смішно говорити про громадянську свободу в країні, де на товариства, гуртки й клуби — хоч які, публічні чи приватні, — має бути дозвіл від влади і їх можуть будь-коли закрити наказом міністра; як можна назвати справжньою свободою таку дійсність, коли школярів виганяють зі шкіл за те, що вони на вулиці розмовляють рідною мовою, коли людей тримають у в'язниці протягом тижнів і місяців без слідства і суду, коли депутатам інших національностей забороняють промовляти до виборців, коли всі політичні права має лише одна національність — мадярська. Закон про національності (від 1868 року, пп. XI IV в статті 26) забезпечує право засновувати наукові, культурні, торговельні товариства. Наперекір тому на засідання Товариства св. Василя Великого в Ужгороді офіційно посилали поліцейського комісара, а потім Товариство закрили. В листопаді 1874 року влада заборонила навіть товариство тверезості „в північній Мадярщині“. Можна би написати книгу про порушення законності, які відбуваються під час виборів до сейму. Зайняло би багато місця, якби ми описували безконечний утиск справжньої свободи в Мадярщині, який терпить немадярське населення. Можна б написати книгу про образи й напади, якими урядові газети переслідують немадярських народолюбів та отруюють їм життя. Нотар і районний начальник мають добре організовану сітку шпигунів, при тому багато допомагає їм жидівський корчмар. Якщо в селі з'явиться чужинець, відразу про нього донесуть нотареві й жандармерії. Український професор з Галичини, який протягом багатьох років займався збиранням фольклору і народних звичаїв, за кілька років до своєї

смерті навідав мале русинське село. Нотар наказав арештувати професора як панславістського агітатора. (Тут мова, очевидно, про Володимира Гнатюка або якогось іншого українця з Галичини — автор не назвав прізвища збирача фольклору, с. 310). З немадярами поводяться, як із чужинцями, хоч саме вони живуть на землі своїх предків. Така ж доля спіткає немадяра і після смерті. На кладовищах заборонено ставити на пам'ятниках немадярські написи. А коли ненависть не минає й до небіжчиків на цвинтарях, не можна сподіватися, щоб немадярський народ посмів ставити пам'ятник своїм народним героям. Заборонено прославляти пам'ять людей, дорогих немадярському народові. Навіть відзначати свято Кирила й Методія, слов'янських апостолів, не дозволено. Але найбільш кричуще порушення справжньої свободи — це тиск на людей, щоб вони мадяризували свої прізвища. Всіх державних урядників і працівників пошти й залізниць примушують прийняти мадярське прізвище“ (с. 317). „Про ці справи більше розписувати нема потреби. В Мадярщині нема справжньої свободи, нема права засновувати культурні, освітні чи будь-які інші товариства“ (с. 300-318).

„В Мадярщині нема свободи преси, або, скажемо точніше, — таку свободу з усіх націй Мадярщини мають лише мадяри. Суди суворо карають за виступи проти вживання мадярської мови. Таких людей звідусіль ганьблять як „панславістів“. Коли засновується часопис, треба скласти кавцію 20 тисяч крон (таку суму русинам важко було скласти). Коли часопис напише речення чи слово, яке цензорів не сподобається, відразу накладається штраф і він стягається з кавції. Такі штрафи накладаються часто, щоб таким чином викликати фінансові труднощі й часопис припиняв своє існування. За найменше підозріння проводиться поліцейське слідство, а також підслуховування, щоб „грати на нервах“ редактора. Немадярським часописам пошта відмовляє в розповсюдженні. Публікація вірша або народної пісні вважається закликом до пробудження національної свідомості й свободи, отже, карається. Мадяри можуть постійно нападати на національні газети, але ці газети не сміють захищатися. Мадярська газета має право безкарно шкодувати за тим, що уже нема коштів для голів страчених „зрадників“ на брамах міст“ (Мадяр. Гірлоп, 22 вересня 1894 р., с. 92), сміє писати, що здирання шкіри з живого — це кара, яку треба

застосовувати до слов'янських патріотів (с. 325-326). Наприклад, редактор за слова „мадяри кидаються немов дикі вовки на немадярський люд, щоби від нього вкрасти землю, мову й релігію“ був засуджений на рік в'язниці (с. 335, 319-339).

„Судова справедливість в Мадярщині дотримується по-азійськи. Мине багато місяців, поки станеться розправа, людина сидить у в'язниці, без викликів на допит. Особливо довго сидить у в'язниці звинувачений, який „підбурював проти мадярської національності“ (між іншим, підбурювання проти інших національностей не карається законом). Але найгірше те, що навіть тепер, у наш час, в Мадярщині панує подвійна мораль у дотриманій справедливості, одна для патріотів, тобто мадярів, а інша для немадярських народів і робітників, рабів мадярського панства“ (с. 341). „Коли звинувачений домагається, щоби його судили згідно із законом, доб'ється лише того, що суддя-напівбог розгнівається і помститься на ньому. Ціла розправа ведеться тільки мадярською мовою, без різниці, знає її звинувачений, чи ні. Суддям мало того, що немадярів засуджують безоглядно і несправедливо, вони хочуть у звинувачених зламати дух, вигадуючи тортури й випробування, щоби так придушити загальний опір мадяризації“ (с. 344). (На сторінці 348 та інших Скотус Віатор розповідає про випадок суду селян в Ізи, який ми не повторюємо, тому що про нього писали окремо). „Справедливість суддів проявляється, наприклад, у таких словах: „Панслав завжди бреше, але мадяр або жид ніколи не бреше, тому звинувачений винний“ (с. 353).

„На попередніх сторінках, — пише Скотус Віатор, — ми розповіли про кривди, які завдаються немадярським народам у Мадярщині. Закон про національності там став порожнім звуком. У школах — народних і середніх не навчаються рідною мовою, бо ті школи є нічим, як мадяризаційними установами. Мадярська держава не засновує мадярські школи, а коли чимось допомагає немадярським школам, то лише для того, щоб отримати над ними більшу владу. Урядники поводяться з немадярським народом, як із чужинцями. Величезні злочинства на виборах. Всю владу в державі має нечисленна група шляхти, вищого латинського духовенства і жидівських фабрикантів та торговців. Суди постійно переслідують провідників немадярських народів. Немадярську пресу переслідують лише для того, щоб або її знищити, або її підкори-

ти, щоби поставити її на службу владі. Діяльність спілок, товариств неможлива через постійні звинувачення в панславізмі, переслідування та переведення активних працівників вглиб Мадярщини. Мета мадярів — асимілювати іншомовні нації Мадярщини. Мадярські газети жалкують за тим, що минулися ті славні часи, коли брами міст були оздоблені головами страчених бунтівників. Це вони пишуть у той час, коли Мадярщина нагадує змія, якому жертвують шість народів, щоб користав один народ — мадярський. Наперекір великому зусиллю мадярів найбільше змадяризувалися жиди, й вони залишаються мадярами лише доти, поки триває ця немадярська влада, а коли прийде інша, вони першими зрадять мадярів. (Це пророцтво англійського вченого здійснилось у період правління Чехословаччини на Закарпатті (1918-1938), коли жиди всюди засновували для себе чеські школи — Авт.).

„Мадярська гордовитість придумала зневажливу лайку для кожного зі слов'ян у Мадярщині, а саме: сербів називають „вод рац“ — дикими рацями або злодійськими нікчемами, румунів — олагами, словаків — „товт нем ембер“ — слов'янин не людина, русинів — дурний русин“.

„Треба вказати й на те, що знайшлося багато немадярів, особливо з інтелігенції, які відреклися від рідної мови й своєї національності, а навіть віри. Більшість із них робила це тому, щоби дістати тепленьке місце під сонцем. Мадяри називали русинів відсталими, некультурними, але ця відсталість не була наслідком їх бездарності, а через їх поневолення й визискування мадярами. Русини становили частину великого русинського, або малоруського народу і їх мовою говорять десятки мільйонів людей, говорять тією мовою всюди — аж по Азов. Коли вони схиляються до Руси, це цілком природно“ (с. 357-402).

На сторінках 405-504 Скотус Віатор подає в перекладі мадярські документи, якими він доводить правдивість всього того, про що писав. На сторінках 505-527 він подає величезний список літератури.

Це все, що ми, з огляду на наші видавничі можливості, могли процитувати з твору Скотуса Віатора. Нагадавши, що його книга налічує 547 сторінок, нам вдалося процитувати якусь мізерну частину. Ми це зробили ще й тому, щоб словами іноземця,

англійського вченого підтвердити все те, що ми написали в попередніх частинах, висвітлити історичну правду, показати, як учений-англієць поважно й переконливо засуджує політику, яку вели мадяри проти підданих народностей. Ми це зробили ще й тому, щоби скласти подяку чужинцеві, який у той час, коли мадяри вже співали закарпатським русинам „Вічну пам'ять“, на весь світ заявив про злочини мадярів, заступився за поневолені ними народи, в т. ч. й за закарпатських русинів-українців. Українці ніколи не забудуть людей інших національностей, які їм сприяли чи допомагали у боротьбі за національне визволення.

Ситуація перед Першою світовою війною

Боротьбу за мову, що велася між народовцями та москвофілами, мадярські уряди намагалися провокувати різними способами. Насамперед за допомогою ренегатів домагалися запровадження в руських школах і в газетах латинського, точніше мадярського шрифту. Для своїх акцій вони послуговувалися часописом „Келет“ (Схід). У ньому ренегати виступали з відвертими вимогами змінити кирилицю на мадярський шрифт. Ця потреба аргументувалася інтересами „піднесення рівня освіти нашого народу“. Проти такої акції виступив Юлій Ставровський, священник з Чертіжного, що на Пряшівщині. Він писав: „Чи ми інакше не можемо культурно рости, лише так, що зрадімо самі себе? Коли відкинемо нашу батьківську гідність? Коли замість своєї досконалої і нашої мови найбільш відповідної кирилиці приймемо невідповідні нашій мові латинські знаки? Це не прогрес, але регрес. Коли б латинський шрифт годився для нашої мови, святі Кирило і Методій, без сумніву, не шукали б нових письмен для слов'янської мови. Ні, ми латинський шрифт не приймемо, бо в нашій церкві вживається кирилиця. Кирилівські букви нам свої, рідні, перемінити їх на чужі — значило б зрадити себе. Не зробимо того, що кирилівські букви висловлюють всі звуки нашої мови, які латинський шрифт точно висловити не може. Не зробимо того, бо коли б ми відкинули кирилицю, ми відкинули б одну визначну рису нашого народного характеру і зробили б самовбивчий крок на нашу погибіль. А щоб ми запрочинили вбивчий удар самі собі, того від нас ніхто вимагати не може“.

Наперекір тому ренегати видали кілька книжок мадярським шрифтом, а саме: молитовник, катехизм і навіть „Церковний Зборник“. В обох закарпатських єпархіях знайшлися ренегати, які підтримували ідеї мадярського уряду. Але кирилиця була заборонена законом аж у 1916 році, про що ми напишемо далі.

Щоби роз'єднати народні сили Закарпаття, щоби створити хаос (а так легше мадяризувати русинів), щоби викоринити українську мову, мадяри вирішили розділити її на діалекти. У 1909 році

наказали видавати в Пряшівській єпархії релігійні книги на говірках районних діалектів, а саме: шариському, земплинському та інших. Цього мадяри домагалися, побачивши, що на Закарпатті чимдалі більше починали перейматись українською літературною мовою.

Щоби з цим боротись і перемогти, в газеті „Келет“ якийсь ренегат виступив з нападами на українську літературну мову, на галицький український рух, закликаючи закарпатців не мати нічого спільного з галичанами. На цю статтю відповіли два закарпатці — Юрій Жаткович і Г. Стрипський. Але в той час вони не відважились публікуватися в закарпатських газетах, а також і в галицьких (це був 1897 рік), тому свої статті вони послали Володимирові Гнатюкові, а той їх опублікував у своїй статті як приватні листи, не називаючи прізвищ дописувачів. У своїй статті Ю. Жаткович виступив як проти поглядів ренегата з газети „Келет“, так і проти „язичія“, яке назвав найбільшим гальмом культурного розвитку Закарпаття. „Коли хочемо серйозно працювати для добра нашого народу й самих себе, мусимо пірвати так в літературі, як у школі, з язичієм, мусимо духовну поживу народові подавати у власній його мові“. Він твердо наполягав на тому, щоб прийняти на Закарпатті за літературну мову галицьких русинів, „яку нарід наш дуже добре розуміє“. Г. Стрипський писав: „Москвофіли на Закарпатті, прийнявши великоруську мову, привели народ до моральної смерті. Чого ми маємо звертатися до російської мови, коли маємо свою?.. Ми наш нарід завсіди вчили чужими мовами: латинською, старослов'янською, російською, лише не руською. І ми бачимо, що держава в руських околицях поставляє свої мадярські школи, що наш нарід загибає між двома впливами: російщенням і мадярщенням, що наш нарід жие в темноті і далі його нищить лихва мадярська, що інтелігенція чимдальше все більше цурається народу... Сміло можу сказати, що на Угорській Русі нема більше як 30 людей, що по-російськи годні би часописи, книжки й інше читати, користуватися ними. Отже, не панівну рутенсько-мадярську мову треба нам виробляти, але справедливу руську, таку, якою мужик наш говорить. Дивімся на Галичину. Тоті наші брати мають 1200 народних читалень, 4 руські гімназії, 8 університетських кафедр з руською мовою, 2800 народних шкіл, близько 30 руських часописи-

сів, літературне товариство, мають літературу, твори якої перекладаються вже на європейські мови, мають науку, ступінь народної освіти стоїть без порівняння вище, ніж у нас. І ми за цим знаменитим взірцем не хочемо іти, перенести його до нас? Ми не хочемо жити, лише навмісно вмирати?

Мадярський уряд примусив Г. Стрипського мовчати. Виділив йому вигідне місце з доброю платнею в Будапештському музеї, і він відтоді мовчав, відправився і він до тихих ренегатів.

Мадяризація перед і в період Першої світової війни. Насильне впровадження григоріанського календаря. Ліквідація кирилиці

Перед Першою світовою війною і в час, коли вона тривала, мадяри завершували мадяризацію Закарпаття.

У 1910 році видали розпорядження перейти з юліанського календаря на григоріанський. Ця зміна могла викликати невдоволення у населення, тому обіжник єпископа Антонія Папа священники боялися перечитувати в церкві, щоби не викликати обурення. Читали його в школі після Богослужіння. Досі всі обіжники з єпископської канцелярії писалися мадярською мовою, а цей, про зміну календаря, було видано по-руськи. Єпископ Антоній Пап був проти зміни календаря, він навіть дістав у цій справі Меморандум від каноніків, але він побоювся мадярської влади й обіжник з наказом видав. В обіжнику він писав: „Нарешті заспокойте ваших вірних, що цю реформу не відразу, але поступово бажано здійснити, щоби з цього питання в моїй єпархії не сталися ніякі відособлення, бо далеко є від мене те, щоби я хотів образити переконання моїх вірних, їх духовне життя збаламутити, або загнати їх у розкол“.

Русини Закарпаття це розуміли як ліквідацію руської віри і надалі дотримувалися своїх свят, хоч священники вже не мали права в свята за старим календарем відправляти Богослужіння. Декотрі священники на той час замикали церкви, тому що мадярська жандармерія дуже стежила за тим, щоби ці свята не відзначалися.

Останнім актом мадяризації мала бути ліквідація кирилиці — азбуки, українських літер. Уже в 1850 році мадяри намагалися ввести в церковні й шкільні книги Мукачівської та Пряшівської єпархій мадярський шриффт. Дальші спроби здійснювалися у 1880 і 1890-х роках, але безрезультатно. У 1898 році мадярський прем'єр Банффі Дежив вимагав від ординаріату Мукачівської єпархії замінити кирилицю на латинку. Йому відповів директор єпископської канцелярії др. Олександр Микита: „Це не така легка справа, кирилиця має за собою тисячорічну традицію, а усунення кирилиці викличе багато небажаних наслідків“. У відповідь на це влада заборонила в державних школах навчання руської мови.

В мадярській політиці асиміляції влада вирішила використати Першу світову війну для цілковитої ліквідації немадярських національностей. Цю акцію вона розпочала з найменшої національної групи — русинів. Уже в 1914 році міністерство видало розпорядження № 114-914 р., згідно з яким навчання руської мови і в церковних школах, які були руськими церковними школами, обмежено до третього, четвертого і п'ятого класу. В державних школах викладати руську мову взагалі було заборонено. Згодом вийшло розпорядження міністра Аппоні, згідно з яким релігія також мала викладатися по-мадярськи.

Знаючи про те, що кирилиця найміцніше зберігає традиції руської культури серед русинів і прилучає до братів на другому боці Карпат, мадярська влада вирішила зовсім відмовитися від вживання літер кирилиці у школах і церквах. Мадярська влада вважала, що русини Закарпаття настільки ослаблені, що вже не будуть здатні чинити опір, тим більше, що їм загрожували закони війни. Під час Першої світової війни, взимку 1915 року, прийшли перші вістки і про те, що міністр освіти хоче зовсім відмовити у користуванні кирилицею. На 1 червня 1915 року міністр скликав конференцію, в якій брали участь Острохолмський латинський архієпископ-примас і греко-католицькі єпископи Закарпаття. Тоді було вирішено запровадити мадярські букви в церковні книги, молитовники і шкільні підручники. Для цього створили комісію, в яку увійшов Августин Волошин, він представляв Мукачівську єпархію. Він одразу запротестував проти наміру відмовитися від кирилиці,

але його протест комісія не взяла до уваги. Між тим на єпископський престол в Ужгороді дійшло розпорядження міністерства, щоби церковні книги переписати мадярською латиною, щоби текст тих книг був перероблений, а саме: були викинуті з календаря свята Кирила і Методія та Покрови Пресвятої Богородиці, тому що вони мають слов'янське забарвлення, а натомість наказано запровадити свята мадярських святих з Арпадівської династії. Також заборонено називати обряд руським.

У відповідь єпископський престол призначив комісію, в яку увійшли: Петро Гебей, Симеон Сабов, Георгій Шуба — каноніки та Августин Волошин. Ця комісія звернулася до Апостольського Престолу, просячи заступництва. Меморандум у цій справі нунцієві до Відня особисто, щоби його не перехопила мадярська влада, поніс канонік др. Шуба (22.06.1915 р.). Міністерство скликало на 5 серпня 1915 року керівників усіх трьох греко-католицьких єпархій на нараду. Головував Чернох Янош, примас Мадярщини. На нараду приїхали єпископи Антоній Пап (Мукачівський), Стефан Новак (Пряшівський), а Дорозький єпископ (Миклошій) не приїхав. Крім них, з Ужгорода прибули всі вищезгадані члени комісії, а з Пряшева прийшли: др. Микола Руснак, Іван Кизак, С. Семен, др. Симеон Смандрай. З Дорозької єпархії прийшли священники Меллеш і Баняй. Першим слово виголосив примас Чернох: „Виникла потреба скріпити в русинів релігійного духа. Для того греко-католицьке духовенство має принести жертви. Буква може бути засобом отрути. От і ваша кирилиця створює небезпеку схизматичної отрути. Треба кирилицю відсторонити. Коли б ви інакше думали, рахуйтеся з державними інтересами!“

Від посланців єпархій першим промовив Августин Волошин, який запровадження латини назвав насильством: „Протестуємо проти насильства. Пан примас, певно, не взяв би на себе те завдання ліквідації кирилиці, коли б його фальшиво не інформували, що з нашим народом і нашою церковною мовою можна таке паскудство, паскудну ігру собі дозволити. Це гра, на яку історія не знає прикладу, бо навіть турок не нав'язував свої букви своїм грецьким і слов'янським підданам, а Росія залишила в спокої поляків і німців з їх буквами. Не важливо, щоб русин писав новими буквами, але щоби піднісся економічно і культурно.

Тут треба допомагати. А про ліквідацію кирилиці закінчу запитанням: „Куї боно? Кому це на користь?“ Це справді не корисне ані Церкві, ані народу. „Ваша Емінінціє! — звернувся Волошин до примаса. — Ви говорите про любов до руського народу. Прошу, щоби ви донесли до відома міністерства, що переміни в церковних книгах можуть настати лише з дозволом Апостольського Престолу“.

У відповідь на те вискочив з криком ренегат Меллеш: „Ви вразили першого священика держави!“ Тоді Волошин назвав ренегатів зрадниками й підлотою. Тим часом примас позбавив Волошина слова. Але у відповідь на це відбулася гостра перепалка. Єпископ Антоній Пап виступив проти зміни кирилиці і звинуватив Пряшівського єпископа Новака в нещирості. Після суперечки підвівся канонік Шуба і сказав: „Апостольський нунцій пообіцяв у цій справі „імпонере сіленціум“ — дав „наказ мовчання“ справ кирилиці не порушувати. На це комісія підвелася й розійшлася.

Після цієї невдачі змести кирилицю з допомогою священства мадярська влада застосувала інший тактичний хід. Вона поставила перед єпископами вимогу заборонити користуватися в школах катехизмами й молитовниками, писаними кирилицею. Пряшівський єпископ Новак уже в 1915 році заборонив використовувати в церковних школах підручники, написані кирилицею. Але Ужгородський єпископ Антоній Пап не послухався. Мадярські газети писали сенсаційні статті під заголовками на кшталт „Смеркання кирилиці“, хвалили Пряшівського єпископа Новака, що видав заборону вживати кирилицю. Газета „Пешті Гірлоп“ від 10 жовтня 1915 року писала: „Впровадивши мадярські букви, можна би з руського простака зробити людину, бо до цих пір він лише вегетує життям скотини“. Друга будапештська газета — „Будапешті Гірлоп“ напала на Ужгородського єпископа Папа, який не хотів прийняти мадярські букви: „Влада мусить сильніше натиснути на Ужгородського єпископа!“ — писала газета.

А мадярська влада добила свого. Влітку 1916 року вона видала закон № 169, яким ліквідувала кирилицю — заборонила вивчення кирилиці в церковних і громадських школах, користування книжками, писаними кирилицею, включаючи навіть Біблію та

Катехизм. Ходили чутки, що з церков мають забрати й церковні книги. Боротися проти цього закону не було можливості, бо саме тривав воєнний стан: свідомі українці Закарпаття були інтерновані, всі прояви руськості мадяри карали смертю. У 1914-1918 роках багатьох закарпатців мадяри повісили. Розправлялися без судів, за саму лише підозру у симпатії до слов'ян. Мадяри дотримувалися принципу: утримувати закарпатських русинів у постійному страху. Ув'язнювали старців, жінок, дітей, частину з яких, не розслідуючи вини, відразу, на очах присутніх, вішали. Скрізь по Верховині стояли шибениці. Жандармерія стежила за тим, чи священство дотримується свят за новим календарем. У дні свят за старим календарем священство в страху замикало церкву (про терор під час Першої світової війни пишемо в окремому розділі).

Закінчення війни перешкодило мадярам завершити одну із вбивчих акцій для нашого народу. Мадярщина сама почала розпадатись. Бачачи свою трагедію, мадяри видали закон № 10 від 24 грудня 1918 року, в якому не лише дозволяли кирилицю, але обіцяли русинам культурні та політичні права. Тим хотіли підкупити русинів, щоби не від'єднувалися від Мадярщини. Але русини Закарпаття не вірили в щирість тих обіцянок. Мадяри однаково не врятували б Закарпаття для себе.

Завершуючи цей загальний огляд мадяризації Закарпаття, вказуємо на те, що мадярська історична наука виправдовує мадяризацію тим, що вона проводилася відповідно до законів і „лише дурень вважає застосування закону насиллям“. От тобі й мадярська мораль: виголоси закон, потім винищи народ, тоді це не буде насиллям, бо це діялося відповідно до закону! Яке гидке оправдання! Гидким є також становище тих мадярських „істориків“, які кажуть, що мадяри, асимілюючи, лише наслідували тогочасні зразки інших народів.

Перша світова війна

У період до Першої світової війни мадярська жандармерія, як внутрідержавна, так і прикордонна, дуже дбайливо стерегла кордони між Закарпаттям і Галичиною та пошту, дбаючи про те, щоби на Закарпаття не потрапляла українська література. Контролювали навіть листи священників, яких мали на замітці як підозрілих, робили домашні обшуки. Серед мадярських державних урядників панувала корупція, вони неприхильно ставились до руських селян і разом з жидівськими лихварями спричинювали нашим селянам багато матеріальної шкоди. Закарпатці масово покидали рідний край і шукали кращої долі в далеких заокеанських країнах. Мукачівський єпископ під тиском мадярської влади видав наказ про запровадження нового календаря (григоріанського), а жандармерія отримала наказ стежити за тим, щоби священники його дотримували. У дні святих східного обряду священники замикали церкви і відкривали лише в латинські свята. У деяких селах священники в церквах почали виголошувати проповіді по-мадярськи. На знак протесту закарпатські селяни з гирким смутком покидали свої церкви і сходилися до молитви в хатах.

Чим ближче надходив фронт до Карпат, тим частіше мадяри забирали в населення рогату худобу, коней, вози, сіно, овес, бараболу, домашню птицю, арештовували людей. Наганяли страх на населення, катували не перебираючи, чи то був чоловік, чи жінка, старий чи молодий, чи дитина. Деякі люди помирили просто під руками мадярських жандармів. Щоб утримувати населення в страху, було видано наказ: „Ув'язнити 40 русинів“. Не мало значення кого. Важливою була кількість. Ув'язнювали старців, жінок і дітей. З-поміж арештованих 20 відпускали на волю, а решту вішали на шибеницях. Не мало значення кого. Вішали публічно, зганяючи людей, щоби вони дивилися. Так лякали населення. Це робили всюди — від Попраду до Ясіня. По всій Верховині стояли шибениці. За що вішали? Мовляв, за „русофільство“ простих селян, але достатньо було лише підозри в „русофільстві“. На Верховині було

заарештовано тисячі людей, значну частину з них розстріляно або повішено. Наприклад, у жовтні 1914 року мадяри віддали до суду 800 русинів з Болівця, Канори, Нижніх і Вишніх Верецьких. У Ясені (Рахівський район) протягом одного тижня заарештовано 150 селян, з них до страти засуджено 65 осіб.

На жаль, уряд Закарпаття при Чехословаччині не дбав про те, щоб записати імена закатованих мадярами людей у 1914-1918 роках. Ми наводимо далеко не повний перелік прізвищ закатованих, про яких принагідно вдалося дізнатися в декотрих селах (див. табл.):

Звірь Дмитро, Скичка Федір, Андраш Михайло — всі з Торуня.

В Ясені вбили: Чавагу Юру, Струтинського Михайла, Бронтерука Дмитра, Пуфещука Івана, Стеблюка Миколу (23-річного) — всіх у 1914 році. Поховані в Ясені.

Це лише принагідні дані з декількох сіл.

Іриней Кондратович — офіцер мадярської армії в Першій світовій війні у 1944 році написав: „У 1914 році, після програних битв, мадярські війська почали шукати винуватців. А тих знайшли у галицькому українському священстві. Почали нагинку і на закарпатське греко-католицьке священство, наслідком чого багато закарпатських руських священників познайомилося з тюрмою кошицького військового суду та з концентраційними таборами в Цеглейді, Пейчі, Кечкемийті, Сегеді. Дарма тодішній єпископ Антоній Пап протестував, — нікого не цікавила доля невинно ув'язнених“ („Карпаті Гіродо“ від 30 липня 1944 року у статті „Вілаггаборуш емлійкек. О гириккатолікуш попшаг калваріяло“).

У 1918 році мадярська влада, бачачи поразку й розпад мадярської держави, почала утримувати русинів Закарпаття обіцянками для того, щоб Закарпаття залишилося в рамках Мадярщини. З тієї причини вона анулювала закон Аппоні, який нищив усе руське, а також зняла заборону від 1916 року — вживати в руських школах руське письмо.

Але в 1918 році озвалися американські русини, емігранти із Закарпаття. Вони подали американському президентові Вільсонові Меморандум у справі закарпатських русинів. Ці американські русини вже відчули смак свободи, знали про мадярські злочини проти русинів Закарпаття, і тому принципово виступили проти

Мадярщини. Мадяри ще в 1892 році відчули зміну в поглядах американських русинів і постійно висилали до них з Мадярщини своїх агентів в особах змадяризованих греко-католицьких священників. Ті проводили серед американських русинів агітацію, щоби Закарпаття надалі залишалось в рамках Мадярщини.

Американські русини були зорганізовані в двох церковних товариствах: „Соединенію“ і „Собранію“. „Соединеніє“ налічувало 95 тисяч членів, а його головою був др. Юрій Жаткович. Жаткович народився 2 грудня 1886 року в Голубиннім Свалявського району на Закарпатті. Йому було тільки 5 років, коли його

Ім'я	Вік	З якого села	Коли закатований	Місце поховання
Дем'ян Семен	54	Виш. Верецькі	2.09.1914	невідоме
Малило Федір	54	— // —	09.1914	Виш. Верецькі
Дербаль Іван	40	— // —	12.1914	Кошиці
Бадуль Петро Іванов.	32	Виш. Апша	1914	Виш. Верецькі
Павлюк Іван	28	— // —	— // —	— // —
Надь Іван	25	Виш. Бистрий	10.1914	Виш. Бистрий
Ваков Юра	25	— // —	— // —	— // —
Пожар Юра	17	— // —	— // —	— // —
Ведек Іван	55	— // —	— // —	— // —
Клепа Петро	50	— // —	— // —	— // —
Рубець Федір	18	Волове	29.09.1914	Волове
Федина Іван	18	— // —	— // —	— // —
Білева, Василева жінка	25	— // —	10.1914	— // —
Бобонич Юра	50	— // —	— // —	— // —
Стецунич Іван	38	Вучкове	— // —	— // —
Гангур Іван	21	Копашново	1916	Копашново
Гангур Михайло	19	— // —	1918	— // —
Сідей Іван	50	Майданка	1914	Майданка
Підмалівський Дмитро	49	Малий Бичків	10.10.1914	Мал. Бичків
Бретанюк Михайло	50	— // —	— // —	— // —
Підмалівський Михайло	50	— // —	— // —	— // —
Ізидор Дмитро	18	Торунь	15.10.1914	Торунь

батько Павло переселився в Америку. Старого Жатковича звинуватили в тому, що він одного разу, випивши, сказав, що Росія більша від Мадярщини і сильніша за неї. Цей „непатріотичний“, з погляду мадярів, вигук почув учитель і доніс мадярській жан-

дармерії. Тоді нотар Жаткович мусив утікати в Америку. Там він почав антимадярську діяльність серед американських русинів. Мадярська влада, маючи намір його відсторонити, звинуватила в тому, що він ніби украв державні гроші й домагалася його видачі. Але це їй не вдалося. Отже, син цього Жатковича виріс уже в Америці. Гімназію він закінчив у Пітсбургу, університет — у Філадельфії. Став доктором права, а потім приватним доцентом університету. Також став одним із провідників „Соєдиненія“.

У червні 1918 року „Соєдиненіє“ відкрило у Клівленді, а продовжило в Брадоку свій з'їзд, на якому було обрано дев'ять членів комісії, яка мала виробити позиції з приводу закарпатського народу. До тих дев'ятох членів комісії різні руські осередки послали ще своїх заступників, в т. ч. дев'ять священників. Ця комісія як Народна Рада 23 липня 1918 року розпочала в Гомстеді своє перше засідання і тут двом руським товариствам („Соєдиненію“ і „Собранию“) вдалося прийти до порозуміння і відтепер всі русини Америки злагоджено почали боротьбу за долю Закарпаття. Вони висловили свою вимогу: „Якщо на Закарпатті неможлива повна самостійність, тоді закарпатські русини повинні об'єднатися зі своїми братами з Галичини й Буковини. Якщо і це неможливе, тоді вони повинні отримати автономію“. У якій державі — не сказали. Крім того, вони звернулися до президента США Вільсона з Меморандумом, просячи його, щоби на міжнародній конференції підтримував інтереси закарпатського руського народу. Через два тижні після цього Народна Рада видала свою прокламацію „До всіх угрорусинів“ і виразно заявила, що закарпатський руський народ стоїть на позиції *самостійності*. Тоді зі сторони мадярофілів почалися напади на американських русинів, і внаслідок цих нападів захоплення справою долі Закарпаття немовби притихло. Проте 10 вересня 1918 року Гавриїл Мартяк, адміністратор єпархії американських русинів, видав „Воззваніє к високопреподобному священству і к вірному угроруському народу“, в якому відважно заявив, що народ, який живе під Карпатами, є руським і хоче самостійно вирішувати свою подальшу долю. Смілива й рішуча відозва пробудила із застою американських русинів, і Народна Рада 30 вересня та 1 жовтня в Скрентоні знову провела засідання і вирішила послати делегацію американських русинів до президента Вільсона. Головою

делегації був др. Юрій Жаткович, який мав виступити від імені делегації. Аудієнція у Вільсона відбулася 21 жовтня 1918 року. Вільсон дуже прихильно прийняв делегацію і порадив, щоби русини ввійшли в середньоевропейську унію, яку очолював Тома Гарик Масарик, чеський професор університету в еміграції.

Переговори з Масариком почалися відразу, 25 жовтня 1918 року, в Філадельфії. Русинів представляв Жаткович. Дійшли до згоди, що Закарпаття приєднається до Чехословаччини як федеративна одиниця з широкими самостійними правами, а до Закарпаття входять комітати (жупи): Спіш, Шариш, Абауй, Гемер, Земплин, Боршод, Уж, Угоча, Берег та Мараморош (Откритіє — Експозе Ю. Жатковича був. губернатора Підк. Руси про Підк. Русь, Гомстед Па). Цю декларацію підписали всі репрезентанти обох сторін і виголосили її в Філадельфії 26 жовтня 1918 року. Від імені закарпатського народу декларацію підписав др. Юрій Жаткович. Представники Чехословаччини 2 листопада 1918 року всі договори, укладені професором Масариком, визнали правочинними (Газета „Словак“, 05.03.1923).

Тепер усі американські русини мали висловитися, до якої країни має належати Закарпаття. Так, 11 листопада 1918 року в Скрентоні відбулося всенародне засідання американських русинів, де вони двома третинами голосів проголосили приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Засідання також послало на конференцію до Парижа делегатів: Жатковича, Горзова і Гардоша, які там репрезентували Закарпаття.

Між тим у США відбувся другий з'їзд американських русинів у Скрентоні, і на ньому було вирішено, що русини приєднуються до Чехословаччини з правами найширшої автономії, як штат, на федеративних основах. До Русинії мають належати всі — „от першого начала“ русинські жупи, що були в Мадярщині, які ми вище назвали. Але ще було проведено голосування на приходах (парафіях) русинів, й американські русини переважно більшістю висловилися за приєднання до Чехословаччини.

Тут ще пояснимо, чому американські русини назвали Закарпаття Руською країною або Русинією. Назва „Руська Країна“ мала свою історичну основу, тому що територія Закарпаття так згадується ще у XII столітті. Країною називалося багато самостійних

поселень у Бережському комітаті і в Мукачівській єпархії, цей термін залишився аж до наших часів під назвою „Дістріктус Крайнієнзіс“ — округ Крайнянський.

Отже, договір Жатковича з Вільсоном і Масариком прийняла й Американська Народна Рада русинів Скрантовською резолюцією, в якій вказувалося, що Угорська Русь як штат, на федеративній основі, з найширшими правами, приєднується до Чехословаччини при умові, що до неї будуть входити споконвічні руські комітати (ми їх уже називали), отже, від Попрада до Ясіня. Рішення цієї ради підтвердив і плебісцит, проведений серед закарпатських емігрантів у США. Договір з Масариком схвалила й міжнародна конференція 3 березня 1919 року. (Жаткович, Откритіє). Отже, тоді йшла мова навіть про Чехословацько-руську республіку.

Дуже важливо, щоб ми знали, що пише про договір між американськими русинами і Масариком чеський учасник подій і дипломат у статті „Приєднання Закарпаття до ЧСР і Конституція Підкарпатської Русі“ доцент Бденек Пешка (Устава Подкарпатське Русі. — Братіслава, часопис учене сполечности Шафаржікови, роч. III, 1929, с. 327-334).

„Мадяри противились від'єднанню території Підкарпатської Русі від Мадярщини й домагалися, щоби там був проведений плебісцит, але вони не мали інтересу на якомусь окремому положенні підкарпатських русинів у Чехословацькій республіці, тому що тут йшло про немадярську національність. У їхній відповіді союзникам з дня 10 і 12 лютого 1920 не знаходимо навіть сліду про домагання якоїсь автономії для цієї території. А також чехи й словаки первісно не рахували з приключенням тієї території, — не знаходимо і згадки про щось подібне в жадному з революційних документів акції за засновання чехословацької держави (с. 327. Тут наводяться документи з творів Масарика, Бенеша та інших).

23 липня 1918 року відбувся з'їзд русинів у Гоместеаду (США), й тут йшла мова про те, що як нема можливості досягти *цілковитої самостійності*, об'єднатися з русинами *галицькими*; тоді домагаються хоч автономії, але не висловились про те в рамках якої держави. Президент Вільсон, з яким вели переговори, перші два прохання оголосив як нездійсними, отож їх діяльність зосередилась

на вимогах автономії. 25 жовтня 1918 року відбулася конференція американських русинів з Масариком, де говорилося про приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини. 19 листопада 1918 року відбувся з'їзд русинів у Скрантоні, Пенн., який вирішив, що русини приєднуються до Чехословацької Республіки з правами найширшої автономії, як штат на федеративній основі, а 20 грудня 1918 року був проведений плебісцит серед американських русинів, який підтвердив, що Підкарпатська Русь має приєднатися до Чехословацької республіки як автономний штат на федеративній основі“.

Цю цитату ми навели лише тому, щоби показати, що чехи були свідомі того, що підписали і чого ніколи протягом 20 років не дотримували.

Одночасно зазначимо, що про всі ці дії на Закарпатті в 1918 році нічого не було відомо.

Тепер подивимося, що діялося на українських землях, зокрема, в Закарпатті.

19 жовтня 1918 року Українська Національна Рада, що утворилася з політичних представників Галичини й Буковини, проголосила на українських землях колишньої Австро-Мадярської монархії Західноукраїнську державу, яка згодом прийняла нову назву — Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). У проголошенні Української Національної Ради говорилося: „Увесь український етнічний край в Австро-Угорщині, а саме: Східна Галичина з прикордонною лінією по річці Сян, включно Лемківщина, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет, і українське пасмо північно-східної Угорщини становлять єдине українське територіальне ціле. Ця українська національна територія цим констатується за Українську державу“. Як далі побачимо, закарпатські русини проголосили приєднання Закарпаття до цієї української держави. Однак внаслідок розв'язання польсько-української війни уряд ЗУНР не зміг зайняти збройними силами українську територію північно-східної Мадярщини — Закарпаття.

Розуміючи свою національну єдність зі своїми братами по той бік Карпат, широкі народні маси Закарпаття прагнули воз'єднатися з ними. Закарпатські русини на народних маніфестаціях рішуче домагалися воз'єднання зі своїми одноплемінниками по той бік Карпат у єдиній незалежній національній державі.

27 жовтня 1918 року настав розпад Австро-Мадярської держави. Це, зокрема, приголомшило Мадярщину. Від неї відриваються хорвати, серби, румуни і словаки. Заворушилися і русини.

Заслугами греко-католицького священика Ємиліяна Невицького з Пряшівщини, потім священика з Якуб'ян, що біля Старої Любовні, Михайла Мигалича й інших священиків та мирян Йосифа Рибовича, Петра Шими, Івана Мурцка, Івана Чанди, др. Ємиліяна Торонського, др. Миколи Завадського організовується селянство на Спіші, Шаріші, Бардіївщині, Свидниччині, Лабірщині й Гуменщині, і на 8 листопада 1918 року була скликана до Любовні перша Руська Рада. Гідне спомину очевидця про Першу Народну Раду на Закарпатті увійшло в історію: „Вже раннім ранком дня 8 листопада 1918 року плив з усіх сторін нарід до старинного замку нашої Любовні. І не надіялись старинні мури цього замку ніколи, що прийде такий час, а в нім зберуться на віче свобідні внуки і правнуки тих дідів і прадідів, які під примусом панської нагайки будували його колись своїми спрацьованими мозолистими руками... Хоч Любовня ще була обсаджена мадярським військом, та ніхто вже не відчував перед ними страху. Зразу задзвонив вічевий дзвін, як колись на вічах у давніх руських предків. Нарід заворушився. Була хвилина, якої наш руський нарід ще не переживав. Грімко залунало зі старого Любовнянського замку „Многая літа“ на щастя й майбутнє руського народу, та поплило ген далеко, поза любовнянські мури, вниз аж до кожного села, до кожного руського серця. Сипалися палкі промови, захоплювали душі того вченого і того невченого аж у саму глибину. Виступає на трибуну й голосить слово якуб'янський намісник Михайло Мигалич. Важко описати одушевлення, коли той поважний руський патріот немов патріярх зі зверненим лицем до сходу складає в жертву на державні цілі руського народу перших тисячу крон і кличе: „Нехай з цієї скромної лепти виростуть мільйони на те, щоби наш руський нарід міг приплисти до пристані свободи. Я кличу до тебе, руський народе: від Любовні аж по Сигіт до святої боротьби за свободу!“

З важливіших постанов, які прийняло віче, були такі:

„Руська Народна Рада стоїть на основі права самоуправи народів у їх етнографічних границях, й ніколи не погодиться з тим, щоби русини були порозривані й прилучені до других народів, бо

це було б насильством на нашому народі. Руська Народна Рада є керівником народу і здійснює волю народу“.

З віча ця Руська Народна Рада видала Маніфест до народу, який пролунав по всьому Закарпатті і приголомшив Будапешт. Ця Рада поширювала свою діяльність на цілу Пряшівщину і перенеслась до Пряшева та далі увійшла в народне життя Закарпаття як Пряшівська Народна Рада. Віче вибрало членів Ради. Душею її був Ємиліян Невицький. Ось як звучав Маніфест Любов'янської Руської Народної Ради:

„Руський народе! Сини Прикарпаття!

Ми жили донедавна в рабстві: чужі збиткувалися над нами, висисаючи із нас останні краплі сил життєвих! Трупом хотіли нас покласти, щоби наша могила стала підніжкою для них! Наша земля, Карпати покрилися холодною імлою; сірий, непроглядний туман облягав вершини наших гір. Ми були близько до сконання! Вже копали гріб для нас! Але ось туман піднявся, імла відступила, перші промені свободи життя засяяли над Карпатами! Ми ожили, ми стали на свої ноги! І сьогодні лиш за одне б'є кожне руське серце: за життя-свободу, за волю народу! Але гляньте навколо себе: в горах Карпатах нас мало є, ми слабкі; слабкі тисячолітньою неволею, до землі прибиті. Вороги і сусіди остряють зуби на нас, кусками хочуть порозривати наше тіло! Смерть ще не перелітала над нами... Нам сили треба, сили й відваги, щоби не попасти в руки ворогів! Сила наша лежить у єдності з братами нашими!

Он всі народи в єдності видять запоруку для себе на ліпшу майбутність. Лиш ми мали б остати отділені і бездольними невірниками пропасти? Чи меншого маєм до життя права як інші? Ні, сини Прикарпаття! Геть з невірою і малодушністю! Ми жити хочемо і жити будемо! Скиньте з шиї ярмо не дамо на себе наново надіти! Не скують уже наших рук у кайдани! Ми будемо сильні, об'єднавшись з братами нашими. Ми не звертаємо в сторону, яку нам показує зневіра і малодушність! Наш шлях веде на Схід! Там грає наша кров у мільйонах сердець; там розвивається наше плем'я здорове і сильне, там звучить в устах мільйонів наша милозвучна мова, наша гарна пісня! Той чудовий величезний край, розвинений від Творця всіх багатств і красот світу, він має бути нашим краєм і нашою вітчизною, щоби забезпечити для нас повну національну

свободу і цим шляхом зберегти для нас на віки вічні нашу народну окремість, особливо нашу материнську мову, щоб дати можливість і запоруку нашому народу розвиватись культурно й економічно та стати на рівень інших цивілізованих народів. Руська Народна Рада, яка зібралася в Пряшеві в сьогоднішній день, в надії, що краща майбутність зближить усі руські племена і в недалекому часі південь та північ із далеким сходом у братській згоді подадуть собі руки, признавши правдиву волю всього карпатського руського народу, торжественно оголошує перед цілим світом, що руський народ, живучи по обох сторонах Карпат від Дунаю, Попраду по Тису, об'єднується з Київською Українською Державою. Карпатська Русь подає в сьогоднішній день братам своїм з Галича та Буковини, приєднаними уже матір'ю руських міст із славним Києвом!

Най українська земля станеться віднині і нашою землею; най Карпати стануться віднині твердиною на захід нашої великої держави!

Сини України!

Коли ми, ваші брати, з обох сторін Карпат об'єднуємося з вами в одне державне тіло, складаємо надію не лише на поміч вашої сильної братської руки, але звертаємо одночасно очі з довір'ям і туди, де нині рішається доля многих народів!

Справедливість світового трибуналу най розважить і нашу народну справу рівною справедливістю, як сильніших і щасливіших від нас народів!

Руський народе Прикарпаття!

Тріумфуй у день нашого возз'єднання з великою Україною!

Вперед до щастя, до волі, до слави!"

Вістка про рішення Любонянської Ради дійшла до Пешту. Захоплена нею, руська молодь у Пешті 25 листопада написала листа Еміліянові Невицькому: „Слава вам, що застаєте наш народ! А сором тим, які „неправедним путем ходять“ і народ наш безчесно хочуть продати мадярам, і не хочуть чути, що народ голоситься до України“.

За Україною висловилося населення Пряшівщини так: у Бардієві — 17 листопада 1910 року, у Свиднику — 29 листопада, у Стропкові — 30 листопада, у Лабірці — 2 грудня. Подібні проголошення були і в інших краях.

У Свиднику головою Народної Ради був обраний учитель Іван Поливка. В цій Народній Раді була зосереджена вся адміністративна і поліцейська влада. Вона звільнила мадярських урядників і поліцаїв і все передала місцевим русинам. Ця Маковицька Народна Рада стала відомою в народі як „Маковицька Республіка“, яка об'єднувала всіх лемків в межах Маковицької домінії XVIII століття, в яку входили сучасні райони: Бардівський, Свидницький, Стропківський, Гиральтівський. До цієї республіки приєдналися і представники галицької Лемківщини. Але ідею „об'єднання лемків“ звали на ніщо поляки.

Ініціатором заснування Народної Ради в Ужгороді став професор гімназії Осип Бокшай. Восени 1918 року він повернувся до Ужгорода з московського полону. Він оповідав про „ради“ в Росії і про „ради“, що їх засновують чехи та інші нації Австро-Мадярщини. Так, колектив ужгородських професорів вирішив заснувати в Ужгороді „Раду підкарпатських русинів“. Тоді русини Ужгорода зійшлися одного вечора в хлоп'ячій учительській семінарії і заснували Раду. Головою Ради обрали каноніка др. Симона Сабова. Він починав наради по-руськи. Але під час дебатів декотрі члени не знали плавно висловитися по-руськи і тому наради частіше проходили мадярською мовою. Після великих нарад член Ради о. Фленько завжди ставив запитання: „Коли буде наша, руська Рада, радитися по-руськи?“

Русини в Ужгороді й на Закарпатті взагалі не були поінформовані, що, властиво, діється у Відні. Суворя мадярська Рада послала у вересні 1918 року до Відня професора Августина Штефана, щоби довідатись про ситуацію. А. Штефан у Відні зустрівся з українськими послами, але тоді про цілковитий розпад Австро-Мадярщини ще не говорилося, ситуація була неясна. А. Штефан не дізнався нічого конкретного, але приніс перші тризуби на Закарпаття.

Між тим владу в Мадярщині перейняв Каролі. Єдине руське товариство, яке тоді на Закарпатті існувало, було Акціонерне товариство „Уніо“. На 5 жовтня туди були скликані русини Ужгорода, які вирішили на 9 жовтня скликати ширше засідання, яке відбулося в учительській семінарії. Тоді була вибрана 30-членна Рада руського народу. Ця Рада вимагала для русинів дотримання всіх тих прав, які нова мадярська влада Каролі дасть всім немадярським народам.

Бажаючи зберегти Закарпаття для Мадярщини, нова мадярська влада 24 грудня 1918 року оповістила автономію Руської Країни на чолі з міністром Орестом Сабовим. Видала також закон № 10 про самоврядування руського населення, яке проживає в Мадярщині, назвавши той край Руською Країною в рамках Мадярщини. Але русини на цьому не заспокоїлися, бо цей закон обмежував Руську Країну лише до чотирьох комітатів, а саме: Ужгородського, Бережанського, Угочського і Марамороського, а тим часом Земплін, Шариш і Спіш та цілу Пряшівщину мадярський міністр Яси пообіцяв словакам. Крім того, мадярська преса різко виступила проти цього закону, так що навіть не можна було впровадити руську мову в школи. Мадярські шкільні інспектори ігнорували проголошений закон, не визнавали Ужгородську Народну Раду і було видно, що закон № 10 залишиться на папері, щоби баламутити русинів. Коли представники Ужгородської Народної Ради домагалися в Будапешті, щоби їм була передана влада на Закарпатті, в мадярських міністерствах сміялися з них: „Де там Руська Країна? Де вона?“ Навіть не бажали розмовляти з делегатами русинів, а до керівництва Руською Країною підвели мадярів, які навіть не вмели по-руськи розмовляти.

Політична ситуація в Мадярщині після Першої світової війни була така: 17 жовтня 1918 року довговічний керманіч мадярської політики прем'єр граф Іштван Тісо виголосив, що національного утиску в Мадярщині не існує: „Нам треба постаратись розвіяти той помилковий погляд, що мадяри є утискувачами національностей“, — сказав він у парламенті. На те йому відповів депутат від румунів: „Була це політика ваша і ваших міністрів Аппоні, Банффі та інших — знищити національності. Ви помиляєтеся, якщо думаєте, що тепер, коли пересядете на другий стілець, будете далі грати фальшиву гру. Національності в Мадярщині, крім експлуатації, ще й культурно утискувані. Їх рідна мова не має права звучати в школі, уряді, і вже навіть у церкві“.

Мадярські політики, які ліпше розуміли ситуацію, бачили, що Мадярщина знаходиться у великій небезпеці. Граф Іштван Тісо був убитий пострілом мадярського вояка, своєю смертю він символізував загибель старої Мадярщини. 31 жовтня 1918 року владу перейняв граф Мігаль Каролі. Він бачив порятунок Мадярщини в надан-

ні національних прав немадярським народам. Його влада стала обіцяти національностям різні поступки. Уже 23 листопада 1918 року Каролі в ім'я мадярської влади видав прокламацію: „Усім народам, які розмовляють не по-мадярськи“. В ній він обіцяв крайову автономію національностям і закликав народи, щоби не відривалися від „старої вітчизни“. 24 грудня 1918 року мадярська влада виголосила закон про автономію Закарпаття — Руської Країни. Але не означила меж тієї країни, мадярська влада ту Руську Країну не визнавала. Але й влада Каролі не встояла. Її скинули комуністи на чолі з жидом Белою Куном. В кінці травня 1919 року мадярська комуністична армія зайняла Кошиці, Пряшів і Бардіїв, а 16 червня 1919 року була виголошена Слов'яцька Радянська республіка. Значимо: не словацька, а слов'яцька. Це була акція слов'яків з Пряшівщини. Бела Кун тоді проголосив, що Слов'яцька республіка видала розпорядження: „Кожна на Словаччині мова є рівноправна. На основі цього розпорядження влада буде публікувати необхідне мовами, які вживають у належних районах“. Але ця Слов'яцька Народна Республіка не мала означених кордонів, відчувала свою правочинність лише в Пряшівському районі, а її правофлангові уже 1 липня 1919 року разом з мадярськими комуністичними військовими частинами відійшли з Пряшева до Будапешта. В Мадярщину ввійшли румунські війська і 3 серпня 1919 року зайняли Будапешт. Так скінчилися мадярські акції проти Закарпаття за його втримання в рамках Мадярщини.

Якою тоді була ситуація на Закарпатті? Села Закарпаття були українськими, як тоді звали русинськими. Але міста були з мадярською більшістю тому, що мадяри записували жидів як мадярів за національністю. Жиди в Мадярщині могли записувати себе до „Мойсеевої релігії“, але як національність записували — мадярська. Так, наприклад, у Гуменному було 30% жидів, у Бардієві — 33%, у Пряшеві — 18%, у Рожняві — більше як іншого населення, багато було в Ужгороді, а найбільше — в Мукачеві та інших містах Закарпаття. Ці відсотки мадярів-жидів мадярська влада використовувала і в 1938 році, коли внаслідок того, як це проголосив тогочасний чеський міністр закордонних справ Хвалковскі, Ужгород, Мукачево й Берегово були приєднані віденським арбітражем до Мадярщини.

Що було у 1918 році із Закарпаттям? Закарпаття хотіла прибрати до рук Румунія, бо ніби його в серпні 1916 року пообіцяла Антанта за вступ у війну проти центральних держав. Частково мали міжнародну підтримку і амбіції Польщі з приводу приєднання до неї Закарпаття. Було тут і прагнення Мадярщини утримати Закарпаття в своїх рамках. Мала частина світової громадської думки підтримувала український народний дух, якого мінімальною програмою було створити Західноукраїнську державу (Галичина, Буковина та Закарпаття).

В той час на Закарпатті почалася визвольна боротьба закарпатських русинів-українців зі зброєю в руках. Світ тепер побачив обман мадярів, які світу проголошували брехню про вірність закарпатських русинів Мадярщині.

8 листопада 1918 року, в день св. Дмитрія, в Ясені відбулися збори всього населення Ясені. Трибуна була прикрашена блакитно-жовтими прапорами. На зборах промовляв Степан Клочурак. Ці збори прийняли назву Українська Народна Рада в Ясені. Головою її став Степан Клочурак. Збори вирішили приєднати Закарпаття до України. Згідно з цим рішенням Степан Клочурак та Іван Климпуш виїхали до Станиславова і там передали урядові Західноукраїнської Народної Республіки рішення зборів про об'єднання Закарпаття з Україною. Прийняв їх тогочасний прем'єр-міністр др. С. Голубович. Тоді Західноукраїнська Народна Республіка вела боротьбу з поляками.

Визвольний рух поширювався по цілій Мараморощині. В усіх її селах засновувалися Народні Ради з метою відірватись від Мадярщини і злучитися з іншими українськими землями. Цей народний рух в Марамороші очолив др. Михайло Брящайко.

Мадярська влада, рятуючи ситуацію, іменувала міністра для русинів. Цим міністром став др. Орест Сабо, який виготовив проект автономних прав для русинів. Для обговорення цього законопроекту він скликав на 10 грудня 1918 року до Будапешту збори, на які кожне село з руською більшістю населення вислало своїх делегатів. Делегати, за малим винятком, були проти дальшого співжиття з мадярами в одній державі. Від греко-католицьких священників української орієнтації були о. Михайло Медве, священник з Довгого й о. Петро Долинай, священник з Реметів.

10 грудня 1918 року міністр Сабо спільно з професорами університету в Будапешті, русинами-ренегатами, відкрив збори, промовляючи по-мадярськи. Він прочитав уже заготовлений Маніфест, в якому говорилося: „Угроруський народ залишається вірним своїм тисячолітнім традиціям і вітчизні, і жадає відносно свого народного життя від мадярського народу лише забезпечення автономних прав“. Міністр Сабо висловив надію, що делегати схвалять Маніфест. Підвівся др. Юлій Брящайко. Він запротестував проти змісту Маніфесту, вказавши на кривди, заподіяні нашому народові ще задовго до війни й особливо під час війни. „Місце, де має вирішитись доля нашого народу — не Будапешт. Про свою долю можна вирішувати тільки на своїй землі. Наш народ домагається приєднання до України, до своїх братів“, — сказав др. Юлій Брящайко. Священик Петро Долинай з Ремет, що в Мараморощині, запротестував проти ведення дискусії мадярською мовою. „Невже соромитесь мови свого народу?“ — запитав. Тоді збори почали вести руською мовою. Виступив священик з Довгого Михайло Медве: „Ми, русини, повинні триматися засади: „Свій до свого“, — проголосив. „Мадяри зробили з нашого народу рабів! — говорив ще священик П. Долинай. — Граф Аппоні у церковних школах забороняв учити наших дітей рідною мовою“. Виступив учитель з Хуста Іван Куртяк, який почав вихвалити мадярську владу, але він доповіді не закінчив, його стягли з трибуни (цей Куртяк пізніше в Чехословаччині був мадярським шпигуном). Промовляв і Степан Клочурак: „Мадяри надіються, що наш народ знову натягне ярмо неволі на свою шию... Вони забули, як вони наших батьків виховували в своїх тюрмах і на шибеницях. Хто любить свій народ, повинен це місце покинути...“ Голова зборів позбавив його слова, але делегати вирішили покинути збори. Вони закричали: „Хочемо збори на своїй власній землі і там будемо рішати!“ На це підготовчий промадярський комітет вирішив провести збори 21 січня на Закарпатті, а місце визначить мадярська влада. Та пізніше містом зборів означили Мукачево. А щоби обманути народ, мадярський уряд подав у газетах повідомлення про заяву вірності руського народу Мадярщині. (Тут зазначимо, що делегати виїхали з Будапешту різними поїздами, що не вели просто на Закарпаття, бо на них мадяри робили засідку, щоби їх ув'язнити чи вбити).

Між тим ініціатори проголошення вірності Мадярщині скликали на 18 грудня 1918 року з'їзд у Сигот. Вони старалися зробити так, щоб на з'їзд прийшли лише прихильники Мадярщини і там проголосили вірність Мадярщині. Сигот був столицею Мараморського комітату. В комітаті в семи округах мали переважно більшість русини, в кількох селах — румуни. Мадярське і частково змадяризоване населення становило в Сиготі незначну національну меншість, тим більше, що воно не було корінним населенням, лише призначеним туди мадярськими урядниками.

Люди зійшлися на збори, але прихильників мадярів з рядів народу не було. Виступив сигітський адвокат др. Гоцук. Він почав говорити про вигоди злуки з Мадярщиною, але як тільки про це згадав, люди почали кричати, і він далі не міг говорити. „Не хочемо нічого від мадярів! Хай живе Україна, ми до України!“ — кричали люди. Не допомогли мадярам і інші промовці. А хто силою рвався до трибуни, того стягали. „Кого поставити на трибуну на місце Гоцука?“ — запитали ініціатори. „Брящайко хай буде головою зборів!“

Виступ Брящайка вітали вигуками й оплесками. Тепер народ одностайно ухвалив злуку Закарпаття з Україною. Всі ініціатори зборів мовчали. Збори вибрали Мараморську Руську Народну Раду й вибрані члени ради перед народом склали присягу на синьо-жовтий прапор: „Я... божуся єдиному і всемогутньому Богу, що буду права руського народу вірно боронити, народ заступати і волю його сповняти. Так ми, Боже, помагай!“ Збори доручили Раді скликати всеруські збори — собор усіх русинів, що жили в Мараморші — до Хуста на день 21 січня 1919 року, і щоб кожна громада від тисячу чоловік вислала одного представника. В кожному селі має бути заснована Народна Рада. За пропозицією Євгена Пузи, кожна Рада в селі має організувати місцеву міліцію та її озброїти. До штабу майбутнього закарпатського війська вибрано: Євгена Пузу, Степана Ключурака-молодшого, учителя Миколу Сабатюка, Петра Калинюка, колишніх старшин австро-мадярської армії. Також між селами був утворений живий зв'язок за посередництвом постійних кур'єрів.

2 січня 1919 року в Станиславові відбулося урочисте засідання Національної Ради Західної України, на якому було проголошено

об'єднання Західної України з соборною Україною. На це засідання із Закарпаття прибули такі делегати: Степан Ключурак, Євген Пуза та Іван Климпуш. Головою Національної ради був др. Є. Петрушевич. Від Закарпаття на засіданні промовляв Степан Ключурак. Він передав засіданню волю закарпатських українців приєднати Закарпаття до України.

6 січня 1919 року в Ясені Українська Народна Рада роззброїла 620 мадярських вояків і перебрала владу в свої руки. Була проголошена Гуцульська республіка і було створено своє військо.

15 січня 1919 року гуцульські війська зайняли Сигот. У той час військо Гуцульської республіки нараховувало приблизно 1100 вояків. Навколо Сигота розміщували руські села Миків, Кречунів, Довге Поле, Ремети, Рівне та інші, а румунів у Сиготі було значно менше як русинів.

Своє бажання воз'єднатися з усім українським народом виявили рішенням різні місцеві Ради. Наприклад, ще в грудні 1918 року селянська Рада села Синевір Міжгірського району в своїй резолюції проголосувала: „Ми, народ Синевіра, єдиногласно заявляємо, що ми хочемо до України присоединитися і з ними во єдно жити... з своїм народом, з нашими братами хочемо любовно жити, з тими, звідки наш корінь походить, от востока“. Протокол засідання Ради підписали 64 представники села й закріпили офіційною печаткою. 11 січня 1919 року сільська Народна Рада села Синевірська Поляна в своєму рішенні проголосила: „Ми, русини, жиючі в Карпатах в границі Галиції, согласні приключитися или соединитися до руської України так если будемо пользоваться государственною землею і лісом, оби усьо було на село жителям, бо ми туй люди зовсім бідні, бо нас туй государственное панство притисло було так, що совершенно не моглисьме прожити, та оби нам в каждом селі порозділена була на жителей земля государственна і ліси“. Рішення підписали 97 селян. 16 січня 1919 року село Бедевля Тячівського району прийняло таке рішення: „В селі Бедевлі сільська Рада подержала собор, і то потвердили наші члени, що ми приключаємося до великої Русі України, котра Україна состоить із 40 мільйонів народа“. Такі й подібні рішення приймалися й іншими селами.

Після з'їзду в Сиготі мадяри почали переслідування. Знущалися над народом Закарпаття, члени Рад мусили переховуватись, навіть

не могли розіслати заклики до сіл, щоб представники прийшли на всенародний з'їзд до Хуста. Але вістка йшла з уст в уста, і на призначений день люди рушили до Хуста. Їшли пішки й возами, бо залізницю якраз на той час було паралізовано. На з'їзд до Хуста Любовнянська Рада послала свою згоду на створення Центральної Руської народної Ради з тим, що вона прилучається до рішення Хустського з'їзду. Ужгородська Рада послала своїх делегатів, серед них Віктора Желтвая, Михайла Григашія, Осипа Бокшая, Августина Штефана і Юлія Гаджегу — всі вони професори. Ця делегація дісталася до Хуста возами і пішки, але приїхала вчасно. Делегати реєструвалися в хустській церковній школі, а з'їзд відбувся на подвір'ї церковної школи. З'їзд організували брати Брящайки. З декотрих сіл делегати йшли два-три дні пішки, щоби дійти до Хуста.

З'їзд почався Службою Божою в церкві. Делегати пішли до церкви. На амвоні в церкві три синьо-жовті прапори. В середині й довкола церкви багато народу. Наприкінці Служби Божої хустський священник Парканій освятив прапор. Після Служби Божої у дворі церковної школи, біля церкви, збори відкрив др. Юлій Брящайко, проголошуючи: „Не хочемо бути слугами чужих народів!“ Головою зборів був обраний др. Михайло Брящайко. Вибрали президію і після промов та голосних проявів: „Не хочемо Пешт! Йдемо до Києва!“ — всенародні збори в Хусті 21 січня 1919 року прийняли рішення про об'єднання всіх русинів із Марамороської, Угочської, Березької, Ужанської, Земплинської, Шариської, Спішської та Абауй-Турнянської жуп і приєднання ними заселеної території до України. Усіх було 420 легітимних послів, як вибраних репрезентантів від 420 тисяч русинів. Також вибрано для всього Закарпаття Руську Центральну Раду. Вже заходило сонце, коли завершувався собор. Всі учасники пішли під церкву і там присягали на український прапор.

(Зазначимо, що радянські „історики“ при описі цих подій говорили неправду: нібито Закарпаття проголошувало приєднання до Радянської України. Але такої тоді ще не було).

Мадяри кинулися рятувати ситуацію. Організували вибори до руського сейму Закарпаття Руської Країни. Народ Закарпаття не взяв участі у виборах. Незважаючи на це, було сфабриковано процес: мадярофільські депутати з'їхалися до Мукачева. В Мука-

чівському міському домі зареєструвалися 36 псевдовибраних. Засідання відкрив наперед призначений губернатор Руської Країни адвокат др. Августин Штефан, мадярофіл; він привітав делегатів, представив міністра Закарпаття др. Сабо. Міністр зачитав програму мадярського уряду щодо Закарпаття. Він та іже з ним вважали, що делегати все схвалять. Але піднявся делегат від Середнянського району о. Константин Грабар: „Ми, русини, радіємо, що вже в нас зазоряло. Але не знаємо, чи ми тут, у Мукачеві, лише гості, чи в себе вдома, бо мадярська влада ще не означила наші кордони. Тож ставлю вимогу до влади, на руки пана міністра, щоби влада до 8 днів означила й подала сеймові Руської Країни до відома, які її кордони, бо інакше будемо шукати інших шляхів як захистити руський народ. Одночасно ставлю вимогу, щоби ми ці наради перервали і не радилися доти, доки не одержимо відповіді від уряду“. Це схвалили всі делегати.

Але з того нічого не вийшло. Мадярський уряд так розраховував на цей, Мукачівський сейм, а він також постав проти мадярів. Мадярська влада же нічого не могла вдіяти. В Будапешті була встановлена комуністична влада, Мадярщина була проголошена радянською республікою. Цю комуністичну мадярську владу взяли в руки жиди на чолі з Белою Куном. Подібне відбулося і в Мараморозі. Але Сигот уже окупували румуни, які вигнали звідти військо Гуцульської республіки, що було слабо озброєне і не могло протистояти регулярній румунській армії. Тепер директоріат мадярської комуністичної влади на Закарпатті розмістився в Хусті. Але наприкінці квітня 1919 року комуністична влада в Мараморозі була замінена. Вона складалася виключно з жидів.

Одночасно з польським наступом у Галичині в 1919 році розпочали свій наступ на Закарпаття і румуни. Вони заарештували активістів руху за приєднання Закарпаття до України в Ясені, грабували населення, забирали від селян худобу й збіжжя і за те не розраховувалися. Крім того, били людей, знущалися над ними.

В Україні тривала боротьба на двох фронтах: проти поляків і проти росіян — білих і червоних. Надії на допомогу Закарпаттю не було звідки сподіватися. А тим часом 12 січня 1919 року до Ужгорода ввійшло чеське військо. Комендантом війська був італійський полковник Чафі. В кінці січня прибули до Ужгорода

посланці Масарика — капітан Пісецькі та Бака, і поінформували русинів про договір американських русинів з Масариком та показали протоколи договору про приєднання території Закарпаття до Чехословаччини. Тоді чеські війська витіснили мадярські військові частини із Закарпаття, а румунські війська відійшли. Румунські війська 16 квітня розпочали наступ у напрямку на Будапешт, а 27 квітня чеські війська захопили Перечинський і Березнянський округи, а також Середнє й Мукачево. Раніше, ще в березні 1919 року, до Ужгорода прибув посланець від американських русинів Жаткович, який розповів про позицію американських русинів і про те, що міжнародна конференція, на якій він виступав від Закарпаття, 17 березня 1919 року прийняла рішення про автономію Закарпаття в рамках держави Чехословаччини. Однак через погіршення політичної і воєнної ситуації на решті українських земель і негативного ставлення Антанти до вирішення українського питання, намір приєднати Закарпаття до України ставав чимраз менш реальним. Для закарпатських русинів залишилися дві можливості: бути у складі Мадярщини або приєднатися до новоутвореної слов'янської Чехословацької держави.

Так, на 8 травня 1919 року зійшлися до Ужгорода представники усіх трьох руських Рад: Ужгородської, Пряшівської (колишньої Любовнянської, перенесеної до Пряшева) і Хустської. Прибув і делегат від американських русинів Жаткович. З трьох Рад була утворена Центральна Руська Народна Рада, головою якої був обраний Августин Волошин. Ця об'єднана Центральна Руська Народна Рада 15 травня 1919 року склала протокол з 14 умовами, який був запропонований президентові Масаріку і Міжнародній конференції. Представник американських русинів Жаткович тоді проголосив: „Нашою метою залишається принцип, за яким всі люди народжуються свободними і рівними в правах. Підкарпатська Русь приєднується до Чехословаччини як автономна країна“. Тепер Центральна Руська Народна Рада заявила про свою згоду на прилучення Закарпаття як автономної країни до Чехословацької Республіки. При голосуванні за злуку з Мадярщиною не піднеслася жодна рука. Представники всіх Рад вибрали 30-членну президію Центральної Руської Народної Ради й вирішили послати до Праги 100-членну делегацію для урочистої заяви приєднання Закарпаття до

Чехословаччини. 20 травня ця делегація передала рішення Центральної Ради президентові Масаріку. При урочистому переданні промовляли: др. Григорій Жаткович, Августин Волошин і др. Антон Бескид (з Пряшівщини). Передані протоколи наголошували на *цілісності* руської території й *автономії всієї тієї руської території*, у всіх колишніх комітатах, одним словом, на території сучасної Закарпатської області й Пряшівщини. Отже, закарпатські русини приєдналися до Чехословаччини добровільно, але водночас однією з умов того приєднання була автономія Закарпаття. Її проголосив 20 серпня французький генерал Еннок, головний військовий комендант Закарпаття. Міжнародна конференція в Сен-Жермені ці дії схвалила 10 вересня 1919 року і визнала приєднання Підкарпатської Русі як автономного краю до Чехословацької республіки. Першим губернатором цієї автономної Підкарпатської Русі був призначений др. Юрій Жаткович. 18 листопада 1919 року появився генеральний статут Підкарпатської Русі як автономної єдності в рамках Чехословацької Республіки.

Але чехи не зважили ані на договори, ані на рішення міжнародної конференції в тому, що стосується як цілісності, так і автономії Закарпаття.

Варто детальніше зупинитися на перебігу подій при приєднанні території Пряшівщини. Насамперед треба визнати, що прословацької чи прочехословацької діяльності на Пряшівщині ні у 1918-1919 роках, ні до того взагалі не було. Навпаки, проводилася антисловацька й античехословацька агітація. Рада, яка взялася вирішувати долю Пряшівщини, проголосила, що вона на стороні Мадярщини і почала співати мадярський гімн. Як ми вище згадали, у Пряшеві була створена Слов'яцька республіка Рад, але вона не користувалася словацькою мовою, а діалектами поодиноких округів. Ця „республіка“ тривала всього 13 днів. Пряшівщину приєднала до Чехословаччини Руська Народна Рада в Пряшеві, ця Рада була перенесена з Любовні, і тільки її голови ішли до Праги, до президента Масаріка. Ось як про це пишуть словацькі дослідники: „Східнослов'яцька Рада“ після перевороту, в 1918 році, звернулася до мадярського міністерства для національностей в Будапешті з проханням, щоби з теперішньої східної Словаччини витворилася самоуправна область Мадярщини“ (Павел Дворжак, Прві ліде в Ческословенску, с. 181).

Інший дослідник, словак Ярослав Шолц у своїй книзі „Словенско розделене 1919“ (Братіслава, 1969) підтверджує документами те, що ми вже сказали, а саме: що пражівські „словаки“ проголосували за те, щоб залишитися в рамках Мадярщини і стали проти новоутвореної Чехословаччини. Він пише: „24.05.1818 зійшлися в Мартині делегати словацьких політичних партій, але східна Словаччина там не була представлена. Там було вирішено приєднатися до Чехословаччини“. „Пражівські словаки не хотіли Чехословаччини. Пражівський архівар і редактор мадяронської „Нашей застави“ Віктор Дворчак разом з реформатським парохом Л. Ліптаєм і з участю декотрих комітатських урядників заснували 04.11.1918 р. Східнослов'яцьку Народну Раду, яка в своєму зверненні до „східних слов'яків“ виступила проти чехословацької державної думки і за збереження інтегрити Мадярщини. Підкреслювали думку, що східні слов'яки є окремим етносом і не належать до західних словаків, і ця акція Дворчака зустрілась з прихильним відгомоном у східнославацьких колах“ (с. 31). „Протести проти приєднання до Чехословаччини і промадярська позиція проявлялися і в комітатах Абауйсько-Турнянським, Шариським, Спішським і Земплінським“ (с. 33). „На національно змішаній східній Словаччині (в тих часах словаки були малоосвідомлені в словацькості) мадярська армія могла розраховувати на підтримку населення“ (с. 60).

Газета „Русское слово“, що виходила в Пряшеві при Чехословаччині, писала: „В той час, коли Руська Рада в Пряшеві стояла рішуче за приєднання Пряшівщини до Чехословаччини, сучасні словаки Пряшівщини на своїх зібраннях наполягали на приєднанні Пряшівщини до Мадярщини. У 1918 році тогочасний шкільний інспектор у Пряшеві скликав словацьких учителів Пряшівщини на нараду, на якій порушили питання про приєднання краю до Чехословаччини. Тогочасні експоненти словацького руху на Пряшівщині у відповідь заспівали мадярський гімн. Отже, приєднання Пряшівщини до Чехословаччини відбулося лише завдяки русинам“. „У 1919 році не „виходословенського словацького народу“, але лише нас, русинів, питали, чи ми згодні приєднатися до Чехословаччини, і були то наші, руські делегати, які в травні 1919 року були покликані і потрудилися в Празі запропонувати

наші побажання приєднатися до республіки на умовах автономії для всіх карпаторусинів. Де і чим були тоді „словаки“?

Тут, зокрема, підкреслимо, що русини Закарпаття приєдналися до Чехословаччини як автономна територія — від Попраду на схід до Ясені. Її й словацькі представники вважали руською територією. Видно це і з того, що словаки на переговорах з Мадярщиною про свої кордони тричі міняли свою думку. Вони самі не знали своїх кордонів. Перші межі означив др. Годжа таким чином, що вони пролягли майже серединою сучасної Словаччини, і на це мадярська влада легко згодилася. Далі цей заступник Чехословаччини на сході означив як кордон долину ріки Лаборець (Ярослав Шолц, Словенско розделене, с. 28). Аж пізніше, уже за Чехословаччини, словаки посунули свою межу на сході до сучасної лінії, приєднавши Пряшівщину до Словаччини.

З боку українців у Першій світовій війні не було зроблено жодного кроку у сторону чехословацької орієнтації. Словак Ян Маркович так пише у своїх спогадах: „Аж до літа 1918 року, це зн. до переговорів професора Масарика з американськими заступниками русинів, ми не рахували з тим, щоби до республіки могла припасти й Підкарпатська Русь“ (Я. Маркович. Словаці в заграничній революції, 1923, с. 36).

Внаслідок політичних обставин, а особливо неготовності закарпатських русинів-українців до можливості розпаду Австро-Мадярщини, які у вирішальні роки рятували лише сучасну Закарпатську область і Пряшівщину, у 1919 році Закарпаття було розділене на 4 частини. Одна частина — Закарпатська область України — мала утворити разом з Пряшівщиною автономну частину Чехословаччини, але нею ніколи так і не стала. Східна частина Закарпаття з багатьма руськими селами й Сиготом забрана до Румунії, а південна частина Ниру залишилася в Мадярщині, тим часом західну частину приєднали до Словаччини.

Отже, частина Закарпаття, яка назвалася Підкарпатська Русь, була приєднана до Чехословаччини. На жаль, дуже мало представників з чехів це приєднання розуміли по-людському, чесно, гуманно. Так, проф. університету др. Карел Кадлец у 1922 році писав: „Русини приключилися до Чехословаччини з причини необхідності. Коли б у близькому часі постала Україна, то дійде до

злуки закарпатських русинів з Україною. Тому приналежність Підкарпатської Русі до нашої республіки вважаємо чисто провизорною. Буде добре, коли наше суспільство зрозуміє, що ми лише перераховуємо чужий депозит, який, однак, колись будемо мусити видати. Далеко иусить бути в нас навіть думка, щоби наша Русь могла бути краєм, яку маємо експлуатувати. Навпаки, наші русини мають якнайскоріше спізнати, що слов'янська взаємність у нас не є лише пустою фразою“ (Кадлец. К. Подк. Рус. Прага 1922, с. 33-34).

Тогочасні зарубіжні газети писали: „Певно, в усій Європі нема такого убогого й культурно занедбаного народу, як русини колишньої Мадярщини. Три четвертих з них не вміло ні читати, ні писати“.

А цьому убогому народові чехи не надали права, які були обумовлені договором і рішенням міжнародної конференції, вони лише змінили мадярів, і так само з нього висмоктували останне.

Єпископи Мукачівської і Пряшівської єпархій в кінці XIX — на початку XX століть

Єпископ Іван Ковач-Пастелій (1875-1891)
— народився 8 травня 1826 у Велятах, селі, що на захід від Ужгорода, в Земплинському комітаті. Його мати була сестрою єпископа Панковича. Спочатку він звався Ковач, тобто „коваль“, і своє прізвище змінив на Пастелій, що означає „Пастільський“, з села Пастіль на Верховині, звідки походили його предки. Студії закінчив в Ужгороді, а в 1849 році був висвячений на священника. Працював катехитом у Хусті, а пізніше став Хустським парохом, деканом. Звідси, як русин, був обраний депутатом до мадярського парламенту, але нема даних в документах мадярського прем'єра, щоб він активно захищав інтереси русинів. У 1869 році єпископ Панкович іменував його Марамороським вікарієм з осідком у Сиготі. Сучасник написав про нього: „Мукачівським єпископом був Пастелій, призначений 15 березня 1875 року. Це овдовілий сімейний священник, і на нього ніхто не покладав надій (у справі захисту руськості). Громадська думка про нього така, що він з меншого приходу перенісся на ліпший. І він це так розумів. Він знав, що після попереднього (Панковича) і він мусить бути успішним зряддям в руках мадярської влади. А вона його вірність винагородила ще в 1871 році титулом „архимандрита“. Отже, в народних справах доба його єпископства — це доба глухого застою“. В єпископи його висвятив Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець. Все ж таки за 17 років свого єпископства Пастелій зробив і дещо доброго, а саме: відкрив інтернат-сиротинець для священничих сиріт-дівчат, алумнеум для священничих синів, спорудив будинок учительської семінарії в Ужгороді на пожертви духовенства й народу, відновив вежі катедрального храму, закупив великий дзвін тощо. Помер 24 березня 1891 року.

Єпископ Юлій Фирцак (1891-1912) — це останній великий єпископ-патріарх Закарпаття, борець проти мадяризації. Він народився 22.08.1836 року в Худлові (Ужгородський комітат), де його батько

був священником. Гімназію закінчив в Ужгороді, теологію — у Відні, в семінарії св. Варвари. Висвячений був неодруженим, 26.09.1861 року, єпископом Поповичем, і був призначений професором догматики в духовній семінарії. Він володів німецькою, французькою та іншими мовами, і пройшов майже всю Європу. Багато трудився в заснуванні дівочої учительської семінарії і був її першим директором. У 1876 році був іменованій каноніком і ректором духовної семінарії, у 1886 році стає протоієреєм Капітулу. У 1887 році був вибраний депутатом до парламенту від Великоберезнянського округу. В парламенті він ревно захищав права русинів. Після смерті єпископа Пастелія 17.12.1891 року, був іменованій Мукачівським єпископом. Як єпископ заснував дівочу учительську семінарію в Ужгороді. Для піднесення релігійного життя провів два єпархіальні синоди (1891 і 1903 р.), якими старався відновити в своїй єпархії духовне життя й любов народу до свого обряду. Закликав священство й учителів любити свою рідну мову. Цей єпископ дбав не лише про духовне, але й про матеріальне благополуччя народу. У 1896 році, при допомозі Егана, розпочав т. зв. „руську акцію“, про яку ми писали в окремому розділі. Хоч Еган рано помер, єпископ продовжував акцію заснуванням позичкових кас і крамниць. Він хотів вирвати народ з рук лихварів-корчмарів. Мадярська преса, яка була в руках жидів, нападала як на нього, так і на руське священство. Цей єпископ дбав і про руські школи та навчання в них руською мовою. Він видав з цього приводу пастирське Послання, в якому закликав, щоб у церковних народних школах вчилися ретельніше і заявив, що він подбає, щоби в школах були руські азбуки, читанки та інші підручники. Тоді на владу знову напали мадярські газети й організації. Його звинувачували в націоналізмі русинів, закинули йому й те, що „18 клериків Ужгородської семінарії записалося русинами“. У той час у руські зони єпархії влада призначала інспекторів, які вели боротьбу проти руських шкіл. Активістом у боротьбі за існування руських шкіл від єпархії був Віктор Гебей, канонік і генеральний вікарій. Про це ми писали в окремому розділі. Щоби приховати руське забарвлення, мадярська влада „руську акцію“ наказала називати „Верховинською акцією“. Єпископ Фирцак намагався врятувати від мадяризації і русинів, які жили за межами Закарпаття. Так, наприклад, в Пешті жило багато русинів.

Ім нав'язували латинських священників. Між русинами виникло невдоволення, вони почали ходити до сербського православного священника. Русини, що працювали в Пешті, вже від 1840 року намагалися відкрити руську парафію. У свята вони сходилися по хатах і співали пісні й коляди. З проханням відкрити в Пешті руську церкву звернувся до Острохолмського архієпископа і Пряшівський єпископ Йосиф Гаганець. Але архієпископ Сцитовський відмовив дати дозвіл тому, що нібито в Пешті замало греко-католиків. У 1890 році відбувся перепис населення. Тоді русин Євген Попович, який був суддею у найвищому суді, отримав від комісії інформацію про кількість греко-католиків у Пешті. Їх налічувалося понад 7 000 осіб. Тоді, в 1895 році, єпископ Фирцак скликав засновницькі збори, вірні придбали старий покинутий латинський храм, і в 1905 році в Пешті відбулося перше старослов'янське Богослужіння. Але в пізніші роки церкву захопили мадяри, ввели в Богослужіння мадярську мову і русини перестали ходити до церкви. Єпископ Фирцак подбав також про те, щоб збудувати руську церкву в Доброчині. Посвячення її відбулося в 1910 році, і співав там 57-членний хор ужгородських богословів. Храм освятив Юлій Фирцак, і зійшлося туди пребагато народу з цілого краю.

Єпископ Юлій Фирцак помер 01.06.1912 року. В похороні взяло участь близько 200 священників, а також багато учителів Закарпаття і простих людей.

Подивімся, що про цього єпископа писали сучасники й що подають мадярські таємні архіви прем'єр-міністра Мадярщини.

„Фирцак — русин душею. Він збереже все, що можна після Панковича й Пастелія зберегти. В сучасних умовах буде балансувати. Але нас не погубить. Запам'ятай: його рідня — Поповичі й Гаджеги, а ті не були зрадниками, навпаки, — істинні брати й проводирі народу. Він ссав „бабчино“ молоко, а „бабка“ — дійсна руська попадя-мати була“ (Архидиякон Е. Сабов).

А ось що написала мадярська дослідниця Маєрова: „Прем'єром Мадярщини в роки єпископа Фирцака був Банффі Дезидер. Юлій Фирцак — велика історична постать закарпатських українців на переломі століть — своїм відомим політичним чуттям спробував пробиватися в складних умовах. Його життєвий шлях вимагає окремої студії. Тут лише для прикладу наводимо, що

саме він, як „правдивий прихильник“ уряду, у 1896 і 1897 роках весною, систематично передає державну субвенцію найекспонованішому мадяризаторові українців — редакторові „Карпаті Лопок“, навіть пропонує її підвищити, але в тому самому часі Юлій Фирцак бере патронат над спілкою св. Василя Великого“.

„Уряд прем'єра Банффі вважав Віктора Гебея, який був заступником єпископа, тим „злим духом“, який сприяв натискові „національної інтелігенції“ та який створював багато перешкод при заснуванні сітки державних (мадярських) шкіл. Протягом 1896 року серед багатьох турбот Юлія Фирцака з'являється й турбота про переселення. В кінці березня 1896 року, повертаючись з Риму додому, він відвідав главу уряду Дезидера Банффі й передав йому без будь-яких коментарів рукопис вимог, сформульований з п'яти пунктів. У четвертому пункті рукопису зазначалося: „В гірських краях ще живе руський народ комітатів Марамороського, Березького, Ужанського і Земплинського. Треба створити умови для прожиття, тоді й переселення в Америку припиниться“ (Держ. архів МЕ, К-26, 1896, II-16). 12 січня 1897 року Юлій Фирцак пише Дезидеру Банффі листа, в якому знову наголошує на проблемі допомоги закарпатському гірському населенню. „В Березьких та Ужанських гірських краях, а також Угочансько-Боржавській долині русини живуть в дуже страшній аж трагічній нужді“, — писав єпископ (Держ. архів, МЕ К-26, 1899. XXXI). „Після цього, 5 лютого 1897 року, Юлій Фирцак вже скликає засідання депутатів парламенту за Ужоцьку, Угочанську, Березьку і Марамороську жупи, щоби обговорити способи й засоби, якими можна було б найкраще допомогти закарпатоукраїнському населенню вже згаданих жуп в його нужденному становищі. Того ж самого року, 7 березня, група депутатів під керівництвом Юлія Фирцака доручила уряду змістовний Меморандум, в котрому домагалася допомоги для гірського населення“ (Кемийн Габор, Іраток о немзетішігі кирдийш тиртинетийгез Модьорорсагон о дуалізмуш корабон, II, 1892-1900. Будапешт, 1956, 525-528,1 528-532.1) (Держ. архів МЕ. 1902, XXXI).

Єпископ Антоній Пап (1912-1924) народився в Кальному в Нирьщині, 17.11.1867 року. Тепер те село називається Каллово. В час його народження це село, хоч і було мадяризоване латинським священиком, ще довго залишалося руським. Батько його

був у Каллові священиком. Гімназію Антоній Пап закінчив в Ужгороді й Левочі, теологію — в Будапешті. Після висвячення на священика працював у єпископській канцелярії і там 29.04.1912 року його було іменовано єпископом-помічником Юлія Фирцака (який довго хворів) з правом наступництва. Управу єпархії він перейняв 01.06.1912 р., в день смерті єпископа Ю. Фирцака.

Ми вже згадували, що поведінка греко-католицького священства, яке було здебільшого змадяризованим, викликала невдоволення в населення, що проявлялося в переході на православ'я. Наближалася Перша світова війна. 20.06.1914 року єпископ А. Пап видав обіжник, в якому відверто сказав, що за невдоволення людей вина лежить на священстві, і тому єпископ закликав те священство, „щоби не були егоїстами, але священниками, щоби були людьми молитви, жили праведно, любили церкву, вчили релігію...“ Єпископ вказав, що „засудження звинувачених у Сиготському процесі — справа для нас не закінчена“. І тут єпископ вказав священству переконливі слова зі Святого Письма: „Загине грішник, але його часть з руки твоєї взищу“. Цей єпископ передбачав трагедію, хотів ще щось врятувати. В період Першої світової війни, коли мадярська влада заборонила кирилицю, ввела латинський календар свят, єпископ став на захист русинів, кирилиці, обряду, став з Капітулом проти нового календаря, бо це все тоді означало кульмінацію мадяризації. Злочин єпископа Панковича, який направив руське священство в русло мадяризації, дався взнаки після Першої світової війни: понад 100 000 вірних відійшло в православ'я. До того ж відбулися політичні зміни, зміщення кордонів. Закарпаття припало до Чехословаччини. Мадяри ще сподівалися повернути його назад і тиснули на єпископа А. Папа, щоби не складав присягу вірності „чехам“. На це чехословацька влада його виповіла з Чехословаччини. Апостольський Престол 14.07.1924 року перевів його як апостольського адміністратора в Мадяричину, до Мішколца, з титулом архієпископа Цизинейського, а на його місце Мукачівським єпископом іменував каноніка Петра Гебея. Єпископ А. Пап помер у Мішколці 24.12.1945 року.

Єпископ Стефан Новак (1913-1920) — народився 04.12.1879 року в селі Убля, на Ужгородщині, в сім'ї греко-католицького священика. Гімназію закінчив в Ужгороді, теологію — в Остро-

холмі, а докторат здобув у Відні. На священника висвячений 9 січня 1905 року, був іменованим префектом та професором богословської семінарії в Ужгороді. В 1908-1913 рр. був вихователем дітей графа М. Палія, який подбав, щоб Новака призначили Пряшівським єпископом. Апостольський Престол схвалив це призначення 20 листопада 1913 року, а висвячений Новак був в Ужгороді 11 січня 1914 року. Був це єпископ у період Першої світової війни, який з нею прийшов до Пряшева і з нею відійшов. Старші священники розповідали, що він врятував багато духовенства Пряшівщини від розстрілу австро-мадярською армією за підозрою в слов'янофільстві. Жодного з них на Пряшівщині не вбили, тоді як у Галичині — багатьох. Мадярським агітаторам вдалося його намовити, щоб не складав присяги Чехословаччині, і він восени 1918 року покинув єпархію, відійшов у Мадярщину і там залишився, покинутий тими, що його агітували і мадярською владою, яка його там не потребувала. Жив у великій нужді, а 5 вересня 1932 року, на 53-му році життя, практично з голоду впав на вулиці Пешту й помер. Після його відходу з Пряшева, 1 жовтня 1918 року генеральний вікарій канонік др. Миколай Руснак управляв єпархією аж до 1922 року, коли прийшов до Пряшева апостольський адміністратор Діонісій Нярадій.

Апостольський адміністратор Пряшівської єпархії **Діонісій Нярадій** (1922-1927) народився в Руськім Керестурі, в Бачках, 10.10.1874 року. Студії закінчив у Загребі, де здобув звання доктора теології. На священника був висвячений 1 січня 1899 року і призначений префектом семінарії, а в 1902 році іменованим ректором семінарії в Загребі. 3 січня 1914 року був іменованим апостольським адміністратором Крижівської єпархії в Бачках, а 5 грудня того ж року — єпископом, і був висвячений на єпископа 9 січня 1915 року в Римі. У 1920 році став Крижівським резиденціальним владикою. У своїй єпархії він у 1915 році заснував „Євхаристійний вісник“, увів до Босні Чин студитів, де вони в Камениці заснували свій монастир. У 1915 році заснували свої монастирі сестри служебниці і василіянки.

Від 30 жовтня 1922 до 22 лютого 1927 року Діонісій Нярадій був адміністратором Пряшівської єпархії. У 1926 році він висвятив у Велеграді Петра Гебея на Мукачівського єпископа, а в

1927 р. в Римі — Павла Гойдича на Пряшівського єпископа. У 1927 році повернувся у Бачки, переніс резиденцію до Загребу. В Крижівській єпархії організував 8 нових парафій і збудував 13 нових церков.

15 листопада 1938 року Діонісій Нярадій був іменованим апостольським візитатором на Карпатську Україну з правами апостольського адміністратора в Карпатській Україні з осідком у Хусті. Там був до 24 березня 1939 року, коли його мадярська військова влада вивезла з Хуста в Югославію.

Діонісій Нярадій — визначний єпископ, який через усе своє життя проніс хоругву апостольства і місіонерства. Він відзначився у піднесенні рівня релігійного життя Пряшівської єпархії. Єпископ Діонісій Нярадій помер в ніч з 13 на 14 квітня 1940 року несподівано, у парафії Мрело Поле, де був на канонічній візитації. Його поховали 19 квітня 1940 року в церкві, у Руськім Керестурі.

Хронологія подій. 1718-19... роки

- 1718 — засуха по всій Угорщині.
 1719 — збудовано монастир у Бедевлі.
 1720 — в Ужгороді проживало 35 ремісників.
 1723 — масовий весняний падіж худоби.
 1724 — зимою не було снігу.
 1726 — голод у Марамороші.
 1728 — затримано книгонош із російського міста Володимир. 500 книг конфісковано.
 1728 — Мукачівсько-Чинадіївська домінія перейшла до рук графів Шенборнів (152 села, 4 міста, 15 присілків, 14 000 людей).
 1728 — у селі Підгоряни графами Шенборн відкрито пивоварню і винокурню.
 1728 — Берегово стало власністю графства Шенборн.
 14.12.1729 — два землетруси на Закарпатті з епіцентром у селі Вонігово.
 1730 — нова хвиля німецької колонізації. Приїхало понад 200 ремісників та спеціалістів з виноградарства. Заселили села Коропець, Березинку, Кучаву, Шенборн.
 1732 — австрійськими майстрами збудовано лісопильню у Бичкові.
 1732 — німецькі колоністи заснували Нове Село.
 1733 — у Мукачівському монастирі введено титул протоігумена.
 1733-1738 — Мукачівський єпископ Симеон Олшавський.
 1738-1742 — новий Мукачівський єпископ Гавриїл Блажовський.
 1739 — мор в Угочі.
 1739-1743 — повені та мор у жупі Берег.
 1740 — в Ужгороді засновано вчительську семінарію.
 1742 — мор в Марамороші.
 1742-1767 — Мукачівський єпископ Мануїл Олшавський.
 1744 — в Мукачеві відкрито богословську школу.
 1744-1745 — діяльність на Закарпатті окремих загонів опришка Олекси Довбуша.
 1746 — перебудова Мукачівського замку ремісниками міста.
 1748 — підняття цін на товари на Мараморощині.
 1748 — архітектор Балтазар Нейман перебудував „Білий дім“ в Мукачеві.
 1750 — до Імстичівського монастиря приєднано Зарічанський монастир.
 1750 — великий неврожай на Верховині.
 1750 — німецькі колоністи заснували Павшино. Село Паланок було заселене нащадками німецьких солдат, які воювали проти Ференца II Ракоці.
 1750-1785 — побудова церкви Угольського монастиря.
 1751 — завершення будівництва Маріє-Повчанського монастиря.
 1754 — у Егерській католицькій духовній семінарії виділено спеціальне місце для русинів з Карпат.
 1756 — за списком, Грушівському монастирю належало — 1 млин, 182 морги поля, 257 моргів лісу і пасовищ.
 1757 — до Закарпаття з Росії ввезено 1146 книг.
 1760 — релігійне повстання на Мараморощині.

- 1760 — з Росії привезено 907 книг, в тому числі 170 букварів.
 1762 — з Росії привезено 887 книг, в тому числі 400 букварів.
 12.07.1762 — пожежа в Мукачівському монастирі.
 1764 — в Ужгороді проживало 26 ремісників.
 1764-1765 — пошесть на худобу.
 1767-1772 — Мукачівський єпископ Іоанн Брадач.
 1766 — блискавка зруйнувала Хустський замок.
 1766 — указ з Відня про найсуворіші заходи з бунтівниками на Закарпатті.
 1767 — маніфест про урбаріальну реформу цісареві Марії-Терезії.
 1767-1768 — пошесть на свиней, овець, корів.
 1768 — у Мукачеві і Берегові проживало 266 ремісників.
 1770 — із Росії привезено 431 книгу.
 1770 — заборона ввозу російських книг на Закарпаття.
 1-3.06.1771 — імператор Австрії Йосиф II відвідав Мукачівський монастир і місто Мукачево.
 1771 — канонізація Мукачівської греко-католицької єпархії.
 30.09.1772 — урбарій на Мараморощині.
 1772-1809 — новий Мукачівський єпископ Андрій Бачинський.
 1773 — збудовано головну споруду Імстичівського монастиря.
 1.05.1773 — урбарій на Ужанщині.
 1773 — вигнання єзуїтів з Угорщини.
 1773 — тиф в Угорщині, його поширення у краї.
 1773 — в жупах Земплин, Шариш, Спіш було 300 сіл з русинським і 19 сіл з мішаним населенням.
 25.04.1774 — урбарій в Угочі.
 1774 — завершення урбаріальної реформи.
 1774 — у вищому духовному закладі „Барбареум“ у Відні виділено 20 місць для закарпатців.
 1775 — центр Мукачівської греко-католицької єпархії перенесено до Ужгорода.
 1775 — виступи селян у селах Хмільник, Крива, Шандрово.
 1777 — відкриття духовної семінарії в Ужгороді.
 1778 — з Бовчі до Мукачівського монастиря переведено духовну школу для монахів.
 1778 — в Ужгороді відкрито уніатську духовну семінарію.
 1779 — в Ужгороді проживало 94 ремісники.
 1780 — перенесення резиденції єпископа Бачинського до Ужгорода. Перевезення єпископської бібліотеки (9 тис. книг) в Ужгород.
 1781 — велика пожежа в Ужгороді
 1785 — в Ужгороді було 6 вулиць, 1 площа на лівобережній стороні, 15 вулиць на правобережній стороні.
 1785 — у Берегові проживало 1 834 чоловік.
 1785 — в Ужгороді було 507 будинків, в Мукачеві — 431, у Берегові — 361.
 25.08.1785 — указ Йосифа II про формальне звільнення з кріпацтва.
 1785 — перепис населення в Австрійській імперії.
 1785 — голод на Закарпатті. В Ужгороді проживало 102 ремісники.
 1786 — мор на Закарпатті.
 1787 — на Закарпатті проживало 12 124 шляхтичів (немешів).
 1787 — в Ужгороді перенесено вищу богословську школу з Мукачева.

- 1788 — поширення на Закарпатті малярії та тифу.
 1788 — закриття імператором Йосифом II православних монастирів на Мараморощині.
 1793 — відкриття королівської школи майстрів в Ужгородському замку.
 1795 — неврожайний рік на Закарпатті.
 1796 — спорудження в Ужгороді кальвіністської церкви.
 1798 — збудовано церкву в Імстичівському монастирі.
 1798 — єпископ Андрій Бачинський освятив камінь під нову церкву Мукачівського монастиря.
 1799 — вийшла книга Йоанікія Базиловича „Коротка фундація Федора Корятовича“.
 1800 — у Мукачівському монастирі помер ігумен Арсеній Коцак, автор „Словено-руської граматики“.
 1804 — будівництво церкви в Мукачівському монастирі.
 1804 — видання єпископом Андрієм Бачинським 5-томної Біблії.
 1805 — закладено фундамент під Мукачівську міську ратушу.
 11.12.1805-9.03.1806 — у Мукачівському замку зберігалася угорська королівська корона, під час наполеонівської окупації держави.
 1809 — збудовано Мукачівську міську ратушу. Архітектор А. Павличко.
 1809 — збудовано новий жупанат в Ужгороді.
 1811-1813 — неврожай на Закарпатті.
 1813 — суд над опришками І. Кокошем та С. Товтом.
 1815 — у Мукачеві збудовано росвігівський міст через Латорицю (170 м).
 1816-1831 — Мукачівський єпископ Олексій Повчій.
 1816 — голод на Закарпатті.
 1817 — в Мукачеві проживало 320 дворян.
 1817 — загальний перепис в Австрійській імперії.
 1820 — в Хусті проживало 3000 чоловік.
 1826 — розібрано кам'яний храм у Мукачівському монастирі.
 1827-1847 — поселення німецьких сімей у селах Драчино, Синяк, Грабівниця, Грабово.
 1830 — вийшла перша українська граматика в Західній Україні на латинській мові.
 1831 — холерні бунти в жупах Уг та Берег.
 1833 — виступи лібертинів у селі В. Лучки.
 1833 — створено перший на Закарпатті багатоголосий хор „Гармонія“. Керівник — Костянтин Матезонський.
 1835 — знищено чоловічий монастир в селі Угля.
 1836 — імператор Фердинанд V видав урбаріальний закон про скасування „кулінарій“.
 1836 — видано книжку реформатського священика Й. Балайті „Топографічний і стилістичний опис Мукачева“.
 1836 — повернення політичних прав Ужгороду.
 1837 — поява 4-класної гімназії у Мукачеві.
 1837 — в Ужгороді було 36 брукованих вулиць.
 1837 — Мукачівський єпископ Василій Попович.
 1839 — український літератор Яків Головацький побував на Закарпатті.
 1842 — публікація статті російського професора Надеждіна про поїздку до Закарпаття.
 1843 — вийшла в світ книга Михайла Лучкая „Історія карпатських русинів“

- 1846 — перепис в Австрійській імперії. В 4 комітатах Закарпаття проживало 468.838 чоловік. Русини — 235.266, угорці - 119.816, словаки — 13.857, румуни — 64.917, німці — 10.351, євреї — 24.589, греки — 42. Серед віросповідань: греко-католиків — 317.252.
 1847 — в Ужгороді проживало більше 8.000 чоловік. У Берегові — 2.650 чоловік.
 1847 — публікація першого в історії краю букваря „Книжиця читальная для начинающих“ О. Духновича.
 1847 — на Закарпатті проживало 48 тисяч дворян.
 27.03.1848 — в Ужгороді проголошено Закон Угорщини „Про скасування кріпосного права та феодалних повинностей селян“.
 2.06.1848 — Слов'янський конгрес. Від Закарпаття був присутній Адольф Добрянський.
 22.04.1849 — мадяри під керівництвом майора Йосипа Мартині біля Підгоряньського моста розбили австрійські війська генерала Баркова.
 20.08.1849 — капітуляція повстанців Берегова.
 26.08.1849 — капітуляція повстанців Мукачівського замку (15 тис. оборонців).
 25.11.1849 — утворення автономного Русинського округу з центром в Ужгороді.
 28.03.1850 — ліквідація автономії Русинського округу.
 1850 — заснування О. Духновичем „Пряшівської літературної спілки“.
 2.03.1853 — видано урбаріальний патент на відмежування панських і селянських земель.
 1855 — Мукачівський замок став в'язницею.
 1856 — в Ужгороді збудовано 4-класну гімназію.
 1856 — О. Духнович з єпископом Пряшівщини Й. Гаганцем побував у Мукачівському монастирі.
 31.10.1857 — перепис в Австрійській імперії. На Закарпатті проживало 330 тисяч чоловік.
 1858 — О. Духнович написав „Скорочену граматику письмального руського язика“.
 1860 — вибори до угорського парламенту.
 1861 — в Ужгороді відкрито першу друкарню.
 1861 — випущено першу газету на Закарпатті „Карпатський вісник“ (мадярською мовою).
 1861 — перебудова церкви і монастиря у Малому Березному.
 1862 — пожежа у Мукачівському монастирі.
 1862 — вийшов перший том книги Германа Бідермана „Die ungarischen Ruthenen“ (Інсбрук).
 1863 — в Ужгороді збудовано першу друкарню з українським шрифтом.
 1863 — вийшла газета „Верховинський край“.
 1864 — вийшов перший номер „Місяцеслова“.
 1865 — К. Сабов видав „Граматику письмального руського язика“.
 1865 — вибори до Угорського парламенту.
 1865 — зрив проведення комасації у с. Лалово.
 1866 — створення в Ужгороді „Товариства Святого Василя Великого“.
 1867 — у Мукачеві відкрито гімназію.
 1867 — вийшов у світ щотижневик „Світ“.
 1867 — вийшла газета „Учитель“.
 1867 — утворення дуалістичної монархії Австро-Угорщина.
 1868 — поява на Закарпатті нової юдейської релігійної течії — реформованої синагоги.
 1868 — закон про сегрегацію — відмежування земель селян і панів.
 6.12.1868 — закон „Про рівноправність національностей“.
 1868 — шкільна реформа.

- 1868 — вийшов другий том книги Германа Бідермана про закарпатців.
 1869 — у жупі Берег проживало 159 290 чол., Марамароші — 220 506 чол., Уг — 129 731 чол., Угочі — 67 498 чол.
 1869 — 473 школи у краї.
 1869 — в Ужгороді було 1020 будинків.
 1870 — в Ужгороді збудовано першу міську громадську лікарню.
 1870-1900 — із Закарпаття в Америку офіційно виїхало 90 тис. чоловік.
 1870 — знищення Драгівського монастиря.
 1871-1872 — щотижневик „Новий Світ“.
 1871 — закон про сегрегацію і комасацію.
 1872 — збудовано першу залізницю на Закарпатті, Ужгород-Чоп.
 1872 — у Мукачеві засновано банк.
 1872 — виступ селян у с. Керецьки.
 1873 — у Берегові створено першу жіночу горожанську школу.
 1873 — збудовано залізницю Ужгород-Чоп-Мукачево.
 1873 — вийшла газета „Карпат“.
 1873 — книга Кустодієва „Церковь вь угорских русских и сербов в их взаимоотношениях“.
 1874 — збудовано чоловічу горожанську школу у Берегові.
 1874 — вийшла книга І. Дулишковича „Исторические черты угро-русских“.
 1874 — у жупах Шариш, Спіш, Земплин було 137 руських шкіл.
 1875 — Михайло Драгоманов на Закарпатті.
 1877 — в Ужгороді збудовано греко-католицьку жіночу школу.
 1878 — перебудова Катедрального собору італійцем Лукою Фабрі.
 1878 — Яків Головацький написав книгу „Народные песни Галицкой и Угорской Руси“.
 1879 — введення в усіх школах Закарпаття обов'язкового вивчення угорської мови.
 1880 — у Мукачеві почала працювати друкарня Ігнаца Гросса.
 1880 — у Берегові трапилася велика пожежа.
 1880 — за переписом у жупі Берег проживало 153 377 чол., Марамарош — 227 436 чол., Уг — 126 407 чол., Угоча — 65 377 чол.
 1881 — у Мукачеві відкрили міську друкарню.
 1881 — завершення будівництва залізниці Мукачево-Лавочне.
 1881 — у Берегові проживало 6 930 чоловік.
 1883 — засноване керамічне училище в Ужгороді.
 1885 — вийшов журнал „Листок“.
 1886 — побудова залізниці, яка зв'язала Мукачево з Будапештом, Кошинцями і Львовом.
 1888 — в Одесі видано книгу П. Феєрчака „Очерк литературного движения угорских русских“.
 1890 — Євменій Сабов видав книгу „Руська граматика і читанка“.
 1890 — видано збірник „Руський соловей“.
 1890 — за переписом у жупі Берег проживало 179 455 чол., Марамарош — 268 281 чол., Уг — 135 247 чол., Угоча — 75 461 чол.
 1891 — вийшов „Додаток до Листка“.
 1893 — будівництво залізниці Ужгород-В. Березний.
 1893 — опублікування уривків „Гукливського літопису“.
 1894 — І. Філевич видав книгу „Угорская Русь и связанные с ней вопросы“.

- 1894 — вийшла книга Раймонда Кайндля „Die Huzulen“.
 1895 — В. Гнатюк побував на Закарпатті.
 1896 — І. Філевич видав книгу „Очерк Карпатской территории и населения“.
 1897 — В. Гнатюк видав книгу „Етнографічні матеріали з Угорської Русі“.
 1897 — газета „Наука“.
 1897 — в Ужгороді збудовано реальну школу техніко-природничого профілю.
 1898-1901 — „Верховинська акція“ Е. Егана.
 1898 — в Ужгороді засновано школу глиняного посуду.
 1899 — прийняття законопроекту про обмеження свободи друку, зборів та демонстрацій.
 1899-1913 — із Закарпаття в Америку офіційно виїхало 92 421 чол., а нелегально — 120 тис. чоловік. Інші країни виїзду — Уругвай, Канада, Аргентина, Австралія.
 1900 — у Закарпатті проживало 848 160 чол. Площа 4-х комітатів складала 18 тис.кв. км., тобто 5,5% всієї Угорщини.
 1902 — засновано Ужгородську бібліотеку.
 1902 — в Ужгороді відкрито жіночу вчительську гімназію.
 1902 — В. Францев написав „Из эпохи возрождения Угорской Руси“.
 1902 — законопроект про обмеження еміграції з Угорщини.
 1903 — в Ужгороді відкрито школу для глухонімих.
 1903 — перший Мараморський процес.
 1904 — збудовано ратушу в Мукачеві. Архітектор Я. Бабула.
 1905 — А. Петров написав „Материалы для истории Закарпатской Руси“.
 19.03.1905 — демонстрація в Ужгороді. Вимога загального виборчого права.
 1905 — кадастрове земельне впорядкування на Закарпатті.
 1905 — перша політична демонстрація у Берегові.
 1905 — ікона у Марії-Повчі заплакала втретє.
 1907 — Г. Стрипський написав „Старинна руська письменність на Угорщині“.
 1907 — закон Міністра освіти Аппоні про ліквідацію усіх шкіл з руською мовою.
 1907 — збудовано театр в Ужгороді.
 1910 — за переписом на Закарпатті проживало 972 орендарі, 142 тис. міщан. Серед них: 60% греко-католиків, 11% римо-католиків, 15% — іудеїв, 12% реформаторів. Кількість населення краю: комітат Берег (236 611 чол.), Мараморош (357 705 чол.), Уг (162 089 чол.), Угоча (91 755 чол.).
 1910 — С. Томашівський видав „Етнографічну карту Угорської Русі“.
 1910 — на території Словаччини проживало 152 353 русинів.
 1911 — опублікований повний текст Гукливської літопису.
 1912-1924 — єпископ греко-католицької єпархії А. Пап.
 1912 — перше хрещення адвентистів сьомого дня біля с. Ільница.
 1912 — перехід у православ'я 35 тис. чоловік із 28 сіл Закарпаття.
 1913-1914 — Мараморський процес проти православних.
 1914 — засновано державну учительську семінарію в Мукачеві.
 1914 — Перша світова війна на Закарпатті. Вересень 1914 — прорив російських військ поблизу Ясіня, Рахова, Ужжа. Жовтень 1914 р. — відступ російських військ. Кінець жовтня 1914 — наступ росіян на Ужок і Яблунецький перевал. Захоплення 15 сіл — Волосянка, Ужок, Стужиця, Ставне, Люта, Воловець, Ялове, Гукливе, Скотарське, Студене і т. д.
 1915 — заворушення на Великоберезнянщині.

1915 — в Ужгороді відкрито торгову школу.

1916 — Ф. Арістов видав книгу „Карпато-Русские писатели“.

1916 — заміна кирилиці на латинь.

1916 — діяльність опришка Миколи Шугая.

1917 — створення у Мукачеві клубу художників.

1917 — створення в США „Союзу визволення Прикарпатської Русі“.

24.11.1917 — демонстрація у Берегові „На честь руських подій“.

10.12.1917 — законопроект про автономію Руської країни.

10.11.1918 — з'їзд народних обранців у Хусті.

18.12.1918 — створення Марамороської Руської ради.

12.01.1919 — 31-й Чехословацький полк (полковник Чіаффі) зайняв Ужгород.

19.01.1919 — Хустський з'їзд.

22.03.1919 — Радянська влада на Закарпатті. Спеціальні русинські та німецькі комітети,

які представляли населення Закарпатської Русі. В радянську армію Угорщини вступило 6 тис. закарпатців. Радянська влада на Закарпатті проіснувала 40 днів.

12.04.1919 — в газеті „Руська правда“ вийшов проект Конституції Руської Країни:

1. Самостійний територіальний союз на федеративній основі з Угорською республікою.

2. Головне місто Мукачево.

08.05.1919 — Ужгородська центральна рада прийняла рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини.

07.08.1919 — призначено першого губернатора Закарпаття Г. Жатковича.

10.09.1919 — Сен-Жерменський договір про входження Закарпаття до Чехословаччини.

1919 — окупація східних районів Румунією і відхід Мараморощини в її склад.

1919 — утворено крайовий шкільний реферат Міністерства освіти.

1920-і роки — на Закарпатті було 60 газет: 22 угорські, 10 російських, 9 русинських, 5 єврейських, 4 чеські, 4 українські та 6 змішаних.

1920-і роки — в „Обществі Духновича“ було 288 читалень, 76 хороших та 214 театральних гуртків, 39 оркестрів та кілька спортивних секцій.

з 1920 до 1938 років — виходила газета „Карпатська Правда“, потім „Правда“.

29.02.1920 — у Конституції Чехословаччини з'явилася назва Підкарпатська Русь.

26.04.1920 — уніфікація адміністративного устрою Підкарпатської Русі. Ужгород став столицею краю.

09.05.1920 — засновано товариство „Просвіта“ (голова Брящайко).

16.03.1921 — губернатор Жаткович подав у відставку. Керівництво перейшло до рук Егрнфельда.

26.04.1921 — Закарпаття визначено як окрема територіальна одиниця.

1921-1922 — на Закарпатті було 550 шкіл.

1922 — засновано товариство „Заря“.

1922 — з'їзд інтелігенції краю в Ужгороді.

1923 — вийшла газета „Новое время“ та „Руська нива“.

22.03.1923 — утворено просвітне товариство ім. Духновича.

1923 — вийшов журнал Мукачівської греко-католицької єпархії „Душпастир“.

1923 — губернатором Закарпаття став Антон Бескид.

1924 — вийшов журнал „Підкарпатська Русь“.

1924 — засновано Руську реальну гімназію в Ужгороді.

1924 — створення канцелярії Оборони Віри.

1924 — вийшов журнал „Благовісник“ та газета „Руський вісник“.

1924 — Мукачівський єпископ П. Гебей.

1925 — перша публікація переказу „Про князя Корятовича“.

15.09.1925 — відкрито міську бібліотеку в Ужгороді.

1926 — проведення перших зборів монахи́н Липчанського монастиря.

1926 — ліквідація комітетів на Закарпатті.

1926 — з'їзд хороших колективів Закарпаття.

1927 — створено центральний союз підкарпатських студентів.

14.07.1927 — закон „Про організацію політичного управління“. Влада у краї перейшла до рук крайового президента А. Розсипала.

1927 — адміністративна реформа у Чехословаччині. Поділ на Чехію, Моравію, Сілезію, Словаччину, Підкарпатську Русь.

1927 — в Ужгороді створено єдину в Європі циганську школу зі словацькою мовою навчання.

1927 — створено публічну школу малювання під керівництвом Ерделі та Бокшя.

1928 — вийшов журнал „Карпатський світ“.

07.10.1928 — відкриття народного дому товариства „Просвіта“.

1928 — відкриття в Ужгороді церкви методистів.

1929 — у Мукачеві відкрито публічну бібліотеку.

1929 — конгрес народовецької молоді в Закарпатті.

1929-1932 — утворення Крайової музейної спілки.

1930-і роки — закарпатська „Просвіта“ нараховувала — 10 філій, 95 хорів, 12 оркестрів, 135 театральних гуртків, 45 спортивних організацій, 17 тис. членів, 235 читалень.

1930-і — в Ужгороді проживали: 31,7% — чехи, 24,7% — українці, 23,3% — євреї, 17,8% — угорці, 2% — німці.

1930 — створено руський театр реєстрованого дружества.

1930 — вийшов у світ журнал „Місійний вісник“.

1931 — утворено „Товариство митців на Підкарпатській Русі“.

1931-1933 — газета муніципалітету Ужгорода „Самоуправління“.

1932 — газета „Карпаторуський голос“ (С. Фенцик).

1932 — конференція „Об'єднання трудячого селянства“.

1932-1943 — греко-католицький єпископ А. Стойка.

1932-1936 — будівництво Народної Ради в Ужгороді. Архітектор А. Крупка.

25.09.1932 — збудовано Ужгородську міську бібліотеку.

1932 — в Ужгороді відкрито відділення Обласного музею (Мукачево).

1932 — Недзельський „Очерк карпаторусской литературы“.

1933-1934 — у Словаччині було 111 русинських початкових шкіл (12 771 учень), 2 „горожанки“ (246 учнів).

травень 1934 — Ужгород: з'їзд народовецького жіноцтва.

03.05.1934 — приїзд міністра закордонних справ Чехословаччини Е. Бенеша до Закарпаття.

1935 — Мукачівська греко-католицька єпархія мала 315 парафій.

03.03.1935 — губернатор К. Грабар.

1935 — К. Крофти „Podkarpatska Rus a Ceskoslovensko“.

1935 — В. Халоупецький „Dvestudie k dejinam Podkarpatske Rusi“.

1935 — Рене Маарель „La Ruthenie Soupcarpatique“.

04.07.1936 — з'їзд українських учителів Закарпаття.

14.09.1937 — плебісцит про мову навчання у школах Закарпаття. І. Панькович (114 шкіл) — українська, Є. Сабов (313 шкіл) — руська.

17.10.1937 — з'їзд просвітян з маніфестацією (12 тис. чол.).

20.08.1938 — у с. Невицьке — свято 950-ліття Хрещення Русі.

4.09.1938 — утворено Українську Національну Оборону (УНО), Карпатська Січ.

13.10.1938 — вимога Угорщини про передачу їй території по лінії Ужгород-Мукачєво-Берегово.

11.10.1938 — утворено автономний уряд Підкарпатської Русі (А. Бродій).

26.10.1938 — арешт прем'єр-міністра А. Бродія чехами.

26.10.1938 — рішення Праги про заборону всіх партій у Закарпатті. Новий уряд. Прем'єр-міністр А. Волошин. У Закарпатті — 800 шкіл.

01.11.1938 — маніфестація українських організацій „Підкарпаття не дамо!“

04.11.1938 — наказ Міклоша Горті про окупацію Угорщиною Закарпатських земель (Мукачєво, Ужгород, Берегово).

11.11.1938 — окупація Ужгорода угорцями.

02.12.1938 — амністія у Чехословаччині політв'язням (А. Бродій).

15.03.1939 — проголошення у Хусті Карпатської України і обрання її президентом Августина Волошина.

15-18.03.1939 — окупація Карпатської України Угорщиною.

23.05.1939 — указ „Про тимчасове врегулювання адміністративної території Підкарпаття“.

28.05.1939 — регентський комісар території Підкарпаття бар. Перені.

1944 (жовтень) — окупація Закарпаття Червоною армією СРСР.

Зміст

Мукачівсько-Чинадіївська домінія	3
<i>Єпископи Мукачівської єпархії після Декамеліса</i>	<i>7</i>
<i>Консистоціальне засідання священства Мукачівської єпархії в Егері 11-12 березня 1726 року</i>	<i>12</i>
<i>Богослови Мукачівської єпархії на студіях в чужині (Трнаві, Відні, Егері, Інсбруку, Празі, Оломоуці)</i>	<i>16</i>
Церкви на Закарпатті	24
Мукачівська богословська школа	34
<i>Візити єпископа Михайла Мануїла Олишавського. Перші описи церков і парафій</i>	<i>41</i>
<i>Візитаційні протоколи єпископа Михайла Олишавського з 1750-1752 років про латинізацію, зловживання, обман й насилля латинського духовенства над руськими вірними</i>	<i>44</i>
<i>Заснування монастиря василіян у Бовчі</i>	<i>47</i>
Імператриця Марія Терезія	51
<i>Підданство в епоху Марії Терезії</i>	<i>51</i>
<i>Марія Терезія і Закарпаття</i>	<i>53</i>
<i>Заселення Бачок</i>	<i>54</i>
<i>Утворення незалежної Крижівської єпархії</i>	<i>61</i>
<i>Цісар Йосиф II (1780-1790) і підданство</i>	<i>62</i>
<i>Синод єпископів східного обряду у Відні 1773 року</i>	<i>72</i>
<i>Латинізація</i>	<i>77</i>
Спішська латинська препозитура	97
Ліквідація руських сіл на Спіші й Татранщині	97
Зруйнування села й церкви в Залужжі	97
Заснування катедрального Капітулу Мукачівської єпархії	135
<i>Церковні й світські книги на Закарпатті</i>	<i>139</i>
<i>Празнення Мукачівських єпископів мати руську друкарню і перші на Закарпатті друковані книги для співвітчизників</i>	<i>144</i>
Становище руського селянства на початку XIX століття	152
<i>Селянське повстання у 1831 році</i>	<i>152</i>
Заснування Пряшівської єпархії	159
<i>Розбудова Пряшівської єпархії</i>	<i>174</i>
<i>Хоровий спів на Закарпатті</i>	<i>189</i>
<i>Утворення єпархій внаслідок дроблення Мукачівської єпархії. Виділення 72 парафій з Мукачівської єпархії до Великоварадинської</i>	<i>206</i>
Школи на Закарпатті	208
<i>Мадяризація руських шкіл</i>	<i>233</i>

Боротьба проти мадяризації школи	241	українців у США	415
Ужгородська богословська семінарія	244	Діяльність Андора Годобаї	418
Мадяризація	256	Газети на Закарпатті	425
Мадяризація назв сіл, осель, хатарів (урочищ) тощо	265	Характеристика „Світу“, „Карпату“ й „Листка“	431
Мадяризація прізвищ	271	Газетна боротьба на Закарпатті в 1870-1910 роках	438
Слов'янський з'їзд у Празі в 1848 році. Домагання закарпатських і галицьких українців об'єднати західноукраїнські та закарпатські землі в одну країну „руський край“ з „руським сеймом“	284	Жиди на Закарпатті	441
Революційний рік 1848. Відозва словаків до русинів із закликом до повстання	286	Жахлива експлуатація й насилля над українським населенням Закарпаття. Меморандум єпископа Фирцака. „Верховинська акція“ ...	446
Кошутів „заколот“. Три місяці свободи. Делегація русинів у цесаря. Знесення кріпацтва. Політична діяльність Адольфа Добрянського. Народницька діяльність Олександра Духновича	288	„В землі Хазарів“	457
Боротьба проти мадяризації в першій половині XIX століття	309	Культурний рух на Закарпатті в другій половині XIX ст.	463
Посланці „русинів угорських“ у Відні 1849 року	327	Москвофіли на Закарпатті в другій половині XIX ст.	463
Боротьба проти мадяризації у XIX столітті	342	Письменники Закарпаття другої половини XIX століття.	
Мадяризація греко-католицького руського священства у XIX ст.	342	Русофіли. Народовці. Наближення до народної мови.	465
Мілленіум 1896 року і протест галицьких українців	348	Закарпатсько-галицькі відносини до XX століття	467
Тривожні роки (1865-1918) без провідника	351	Іконопис на Закарпатті	474
Політика Австрії після 1849 року	352	Спотворення історії, проголошення історичних неправд, знеславлення закарпатських українців	482
Меморандум із Закарпаття	352	Мадяризаційні акції ренегатів. Дії Державного комітету мадярів греко-католицького обряду	486
Протести й домагання Закарпаття	354	Запровадження мадярської мови в Богослужіння	492
Вибори до парламенту в 1861 і 1865 роках	356	Мадяри придушують прагнення Мукачівської єпархії до автономії	498
Австрійсько-мадярське вирішення	357	Життєвий рівень русинів Закарпаття у XVIII-XIX століттях	500
Період дуалізму (від 1867 до 1918 року)	358	Дротарі зі Спіша	500
Колонізація українських територій мадярами	367	Життєвий рівень русинів Закарпаття у XVIII-XIX ст., поданий у творах іноземних і закарпатських авторів	501
Ліквідація назви „русин“, окремі переслідування	368	Конференція у Будапешті в 1897 році	518
Закарпатоукраїнське письменство. Літературні прагнення закарпатських русинів від витоків до першої половини XIX ст.	370	Боротьба проти мадяризації в кінці XIX — на початку XX ст.	521
Вчені із Закарпаття в Галичині	378	Селянський рух у православ'я на Закарпатті	535
Закарпатські учені в Росії. Доля закарпатських емігрантів у Росії ..	379	Початки православ'я в Ізі	537
Учені Закарпаття на службі латинській Церкві й Мадярській державі	387	Мараморош-Сигітський процес	545
Подальша боротьба проти мадяризації й за мову	388	Відгомін Мараморош-Сигітського процесу в пресі і в світі	552
Домагання Пряшівщини, Земплина й Спіша приєднати їх до Ужгородського округу	388	Мадярська статистика про українців Історичного Закарпаття	563
Мадярські уряди припиняють діяльність Пряшівської Літературної Спілки	389	1910 рік. Англійський учений-історик пише про денаціоналізацію русинів Закарпаття протягом історії і про кривди, заподіювані русинам Закарпаття мадярами	578
Спілка Йоана Христителя в Пряшеві	390	Ситуація перед Першою світовою війною	598
Ув'язнення чеських студентів у Мукачівській фортеці	394	Мадяризація перед і в період Першої світової війни. Насильне впровадження григоріянського календаря. Ліквідація кирилиці	600
Спілка (Общество) св. Василя Великого в Ужгороді	395	Перша світова війна	605
Еміграція закарпатських українців	407	Єпископи Мукачівської і Пряшівської єпархій в кінці XIX — на початку XX століть	629
Акція мадярської влади з мадяризації Церкви закарпатських		Хронологія подій. 1718-19... роки	636

Науково-популярне видання

ПАП, о. Степан

ІСТОРІЯ ЗАКАРПАТТЯ

Том III

<i>Літературний редактор</i>	Ірина Шумада
<i>Коректор</i>	Ірина Гринів
<i>Комп'ютерне виконання</i>	Марії Дзебчук
<i>Комп'ютерний набір</i>	Людмили Іванотчак

© Видавництво „Нова Зоря“,
м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5,
тел./факс (0342) 55-24-45; тел. (03422) 254-49,
e-mail: nz@com.if.ua <http://nz.com.if.ua>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстра суб'єкта видавничої справи
серія ДК №402 від 04.04.2001 р.

Підписано до друку 19.05.03. Формат 60x84 1/16
Папір офсетний. Гарнітура латинська. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 38,06. Ум. фарбовідб. 38,46. Обл.-вид. арк. 37,63.
Зам. № 159.

Віддруковано у друкарні видавництва „Нова Зоря“.
м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5, тел. (03422) 254-49

